

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

**«І.ЖАНСҮГІРОВ АТЫНДАҒЫ ЖЕТІСУ УНИВЕРСИТЕТІ» КЕ АҚ
НАО «ЖЕТЫСУСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ И.ЖАНСУГУРОВА»
«ZHETYSU UNIVERSITY NAMED AFTER ILYAS ZHANSUGUROV»**

**«ТӘУЕЛСІЗДІК ЖОЛЫ: БАҒДАРЛАРЫ МЕН БОЛАШАҒЫ»
халықаралық ғылыми-тәжірибелік (онлайн) конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ
международной научно-практической онлайн-конференции
«ПУТЬ НЕЗАВИСИМОСТИ: ОРИЕНТИРЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ»**

**MATERIALS
of the international scientific and practical online conference
«THE WAY OF INDEPENDENCE: LANDMARKS AND PROSPECTS»**

УДК 323/324 (574)

ББК 66.3 (5Қаз)

T29

Редакция алқасы

Редакционная коллегия: Қ.М. Баймырзаев (бас редактор), А.С. Бахтаулова (бас редактордың орынбасары), Л.Н. Карашолакова, Б.Р. Таубаев

Editorial colleague: K.M. Baimyrzaev (editor-in-chief), A.S. Bakhtaulova (deputy of editor-in-chief), L.N. Karasholakova, B.R. Taubayev

«ТӘУЕЛСІЗДІК ЖОЛЫ: БАҒДАРЛАРЫ МЕН БОЛАШАҒЫ» халықаралық ғылыми-тәжірибелік (онлайн) конференция материалдары. - Талдықорған, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, 2021. 371 б.

Материалы международной научно-практической онлайн-конференции

T29 «ПУТЬ НЕЗАВИСИМОСТИ: ОРИЕНТИРЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ» – Талдықорған, Жетысуский университет им. И.Жансугурова, 2021. 371 с.

Materials of the international scientific and practical online conference

«THE WAY OF INDEPENDENCE: LANDMARKS AND PROSPECTS» – Taldykorgan, Zhetysu University named after I.Zhansugurov, 2021. 371 p.

ISBN 978-601-216-778-8

Жинақ материалдары білім беру мен ғылым саласында инновациялық зерттеу жұмыстарымен айналысатын ғалымдарға, докторанттарға және магистранттарға арналған.

Материалы сборника предназначены ученым, докторантам и магистрантам, занимающимся исследованиями инноваций в образовании и науке.

Collection of materials is intended for scientists, Master and Doctor students, who are interested in innovative research in education and science.

УДК 323/324 (574)

ББК 66.3 (5Қаз)

ISBN 978-601-216-778-8

ПРИВЕТСТВЕННОЕ СЛОВО

**Члена правления - проректора по научной работе
Жетысуского университета им. И. Жансугурова,
доктора биологических наук
Бахтауловой А. С.**

Уважаемые участники и гости конференции!

В этом году исполняется 30 лет нашей Независимости. По меркам истории 30 лет – всего лишь мгновение. Однако для народа этот период вместил в себя целую эпоху, наполненную трудностями и победами, кризисами и достижениями.

За годы Независимости создана современная экономика, интегрированная в глобальный рынок. Казахстан стал надежным партнером в международном сообществе, что позволило привлечь в страну значительные иностранные инвестиции.

Государственные программы индустриально-инновационного развития, диверсификация экономики, поступательный рост научно-технологического потенциала, обеспечивают надежный запас прочности в условиях глобальной турбулентности.

Сегодня страна уверенно движется в число 30-ти мировых лидеров, поступательно воплощая цели и задачи Стратегии «Казахстан-2050».

Казахстан стал авторитетным и признанным участником международных отношений.

Инициативы нашей страны находят широкую поддержку всего мирового сообщества.

Единство, Стабильность и Согласие – это наш стратегический ресурс и конкурентное преимущество.

Главные цели на следующее десятилетие – сильное государство и конкурентоспособная нация. Для этого нам необходимо продолжить политико-экономические реформы и процесс модернизации общественного сознания, сформировать качественно новую национальную идентичность, адаптированную к вызовам времени. Мы строим справедливое общество и эффективное государство. Руководствуясь принципами справедливости во всех наших делах, мы без сомнений добьемся поставленных целей.

Нынешняя пандемия и последовавший за ней кризис наглядно показали, что с беспрецедентными вызовами сегодня сталкивается весь мир. Решение экономических, социальных, экологических, биологических и других проблем ждут от ученых и светлых умов мира.

XXI век – это эпоха новых знаний и технологий. Каждый человек может повысить свою конкурентоспособность, только непрерывно совершенствуя себя, осваивая новые профессии и постоянно адаптируясь к велениям времени. Знания и технологии являются главными двигателями прогресса страны. Абай говорил, что человек может добиться успеха только благодаря своему разуму, знаниям, совести и характеру, думать иначе – великая глупость.

За годы Независимости выросла целая плеяда молодых талантливых казахстанцев, получивших признание во всем мире. Они формируют современный культурный облик Казахстана. Они представляют нашу страну на международной арене, олицетворяют ценности Независимости. Мы обязаны заботиться и поддерживать каждого из них.

В этой связи проводимая Жетысуским университетом им. И. Жансугурова международная научно-практическая конференция «Путь независимости: ориентиры и перспективы» посвященная 30-ти летию независимости Республики Казахстан имеет особое значение.

Цель конференции – обсуждение широкого круга теоретических и практических проблем науки и инноваций на современном этапе, актуальных вопросов развития образования, экономики, информационных технологий, гуманитарных, социальных, технических наук для построения справедливого общества и эффективного государства.

Независимость государства – это не просто декларация. Построение подлинной Независимости – это каждодневный кропотливый труд, выверенная и последовательная политика. Мы сохранимся как нация в глобальном мире, только имея сильное и независимое государство. Мы должны твердо придерживаться этой непреходящей истины. «Независимость превыше всего!» – эти слова должны стать нашим девизом.

Желаю всем участникам конференции интересной и плодотворной работы.

FOREIGN EXPERIENCE IN APPLICATION OF CONTROLLING

Stefan Dyrka¹, Samen A.S.²

¹ Katowice Business University, Katowice, Poland

² NAO Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov

Email: Seytkalievnaa@mail.ru

The article presents the experience of using controlling by the largest companies in the USA, Germany, Japan in the context of globalization. The use of controlling in anti-crisis measures is considered, the need to adapt to new developments is substantiated as a tool to increase the efficiency and competitiveness of business.

Key words: controlling, globalization, business, anti-crisis measures, competitiveness, production, companies.

Мақалада жаһандану жағдайында АҚШ, Германия, Жапонияның ірі компанияларының бақылауын қолдану тәжірибесі ұсынылған. Дағдарысқа қарсы шараларда контроллингті қолдану қарастырылады, бизнестің тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігін арттыру құралы ретінде жаңа әзірлемелерге бейімделу қажеттілігі дәлелденді.

Тірек сөздер: контроллинг, жаһандану, бизнес, дағдарысқа қарсы шаралар, бәсекеге қабілеттілік, өндіріс, компаниялар.

В статье представлен опыт применения контроллинга крупнейшими компаниями США, Германии, Японии в условиях глобализации. Рассмотрено использование контроллинга при проведении антикризисных мероприятий, обоснована необходимость адаптации к новым условиям, как инструмента для повышения эффективности и конкурентоспособности бизнеса.

Ключевые слова: контроллинг, глобализация, бизнес, антикризисные мероприятия, конкурентоспособность, производство, компании.

Controlling is recognized and used as a business management tool in all developed countries of the world. As a result, there is a mutual enrichment of the best experience in this area, although national differences are fully taken into account in practice, which is an important factor in increasing the effectiveness of its application. In the context of globalization of the world economy, there is an active movement of capital from one country to another. For example, Japanese-owned car factories in the United States actively use controlling tools developed in Japan, and at the same time, Germany is adopting the positive that has been accumulated in this area in the United States; legal, economic, and social conditions are fully taken into account. these countries

Mutual enrichment of experience, which is actively promoted by controlling, turns it into a multifaceted universal management tool that becomes an integral part of modern international management, contributing to the qualitative improvement of management.

With a globalized business, controlling responsibilities expand to include global financial budgeting and planning, overseeing operations management, and global reporting of profitability. Controllers closely related to functional areas of activity take the greatest part in the company's operating activities.

Controlling is actively used during anti-crisis measures.

The anti-crisis management system is an integral part of the overall management system of an industrial enterprise, therefore, its structure must be integrated with the overall organizational structure. Such integration will reduce the overall level of management costs, coordinate and regulate the actions of the anti-crisis management system with other management systems of the enterprise and, as a result, increase the efficiency of control over the implementation of strategic decisions.

In the United States, much of what is associated with the role and function of a controller is usually the responsibility of the vice president of finance. The controllers here are involved in a much larger range of business operations. They are responsible for performing the functions of financial accounting, information systems. In addition, US controllers are responsible for the financial systems of the enterprise, for many aspects of financial management, and for the financial statements of the enterprise. The following functions of the controller can be noted: monthly financial management and external reporting in accordance with the law; formation of the budgeting process, relevant reporting and analysis; establishment of financial control and tax reporting; financial transactions: accounts payable, fixed assets, general accounting, and so on.

In the process of changing the business environment, the controller had to adapt to new requirements, which include strategic planning and business partnerships. Controllers are designed to assist the manager in forming a strategic vision for the development of the enterprise, while maintaining the ability to work to provide consulting services to the management, as well as to take an equal part in the formation of the company's strategy.

In the United States, the knowledge and skills required to work as controllers are precisely defined. For this, many studies have been carried out and summarized, and the knowledge necessary for success in an international, Internet-oriented business environment has been identified.

Cost management has been one of the main goals of controlling since its inception. Here, in addition to German and American specialists, a great contribution was made by Japanese scientists, who, back in the 1960s, developed the concept of management at a target cost, which has been successfully used in practice since then.

Modern markets are changing, and technologies are progressing so rapidly that it forces managers to use new approaches to management, focusing on consumer behavior, and to develop appropriate planning, measurement, accounting and cost control tools that are combined into controlling, primarily into a cost management system. The usual approaches that do not meet the requirements of modern competition are being revised. A special place is occupied by the modification of the methodology for accounting for costs and calculating the cost of new (innovative) products. It is the use of the target-costing system that is today one of the most promising ways to solve this problem. In the Japanese automotive industry, the target cost is determined not only for each new model, but also for each part of the designed vehicle. The designers develop a pilot project and find out if the estimated cost of the car is within the target cost. If not, then the necessary changes are made to the project. This process continues until the difference between the estimated and target costs disappears. Only after this is a prototype vehicle for testing made [1].

It is impossible to accurately determine the target cost of a product or service without proper marketing research of the market and its prospects. But bringing the estimated cost in line with the target cost presupposes management experience for managers, engineering knowledge for designers, and analytical thinking for accountants who are specialists in management accounting. All these people are connected by one goal - to eliminate the difference between the estimated and target costs.

In the context of the globalization of the world economy, the accelerated development of international economic relations, many innovations appear in the field of controlling. Benchmarking helps to use them better. It opens up the possibility of comparing economic efficiency in the broad sense of the word, that is, it makes a realistic assessment of the vulnerable and rational sides of the company's activities in comparison with competitors and world leaders in a particular field. Key goals - benchmarking:

- identification of the company's competitiveness, its strengths and weaknesses;
- statement of the necessary changes;
- selection of innovative approaches to cardinal improvement of business processes;
- determination of optimal methods of work for companies of a particular type;
- development of innovative approaches to the fundamental improvement of business processes;

- providing conditions for the development and use of more accurate indicators of the quality of work.

Naturally, these goals are fully consistent with the goals of controlling.

Countries with developed market economies have accumulated extensive experience of effective work in market conditions based on the controlling system, which is widely used, in particular, by many leading companies in Germany. In the theory and practice of managing German companies, the most important component of controlling is management accounting. Accounting is subdivided into financial and production. The controlling scheme operating in Germany cannot be used directly in domestic conditions, since the accounting and analytical schools of Germany and Kazakhstan are different and, although they have large features, are based on their own traditions and experience. The mentality of accountants, managers and entrepreneurs is also significantly different.

Controlling is not equated in Germany with the words control and revision. Although they are consonant with controlling, they have little to do with it. Enterprise management is the task of management. Real management without control, especially financial control, is impossible. At the same time, it is incorrect to confuse the concepts of management and control, since controlling does not implement a management function. Controlling employees do not make managerial decisions, which remains the function of the enterprise management [2].

A study of the controlling system operating in German enterprises shows that the distinction between Kazakh and German accounting, analytical, financial and planning services is, in essence, external. However, the form of organization of labor, production, sales, the culture of market agents, and market infrastructure in Germany are significantly ahead of domestic ones. Meanwhile, because of the unsatisfactory organization of production and management, mismanagement of the enterprise incur huge losses [3].

It is realistic to apply in practice the experience of German companies in the development and application of the controlling system at our enterprises, but this should be done gradually. It is necessary to fully take into account the peculiarities of economic development at each stage of the advancement of the economy of Kazakhstan to the market. At the first stage, the problem of survival, retaining qualified specialists, and providing them with acceptable wages is of paramount importance for most domestic enterprises. In such a situation, a simplified version of operational controlling can function, focused on the maximum utilization of existing production capacities and the release of a break-even product at direct costs, while ensuring its sales and payment.

At subsequent stages, it becomes real to use more methodologically complex controlling options based on the choice of the best alternative for capacity utilization, the use of various discount systems to ensure more efficient sales of products, etc. The most complex controlling system is characterized by the search and justification of the choice of production and financial investments. It is realistic to apply it in practice in the conditions of Kazakhstan when the economic situation at enterprises is firmly stabilized, and market-based management tools will be fully used.

Consequently, in Germany (as in other countries), controlling is an integral element of management accounting at enterprises of various fields of activity. Practice has proven that the toolkit of counterrolling is very beneficial for the functioning of any enterprise. Thanks to its introduction into the practice of modern business, most economic entities limit their production costs and, as a rule, as a result, strengthen their positions in the market segment in which they operate, and in most cases expand the sale of their own products.

In the practical activities of enterprises, controlling materializes as a cost management apparatus. For this purpose, special accounting and analytical tools are used, in particular, direct costing, calculation of break-even points, formation of a pricing policy, analysis of the relationship between production volumes, cost and profit, etc. For enterprises, it is possible to recommend the use of a multi-stage scheme for the formation of the amounts of coverage, and ultimately the profit of the enterprise. Such an approach provides conditions for increasing the effectiveness of internal control over the efficiency of the profit and responsibility centers, since in this case the contribution of a particular level of management to the formation of the production result becomes more prominent [4].

The possibilities of controlling concern not only the management of production costs, but also affect other areas of enterprise management. It manifests itself as a set of techniques aimed at improving accounting policies and management practices of enterprises, based on financial criteria for the success of their operation. Controlling not only opens the door to cost efficiency, but also actively stimulates senior management to think in financial categories, moving technology management closer to the production process.

Controlling is widely used in the United States, where recently there has been a significant increase in the participation of company management in the development of controlling programs.

American controllers are responsible for performing the financial accounting function, filling the main components of information systems. In addition, US controllers retain responsibility for the financial systems of the entity, aspects of financial management, and elements of the entity's financial statements. The following functions of the controller are characteristic: 1) regular monthly financial management and external reporting in accordance with the legislation; 2) the budgeting process, related reporting and analysis; 3) creation of an environment for financial control and tax reporting; 4) purely financial activities: accounts payable, fixed assets, general accounting, etc. [5].

We identify several additional responsibilities of the controller in the new environment. These include global financial budgeting and planning, oversight of operations management, and reporting of profitability. The greatest participation in the operational activities of the enterprise is taken by controllers closely related to the functional areas of activity.

The controller is designed to offer a strategic vision of the business by becoming a business partner in the management process, rather than simply providing information as an executor. Supervisors should actively collaborate with business leaders as a partner. It is required to expand the service functions for top management in matters of ensuring strategic initiatives, as well as more efficient management, including personnel.

As the business environment changes, the controller has to adapt to significantly different requirements, which include strategic planning and partnerships. Successful supervisors are called upon to develop skills that include helping the leader form a strategic vision for the enterprise while maintaining their core competencies, i.e. the ability to work with the numerical characteristics of the process, acquire the skills to provide consulting services to the management in goal-setting, and also take an equal part in the formation of the company's strategy.

The effectiveness of the managerial decisions made, the formation of conditions for their practical implementation, the real possibilities of monitoring the achieved results and predicting future achievements largely depend on the quality and effectiveness of the controller, his service.

The analysis of practice proves the objective need to expand the functions of controlling, to strengthen its role in solving not only operational business problems, but also those of a strategic nature, in the timely identification of business weaknesses and the development of programs for eliminating shortcomings, determining the available opportunities to accelerate economic growth and increase profits.

The use of controlling is becoming an international phenomenon that is becoming more and more widespread, and has proven to be highly effective in a wide variety of market conditions. But in each country there are differences in the use of controlling. The study of the best results of foreign practice can make it possible to identify innovations that can be really applied in domestic practice, taking into account its real conditions.

Analysis of the experience of using controlling, accumulated in advanced countries, in particular in the USA and Germany, convinces that its capabilities in Kazakhstan are still insufficiently used. But much more, in our opinion, the possibilities for accelerated implementation and improvement of controlling practice lie in the generalization, careful study and implementation of the experience of leading domestic enterprises that have achieved great success in this area. It is in this area that one of the important reserves for a significant increase in the efficiency and competitiveness of domestic business lies.

Controlling is becoming an increasingly important factor in realizing the enormous opportunities that the knowledge society presents to business. It is to specialists - controllers that the role of the main organizers and conductors of radical business transformations, generators of innovations, ensuring its development and maintaining competitiveness, is gradually shifting today.

REFERENCES:

1. Vorobieva S.A., Guskova N.D., Rodina E.E. Cost management in the controlling system. - Saratovsk, Publishing house of Mordov.un-ta, 2015. -164p.
2. Pande P., Holp L. What is Six Sigma? A revolutionary method of quality management. - M.: Alpina Business Books, 2014. p. 16
3. Wonderful beauty. Essays on the Nivea company. - Berlin: Hofmann & Co. - 2014.
4. Mescon M. Kh., Albert M., Kheduori F. Fundamentals of management. - M.: "Delo LTD." - 2015. - 704 p.
5. Why isn't Controller Having More Impact? Schuemann, Jon. Strategic Finance. April. 2013. -p.32

UDC 340.15

<https://doi.org/10.53355/b2454-1154-6959-i>

HISTORY AND DEVELOPMENT OF ADVOCACY IN KAZAKHSTAN

Nurmukhankyzy D., Doctor of Philosophy (Ph.D.), head of educational program
Bekmukhametova A.A., 3rd year student of the specialty "Jurisprudence".
Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan

E-mail: aru_jan02@list.ru

A brief history of the legal profession in Russia is described as a prerequisite for the emergence of the legal profession in Kazakhstan, its current position in the system of legal relations and various approaches to it.

Key words: constitution, judicial reform, decree, declaration, corporate unity, lawyer, attorneys at law.

Мақалада Қазақстандағы адвокатураның пайда болуының алғышарты ретінде Ресейдегі адвокатураның қысқаша тарихы, оның құқықтық қатынастар жүйесіндегі қазіргі жағдайы және оған әр түрлі көзқарастар сипатталған.

Тірек сөздер: конституция, сот реформасы, декрет, декларация, корпоративтік бірлік, адвокат, адвокат алқаби.

Описывается краткая история адвокатуры России как предпосылка возникновения адвокатуры в Казахстане, ее нынешнее положение в системе правовых отношений и различные подходы к ней.

Ключевые слова: конституция, судебная реформа, указ, декларация, корпоративное единство, адвокат, присяжные поверенные.

As you know, the activities and legal status of the legal profession as a whole cannot be understood without studying the history of its formation, formation and development. This also applies to the advocacy of Kazakhstan, the history and formation of which is closely linked with the history of the advocacy of Russia and the legislation of the Russian Empire, where the judicial reform of 1864 played its role.

On the territory of Kazakhstan, the Institute of the Bar has a history of rather complex formation. This is due to the fact that in the course of the reforms of 1867-1868, the courts of biys

and courts of kaziyev were retained, deciding specific cases taking into account national and religious characteristics. When resolving disputes, the court of biys was guided by the norms of customary law and sharia, and the court of the qazis was guided only by the rules of sharia.

The judicial reform of 1864, carried out by Alexander II, is considered the most democratic. Since the court was separated from the administrative power, from the influence of officials. Established democratic principles of equality of all before the law and court. The court became public and open. For the first time, jury trials and the irremovability of judges appeared. The Judicial Charters of 1864 created an original and effective system of justice.

In addition, the laws of 1864 provided for an organizational structure for attorneys at law, consisting of a general meeting and a council elected by that meeting. Along with the attorneys at law, private attorneys were involved in civil and criminal cases. This institution emerged as a result of counterreforms in 1874, initially as a temporary measure [1].

Meanwhile, the institution of the legal profession in the Kazakh society itself had certain historical traditions. The sources of Kazakh customary law known today make it possible to conclude that peculiar institutions of protection existed on the territory of present-day Kazakhstan even before the colonization of the Russian Empire, some of which survived until the 1920s.

The well-known Russian researcher of the legal profession E.V. Vaskovsky noted that a lawyer is a "public figure", that the profession of a lawyer is a "public office", and the legal profession is an "institution of public law."

The striving of society for fair justice initiated the creation of the institution of public judicial presence and protection of the interests of a private person, which is the legal profession. The term "advocatus" comes from the Latin word "advocatio", meaning seeking help, legal protection.

The position of the legal profession depends, on the one hand, on the general cultural and political climate in the country, and on the other, on the judicial system. In general, the organizational, legal and functional foundations of the legal profession remained unchanged until the fall of 1917, when, as a result of political events, both the judicial system and the sworn advocacy were destroyed.

Thus, all elements of the institution of the legal profession developed in proportion to the peculiarities of social relations, political, economic and cultural conditions, as well as the legal foundations that were prerequisites in the corresponding periods of time.

That is, the issue of organizing the legal profession and increasing its role in realizing the right to defense became the subject of a lively discussion that arose in connection with the discussion of the draft Constitution of the USSR in 1936 [2].

After the adoption of the Constitution, the most important stage in the development of the Soviet legal profession was the Regulation on the Bar of the USSR, approved by the Council of People's Commissars of the USSR on August 16, 1936. It resolved the main issues of the activity and organization of the Bar in accordance with the newly adopted Constitution and legal acts issued on its basis. The regulation returned the civil title of "advocate" (first appeared in 1864), at one time replaced by the term "member of the college of defenders". Despite all the difficulties in organizing the legal profession, in Kazakhstan, as far as possible, work was carried out to train lawyers. So, in 1936, 141 people were already in the collegia of lawyers [3].

Based on the stated in the history of the development of the legal profession in Kazakhstan, the following patterns have been identified:

1. There has always been a need to achieve a fair balance between the accusatory and protective functions of the criminal process;
2. As a consequence of this desire, the lawyer gradually turned from an advocate and solicitor into a professional advocate, which undoubtedly met the requirements of democratic international standards;
3. The strengthening of the status of the legal profession radically changed the state of prevention of the ancient evil - corruption.

In the post-war period, the organizational forms of the work of the legal profession in our republic remained unchanged, the People's Commissariat of Justice of the Kazakh SSR exercised

general guidance over the activities of the collegia, and the presidiums were directly supervised by the elected bodies of the collegia themselves. There was an acute shortage of qualified personnel in the legal profession, its material base was poorly developed, there were serious shortcomings in the legal regulation of the activities of its employees. It was necessary to strengthen the legal profession, improve its organizational forms, raise its authority [4].

To this end, on December 25, 1958, the Fundamentals of Legislation on Judicial Proceedings were adopted, according to which the Bar Association was recognized as voluntary associations of persons engaged in advocacy and acting on the basis of the Regulations approved by the Supreme Soviet of the Union Republic. That is, each union republic was obliged to adopt its own Regulation on the Bar. Thus, Kazakhstan adopted the Regulation on the Bar, which on July 5, 1960 was approved by the Supreme Soviet of the Kazakh SSR. Another important event was the adoption on November 30, 1979 of the Law on the Bar in the USSR. This normative legal act regulated the organization and activities of the Soviet legal profession on an all-Union scale. On the basis of this Law, in each union republic, the Regulation on the Bar was developed, including in Kazakhstan, which was approved on November 13, 1980 [4].

The organization carrying out activities to protect the rights, freedoms and legal interests of individuals and legal entities is the Bar Association. The collegium of advocates is created by persons entitled to engage in advocacy. According to the Law of the Republic of Kazakhstan dated December 5, 1997 "On advocacy", the collegium of advocates is a non-profit, independent, professional, self-governing and self-financed organization of advocates created to provide qualified legal assistance to individuals and legal entities, to express and protect the rights and legitimate interests of advocates[5].

The adoption of these acts was due to the need to ensure a uniform regulation of the activities of the legal profession and a simultaneous increase in the role of the advocates' collegia, granting advocates greater independence in a number of issues. The tasks of the legal profession, the procedure for admission to members of the collegium and exclusion from it were determined, measures were taken to improve the organizational activities of the collegiums, the features were taken into account and guarantees of advocacy were formulated, etc. All this undoubtedly raised the role and importance of the legal profession in the Soviet justice system, increased the quality of the types of legal assistance provided to citizens and organizations, and contributed to the realization by the latter of their constitutional rights and legitimate interests. As a result, many of the provisions of the Regulations subsequently operated with some amendments and additions, and then formed the basis of the current Law of the Republic of Kazakhstan dated July 5, 2018 "On advocacy and legal assistance"[5].

In this sense, the purpose of the state should be manifested in the fact that by its activity it is called upon to create actual, organizational, legal preconditions for the use by citizens and their organizations of the opportunities provided by law in order to satisfy a wide variety of interests and needs, which are guided by the norms of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, which have supreme legal force and direct effect throughout the territory of the Republic. Ultimately, all this will allow us to determine the place, role and significance of the legal profession in building a legal and democratic state [6].

Currently, in Kazakhstan, the legal basis for the activities of the legal profession is the Constitution of the Republic, the Law of the Republic of Kazakhstan "On advocacy and legal assistance" dated July 5, 2018 № 176-VI of other regulatory legal acts of the Republic of Kazakhstan regulating advocacy. The procedural rights and obligations of lawyers in the exercise of their defense and representation in cases of individuals and legal entities are established by the laws of the Republic of Kazakhstan.

Thus, today the legal profession is an established institution of civil society, which has its own way of development, rich traditions, which makes its worthy contribution to the administration of justice, protection of the rights and freedoms of citizens. The Bar is a voluntary association of persons engaged in advocacy. It is a professional, independent, self-governing organization designed to provide qualified legal assistance to citizens and organizations.

In accordance with the law, the Bar organizes the activities of defense lawyers in criminal cases and representation in criminal, civil, administrative and other cases, as well as providing other types of legal assistance in order to protect and assist in the implementation of the rights and legitimate interests of citizens and legal entities.

REFERENCES:

1. Collection of legislation of the Kazakh SSR (1920 - 1936). Alma-Ata
2. Law of the Republic of Kazakhstan dated December 5, 1997 N 195 "On advocacy", as amended by of July 4, 2014
3. USSR Constitution of December 5, 1936
4. The Constitution of the Republic of Kazakhstan [adopted at the republican referendum on December 25. 1995, according to comp. on Feb 2 2011]. Almaty: Zheti zhargy, 2013.
5. Law of the Republic of Kazakhstan dated July 5, 2018 "On advocacy and legal assistance"
6. Bulgakbaev A. Soviet advocacy. Almaty: Kazakhstan 2010

ӘОЖ 378.147

<https://doi.org/10.53355/c7064-0216-3057-1>

ОРТА БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫН ЖАҢАРТУ ЖАҒДАЙЫНДА ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІБИЛІГІН ЖЕТІЛДІРУ МЕН ДАМУ САТЫЛАРЫ

Абуханова А.Б.¹, Онбырбаева Д.Т.²

¹ Педагогика магистрі, «Педагогика және психология» білім беру бағдарламасының оқытушы-дәріскері, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

² Аға әдіскер, "Алматы облысының білім басқармасы" мемлекеттік мекемесінің "Облыстық білім беруді дамыту оқу-әдістемелік орталығы" мемлекеттік коммуналдық мекемесі

E-mail: agar-80@mail.ru, diana.onbyrbaeva.71@mail.ru

Қазіргі педагогтар алдындағы міндет: ғылым мен техниканың даму деңгейіне сәйкес оқушының білімі терең, іскер және ойлауға қабілетті, әлемдік стандарттар негізінде жұмыс істей алатын құзырлы тұлғаны қалыптастыру. Мұндай талапқа сай қызмет істеу үшін педагог үздіксіз ізденісте, кәсіби білікті болуы тиіс. Ол үшін орта білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында педагогтардың кәсібилігін жетілдіру мен дамыту жүйесін құру қажет.

Мақалада, педагогтардың белгілі бір санатқа сәйкестігін анықтайтын біліктілігі мен кәсіби шеберліктерінің деңгейлерін көтеру, оған қойылатын талаптар қарастырылады. Осы мәселе бойынша жалпы орта білім беру мекемелері қызметкерлерін аттестаттау, педагогтардың кәсіби біліктілік деңгейлерін анықтау жұмыстарының нәтижелері талданданып, өзектілігі дәлелденеді

Тірек сөздер: Кәсіби даму, педагогтың кәсібилігі, кәсіби қалыптасу кезеңдері, аттестаттау, біліктілік санаттары.

Задача перед современными педагогами: формирование компетентной личности, способной работать на основе мировых стандартов, обладающей глубокими знаниями, деловыми и способными мыслить в соответствии с уровнем развития науки и техники. Для работы в соответствии с такими требованиями педагог должен быть профессионально квалифицированным, в непрерывном поиске. Для этого необходимо создать систему совершенствования и развития профессионализма педагогов в условиях обновления содержания среднего образования.

В статье рассматриваются требования, предъявляемые к повышению уровня квалификации и профессионального мастерства педагогов, определяющие их соответствие определенной категории. Проанализированы результаты работы по аттестации работников учреждений общего среднего образования, определению уровня профессиональных квалификаций педагогов по данному вопросу, доказана актуальность.

Ключевые слова: профессиональное развитие, профессионализм педагога, этапы профессионального становления, аттестация, квалификационные категории.

The task for modern teachers is to form a competent personality capable of working on the basis of world standards, possessing deep knowledge, businesslike and able to think in accordance with the level of development of science and technology. To work in accordance with such requirements, the teacher must be professionally qualified, in continuous search. To do this, it is necessary to create a system for improving and developing the professionalism of teachers in the conditions of updating the content of secondary education.

The article considers the requirements for improving the level of qualification and professional skills of teachers, which determine their compliance with a certain category. On this issue, the results of work on certification of employees of general secondary education institutions, determining the level of professional qualifications of teachers are analyzed and their relevance is confirmed

Keywords: professional development, teacher's professionalism, stages of professional formation, certification, qualification categories.

Педагог өзгерісті жүзеге асыруда негізгі тұлға болғандықтан орта білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында педагогтың кәсібилігі мен функционалдық сауаттылықтарына сапалы жаңа талаптар қойылуда. Қазақстандық мектептерді жаңартудың тиімділігі оның болып жатқан инновациялық үрдістердің негізгі идеяларын түсіну деңгейіне, оның осы өзгерістерді жүзеге асыруға дайындығына байланысты. Бұл жағдайда педагогтың өзін-өзі дамытуда және біліктілігін арттыру жүйесінде жауапкершілігі артады.

Жаңартылған білім беру мазмұнының талаптарын педагог түсінбей, оқыту технологиясындағы жаңа мақсаттар мен міндеттерді, оқытудағы функционалдық сауаттылыққа бағытталған тәсілдерді ескере отырып, бағалаудың жаңа формаларын іске асыру іс жүзінде мүмкін емес. Сондықтан, педагог жаңартылған жалпы орта білім берудің МЖМБС (Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттары) әдіснамасы мен мазмұнын қабылдауға, білім беру үрдісінің бағдарламалық және әдістемелік қамтамасыз етілуін, педагогикалық қызметтің мақсаттары мен әдістерін өзгертуге дайын болуы керек.

Кез-келген мемлекеттегі білім беру жүйесінің жетістігі педагогтың дайындық сапасына және маман ретінде одан әрі кәсіби өсуіне және шығармашылық дамуына байланысты. Сондықтан, бүгінгі сандық технология қарқынды дамыған өзгермелі қоғамда педагогтың кәсіби қалыптасуы мен дамуын жетілдіру үшін мектеп, аудан, облыс және республика көлемінде ауқымында үздіксіз білім беру, біліктілікті жетілдіру, өзара тәжірибе алмасу жүзеге асырылады.

Білім беру мазмұнын жаңарту, қазіргі дәуірдің әлеуметтік – мәдени сын-тегеуріндеріне сәйкес келетін педагогикалық ойлаудың жаңа түріне бағдарлану - бұл педагог тұлғасының қалыптасуының кәсіби сипаттамасында көрініс табуы тиіс. Әр педагогтың өмірінде кәсіби даму маңызды орын алады.

Кәсіби даму - бұл адамның шексіз даму мүмкіндігін болжайтын ұзақ, көпжылдық, іс жүзінде жүретін шексіз үрдіс. Ол әртүрлі мақсаттармен байланысты және педагогикалық қызметтің кезеңдерінде әртүрлі мазмұнға ие.

«Педагогтың кәсіби қалыптасуы» түсінігінің шығу тегі «қалыптасу», «тұлғаның қалыптасуы» ұғымдарымен тығыз байланысты. Көптеген ғалымдар «қалыптасу» және

«даму» түсініктерін анықтаған немесе ішінара бір-бірінен көрініс табуға тырысады. Сонымен, қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «қалыптасу» даму үрдісінде бір нәрсенің пайда болуы, қалыптасуы ретінде анықталады.

Психология-педагогика ғалымдары педагогтың кәсіби-тұлғалық астарын жеке тұлғалық және іскерлік қасиеттерін *кәсіби құзыреттілік* ретінде қарастырады [1]. Көптеген жариялымдарда педагогтың кәсіби қалыптасуы кәсібилікке ұмтылыстың пайда болуы мен қалыптасуынан бастап кәсіби жұмыста жеке тұлғаны толық жүзеге асыруға дейінгі өзара байланысты уақытша кезеңдердің тізбегі ретінде қарастырылады (Е.А.Климов, Л.М.Митина, Э. Ф. Зеер және т. б.) [2]. Сонымен, Е.А. Климов кәсіби қалыптасудың келесі кезеңдерін анықтайды: кәсіби жолдағы жақын қадамдар жоспарында көрсетілген кәсіби өзін-өзі анықтау нәтижесі болып табылатын *оптация* кезеңі (кәсіптік оқыту формасын, оқу орнын таңдау) [3].

Қабылдау кезеңі мамандықты игерумен, белгілі бір салада жоғары білім алуымен сипатталады ;

Интернал фазасы. Педагогтың кәсіби міндеттерін табысты орындауымен, яғни функционалдық сауаттылық құрамына кіретін дағдыларды игеруімен сипатталады.

Шеберлік фазасы алдыңғы кезеңнің сипаттамаларымен қатар педагог белгілі бір ерекше қасиеттермен, дағдылармен немесе жан-жақтылығымен, кәсіби салада кең бағдарлануымен, кәсіби іс-әрекетінде өзіндік стилінің болуымен, тұрақты оң нәтижелермен ерекшеленетінін болжайды.

Беделділік кезеңі педагогтың кәсіби шеңберінде және одан басқа жерлерде танымал болуымен байланысты. Ол үлкен тәжірибе арқылы өндірістік міндеттерді сәтті шешеді.

Тәлімгерлік кезеңі педагогтың өз тәжірибесін қабылдауға дайын әріптестерінің қатарынан ізбасарлары бар екендігімен сипатталады.

Э.Ф. Зеер кәсіби білім беруді зерттеуде оның қалыптасуының келесі кезеңдерін анықтайды:

- *бірінші* мамандықты саналы таңдауды анықтайтын кәсіби *тілектерінің қалыптасу кезеңі*;

- *екінші кәсіби дайындық кезеңі* - кәсіби білім, білік, дағды жүйесін дамыту, әлеуметтік маңызды және кәсіби маңызды қасиеттерді қалыптастыру;

- *үшінші кәсібилену кезеңі* - мамандыққа бейімделу, кәсіби өзін — өзі анықтау, кәсіби тәжірибе алу, кәсіби қызметтік білікті орындау үшін қажетті жеке қасиеттерді дамыту;

- *төртінші шеберлік кезеңі* - кәсіби қызметті сапалы, шығармашылық орындау [4].

Ғалымдар педагогтың кәсіби дамуы көбінесе, кәсіби өмірдің тез өзгеретін жағдайында таңдау жасау қабілетін қамтамасыз ететін кәсіби және жеке өзін-өзі анықтау мәдениетіне байланысты екенін дұрыс айтады. Сонымен қатар, педагогтың жетекші жеке қасиеттерінің ішінде құзіреттілік, өз ісін білу, бастамашылдық, инновациялық өзгерістерге дайындық маңызды болып табылады.

Кәсіби қалыптасу үрдісінде маңызды сәт - бұл алдағы әрекеттерді бағдарлауы және әр педагогтың осы қадамды жасау үшін қажетті білім, дағдылар мен әдістерді игеруі.

Педагогтың кәсібилігі өзара байланысқан және бірін-бірі толықтыратын бірнеше негізгі құрамдас бөліктерді қамтиды. Солардың ішіндегі ең өзектілері:

- *білім беру және тәрбиелеу технологиялары, құрылымы мен мазмұны, заңдылықтары* туралы жаңа білім алу үшін *педагогикалық құбылыстарды, дәйектерді* зерттеудің ғылыми әдістерін меңгеруді қамтитын *зерттеу құзыреттілігі*;

- *өзінің және білім алушылардың қызметін басқару әдістерін, тәсілдерін* меңгеруді көздейтін *басқару құзыреттілігі*;

- педагогтың кәсібилігін үздіксіз жетілдіру, жеке және қоғамдық өмірде дамытуға мүмкіндік беретін *білім беру құзыреттілігі*;

- қазіргі заманғы ақпараттық технологияларды игеру, олардың күші мен әлсіздігін, қолданылу аясын түсіну, алынған ақпаратқа сыни көзқарасты дамытуда маңызды рөл атқаратын *ақпараттық құзіреттілік*.

Кәсібилік кәсіби қызметтің жоғары стандарты ретінде, ең алдымен, қызметтің тұрақтылығы мен тиімділігінде көрінеді және жеке қызмет стилімен байланысты. Кәсіби біліктіліктің іс-тәжірибемен, оқыту мен тәрбиелеудің әдістері мен технологияларын меңгеру іс жүзінде пайдалануына қарай кәсіби біліктіліктің даму кезеңдері бірнеше жастық кезеңдерге бөлінеді (1-кесте).

Кесте 1

Педагогтардың кәсіби біліктілігінің қалыптасуы мен дамуының жастық кезеңдері

Сатылары	Еңбек өтілдері	Сипаттамасы
I	1-2 жыл істеген жұмысты жаңа бастаған педагогтар	Олар сыртқы ережелерге, үлгілерге, ұсыныстарға бағытталған мінез-құлқымен ерекшеленеді. тәжірибесінің аздығына байланысты сәтсіздік немесе қателік жасаудан қорқу байқалады.
II	2-5 жыл жұмыс істеген жас мамандар,	Оқу үрдісінің маңызды сипаттамаларын екінші деңгейлерден ажырату қиын; нақты педагогикалық жағдайды құрайтын құрамдас бөліктерді бөліп алуға, оларды педагогикалық және психологиялық талдауға тырысады
III	5-10 жыл жұмыс істеген тәжірибелі педагогтар	«Педагогикалық құзыреттілік» кезеңі. Өз іс-әрекетін өзбетінше ұйымдастыру және жоспарлау мүмкіндігі бар. Күтпеген педагогикалық жағдайларды өз бетімен оңтайлы шешу дағдылары тән.
IV	10-20 жыл жұмыс істеген Кәсіби мамандар	«Кәсіби шеберлік» кезеңі. Педагогикалық шындықты тұтас, жүйелі түрде көре білу, педагогикалық тәжірибенің біршама маңызды элементтерін жіктеуге тән қабілеттілік .
V	20 жылдан артық жұмыс істеген сарапшылар	Өз іс-әрекеттерінде жедел шешім қабылдайды күрделі тұтас педагогикалық жағдайларды шешуге, интуитивті түсінуге бейім. Олар сыртқы көріністердің астында, тереңде жатқан себептерді көре алады. Білім алушылардың қандайда бір мінез-құлықтық әрекеттерінің әлеуметтік-психологиялық мотивтерін құрылымдауға қабілетті

Бүгінгі таңда үздіксіз білім беру жүйесінде педагогтардың кәсіби қызметінің жеке қабілетін дамыту үшін жағдай жасауды негіздейтін, мамандардың шығармашылық ізденісі мен кәсіби-тұлғалық дамуын ынталандыратын, педагогтардың кәсіби қызметін бағалаудың перспективалық тәсілдерін, технологияларын, жүйелерін бекітуге ықпал ететін үрдіс *аттестаттау* болып табылады. Ол мектеп мұғалімдерінің белгілі бір санатқа сәйкестігін анықтайтын біліктілігі мен кәсіби шеберліктерінің деңгейлерін көтеруді ынталандыратын құрал болып табылады.

Білім мазмұнын жаңарту талаптарына сәйкес педагогтардың кәсіби біліктілігінің біліктілік санаттары еңбек өтіліне, біліктілік талаптарының бағалау өлшемдері мен индикаторлары мен ережелерге сәйкес педагог қызметкерлер мен оларға теңестірілген адамдарға «Педагог», «Педагог-модератор», «Педагог-сарапшы», «Педагог-зерттеуші», «Шебер педагог» біліктілік санаты беріледі [5].

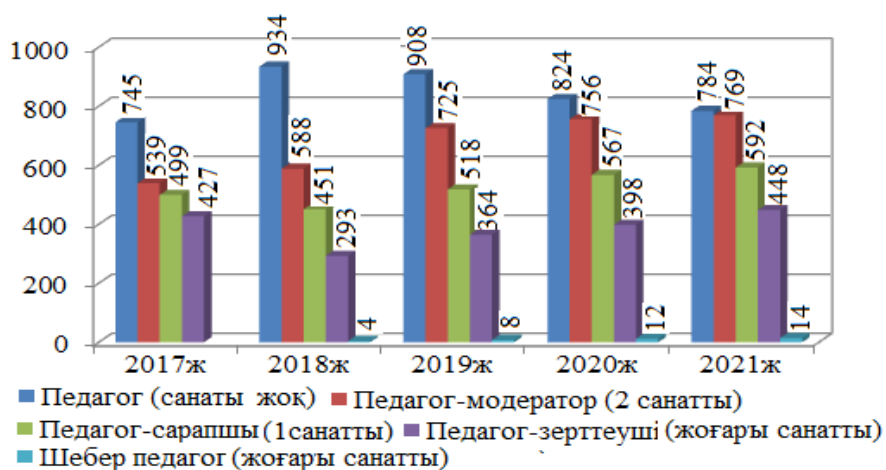
Аттестаттау нәтижелері бойынша жалпы орта білім беретін мекемелердің педагог мамандарының белгілі бір біліктілік санаттарына сәйкестігін бағалау, жаңартылған білім мазмұнының, өзгермелі ақпараттық қоғамның талаптарына жауап беретін жеті өлшемді қамтиды. Оларға *білім алушылардың оқу сапасы, біліктілікті арттыру курстарынан өтуі, инновациялық білім беру технологияларын енгізуі жетістіктері, қызметінің нәтижелерін тарату, педагогтың кәсіби жетістіктері* жатады .

Қазіргі кезеңде Қазақстанда аттестаттаудың екі түрі бар: міндетті және ерікті. Біріншісі - мемлекеттің талабы бойынша педагог қызметкерлердің білімі мен кәсіби біліктілігін тікелей тексеру арқылы жүзеге асырылады. Комиссия педагогтың қабілеттілігінің деңгейін анықтайды. Аттестаттау тәртібі, кәсіби дамудан сәтті өту үшін педагогта әр түрлі

инновацияларға сәйкес келетін жеткілікті маңызды әдістемелік материалдар базасы болуы керек. Жалпыға міндетті орта білім беру стандарты мен спиральды жүйеге негізделген жаңа үлгілік оқу бағдарламаларын терең меңгеру үшін тәжірибелі педагогтардың да өз білімдері мен кәсіби шеберліктерін үздіксіз дамытуды қажет етеді.

2017 - 2021 жылдар аралығында жүргізілген эксперименттік зерттеулер барысында Талдықорған қаласындағы жалпы орта білім беру мекемелері қызметкерлерін аттестаттау қорытындыларына талдау жасап, педагогтардың кәсіби біліктілік деңгейлерін анықтау жұмыстарын жүргіздік.

Алматы облыстық білім басқармасының Талдықорған қаласы бойынша білім бөлімінің білім беруді дамыту оқу-әдістемелік орталығының мәліметтеріне жасалған талдаулар 2017-2021 жылдар аралығында аттестаттаудан өткен мектеп мұғалімдерінің басым бөлігін педагогтар, педагог-модераторлар мен педагог сарапшылар құрайтынын көрсетті. Жүргізілген зерттеулер нәтижелеріне жасалған талдаулар 2016 жылдан бастап Қазақстан Республикасының жалпы орта білім беру мазмұнының жаңартылуына байланысты 2018 жылдан бастап педагогтарды аттестаттау нәтижелері негізінде берілетін біліктілік санаттарына қойылатын талаптардың күшеюіне байланысты 2017 жылмен салыстырғанда 2018-2019 жылдар аралығында педагогтар саны күрт артқаны байқалады.

Сурет 1. 2017-2021 жылдар аралығында аттестаттаудан өткен Талдықорған қаласының жалпы орта білім беретін мектептері педагогтарына берілген біліктілік санаттарының сандық көрсеткіштері

Осыған орай 2017-2021 жылдардағы аттестаттаудан өткен педагогтардың үлесіне жасалған талдауларға сәйкес педагогтар саны артып, зерттеуші және шебер мұғалімдер саны күрт кеміген. 2018 жылы Талдықорған қаласындағы 2270 мұғалімнің небары 4 (0,17%) ғана шебер - педагог санатын алса, ол көрсеткіш 2021 жылы 14(0,56%) дейін артқан.

Бұдан біз Қазақстан ауқымында тараған, Республикалық және халықаралық деңгейде жоғары жетістіктері бар шебер педагогтар санын арттыруға мүмкіндік беретін авторлық бағдарламалар құрудың тиімді тәсілдерін терең меңгертуге баса назар аудару қажет деген ой қорытындыларын шығардық.

Алматы облыстық білім басқармасының Талдықорған қаласы бойынша білім бөлімінің білім беруді дамыту оқу-әдістемелік орталығының мәліметтеріне сәйкес қаладағы 27 мектепте мектеп ішінде педагогтардың білімі мен кәсіби біліктілігін үздіксіз арттыру 9 бағыт бойынша жүзеге асырылатынын, педагогтардың кәсіби біліктілігін арттырып, заманауи белсенді оқыту технологияларын қолдану негізінде білім сапасын көтеруге баса назар аударылатынын көрсетті.

Педагог кадрлардың біліктілігін арттыру Қазақстан Республикасының үздіксіз білім берудің неғұрлым икемді және қарқынды дамып келе жатқан кіші жүйесі болып табылады.

Педагогтардың біліктілігін арттыру деңгейінде төменде басты міндеттерді шешуді көздейді:

- заманауи педагогикалық технологиялар мен озық әдістемелерді енгізу арқылы педагогикалық шеберлікті жетілдіру;
- ғылыми және тәжірибелік қызмет жетістіктерін ескеріп, барлық педагогтардың кәсіби шеберлігін қолдау және жетілдіру, кәсіби қызметке жеке қабілеттерін дамыту үшін жағдай жасау;
- басқару және педагог кадрларды даярлаудың және арттырудың жаңа технологиялары мен прогрессивті нысандарын оқыту үрдісінде сынақтан өткізу;
- педагогтардың жеке шығармашылық ниеттерін толыққанды жүзеге асыру үшін ғылыми және әдістемелік қолдау көрсету және т. б.
- жаңа мазмұнды және инновациялық педагогикалық технологияларды ғылыми жобалау және білім беру ұйымдарының эксперименттік қызметін ғылыми-әдістемелік қамтамасыз ету.

Орта білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында педагогтардың кәсібилігін жетілдіру мен дамыту сатыларын талдай келе біліктілікті арттырудың мақсаты-педагогтың білімді білім берудің өзекті мәселелері мен міндеттерін шешу құралы ретінде пайдалануы. Сондықтан, бұл жүйенің негізгі функциясы жаңа педагогикалық білім мен технологияларды қолданып қана қоймай, оларды дамыта алатын педагог тұлғасының әлеуметтік-мәдени және зияткерлік әлеуетін дамыту болып табылады. Яғни, жаңа формацияның мұғалімі-бұл белгілі бір күрделілік деңгейінің мәселелерін шеше алатын ғана емес, сонымен бірге ойлау мен іс-әрекеттің даму тенденцияларын көре және түсіне алатын, содан кейін осы тенденциялар аясында өзінің кәсіби қызметіне рефлексивті өзгерістер енгізе алатын педагог.

Бұл біліктілікті арттыру жүйесінің ерекшелігі - ол екі саланың қиылысында орналасқан: дамып келе жатқан педагогикалық және басқарушылық қызмет және білім берудің үздіксіздігін қамтамасыз ететін әлеуметтік жүйелердің даму заңдылықтарын зерттейтін және белгілейтін ғылымдар.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бұзаубақова К. Ж. Мұғалімнің инновациялық іс-әрекетке даярлығын қалыптастырудың теориялық-әдіснамалық негіздері /педагогика ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация, Алматы 2009ж.
2. Грановская Р. М., Кражанская Ю. С. Творчество и преодоление стереотипов. СПб: OMS, 1994.
3. Климов Е.А. Психолого-педагогические проблемы профессиональной консультации. - М.: Просвещение, 1983. – 154 с.
4. Рамазанов, М. К. Сущность и условия профессионального становления педагога/ М. К. Рамазанов. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2014. — № 21 (80). — С. 679-682.
5. Педагогтарға біліктілік санаттарын беру (растау) қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2020 жылғы 11 мамырдағы № 192 бұйрығы.
6. Захарова Е. А. Требования к профессиональному развитию педагогов в условиях последипломного образования // Молодой ученый. – 2011.- №3
7. С.К.Исламғұлова. Оқу үрдісін технологияландыруға жаңаша көзқарастар. А, 2010

БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНЕ ҚОЙЫЛЫП ОТЫРҒАН ТАЛАПТАРҒА ОРАЙ ЖОО-ДА БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІН ДАЙЫНДАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аймағамбетова Қ., п.ғ.д., профессор, Есенова Р., магистр
«Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Мақалада қазіргі кездегі Жоғары Оқу Орындарында жоғары білімді маман даярлаудың негізін қалайтын қоғам, мемлекет, университет қойған талаптарға назар аударылады. Жаңа ақпараттық технологиялардың білім сапасын арттырудағы рөліне назар аударылады.

Тірек сөздер: интеллектуалдық деңгей, педагогтік этика, постер, эссе

В статье акцентируется внимание на требованиях, выдвигаемых обществом, государством, вузом, личностью к подготовке специалиста с высшим образованием в современном российском вузе. Уделено внимание роли новых информационных технологий в повышении качества образования.

Ключевые слова. интеллектуальный уровень, педагогическая этика, постер, эссе

The article focuses on the requirements put forward by society, the state, the university, the individual for the training of a specialist with higher education in a modern Russian university. Attention is paid to the role of new information technologies in improving the quality of education.

Keywords. intellectual level, pedagogical ethics, poster, essay

Республикадағы білім беру жағдайын еліміздің саяси-әлеуметтік дамуының көрінісі және өркениетті елдер қатарынан орын алудың белгісі ретінде қараймыз. Сондықтан да, жыл сайынғы Президенттің халыққа жолдауында да басты мәселенің бірі ретінде білім жүйесіне қойылып отырған талаптармен оны жүзеге асырудың қазіргі жағдайы көрсетіліп келеді[1].

Қазақстан мектептерінің білім берудің жаңа сапасына көшуі кәсіби кадрларды дайындаумен тікелей байланысты. Осыған орай, жаңаша тұрғыдағы іс-әрекетке дайын мамандар дайындау мәселесі алға шығады. Бұл ЖОО оқытушыларының болашақ мамандар студенттердің жеке бас ерекшелігін, оның өмірінің жан-жақтылығын, олардың бойындағы қабілеттерін тани отырып, соған қарай жұмыс жасауға жұмылуын керек етеді. Оқытушы өзінің іс-әрекетінде студентке тек білім берумен және біліктілікке дағдыландырумен шектелмей, қоғамның бүкіл жетістіктерін оның бойына сіңіруге бағыттайды[2].

Жоғарғы оқу орындарында педагогтік білім берудің негізгі мақсаты-болашақ қоғам иелері жастарды жан-жақты дамыта алатын білім беру арқылы олардың ақыл-ой, физикалық, эстетикалық мүмкіндіктерін қалыптастыратын, моралдық қасиетті, интеллекті, шығармашылықпен жұмыс жасайтын маман дайындау. Яғни, мектептегі білім мен тәрбиені заман талабына сай деңгейде жүзеге асырушы, жас жеткіншектермен жұмыс істеуге жауапкершілікпен қарайтын қызметкер шығару. Қазіргі таңда негізгі көңіл мектеп қабырғасынан білім мен білікті және жеке тұлғалық қасиеттерді жастарға меңгертіп шығаруға ауып отыр. Олай болса, бұл мақсатқа жетуде педагогтардың үлесі мен жауапкершілігі жоғары деңгейде болмақ.

Жас жеткіншектердің тұлға болып қалыптасып, өз пікірлерін ортаға салып талқылау дәрежесіне жетуі ұзақ уақытты яғни мектеп қабырғасындағы мерзімдерден өтуді керек етеді. Мұнан әрі олардың психологиялық тұрғыдан даму деңгейлері жоғарғы оқу орнында жалғасып, өзінің өркендеу кезеңіне өтеді. Бұл деңгейлерден даму тұрғысынан өтуде мұғалім қауымының алатын орны өте ерекше. Әсіресе, бастауыш сынып мұғалімдерінің балаларды жан - жақты жетілдірудегі орнын айтып жеткізу қиын[3].

Көзқарасы қалыптаспаған, сөйлеу мәнерлері жетіліп, тілі еркін дами қоймаған, ойлау өрістері тар, көріп білгендерінен қорытынды шығару мүмкін- діктері төмен 6 жастағы баланы күнбе - күн жаңа қадамға, білім мен білік қадамына жетелейтін мұғалімнің өресі қандай болмақ?

Сонымен қатар, бастауыш сынып оқушыларын жан-жақты дамыту, оның ақыл-ойын жетілдіріп, бойындағы қабілеттің көзін ашу, эстетикалық, физикалық мүмкіндіктерін анықтау және оны әрі қарай өркендету, өскен ортасына орай ұлттық адамгершілік қасиеттерді бойына сіңіру, берілген білім мен тәрбиенің негізінде болашақ қоғам мүшесінің интеллектуалдық деңгейін қалыптастыру мәселелерінің бәрі мұғалім қауымына жүктеледі.

Он екі жылдық орта білім жағдайында мектеп мұғалімдеріне қойылып отырған талап күн сайын күрделене түсуде. Осыған дейін күнделікті өмірде ойын әрекеті басым болып келген баланы енді жүйелі түрде оқу әрекетіне, ойлануға, өз ісінің нәтижесін байқап, оны бағалауға жұмылдыру мұғалімнің білімін ғана емес, оның педагогикалық тұрғыдан шеберлігін, адами қасиетін, мәдени деңгейін, қиындықтан шығу жолын іздестірудегі ұстамдылығын керек етеді. Міне, осындай қасиеттермен педагогтік этиканы болашақ мұғалімнің бойына дарытып, жаңа өмірге, жауапты еңбек өміріне дайындау жоғарғы оқу орнының үлесіне тиеді.

Жоғарғы оқу орындары педагог мамандарды қандай деңгейде дайындау керектігі жайындағы ақпараттарда жарық көріп жатқан мақалаларда айтылған пікірлерге көз жүгіртсек, бәрі де мамандарды дайындауға қойылатын талаптарды саралап көрсетеді. Бірақ, сол деңгейге қол жеткізу қандай жұмыстар мен іс-әрекеттер арқылы жүзеге асады деген мәселе ашылмай қалады.

Осы тұрғыдан қарайтын болсақ, ең алдымен жоғарғы оқу орнының жаңа келген жастарды көтермелеп қолдап, оны тұлға ретінде қабылдаудың мәні зор. Кейбір оқытушылар өздерін студенттен сонша жоғары ұстағандықтан, оларға жақындап сөлесуге бата алмайтын жастар да кездеседі. Студенттермен психологиялық тұрғыдан дұрыс қарым-қатынас туғызу арқылы түйінді мәселелерді дұрыс шешуге жағдай жасалады.

Атақты педагог В.А. Сухомлинский оқушыны тұлға ретінде қабылдауды атап көрсеткен болатын. Осыны естен шығармай, алғаш жоғарғы оқу орнының есігін ашқан студентке қомқорлықпен қарауды ұмытпауға тиіспіз.

Сонымен қатар, бастауыш сынып мұғалімдерін дайындайтын жоғарғы оқу орындары студенттерге білім негіздерін теориялық тұрғыдан меңгертумен шектелмей, оны іс жүзінде қолданылуға үйрету, болашақ мұғалімнің бойына баламен жұмыс істеуді сіңіру мақсатымен практикалық, семинарлық сабақтар барысында олардың өзіндік ізденушілігін дамыту, жаңа технологияларды қолдана білуге дағдыландыруға баса көңіл бөліну қажеттігі туындайды.

Шындығына келсек, студент кезінде өздігінен ізденуге, шығармашылықпен жұмыс істеуге үйренбеген болашақ маманның келешекте оқушыларды ізденуге жаттықтыруы екіталай болмақ. Осы тұрғыдан алып қарағанда, қазіргі жоғарғы оқу орынында маман дайындауда кездесіп отырған бірнеше олқылықтарды байқауға болады. Олар: -көбіне студенттерді теориялық тұрғыдан білім беру мәселесі дәріс оқу арқылы жүзеге асырылып, сол білімді іс жүзінде қолданудың практикалық жағы толық талданбай қалып отырады. Мұның себебі - оқытушылардың дәріс тақырыбын студенттерге алдынала беріп, оларды пікір сайысқа түсуге дайындамаудан және тақырыпқа байланысты проблемалық мәселелерді көтермеуден туады.

Семинарлық сабақтарда студенттердің мүмкіндігіне қарай тапсырманы деңгейлеп беру жағы аз қолданылып, бәріне жаппай ортақ тапсырмалар беруінен оның бәрін бірдей орындай алмаған студент орындағандардың жауабын тыңдаумен шектеледі. Семинарлық сабақтардың алдын-ала берілетін түрлі жобалар, тапсырмалар олардың білім мен білік мүмкіндіктерін ескере отырып әрқайсысына жеке-жеке деңгейлеп берілсе, бұл студенттің өзін-өзі бағалауына, келешекте одан да күрделі тапсырмаларды шешуге талпынуына жағдай туғызар еді.

Студенттердің белсенділігін арттыратын, сабақтың тиімділігін көтеретін топпен жұмыс екенін білеміз. Олай болса, өзіндік жұмыстың бұл түрін де нақтылай отырып қолдану арқылы студенттердің бір бірімен қарым-қатысы күшейіп қана қоймай, пікір бөлісушілік, пікір алмасу кезінде қолдау табу арқылы өз ісіне сенімділік, ортақ мүддеге жұмылушылық және топтар арасындағы бәсекелестік тұстары жүзеге асады.

Әсіресе, студенттерді топқа бөліп, оларға тақырып бойынша постер жасау тапсыру да білімді саналылықпен қабылдаудың бір түрі. Бірақ, бұл іс-әрекетті орындауға үлкен жауапкершілікпен қарау жағы төмен. Мәселен, постерді орындау барысында көңіл аударатын бірнеше мәселе ескерілмей қалып отырады. Олар: постер жасаушылар тек оқулықта бар, не дәрістен алған білімдері мен деректерін көшіріп, сол арқылы тақырыптарын қорғауға шығады. Бұл студенттердің жұмысқа жеңіл қарағандығын көрсетеді. Постерді қорғау үшін ойлану, ой толғау, өзіндік шешімге келу, түсініктерін жан-жақты талдау, жинақтау, соның негізінде баға беру жүзеге асуға тиіс. Сонымен қатар, мұндай жұмыс барысында басқа топтағылар қорғаушының жұмысын тыңдап, талдауға қатысып, өз үлесін қосады, оларға баға береді. Кейде мұндай дәрежеге жетпей, әркім өз постерін қорғаумен айналысып, басқаның жұмыс нәтижелеріне мән бермейтіні де байқалады. Жолдастары жұмыстарын қорғап жатқанда қалғандары өз жұмыстарымен әуреленіп отырады. Мұндай жағдайда өзіндік іс-әрекеттің бұл түрі дамытушылық, саналылық дәрежесіне жетті деп айту қиын. Постер құрудың негізгі мақсаты — студенттерді ізенушілікке, зерттеушілікке, тақырыбын оқып түсінуге, алған түсінігін қолдануға, соның нәтижесінде нені білді, нені үйренді деген мәселені шешуге бағытталады. Яғни, постер жасау шығармашылық іс-әрекетті керек етеді.

Студенттерді шығармашылықпен жұмыс жасауға дағдыландыру оқытушының көп ізденуін талап етеді. Ол үшін болашақ мамандарға тақырып бойынша қысқаша конспект, эссе жазуды, баяндама құруды тапсыру арқылы олардың өз ойын қағазға түсіруіне, оқыған материалынан меңгерген ұғымын ой елегінен өткізіп жүйелеуге дағдыландыруға болады. Ойды жүйелеп қағазға түсіру оңай емес. Ол үшін алдымен алдына қойған мақсатына орай дұрыс жоспары құрылуды керек етеді. Жоспарды дұрыс құру студенттің ізденушілігінен, алдына мақсат қоя білуінен туындайды. Енді жұмыс нәтижесін сабақта талқылау кезінде ұжымның жаппай қатысуы арқылы орындалған істің дұрыс жағы да, олқылықтары да ашылады. Бұл тек жұмысты орындаушының ғана емес, бүкіл студенттерке мұндай іс-әрекет кезінде неге көңіл аударылудың керектігін көз алдарына тартады, келешекте ескеретін болады.

Болашақ педагогті шығармашылыққа дағдыландыру бірден орындала қалатын іс емес, ол жай ғана күнделікті дәріс пен семинарлық, практикалық сабақтарда біртіндеп қалыптасатын іс-әрекет түрлері бойынша жүзеге аспақ.

Қазіргі таңдағы негігі талаптардың бірі және бірегейі - өз пікірін айта алатын, белсенділігі басым, білім берудің жаңа технологияларын меңгерген білікті маман дайындау болса, осындай деңгейге жеткізу үшін оқытушылардың болашақ педагогтің ең алдымен ойлау, ой қорыту, ой дербестігін дамыту жағын көздеуі тиіс. Ойын ортаға салып, мәселені талқылауға жұмылдыру жағы ескерілмейтіндіктен, өз пікірін сыртқа шығара алмайтын, жалтақ студенттерді кездестіреміз.

Сабақтың қай түрі болса да оның нәтижелігі кері байланысқа байланысты байқалады. Бірақ, бұл мәселені де тиімді пайдалана білгеніміз дұрыс. Егер, кері байланыс кезінде студент сабақ ұнады, тартымды өтті десе, оның себебін айтып дәлелдеуі керек. Көбіне олар жаттанды сөздерді айтуға машықтанады.

Сабақтың тиімді болған жағымен қоса, мұнан да тартымды етуге қоятын тілектерін айта білу, оны нақты деректер арқылы дәлелдеу бұл студенттің білім алу барысындағы сабаққа деген ықласын, ойлау, ой қорыту қабілетінің жоғарылығын көрсетеді. Кері байланысты үнемі сабақтың соңына қалдырмай, дәріс барысында, практикалық сабақтар үстінде іске қосып отыру арқылы студенттердің белсенділігін көтеруге жағдай туады.

Педагог дайындауда жиі байқалатын мәселе - болашақ мамандардың жазба түрде ой қорыту жағына шорқақтығы. Тіпті жоғары оқу орынын тамамдаған жас педагогтің нақты тақырыпқа байланысты мақала жаза алмайтындығы байқалады. Бұл студенттік кезде оларға конспект, эссе, тұжырым жазуға жаттықтырмаудан туындайтыны белгілі. Келешекте болашақ педагогтардың ғылыми көзқарасының болуын, іздену мен зерттеудің әдістерін меңгерген, кез келген пікір сайысқа түсе алатын деңгейде дайындауды талап еткендіктен, олардың мұндай талаптарға сай болуы үшін ізденушілікке жаттықтыру жағын да есте тұтуымыз және оған жаттықтыруымыз керек. Жоғарғы оқу орынын бітіруде білімділіктің басты көрсеткіші диплом жұмысын орындау болатын болса, оған дайындық екінші курстан-ақ басталуы керек. Ол үшін пән оқытушылары бір-бірімен келісе отырып, студенттерге жеке тақырыптар беріп, студенттік конференцияларға қатыстыру, ұжымда сол тақырыбы арқылы баяндама жасау, курстық жұмыстар орындау сияқты дайындықтардан өтуге тиіс. Мұндай жұмыстарды орындап төселген студенттерге диплом жұмысын орындау қиындыққа соқпайды. Егер, бұрынғы тақырыптары бойынша педагогикалық эксперименттер қойып жаттықса, ол тақырыптары жыл сайын жетілдіріле отырып, нәтижесінде дипломдық жұмысқа айналады. Әр курс сайын мұндай жүйелі зерттеу жұмыстары жүргізілмеген жағдайда, бітіретін жылы жаңа тақырып алған студенттің диплом жазудағы қиналысымен жіберетін кемшілігі жиі кездеседі.

Жоғары оқу орынын бітіруші жастардың көбісі-ақ магистратураға түспекші болғанда олардың ғылыми жұмыспен айналысу тәжірибесінің төмендігі осындай жағдайлардан туындайтынына көзіміз жетті.

Болашақ педагогтардың сабақ беру шеберлігі тек педагогикалық практика кезінде шыңдалады деп айтуға болмайды. Ол шеберлік аудиторияда орындайтын практикалық жұмыс түрлері: әр типті сабақтардың жоспарын жасау, оны ұжымдық талқылау, сабақтың типіне қарай жаңа технологияларды қолдану, оның студенттердің белсенділігін арттырудағы мәнін дәлелдеу, баға беру сияқты өзіндік жұмыстарды орындату арқылы студенттер мектепте өтілетін педагогикалық практикаға дайындалады. Сол арқылы мектептегі практика кезінде олардың әдістемелік тұрғыдан да, ізденушілік тұрғыдан да тәжірибелері шыңдала түседі. Педагогикалық практика кезінде сабақ беруде, оның нәтижесін талқылауда өз іс-әрекеттеріне сенімді болып, өздерін еркін ұсайды.

Қазіргі таңда маман дайындауда баса көңіл аударатын мәселенің бірі- студенттерді практикалық іс-әрекетке жаттықтыру мұны шешуде-дуалды оқыту ерекше және тиімді орын алуда. Осы тұрғыдан алғанда Қызылорда қаласындағы «Болашақ» университетінің «Мектепке дейінгі тәрбие және бастауыш мектеп» кафедрасы 2-3 курс студенттерін жетісіне бір-екі рет балалар мекемелері мен бастауыш сыныптарға қажетті педагогикалық іс-әрекеттер орындауға қатысып, тәжірибе жинауға жағдай туғызып отыр. Осының нәтижесінде студенттердің мектеп өміріне араласу барысында меңгерген іс-тәжірибелерін университеттегі практикалық, семинарлық сабақтарда емін-еркін қолданып, практикалық жұмыстарды теориямен байланыстыру арқылы педагогтік жұмыс түрлерін бойларына сіңіруде.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. ҚР-да білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, Астана 2011 ж.
2. Тұрғынбаева Б.А. Мұғалімдердің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту Алматы, 2005 ж.
3. Болашақ мұғалімдерді кәсіби даярлаудың өзекті мәселелері // Ғылыми-практикалық конференция.- Семей, 2009., II том,- Б.39-41.

ҚАЗІРГІ ДАМУ КЕЗЕҢІНДЕ ҚАЗАҚСТАНДА АҚША АЙНАЛЫМЫН ДАМУ ЖӘНЕ ЖЕТІЛДІРУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Аққалиқызы А., «Қаржы» білім беру бағдарламасы бойынша 1-курс магистранты
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

E-mail: Akkalikyzy1220@mail.ru

Қазақстан ақша айналымын дамыту мен жетілдірудің, кредиттік операцияларды жүргізудің үлкен перспективаларына ие. Бірақ елде бұл қатынастарды дамытып, реттейтін кейбір мәселелер бар. Сондықтан ақша айналымы операцияларын да, елдің бүкіл қаржы жүйесін де жетілдіру қажет. Бізде жеткілікті нормативтік база жоқ, киберқылмыспен жұмыс істейтін білікті мамандар жоқ.

Тірек сөздер: ақша-қаржы жүйесі, ақша айналымы, электронды ақша, киберқылмыс, банктік технологияның ілгерілеуі, ақша-несие саясаты.

Казахстан имеет большие перспективы развития и совершенствования денежного обращения, ведения кредитных операций. Но в стране есть некоторые проблемы, которые развивали и регулировали бы эти отношения. Поэтому необходимо совершенствовать как операции денежного обращения, так и всю финансовую систему страны. У нас нет достаточной нормативной базы, нет квалифицированных специалистов по работе с киберпреступлениями.

Ключевые слова: денежно-финансовая система, денежное обращение, электронные деньги, киберпреступность, прогресс банковских технологий, денежно-кредитная политика.

Kazakhstan has great prospects for the development and improvement of monetary circulation, conducting credit operations. But there are some problems in the country that would develop and regulate these relations. Therefore, it is necessary to improve both monetary circulation operations and the entire financial system of the country. We do not have a sufficient regulatory framework, there are no qualified specialists to work with cybercrimes.

Key words: monetary and financial system, monetary circulation, electronic money, cybercrime, progress of banking technologies, monetary policy.

Әлемдік экономиканың жаһандану процестері ақша айналымына да әсер етеді Ұлттық валютаның девальвациясы (1999) жүргізілгеннен және "еркін жүзу" режимі енгізілгеннен кейін елдегі жалпы төлем қабілеттілігі күрт өсіп, 92,1% жоғары белгіге жетті.

Бүгінгі таңда ЭД-бұл төлемдердің арзан әдісі. Бізге электрондық коммерцияға қатысушылардың қарым-қатынасын реттеу жөнінде жаңа заңдар мен актілер енгізу қажет. Қаржы жүйесі мен ақша айналымы (бұдан әрі-МДҰ) Қазақстан халқының әлеуметтік тұрақтылығының негізі болып қала береді. Қазіргі жағдайда ақша айналымы қолма-қол және қолма-қол ақшасыз ақшаны пайдалана отырып, ақшалай есеп айырысулармен аяқталады. Қолма-қол ақшасыз ақша айналымы айналым қаражаттарының айналымын және төлемдерді жеделдетеді. Бұл ЖІӨ-нің, ақшалай кірістердің, бөлшек сауданың, тұтыну бағаларының өсуі, сондай-ақ айналымдағы қолма-қол ақша санын реттеу, ҚР ақша-кредит саясатын (бұдан әрі-ҚКП) дамыту. АНК-ның даму перспективалары 3 деңгейлік кредит беру жүйесінің, кредиттік бюроның, ипотекалық кредиттерге кепілдік беру қорының, сақтандыру пулдарының және ақша айналысының жаңа құралдарының болуымен байланысты.

Қазіргі уақытта ҚР Қаржы жүйесі дамыған елдерге қатысты артта қалып отыр және энергия көздеріне, металдар мен астыққа әлемдік бағаларға; валюта бағамының өзгеруіне;

жаһандану жағдайында капитал нарығындағы бәсекелестіктің күшеюіне; ақшаның көлеңкелі айналымының өсуіне және т. б. байланысты болып отыр.

ҚР-ның бірінші кезектегі міндеті елдегі ЕҰ-ға да ақша ұсынысын реттеу үшін фискалдық ДББ арқылы экономиканы тұрақтандыру және өсіру, ақша массасын (бұдан әрі-ДСМ) және кредит пайызының деңгейін бақылау болып табылады. Айналым шығындарын едәуір үнемдеу қолма-қол ақшасыз төлемдер, есеп айырысулар (бұдан әрі-БР) кезінде жүреді.

Мемлекеттің ДКП Қазақстан Халық банкіне тәуелді, сондықтан оның жұмысын жетілдіру маңызды. Қазақстан Халық банкінің негізгі басымдығы инфляциялық таргеттеу қағидаттарына көшу жөніндегі жұмысты жалғастыру және болжаудың қолданыстағы модельдерін жетілдіру және ақша айналымының жаңа модельдерін әзірлеу жөніндегі күш-жігер болып табылады. ДКП өткізу кезінде Қазақстан Халық банкі оның құралдарын ғана емес, сонымен қатар бақылау және басқару әдістерінің жиынтығын жасап, олардың құрамын кеңейтуді ұсынады. Бұл қаржы нарығының сегменттерін дамытуға және ҚР банк жүйесін нығайтуға әкеледі.

Ақша айналымын реттеу жөнінде салмақты геосаясат қажет. Елдің бүкіл қаржы жүйесінің басты үйлестіруші және реттеуші органы ретіндегі бұл рөлді эмиссиялық банк орындауға тиіс..

Қолма-қол ақшасыз ақша айналымын дамыту үшін ПҚ шығаруды және айналысын реттейтін нормативтік база қажет. ҚР-да төлем карталарымен операциялар жүргізу үшін желіні кеңейту, электрондық терминалдарды бөлшек саудада орнату қажет.

ҚР Халық банкі (бұдан әрі-ҚҰБ) бағалы қағаздармен операцияларды, ЕДБ қарыздары бойынша пайыздық ставканың деңгейін және міндетті резервтердің шамасын реттеуі тиіс. Біз үшін банктік технологияларды одан әрі жетілдіру маңызды. Халықаралық пластикалық карточкаларды енгізу банк есептеулерін де дамытуы керек. Пластикалық карточкалар ЕДБ-ға клиенттердің ақшасын жинауға мүмкіндік береді, киберқылмысты қиындатады, кредит берудің негізі ретінде әрекет етеді, уақытты үнемдейді.

ДСМ-нің шектелуі айналымда БР-дің әртүрлі тәсілдерін кеңінен қолдануға әкелді. Сонымен бірге ақшаның рөлі төмендейді, қазіргі нарыққа тән тұтқалардың әсері әлсірейді.

Ақша айналымы жүйесін енгізетін ұйымдардың негізгі проблемасы-олармен қарым-қатынасты реттеу. Тиісті бақылаудың болмауы ақшаның бақылаусыз шығарылуына әкеледі және инфляцияға әкелуі мүмкін.

Қазақстан Халық банкінің 2023 жылға дейінгі жаңа даму стратегиясына және Қазақстан Халық банкінің 2017-2021 жылдарға арналған даму жоспарына сәйкес мынадай негізгі мақсаттарға қол жеткізу айқындалған (1-кестені қараңыз):

Кесте 1

Қазақстан Халық банкінің 2017-2021 жылдарға арналған даму жоспары [1]

Көрсеткіштер	ед.	2018	2019	2020	2021
Активтердің кірістілігі (ROA)	%	3,01	2,25	2,01	1,63
КК заемдары бойынша провизиялар деңгейі (артық емес)	%	0,25	0,60	0,99	1,49
ЖССБ жүйесіне қатысушылардың ЭАН-ға үлесі	%	14,1	13,7	15,0	16,0
Қазақстан Халық банкінің халықтың ұлттық валютадағы ұзақ мерзімді салымдары нарығындағы үлесі	%	30,3	27,7	28,4	28,6
Қазақстан Халық банкінің ЕДБ және ИК-ға берілген тұрғын үй салуға және сатып алуға арналған кредиттер нарығындағы үлесі	%	41	37	37	36
ҚРҰБ активтеріне БӨП үшін	%	67	67	65	62
Клиенттерге қызмет көрсету бойынша операцияларды онлайн аудару	%	22	20	30	40

Ескерту - автормен Қазақстан Халық банкінің 2017-2021 жылдарға арналған даму жоспары бойынша жасалды

2021 жылы НБК жұмысы келесі міндеттерге бағытталатын болады:

1) онлайн режиміне көшуді қоса алғанда, тұрғын үй құрылысы банкінің өнімдерін өткізу жүйесін қайта ұйымдастыру. Бизнес-процестер, IT-инфрақұрылым және бағдарламалық қамтамасыз ету өнімдерді өткізу бойынша назарды агенттік желіге, онлайн және cross-selling аударуға сәйкес қайта ұйымдастырылды;

2) cross-selling механизмі арқылы НБК өнімдерін сату;

3) қорландыру көздерін кеңейту.

Қазақстанда ақша айналымының немесе электрондық коммерцияның айтарлықтай өсуі БР және ЭД жаңа түрлерінің пайда болуымен жүреді. Егер Қазком 7-8 мың төлем жасаса, қазір айына 20 мыңға жуық қолма-қол ақшасыз операциялар жүргізеді. Егер сіз қарасаңыз-тек бір банк.

"Қазконтент" АҚ-да өткен жылы интернет-дүкендердің кірісі шамамен 15 млн.долларды құрады, сарапшылар 2021 жылы 20% - ға өсуді болжап отыр. ҚР электрондық коммерция көлемі 240 млн. доллардан асты. Бұл өте маңызды аудитория және сіз онымен жақсы және мұқият жұмыс істеуіңіз керек [2].

ҚР-да электрондық бизнес пен ЭД тарату және дамыту әсіресе өзекті, өйткені бұл халық үшін де, бизнесмендер үшін де перспективалы және ыңғайлы. Сонымен бірге, ЭД бүкіл ел бойынша ақша айналымын тұрақтандырудың құралы болып табылады. ЭҚ технологиялары төлем жүйелерін пайдалану тиімділігін, оның жеделдігі мен жылдамдығын айтарлықтай арттыруға мүмкіндік береді.

Біздің азаматтарымыз шамамен 15 жыл бойы басқа адамдардың ЭД-лерін пайдаланғандықтан, өз ЭД-лерін әзірлеу уақыты келді. Бұл жағдайда біз көптеген артықшылықтарды көреміз. Бұл өңдеудің қарапайымдылығы, аумақтық байланыстырмай сатып алу мүмкіндігі, сату-сатып алу кезінде адамның болмауы, операция шығындарын азайту, тәулік бойы сату және т. б.

Минус-ақша елден кетеді және ешқандай есепке алынбайды.

PROFIT Online бас директоры А. Васильев көп нәрсе біздің банктер ед-ді қалай саудалайтынына байланысты болатынын айтады.

Елдің ДКП екінші өткір мәселесі төлем кезегін реттеуде туындайды, бұл жеке, шұғыл қарауды талап етеді [3, 54 б.].

ҚР интернет-коммерциясының заманауи дамуындағы ең бастысы пошта жеткізілімінің сапалы жұмысы және желілік бизнеске кіруді төмендететін құқықтық мүмкіндіктер болып табылады. Егер Эд эмитенті тыйым салынбаса, онда қатынастарды бақылау әлдеқайда қиын болады. Күшті валюта үшін бәсекелес валютаның болуы ештеңеге қауіп төндірмейді, ал әлсіздер үшін бұл оны күшейтуге ынталандырады. Сонымен қатар, бақыланбайтын Эд эмиссиясының қаупі бар, бұл ақшаның тез инфляциясына әкелуі мүмкін.

Ed-нің тез таралуы ақша айналымының күрт өсуіне әкелуі мүмкін және ДСМ көлемін арттырмай-ақ инфляцияны тудыруы мүмкін. Hitachi зерттеу институтының есептеулері бойынша есептеулердің тиімділігін арттырудың оң нәтижесі инфляцияның өзінен әлдеқайда жоғары болады. Егер біз ed-ді қарапайым ақшаны пайдалану ыңғайсыз немесе мүлдем қолданылмайтын операцияларды жеделдету және қамтамасыз ету құралы ретінде қарастыратын болсақ, онда біз оның жаңа артықшылықтарын көреміз.

Ed тиімділігі мен қажеттілігі біз мынаны көреміз:

1) Қазақстаннан тыс жерлерге ақша жіберген немесе шетелдерден ақша аударымын алған кезде банк клиенті Money Gram халықаралық ақша аударымдары жүйесін пайдалана алады. Ол әлемнің 138 елінде орналасқан 35 000 бөлімшеде ақша аударуға мүмкіндік береді;

2) Қазақстан ішінде "Экспресс-аударымдар" деп аталатын ақша аудару қызметі шот ашпай-ақ, жеңілдетілген рәсім бойынша ақша қабылдауды және аударуды ұсынады. Қазақстан Республикасының барлық қалаларында орналасқан 102 филиал мен кассалық бөлімдерде теңгемен ақша аударымын жіберуге немесе алуға болады;

3)" картадан картаға ақша аудару " – "VISA – дан VISA-ға ақша-24/7" кез келген халықаралық немесе қазақстандық банк шығарған бір VISA карточкасынан басқа VISA карточкасына қолма-қол ақшасыз ақша қаражатын аударуға мүмкіндік береді. Аударым НБК банкоматы арқылы, клиентке ыңғайлы кез келген уақытта (тәулік бойы), аптаның барлық күндері мерекесіз және демалыссыз жүзеге асырылады.

Сонымен қатар, банктің ақпараттық қауіпсіздігі күшті болуы керек, компьютерлік жүйелердің жоғары сенімділігін қамтамасыз етуі керек. Бүгінгі таңда банктер өздерінің капиталы үшін ғана емес, сонымен қатар клиенттердің қаражаты, оларды әртүрлі электронды қылмыскерлерден қорғау үшін жауап береді. Егер біз іс жүзінде қарастыратын болсақ, онда электронды қылмыстар көптеген банктік операцияларды қажет етеді (бірнеше жүзге дейін), мысалы, клиенттің деректерін жалған жасау. Бұл әрекеттер тек жұмыс істейтін және жұмыс істемейтін банк маманына қол жетімді. Банктердің ақпаратты өңдеудің автоматтандырылған жүйелерін қорғау ерекшелігінің осындай міндеттерді шешу мүмкіндігі бар. Бүгінгі таңда банктердің ақпаратты өңдеудің автоматтандырылған жүйелері көптеген құжаттарды өңдейді және банктердің ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз етеді, бірақ оларды қазіргі заманғы құқық бұзушылықтарды ескере отырып жетілдірген жөн.

Datapro Information Group сауалнамасы бойынша, шетелдік банктердің 82% - ында тұрақты ақпараттық қауіпсіздік саясатын, ал 12% - ы өздерінің қауіпсіздік саясатын әзірлеуді жоспарлап отыр. Ұйымдардың 88% - ында арнайы бөлім бар, ал олар жоқ жерде бұл функцияларды жүйенің әкімшілері (29%), менеджерлер (27%) немесе физикалық қауіпсіздік қызметтері (25%) орындайды. Бұл дегеніміз, арнайы бөлім (мамандар) ретінде компьютерлік қауіпсіздікке жауапты қызметкерлер бар.

Қорғау тұрғысынан компьютерлік желілерді (90%), үлкен ЭЕМ-ді (82%) қорғауға, авариялар мен апаттардан кейін ақпаратты қалпына келтіруге (73%), дербес ЭЕМ-ді қорғауға (69%), компьютерлік вирустардан қорғауға (72%) ерекше көңіл бөлінеді. Біздің банктерде бұл әлі жоқ. Олар бұл мәселелерді әртүрлі жолдармен шешеді, бізде ондай мамандар жоқ, әсіресе киберқылмыстарды ашатын арнайы бөлімшелер жоқ.

Электрондық коммерция технологияларының қауіпсіздігін кеңінен енгізу үшін азаматтарға жаппай қаржылық білім беру қажет. Бұл міндет қаржыгерлер мен өндірісшілерге ғана емес, мемлекетке де қатысты. Бүгінгі таңда мемлекеттік органдар деңгейінде ЕДБ ақпаратын қорғау бойынша жаңа мамандар даярлауды жүргізген жөн.

"Пластиктің" қауіпсіздігінде карточкаларды және ұйымдасқан Халықаралық қылмыстық топтарға қарсы іс-қимылдың қыр-сырын жақсы білетін дайындалған мамандар табысқа қол жеткізе алады. Тергеушілердің киберқылмыстың қыр-сырын, карточкалар арқылы жасалған олардың құрамын білмеуі бойынша алаяқтар жазадан қашады.

Қазақстан Электрондық құқық бұзушылықтармен жұмыс істеу үшін осы саладағы қазақстандық заңды әзірлеу және қабылдау үшін банк жүйесі мен құқық қорғау органдарының күш-жігерін біріктіруі қажет.

ҚР-да ЭД, электрондық коммерция, қадағалау органдарын енгізу туралы заң әлі күнге дейін жоқ. Көптеген тұжырымдамалық мәселелер өзгеріссіз қалды. Қылмыстық және Азаматтық кодекстің жаңа, неғұрлым жетілдірілген заңдары қажет. Пластикалық карталарды заңсыз пайдалану мәселелері көрініс таппады. Азаматтық заңнамада карта ұстаушы мен банк арасындағы, банк пен қызмет көрсету нүктесі арасындағы қатынастар реттелмеген.

Халықаралық тәжірибе тиісті қылмыстық заңнаманы қабылдау құқыққа қарсы қызметті дәлелдеуге жұмсалатын шығындарды едәуір төмендететінін және бірден оң нәтижелер беретінін көрсетеді. Сонымен, Италияда бұл көрсеткіш жаңа заң қабылданғаннан кейін екі есе азайды. Мұндай қадам ЕДБ жұмысының тұрақтылығы және ҚР азаматтарын уақтылы қорғау үшін өзекті және шұғыл.

2019 жылы № 1050 ҚР индустриялық-инновациялық дамуының 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы басталды. Бағдарламаның мақсаты-ҚР бәсекеге қабілетті өңдеу өнеркәсібін құру. Бағдарламаның нысаналы көрсеткіштеріне қол

жеткізу үшін өңдеуші өнеркәсіптің негізгі капиталына инвестициялардың болжамды көлемі 780 797,1 млн.теңгені құрайды.

Қаржыландыру көлемі 2021 жылы – 215 725,1 млн.теңгені; 2022 жылы – 107 896,4 млн. теңгені; 2023 жылы – 107 863,5 млн. теңгені; 2024 жылы – 101 996,9 млн. теңгені; 2025 жылы – 101 249,9 млн. теңгені құрайды [4].

ҚР Стратегиялық даму жоспарының негізгі бағыттары қосылған құны жоғары экспортқа бағдарланған экономика құру болады. Бұл тауарлар мен қызметтерді өткізу нарықтарын кеңейту және "цифрлық экономиканы" ескере отырып, жаһандық тізбектерге ену үшін маңызды. Бұл тетік сыртқы инвестицияларды тартуға және ұстап тұруға, жүйелі реформаларды, ғылыми және қолданбалы зерттеулерді жалғастыруға, стартаптарды қолдауға, венчурлік экожүйені құруға және т. б. бағытталатын болады.

Қаржыландыру республикалық бюджет, сондай-ақ ҚР заңнамасында тыйым салынбаған өзге де көздер есебінен жүргізілетін болады.

Бұдан басқа, қаржыландыру көздерін әртараптандыру үшін "Астана" халықаралық қаржы орталығының және Қазақстан қор биржасының қарыз алушы компаниялардың акцияларын және/немесе облигацияларын шығару, активтер пулын, қаржы құралдарын секьюритизациялау және т. б. жолымен жобаларды қаржыландыру жөніндегі құралдарын пайдалану мәселесі пысықталатын болады.

Бағдарламаны табысты іске асыру үшін мемлекет пен жеке сектордың қаржы ресурстары шоғырландырылатын болады.

Бірыңғай экономикалық кеңістік (бұдан әрі - БЭК) келісімдерін іске асыру макроэкономикалық саясатты, кәсіпорындарға мемлекеттік қолдаудың бірыңғай қағидаларын келісуді; біздің тауар өндірушілер үшін Бірыңғай экономикалық кеңістік елдерінің көлігіне еркін қол жеткізуді, қызметтердің, капиталдың және жұмыс күшінің еркін қозғалысын қамтамасыз етеді.

2021 жылы ҚР Үкіметі, Қазақстан Халық банкі және ҚҚА мәселелерді шешетін болады:

1) біздің экономикамыздың бәсекеге қабілеттілігін арттыру;
2) мемлекеттік индустриялық-инновациялық даму бағдарламасы шеңберінде бағдарламаларды іске асыру;

3) халықтың толық жұмыспен қамтылуын және жеке табыстарының өсуін қамтамасыз ету болып табылады;

4) білім беруді, денсаулық сақтауды және тілдерді қоса алғанда, қазіргі заманғы адамды дамыту жөніндегі мемлекеттік бағдарламаларды іске асыру [4].

2020 жылғы желтоқсанда Президент қол қойған "2021-2023 жылдарға арналған республикалық бюджет туралы" ҚР Заңына сәйкес 2021 жылдың басынан бастап АЕК 2 917 теңгеге дейін өсті, ҚР-дағы ең төменгі зейнетақы 1 689 теңгеге артып, 18 524 теңгені құрады. Зейнетақының ынтымақты бөлігі 7% - ға ұлғайды, ең төменгі төлем 1.01.2021 жылдан бастап 43 272 теңгені құрады [5].

Шаралар Қазақстан Халық банкі ұлттық валюта бағамының ауытқуын болдырмауға бағытталатын болады. Ақша айналымында жаңа технологияларды пайдалану ең құнды және қайтарылмайтын ресурс-уақытты үнемдеуге мүмкіндік береді.

Қазақстан қаржыгерлер қауымдастығы сарапшыларының бағалауы бойынша 2021 жылы қаржы секторының өсуі ел экономикасының өсу деңгейіне сәйкес келеді, деп хабарлайды іскерлік ақпарат орталығының тілшісі [6].

Қаржы жүйесі үшін басты оқиға - Қазақстан Халық банкінің құрамынан бөліну және жеке ведомство – Қаржы нарығын реттеу және дамыту жөніндегі ҚР Агенттігінің (РРФР) іске қосылуы. Оның миссиясы қаржы нарығын реттеумен және дамытумен қатар Қаржы нарығы мен ұйымдардың қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз етуге жәрдемдесу, жалпы ҚР қаржы жүйесіне сенімді қолдау және адал бәсекелестік жағдайында тең құқықты жағдайлар жасау болып табылады.

2021 жылғы ақпанда айтылған АQR банк активтерінің сапасын бағалау нәтижелеріне сәйкес ЕДБ халықаралық аудиторлардың ұсынған ұсынымдарына негізделген егжей-тегжейлі шаралар жоспарын әзірлейді. Қазақстан Халық банкі Президенттің тапсырмасы бойынша орта мерзімді және ұзақ мерзімді перспективаға арналған ЕКК-ні айқындайтын, өз кезегінде Қазақстанның мемлекеттік саясатының бір бөлігі болып табылатын 2030 жылға дейінгі ЕКК стратегиясын әзірлеуге кірісті. Ағымдағы жылы АНК режимі сақталады, ал Қазақстан Халық Банкі қызметінің негізгі бағыты инфляция бойынша нысаналы бағдарларға қол жеткізу жөніндегі шаралар болып қала береді.

Осылайша, Стратегияда болжанатын тармақтар инфляциялық таргеттеудің тиімділігін, оның ішінде қаржы жүйесінің құрамдастарын жетілдіру және ақша айналымы арқылы арттыруды қозғайтын болады.

ДКП - ның 2021 жылға арналған ең жақсы мақсаты-инфляцияны төмендету және ЖІӨ-ні арттыру. Ол үшін DCP сандық көрсеткіштерін анықтап, ақша айналымы мен инфляцияның экономикалық дамуының сәйкес келуінің ең жақсы нұсқасын таңдау керек. Мұндай таңдау халық пен ҚР ұйымдарының табысын арттырумен байланысты.

Елімізде халыққа қаржылық білім беруді енгізу, клиенттерді жаңа банк өнімдерімен таныстыру, қаржылық сауаттылықты дамыту қажет. Қазіргі жағдайда ақша белгілерін басып шығару, сақтау, тасымалдау, қайта есептеу шығындарын едәуір үнемдеу қолма-қол ақшасыз ақша айналымымен жүреді. Қолма-қол ақшасыз шығыстарды қолдануға ЕДБ және мемлекеттің макроэкономикалық процестерді дамытуға және реттеуге мүдделілігі ықпал етеді.

ЭД электрондық коммерцияны дамытады. ҚР-да электрондық коммерцияға қатысушылардың қарым-қатынасын реттей отырып, Қылмыстық кодекске енетін заңдар мен нормативтік актілерді әзірлеу қажет.

ЕДБ электрондық төлемдерді қауіпсіздік жүйелерімен және клиенттердің деректерін қорғаумен қамтамасыз еткен жөн. Соңғы жылдары бүкіл әлемде банк жүйелерін бұзу, сондай-ақ алаяқтық және халықтың жеке карточкаларынан ақша ұрлау жағдайлары жиілеп кетті.

ДСМ-нің шектелуі БР-дың жаңа тәсілдерін әзірлеуге әкелді, оның ішінде өзара тиімді сынақтар, "ченч" (бартер), вексельдер және т.б. көмегімен сатушы қиын жағдайға душар болған ақша айналымын сатып алу немесе сату үшін пайдаланбайды. үлкен таңдау бар нарық. Содан кейін, ол басқа төлемдер үшін ақша жетіспейді, яғни ол қажетті ресурстарды сатып ала алмайды және бюджетке төлей алмайды, т.б. мұндай мәмілелерден ақшаның рөлі төмендейді, қаржылық тетіктің әсері әлсірейді және бұл нарықтық экономика.

ҚР-да қылмыстық және азаматтық кодекстерге "пластикалық бизнес" қатысушыларының өзара қарым-қатынасын реттеу жөнінде жаңа заңдар мен актілер әзірлеу қажет.

Қазақстанда ақша айналымын жетілдіру үшін біз мемлекеттік деңгейде келесі мәселелерді шешуді ұсынамыз:

- еліміздің ерекшелігі мен ерекшеліктерін ескере отырып, инфляциялық таргеттеу әдістемесін әзірлеу;
- ЭҚ реттеу және қадағалау жөніндегі жаңа заң қабылдау,
- пластикалық карталармен жұмыс істеуде шетелдік тәжірибені бейімдеу және ЕДБ клиенттері ақпаратының қаржылық қауіпсіздігін жақсарту.
- ақша айналымын реттеу және қадағалау жөніндегі жаңа актілерді қабылдау,
- сақтандыру бизнесін дамыту жөніндегі іс-шараларды әзірлеу;
- ҚР Білім беру мекемелеріне кибермошенизммен жұмыс істеу үшін банктік және құқықтық мамандандырылған мамандар даярлауды енгізу.

Сонымен қатар, ақша айналымын реттеудің салмақты мемлекеттік саясаты қажет.

Қазақстан Халық банкінің басты міндеті-теңгенің сатып алу күшінің тұрақтылығын қолдау және клиенттер үшін ыңғайлы төлемдер мен есеп айырысулар жүйесін қамтамасыз ету. Бұл мәселелерді шешу Қазақстанның қаржысын дамытуға, сондай-ақ клиенттердің қажеттіліктерін неғұрлым толық қанағаттандыруға, халықтың төлем қабілеттілігін арттыруға көмектеседі. Үкіметтің, Қазақстан Халық Банкі мен ҚҚА қаржы-экономикалық

және құқықтық саясатының жүргізілетін іс-шаралары ҚР ақша айналымын жаңа сатыға көтеруге, оның әлемнің дамыған 50 елінің қатарына кіруін жеделдетуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Халық банкінің 2017-2021 жылдарға арналған даму жоспары.
2. Қаржы. Ақша айналымы. Кредит / под редакцией Л. А. Дробозиной. - М.: Бірлік, 2017. - 479 Б.
3. Косой А.М. "қолма-қол ақшасыз есеп айырысу қағидаттары"/ақша және несие.- 2007, №6.- Б.54-64.
4. Индустриялық-инновациялық дамудың 2020-2025 жылдарға арналған бағдарламасы... [mail.kz/ru/news/kz-news/...](mailto:mail.kz/ru/news/kz-news/)
5. <https://www.nur.kz/fakty-i-layfhaki/1716951-pensia-v-kazahstane-v-2021-godu-razmer-osobennosti-nacislenia/>
6. Alessandro Sterlacchini, Francesco Venturini// Boosting Manufacturing Productivity Through R&D: International Comparisons with Special Focus on Italy. Journal of Industry, Competition and Trade. June 2019, Volume 13, Issue 2, pp 187-208. <http://thomsonreuters.com/Kapital.kz.2021/03/22>

УДК 1/4 (075.8)

<https://doi.org/10.53355/m2379-2815-4994-k>

ЗНАЧИТЕЛЬНЫЙ ВКЛАД ОМАР ХАЙЯМА В ОБЛАСТИ МАТЕМАТИКИ

Аликенова К.Н., к.ф.н., ассоциированный профессор
Осипова Е.В., магистрант 1 курса, специальности «Математика»
Жетысуский университет им. И.Жансугурова, г. Талдыкорган

E-mail: k-aliknova@mail.ru, osipova_ekaterina99@mail.ru

Цель исследования: определить основные достижения и вклад Омар Хайяма в области математики. В данной статье акцентируется небольшое внимание на жизнедеятельность ученого и поэта прошлого тысячелетия и в большей степени научных достижений в области естественных и технических наук. **Научная новизна** заключается в внутридисциплинарном рассмотрении математических вопросов в трудах древнегреческого ученого Омар Хайяма. **В результате исследования** было выделено несколько научных достижений и исследований в области математики, которые по сей день имеют большую значимость и решение некоторых математических задач невозможно без их применения.

Ключевые слова: образование, наука, естественные и точные науки, математика, алгебра, арифметика, геометрия, алгебраист, математический трактат, уравнение, алгебраическое уравнение, постулат, основные постулаты Евклида, учение о числе.

Зерттеудің мақсаты: Омар Хайямның математика саласындағы негізгі жетістіктері мен үлесін анықтау. Бұл мақалада өткен мыңжылдықтағы ғалым мен ақынның өмірі мен жаратылыстану және техникалық ғылымдар саласындағы ғылыми жетістіктерге аз көңіл бөлінеді. **Ғылыми жаңалық-ежелгі** грек ғылымы Омар Хайямның еңбектеріндегі математикалық мәселелерді пәнаралық қарастыру. **Зерттеу нәтижесінде** математика саласындағы бірнеше ғылыми жетістіктер мен зерттеулер анықталды, олар бүгінгі күнге дейін үлкен маңызға ие және кейбір математикалық есептерді оларды қолданбай шешу мүмкін емес

Тірек сөздер: білім, ғылым, жаратылыстану және нақты ғылымдар, математика, алгебра, арифметика, геометрия, алгебра, математикалық трактат, теңдеу, алгебралық теңдеу, постулат, Евклидтің негізгі постулаттары, сан туралы ілім.

The purpose of the study: to identify the main achievements and contributions of Omar Khayyam in the field of mathematics. This article focuses a little attention on the vital activity of the scientist and poet of the last millennium and, to a greater extent, scientific achievements in the field of natural and technical sciences. **The scientific novelty** lies in the interdisciplinary consideration of mathematical issues in the works of the ancient Greek scientist Omar Khayyam. **As a result of the research,** several scientific achievements and research in the field of mathematics have been identified, which to this day are of great importance and the solution of some mathematical problems is impossible without their application.

Key words: education, science, natural and exact sciences, mathematics, algebra, arithmetic, geometry, algebra, mathematical treatise, equation, algebraic equation, postulate, basic postulates of Euclid, the doctrine of number.

Развитие математических наук берет свое начало еще в древности и подразделяется на несколько этапов. Многие ученые проводили большое количество исследований различных проблем математики, а так же создание некоторых математических дисциплин, которые имеют значительное применение не только в решении математических задач, но и в решении некоторых бытовых вопросов.

Многие источники связывают развитие математики с такими именами как: Архимед, Л.Феррари, Ньютон, Лейбниц, Лагранж, Эйлер и другие. Но все знают то, что в прошлом тысячелетии значительный вклад в развитие математики был сделан центральноазиатским философом Гиясаддин Абуль Фатх ибн Ибрахим Омар Хайям Нишапури (1048-1123), который родился на Востоке Ирана в городе Нишапур. В первую очередь Омар Хайям знаменит своими четверостишиями «Рубай», полными мудрости и тонкостью изречения, а так же отличным владением арабского языка, арабской литературы и владением основами стихосложения. Зная арабский язык, ознакомившись с достижениями античной науки, трудов Аристотеля, Архимеда и Евклида, полностью перевел их на арабский язык. Кроме поэзии и хорошего владения языками Омар Хайям обладал значительным объемом информации естественных и точных наук. Написал трактаты по механике, философии, географии и музыке в дополнение к своим прорывным работам по алгебре и астрономии.

Так же Омар Хайям был талантлив в астрологии и врачеванием (диагностика некоторых болезней, которая проводится посредством задавания вопросов), профессионально изучал теорию музыки. Омар Хайям работал в крупнейших научных и культурных центрах Средней Азии – Балхе, Самарканде, Исфахане, Бухаре. Его приглашали ко двору многие правители Востока. Отправной точкой для размышлений Хайяма была его основная область – математика. Он прекрасно знал о существовании упорядоченного мира чисел и измерений. Истины математики ведут к Богу. [1, с. 17].

Математические сочинения Омар Хайяма характеризуют его как выдающего ученого того периода. Он внес значительный вклад в развитие и становление алгебры. Хайям писал об алгебре следующее:

«Алгебра есть научное искусство. Ее предмет – это абсолютное число и измеримые величины, являющиеся неизвестными, но отнесенные к какой-нибудь известной вещи так, что их можно определить; это известная вещь есть количество или индивидуально определенное отношение, и к этой известной вещи приходят, анализируя условие задачи; в этом искусстве ищут соотношение, связывающие данные в задачах величины с неизвестной, которая вышеуказанным образом составляет предмет алгебры. Совершенство этого искусства состоит в знании математических методов, с помощью которых можно осуществить упомянутые определения как числовых, так и геометрических неизвестных... Алгебраические решения производятся лишь с помощью уравнений» [2, с.115]. Данное объяснение является одним из первых объяснений такой науки как алгебра и описывает алгебру как науку о нахождении и определении неизвестных величин, которые состоят в некоторых отношениях с известными величинами. Процесс

нахождения неизвестных осуществляется с помощью составления и решения различного вида алгебраических уравнений и неравенств.

В возрасте 25 лет Хайям совершает свои самые первые научные открытия. Первый его математический трактат «Трудности арифметики», к сожалению, на данный момент не обнаружен, но из других работ известно то, что он содержит сведения о разработанном им общем приеме извлечения корня любой степени с натуральным показателем «методом индийцев», т.е. с помощью правил $(a+b)^2$ и $(a+b)^3$. Основываясь на известных фактах, ученые предполагают, что Хайям открыл формулу возведения двучлена $a+b$ в степень n . (К сожалению, результаты работы математиков Востока были неизвестны в Европе до XVII в., поэтому их пришлось открывать заново.) Математический труд, благодаря которому он получил знаменитость и славу как алгебраист: «Трактат о доказательствах проблем алгебры и ал-мукабалы» (1074 г.), написанный в 60-е годы одиннадцатого века в Самарканде. Данный трактат описывает теорию геометрических решений алгебраических уравнений. Омар Хайям самый первый ученый-алгебраист, который высказал мысль о том, что уравнения в третьей степени не имеют решения с помощью «свойств круга», применяя циркуль и линейку. Решение может быть найдено только с привлечением конических сечений.

Омар Хайям дал полную классификацию кубических уравнений, имеющих положительные корни. Он выделил основных 19 классов; из них 5 сводятся к линейным и квадратным ($dx^3=cx^2$, $dx^3=bx$ и др.). Для остальных 14 классов ($dx^3=a$, $dx^3+bx=a$ и т.д.) Хайям указал метод решения с помощью конических сечений – параболы, равносторонней гиперболы, окружности. В процессе решения вопроса о числе из 14 классов уравнений, Омар Хайям учитывал необходимые условия, накладываемые на коэффициенты уравнения [3, с.17]. Например, он указывал, что при любых значениях a и b уравнение $x^3+bx=a$ имеет единственный положительный корень. (Теория решения кубических уравнений с помощью конических сечений была развита в Европе в XVII в. Декартом и другими учеными, которые не были знакомы с трудами О. Хайяма.)

О. Хайям ставит задачу численного решения кубического уравнения как и квадратных, но признал, что все приложенные усилия в этой области были бесполезны: «Доказательство этих видов в том случае, когда предмет задачи есть абсолютное число, невозможно ни для нас, ни для кого из тех, кто владеет этим искусством. Может быть, кто-нибудь из тех, кто придет после нас, узнает это ... ». Решение в радикалах кубических уравнений нашли в XVI в. итальянские математики Ш. дель Ферро и Н. Тарталья. Он первым ввел термин «иррациональные числа», создал новую теорию параллелей, некоторые его теоремы были «по существу тем же, что и первые теоремы неевклидовой геометрии Лобачевского и Римана». [1, с.18].

Основное содержание алгебры Хайяма является классификация видов уравнений, построение корней геометрическим методом и определение количества положительных решений уравнения. Уравнения здесь рассматриваются в общем виде, иначе говоря, с произвольными положительными коэффициентами, но выраженными словесно. В основу классификации заложены степень уравнения и число членов, расположенных в обеих частях уравнения. Всего рассматривалось 25 видов канонических видов, среди которых 6 были рассмотрены аль-Хорезми, остальные 5 приводятся к ним делением на неизвестное и 14, как упоминалось ранее, строятся с помощью конических сечений. Процесс решения квадратных уравнений не содержит чего-либо нового и поэтому сразу происходит переход к кубическим уравнениям. Вслед за древними, Омар Хайям строго соблюдает принцип однородности. Он, например, предупреждает, что, говоря о равенстве числа и поверхности, понимает под числом прямоугольник, одна из сторон которого есть число один, а другая взята соответственным образом.

Надо отметить, что математики того времени выражали уравнения словесно. Например, уравнение $x^3+bx=a$ выражалось фразой «куб и корни равны числу». Корнями этого уравнения являются абсциссы точек пересечения кривых – окружности $x^2+y^2=$ и параболы.

Трактат О. Хайяма «Комментарии к трудным постулатам книги Евклида» (1077), состоящий из трех частей.

Первая часть посвящена теории параллельных линий. Стремясь доказать V постулат Евклида, Хайям сформулировал принцип, на котором основано его доказательство: «*Две сходящиеся прямые пересекаются, и невозможно, чтобы две сходящиеся прямые сходились в направлении схождения*». Эти утверждения равносильны V постулату. Кроме того, в первой части трактата рассматривается четырехугольник с двумя прямыми углами при основании и равными боковыми сторонами. Ученый исследовал численную величину двух других углов четырехугольника. Используя свой принцип, Омар Хайям опроверг гипотезу острого и тупого углов, а затем доказал V постулат.

О взаимосвязи геометрии с арифметикой Омар Хайям пишет так: «*Геометрия нуждается в числах*». Этим он превосходил Декарта, создавшего аналитическую геометрию.

Во второй и третий частях трактата «Комментарии к трудным постулатам книги Евклида» О. Хайям анализирует античную теорию отношений и учение о числе. Средневековый ученый внес значительный вклад и в создание понятия действительного числа. Понятие иррационального числа стало равноправным с числом рациональным [4, с.265].

Исходя из всего вышесказанного, труды центральноазиатского ученого Омар Хайяма принесли огромную пользу в развитие естественных и точных наук, а так же в развитие поэзии и в настоящее время его оценивают как важную фигуру в мире поэзии и науки. Многие его труды были переведены на все основные языки мира. Так же Хайям не только являлся отличным математиком и алгебраистом, но и отличным философом, астрономом, физиком и корановедом. Он страстно желал переустройства мира и делал для этого все, что в его силах: открывал законы природы, устремлял взгляд на звезды, вникал в тайны мироздания и помогал людям освобождаться от духовного рабства.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аликунова К., Касабек А. «Центральноазиатская наука Средневековья», Учебно-методическое пособие. - Талдыкорган 2019 г., стр. 30
2. Глейзер Г. И. История математики в школе VII-VIII кл. Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 2008 г., стр. 115
3. А.Г. Карабаева «История и философия науки», Алматы 2019 г., стр. 34
4. С.А.Лебедев «Философия науки», Москва, 2015 г., стр. 265

УДК 1/4 (075.8)

<https://doi.org/10.53355/m4717-4560-7301-f>

РОЛЬ ФИЛОСОФИИ В ОСНОВНЫХ ПРИНЦИПАХ БИОЭТИКИ И ЭКОЭТИКИ

Аликунова К.Н., к.ф.н., ассоциированный профессор
Сабанина Е.А., магистрантка 1 курса, специальности «Природопользование и экологическая безопасность» (7М05202)
Жетысуский университет им. И.Жансугурова, г. Талдыкорган

E-mail: k-aliknova@mail.ru, ekaterina.sabanina@mail.ru

В статье рассматриваются основные принципы экологической этики и глобальной биоэтики. Экологическая этика и биоэтика являются междисциплинарными, переплетающимися между собой направлениями, их концептуально-теоретический поиск направлен на нахождение и формирование оптимальных отношений между человеком и природой.

Ключевые слова: экологическая этика, глобальная биоэтика, экоцентризм, биоцентризм, человек и природа

Мақалада экологиялық этика мен жаһандық биоэтиканың негізгі принциптері қарастырылады. Экологиялық этика мен биоэтика пәнаралық, бір-бірімен байланысты бағыттар, олардың тұжырымдамалық және теориялық ізденісі адам мен табиғат арасындағы оңтайлы қатынастарды табуға және қалыптастыруға бағытталған.

Тірек сөздер: экологиялық этика, жаһандық биоэтика, эгоцентризм, биоцентризм, адам және табиғат

The article discusses the basic principles of environmental ethics and global bioethics. Environmental ethics and bioethics are interdisciplinary, interrelated directions, their conceptual and theoretical search is aimed at finding and forming optimal relationships between man and nature.

Keywords: environmental ethics, global bioethics, egocentrism, biocentrism, man and nature

В современном обществе наука стала в прямом смысле одним из видов практической деятельности, а именно социально организованным массовым производством новых научных знаний, их применением в разных сферах жизни людей. Как и все другие виды оснований науки, ее аксиологические основания также меняются со временем, а не являются чем-то раз и навсегда данным. Их трансформация обусловлена изменением как содержания исследуемых наукой объектов, так и методологии их познания, а также творческим потенциалом и мировоззренческой позицией отдельных ученых и научного сообщества в целом. [1, С. 93]

Мир целостен и разнокачественен, обладает внутренней организацией, поэтому дисциплинарная организация науки оправдана. Но лишь при условии постоянного внимания к теоретическому синтезу. И в этом процессе особенно важна роль философии, выполняющей по отношению к духовному миру функции всеобщей генерализации знаний. С середины XX столетия обозначилась смена – выход науки на новые рубежи. Одна из главных линий становления данного этапа состоит в том, что в науку входит аксиологический момент. На место чисто натуралистического видения мира выдвигается такая система построения науки, в которой обязательно присутствует в той или иной мере антропный принцип. Для этого типа характерен поворот направленности научного поиска онтологических проблем на «человекоразмерные» бытийные проблемы. Наука должна дать средство для предотвращения Апокалипсиса, обеспечить выживание человечества, продолжить его историю, уходящую в бесконечность. [1, С.62]

Став непосредственной производительной силой, наука дает возможность радикального преобразования в планетарном и даже космическом масштабе, а это грозит необратимыми экологическими разрушениями. Осознавая хрупкость, мы не можем не понимать своей ответственности за планету, за себя, за человеческий род. Недостатком современного экологического воспитания является не только иллюзия, что цифры выбросов заставят нас отрезветь. Не слишком рассчитывая на сострадание к природе, чаще делая упор на тех бедах, которыми варварское отношение к ней обернется для нас самих. Гораздо сложнее воспитывать экоэтику и биоэтику, понимание самоценности жизни, восхищение природой и нашей органичной связью с ней. [2, С.189-190]

С исторической точки зрения биоэтика как наука началась с широкой общественной дискуссии по поводу сложнейшего морального выбора на границе между жизнью и смертью в парадоксальных ситуациях, постоянно порождаемых прогрессом современных биомедицинских технологий. Достижения научно-технического прогресса в биомедицине не только практически расширили возможности в области биомедицины, но и повлияли на традиционные представления о добре и зле, благе пациента, представления о начале и конце жизни человека и соответственно дали дополнительный стимул развитию биоэтики. Этические проблемы, протекающие из области биологии, указывают на опасность биологизаторских тенденций, в рамках которых многие отрицательные черты человека признаются врожденными, например, насилие, угроза, войны. Также природно-

эволюционно истолковывается и стремление человека к образованию, карьерному росту и лидерству. С момента своего возникновения биоэтика развивалась по двум основным направлениям. Первое связано с осмыслением и оценкой медицинской практики и порождаемых ею этических дилемм, второе – с необходимостью контроля управления процессом развития биологии и, в частности, биотехнологий, сильно влияющих на современный мир. [3, С. 450]

По мнению американского философа А. Джонсена, рождение биоэтики можно датировать 1961 г. – началом публичных дискуссий вокруг деятельности этического комитета при Центре «Искусственная почка», который занимался отбором первых пациентов для искусственного гемодиализа. В прессе этот комитет прозвали «божественный», поскольку он определял очередность доступа к только что появившимся и поэтому бывшим в ограниченном количестве аппаратам искусственной почки, что означало для пациентов шанс выжить, тогда как те, кому комитетом было отказано в лечении, были фактически обречены на скорую смерть. Создатели первого этического комитета, по сути, совершили фундаментальное «открытие». Традиционно врачи решали вопросы жизни и смерти у постели больного, считая единственно компетентными в этом деле себя. В Сиэтле возникло понимание, что распределение дефицитного ресурса – не только медицинская, но и моральная проблема. Для ее корректного разрешения недостаточно только врачебных знаний и опыта. [3, С. 451]

В современном обществе, где люди поклоняются разным богам, отдают предпочтение разным, постоянно спорящим друг с другом философским системам, нет общепризнанных «экспертов» по разрешению моральных проблем. Ответом на эту сложную ситуацию и стало создание этического комитета – совещательного органа при медицинском центре, на заседаниях которого медики, богословы, юристы, психологи, представители общественности совместно искали наиболее морально обоснованный подход к разрешению конкретных ситуаций.

Идеология экологического движения является исторически первой и наиболее существенной предпосылкой формирования биоэтики. Сам факт появления экологической этики, ее «востребованности» во многом обусловлен давно назревшим и ставшим актуальным в конце XX – начале XXI в. противостоянием позиций антропоцентризма и неантропоцентризм. Экофилософы склонны видеть начало антропоцентризма в греческой философии. Недаром Аристотель считал, что «растения существуют для животных, а животные для человека». Ф. Аквинский развил их мысли, провозгласив, что растения и животные существуют не для себя, а ради человека. Он считал, что так как животные неразумны, то сострадание распространять на них неправильно. Его антропоцентрические идеи начали ставиться под сомнение лишь в XIX в. Свой вклад в развитие антропоцентризма вложил Р. Декарт. Он отказал животным в способности не только думать, но и чувствовать, превратив их в обыкновенные механические игрушки. Даже И. Кант, и тот заявлял: «...что касается животных, то мы не имеем здесь прямого долга. Животные не имеют сознания и представляют собой только средство для достижения цели. Эта цель – человек». Способствовало антропоцентризму и учение И. П. Павлова о рефлекторной деятельности у животных. [4, С. 458-461]

Основателем экологической этики считают американского эколога, зоолога и философа Олдо Леопольда (1887–1948). Еще в 30-х гг. XX в. он выступил с идеей «этики Земли», в которой рассматривал природу как единое целое, включая в него и все человечество. В книге «Календарь песчаного графства» (1949), изданной уже после смерти ученого, он писал: «Этика в экологическом смысле – это ограничение свободы действий в борьбе за существование». В своих взглядах он подчеркивал, что нельзя считать бережное обращение с Землей чисто экономической проблемой и при рассмотрении каждого вопроса искать «...не только то, что экономически выгодно, но и то, что хорошо этически и эстетически». Как научное течение экологическая этика сформировалась с

начала 70-х гг. XX в. и стала претендовать на статус самостоятельного направления биоэтики, которое способно разработать уникальную систему нравственных принципов и императивов, задающих правила поведения человека в природном мире. Экологическая этика утверждает значимость охраны природы ради блага самой природы и рассматривает необходимость совершать природоохранные действия исходя из моральных соображений и принципов, без каких-либо корыстных интересов человека, а то и во вред ему.

Экологическая этика и глобальная биоэтика являются междисциплинарными направлениями, сформировавшимися в русле нового гуманистического подхода. Их концептуально-теоретический поиск направлен на нахождение и формулирование оптимального соотношения интересов человечества и природы. Экологически ориентированный образ мышления относится к новому шагу в развитии цивилизации, обеспокоенной состоянием своей среды обитания. Он находит сегодня свое выражение в появлении и развитии глобальной биоэтики и экологической этики. Экологическая этика и глобальная биоэтика являются междисциплинарными направлениями, сформировавшимися в русле нового гуманистического подхода, который проявляется в принципах – экоцентризма и биоцентризма. Концептуально-теоретический поиск экоэтики и глобальной биоэтики направлен на нахождение и формулирование оптимального соотношения интересов человечества и природы. [4, С. 311]

Говоря о технологических вызовах, Д. Нейсбит отмечает, что современное общество все больше характеризуется: «преклонением и страхом перед технологиями, не различением реальности и фантазии, принятия насилия как нормы жизни, отстраненностью и рассеянностью жизни современного человека». Экологическая этика является одним из направлений прикладной философии – наряду с многими другими, появившимися в 1970-е г. Она подразумевает применение хорошо изученных и общепринятых философских категорий к конкретным проблемам окружающей среды. Например, позитивное развитие получил вопрос о необходимости «введения природы» в сферу морального действия, развиваются и применяются на практике такие моральные добродетели, как «умеренность», «ненасилие», принцип ответственности и т. д. Все это есть выражением того, как принцип гуманизма может быть реализован в отношении к природе, также как он реализуется в межличностных отношениях. Глобальная биоэтика следует принципу устойчивого развития, ее устремления направлены как на всех живущих людей, так и на будущие поколения, а также на все живые организмы в целом. [5, С. 612]

Основные направления современного экоэтического и биоэтического знания включают такие аспекты, как нормативный (общечеловеческие моральные принципы, идеалы, ценности), ситуативный (необходимость принятия решений, моральный выбор), экспериментальный (применение моральных принципов в биомедицинских и экологических исследованиях), институциональный (практическая роль специальных институтов). Важной задачей практического характера являются рекомендации и коррекция деятельности человека по отношению к окружающей среде. В том числе, по мнению Дж. Саймона, необходимость учитывать тенденции необоснованного «экологического паникерства», которое имеет место в общественном сознании и распространяется через средства массовой информации. «Главным источником прогресса являются знания, а препятствием – отсутствие воображения. Изначальный и неисчерпаемый ресурс Земли – это люди, умелые, знающие, исполненные воодушевления и надежды, которые напрягают все свои силы и воображение, чтобы сделать жизнь лучше не только для себя, но и для общества в целом». [5, С. 634]

Над сущностными составляющими экоэтики надстраиваются принципы экологической этики. Принцип коэволюции природы и общества – основополагающий принцип их взаимодействия (закон гармонии природы и общества). Невозможно устойчивое развитие биосферы, сопоставимое со скоростью развития человечества. Быстрое развитие цивилизации неизбежно, значит неизбежно и разрушение природы.

Разрешение этого противоречия состоит в изменении ценностно-нормативных регулятивов технологического потенциала общества, выработке мировоззрения, в котором доминируют идеи сохранения, любви, заботы о природе. [6, С. 63]

Принцип экологической этики: отношение к природе как к субъекту – с любовью, заботой, бережным вниманием. Разнообразие природы – условие существования биосферы. Эффективность роста разнообразия на верхнем уровне структурной иерархии всегда оплачивается ограничением разнообразия на предыдущих уровнях и наоборот. В основе этого закона лежит фундаментальное обоснованное положение известного кибернетика-классика Бриллюэна. Накопление информации (отрицательной энтропии) внутри какой-либо системы всегда оплачивается возрастанием энтропии во внешней среде. Вследствие этого в процессах перехода системы на новый иерархический уровень неизбежно возникает проблема ограниченности внешних ресурсов. [6, С. 65-71]

Чувство солидарности в действиях различных культур по отношению к природе, то есть сохранять все виды, создавать искусственные природные системы. Природа знает лучше, она отторгает то, что чуждо ей. Но существует 2-е начало термодинамики, природа подчиняется закону энтропии, хаоса. Спонтанное развитие природы уничтожает культурную среду. Разрешение: хозяйствование по законам науки. Сохранение необходимого для человека порядка в природных системах, борьба с ростом энтропии возможны при разумном соотношении энергетических потребностей человечества и внешних природных ресурсов. По этой проблеме в науке предлагаются сегодня математические модели, следуя которым можно значительно улучшить состояние природных комплексов и одновременно получить максимальное количество благ от природы (например, математическая модель охотник – жертва). [6, С. 90]

Чувство превосходства человеческого разума, способного решить проблемы взаимодействия общества и природы. Развитие производственной деятельности вызывает деформацию природной среды. Необходимо противостоять загрязнению природной среды, создать безотходное производство. Создание глобального безотходного производства в принципе невозможно вследствие существования закона о развитии системы за счет ее окружающей среды. Такое производство потребует еще большего увеличения нагрузок на среду, хотя локальное безотходное производство существует и может развиваться. Разрешение: экологизация экономики, создание независимой социально-экологической экспертизы, задачей которой будет ограничение степени экологического и социального риска при проектировании, использовании и управлении технологическими процессами. Действенное влияние на государственные, политические, властные институты, ответственные за принятие и претворение в жизнь конкретных экологических решений. Человек использует природу для улучшения качества жизни. Существует предел использования природных ресурсов. Человек вышел за границы этого предела. Эта ситуация названа сегодня «перебором». Разрешение: ограничение материальных потребностей наиболее обеспеченной части населения планеты, ориентация на возрастание духовных потребностей, использование наукоемкого производства по экономии природных ресурсов. [7, С. 133]

Разумный аскетизм, духовная потребность следовать научно обоснованным правилам охраны природы. Под воздействием человеческой деятельности происходит разрушение экосистем. Экосистема, потерявшая часть своих элементов, превосходящую меру, не может вернуться в первоначальное состояние. Разрешение: к новой экосистеме необходимо подходить как к новому природному образованию и вырабатывать новые научные принципы взаимодействия с ней с целью ее восстановления. Критическое отношение к своим знаниям об экосистемах. Необходимо формировать новый нравственный императив: то, что допустимо в прошлом, уже недопустимо сегодня. Это поможет выработать более компетентные решения в исследовании природных комплексов. [7, С.199-201]

Таким образом, разум человека, разрешая возникающие дилеммы, вырабатывает этико-экологические принципы, соответствующие эколого-исторической ситуации, которые должны определить пути и формы человеческой деятельности по отношению к природе.

К основным принципам биоэтики относятся наиболее значимые принципы. Принцип «не навреди». Данный принцип связывают с именем Гиппократ (460-377 гг. до н.э.). В его работах: «Клятва», «Закон», «О враче», «О благоприличном поведении», «Наставления» и других впервые были последовательно изложены моральные основы врачевания. Обязательства перед учителями, коллегами, учениками, проявление уважения и гарантии оказания помощи любому страждущему, непричинение вреда, неприятие эвтаназии, отрицательное отношение к абортam, всемерная забота о пользе больного, сохранение врачебной тайны. Среди перечисленных основополагающим считается принцип «не навреди» – исходная этическая позиция отношения медицинского работника и пациента. Как утверждал Гиппократ в «Клятве»: «Я направляю режим больных к их выгоде сообразно с моими силами и моим разумением, воздерживаясь от причинения всякого вреда и несправедливости». Современная биоэтика лишь слегка модифицировала этот принцип. [8, С. 331]

Принцип уважения автономии пациента. Принцип уважения автономии пациента, в отличие от принципа «не навреди» и «делай благо», входит в биоэтику лишь в последние десятилетия. Он связан с изменением взаимоотношений врача и пациента, с осознанием, что представление о благе может не совпадать у врача и пациента, или у врача и родственников пациента. Безусловная и исключительная компетентность врача в определении этого блага ставится под сомнение. Более того, выбор пациента, если он расходится с позицией медицинского работника, должен быть определяющим.

Принцип справедливости. Он понимается в биоэтике, в первом приближении можно сформулировать так: каждый должен получать то, что ему причитается. "Каждый" при этом может относиться либо к отдельному человеку, либо к группе людей, выделяемых по тому или иному основанию. Будет, например, справедливым распределять социальное пособие среди членов такой социальной группы, как малообеспеченные граждане, и будет несправедливым раздавать его всем подряд. Такой подход у Аристотеля получил название "распределительной справедливости", то есть справедливое распределение либо некоторого ресурса (а им могут быть, например, финансы, квалифицированные специалисты, медицинские установки и препараты и пр.) между теми, кто в нем нуждается, либо бремени затрат, расходов, возникающих при осуществлении каких-либо социально необходимых мероприятий.

Основная проблема, возникающая при этом - каковы те характеристики и качества нуждающихся, которые необходимо принимать в расчет, иными словами, каким должен быть критерий распределения. Естественно, эта проблема возникает лишь тогда, когда данный ресурс количественно ограничен. Основная трудность, с которой приходится иметь дело при распределении ограниченного ресурса, состоит в определении того, какая его доля должна по справедливости причитаться каждому, кто в нем заинтересован. Для решения этой задачи приходится обращаться к тем или иным критериям справедливости. [9, С. 12]

Таким образом, хотелось бы отметить, что система ценностей биоэтики и экологической этики основана на том, что процветание жизни на Земле представляет собой высшую ценность. Экологическая этика призывает ценить и воспринимать природу как субъект коэволюции, а не как объект покорения. Ценность природы и окружающей среды независима от степени ее полезности для общества и человека. То, чем является природа в ее самоценностном бытии, не исчерпывается ее существованием в качестве объекта человеческой деятельности.

ЛИТЕРАТУРА:

1. А.Касабек, К.Аликенова. Современная философия науки. Учебное пособие. - Талдыкорган, 2016 г. 212 стр.

2. В.П.Кохановский и др. Основы философии науки. Учебное пособие для аспирантов. – Ростов-на-Дону, 2004. 608 стр.
3. Торосян В.Г. История и философия науки. Учебное пособие.- М., 2012. 368 стр.
4. Нейсбит, Дж. Высокая технология, глубокая гуманность: технологии и наши поиски смысла/ Дж. Нейсбит; пер. с англ. А. Анваера. – М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. 384 стр.
5. Саймон, Дж. Неисчерпаемый ресурс / Дж. Саймон; пер. с англ. Б. С. Пинскера. – Челябинск: Социум, 2005. 797 стр.
6. Косых, П. Г. Этико-экологические аспекты управления антропогенными воздействиями на биосферу, или этика природопользования : курс лекций / П. Г. Косых. – М. : Государственный университет управления, 2005. 141 стр.
7. Экологическая этика. В кн.: Терминологический словарь (тезаурус). Гуманитарная биология. – М. : Изд-во МГУ, 2009. 283 стр.
8. Лукьянов, А. С. Биоэтика с основами биоэтики / А. С. Лукьянов. – М., 2008. 360 стр.
9. Петров, В. Практическая биоэтика / В. Петров, Н. Седова. – М., 2002. 19 стр.

УДК 373.3

<https://doi.org/10.53355/m5585-3381-7221-o>

ФУТБОЛШЫЛАРДЫ ДАЙЫНДАУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ТИІМДІ ТӘСІЛДЕР

Амангельды Қ.М., Алтынбек Қ.Б.

Ғылыми жетекшісі: **Куракбаева А.Ж.**, п.ғ.к., аға оқытушы
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

E.mail: A.kurakbaeva@mail.ru

Мақалада авторлар футболшылардың жеткіліксіз дайындығына ықпал ететін факторларды анықтады, футболшыларды дайындауда техниканы тиімді пайдалану жолдарын қарастырды, сонымен қатар спортшылармен жүргізілген сауалнаманы талдап, футболшыларды дайындауда тиімді әдістерді қолдануды ұсынды.

Тірек сөздер: спорт, футболшы, тәсіл, оқыту, жаттығу, жарыс

В статье авторы выявили факторы, способствующие недостаточной подготовке футболистов, рассмотрели пути эффективного использования приемов при подготовке футболистов, а также проанализировав анкету, проведенную со спортсменами, предложили рекомендации по использованию эффективных приемов по подготовке футболистов.

Ключевые слова: спорт, футболист, прием, обучение, тренировка, соревнование

In the article, the authors identified factors contributing to the insufficient training of football players, considered ways to effectively use techniques in the preparation of football players, as well as analyzing a questionnaire conducted with athletes, offered recommendations on the use of effective techniques for the preparation of football players.

Key words: sport, football player, reception, training, training, competition

Бүгінгі таңда футбол бұқаралық спорт түрі ретінде қалыптасуда және мамандардың зерттеулері бойынша, балғын футболшыларды даярлаумен айналысатын балалар спорт мекемелерінің жұмыс өнімділігі әлі де төмен болып жатыр.

Аталған фактінің растауы болып соңғы жылдары байқалып отырған, елдің ұлттық және жасөспірімдер командаларының футбол бойынша ірі халықаралық жарыстарда үнемі табыссыз өнер көрсетуде.

Футболды зерттеушілердің көзқарастары бойынша, футболдың осындай дайындығы футболшыларды дайындау кезінде спортшылардың жаттығу процесінде орындалатын күш

салулардың негізгі көлемі арнайы бағытталған сипатта болатындығымен, даярлаудың басым тәсілдері ретінде техникалық-тактикалық сипаттағы немесе ойын сипатындағы топтық және командалық жаттығулар қолданылатындығымен ерекшеленеді және оқыту, жаттығу сабақтарында әр түрлі тәсілдемелерді оқушылардың дайындығына және өтетін сабақтың материалдық ерекшелігіне байланысты деп кейбір зерттеушілер анықтайды, сондықтан, олардың ойлары бойынша, оқу-жыттығу сабақтарының барлық тәсілдемелер жинақталған түрде пайданылса, жаттықтырушылар оқыту және жаттығу процесіне келесі тәсілдемелерді қолданып футболшыларды жоғары жетістіктерге дайындаулары мүмкін:

- көрнекті тәсіл, жаттығуды көрсету, схемаларда, макетте кинограммалар жаттығу ресми жарыстар көру;

- сөз тәсілі: баяндау, түсіндіру, айту, ескерту жасау, әңгімелесу, дәріс;

- тәжірибе тәсілдері: жаттығулар және олардың нұсқалары (алғашық үйрету, жалпы немесе бөлшектеп үйрету) бірнеше қайталау тәсілі, интервалды ойын және жарыс тәсілдемелері [1].

Сонымен қатар жаттығуларға қатысу кезінде біздің байқағанымыз: жаттығу сабақтарында оқыту жаттығуларда ең алдымен көрсету және түсіндіру тәсілдерін пайдаланған дұрыс сияқты. Мысалы, допты табанның ішкі жоғарғы жағымен тебу тәсілін үйреткен кезде, жаттықтырушы ең алдымен тіреу сяқты допқа жақындағанда қалай қою керегін түсіндіріп айтып көрсетеді, өйткені ойын тәсілін қандай жақсы мәнерде көрсеткен бетте, сол тәсілдің ең басты әдіс түрін бірден ұғып, еске сақтау қиын екені біз сол жаттығуларға қатысқанда байқадық.

Оқыту және жаттығуды көп жылдық арнайы ұйымдастырылған педагогикалық процесс болғандықтан, бұл екі процестің арасынада еш бөлінбейтін біртұтас педагогикалық негізі бар, өйткені оқыта, үйрете отырып, біз бір кезеңде жаттықтырамыз, ал жаттықтыра отырып, үйретіп оқытамыз.

Оқыту және жаттықтыру процесі спортшыны тәрбиелеу негізінен тұрады және оқыта, жаттықтыра отырып, футболшылардың мінез құлқын, психологиялық негізін, ерекшеліктерін тәрбиелеуге мүмкіндік болады.

Оқыту және жаттықтыру құралдарына дене шынықтыру жаттығулары, гигиеналық факторлар мен табиғаттың күштері жатады. Дене шынықтыру жаттығуларын күнделікті орындаудың әсерінен білгіштік пен төзімділікті үйренуге және оны одан әрі арттыруға болады.

Дене шынықтыру жаттығулары өте көп болғанымен, оларды орындау жаттығу процесіндегі қойылатын талаптарға байланысты.

Т.А. Акпаев [2] дене шынықтыру қозғалысты жақсартуына, күштің артуына, жылдамдықты төзімділік пен икемділіктің артуына әсері үлкен екендігін көрсетіп, сонымен қатар, жүрек қан айналымы мен дем алу және басқа да ағзаның жүйелі түрде дамуына демек, спорттық жаттығудың артуы мен ауртпашылықтан кейін қайта қалпына келуіне ықпалы мол деп көрсетті.

Сонымен біздің байқағанымыз: жаттығу сабағында футболшылардың жиі орындайтын жаттығулары - жарыс жаттығулары болып үш топқа бөлінеді.

Зерттеу барысында біз жарыс жаттығулардың ұғымын анықтадық, сонымен, зерттеушілердің айтуы бойынша, жарыс жаттығулары - бір тұтас қозғалыс түрлерінен тұратын футбол ойынының негізгі ойын тәртібіне сәйкес. Бұл жаттығулар футболшыларының ойын кезіндегі дене шынықтыру түрлеріне, демек әр түрлі қозғалыс өзгерістеріне беруге мүмкіндік туғызады.

Арнайы дайыдық жаттығулары - жарыс қозғалыстары мен элементтерін және олардың нұсқаларын ойынның негізгі көріністеріне ұқсас комбинациялармен ойын жүргізу әдістеріне жақын жаттығулар – деп білдіреді.

Арнайы-дайындқ жаттығуларының құрамына ең алдымен футбол ойыны арнайы қозғалыстары кіруі керек, олар жақындату және арттыру түрлерінен тұрады. Жақындату жаттығуларының негізгі ойын тәсілдерінің жалпы формаларына ұқсас болуы керек. Арттыру жаттығулары негізі дене шынықтыру түрлерін дамытуды талап етеді.

Жалпы жаттығулар арқылы дене шынықтыруды іріктеп, оның түрлерінің қозғалыс мүмкіндігін арттыруға тәрбиелейді.

К.И. Адамбеков [3] және т.б. зерттеушілер футболшылардың жаттығу сабағында пайдаланылатын жаттығуларды негізгі және қосалқы деп бөлуге болады екенін көрсетеді:

Негізгі жаттығуларға:

а) дене шынықтыру түрлерінің жалпы және арнайы қозғалыс түрлерін арттыру ойын тәсілдерін үйрету және арттыру жаттығулары, ойын жүргізу әдістерін үйрету және арттыру жаттығулары жатқызады.

Қосалқы жаттығуларға жалпы жаттығулар енеді, олар:

а) жана рефлекстік жүйесін туғызады, ағзаның қозғалыс және функционалдық мүмкіндігін арттырады;

б) арнайы жаттығулар өзінің уақыттың байланыстылығы мен қозғалыс құрылымы ұқсас немесе олардың бөлек-бөлек қозғалыс баяндалығының бөлшектерінен тұрады;

в) басқа спорт түрлері жаттығулар, қозғалыс баяндылығын және функционалдық мүмкіндігін арттырады.

Жалпы жаттығулардың көлемін көбейтіп орындағанда көптеген мақсаттарды шешуге болатындығын байқадық.

Сонымен қатар біз оқыту және жаттығу процестеріне негізделген тәрбиелеу, сапалық, белсенділік, көрнекілік жүйелік қолайлы принциптерден тұратынының анықтадық, басқа оқыту, тәрбиелеу принциптері сияқты олар бір бірімен тығыз байланыста болып шықты.

Осы принциптердің ішіндегі оқыту мен жаттығу процесінде басты принциптердің бірі - тәрбиелеу принциптері, өйткені футболшыларды ойын тәсілдеріне, ойын жүргізу әдістеріне денесін шынықтыру арқылы дайындау, ең алдымен жастардың мінез-құлқын, сана-сезімдерін тәрбиелеу өте қажет, себебі жаттықтырушы адам арнайы оықту және жаттықтыру процесінде тек үйретіп, ойыншылардың шеберлігін арттырып қана қоймай, сонымен қатар нақтылы қойылған тәрбиелеу жұмысының мақсаттарында орындауға тиіс. Бұл арада жаттықтырушының өз жұмысына қалайша көңіл аударып, жаттығу сабақтарын нақтылы белгіленген уақыттан кешікпей уақытында жүргізуіне, өз ісін сүюіне, жоғарғы мәдениеттілікпен өзіне қатаң талап қоюына педагогикалық әдептілікті сақтауы ерекше көңіл бөлінуіне аса қажет.

Оқыту және жаттығу процесінде жаттықтырушы дұрыс тәрбиелік принциптерді сақтап, сабақ жүргізілген бетте ғана оқушылардың өз күштеріне сенімділігі артып, спорттық шеберлігін әрі қарай арттыруына жағдай туғызады.

О.О. Лагоданың [4] зерттеулері бойынша, дене шынықтыру асықпай, біртіндеп, жақсы педагогикалық және дәргерлік бақылауды ұйымдастыратын болса, сонда ғана футболшылардың үлкен жетістіктерге жетуіне мүмкіндік туады.

Жаттығуларды жүргізу үрдісінде түсіндірумен бірге қателерді түзету жолында ойластырған өте қажетті, егер жаттықтыру бітер алдында оқытқан тәсілдердің ең маңызды қозғалыс түрлеріне ерекше назар аударса, сонда футболшылар қорытынды шығарып, істеген жаттығуларға өздері баға берген кезде есте көпке дейін сақтайды.

Сөзбен түсіндіру, көрсету тәсілдемелері арқылы жаттықтырушылар өтетін оқу материалдардың тек тұтас жалпы көрінісін көрсете алады, ал оқу материалдарды түгел меңгеру үшін тәжірибе жүзінде оқитын жаттықтыру керек екендігін байқадық.

Біз бірнеше рет қайталанып орындау тәсілдемелері әдістерден тұратын:

а) жаттықтырушы қозғалыс тәсілдерін көрсетіп түсіндіру (мысалы допты тоқтату т.б.);

б) жаттықтырушының айтуы бойынша орындаған тәсілдерді, әдістерді түзету;

в) үйренген тәсілдерді, әдістерді автоматқа жеткізіп орындау;

г) жаңа элементтер қосып орындалатын жаттығуды күрделі элементтерге енгізу жаттықтырудан кейін спортшылармен саунама жүргіздік және олардың оқыту және жаттығу процесінде жаттықтырушы жағдайына байланысты қолайлы тәсілдемелерді қолдануын анықтадық;

- қойылған мақсат пен талапқа сәйкес болу керек және өзінділік пен жасының ерекшелігін есертү.

- футболшылардың белсенділік пен саналығын және үйренген әдістерін нығайту;
- жаттығу мен оқытудың жүйелендіру және біртіндеп ескеруіне әсер ету.

Сонда футболшылардың ойынша, футболшыларды жеңілден ауырға, білгеннен-білмегенге, қарапайымнан күрделіге, жалпыдан нақтылыққа баулу керек екенін өздері көрсетті.

Сондықтан жүргізген саунама арқылы футболшыларды дайындауда біздің ұсынымыз: ойын тәсілдерін үйрету үшін келесі әдістерді қолданған жөн:

- а) тәсілді түсіндіріп көрсету;
- б) жәй жағдайға үйрету;
- в) ойынға жақын жағыдайды арттыру;
- г) ойында үйренген тәсілдерді бекіту.

Футболшыларды дайындауда негізгі мақсаты - футболшылардың спорттық шеберлігін арттыру болғаннан жаттығуларда мыналарды ескеру қажет:

- футболшылардың дайындығы мен жасының ерекшелігін есепке алып, қозғалыс мүмкіндігі мен дағдыны арттыру;
- дене шынықтыру ойын тәсілдері мен ойын жүргізу әдістеріндегі кемшіліктерді жөндеу;
- көп жаттықпаудың әсерінен ұмытылған және қалыптаспаған қозғалыс мүмкіндігін қалыпқа келтіру.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Акпаев Т.А. Влияние структуры и содержания тренировочного процесса, проводимого в течение года, на физическую работоспособность футболистов 15-16 лет // Теория и практика футбола. – 2003. – № 3. – С. 33-35.

2. Акпаев Т.А. Оптимальные соотношения тренировочных и соревновательных нагрузок в процессе подготовки футболистов высокой квалификации. Методические рекомендации. - Алматы, АГУ им.Абая. 2003.-48с.

3. Адамбеков К.И. Теория и методика футбола. Учебник. Өнер. -Алматы, 2007.

4. Лагода О.О. Новые подходы к диагностике функциональных и структурных нарушений опорно-двигательного аппарата у юных спортсменов // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. - 2001. - № 4 С.23 - 28.

УДК 796 011

<https://doi.org/10.53355/b8713-3363-1219-i>

СПОРТШЫЛАРДЫҢ ДЕНСАУЛЫҒЫНА КЛИМАТТЫҚ ФАКТОРЛАРДЫҢ ӨЗГЕРІСТЕРІНІҢ ӘСЕРІ

Аскарова А.Е., Базарканов А.Т. Бекежанова Н. М.

Ғылыми жетекшісі: **Галиева Г.Б.,** м.ғ.к., аға оқытушы

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ-сы

E- mail: gulmira.galiyeva.63@bk.ru

Спортшылардың оқу жаттығулары қысы-жазы толассыз жүре беретіні белгілі. Осындай күрделі сыртқы орта факторлары спортшылардың денсаулығына, қызмет атқару қабілеттеріне елеулі әсер ететіні түсінікті. Сондықтан, оларға жылы жағдай тугызбай болмайды. Түрлі жайлар салумен, жабдықтарын жетілдірумен қатар, жеке спортшылардың суыққа төзімділігін арттыру, шынықтыру, гигиеналық-физиологиялық шара болып келеді.

Тірек сөздер: денсаулық, төзімділік, гигиеналық шаралар.

Как известно, тренировочные тренировки спортсменов продолжатся в течение зимы и лета. Понятно, что такие сложные факторы внешней среды оказывают существенное влияние на здоровье спортсменов, их способности к несению службы. Поэтому без создания им теплых условий не обойтись. Наряду со строительством различных помещений, совершенствованием оборудования, повышение холодостойкости отдельных спортсменов является закаливающим, гигиенически-физиологическим мероприятием.

Ключевые слова: здоровье, выносливость, гигиенические мероприятия.

As you know, the athletes' training sessions will continue throughout the winter and summer. It is clear that such complex environmental factors have a significant impact on the health of athletes, their ability to serve. Therefore, it is impossible to do without creating warm conditions for them. Along with the construction of various premises, the improvement of equipment, increasing the cold resistance of individual athletes is a hardening, hygienic and physiological event.

Key words: health, endurance, hygiene measures.

Еліміздің климаттық-географиялық жағдайы алуан түрлі. Табиғи және жасанды су қоймалары климатты елеулі жұмсартпайды. Елдің ауа райы қатаң, жазы ыстық, қысы суық келеді. Шөл мен шөлейтті аймақтар көп. Жер бедері көбіне жазық болуына байланысты ауа қозғалысы шапшаң, желді дауылдар жиі соғады. Ауаның төмен температурасы мен желі адам организмін тез тоңазытады, үсу де, қалтырау да жиі кездеседі.

Спортшылардың оқу жаттығулары қысы-жазы толассыз жүре беретіні белгілі. Осындай күрделі сыртқы орта факторлары спортшылардың денсаулығына, қызмет атқару қабілеттеріне елеулі әсер ететіні түсінікті. Сондықтан, оларға жылы жағдай туғызбай болмайды. Түрлі жайлар салумен, жабдықтарын жетілдірумен қатар, жеке спортшылардың суыққа төзімділігін арттыру, шынықтыру, гигиеналық-физиологиялық шара болып келеді.

Бұл үшін адамның дене температурасын тұрақты ұстап тұрушы механизмдерін білу шарт. Денені жылудың жоғалуынан қорғайтын негізгі механизмдері – тері тамырлары өзегінің тарылуы және денеде жылу өндірілудің күшейуі. Осы жағдайларды ескере отырып, біз өзіміздің жұмысымыздың мақсаты - әскери қызметшілер организмiне төмен температураның залалды әсерлері мен олардың алдын-алу шараларын негіздеу болып келеді.

Спортшының организмi тұрақты түрде сыртқы орта температурасының өзгермелі әсерінде болады. Зат алмасу қарқындылығына орай организмнің өзінен шығатын жылу мөлшері де өзгеріп отырады. Нәтижеде, адам денесінің температурасы өзгеруі керек. Шындығында олай болмайды, өйткені, адам денесінің температурасын арнайы термореттеу жүйесі бір деңгейде, тіршілік процестеріне тиімді дәрежеде ұстап тұрады.

Жылу алмасу ерекшеліктерін ескергенде, жануарларды салқын қандылар және ыстық қандылар деп екіге бөледі. Біріншілердің дене температурасы орта температурасының өзгеруіне қарай өзгереді, ал екіншілерінде дене температурасы тұрақты сақталады. Жылы қандылардың түрлері жануарлар әлемінің аз бөлігін құрайды. Оларға сүтқоректілер мен құстар жатады. Басқа организмдер, қарапайымдылардан бастап, жер бауырлап жүрушілерге дейінгілер салқын қандылар.

Дене температурасының тұрақтылығы - жануарлар әлеміндегі жоғарғы өкілдерінде эволюция барысында қалыптасқан өте маңызды биологиялық константа. Сыртқы орта температурасынан едәуір артып тұрған жылы қандылардың дене температурасы, организмдегі химиялық реакциялардың өте жоғары жылдамдығын қаматтасыз етеді, сөйтіп, барлық тіршілік процестерінің жоғары қарқындылығына септігін тигізеді.

Жылы қандылардың ыстық пен суыққа дене температурасын тұрақты сақтай отырып, төтеп бере алуының шекарасы бар. Сыртқы орта жағдайларының аса қолайсыздығы, температура тұрақтылығын бұзады. Шамадан тыс жоғары немесе төмен орта температурасы жағдайында, қорғаушы термореттеу механизмдері жетімсіз болады да,

жылы қандылар организмнің температурасы не жоғарылап, не болмаса төмендейді. Бірінші жағдайда - гипертермия, екінші жағдайда - гипотермия байқалады.

Жылы қанды организмде екі температура аймағын айырады: біріншісі -сыртқы, екіншісі - ішкі. Сыртқысын қабығы деп, ішкісін ядросы деп атайды. Оларға ми, кеуде мүшелері, құрсақ және кіші жамбас мүшелері жатады. Шетте жатқан мүшелері мен ұлпалары қабығын құрайды. Олардың температурасы белгілі бір дәрежеде сыртқы орта температурасы көтерілсе көтеріледі, төмендесе төмендейді. Қабық температурасының тербелісі температура тұрақтылығын ұстап тұруға бағытталған. Қызып кету қаупі төнгенде, қабық температурасының көтерілуі, жылуды сыртқы ортаға беруге септігін тигізеді, тоңазып кету қаупі төнгенде, қабық температурасының төмендеуі, жылуды беруді шектейді.

Кеңінен қолданылып жүрген “дене температурасы” деген термин, дененің ішкі аймақтарының температурасы жөнінде айтылады. Осыған қарамастан, ішкі аймақтарының температурасы бірдей емес. Мысалы, ішкі мүшелерден қанды жинаушы көктамырларда әртүрлі температура болады. Басқалармен салыстырғанда, төс ойық көктамыр қанының температурасы ең жоғары, екінші орында - бауыр көктамырының қаны, сонан соң тәж синусының, бүйрек көктамырының, оң жүрекше қаны келеді. Мұндай айырмашылықтар, мүшелердегі энергияның, әртүрлі пәрменділікпен шығынданатының көрсетеді. Осымен қатар, жергілікті қанайналымы екпінділігінің маңызы бар. Әдетте, тамырлармен ағып отырып, қан ядродан жылуды алып, қабықтар тамырларымен жүріп ұлпаларға береді.

Дене температурасының ортақ дәрежесі жөнінде нақты мағлұматты, жүректің ішінде өлшеу арқылы алуға болады. Бірақ, мұны іске асыру қиын. Іс жүзінде температураны қолтық астынан немесе тік ішектен өлшейді. Ерекше жағдайларда температураны ауыз қуысында, өңеште өлшейді.

Организмде қолтық асты температурасы 36° - 37° дейін, тік ішекте $36,2^{\circ}$ - $37,6^{\circ}$ дейін тербеледі. Тәуліктік тербелістері тағы да бар. Ұйқы кезінде температура минималды, тәуліктің екінші жартысында максималды.

Жылы қандылардың организмі тыныштық күйде не суық, не жылуды сезбейтін бейтарап аймағымен сипатталады. Осы аймақтан жоғары және төмен жерлерде шамалы салқындау және қызыну аймақтары орналасады, ал онан ары қарай гипотермия мен гипертермия болатын сыртқы орта температураларының аймақтары орналасады. Термобейтарап аймақтарының шекарасында организмнің энергия алмасуы минималды деңгейде тұрақтанады. Орта температурасы не төмен, не жоғары ығысқанда, энергия алмасу жоғарылайды. Бірінші жағдайда энергия алмасуының жоғарылауы тиімді, өйткені, жылуды көптеп шығару арқылы жоғалтқан жылудың орнын толтырады. Екінші жағдайда, энергия алмасуының шамалы жоғарылауы лажсыз. Ол жылу беру механизмінің активтендірілуімен, тыныс еттері жұмыстарының күшеюімен, жүрек жұмысының артуымен, тер бездері жұмысының күшеюімен байланысты. Әдеттегідей киім киген адамға бейтарап температурасы $19-22^{\circ}$, жалаңаш адамға $28-31^{\circ}$ аралығында. Судың бейтарап температурасы 35° .

Организмдегі зат алмасу, жылудың үнемі бөлініп отыруына әкеледі. Энергияның негізгі көзі – тотықтану, қосымша – гликолиз. Бұлар химиялық процестер. Экзотермиялық сипаттағы энергияның біршамасы (40%) аденозинүшфосфат қышқылы молекуласына жиналады, ал көбісі (60%) жылуға айналады.

Организмге суық әсер еткен жағдайларда, денеден жылу шығаруды көбейтетін бірнеше физиологиялық өтеу реакциялары іске қосылады. Солардың ішіндегі тиімді біреуіне, ерікті бұлшық ет әрекеті жатады. Ерікті бұлшық ет әрекеті арқасында энергия алмасуы 10 есеге артады. Жұмылдырылған барлық энергияның бір бөлігі, организмнің сыртқы жұмысына жұмсалады. Осымен қатар, қандай болмасын қимылдарда денеден жылудың бөліну күшейеді. Екінші бір организмнің өтеуші реакциясы – суықтан дірілдеу. Суықтан дірілдеу - қаңқа еттерінің еріксіз жиырылуы, энергия алмасуын 2-4 есеге өсіреді де, жұмылдырылған барлық энергия жылуға айналып организмде сақталады.

Суықта жылу шығарудың үшінші жолы - қанға норадреналиннің шығуымен байланысты. Норадреналин қанға еттеріне, бауыр мен май ұлпаларына әсер етіп, тотықтану барысындағы энергияны қайта тартады: аденозинүшфосфор қышқылында сақталатын энергияның үлесі азаяды. Мұндай реакция суыққа бейімделген организмге тән, өйткені, ондай организмде норадреналин гормоны көп шығады және ұлпалары сол гормонға сезімтал келеді. Организмде жылу шығару қуаттылығы, «діріл» арқылы шығатын жылудан кем болмайды. Дегенмен, бұл жолдың ұтымсыз жері болады. Оның себебі, аденозинүшфосфор қышқылы молекулаларына берілген энергия аз болған соң, ерікті бұлшық ет жұмысының пайдалы коэффициенті төмендейді.

Жылудың сыртқы ортаға берілуінің физикалық механизмдері: өткізу; сәулелену; булану.

Жылуды беру кондукция және конвекция құбылыстарымен іске асырылады. Қимылсыз жағдайда, жылы денеден салқын денеге жылудың төтенше берілетін жолын - кондукция деп атайды. Дене мен ауа қозғалыста болған жағдайда жылудың берілетін жолын - конвекция деп атайды. Конвекция механизмі кондукцияға қараған қуатты механизм.

Сәулелену дегеніміз - жылудың инфрақызыл спектрінің сәуле болып берілуі. Булану процесінде-жылу энергиясы дененің бетіндегі су молекулаларының ұшып кетуі нәтижесінде азаяды. Ауаға 1 гр су буланғанда 0,58 ккал жылу кетеді.

Жылуды беру барысында айтылып отырған механизмдерінің қуаттылығы әртүрлі. Жылы денеден салқын денеге сәулелену арқылы берілуі, екуінің арасындағы температура айырмасына байланысты. Сонымен қатар, кондукция ортаның жылу өткізгіштігі мен сыйымдылығына тәуелді. Конвекцияға дене қимылдарының жылдамдығы әсер етеді. Булану ауаның желдену жылдамдығы мен ылғалдылығынан төмендеп, не болмаса жоғарлайды.

Жылу, негізінен, тері мен шырышты қабықтардан келеді. Мысалы, күн ыстықта теріге қан көптеп келеді де, ол ысиды. Нәтижеде кондукция, конвекция және сәулелену арқылы жылу берілу күшейеді. Егерде сыртқы орта температурасы дене бетінің температурасынан жоғары болса, кондукция, конвекция және сәулелену жолдарымен жылуды әкету кері бағытта, яғни, кері қарай жүреді.

Мұндай жағдайда дене қызынып кетпес үшін, организм терлеу және еңтігу арқылы қарсы тұрады. Термобейтарап аймағында адам буланумен 25% жылуын бертін болса, ал 34,5 - 100% жылуын береді. Адамда жылуды терлеу арқылы беру жолы жақсы дамыған және өте тиімді. Бір сағатта адам 2 л тер шығара алады. Осы су буланғанда 1150 ккал энергия кетеді, демек, негізгі зат алмасу энергиясы деңгейінен 20 есе жоғары болады.

Дене жылуының тұрақтылығы қарама-қарсы екі процестің өзара қатынасына байланысты. Егерде, жылудың берілуі шығуынан кем болса, дене температурасы төмендейді немесе керісінше. Осындай жағдайлардан сақтану үшін, жоғарыда аталған бір процесті организм жеделдетіп, екінші процесті өтейді. Өтейтін реакцияларды іске қосу рефлекторлық жолмен жүреді. Алдымен термоқабылдағыштар қозады. Олардың біреулері суыққа, екіншілері ыстыққа әсерленеді.

Олардан тараған ақпараттар гипоталамуста орналасқан жылу алмасу орталығына келіп түседі. Гипоталамустың термореттеу орталықтары мидың басқа бөлімдерін іске қосады. Соның нәтижесінде реакцияларға сопақша мидың тамыр қимылдатқыш орталығы, тыныс орталығы, жұлынның мотонейрондары іске қосылады. Өз тарапынан, гипоталамус орталығына ми қыртысы әсер етеді.

Бұлшық еттер жұмыс істегенде көп жылу бөлінеді. Жылу олардың температурасының көтерілуіне әкеледі және қанмен таралу арқылы денені түгел қыздырады. Әдетте, организм өз «ядросының» температурасы ығысына қарсылық көрсетеді. Керісінше, бұлшық ет жұмысы кезінде, температуралық ығысу іске жеңіл асады, себебі, организмнің жылу реттеуші орталықтарында функционалдық қайта құрылу жүреді.

Шамалы қуатты жұмыста, дене температурасы бастапқы кезде көтерілгеннен кейін, бір деңгейде тұрақтанады. Жұмыс қанша қарқынды болса, дене температурасының деңгейі сонша жоғары болады. Температураның осылай көтерілуі реттеуге келеді. Ол сыртқы орта

температурасына тәуелді емес. Бұлшық ет жұмысында жылуды терлеу арқылы беру маңызды орын алады.

Дене температурасының жұмыс кезінде шамалы көтерілуі тиімді, өйткені жүйе орталықтарының қозғыштығы, өткізгіштігі, құбылмалылығы күшейеді, бұлшық еттердің тұтқырлығы төмендейді, қандағы гемоглобиннен оттегінің ажырауы жеделденеді. Сондықтан, жұмыс алдында қыздырырудың пайдасы көп. Сөре алдында қыздырынбаса да, дене температурасы рефлекторлық механизм арқылы көтерілетіні байқалады.

Организм және оның мүшелері мен жүйелері сыртқы орта факторларының әсерлеріне жауап ретінде, биологиялық бейімделу реакцияларымен жауап береді. Дене жаттығулары –дене тәрбиесі мен спорттың негізгі құралы ретінде, организмге тітіркендіргіш болып келеді. Дене жүктемесінде жауап түрінде белсенді бейімделу жүреді. Дене жүктемелерінде бейімделудің негізінде, организмге жүйелі және ұзақ уақыт әсер етуші, ұлпалар мен мүшелердің қозғыштығы төмедеу процестері жатады.

Бейімделудің мынадай түрлерін айырады: белсенді, енжар, қысқа және ұзақ мерзімді, пайдалы және залалды. Бейімделудің пайдасы немесе зияны туралы сөз болғанда, бейімделудің «бағасы» жөнінде сөз болды. Бір немесе бірнеше бағыттағы бейімделулер, организмнің түрлі қасиеттерге ие болуымен байланысты, қоршаған ортада жақсы тіршілік етуге мүмкіндік береді. Пайдалы бейімделу ішкі ортаның тұрақтылығын қамтамасыз етеді, залалды факторларға қарсы бағытталған механизмдері арқылы оларды әлсіздендіреді. Бір бағыттағы бейімделу организм тіршілігінің шектелуіне және оның өзгермелі орта жағдайларында өлімге әкеледі.

Бұлшық ет жұмысы, өте маңызды физиологиялық өзгерістер туғызу арқылы, организм тіршілігінің көптеген жақтарын белсендіреді. Барлық физиологиялық жүйелер белсенділігін жоғары дәрежеде ұстайды.

Белсенді өмір, дене жаттығуларымен жүйелі түрде шұғылдану, бүтін организмде және оның мүшелері мен жүйелерінде функционалдық және құрылымдық өзгерістерді туғызумен бірге жүреді. Адаптациялық өзгерістер қысқа мерзімді де, ұзақ мерзімді де болып келеді. Мысалы, егер-де адам дене жаттығуын орындаса, жүрек соғысы, тынысы жеделдейді, қан қысымы көтеріледі. Жүктемеден соң олар бұрынғы қалпына келеді, демек, өзгерістер қысқа мерзімді. Бұлшық ет жұмысы тек еттер белсенділігін талап етіп қоймайды, осымен қатар, қимыл қозғалыстарды реттеп тұратын жүйке клеткаларының белсенді күйін талап етеді. Дене жұмысы көп энергия шығынымен байланысты және осыған орай организм тіршілігінің көптеген жақтарына елеулі әсер етеді. Зат және энергия алмасу көтеріледі, организмге келетін оттегі мөлшері көбейеді, жүрек-қан тамырлар және тыныс жүйелері шырыға жұмыс істейді.

Бұлшық еттер әрекеті қанайналым, тыныс, тірек-қимыл аппараттарында елеулі функционалдық та, құрылымдық та өзгерістер туғызады. Мысалы, жүрек, қаңқа еттерінің физиологиялық гипертрофиясы, сүйектер мен байламдар құрылысы өзгереді. Жүйелі машықтанулар нәтижесінде организмнің бейімділік қасиеті жақсарады. Физиологиялық гипертрофия жүрек массасын 20-40% көбейтеді. Патологиялық гипертрофиядан ерекше, мұнда жүрек массасының ұлғаюына капиллярлық жүйесі пропорционал өседі.

Адаптация функциялар үнемділігімен бірге жүреді. Мысалы, шартты тыныштық жағдайда шамалы гипертрофиясы бар жүректің зат алмасуы төмендеу, брадикардия білінеді, минөттік көлемі азайған. Жаттықпаған жүрекке қарағанда, жаттыққан жүрек 15-20% үнемді жұмыс істейді.

Бұлшық ет әрекеті организмнің түрлі жүйелерінде ұзақ мерзімді іздер қалдырады. Қайталанған жүктемелер, сол іздерді тереңдете түседі және оның қызметтік қабілеттілігі көтерілуін қамтамасыз ететін, айқын биохимиялық, морфологиялық және функционалдық қайта құрылулардың жүруіне септігін тигізеді.

Биологиялық құбылыс ретінде, бейімделу, жаттыққандық немесе машықтық негізінде жатады. Спорттық машықтануды жоспарлауда ең бастылардың қатарына жүйелілік пен беріктік принциптері жатады. Олардың іске дұрыс асуы барысында, қимыл

дағдыларының жетілуіне және организмнің функционалдық мүмкіндіктерінің көтерілуіне жағдайлар туады.

Машықтану араларындағы ұзақ үзілістер бейімделудің жоғалуына әкеледі, демек, спорттық техника негізінде жататын уақытша байланыстардың сөнуіне және спорттық дайындығының төмендеуіне әкеледі. Мұндай нәзік, арнайы және жақсы бекітілмеген байланыстар барлығынан бұрын сөнеді.

Бұлшық ет әрекеттері кезінде пайда болатын алуан түрлі организмдегі ығысулар, біршама уақыт қана сақталады. Сондықтан, машықтықты дамыту үшін, жаттығу сабақтары араларындағы демалыс интервалдары аса ұзақ болмағаны дұрыс.

Әр бағытты дене тәрбиесі белгілі бір тіршілік ситуацияларында, организмнің іштен туа біткен задаткаларын пайдалану мүмкіндігін қамтамасыз етеді және ол үшін, сол задаткаларды бірге дамыту қажет деп, Л.А.Орбели санаған.

Задаткалар немесе организм резервтері басынан мұрагерлерге беріледі, тірі жүйенің биологиялық беріктігінің негізі болып келеді. Организмнің функционалдық және морфологиялық резервтерін, айырады. Мысалы, биохимиялық, физиологиялық, психологиялық және тағы басқа биохимиялық резервтер ұлпалармен мүшелердің ферменттік жүйелерінің белсенді күйге келулерімен және биохимиялық реакцияларға тимді қатысуға мүмкіндіктерімен байланысты.

Морфологиялық резервтері ұлпалар жүктемелер мінездемесі мен бағыттарына жауаптары ретінде құрылымдық бейімделумен байланысты. Мысалы, сүйек, бұлшық ет және эпителиальді ұлпалардың регенерациясының жақсаруы, лақтырушылар, штангашылар және тағы басқа сүйектерінің ішкі құрылысының өзгерулері.

Физиологиялық резервтері, бүтін организм мүшелері мен жүйелерінің мүмкіндіктерімен байланысты. Бұл бүтін организмнің өзгермелі орта жағдайларына бейімделуі.

Психологиялық резервтері адамның эмоционалдық сферасымен байланысты. Оң эмоциялар жоғары қызметтік қабілеттілікке септігін тигізеді. Олар ішкі резервтердің жұмылуын қамтамасыз етеді.

Әрбір организм екінші біреуінен қасиеттерімен дараланатын болған соң, ортаға бейімделу де жеке-жеке жүреді. Мысалы, машықтықтың физиологиялық көрсеткіштері адамның жеке ерекшеліктеріне тәуелді. Бір спорт түріне маманданып жүрген спортшылардың өзінде, бірдей көрсеткіштердің айқындылығы әрқалай болуы мүмкін. Төзімділіктің брадикардия сияқты тұрақты көрсеткіші, кейбір жоғары дәрежелі жүргіруші-стайерлер мен шаңғышыларда білінбейді. Әртүрлі адамдардың жүктемеге бейімделуі әртүрлі жүруі мүмкін. Бір спортшының оттекке мұқтаждығы жұмыста, негізінен, тыныс есебінен қанағаттандырылса, екінші біреуінің мұқтаждығы қанайналымы есебінен болады.

Ішкі ортаның өзгерулеріне әкелетін факторлар әсерінен болғанда, жоғары дамыған тіршіліктің сақталуы, организм ішкі ортасының тұрақтылығын бұрынғы қалпына келтіруді қамтамасыз ететін, арнайы қорғаныс реакцияларының туындауымен мүмкін болады. Мұндай қорғаныс әрекеттер мен өтеу өзгерістері арнайы, демек, тек қана осы факторлардан организмді қорғайды. Арнайылармен қатар, арнайы емес қорғаныс реакциялары бар, яғни олар организмді тек бір ғана фактордан қорғап қоймай, көптеген факторлардан қорғайды. Г.Селье көрсеткендей, жалпы, арнайы емес бейімделткіш реакцияларының ішінен маңызды орынды бүйрек үсті безінің қызметінің күшеюі алады, дәлірек айтқанда, глюкокортикоидтарды көп өндіру. Арнайы емес бейімделткіш механизмдердің жазылуымен сипатталатын организмнің жағдайын Г.Селье «стресс жағдайы» деп атаған. Стресс жағдайының себеп факторын стресс-фактор деп атаған.

Стресс реакциясы организмнің күшті жағымсыз факторларына беретін нормалы бейімделткіш реакциясы. Алайда, стресс реакциясымен кейбір патофизиологиялық өзгерістер де байланысты болуы мүмкін. Олар стресс реакциясының асыра күшті немесе оның білінуі жетімсіз болса пайда болады. Бүйрек үсті безі алдын ала алынып тасталған жануарларда, стресс реакциясы байқалмайды. Мұндай жануарлар стрессорлық әсерлерге өте сезімтал келеді.

Стресс реакциясы организмнің жалпы қорғаныстық күштерінің жұмылуы. Осыған байланысты организмге стрессор әсерінің бастапқы кезеңі үрейлену деп аталады. Стрессорлар қайталай әсер еткенде, осы кезең екінші- беріктік немесе резистенттік кезеңіне ауысады.

Төмен температура жағдайларында жылудың бөлектенуі жоғарыламайды және организмнің мұздау қаупі пайда болады. Төмен температураның ұзақ немесе қысқа күшті әсерлері, жалпы және жергілікті мінездемелі алуан түрлі рефлекторлық реакцияларды, тек қана мұздатылған жергілікті жерде ғана емес, сонымен қатар, алыс жерде жатқан учаскелерде де рефлекторлық реакцияларды туғызады. Мысалы, аяқтардың мұздауы мұрынның бітіуіне, жөтелге, баспа ауруының патогендік микроорганизмдеріне төтеп бергіштігі төмендеуінің салдарынан, мұрын мен тамақтың шырышты қабат температурасының төмендеуіне әкеледі. Кенеттен әсер етуші қатты суықтар, шеткі жүйкелер, бұлшық еттер мен буын-байламдар аппаратының тоңазуына әкеледі де, ревматизм, радикулит, неврит және суық тиіп аурудың кейбір түрлерінің қайталануына себеп болады. Олардың негізінде зат алмасу процестері балансын реттеудің бұзылулары жатады.

Организмнің созылмалы тоңазуы, қан мен ұлпалардың иммунобиологиялық қасиеттерін нашарлатады. Шамалы төмен температура жағдайларында (10° төмен) жүйелі және ұзақ болу, табиғи иммунитеттің әлсіреуіне әкеледі. Осының салдарынан суық тию және жұқпалы ауруларға организмнің төтеп бергіштігі төмедейді. Бұл жануарларға жасалған тәжірбиелермен дәлелденген. Мысалы, Л.Пастер тауықты сумен мұздату арқылы, оны қарасанды жұқтыруға сезімтал еткен. Басқа ғалымдар, мұздату жолымен өкпенің қабынуына, туберкулезге, холераға төтеп бергіштігін төмендеткен.

Тоңазудың залалды әсеріне қимыл қозғалыссыз жағдайларда болу, шаршау, нашар тамақтану септігін тигізеді. Тоңазу бұлшық еттер мен байламдардың серпімділігін және жиырылғыштық қабілеттерін төмендетеді, соның салдарынан дене жаттығуларымен шұғылдану барысында жарақаттарға әкеледі.

Ауа температурасының күрт өзгерулері ерекше қауіпті, өйткені, организм оған әрдайым бейімделе алмайды. Температураның шамалы тербелістері зиянды емес және организмнің термореттеу физиологиялық механизмдерін шынықтырады. Дененің жалпы тоңазытылуында (қыстың күні жылымға түссе), егерде, артынша тез жылындырса, мойын, бел және тағы басқа дене бөлімдерінің шамалы тоңазытылуынан гөрі, аса қауіпті емес.

Ауа құрамындағы су буларының болуын, оның ылғалдылығы деп түсіну керек. Кез келген газ сияқты су булары да, сынап бағасы биіктігімен өлшенетін белгілі бір серпімді қасиетке ие. Егерде, су буларының серпімділігі шекті дәрежесіне жетсе, кеңістік су буларымен қанығады; осы шекарадан асып кетсе ылғал шық, тұман, қырау түрінде түседі. Ауаның әрбір температурасына оның су буларымен қанығуының белгілі бір дәрежесі сәйкес келеді. Температура қанша жоғары болса, ауада су булары сонша көп болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. С.Ә. Әбілмәжінова Жалпы жертану. Алматы 2012 ж.
2. Құсайнов С.А. Жалпы геоморфология: оқулық, Алматы: Дәуір, 2012. -365 б.
3. Достай Ж.Д. Жалпы гидрология. Алматы: Қарасай, 2011. – 278 б. Қосымша
4. Е. Н. Вилесов, А. А. Науменко, Л. К. Веселова, Б. Ж. Аубекерова. Физическая география Казахстана: учебное пособие. Қазақ ун-ті 2009
5. Савцова Т.М. Общее землеведение. Москва: Академия, 2011 г.
5. Дембо, А.Г. Заболевания и повреждения при занятиях спортом. - Л.: Медицина, 1991.

ЖҮЗУ СПОРТЫНА ЖАСТАЙЫНАН БАУЛУ ӘДІСТЕМЕЛЕРІНІҢ СИПАТТАМАСЫ

Асқарова А.Е., Бейсенова Д.А.

«Дене шынықтыру және спорт» мамандығы бойынша 4 курс білімгерлері

Жетекшісі: **Сарсенбаев Б.Б.**, п.ғ.м., оқытушы-дәріскер

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

E-mail: sarsenbaev_b1968@mail.ru

Кіші жастағы балалармен суда жүзу сабақтарын өткізудің әдістемелік ерекшеліктері қарастырылады. Кіші жастағы топтардың мектеп жасына дейінгі балаларымен жүзу сабақтарын өткізу кезінде ойын жағдайлары қарастырылады.

Тірек сөздер: *Суда жүзу ережелері, физикалық денсаулық, салауатты өмір салты, дене шынықтыру, қозғалыс белсенділігі.*

В рассматриваются методические особенности проведения занятий в условиях водной среды с детьми младшего возраста. Рассматриваются игровые ситуации во время проведения занятий по плаванию с дошкольниками младших возрастных групп.

Ключевые слова: *правила плавания на воде, физическое здоровье, здоровый образ жизни, физическая культура, двигательная активность.*

The methodological features of conducting classes in an aquatic environment with young children are considered. Game situations during swimming lessons with preschoolers of younger age groups are considered.

Keywords: *rules of swimming on water, physical health, healthy lifestyle, physical culture, motor activity.*

Тәрбие жүйесінің бір саласы дене шынықтыру. Дене мәдениеті әрбір адамның жұмыс істеу қабілетін тиімді және ұтымды түрде жоғарылатуға бағытталған. Осыған байланысты оның дамуы бүкіл халықтың әлеуметтік жағдайының жақсаруымен еңбек ету мен тәрбие жұмысына ерекше көңіл бөлуді талап етеді. [1].

Қазіргі қоғамда білім беру адам қызметінің ең ауқымды салаларының бірі болып отыр. Білім берудің әлеуметтік рөлі айтарлықтай өсті: оның бағыттылығы және тиімділігіне адамзат дамуының болашағы көп жағдайда байланысты. Қазақстанның Мәдениет және спорт министрлігінің бұйрықтарына сәйкес тәрбие жұмысы оқу-жаттығу сабақтары, жарыстар үдерісінде және күнделікті өткізіліп, және оқушының спортпен айналысуға, өзінің спорттық шеберлігін үнемі арттыруға, патриотизмды, шеберлікті, тәжірибені тәрбиелеуге және оларды практикалық қызметінде шығармашылық қолдауға, спорттық этиканы сақтауға қажеттілігін қалыптастыру тиіс [2].

Жалпы салауаттанудың негізгі мақсаты - әрбір жеке адамның және тұтастай қоғамның денсаулығын қамтамасыз ету. [3]. Салауатты өмір салтын қалыптастырудың негізгі мақсаты - балалар және жастарда жас ерекшеліктеріне, құндылық бағдарларына және имандылық - еріктілігіне сәйкес салауатты өмір салтының ұғымдарын, дағдыларын және уәждерін қалыптастыру.

Жүзуге үйрету әдістемесі дегеніміз бұл жүзуге үйрету барысында қолданылатын әдістер мен тәсілдердің жүйесі [4]. Жалпы осы әдістер негізінде жүзуге үйрету барысында бірқатар міндеттер қойылады:

1) оқушылар мен жүзумен шұғылданушылардың денсаулығын нығайту, оқушылардың ағзасын жан-жақты жетілдіру және шынықтыруға ықпал жасау;

2) жүзу спортын тіршілікке қажетті маңызды дағды ретінде меңгеріп, гигиеналық дағдыларды қалыптастыру;

3) оқушылардың негізгі дене қасиеттерін даму деңгейін жетілдіру.

Үйрету әдістері – бұл ыңғайлы амалдар мен тәсілдер, оларды қолдану нәтижесінде қойылған міндеттер – жүзу дағдысын меңгерудің жылдам, сапалы тұрғыда шешімін табуға қол жеткізуге болады. Үйрету әдістері: сөз, көрнекілік және практикалық.

Сөзбен жеткізу әдісі айналысушыларда меңгеріліп отырған қимыл, әрекет жөнінде алғашқы түсінікті қалыптастырып, осы қимылдардың формасы мен сипатын түсінуге көмектеседі, қимыл жайлы түсінікті талдау білуге ықпал жасайды, қателіктерді табуға жәрдемдеседі [5]. Бұл әдістерді пайдалана отырып, педагог үйренушілерге меңгеріліп тұрған қимыл жайлы түсінік қалыптастыруға, оның формасы мен сипатын, әсер етудің бағыттылығын түсінуге, жіберілген қателіктерді түсініп жетіп, жоюға көмектеседі. Көрнекілік әдістер оқушыларда үйреніліп отырған қимыл, әрекет жөнінде нақты түсінік қалыптастыруға көмектеседі. Образды түсіндірумен қатар көрнекі түрде қабылдау оқушыларға қимылдың мәнін түсінуге, оны жылдам және берік тұрғыда меңгеруіне септігін тигізеді.

Жүзудің көрнекілік әдістеріне үйреніліп жатқан қимылды көрсету (немесе жүзу техникасын); оқу-көрнекілік құралдарды пайдалану; жестикуляцияны кеңінен пайдалану. Олар үйреніліп жатқан жаттығуды көрсету, көрнекі құралдарды пайдалану (плакаттар, суреттер, кестелер, оқу фильмдері, видеоматериалдар және т.б.). Сонымен қатар, жүзде дыбыстық (шапалақтар, ысқырықтар) мен көру сигналдары (әртүрлі жесттер) кеңінен пайдаланылады.

Тәжірибелік әдістер. Оған жаттығу әдісі, ойын, жарыс және т.б. әдістер жатады. Жаттығу әдісі тәсілдердің қимылдар элементтері мен тұтастығын меңгеруге бағытталған көп мәрте қайталауды көздейді.

Бұл топ практикалық жаттығулар әдісі, жарыс және ойын әдістерден тұрады.

Практикалық жаттығу әдістері шартты түрде екі топқа бөлінеді: көбінесе жүзу техникасын меңгеруге бағытталған; көбінесе қозғалыс қасиеттерін дамытуға бағытталған [6].

Бұл екі топшалар спортшы ағзасының қозғалысы мен функционалдық жүйелері арасындағы үйлесімділікті қамтамасыз етуде өзара тығыз байланыста.

Бірінші топшаның практикалық әдістері оқытуда кеңінен пайдаланылады. Мұнда негізгі міндет бұл – жүзудің спорттық тәсілдерінің техникасын меңгеруі және жетілдіруі болып саналады.

Техниканы меңгеруі мен қатар қозғалыс қасиеттерінде жетілдіріледі, күштілік, шыдамдылық, иілгіштік, үйлесімділік және т.б. даму деңгейі артады.

Бастапқы жаттығу кезеңдерінде жетекші орында екінші топшаның әдістері алады.

Жүзуге үйретуде келесі шаралар қолданылады: құрғақта жалпы дамытушы, арнаулы имитациялық жаттығулар, жаттығулар жасау; суды игеру үшін дайындық жаттығулары; суға секірудің оқу жаттығулары; судағы ойындар мен сауықтар; жүзудің спорттық тәсілдері техникасын оқуымен, жетілдіру.

Жүзуге үйретуде қорытынды және имитациялық жаттығуларды қолдану қозғалыстар түрі, сипаты, амплитудасы, қарқынды -темптік құрылымы туралы жалпы ұғымды қалыптастыра отырып, құрғақта орындалады [38]. Жүзуді жылдамдатуға маңызды ықпал ететін дене тұрқы, тыныс техникасы және оны қол-аяқ қозғалыстарымен сәйкестендіру, негізгі техника элементтерін имитациялау болып табылады. Мұнда ұсынылатын әдістеменің бірізділігі келесі тәртіпте беріледі: 1) құрлықтағы арнайы жаттығулар; 2) су ортасын игеруге арналған жаттығулар; 3) суға басымен сүңгу; 4) судың ішінде дем шығару; 5) суда статистикалық (баяу) жүзу; 6) суда сырғу; 7) екпеттеп, шалқалап кроль тәсілінде аяқтармен қозғалу; 8) екпеттеп, шалқалап кроль тәсілінде қолдармен қозғалу; 9) қолдарды шығармай, екпеттеп кроль тәсілімен жүзу; 10) қолдарды шығармай, шалқалап кроль тәсілімен жүзу; 11) қолдарды шығармай, екпеттеп және шалқалап кроль тәсілдерімен жүзу; 12) жүзудің спорттық тәсілдері: екпеттеп кроль тәсілі, шалқалап кроль тәсілі, брасспен жүзу.

Тәжірибеде және оқыту әдістемесіне қатысты болған бүгінгі заманауи әдебиеттерде орын алатын нәтижесіздіктің көптеген себептері мыналар: біріншіден, жүзудің базистік дағдысын және жүзудің спорттық тәсілдері техникасының элементтерін игеруге жұмсалатын уақыт ескерілмейді; екіншіден, оқушының жалпы әл-ауқаты, қалпы, оның жүзу дағдыларын тиімді игеруге деген дайындығы ескерілмейді [7].

Бір қатар авторлар тарапынан жүзуге үйретудің бастапқы концепциясы бүгінгі белгілі болған пікірлердің айрықшаланып, қозғаушы күш және судағы тіректі жасаудың анықталған биомеханикалық заңдылықтарына, сонымен қатар моториканың жас-жыныстық және психикалық қасиеттердің ерекшеліктеріне негізделеді [8]. Бұл арқылы жүзуге бастапқы үйретудің жаңа мазмұнын негіздеуге мүмкіндік берді.

Сондықтан да жүзуге үйрету үдерісін қолдардың қимылдарын үйренуден бастау ұсынылады, себебі жүзу техникасын жетілдірудегі жалпы тенденция ағзаның негізгі энергетикалық потенциалы ретінде дененің алға қарай жылдам және үздіксіз қозғалуын қамтамасыз ететін қолдары және иықтық белдеудің бұлшық еттерінің күшінен артығымен пайдалануға ұмтылатын аяқтарды қозғалту қажет деп есептеледі. Бұдан бөлек, қазіргі замандағы техникада да қозғалыстардың қарқыны, үйлесімділігі, ырғағы, күш салуды бөлу және жүзгіш денесінің қалпы қолдардың жұмыс істеуіне тікелей байланысты болады.

Жүзуге үйретудің заманауи әдістемесінде екі негізгі бағыты қалыптасқан:

- жүзудің спорттық тәсілдерінің техникасын әрі қарай спорттық шеберліктің жетістіктеріне қол жеткізу міндеттерін орындау негізінде үйрету әдістемесі;

- өмірлік қажетті болған дағды ретінде жүзуге жаппай үйрету әдістемесі.

Бірінші бағыттағы әдістеменің маңызды ерекшелігі – бұл өз алдында тұрған негізгі міндеттің сапалы тұрғыда шешілуінен тәуелсіз түрде ол екінші бағыттың міндеттерін де шешеді; ал біз зерттеп отырған мәселенің негізгі кемшілігі – бұл үйрету кезеңінің ұзақтығы (36 сағ).

Екінші бағыт - өмірлік қажетті болған дағды ретінде жүзуге жаппай үйрету жұмысы Мемлекеттік ұйымы тарапынан бекітілген бағдарламаларға сәйкес орта жалпы білім беру мектептері мен балалардың демалыс лагерлерінде жүзеге асырылады. Бұл бағдарламалардың негізінде балалар екпеттеп және шалқалап кроль тәсілімен жүзуді үйренеді.

Жалпы алғанда, жүзуге жаппай үйретудің мәселелері бойынша алынған мәліметтерді аналитикалық тұрғыда шолу жасау арқылы біз, жүзуге үйретудің әдістемелерін жетілдірумен байланысты болған мәселелердің әлі де болса, шешімін таппағанын байқадық.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Денешынықтыру және спорт туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. 2014 жылғы 3 шілдедегі № 228-V ҚРЗ (2018.24.05. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). - <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000228>

2. «Қазақстан Республикасының денешынықтыру мен спортты дамытудың 2025 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2016 жылғы 11 қаңтардағы № 168 Жарлығы. -<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000168>

3. https://primeminister.kz/kz/news/kultura_i_sport/prezident-zholdauin-iske-asiru-dene-shiniktiru-sauiktiru-keshenderinin-90-auildik-eldi-mekenderde-salinadi

4. Студеникин М.Я. Книга о здоровье детей [Текст]/М.Я. Студеникин. - М.: Медицина, 2001.- 240 с.

5. Фомина, А.И. Физкультурные занятия и спортивные игры в детском саду [Текст]/А.И. Фомина. - М.: Просвещение, 2008. - 92 с.

6. Фролов, В.Г. Физкультурные занятия на свежем воздухе с детьми дошкольного возраста [Текст]/ В.Г. Фролов, Г.Б. Юрко. - М.: Просвещение, 1983. - 127 с.

7. Хухлаева, В.Г. Занятия по физической культуре с детьми 2-4 лет в малокомплектном детском саду [Текст]/ В.Г. Хухлаева. - М.: Просвещение, 1992. - 159 с.

8. Шебеко, В.Н. Физическое воспитание дошкольников [Текст]/ В.Н. Шебеко, Н.Н. Ермак, В.А. Шишкина. - М.: изд. центр "Академия", 1996. - 192 с.

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ЗОРЛЫҚ ҚЫЛМЫСТЫЛЫҒЫНЫҢ СЕБЕПТІК КЕШЕНІ

Ашимова Д.И. ¹, Шынасилов Э. ²

¹ Қылмыстық-құқықтық пәндер білім беру бағдарламасының аға оқытушысы

² «Құқықтану» оқу бағдарламасының 3 курс студенті

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

E-mail: dinastie_galiktdk@mail.ru

Зорлық көрсету қазіргі кездерде адамзат алдында тұрған ушықты мәселе болып отыр. Себебі ол қоғамдық қатынастың барлық саласында оның ішінде қылмыстылықта жиі көрініс табады. Зорлық көрсету қылмысы санының көбейгенімен қатар, қазір оның сипаты мен дәрежесі де өзгерді, оны қаруланған, ұйымдасқан әрі білікті адамдар жасайтын болды. Зорлыққа «әлеуметтік өмірде күш көрсету немесе психологиялық мәжбүрлеу мақсатында күш қолдану немесе оны қолданамын деп қорқыту» деген анықтама берілген.

Тірек сөздер: *кәмелетке толмағандар, қылмыс, зорлық, алдын алу жолдары, детерминация.*

Насилие в настоящее время является серьезной проблемой, стоящей перед человечеством. Потому что он часто проявляется во всех сферах общественных отношений, в том числе в преступности. Наряду с увеличением числа насильственных преступлений, теперь изменился и характер, и степень, в которой они совершались вооруженными, организованными и квалифицированными людьми. Насилию дано определение «применение насилия или угрозы его применения с целью насилия или психологического принуждения в социальной жизни».

Ключевые слова: *несовершеннолетние, преступность, насилие, пути предупреждения, детерминация.*

Violence is currently a serious problem facing humanity. Because it often manifests itself in all spheres of public relations, including crime. Along with the increase in the number of violent crimes, the nature and extent to which they were committed by armed, organized and qualified people have now changed. Violence is defined as "the use of violence or the threat of its use for the purpose of violence or psychological coercion in social life".

Keywords. *minors, crime, violence, ways of prevention, determination.*

Қоғамдық қатынастардың сипаты адамдар іс-әрекетінің бағыттылығын анықтайды, ол жеке адамдар арасындағы, отбасындағы және басқадай қатынастардан, оң, теріс көріністерден, жақсылық-жамандық көзқарастан тұрады.

Нәтижесінде тек қоғамдық қана емес, жеке адамдар арасындағы қатынастар да өзгереді. Жағдайы нашарлағанда адамдардың қылығы да бұзылады, әрекетінде криминалдық сипат пайда бола бастайды. Отбасындағы, одан тысқары жердегі әлеуметтік-психологиялық және психикалық қайшылықтар білім, мәдениет деңгейінде, ішімдікке салыну, жезөкшелікпен айналысу, қаңғып кету сияқты келеңсіз қылықтарда көрініс табады. Бұл тұрғыдан алғанда нақты адамға, мемлекет пен қоғамға теріс салдар әкелетін, криминалдық маңыздылығы бар әлеуметтік-экономикалық жағдайды сөз етпеуге болмайды. Соған байланысты тек әлеуметтік жағдайлардың криминологиялық талдамасы ғана емес, әлеуметтік детерминация да өзекті мәселеге айналады.

Біз кәмелетке толмағандардың зорлықшыл қылмыстылығын зерделеу және оның алдын алуды ұйымдастыру кезеңдерінің ортасында қалайда зорлықшылықтың детерминациясы мен

себептілігін ашу кезеңі болады деп санаймыз. Қылмыстың шығу тегін біржола түсіндіретін қандайда бір ортақ, құбылыстың «ортақ көздерін» атайды, кейбіреулер әлеуметтік қайшылықтардың келеңсіз салдарын «қылмыстылықтың жалпы себептік жүйесіне» кіргізеді.

Біздің ойымызша, кәмілетке толмағандардың қылмыстылығын туындататын кең етек алған мән-жайлар туралы позиция және оның түрлері көңілге қонымды сияқты. Бұл мән-жайлар – деп жазды А.И. Долгова, қылмыстылықтың небір түрлерін тудыруы, оның сандық және сапалық сипаттамасын әрқилы анықтауы мүмкін [1, 214]. Сондықтан да, егер біз кәмілетке толмағандар қылмыстылығын зерделейтін болсақ, онда олардың тірлік жағдайын және сол жағдайдың өзгеру себептерін талдауымыз керек. Қандай да бір мән-жайдың криминалдық зорлықпен байланысын көрсетіп қана қоймай, сол байланыстың сипатын ашу қажет. Бұған көңіл аударған кейбір ғалымдар оны криминологиялық детерминация проблемаларымен байланыстырады. Детерминация – «детерминант», «детерминдеу» сөздерінен туған туынды ұғым. Латынның «determinare» сөзі, анықтау дегенді білдіреді. Бұл жерде әзірге өзара байланыстың әр қилы түрлері бөлініп алынбайды. Детерминанттер немесе мән-жайлар – факторлары туралы себептер мен мән-жайлар үшін біріктіруші терминдер ретінде айтылады.

Қылмыстылықтың детерминация процесі байланыстардың әртүрлі формаларында күрделі өзара әрекеттесуі болып табылады: ол күйдің және өзгелердің тек себептік қана емес, сонымен қатар функционалдық, статистикалық байланыстары.

Біз себептілікті әмбебап өзара әрекеттестік формаларының бірі, зорлықшыл қылмыс детерминациясы түрлерінің бірі ретінде қарастырамыз. Себептілікті бұлай түсіндіргенде біз кәмілетке толмағандар зорлығы және зорлықшыл қылмысы қандай мән-жайлардан туындайтығын, ауқымды детерминистік көзқараста – кәмілетке толмағандардың ондай қылықтарындағы ерекшеліктер мен сипаттардың неге бой көтеретіндігін анықтауға талпыныс жасаймыз.

Себептілік – бұл себеп пен салдар сияқты екі құбылыстың арасындағы объективті жалпыға бірдей генетикалық байланыс. Себептілік үрдісі жүйелі түрде уақытқа байланысты дамиды, ал себеп қашанда салдардың алдында болады. Мінез-құлық нормалары мен құндылықтары туралы мағлұматтар адамдар мен жеке тұлғаларда дүниетаным мен психологияны қалыптастырып, ақпараттың әрқилы көздері мен жолдары арқылы игеріледі.

Себеп-салдар байланыстарын зерттеуде шексіз «себеп-салдар» буындарын айырып алу жүзеге асырылады. Мұндай айырып алу белгілі бір әрекеттестікті тура анықтаудың ең жақын деген себептер жүйесін түсініп-білуге мүмкіндік туғызады.

«Себеп-салдар» әрекеттестігі жағдайға, яғни оның «ортасын» құрайтын, оларға қосылып және олардың белгілі бір дамуын қамтамасыз ететін құбылыстардың, мән-жайлардың жағдайына байланысты. «Себеп-салдар» әрекеттестігі қажетті жағдайлардың жеткілікті жиынтығымен жүзеге асады. Қылмыстылықтың себептілік механизмінде себеп-салдарды туғызады, ал жағдай – оған ықпал етеді. Бұл жерде әңгіме олардың қандай да болмасын әрекеттері міндетті байланыста болуы жөнінде болып отыр. Қылмыстылық тудыратын себептер мен жағдайлар кешенінің біріккен әрекеттері – криминогендік детерминант деп аталады.

Әлеуметтік құбылыстардың себептілігі түсініктемесі себептіліктің негізгі әдістемелік ұғымынан туындап, оның қоғамдағы әсіресе төмендегідей ерекшеліктерін ескереді:

а) себеп-салдарлық заңдылықтардың екі типін: динамикалық және статистикалық;
ә) әлеуметтік детерминацияны зерттеу кезінде жүйелі әдіс міндеті;
б) әлеуметтік детерминанттың мазмұны әсіресе қоғамдағы қарама-қайшылықтармен және тиімді шешумен анықталады.

в) әлеуметтік құбылыстар қоғамдастық, қауымдастық (топ) және тұлғалар деңгейіндегі әртүрлі қызмет жүйесін көрсететін болғандықтан, соңғы нәтижесінде қызмет немесе әрекет сипатын таңдау адамдардың сұранысымен, қызығушылығымен және себептерімен анықталады;

г) әлеуметтік детерминацияны талдау тарихи әдістерді қолдануды қажет етеді, яғни өткендегіден қазіргіге дейінгі және қазіргідегіден келешектегі даму барысындағы құбылыстарды танып-білу қажет, мұның өзі детерминация жөнінде мағлұматтар беріп қана қоймайды, сонымен бірге оның алдағы дамуын болжауға мүмкіндік береді.

Детерминация процесін детерминанттардың өздері – қылмыстылықтың себептерімен, жағдайларымен, коррелянттарымен шатастырып, араластыруға болмайды. Детерминация – диалектикалық заңдылық, сондықтан да ол әлеуметтік бейтарап. Детерминациямен күрес мүмкін емес. Мәселен, орта мен тұлғалардың әрекеттестігіне қарсылықты күшейтуге бағдарланған алдын алу бағдарламасын ойластыру мүмкін емес шығар.

Қылмыстылықтың себептері мен шарттары – қоғамдық экономикалық қауымдастыққа және сол мемлекеттің өзіне тән салдары ретінде сәйкес келетін қылмыстылықты анықтайтын теріс жүйе.

Қылмыстылықтың себептері мен шарттары өзінің пайда болу тегі мен мәні бойынша әлеуметті. Олар қашанда қоғамдағы әлеуметтік қайшылықтар арасынан орын алады. Мазмұны жағынан бұлар теріс бағытты, адамдардың, қоғамның, мемлекеттің мүдделерімен санаспайды. Позитивті, яғни оң пиғылды әлеуметтік құбылыстары алдын алу шаралары жүйесі қатарынан орын алады.

Криминогенді детерминанттар біршама тұтастай жалпыны (жүйені) құрайды. Бұған қылмыс топтарының (түрлерінің) себептері мен шарттарының жүйелік бөліктері енеді, мысалы күш көрсету, пайдакүнемдік, ұайталанған қылмыстар және басқалары. Нақты қылмыстардың себептері мен шарттары криминогенді жүйенің бастапқы элементтері болады. Мұндай элементтердің арасында күрделі көп деңгейлі өзара әрекеттестіктер болады. Осыған байланысты криминогенді жүйе нақты қылмыстың себептері мен шарттарының арифметикалық сомасы бойынша есептеліне алмайды. Ол әлеуметтік құбылыстың сапалы жаңаша қасиетіне ие болады.

Әрекет ету механизмі бойынша детерминанттар: қылмыстылықты тудырушы (себепкер) және себепші, көмектесуші, мүмкіндік туғызушы болып бөлінеді. Олар қылмыстық деңгейінен және жекелеген қылмыстардың жүйесінен көрініп тұрады және пайда да болады. Оған детерминацияның барлық деңгейіндегі изоморфизм (құрылымдардың біртектестілігі) деген ұғым айғақ.

Қылмыстылық себептері мен шарттары мағлұматтарын жүйелілік көзқарасымен бағалау көпфакторлы (кондиционалистік) теория ретінде ешбір негізсіз болып табылады [2, 38].

Факторлар теориясы әлеуметтану мен криминологияда криминогенді детерминантты теңестіріп талдағаны үшін (олардың айырмашылықтарын ескермей) сынға алынып келеді. Осы орайда белгілі американдық криминолог Сатерленд факторлар теориясын «салыстырусыз құндылықтар каталогы» деп атаған болатын. Дәл сол өзінен өзі дұрыс сипат алатын қылмыстылық факторына жүйелілік көзқарастарды пайдалана қоймау – факторлардың басты әдістемелік кемшілігін құрайды.

Қылмыстылықты детерминант жүйесінде негіздеудің ғылыми ғана емес, тәжірибелік маңызы да бар. Қоғамдық психологияның өзгеріске ұшырауының орны толмас сипатқа ие болуы мүмкін және оны қалпына келтіру үшін көп уақыт кетеді. Қылмыстылықтың шартына байланысты мәселе жеңілірек. Жеке адамға байланысты алдын алу шаралары, сондай-ақ сотталғандарды түзеу – тиісті криминогенді психологияны криминогенсіз психологияға алмастыру.

Криминогенді детерминанттар жиынтығын жүйе ретінде қарастыру қылмыстылыққа әсер етудің мазмұны мен механизмінің айырмашылықтарын мүлдем жоққа шығармайды. Жүйелік әдіс қылмыстылықтың себептері мен шарттары жүйесін жүйе ішіндегі көп қырлы байланыстарды орнатуға жағдай туғызады, криминогенді жүйелердің бөлінбейтін элементтерін ашады, оның мета-жүйелерімен (қоғаммен, мемлекетпен, әлемдік қауымдастықпен) өзара әрекеттестігін анықтайды.

Себептер – қылмыстылық пен қылмысты тікелей туғызатын, жаңадан өндіретін заңды салдары ретіндегі әлеуметтік-психологиялық детерминанттар. Қоғам мен заңнан алшақтаған қауымдастық пен тұлғаның әлеуметтік және құқықтық психологиясы қылмыстылықтың себептер жүйесін құрайды. Қылмыстылықтың себептері арасынан дәлелсіз агрессивтілікті, ұлтшылдықты, қоғамды елемей жек көруді, құқықтық нигилизмді ерекше атап көрсетуге болады. Қылмыстылық себептерінің жүйесі әлеуметтік-психологиялық құбылыс болып табылады. Дегенмен осындай жүйелілік нақты қылмыс дәлелін қылмыстылықтың әлеуметтік криминогенді дәлелімен қарама-қарсы қою мүмкін емес, өйткені жүйенің барлық элементтері өзара әрекеттес.

Шарт – бұл өзі қылмыстылық пен қылмыс тудырмайтын, бірақ себептің әрекетіне жағдай туғызатын, жеңілдететін, өршітетін кері, әлеуметтік құбылыс. Мысалы, бақылау-ревизиялық қызметтің жеткіліксіздігі материалдық құндылықтарды сақтау, есеп жүргізу және пайдалануда бақылаусыздық туғызып, меншікке қол сұғушылыққа жағдай жасайтын шарт болып саналады. Себептер мен шарттардың арасында «криминогенді детерминанттар» талданған ұғым пайдалануға және басқаларды қамтитын өзара тығыз әрекеттестік болады. Мазмұны жағынан себеп әлеуметтік-психологиялық сипатта. Шарт та сол сияқты экономикалық, саяси, құқықтық, ұйымдық және басқа да мазмұндарға ие. Себеп – қылмыстылықты тудырады, шарт – себептердің қылмыстық әрекетке айналуына жағдай жасайды. Олар кейде рөлдерімен алмасуы да мүмкін.

Криминология отбасындағы қылмыстарды бөліп алғанда оларды отбасындағы зорлықпен байланыста қарайды. Көбіне бұлар адамның жеке басына қарсы қылмыстар, олардың соңғы кездері сипаты өзгеруде: кісі өміріне қастандық жасау, өлтіру, қылмысты топтасып жасау, оны қылмысты қайталап жасаушылардың жасауы көбейіп барады. Кісі өлтірудің 7%-ында атылатын қару, 28%-ында суық қару. 50%-ында қару ретінде басқадай заттар қолданылады екен: Суға тұншықтырып, қылқындырып, у беріп өлтіру де жиі кездеседі. Отбасында экстремистік сипаттағы іс-әрекеттер де орын алуға.

Отбасында әртүрлі адамдардың тағдыры тоғысады. Әр адамның өзінше мақсаты, көзқарасы, мұқтаждығы болады. Солардан туындаған дау-дамайды басу үшін адамдар бірін-бірі ұғынуы тиіс. Әлеуметтанушылардың пікірінше, отбасында кішкентай балалар емес, ересек балалар бар үйде қактығыс жиі болады екен. Біздің мәліметтерге қарағанда, дау-дамайдың 65%-ы ерлі-зайыптылар арасында, 28%-ы - ата-ана мен ересек балалары арасында, 7%-ы - балалар арасында болады. 65% жағдайда ата-ана балаларға қатысты зорлық көрсетсе, 35% жағдайда балалар ата-аналарына қатысты зорлық көрсетеді екен. Егер балалар ішінен тек 14-17 жастағыларын ғана алатын болсақ, онда олар тарапынан болатын зорлық 80%-ға дейін көтеріледі. Бірақ мұның отбасында тиісті криминалдық жағдай туындап адамның жеке басына қарсы қылмыс жасалған отбасыларына ғана қатысы бар. Отбасындағы криминологиялық (немесе қылмыстық) жағдай ұтымы жайында айтуға болады. Ол отбасындағы қатынастар жүйесімен байланысты. Оның басты құрамдас бөліктері кісі және оның отбасындағы мінез-құлқы, отбасында ұстанатын орны, өзіне тән қасиеті, қылмыстық әрекеттерінің қалыптасу ерекшеліктері, жәбірленушінің виктимдік іс-әрекеті, оның айыптының қылығына жауабы. Жалпы бұл криминалдық жағдайдың нышандары жайлаған отбасындағы жағдай. Зорлықшылықтың сипаты ерекше бөлініп алынады, ол отбасындағы қылмыстық сылтауымен тығыз байланысты. Бұл жерде сылтау мен зорлықшылықты бөлектеуге болмайды.

Отбасы-тұрмыстық қылмыстардың себептері мен жағдайларын оларды жасаған адамдарды зерделеу үшін, ары қарай тиісті сақтандыру шараларын қарастыру үшін отбасының өзін танып білу керек, отбасындағы қатынастарды зерттеу қажет. Сонда ғана қылмыстың, зорлықшыллықтың астарын түсіне аламыз. Мұндай тәсілде бұл қылмыстарға себепші болған әлеуметтік жағдайға келіп тірелеміз, отбасының өзінің қылмысқа қосқан «үлесін» анықтаймыз. Криминологияға отбасының өзі керек емес, ол қылмыстық жағдайдың отбасында бар-жоғына көңіл бөледі.

Бұл нышандарды зерделегенде, отбасының өнегелік келбетіне баса назар аудару керек. Ол келбет оң немесе теріс болуы мүмкін. Кейде өнегесі жақсы отбасыларында да қылмыс жасалынады, бірақ ол үшін ауыр, төзімсіз жағдай немесе ерекше алдамшы ықпал болуы тиіс. Өнегені жоғалтып алу үшін ондай қасиеттің отбасындағы тамыры таяз болады. Қылмыс негізінен өнегесіз отбасында жасалынады. Отбасындағы мораль, дегенмен, білім, мәдениет және т.б. деңгейімен тығыз байланысты. Басқа да факторлар бар. Отбасындағы қылмыстардан сақтану үшін оларды жан-жақты зерделеу керек. Нашар отбасы - сақтандыру шараларының ерекше нысаны. Сақтандыру шараларының барлығы немесе басым көпшілігі тұратын жерде жүргізіледі. Ерте сақтанудың маңызы зор. Бұл учаскелік полиция қызметкерлерінен гөрі психологтың ісі [3, 14].

Бүгіндері өнеге полициясы қүру жөнінде мәселе көтерілуде. Қоғамдағы көптеген келеңсіз құбылыстар отбасынан бастау алады. Бұл жерде тұрмыс та, бос уақыт мәселесі де рөл атқарады. Қазір қылмыстылықтың, қылмыстық іс-әрекеттің жаңа формалары пайда болуда, қылмыскерлердің сипаты да өзгеруде. Негізінен, криминалдық зорлықшыл қылмыстың пайда болуы барлық әлеуметтік детерминанттары отбасымен, тұрмыспен және бос уақытпен байланысты.

Біз кәмелетке толмағандар жасаған зорлықшыл қылмыстардың қоғамға аса қауіпті екендігіне назар аудардық. Қоғамға қауіпті іс-әрекеттердің етек алғандығы емес (ондай көптеген елде бар), қылмыстың зорлықшыл-агрессивтік сипаты үрей тудырып отыр. Криминалдық зорлықшыл сипатында сандық қана емес, сапалық та теріс өзгерістер бар. Аса қатыгездікпен, айуандықпен жасалатын қылмыстар көбейіп барады. Мұндай жағдай тек кісі өлтіргенде ғана емес, басқа қылмыстарда да орын алуда.

Зорлық ұғымына заң жүзінде қандай да бір нақты анықтама берілмегендігін айттық. Содан барып «зорлық», «криминалдық зорлық», «қылмыстық зорлық», «зорлықшыл қылмыс», «зорлықшыл қылмыстылық» ұғымдарына әртүрлі түсініктеме берілуде. «Криминалдық зорлық жүйесі» сияқты маңызды ұғым да әдебиетте нақтыланбаған. Ол «қылмыстық зорлық» ұғымымен тендестіріліп жүр. Біздің ойымызша, бәрінен бұрын, криминалдық зорлықшыл сипаттамасын әлеуметтік құбылыс ретінде және оған негізделген криминологиялық ұғым деп қарастыру керек. Мына ұғымдар қарастырылады: зорлықшыл қылмыстылық және оның эмпирикалық көрінісі; жалпы қылмыстық зорлықшыл қылмыстылық (тиісті іс-әрекеттер жиынтығы), өзінің жеке мәні бар зорлықшыл қылмыс [4, 18]. Бұл тұста зорлықшыл қылмыстарды қылмыстық заңда көзделген зорлықшыл емес қылмыстардан ажыратудың критерийлеріне назар аудару керек. Мұнда криминологиялық топтастыру да қажет.

Криминологиядағы және қылмыстық құқықтағы дәстүрлі «зорлықшыл қылмыс» күш қолданумен немесе қолданамын деп қорқытумен ұштасып жатқандықты білдіреді. Көптеген авторлар күш көрсету зорлыққа күш қолдануды, ал психикалық (кейде психологиялық деп айтады) зорлыққа - күш қолдану арқылы қорқытуды жатқызады. Олар зорлық ұғымын анықтау қылмыстық құқықтың міндеті, ал криминология қылмыстық-құқықтық ұғымды пайдаланады дейді. Талдама үшін тек сот практикасының мәліметтері ғана емес, криминологиялық акпарат та керек.

Криминологиялық және қылмыстық-құқықтық ғылым өкілдері зорлықшыл қылмыстылық проблемаларын шешуде қомақты үлес қосты. Бірақ қылмыстық-құқықтық теорияда зорлық ұғымы белгілі бір әлеуметтік мақсатта қарастырылған - зорлықшыл қылмыстармен қылмыстық құқықтық күресті қамтамасыз ету, оларды топтастырумен байланысты мәселелерді практика жүзінде шешу. Криминология да өз рөлін атқарады, ол зорлықшыл қылмыстың жалпы белгілерін әлеуметтік құбылыс ретінде басқа жағынан көруге мүмкіндік берді. Құбылыстың мәнін түсінгенде ғана оны зерттеуге және себептері мен зияндылығын түсіндіруге болады. Бірақ бір формула шегінде криминалдық зорлық сияқты күрделі де көпжақты ұғымды дәл және толық білу мүмкін емес. Өте нақты баяндалған бұл ұғым зорлықшылықтың мәнін көрсете алмайды деп ойлаймыз.

Оның ең елеулі белгілерін атай отырып, криминалдық зорлық жайында айтқан жөн, ол белгілердің негізгілері мыналар:

1. Кез келген әлеуметтік құбылыс сияқты криминалдық зорлық та әлеуметтік субъектілердің өзара әрекеттесі, адамдар арасындағы қатынас ретінде көрініс табады, оны айыпты мен жәбірленуші арасындағы «күрес» деп айтуға болады.

2. Әлеуметтік құбылыс ретінде криминалдық зорлық белгілі бір сандық көріністермен (сыртқы) және салалық (мәндік) белгілермен сипатталады.

3. Зорлықшылық — сырттай алып қарасақ, ол қатынастың бір субъектісінің екіншіге ықпалы. Бұл күш қолдану актісі деп қабылданады, ал зорлық тек күш қолданумен ғана шектелмейді. Әлеуметтанушылық ұғымда күш дегеніміз - адамның өзінің әрекет ету мүмкіндігі, қабілеті ғана емес, сонымен қатар бөтеннің күшін қолдануды анықтау мүмкіндігі. Мысалы, зорлық кезінде күш көрсету қолданылады. Ал күш адамның «қалауы мен еркіне» ғана қарсы емес, «заңға қайшы» да қолданылады. Күш қолданудың «заңсыздығы» құқықтық тыйымды бұзу ғана емес. мораль нормаларын да бұзу болып табылады [5, 58].

Зорлықшылықты мәжбүрлеу формасы ретінде де қарастыруға болады. Бірақ ол тек мәжбүрлеумен шектелмейді. Зорлық өз объектісін тікелей басуда немесе жоюға дейін барады. Зорлықшылықтың қоғамға ең қауіпті формасы - кісі өлтіру. Бірақ зорлық жүйесінде, біріншіден, кісі өлтірумен ұштасатын қылмыстарды (ұрып соғу, адамды ұрлау, оны еркінен айыру, аманат басып алу, қарақшылық, т.б.), екіншіден, өзінше дербес зорлықшыл әрекеттерді бөліп қарастырған жөн. Соңғылардың қатарына ең алдымен денеге ауыр жарақат салуды. Әйел зорлауды жатқызу керек. Статистика көрсетіп отырғандай. мұның бәрі криминалдық зорлықшылықтың ең көп таралған формалары.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Долгова А. и др. Изменения преступности. - М., 1994. – 214 с.
2. Уақасов Д.А. Ішкі істер органдарының жедел-тергеу топтары қызметінің қылмыстылықпен күрестегі тиімділігі // Қарағанды университетінің хабаршысы. Құқық сериясы. - 2016. - №1. - С.110-115.
3. Уголовное право Республики Казахстан. Общая часть [Текст]: Учебное пособие / М.М. Кулбаева.- Караганда: LP-Zhasulan, 2019.- 272 с.
4. Криминология и виктимология [Текст]: Учебное пособие / Жорабеков С.Ж., Мицкая Е.В., Бихондиева А.Б., Болатбекова Ж.Т. и др.- Алматы: ЭСПИ, 2021.- 324 с.
5. Айтимов Б.Ж., Нұрбек.Д.Т., Конысбекова М.Р., Баженова М.Д. Криминологияға кіріспе: Оқу құралы/-Талдықорған:І.Жансүгіров атынағы Жетісу университеті,2021.-276б.

ӘОЖ 338.46

<https://doi.org/10.53355/f4979-2752-2026-j>

МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУДА ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДІ ПАЙДАЛАНУ

Бабаш Д.Б., э.ғ.м.оқытушы-әдіскер, **Маратов Ж.Д.** (МЖБҚ411 тобы)

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

E-mail: yumeshto@mail.ru

Мақалада әлеуметтік желілер арқылы мемлекеттік істерді шешуге азаматтардың электрондық қатысуын қамтамасыз етудің құқықтық және ұйымдастырушылық негіздері қарастырылады. Осы интернет-технологияны пайдаланудың шетелдік тәжірибесі, оның ішінде республикалық мемлекеттік басқару органдарының және өзге де мемлекеттік ұйымдардың қызметі мысалында талданады. Құқықтық шаралар кешенін әзірлеу, оның ішінде әлеуметтік желілер туралы ережені

әзірлеу ұсынылады. Мемлекеттік басқару органдарының штат кестесіне, мемлекеттік қызметшілердің лауазымдық нұсқаулықтарына өзгерістер енгізу.

Тірек сөздер: Мемлекеттік басқару; Мемлекеттік басқару органдары; әлеуметтік желі; әкімшілік құқық; Құқықтық құралдар; электрондық үкімет; электрондық қатысу.

В статье рассматриваются правовые и организационные основы обеспечения электронного участия граждан в решении государственных дел посредством социальных сетей. Анализируется зарубежный опыт использования данной интернет-технологии, в том числе на примере деятельности республиканских органов государственного управления и иных государственных организаций. Предлагается разработать комплекс правовых мер, в числе которых разработка Положения о социальных сетях. Положения о цифровом реестре, внесение изменений в штатное расписание органов государственного управления, должностные инструкции государственных служащих.

Ключевые слова: государственное управление; органы государственного управления; социальная сеть; административное право; правовые средства; электронное правительство; электронное участие.

The article discusses the legal and organizational bases for ensuring electronic participation of citizens in solving public affairs through social networks. The foreign experience of using this Internet technology is analyzed, including by the example of the activities of republican public administration bodies and other state organizations. It is proposed to develop a set of legal measures, including the development of Regulations on social networks. Regulations on the digital register, amendments to the staffing table of public administration bodies, job descriptions of civil servants.

Keywords: public administration; public administration bodies; social network; administrative law; legal means; electronic government; electronic participation.

Қазіргі уақытта әлеуметтік желінің интернет-технологиясы азаматтар арасында кеңінен танымал. Әлеуметтік желілер Мемлекеттік басқару органдары үшін ерекше маңызға ие. Мәселен, 2016-2020 жылдарға арналған цифрлық экономика мен ақпараттық қоғамды дамытудың мемлекеттік бағдарламасында ҚР қойған негізгі міндет электрондық үкімет технологияларын енгізу болып табылады. Электрондық үкімет элементтерінің бірі электрондық қатысу болып табылады, ол басқалармен қатар әлеуметтік желілер арқылы жүзеге асырылуы мүмкін (United Nations, 2016). Аталған желілердегі мемлекеттік органдар мен азаматтар арасындағы қоғамдық қатынастар іс жүзінде қалыптасып, қазіргі ғылыми әдебиеттерде кеңінен талқылануда.

Оларды тиімді пайдалану мақсатында әлеуметтік желілерде мемлекет пен азаматтар арасындағы қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған құқықтық құралдарды әзірлеу қажеттілігі айқын.

Электрондық қатысу және әлеуметтік желі тұжырымдамаларының арақатынасы.

Электрондық қатысу азаматтардың ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы шешім қабылдау және Мемлекеттік қызмет көрсету процесіне қатысуы ретінде анықталады. Электрондық қатысу мыналарды қамтиды: электрондық ақпараттандыру (азаматтарға ақпарат беру); электрондық кеңес беру (онлайн режимінде жария талқылау жүргізу); электрондық шешім қабылдау (Азаматтарды шешім қабылдау процесіне тарту) (United Nations, 2016). Электрондық үкіметтің осы элементін дамытудың маңыздылығы халықаралық деңгейде белгіленген, атап айтқанда, БҰҰ Бас Ассамблеясы "ашықтықты, есеп беруді, тиімділікті көтермелеу және азаматтарды мемлекеттік қызметтер көрсету саласына тарту тұрғысынан электрондық үкіметтің әлеуетті мүмкіндіктерін" мойындайды (2015).

Электрондық қатысуды дамыту мынадай өлшемшарттар бойынша бағаланады: құқықтық негіздер, ұйымдастырушылық негіздер, коммуникация арнасы және Қызметті

камту. Электрондық қатысудың негізгі технологиялары-ашық деректер, мобильді қосымшалар және әлеуметтік желілер. Әлеуметтік желілер қолданыстағы веб-сайттарды пайдалану арқылы азаматтармен өзара әрекеттесу кезінде шығындарды азайтуға мүмкіндік беретіні атап өтілді, бірақ мемлекет азаматтардың бір-бірімен қарым-қатынасынан алшақ болу қаупі бар (Біріккен Ұлттар Ұйымы, 2013). Мемлекеттік басқару органдарының қызметіндегі әлеуметтік желілерді институционализациялаудың бір тәсілі-арнайы құрылымдық бөлімше құру және тиісті мамандарды даярлау (Mergel, Bretschneider, 2013).

Алғаш рет желілік тәсілді Дж. Морено 1930 жылдары қоғамды зерттеу кезінде оны социометрия деп атады. Социометрияның көмегімен әлеуметтік топтардың эволюциясы мен ұйымдастырылуы, сондай-ақ олардағы адамдардың позициясы зерттеледі (Морено, 1934). 1930-1970 жылдар аралығында әлеуметтік топтарды зерттеудің әртүрлі тәсілдерімен ұқсас жұмыстардың көп саны пайда болды, оларды біріктіруге Б. Веллман айтарлықтай үлес қосты, соның арқасында қазіргі заманғы әлеуметтік желіні талдау пайда болды (қараңыз: Фреман, 2004). Әлеуметтік желінің анықтамасын 1990 жылдары сәтті тұжырымдады. Фауст, ол шектеулі акторлардан және олардың арасындағы қатынастардан тұрады деп санайды. Актерлер деп жеке және заңды тұлғалар, оның ішінде ұйымдар түсініледі. Қарым-қатынас бағалау (достық, жанашырлық), ресурстармен алмасу (жалдау, қарыз), жалпы мүшелік (қоғамдық бірлестікке мүшелік), мінез-құлық (қарым-қатынас, хат алмасу), қозғалыс (көші-қон, әлеуметтік ұтқырлық), физикалық байланыс (жол, өзен, көпір), ресми өзара әрекеттесу (бағыну), туыстық (шығу тегі) негізінде құрылуы мүмкін. (Wasserman, Faust, 1994). Демек, әлеуметтік желі-бұл компьютерлердің, планшеттердің немесе смартфондардың болуына тәуелді емес әлеуметтік қатынастардың құрылымы.

Әлеуметтік медиа зерттеулерінің саны электрондық пошта, телеконференция, веб-сайттар және т.б. сияқты ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дамуына байланысты өсті (Agranoff, 2012). Соған қарамастан, бұл интернет-технология 1990-шы жылдардың соңында Facebook және Twitter сияқты веб-сайттардың пайда болуымен ғана тікелей зерттеу объектісіне айналады. Эллисон бұл веб-сайттар бұрыннан бар әлеуметтік байланыстарды сақтауға, сондай-ақ ортақ мүдделерді, саяси көзқарастарды немесе бірлескен қызметті ескере отырып, жаңаларын құруға арналған деп атап өтті. Авторлар әлеуметтік желілерді жалпыға қол жетімді профиль құруға, байланыс орнатылған пайдаланушылар тізімін басқаруға, сондай-ақ олардың ұқсас тізімдерін көруге мүмкіндік беретін Интернеттегі электрондық құжаттар жиынтығы ретінде анықтайды (Boyd, Ellison, 2007). А. А. Козырева әлеуметтік желілердің интернет-технологиясы туралы Ұқсас түсінік ұсынады: " веб-сайттар және интернеттің басқа құралдары, олардың басты ерекшелігі-пайдаланушыларға бір-бірімен өзара әрекеттесуге және әртүрлі ақпарат түрлерімен алмасуға мүмкіндік беру " (Козырева, 2014). Көрсетілген мағынада әлеуметтік желі-бұл тек Facebook, Twitter, "Вконтакте" сияқты Интернет желісі арқылы қол жетімді ақпараттық ресурстың (веб-сайттың) бір түрі. Бұл мақалада әлеуметтік желіні түсіну – ақпараттық ресурстың бір түрі ретінде қолданылады. Осылайша, мемлекеттік басқарудағы әлеуметтік желілерді электрондық қатысуды дамытудың интернет-технологияларының бірі ретінде пайдалануға болады, ол өз кезегінде электрондық үкіметтің элементі болып табылады. Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, біз шетелде электрондық қатысудың құқықтық және ұйымдастырушылық негіздерін қарастырамыз.

Әлеуметтік желілер арқылы азаматтардың мемлекеттік істерді шешуге қатысуын қамтамасыз етудің құқықтық негіздері

Шетелде әлеуметтік желілер арқылы азаматтарды мемлекеттік істерді жүргізуге тартуды құқықтық реттеу негізінен әлеуметтік желі туралы ереже (Social Media Policy) арқылы жүзеге асырылады. Төменде көрсетілген ережелерді көрсететін бірнеше мысалдар келтірілген. М.Клэнг пен Я. Нолин Швецияның Жергілікті атқарушы және әкімшілік органдарының әлеуметтік желілері туралы 26 ережені зерттеді. Ережелерде реттелетін маңызды мәселелердің ішінде: әлеуметтік желідегі қызметті бақылау, азаматтардың ұйым

туралы пікірлерін зерттеу, осы қызметті құжаттау тәртібі, пайдаланушыға жауап беру үшін қажетті уақыт кезеңі, басқа интернет-ресурстармен келісу (Кланг, Нолин, 2011). АҚШ-та мемлекеттік органдардағы қызметтік этика басқармасы Әлеуметтік желілерді жеке мақсаттарда пайдалану кезінде мінез-құлық стандартын қабылдады. Бұл мінез-құлық стандарты жұмыс уақытын ұтымды пайдалану, жеке есептік жазбадағы позицияны көрсету, жұмыс іздеу, ресми есептік жазбаны қолдау және т.б. мәселелерін қамтиды (United States Office of Government Ethics, 2015). Ұлыбританияда этикалық кодекске сәйкес осы интернет-технологияны тиісті түрде пайдалануды көтермелеу мақсатында мемлекеттік қызметшілерге арналған әлеуметтік желілер жөніндегі Нұсқаулық қабылданды, бұл құжат Әлеуметтік желілерді жұмыс және жұмыстан тыс уақытта пайдалануға қолданылады. Осы құжатта мемлекеттік қызметшілердің азаматтармен өзара іс-қимыл жасау, оның ішінде әзірленетін шешімдерді талқылау не қандай да бір оқиғаларға назар аудару арқылы өзара іс-қимыл жасау мүмкіндігі көзделген (Cabinet Office, 2014). Ұлыбритания электрондық үкімет рейтингінің құрамдас бөлігі болып табылатын Электрондық қатысу рейтингінде әлемде бірінші орын алатынын атап өткен жөн (United Nations, 2016).

Еуропалық Комиссия негізгі қағидаттар мен ережелерді белгілейтін Еуропалық Одақтың қызметкерлері үшін әлеуметтік желілер бойынша ұсыныстар қабылдады. Әлеуметтік желілердегі аккаунттарды жеке және ресми пайдалану арасындағы шекаралардың бұлыңғырлығы баса айтылған.

Шетелде мемлекеттік қызметшілер әлеуметтік желілерді заңға тәуелді актілер деңгейінде қабылданған әлеуметтік желі туралы ережелер, ұсынымдар және т.б. негізінде пайдаланатынын атап өтуге болады. Бұл құжаттар мемлекеттік қызметшілердің Интернет-технологияларды жеке және кәсіби мақсаттарда пайдалану тәртібін реттейді және көбінесе мінез-құлықтың этикалық ережелеріне сілтеме жасайды.

Әлеуметтік желілер арқылы азаматтардың мемлекеттік істерді шешуге қатысуын қамтамасыз етудің ұйымдастырушылық негіздері

Жоғарыда айтылғандай, әлеуметтік желілер 193 елдің 152-інде қолданылатын электрондық қатысуды дамыту технологияларының бірі болып табылады (United Nations, 2016). Бірнеше шет елдердің мысалында әлеуметтік желілерде мемлекеттік басқару органдарының қызметін ұйымдастырудың қолданыстағы әдістерін қарастырыңыз.

Ұлыбритания үкіметі әлеуметтік медианы өз жүйесінде бірлесіп жұмыс істеу және қоғаммен өзара әрекеттесу үшін пайдаланады. Үкімет пен 46 Департаменттің ішінде негізінен арнайы құрылған Азаматтық беттер веб-сайты қолданылады. Жұмыс орнында мемлекеттік қызметшілер тек Civil Pages және LinkedIn арқылы профильдер жасай алады, мәртебені жаңарта алады, хабарламалармен бөлісе алады. Мемлекеттік қызметшілерге (уәкілдерден басқа) басқа әлеуметтік желілерге тек жеке уақытында ғана баруға рұқсат етіледі. Уәкілдер ұйымның атынан әрекет етеді және әртүрлі веб-сайттар арқылы, соның ішінде Facebook, Twitter, LinkedIn және т.б. арқылы қоғаммен байланыс орнатады (Rooksby, Sommerville, 2012).

АҚШ – та Facebook – те жергілікті атқарушы және әкімшілік органдардың 91% – ы, Twitter – де-71%, Youtube-те-50%, Skype-22%, Google Docs-те-17% тіркелген. Жергілікті билік органдары әлеуметтік желілерді қоғамды ақпараттандыру және азаматтарды мемлекеттік істерге тарту үшін де, мемлекеттік қызметшілердің бірлескен жұмысы үшін де пайдаланатыны анықталды. Бірінші жағдайда, ең ыңғайлы Интернет-технологиялар Facebook, Twitter және Youtube деп аталады, ал екінші жағдайда – Skype, Google Docs (Feeney, Welch, 2016). Мұнда сандық тізілімді құрудың қызықты тәжірибесіне назар аудару керек. Цифрлық тізілім әлеуметтік желілердегі, мобильдік қосымшалардағы және т.б. мемлекеттік аккаунттардың ресми мәртебесін растауға, оның ішінде киберқылмыстардың алдын алуға арналған (U. S. Digital Registry).

2012 жылы Twitter Нидерланды полициясындағы ең танымал Веб-сайт болды, оны 60 000 полицияның 1000-ға жуығы пайдаланды. Полиция әлеуметтік желіні ұсталған

қылмыскерлер, жолдағы жағдайлар, ықтимал құқық бұзушылықтар және т.б. туралы хабарлау үшін пайдаланады. полиция күн сайын миллиондаған қолданушылар оқыған мыңдаған хабарламаларды жариялайды, бұл веб-сайтты осы мемлекеттік органның Халықпен ең танымал байланыс арналарының біріне айналдырды (Meijer, Torenvlied, 2016). Танзанияның бір қаласында OpenStreetMap арқылы азаматтар су тасқыны кезінде саны өсіп келе жатқан қараусыз қалған үйлердің орналасқан жерін атап өтті (су тасқыны салдарынан қалған үйлер инфекция көздеріне айналады). Нәтижесінде, 2015 жылдың тамызында бұл қалада тырысқақ аурулары азайды (Біріккен Ұлттар Ұйымы, 2016).

Шетелдік тәжірибені талдау әлеуметтік желілер Мемлекеттік басқару органдары мен азаматтар арасындағы коммуникацияның маңызды арнасы болып табылатынын көрсетеді. Сонымен қатар, тек мемлекеттік аппарат ішінде жалпы істерді жүргізуге арналған мамандандырылған веб-сайттар бар. ҚР-дағы мемлекеттік басқарудағы ақпараттық технологиялар саны мен спектрінің ұлғаюы осыған ұқсас сын-тегеуріндерге тап болған басқа мемлекеттердің тәжірибесін зерделеуді және есепке алуды талап етеді.

Шетелде құқықтық шаралар кешенін әзірлеу және қолдану нәтижесінде мұндай қиындықтар шешілді. Осыған байланысты әлеуметтік желілер арқылы азаматтардың мемлекеттік істерді шешуге қатысуын қамтамасыз етуге бағытталған шаралар кешенін әзірлеу және қабылдау қажет. Негізгі нормативтік құқықтық құрал Мемлекет басшысы деңгейінде бекітілген әлеуметтік желілер туралы ереже болуы мүмкін. Ұсынылып отырған құжатта әлеуметтік желіні таңдау, ақпаратты орналастыруға міндетті және тыйым салынған түрлері, жеке және кәсіби пайдаланудың аражігін ажырату, шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ адамдардың хабарламаларына қатынасы, хабарламаларды сақтау, өзге де заңнамамен байланыс (мысалы, азаматтардың өтініштері туралы заңнама), этикалық қағидалар сияқты мәселелерді ашып көрсету керек. Мемлекеттік басқару органдарының әлеуметтік желілердегі ресми аккаунттарын міндетті түрде тіркейтін цифрлық тізілім құру орынды деп санаймыз, бұл осы аккаунттардың құқықтық мәртебесіне айқындық енгізуге және киберқылмыстардың, атап айтқанда, бұған уәкілеттік берілмеген тұлғалардың мемлекет атынан сөйлеген сөздерінің алдын алуды жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Оны құрудың нормативтік-құқықтық құралы цифрлық тізілім туралы ереже болуы мүмкін. Ақырында, электрондық қатысу тұжырымдамасын тиімді енгізу үшін мемлекеттік басқару органының штат кестесіне тиісті мамандарды (бөлімді) қосу немесе әлеуметтік желіде ресми аккаунт жүргізу жөніндегі міндеттерді қолданыстағы штат кестесі шеңберінде мемлекеттік қызметшілерге жүктеу ұсынылады. Таңдалған опцияға қарамастан, штат кестесі мен лауазымдық нұсқаулықтарға өзгерістер енгізу қажет болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Генеральная ассамблея ООН. «Содействие обеспечению работы всеохватывающих и подотчетных государственных служб в интересах устойчивого развития». /RES/69/327. 2015. URL:http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/69/327&referer=http://www.un.org/en/ga/69/resolutions.shtml&Lang=R (дата обращения: 08.02.2017).
2. Дмитриева Н.Е. Для связи в сети: результаты мониторинга открытости федеральных органов исполнительной власти в социальных сетях // Вопросы государственного и муниципального управления. – 2015. – № 2. – С. 123–146.
3. Медведева И. Информационное общество в Республике Беларусь: статистический сборник. Минск: Национальный статистический комитет Республики Беларусь, 2015.
4. А.А.Алимбаев, Б.С.Битенова Цифровая экономика: особенности формирования и тенденции развития // Экономика: стратегия и практика — 2019 — № 1 (14) — С. 57-69.
5. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827>
6. Riordan Sh. (2017) Stop Inventing "New Diplomacies". [Blog] The CPD Blog. available from <<https://uscpublicdiplomacy.org/blog/stop-inventing-new-diplomacies>> [20 July 2017]

ҚЫЛМЫСТЫҢ ТҮСІНІГІ МЕН БЕЛГІЛЕРІ

Баженова М.Д., з.ғ.м., оқытушы-ассистент, **Рахымбергенова Н.Н.,** 4 курс студенті
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған

E-mail: bazhenova.meruert@mail.ru

Бұл мақалада ҚР Қылмыстық кодексінде қабылданған қылмыстың түсінігі мен белгілері, оның жіктелуі мәселелері талқыланады. Қылмыстық құқықта қылмыс ұғымының ресми анықтамасы кең тараған Батыс Еуропа елдерінің көпшілігінен айырмашылығы, ішкі қылмыстық құқық үшін оның материалдық және формальды анықтамасы дәстүрлі.

Тірек сөздер: қылмыстық құқық, қылмыс, қылмыс белгілері, қылмыстардың жіктелуі, Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексі.

В данной статье рассмотрены вопросы понятия и признаков преступления его классификация, принятые в уголовном кодексе Республики Казахстан. В отличие от большинства западноевропейских стран, в уголовном праве которых распространено формальное определение понятия преступления, для отечественного уголовного права традиционным является его материально-формальное определение.

Ключевые слова: уголовное право, преступление, признаки преступления, классификация преступлений, уголовный кодекс РК.

This article discusses the issues of the concept and signs of a crime, its classification, adopted in the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. Unlike most Western European countries, in whose criminal law a formal definition of the concept of a crime is widespread, for domestic criminal law its material and formal definition is traditional.

Key words: criminal law, crime, signs of a crime, classification of crimes, the criminal code of the Republic of Kazakhstan.

Қылмыстық құқықта қылмыс түсінігінің ресми анықтамасы кең тараған Батыс Еуропа елдерінің көпшілігінен айырмашылығы, ішкі қылмыстық құқық үшін оның материалдық және формальды анықтамасы қылмыстық заңмен тыйым салынған әлеуметтік қауіпті әрекет ретінде дәстүрлі болып табылады. Егер қылмыс түсінігінің формальды анықтамасында іс - әрекеттің заңсыздығының формальды белгісіне баса назар аударылса, онда материалдық анықтамада формальды белгісімен бірге материал міндетті - әрекет немесе әрекетсіздіктің әлеуметтік қауіптілігі болып табылады. [1].

Қылмыстың анықтамасы ҚР ҚК -нің 9 -бабында берілген: «Қылмыс - бұл кодексте жазалау қауімімен тыйым салынған, кінәлі түрде жасалған (әрекет немесе әрекетсіздік) қоғамдық қауіпті әрекет» [2].

Бұл анықтама қылмыстың бірқатар міндетті белгілермен сипатталатынын көрсетеді. Бұл әрекеттің әлеуметтік қауіптілігі, оның заңсыздығы, кінәсі мен жазалануы. Тек жиынтықта көрсетілген барлық белгілер болған жағдайда, әрекетті қылмыс деп тануға болады.

Қылмыстың бірінші белгісі - оның әлеуметтік қауіптілігі. Қоғамдық қауіп - бұл қылмыстық заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастарға іс жүзінде елеулі зиян келтіру немесе осындай зиян келтіру қаупін тудыратын әрекеттің (әрекет немесе әрекетсіздіктің) объективті қасиеті.

Бұл заң шығарушы әрекетті қылмыстық деп тану немесе криминалсыздандыру туралы шешім қабылдағанда ескеретін әрекет немесе әрекетсіздіктің әлеуметтік қауіптілігі (зияндылығы). Тек белгілі бір әрекеттер үшін қылмыстық жауапкершілікті белгілеу орынды

болған жағдайда, егер олар объективті әлеуметтік қауіпті болса. Бірақ егер заң шығарушы қылмыстық заңда осы немесе басқа мінез -құлыққа тыйым салуды қажет деп санаса да, бұл заңда көрсетілген әрекеттің белгілеріне жататын нақты әрекет немесе әрекетсіздік әрқашан қылмыстық болып табылады дегенді білдірмейді. Бұл қылмыскерге кінәлі деп танылған әрекет әлеуметтік қауіпті екенін анықтау маңызды. Қылмыстық кодекстің 9 -бабының екінші бөлігіне сәйкес, «әрекет немесе әрекетсіздік қылмыс болып табылмайды, дегенмен бұл кодекстің Ерекше бөлімінде көзделген кез келген әрекеттің белгілерін ресми түрде қамтиды, бірақ оның маңызды еместігіне байланысты қоғамдық қауіп, яғни ол зиян келтірмеді және жеке адамға, қоғамға немесе мемлекетке зиян келтіретін қауіп тудырмады»[3].

Бұл әлеуметтік қауіптілік тек қылмысқа тән қасиет деп айтуға болмайды. Әкімшілік құқық бұзушылықтар, мысалы, жеке адамға, қоғамға немесе мемлекетке зиян келтіруі мүмкін. Бірақ олардың әлеуметтік қауіптілік дәрежесі (зияндылығы) әлдеқайда төмен. Қылмыстарды басқа құқық бұзушылықтардан бөле отырып, заң шығарушы әдетте Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің баптарының диспозициясында қылмыстық әрекеттердің салдарын сипаттайтын белгілерді көрсетеді. Қылмыстық кодекстің 277 -бабына сәйкес шаруашылық және өзге де қызметке қойылатын экологиялық талаптарды бұзғаны үшін қылмыстық жауапкершілікке тарту үшін мұндай бұзушылық қоршаған ортаның елеулі ластануына, адам денсаулығына зиян келтіруге, жануардың немесе өсімдіктердің жаппай қырылуына және басқа да ауыр зардаптарға әкеп соқтыруы қажет. адам денсаулығына ауыр немесе орташа ауырлықтағы зиян келтіретін жол ережелері мен көлік құралдарын пайдалану ережелерін бұзғаны үшін Қылмыстық кодекстің 296 -бабының бірінші бөлігі. Бұл салдар болмаған кезде немесе басқа да аса ауыр емес салдар болған кезде (мысалы, көлік құралын басқаратын адамның жол қозғалысы ережелерін бұзуы нәтижесінде денсаулығына жеңіл зиян келтіру), тиісті жағдайларда жасалған әрекеттер әкімшілік жауапкершілікке әкеп соғады. 4].

Екіншісі қарау тәртібінде, бірақ құндылығы бойынша емес, қылмыстың міндетті белгісі - бұл қылмыстық құқық бұзушылық, яғни қылмыстық заңмен әрекетке тыйым салу. Заңсыздық, жоғарыда айтылғандай, қылмыстың ресми белгісі. Кеңестік кезеңдегі отандық заң әдебиеттерінде материалдық ерекшеліктің формальдылықтан басымдығы қорғалды, бұл авторлардың пікірінше қылмыстың маркстік-лениндік түсінігінің артықшылығын куәландырады. Біздің ойымызша, жаңа жағдайда, заңдылық принципі құрылатын құқықтық мемлекет құрылысының іргетасына айналғанда, қылмыстың формальды белгісі материалдық мәнінен еш кем түспейді. Бұл екі белгі де бір -бірімен тығыз байланысты және өзара тәуелді. Заң шығарушы, әдетте, қоғамдық қауіпті іс-әрекетке қылмыстық-құқықтық тыйым салады және, әдетте, қоғамдық қауіп жоғалған кезде, оның қылмыстық-құқықтық тыйым салуы да жойылады (іс-әрекет криминалсыздандырылады). Сонымен қатар, сәйкессіздіктер де бар. Бұл қылмыстық заңда көзделген әрекет немесе әрекетсіздік оның елеусіздігіне байланысты қоғамдық қауіп төндірмейтін, жоғарыда қарастырылған жағдайлар ғана емес, сонымен қатар объективті түрде зиян келтіретін, мүмкін және өте маңызды бір немесе басқа қоғамдық қатынастар, бірақ бұл қоғамдық қатынастар қылмыстық заңмен қорғалмаған, яғни оларға зиян келтіруге тыйым жоқ. Екі жағдайда да бұл әрекетті қылмыстық деп тануға болмайды.

Тыйым қылмыстық заңмен дәл белгіленген жағдайда ғана қылмысты талқылауға болатынын есте ұстаған жөн. Әрекеттің басқа құқық салаларының нормаларына қайшылығы оны қылмыстық деп тануға негіз бермейді. Мысалы, Қазақстан Республикасының аумағында шетел валютасымен мәміле жасауға валюталық реттеу туралы заңмен тыйым салынған, бірақ мұндай әрекет Қылмыстық кодексте қарастырылмаған, демек, мұндай әрекет қылмыскер Шамасы, қазіргі жағдайда қылмыстың ресми белгісінің өсуіне ерекше назар аударғысы келгендіктен, заң шығарушы Қылмыстық кодекстің 9 -бабының бірінші бөлігінде конституциялық норманы сөзбе -сөз қайта шығарды (ҚР Заңының 77 -бабының 3 -тармағы 10 -тармақшасы). Конституция)

қылмыстық заңды ұқсастықпен қолдануға жол бермеу туралы. Басқаша айтқанда, nullum crimen sine lege классикалық ережесі конституциялық деңгейде бекітілген (бұл туралы заңда көрсетілмеген қылмыс жоқ).

Қылмыстың келесі екі белгісі заңсыздықпен тығыз байланысты: кінә мен жазалау.

Заң шығарушының кінә тағайындауы, яғни қылмыстың дербес белгісі ретінде адамның іс - әрекетінде кінәнің болуы фактісі осы институтқа берілген маңыздылықты куәландырады. Қылмыстық кодекстің 19 -бабының екінші бөлігіне сәйкес объективті айыптауға, яғни жазықсыз зиян келтіргені үшін қылмыстық жауапкершілікке жол берілмейді. Қылмыстық кодекстің сол бабының үшінші бөлігіне сәйкес, қылмысты қасақана немесе абайсызда жасаған адам ғана кінәлі деп танылады. Кінә заңсыздықтың алғышарттарының бірі болғандықтан (қылмыстық заң тек кінәлі әрекетке немесе әрекетсіздікке тыйым салады), субъектінің іс -әрекетінде кінәнің болмауы оның іс - әрекетінде қылмыстық құқық бұзушылық белгісінің болмауын білдіреді [5]. Қылмыстың келесі белгісі - қылмыстық жауапкершілік. Жазалау қаупімен расталмайтын қылмыстық заңдық тыйымның болуы тыйым салынған әрекеттің қылмыстық екенін растауға негіз болмайды. Сонымен, Қылмыстық кодекстің жалпы бөлімінде бірқатар тыйым салулар белгіленген (әрекеттің қылмыстылығын немесе жазалануын анықтайтын, жауапкершілікті немесе жазаны күшейтетін немесе осы әрекетті жасаған адамның позициясын нашарлататын заң беру үшін, ретроактивті) және т.б.). Алайда мұндай тыйымның бұзылуы, егер олар, мысалы, Қылмыстық кодекстің 350 -бабында көзделген қылмыстың белгілеріне жатпаса, қылмыс болып табылмайды. Есте сақтау керек, қылмыстың белгісі - дәл жазалау, яғни заңда жазаны қолдану қаупінің болуы, ал іс -әрекеттің нақты жазалануы емес. Қылмыстық заңмен тыйым салынған нақты қоғамдық қауіпті әрекетті жасағаны үшін кінәлі адам жазалау қаупімен жазаланбауы мүмкін (қылмыстық жауапкершіліктің, рақымшылықтың және т.б. ескіру мерзімінің өтуіне байланысты), бірақ бұл тоқтамайды. жасалған әрекет қылмыстық деп танылады.

Қылмыстардың жіктелуі

Қылмыстарды саралау әр түрлі белгілер бойынша жүргізілуі мүмкін.

Біріншіден, қылмыстың объектісі. Қылмыстың объектісіне байланысты Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімі тарауларға бөлінеді, олардың әрқайсысында бір жалпы объектіге қол сұғатын қылмыстарды жасағаны үшін жауапкершілікті қарастыратын нормалардың белгілі бір топтары бар (адамға, отбасы мен кәмелетке толмағандарға қарсы қылмыстар, адам мен азаматтың конституциялық және басқа құқықтары мен бостандықтары және т.б.). Бұл жіктеудің маңызы тек құқық қорғау органының қызметкерінің Кодексті қолдануды жеңілдетуінде ғана емес, сонымен қатар әрбір нақты әрекеттің әлеуметтік-саяси мәнін дұрыс анықтауға мүмкіндік беруінде, сонымен қатар дұрыс біліктілікке көмектесуінде. акт Мысалы, зияткерлік меншік құқығын бұзғаны үшін жауаптылықты қарастыратын Қылмыстық кодекстің 184 -бабы Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің «Меншікке қарсы қылмыстар» 6 -тарауында, ал Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексінде баптар орналастырылған. мұндай қылмыстар үшін жауапкершілікті қарастыру «Адамның конституциялық құқықтары мен бостандықтарына қарсы қылмыстар» тарауында берілген. Бұдан шығатыны, егер Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексі бойынша жеке тұлға ғана осы қылмыстық әрекеттердің құрбаны деп таныла алатын болса (бұл қылмыстардың жалпы объектісі - адамның конституциялық құқықтары мен бостандықтары), онда Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі Қазақстан жеке тұлғалардың ғана емес, сонымен қатар заңды тұлғалардың зияткерлік меншік құқықтарын қорғайды, өйткені мұнда заң шығарушы мүліктік қатынастарды жалпы объект ретінде анықтады [6].

Екіншіден, кінә нысаны қылмыстарды саралау критерийі бола алады. Барлық қылмыстық әрекеттер қасақана және абайсызда болып бөлінеді. Қылмысты қасақана немесе абайсызда жіктеу өте ауыр құқықтық салдарға әкеп соғады: ол қоғамдық қауіптілік сипаты мен дәрежесін анықтауға әсер етеді (абайсызда жасалған қылмыстар ауыр немесе аса ауыр

деп танылмайды, қайталану тек қасақана жасалған қылмыстарға қатысты ғана танылады, қылмысқа дайындалуға және қылмысқа әрекет жасауға дайындық кезінде кінәнің қасақана түрі ғана мүмкін), жаза (қасақана жасалған қылмыстар, әдетте, қатаң жазаланады), оны өтеу тәртібі, қылмыстық жауапкершіліктен босату және жазалау және т. қылмыстық кодексте көзделген жағдайлар, тек жалдамалы қылмыстар жасау үшін).

Үшіншіден, әрекеттің әлеуметтік қауіптілік сипаты мен дәрежесі қылмыстарды саралауға негіз бола алады. –Қылмыстық кодекстің 10 -бабындағы қылмыстарды санаттарға бөлу осы критерийге негізделген. Қылмыстық кодекстің арнайы бөлімінде көзделген барлық әрекеттер қоғамдық қауіптілік сипаты мен дәрежесіне қарай жеңіл ауырлықтағы қылмыстарға, орташа ауырлықтағы қылмыстарға, ауыр қылмыстарға және аса ауыр қылмыстарға бөлінеді.

Кішігірім ауырлықтағы қылмыстар - бұл үшін Қылмыстық кодексте көзделген ең жоғары жаза екі жылдан бас бостандығынан айыруға жатпайтын қасақана әрекеттер, сондай -ақ жасағаны үшін Қылмыстық кодексте көзделген шекті жаза қолданылмайтын абайсызда жасалған әрекеттер. бес жылдан астам түрмеде.

Орташа ауырлықтағы қылмыстар - бұл қасақана жасалған әрекеттер, оларды жасау үшін Қылмыстық кодексте көзделген ең жоғары жаза бес жылдан бас бостандығынан айырудан аспайды, сондай -ақ абайсызда жасалған әрекеттер, олар үшін көп мерзімге бас бостандығынан айыру түріндегі жаза тағайындалады. бес жылдан астам уақыт беріледі.

Ауыр қылмыстар - бұл қасақана жасалған әрекеттер, оларды жасағаны үшін Қылмыстық кодексте көзделген ең жоғары жаза он екі жыл бас бостандығынан айырудан аспайды.

Әсіресе ауыр қылмыстар - бұл қасақана жасалған әрекеттер, оларды жасау үшін Қылмыстық кодексте он екі жылдан асатын мерзімге бас бостандығынан айыру немесе өлім жазасы қарастырылған.

Қылмыстарды осы санаттарға бөлу оларды қудалау, қылмысты квалификациялау, жаза тағайындау, қылмыстық жауапкершілік пен жазадан босату туралы мәселені шешкен кезде заңды бұзған адамдарға неғұрлым сараланған көзқарас жасауға мүмкіндік береді.

Осылайша, шағын немесе орташа ауырлықтағы қылмыстарға дайындық қылмыстық жауапкершілікке әкелмейді. Кішкене ауырлықтағы қылмысқа оқталу қылмыстық жауапкершілікке тартылмайды. Жағдайлардың сәйкес келуі нәтижесінде бірінші рет ауыр емес қылмыс жасау қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән -жай болып табылады. Кішігірім ауырлықтағы қылмыстардың жиынтығы үшін жаза тағайындау кезінде онша ауыр емес жазаны неғұрлым ауыр жазаға тарту принципі қолданылуы мүмкін. Егер шартты түрде сотталған адам сынақ мерзімі ішінде жеңіл ауырлықтағы қылмыс жасаса, сот үкім шығарғанда шартты соттылықты алып тастау немесе сақтау туралы шешім шығарады, ал мұндай жағдайларда басқа санаттағы қылмыс жасау шартты соттылықты міндетті түрде жоюға әкеп соғады. . Тиісті жағдайларда шағын немесе орташа ауырлықтағы қылмыстар жасалған жағдайда, адам белсенді өкінуіне байланысты қылмыстық жауаптылықтан босатылуы мүмкін; жәбірленушімен татуласу; оның кейінгі мінсіз мінез -құлқына байланысты адамды әлеуметтік қауіпті деп танудың мүмкін еместігі; қылмыс жасалған күннен бастап екі жыл (ауыр емес қылмыс жасағаны үшін) және бес жыл (орташа ауырлықтағы қылмыс жасағаны үшін) ескіру мерзімінің өтуі немесе өтуі тиісінше, соттың айыптау үкімі заңды күшіне енген күннен бастап ескіру мерзімі үш және алты жыл. -ІІІШағын немесе орташа ауырлықтағы қылмыс жасағаны үшін жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босату тағайындалған жаза мерзімінің жартысын (кәмелетке толмағандар үшін үштен бір бөлігін) өтегеннен кейін қолданылуы мүмкін. Жеңіл немесе орташа ауырлықтағы қылмыс үшін бас бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеп жатқан адамдар үшін сот жазаның өтелмеген бөлігін жазаның жеңіл түріне ауыстыра алады. Аталған қылмысты жасағаны үшін бас бостандығынан айыруға сотталған адамдарға қатысты соттылықты жою жазаны өтегеннен кейін үш жылдан кейін, ал кәмелетке толмағандарға қатысты - бір жылдан кейін мүмкін болады. Кіші немесе орташа

ауырлықтағы қылмыс жасағаны үшін бірінші рет сотталған кәмелетке толмағандар тәрбиелеудің мәжбүрлеу шараларын қолдана отырып жазадан босатылуы мүмкін.

Ауыр қылмыстар жасау келесі құқықтық салдарға әкеп соғады: рецидивті қауіпті немесе ерекше қауіпті деп тану; – Жазасын өтеу мерзімінің кемінде үштен екі бөлігінен кейін шартты түрде мерзімінен бұрын босату (кәмелетке толмағандарға қатысты - мерзімнің кемінде жартысы); қылмыс жасаған сәттен немесе сот үкімі заңды күшіне енген күннен бастап он жылдық (кәмелетке толмағандарға қатысты-бес жыл) ескіру мерзімінің өтуіне байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату; жазаны өтегеннен кейін алты жылдан кейін (кәмелетке толмағандарға қатысты - үш жыл) бас бостандығынан айыруға сотталған адамдарға қатысты соттылықты жою [7].

Ерекше ауыр қылмыстарды жасаған кезде, адамның іс -әрекетінде аса қауіпті рецидивті тануға болады; өлім жазасын немесе өмір бойына бас бостандығынан айыруды қолдану; бас бостандығынан айыру түрінде тағайындалған жазаның бір бөлігін өтеу; мерзімінің кемінде төрттен үшінен кейін жазаны өтеуден шартты түрде босату (кәмелетке толмағандар үшін - үштен екісі); қылмыс жасалған немесе сот үкімі заңды күшіне енген күннен бастап он бес жылдық ескіру мерзімінің өтуіне байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату; бас бостандығынан айыруға сотталған адамдарға қатысты жазаны өтегеннен кейін сегіз жыл өткен соң, ал кәмелетке толмағандарға қатысты - үш жыл ішінде соттылықты жою. Ерекше ауыр қылмыс жасағаны үшін бас бостандығынан айыруға сотталған адамдар жазасын қатаң режимдегі колонияларда өтейді.

Сот ауыр немесе аса ауыр қылмыс жасағаны үшін кінәлі адамның жеке басының ерекшеліктерін ескере отырып, оны құрметті, әскери, арнайы немесе басқа атақтан, сыныптық шеннен, дипломатиялық шеннен немесе біліктілік сыныбынан айыруы мүмкін. , разрядтар, разрядтар немесе сыныптар Қазақстан Республикасының Президентімен тағайындалды, бұл оларға оларды айыру туралы түсінік береді. Ерекше ауыр немесе ауыр қылмыс жасауға ниеттің болуы қылмыстық қауымдастық (қылмыстық ұйым) сияқты қатысудың міндетті түрінің міндетті белгілерінің бірі болып табылады.

Кейбір жағдайларда заң шығарушы қылмыстың бірнеше жіктеу белгілерін бірден ескереді. Осылайша, ұйымдасқан топ немесе қылмыстық қауымдастық жасаған қылмыстардың алдын алуға, ашуға немесе тергеуге белсенді үлес қосқан адам, егер бұл адам адамға қарсы ауыр немесе аса ауыр қылмыс жасаған болса, қылмыстық жауаптылықтан босатыла алмайды; жазаны өтеуді кейінге қалдыру жүкті әйелдер мен жас балалары бар әйелдерге қолданылмауы мүмкін, егер бұл әйелдер адамға қарсы ауыр және аса ауыр қылмыстар үшін бес жылдан астам мерзімге сотталған болса. Бұл жерде, біз көріп отырғанымыздай, тек қылмыстың санаты ғана емес, сонымен қатар бұл қылмысқа қол сұғатын объекті, ал соңғы жағдайда тағайындалған жазаның мерзімі ескеріледі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Уголовный Кодекс Республики Казахстан. – Алматы, Юрист, 2013, с.7
2. Коробеев А.И., Усс А.В., Голик Ю.В. Уголовно-правовая политика: тенденции и перспективы. Изд-во Краснояр.ун-та. 2012, с.189.
3. Уголовное право. Общая часть. М., Изд-во группа ИНФРА М-НОРМА, 2005, с.116.
4. Уголовное право Республики Казахстан. Общая часть. 2-е изд., испр. и доп.- Алматы: Жеті Жарғы, 2003, с. 106.
5. Папор А.И. Квалификация преступления по субъективным признакам. СПб. Издательство «Юридический Центр Пресс», 2002, с. 249.
6. Назаренко Г.В. Субъект преступления. Орел, 2010. С. 5-6
7. Уголовная ответственность несовершеннолетних; Научно-практическое пособие. Отв. ред. В.П. Каменов. М., 2011, с. 20

ФОРМИРОВАНИЕ ГРАЖДАНСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ МОЛОДЕЖИ КАК ФАКТОР ДИНАМИЧНОГО РАЗВИТИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Байгабатова Н.К., к.и.н., Қашағанова Ә.Б., магистр
Жетысуский университет им. И.Жансугурова, г.Талдықорған

E-mail: k.aliya95@mail.ru

В статье рассматривается понятие гражданской идентичности и подчеркивается необходимость государственной политики формирования казахстанской идентичности молодого поколения страны. На основе программных документов Республики Казахстан показано, что формирование и укрепление гражданской идентичности и патриотизма молодежи является одной из приоритетных задач государства на современном этапе развития. В условиях модернизации общественного сознания формирование казахстанской идентичности на принципе гражданства является необходимым условием динамичного развития государства.

Ключевые слова: гражданская идентичность, молодежь, Казахстан, государство, патриотизм

Мақалада азаматтық бірегейлік ұғымы қарастырылады және жастардың қазақстандық бірегейлігін қалыптастыруда мемлекеттік саясатының ерекше рөлі көрсетілген. Қазақстан Республикасының бағдарламалық құжаттары негізінде жастардың азаматтық бірегейлігі мен патриотизмін қалыптастыру және нығайту қазіргі даму кезеңіндегі мемлекеттің басым міндеттерінің бірі болып табылатыны анықталды. Қоғамдық сананы жаңғырту жағдайында азаматтық қағидатында қазақстандық бірегейлікті қалыптастыру мемлекеттің серпінді дамуының қажетті шарты болып табылады.

Тірек сөздер: азаматтық бірегейлік, жастар, Қазақстан, мемлекет, патриотизм

The article examines the concept of civic identity and emphasizes the need for a state policy of forming the Kazakh identity of the country's younger generation. Based on the program documents of the Republic of Kazakhstan, it is shown that the formation and strengthening of civic identity and patriotism of youth is one of the priorities of the state at the present stage of development. In the conditions of modernization of public consciousness, the formation of Kazakhstan's identity on the principle of citizenship is a necessary condition for the dynamic development of the state.

Key words: civic identity, youth, Kazakhstan, state, patriotism

Казахстан как государство с полиэтнической и поликонфессиональной общественной структурой стремится к созданию единой идеологии, основанной на патриотизме, любви к своей земле. Это достаточно сложная задача, требующая последовательности, целостности и сохранения единства и общественного согласия в стране. К тому же современные геополитические условия, в которых необходимо существовать казахстанскому государству, актуализируют проблему гражданской идентичности личности и патриотизма.

В этой связи на современном этапе развития государства предпринимаются активные действия по формированию и укреплению казахстанской идентичности на принципе гражданства. Во всех основных программных документах страны последовательно и настойчиво проводится стержневая идея трансформации общественного сознания в предстоящие десятилетия – формирование казахстанской идентичности как необходимого условия развития в XXI веке и вхождения в тридцатку ведущих стран мира [1]. Для реализации этой масштабной задачи принята и успешно реализуется Концепция

укрепления и развития казахстанской идентичности и единства, обозначившая главные принципы, базовые ценности и магистральные направления работы государственных органов и общественных организаций до 2025 года [2]. Государственная идеология Казахстана ставит целью сформировать казахстанскую нацию, куда бы включились все граждане. Новая концепция национальной идентичности акцентирует не этническое происхождение, а гражданские чувства принадлежности к стране.

В апреле 2017 года была опубликована статья первого Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» на основе которой была разработана и реализуется в настоящее время государственная программа «Рухани жанғыру». Основная цель этой программы – «изменить общественное сознание, чтобы стать единой Нацией сильных и ответственных людей» [3]. В первую очередь, реализация «Рухани жанғыру» нацелена на молодых людей, поскольку сформировать понятия и убеждения легче, чем изменить уже устоявшиеся. Поэтому, видимо, не случайно 2019 год в Казахстане был объявлен Годом молодежи. Ведь молодежь представляет собой инновационный потенциал любого общества, поэтому формирование ее гражданской идентичности и патриотизма является одной из приоритетных задач современного государства [4].

За период, прошедший с распада Советского союза, на свет появилось не одно поколение казахстанцев. Молодежь сегодняшнего дня серьезно отличается от своих родителей, которые выросли в иной социально-политической формации. Изменилась среда, изменились жизненные ориентиры и ценности. Во многих случаях произошел отказ от того, что прежде считалось идеалом. Неудивительно, ведь даже самые старшие из тех, кого в Казахстане относят к молодежи, в сознательной жизни не видели социализма и всех его атрибутов, а их взросление пришлось на эру интернета. Старшее поколение часто говорит об отсутствии идеологии, низком уровне морали, необдуманных поступках, иногда о лени и странности культурных предпочтений молодых людей. Однако конфликт «отцов и детей» был всегда, и противоречие между поколениями не является новым явлением.

Кроме того, открытость к новому и высокий уровень мобильности, которые свойственны молодым людям, могут быть источником социально-экономического и духовного возрождения страны. В то же время представители этого же поколения могут быть также движущей силой разного рода конфликтов, а в некоторых случаях оказываются более подверженными криминалу, наркомании и другим девиациям. В этой связи изучение содержания и устойчивости основных идеологем и представлений о гражданской идентичности, совместимость или несовместимость ее с этнической идентичностью у молодежи остается актуальной проблемой сегодняшнего дня.

Поэтому, на наш взгляд, вместо стереотипов важнее объективно изучить установки представителей нового поколения по отношению к самим себе, обществу, государству, их понимание текущих проблем в стране и взоры в будущее. Понять, чем живут вчерашние дети важно не только для взрослых, государственной власти, различных общественных институтов, но и для самой молодежи.

Научный интерес к молодежи, особенностям ее вхождения во взрослую жизнь появился давно. Проблема новых поколений рассматривается через призму социологии, психологии, культурологии, политологии, педагогики и других наук. Чаще всего молодежь рассматривается как группа населения, которую объединяет возраст и особые ценностные ориентиры.

На фоне развертывания активных процессов нациестроительства в Казахстане, научное сообщество столкнулось с проблемой осознания того факта, что вопросы механизмов формирования социальной идентичности, и прежде всего, государственно-гражданской, остаются слабоизученными. В последнее десятилетие в стране наблюдается рост распространения этнорелигиозных идентификаций в среде казахстанской молодежи. Казахское общество столкнулось с проблемой, когда эти тенденции могут обернуться угрозой утраты национальной и культурной идентичности. Особое значение здесь в

перспективе обретаёт решение проблем в сфере образования и воспитания, предотвращение маргинализации и радикализации подрастающего поколения. Кроме того, усиление этнического самосознания становится проблемой для успешного формирования и укрепления общенациональной государственно-гражданской идентичности.

Однако изучение международного опыта обнаруживает, что в современном мире нет единых стандартов в сфере укрепления и развития гражданской идентичности и единства. Более того, в эпоху глобализации одной из важнейших проблем становится сохранение этнической самобытности (родного языка, культуры, религии и пр.). А для полиэтнических и поликонфессиональных государств, каковым является Казахстан, огромное значение имеет то, чтобы граждане страны (к какой бы они этнической группе не принадлежали, какого бы вероисповедания и идейных убеждений ни придерживались и т. д.) осознавали себя частью данного общества, чувствовали свою сопричастность к происходящим в стране событиям и имели активную гражданскую позицию.

Современные исследователи, занимающиеся исследованием гражданской идентичности, полагают, что она является компонентом, составной частью социальной идентичности личности (наряду с другими ее разновидностями, например, этнической и политической) и предпринимают попытки выделить присущие только ей особенности. Однако проблема анализа сущности гражданской идентичности усложняется разнообразием терминов, которые используются различными авторами: гражданская, общегражданская, государственная, национальная идентичности. Понятие «национальная идентичность», кроме всего прочего, усложняется осмыслением понятий «нация» и «национальность», как в качестве категории анализа, так и в категории практики, причем не только обывателями (например, лицами, участвующими в социологических опросах), но иногда и самими исследователями.

В Казахстане «...представители этнических объединений, как и прежде отождествляя нацию и национальность, опасаются, что казахстанская нация будет означать постепенное стирание этнокультурных различий, и, в конечном счете, исчезновение этносов. Исходя из неверного отождествления нации и этноса следует жесткая альтернатива «или или». Или казахстанская нация или казахская нация. И именно поэтому ими столь огромное значение придается тому, как будет называться нация в Казахстане» [5]. В данном контексте использование словосочетания «казахстанская идентичность» в процессе нациостроительства представляется, на наш взгляд, более корректным и ясным.

Кроме того, в ряде работ подчеркивается необходимость различения государственной и гражданской идентичностей, при этом критериями данного различения выступают географический (территориальный) аспект и современное понимание гражданства как устойчивой политико-правовой связи индивида и государства. По мнению, известного российского ученого В.А. Тишкова, государственная идентичность складывается проще и быстрее, чем гражданское самосознание [6, с.117].

В научной литературе существует противопоставление гражданской и государственной идентичности. В то же время, на наш взгляд, государственная идентичность не может быть сведена к восприятию субъектом своей географической или территориальной принадлежности, что следует из разделения гражданской и государственной идентичности, поскольку она является сложным комплексным познавательным-ценностным образованием, в структуру которого включены представления о ценностях, нормах, представления личности о своем социальном статусе, правах и обязанностях и других атрибутах принадлежности к данной общности. Поэтому гражданскую идентичность можно определить как интегративное качество, являющееся результатом осознания личностью политико-правовой принадлежности к сообществу граждан какого-либо государства и выражающееся в ценностно-ориентированной общественной деятельности.

Понятия гражданства и гражданской идентичности являются центральными в политической теории и политической психологии. По мнению ряда американских исследователей, имеются различные значения гражданской идентичности и ее концепция лучше всего понимается как имеющая субъективные, этические и политические аспекты. Гражданская идентичность рассматривается ими в конструкциях гражданства для понимания современных дебатов, касающихся глобализации и иммиграции [7].

Вместе с тем, несмотря на то, что проблемы гражданского воспитания и образования находятся в поле внимания многих исследователей, вопросы формирования у молодежи, в том числе и студентов, чувства гражданской идентичности практически не разработаны. Именно поэтому современное образование одной из своих задач ставит формирование умения современного студента соотносить себя с гражданским обществом, его нормами и ценностями. Это позволяет молодым людям осознавать себя полноправными гражданами своей страны, чувствовать свою принадлежность к определенной гражданской общности. В то же время необходимо помнить о том, что формирование национальной идентичности любого общества – процесс сложный, занимающий иногда продолжительное историческое время.

В данном контексте образование и воспитание учит «жить сообща» с людьми, принадлежащими к другим культурам, имеющими различные взгляды и убеждения, находить справедливый компромисс между этими культурами и ее приверженцами.

Однако даже самые опытные педагоги, целенаправленно стремящиеся сформировать у обучающихся верное представление о гражданской общности, об идентичности, о великодушии и благородстве, толерантности и др., а также умение вести себя в этом обществе и сотрудничать с другими людьми, не всегда в совершенстве владеют нужными методами, осуществление которых на практике обеспечивает достижение студентами нужного результата. Поэтому формирование и укрепление у молодежи чувства гражданской идентичности как формы личностного образования является одним из реальных способов разрешения вышеуказанных противоречий. Недавние исследования по гражданскому обучению показывают, что гражданская идентичность студентов – чувство того, кем они являются по отношению к нации – определяется их жизненным опытом. Тем не менее, усилия по интеграции гражданского обучения в учебную программу по общественным наукам, как правило, не основываются на этом понятии. Для проверки этой идеи был разработан курс истории США для средней школы. В этом проекте команда преподавателей и исследователей рассмотрела вопрос о том, как государственный курс по истории США может быть превращен в возможность эффективного гражданского обучения и формирования гражданской идентичности американских школьников [8].

В этой связи, важно отметить, что гражданская идентичность выполняет несколько функций, в числе которых интегративная функция, состоящая в формировании чувства «Мы», объединяющего человека с конкретной общностью; функция самореализации и самоактуализации личности в социально значимых и социально оцениваемых видах деятельности; защитная функция, благодаря которой реализуется аффилиативная потребность индивида в принадлежности к группе, позволяющая человеку преодолевать страх и тревогу в изменяющихся условиях, обеспечивая тем самым уверенность и стабильность личности [9].

Анализ работ по проблеме исследования показал, что в науке сложилось несколько основных направлений относительно понимания сущности и структуры гражданской идентичности личности. В исследовании за основу взято понимание, что формирование гражданской идентичности протекает в трех аспектах: эмоционально-ценностном, когнитивном и деятельностно-поведенческом. На основе анализа широкого спектра источников определено понятие гражданской идентичности как ключевого социокультурного и мировоззренческого качества личности, проявляющееся в сознательном принятии личностью своей принадлежности к определенному государству, его социально-правовой системе и культуре, к самоотождествлению себя с носителями определенного мировоззрения, нравственных принципов, образа мышления и поведения.

Молодежь является той группой, изучение которой позволяет с известной корректировкой строить прогнозы состояния общественного сознания. Выявить реальные тренды в гражданской идентичности студенческой молодежи важно не только потому, что по ним можно судить о тенденциях в содержании идентичностей, но и потому, что сами они будут в дальнейшем участвовать в формировании самосознания будущего поколения. Будучи динамичным социально-демографическим образованием, молодежь выполняет в обществе важную функцию смены поколений, принимает непосредственное участие в преобразовании всех сфер жизнедеятельности социума. С другой стороны, характер и содержание деятельности молодежи в обществе как субъекта социального развития напрямую зависят от объективных особенностей социальной среды, предполагающих определенные модели ее социализации. Условия становления гражданского общества, сопровождающиеся процессами распада прежней системы ценностей, идеалов, существующих моделей социализации и поисками новых, не могли не оказать влияние на личностное формирование и развитие молодежи. Это влияние закономерно носит противоречивый, сложный характер, что обуславливает широкий круг молодежных проблем, требующих многоаспектного анализа.

В целом, мы можем констатировать, что современный этап формирования гражданской идентичности казахстанской молодежи характеризуется осознанием существования объединяющих ценностей, основанных на принципах патриотизма, духовности, правовой культуры; признанием активной роли государства в процессе структурирования гражданской сферы общества; формированием личности, обладающей социальной зрелостью. В этой ситуации появилась настоятельная необходимость в выработке новых механизмов формирования гражданской идентичности молодежи благодаря созданию новых возможностей посредством гражданского общества. Гражданское общество является неременным условием гармоничности процессов социализации и самоопределения современной личности, т.к. именно общественные организации, структуры гражданского общества во многом способствуют вовлечению молодежи в социально значимую деятельность.

Таким образом, во всех основных программных документах страны последовательно и настойчиво проводится стержневая идея трансформации общественного сознания в предстоящие десятилетия – формирование казахстанской идентичности как необходимого условия развития человека и общества в XXI веке. В условиях модернизации общественного сознания формирование гражданской идентичности молодежи позволит укрепить общеказахстанское гражданское самосознание, гармонизировать межэтнические отношения, а также обеспечить правопорядок и политическую стабильность в обществе.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Стратегия «Казахстан-2050» // http://www.akorda.kz/ru/official_documents/strategies_and_programs
2. Концепция укрепления и развития казахстанской идентичности и единства. Утверждена Указом Президента РК от 28.12.2015 г. № 147// <https://assembly.kz/ru/ank/ofitsialnye-dokumenty/ob-utverzhdanii-kontseptsii-ukrepleniya-i-razvitiya-kazakhstanskoy-identichnosti-i-edinstva/>
3. Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания // http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya
4. Закон Республики Казахстан от 9 февраля 2015 года № 285-V «О государственной молодежной политике» (с изменениями по состоянию на 06.05.2019 г.). Опубликовано: «Казахстанская правда» от 11 февраля 2015 г. № 27 (27903); Ведомости Парламента Республики Казахстан, 2015 год, февраль, № 3 (2676), ст.12.
5. Мустафаев Н. Найти себя: иерархия идентичностей в Казахстане // <http://www.dialog.kz/?lan=ru&id=81&pub=1872>

6. Тишков В.А. Российский народ. История и смысл национального самосознания. – М.: Наука, 2013. – 650 с.
7. Handbook of Identity Theory and Research. Schwartz S.J., Luyckx, K., Vignoles, V. L. (Eds.). Springer. DOI: 10.1007/978-1-4419-7988-9_25.
8. Rubin B. C. Youth Civic Identity Development in the U.S. History Course // *Social Education*. – May-Jun, 2010. – V.74. – №3. – pp.144-147.
9. Hart D., Richardson C., Wilkenfeld B. Civic Identity // Handbook of Identity Theory and Research. Schwartz S.J., Luyckx, K., Vignoles, V. L. (Eds.). Springer. DOI: 10.1007/978-1-4419-7988-9_25. – p. 771.

ӘОЖ 541.124

<https://doi.org/10.53355/c5328-4563-3247-h>

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЖӘНЕ БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУДІҢ САБАҚТАСТЫҒЫ МЕН ҮЗДІКСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ

Бакраденова А.Б., п.ғ.к., қауымдастырылған профессор

Таурбекова А.С., п.ғ.магистрі, аға оқытушы

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

E-mail: altyn.bakradenova@mail.ru, taurbekova71@mail.ru

Мақалада авторлар мектепке дейінгі оқу-тәрбие ісінде баланың танымы мен тілін дамытатын материалдардың бастауыш сыныптағы сабақтастығы туралы мәселе көтерген. Көркем әдебиет үлгілері арқылы баланың ана тілін балабақшада, отбасында және бастауыш мектепте үздіксіз дамыту педагогтер мен ата-ананың жұмыс нәтижесі деп есептейді.

Тірек сөздер: Асыл мұра, ойын өлеңдер, мысалдар, дидактикалық ойын, ұйымдасқан оқу іс-әрекеті, мектепке дейінгі білім және бастауыш сынып бағдарламсы, сабақтастық

В статье авторы поднимают вопросы подачи литературных материалов в дошкольном и начальном образовании, что развивает о непрерывном развитии знания и разговорной речи ребенка. Считают, что преемственность в работе детского сада, школы и семьи окончательный результат работы педагогов и родителей.

Ключевые слова: Драгоценное наследие, игровые стихи, примеры, дидактические игры, организованное обучение, дошкольное образование и программа начальной школы, преемственность

In the article, the authors raise the issues of the presentation of literary materials in preschool and primary education, which develops about the continuous development of knowledge and colloquial speech of the child. They believe that continuity in the work of the kindergarten, school and family is the final result of the work of teachers and parents.

Key words: Precious heritage, game poems, examples, didactic games, organized learning, preschool education and primary school program, continuity

Дәстүрлі халықтық педагогикадан алыстану қазіргі озық технологиялар заманында ұлт тәрбиесінде небір кемшіліктер тудыруда. Бүгінде аталар мен әжелер аузынан өлең-жырлар мүлде естілмейді, оларды смартфондар мен планшеттер атқарады. Әлди жырды, халықтың жүрек түкпірінен шыққан нақыл сөздерді, тәрбиелік мағынадағы аңыз әңгіме, ертегілерді, авторлық туындыларды балаларға керек кезде ғана техникадан іздейтін заманда өмір сүріп жатырмыз. Дегенмен, асыл мұра бөбек кезінен баланың құлағына анасының әлдиімен, тәй-тәй басқан өмірінің әр қадамында үлкендердің мейірімді сөздерімен көкірегіне құйылып жатса, әдеби туындылар, нақыл сөздер балаға нағыз рухани азық болмақ.

Сондықтан, балабақшалар мен бастауыш мектептің алғашқы сатысында ұйымдастырылатын оқу-тәрбие жұмыстары халықтық коммуникативтік негізде ұлттық әдеби шығармаларға құрылған оқу құралдарына, дидактикалық материалдарға сүйенуі тиіс. Балабақшада берілетін білім алынады, ал үйінде басқа тілде сөйлейтін отбасылары балаға ұлттық қарым-қатынасты, салт-дәстүрді, ағайын-туғандарға деген сыйласымдылық, үлкенге құрмет көрсету, кішіге қамқорлық жасау сияқты ізеттілік иірімдеріне, жағымды мінезге тәрбиелеу қай тілде жүріп жатыр деген ойға итермелейді. Әлихан Бөкейханов үлкендердің еңбегі мен баланы қоршаған табиғатты тамашалату ерекше әдіс екендігін атап өтіп: «Тәжірибе көзбен көрген, қолмен ұстағаннан басталады. Ақыл, зерек тексеріп көрген, терең тоқып, кестелеп көзбен көргеннен, қолмен ұстағаннан қорытынды шығарады. Бұл неше сыннан өтіп, таспадай сыдырылып, таяқтай жанылып, білім негізі болып шығады.» деп жазған [1,58]. Бұл пікірден байқайтынымыз: ғалым-педагог оқыту мазмұнын ұлттық психологиямен байланыстыруға үлкен мән берген. Болашақта өз елінің патриоты болып өсетін баланың мінезі ұлттық рухта қалыптасуы көркем сөзге байланысты екенін ұлт зиялылары ескертіп өткен. Осы ұстаным-қағидатты баланың сәби кезеңінен ұстап келеміз бе?

Баланың ұлттық рухының бастау көзі – балаларға арналған көркем әдебиет үлгілері. Балаға бесігінен тыңдатылатын халық жырларымен, ертегілерімен қатар балабақшадан бастап бүлдіршіндер танымал балалар ақындарының өлеңдерін, балаға арналған қызықты әңгімелерді, тәрбиелік маңызы ерекше мысал өлеңдер мен әңгімелерді тыңдап өсуі керек. Көркем шығармаларды құр жаттап не тыңдап қана қабылдамай, 2-3 автордың аты-жөнін, тартымды туындыларын ажырата алу да мектепке дейінгі кезеңде бағдарламада көзделген. Осы мақсатта әдістемелік еңбектерде, әсіресе бағдарламаларда Мұзафар Әлімбаев, Жақан Смақов, Қадыр Мырзалиев, Әдібай Табылдиев, Мүбәрак Жаманбалиновтардың шығармашылығынан сәбилер өміріне жақын туындылар ұсынуды ұмыпағанымыз жөн. Балаларға арналған туындылардың алғашқы үлгілерін Ы. Алтынсарин, М. Жұмабаев, І. Жансүгіров, Ө. Тұрманжановтар көрсетті. Бірақ классик жазушыларымызды бүлдіршіндер танымай, білмей өсіп келеді.

Бүгінгі қайта жаңғыру заманының ізденгіш тәрбиешілері мен жас ата-аналарына қоятын талабы – тіл дамыту іс-әрекеттерін ұйымдастыруда тілдің қоғам дамуы мен адамның тұлға ретінде қалыптасуындағы ролі туралы таным теориясын әрдайым еске ұстау. Баланың жастайынан шығармашылыққа баулынуы оның сөзінен, ақыл-ойынан байқалады. Әрине, ата-әже бауырында болып, тілдік қатысымға күнделікті табиғи түрде түсетін балада байланыстырып сөйлей алмай қалу қаупі жоқ. Үлкендер тарапынан басшылық жасалмаған баланың бастауыш мектептегі оқуынан шығарылатын нәтиже жиған білімімен сәйкеспейтін, бала мінезін жат тілге еліктеушілікке апаратын білім болып шығады деп түйіндеуге болады.

Ендеше, 3-9 жас арасындағы баланың байланыстырып сөйлеу тілін дамытуға өте тиімді көркем шығармаларды дұрыс таңдау, алдымен олардың әрбір жанрын мезгілімен баланың қабылдау қабілеттеріне қарай сусындату мектепке дейінгі және бастауыш оқыту сатысындағы бағдаламаларды өзара сабақтастықта құруды талап етіп отыр. Жас кезінен көркем шығарманы сүйіспеншілікпен тыңдауға үйретуді отбасында дәстүрге айналдырып, мекемелердегі баламен ұйымдастырылатын оқу іс-әрекеттерінде (ойында, күнделікті қарым-қатынаста, тіл дамыту, көркем әдебиетпен, музыкамен таныстыру, драма сабақтарында) жүйелі түрде іске асырып отырсақ, баланың өз халқының әдеби мұрасын, ана тілінің байлығын ардақтайтын тұлға болып қалыптасуына негіз қаланбақ.

2021 жылғы 15 наурызда Қазақстан Республикасы Үкіметінің №137 қаулысымен мектепке дейінгі тәрбиелеу мен оқытуды дамыту моделі бекітілді. Мектепке дейінгі тәрбиелеу мен оқытуды дамыту мен жетілдіру бағытын айқындайтын тәсілдер мен қағидаттар жиынтығын құрайтын модельде «Мектепке дейінгі балалық шақ» республикалық орталығының базасында Балаларды ерте дамыту институты, өңірлердегі әдістемелік кабинеттердің жанында балаларды ерте дамыту мәселелері жөніндегі мобильді

топтар құрылатыны, онда мектепке дейінгі тәрбиелеу мен оқытудың педагог қызметкерлеріне білім беру бағдарламаларын, әдістемелік материалдарды, оқыту әдістерін іске асыруда, мектеп жасына дейінгі балаларды дамыту мен тәрбиелеуде, білім беру процесін ұйымдастыру мен басқаруда, оны психологиялық қолдауда әдістемелік көмек көрсету функциясы көрсетілген екен. Бірақ біз осындай байланысты оқу бағдарламаларынан көріп отырмыз ба, өзіміз оқытып жүрген студенттеріміздің, әрі балабақша тәрбиешілерінің құзыреттілігін арттыруға, бала тілін жетілдіруге арнап әзірлеген оқу-әдістемелік құралдарымыздың бір орталықтан практикаға енгізіліп жатқанына көз жеткізіп жатқан жоқпыз.

Осы мәселенің барысын жоғары оқу орнында кәсіби маман даярлауға негізделген кез келген мекеменің білім беру бағдарламасына назар аударуға болады. Көпнұсқалыққа жол берілген қазіргі кезеңде әрбір оқу орындарының 5B010100- Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу мамандығына жасалған бағдарламалары да жекелеген нұсқаларға айналған деуге болады. Бакалавриат деңгейіндегі білім, біздіңше, біркелкі болса, небір әржақтылыққа жол берілмес еді. Мысалы, «Мектепке дейінгі балалардың тілін дамыту әдістемесі» мен «Баланың қарапайым математикалық түсініктерінің дамуы» әдістемелеріне міндетті компонентте үлгі бағдарламада екі семестр бойы оқыту берілген және әр семестрде 5 кредит бөлінген. Шынтуайтында, элективті пәндер басып кеткендіктен, бұл болашақ маманға қажетті пәндер бір-ақ семестр оқытылып жүр. Бала тілінің әдеби-біліми танымдық дамуына ықпал ететін міндетті пәндердің бірі - «Балалар әдебиетінің» оқытылуында мектеп жасына дейінгі шығармалар қамтылып келе ме? Бұл мәселе де бірнеше жылдар бойы жабулы қазан күйінде келеді.

Мектепке дейінгі кезеңде бала сорғыш қағаз сияқты неге үйретсеңіз, соны қағып алады. Дүниеге келе салысымен смартфондар мен планшеттерге байланған балаларға ұлттық құндылықтың тұғыры – ана тіліміздің табиғи дамытылуына жеткізетін жол ата-ана мен педагогтер тарапынан үздіксіз жүргізілетін бала тілін дамыту үрдісі болып табылады. Жоғары топ балаларының байланыстырып сөйлеуі бастауыш мектепте өз жалғасын табуына осы білім мекемелерінде ұйымдастырылатын оқу іс-әрекеттері мен сөйлеу ортасына байланысты. Оқу, үйрену практикалық болмай, баланың сөйлеуі болмайтынын білеміз. Қазір теориядан практикаға көшу, ЖОО-да оқитын білімгерлер өздерін балабақшада қандай бағдарламалар күтіп тұрғанын, 2-6 жастағы балаларды мектепке дейінгі тәрбиемен және оқытумен қандай әдіс-тәсілдер арқылы қамту жолдарын біліп барумен қатар, ол білімді (мысалы, баланың сөйлеу деңгейінің) жетістігін әрі қарай 1-сыныптан қалай жалғастырылатынын да ескеруі керек. Осы орайда, ресейдің 1-ші сыныптарына тіл дамыту, сауат ашу сабақтарына дайындалған қосымша жұмыс дәптерлеріндегі тілдік жаттығулар ерекше оңтайлы екендігі байқалады. Ондағы логикалық тапсырмалар, жұмбақтар, бала танымына жеңіл қабылданатын қысқа әңгіме, ойын өлеңдер балаларға сәби шақтан эстетикалық ләззат сыйлаған туындылар. Бала дәптердегі материалдармен жұмыс жасайтын сөздік қоры болған жағдайда ол қиындықтардан тез шығады, шыққанына қуанады, сөзге қарама-қарсы сөз, бір түбірден бірнеше сөздерді тапқызатын жаттығуларға еркін қатысып, өзінің отбасының, балабақшасының білімін әрі қарай ұштай түседі. Міне, бұл – сабақтастық. Кіші-гірім фольклорлық туындылардан басталатын 2-сыныпқа арналған «Әдебиеттік оқу» пәнінде балабақшадан үйреніп, шешіп келген жұмбақтарынан басқа тұрмыс-салт жырларынан төрт түлік мал туралы ауызша тез айылатын тақпақтар, жануарлар айтысынан басталатын қиял-ғажайып ертегілерімен аяқталатын ауыз туындылары оқытылады. Бірінші сыныпта «Ана тілінен» берілген тақырыптық бағдарламалар баланы айналамен таныстыруға, яғни оны қоғамдық өмірге бейімдеуге, ана тілінің дыбыстық, буындық, тасымалдық, грамматикалық құрылымдарын білдіруге, бағытталған. Авторлар «Ана тілін» әліппенің материалдарын бекітуге, ана тіліміздің грамматикалық құрылымдық жағын үйретуді баста назарда ұстап, көркем әдебиет материалдарына мән бермеген, 1-сыныпта балабақшада атын біліп, өлеңдерін жаттап келген балалар ақындарының бірде бірін кездестірмейді. Жүсіпбек

Аймауытовтың оқуға шақыру өлеңі күз айына байланысты ұсынылған, ал кешегі балабақша баласына бұл ақын беймағұлым.

Балабақшадан «Сөйлеуді дамыту» және «Көркем әдебиет» деп жаңаша аталатын оқу-іс әрекеті 1-сыныпта «Өліппе» және «Ана тіліндегі» материалдармен үндесіп, жалғасуында осындай азын-аулақ кемшіліктер бар сияқты. Бұл жағдаят, біріншіден, балалар ойын, серуен, демалыс сәттерінде жаттап келген ойын өлеңдерінен ажыратады, екіншіден 2-сыныпқа дейін өздері балабақшадан естіп, танып қалған ақын-жазушыларының аттарын естімейді, шығармаларын ұмыта бастайды деп есептейміз. Орыс тіліндегі авторлық ертегілерді орыс балалары мектеп табалдырығын аттасымен тани бастаса, қазақ баласы «Мақта қыз бен мысықтан» басқа еш ертегіні бағдарламадан естімейді. Оқулық құрастырушылар мен ғылыми-әдістемелік сарапшылары баланың көркем шығарманы оқи білуден, оның мазмұнынан ләззат алудан да, авторларын еске түсіруден де аулақ қалатынын ескермейтін сияқтымыз.

Көркем шығармалар арқылы білім берудің сабақтастығы мен үздіксіздігін қамтамасыз ету 3 жастан 9-10 жас аралығында баланың рухани дамуына ықпал етіп, ұлттық құндылықтарды бойларына сіңіруді жүзеге асырады. Осы мақсатта біз 2020 жылы І. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің КЕ АҚ баспа бөлімінен «Мектеп жасына дейінгі балаларды көркем туындылармен таныстыру» деген аталыммен оқу-әдістемелік оқу құралын шығардық [3]. Оқулықты құрастырудағы мақсатымызды төменде берілген түсініктер мен мазмұн құрылысынан байқауға болады. Атап айтқанда:

«Кіші-гірім көркем шығармаларды, 1-ші, 2-ші кіші топтағы балалар тәрбиешімен бірлескен ойын үстінде тез жаттап алады. Сәбилерге жеңіл тақпақтан бастап, тақырыптық жоспардағы Отан туралы неғұрлым қиынырақ өлеңдер арнайы жаттатылады.

2 жастан 3 жасқа дейінгі бірінші кіші топта көркем әдебиетті: халықтық тақпақтарды, авторлық өлеңдерді баланы ойната отырып, интонациямен (дауыс мәнерімен) қабылдату сәбилердің шығарма мазмұнына эмоционалды көңіл-күй таныта білуіне, суретті, мазмұнды қызықты шығармаларды қызыға тыңдауына жеткізетін тиімді әдіс» деп оқу құралының түсініктеме бөлімінде көрсетіп, әрбір тараушасында шығарма жанрларының бастауыш мектепте жалғасы сақталатыны сөз етілді. Біздің айтпағымыз: сабақтастық жұмыстар отбасы, балабақша және бастауыш сынып бағдарламаларында қолданылатын әдіс-тәсілдер мен мазмұндық байланыста болуы өте маңызды. Ол үшін екі оқу-тәрбие мекемесінің әдіскерлері, педагогтері ата-аналармен және өзара оқу-әдістемелік құралдарды насихаттай білулері керек.

Ұсынылған оқу-құралдың қосымшасында балалармен бос уақытта ойнатылатын ойындар барысында жаттатылатын тақпақтар мен өлеңдер, сахналауға лайықты мазмұнды диалогті мәтіндер, жанрларын кітаптан мәнерлеп оқу және мазмұнын әңгімелетуге, сахналауға болатын кіші-гірім көркем шығарма үлгілері берілді. «Тіл дамыту», «Балалар әдебиеті» пәндері бойынша қолдануға болатындай етіліп, оқу-әдістемелік құралдың электронды нұсқасы да іске қосылды.

Білім мен тәрбие жүйесінде қазіргі бастауыш мектеп сатысынан бастап ізгілендіру ұстанымын (принципін) ұстану балабақшада ұйымдастырылатын тілдік тәрбиеге байланысты. Балаға сенім артып, оның жеке басының қасиеттерін ескере отыра, қысымшылық жасамай еркін сөйлеу кітаппен жүргізілетін жұмыстардан көрінеді. Оқылған жаңа әңгімеден кейін оның мазмұнын қайталап айтқызу, яғни әңгімелесу ұдайы жүргізілсе, балаларды жалықтырмайтын болады, мұны тәжірибе көрсетуде. Дегенмен, баланың монологті сөйлеу тілін дамытуды топқа ертегі не әңгіменің ең қызықты жерлерін қайталап айтқызу: шығарма мазмұнын, есте сақтауларын бекіту үшін «Кім есіне сақтады? Қанеки, кім айтады? Түлкі «Қасқыр мен түлкі» ертегісінде не істеуші еді? «Ауырған арыстан», «Залым түлкі», «Түлкі мен қораз» ертегілерінде ше?» деп балалардан өзара сөз жарыстырып сұрау; «Мына бір ертегіде кейіпкер не деп еді, басқаша айтса, қалай болар еді?» деп кейіпкер сөзді қайталап айтқызу тәсілдері қолданылады да, баланың белсенді сөйлеуі, яғни әңгімелесуге төселуі жетілдіріле түседі.

Ересектер тобында балалармен оқылған кітаптар туралы арнайы әңгіме өткізу деген жаңа сабақ түрі енгізілген. Мұндай сабақты ұйымдастыру мектепке даярлық тобы мен мектепалды оқытуда оқытылатын жекелеген кітаптар санының болуына тікелей байланысты. Тәжірбиелі тәрбиешілер ересек, мектепке даярлық топтарында балаларды кітапқа ерекше қамқорлықпен қарауға жеткізеді. Балабақшаға келгеннен бері қандай суретті кітаптар қарастырылғанын, топтағы шығармалар жинағынан қандай ертегі, қандай әңгімелерді ерекше ұнататынын айта білетін балаларды да тәрбиелейтін орта балабақшада қалыптасып, бұл ортаның бастауыш сыныптарда жалғасын табуы ләзім. Жнақтай айтқанда, ұсынысымыз:

- Оқу-тәрбие жұмыстары бойынша көтеріліп жатқан мәселелер, заманауи ғылыми зерттеулер, педагогтердің еңбектері, іс-тәжірибелік озық технологиялар бір орталыққа жинақталып, балаларға берілетін білім мен тәрбие бағдарламаларына ресми енгізілуі қарастырылса;

- Бастауыш оқытудағы білікті мамандар мен мектепке дейінгі білім саласы бойынша танымал ғалымдар кеңесі (институты) құрылып, олардың ұсынысымен бекітілген арнайы сарапшылар республика балабақшалары мен бастауыш оқыту сатысына арналған біліми, ғылыми, техникалық ресурстарды тарату миссиясына ие болса;

Осы талап-тілектер ұжымдасқан жүйеде жүзеге асырылатын болса, біздердің тарапымыздан өз инициативімізбен шығарып жатқан еңбектеріміздің мінін түзеп, нәтижелері көпшілікке таратылар еді деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бөкейханов Ә. Шығармалары –Алматы: Білім.1995.472б
2. B010100- Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу мамандығының- Білім беру бағдарламасы. <https://kaznpu.kz> › docs › obraz_program.
3. «Мектеп жасына дейінгі балаларды көркем туындылармен таныстыру» Бакраденова А.Б., Таурбекова А.С. Электронды оқу-әдістемелік құрал. Талдықорған, 2021.

УДК 581.9. 581.92

<https://doi.org/10.53355/r9682-8580-2260-i>

ЖОҢҒАР АЛАТАУ ТАБИҒИ ПАРКІ ФЛОРАСЫНДА КЕЗДЕСЕТІН ҚР ҚЫЗЫЛ КІТАБЫНА ЕНГЕН ӨСІМДІК ТҮРЛЕРІНІҢ МОНИТОРИНГІ

Бахтаулова А.С., Спабеков Б.Б.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

E-mail: bahtaulova@mail.ru

Жоңғар-Алатау табиғи парктің аумағында 845 өсімдік түрі бар, оның ішінде 56 эндемик, 26 түрі Қазақстан Республикасының Қызыл кітабына енгізілген. Парк ғылыми қызметкерлері, ғылыми-зерттеу институттары мен жоғары оқу орындары ғалымдарының соңғы он жылда жүргізген зерттеулерінің нәтижесінде флористикалық тізімге 423 түр қосылды, оның ішінде 15 түрі Қызыл кітапқа енген.

Тірек сөздер: табиғи парк, флора, түр, тұқымдас, мониторинг, Қызыл кітап.

На территории Жонгар-Алатауского природного парка насчитывается 845 видов растений, в том числе 56 эндемиков, 26 видов, занесенных в Красную книгу Республики Казахстан. В результате исследований, проведенных научными сотрудниками парка, учеными научно-исследовательских институтов и высших учебных заведений в течение последних десяти лет, флористический список дополнен 423 видами, в том числе 15 видами, занесенных в Красную книгу.

Ключевые слова: природный парк, флора, вид, семейство, мониторинг, Красная книга.

On the territory of the Zhongar-Alatau Natural Park, there are 845 plant species, including 56 endemics, 26 species listed in the Red Book of the Republic of Kazakhstan. As a result of research carried out by researchers of the park, scientists from research institutes and higher educational institutions over the past ten years, 423 species have been added to the floristic list, including 15 species included in the Red Book.

Key words: natural park, flora, species, family, monitoring, Red Book.

Kipicne. Биологиялық алуантүрлілікті сақтау үшін сирек кездесетін және жойылып кету қаупі төніп тұрған өсімдік түрлерін және олардың популяцияларын қорғау өте маңызды. Биология ғылымдарының кандидаты В.П.Голоскоковтің деректері бойынша Жоңғар Алатауы аумағында 112 тұқымдастыққа, 622 туыстыққа жіктелетін 2168 өсімдік түрлері кездеседі, оның ішінде тек осы жотада ғана кездесетін 76 эндемик түр бар [1]. Парк аумағында осының 75% кездеседі, ол 1600-ден астам өсімдік түрі. Жоңғар Алатауы МҰТП ғылыми қызметкерлер В.П.Голоскоковтың тізіміне өсімдіктер толықтырылды. Бұл мәліметтер бойынша парк аумағындағы флора қауымдастығының бай әрі алуантүрлі екендігін көрсетеді. 2011-2013 жж. атқарылған «Өсімдіктердің негізгі түрлеріне, соның ішінде эндемиктер және ҚР Қызыл кітабына енген сирек түрлерге мониторинг» ғылыми-зерттеу жұмысының, «Ботаника және фитоинтродукция институтының» және «І.Жансүгіров атындағы ЖМУ» мәліметтерінің барысында өсімдіктердің 423 түрі анықталған болатын. 2016-2020 жж. «Жоңғар Алатауы МҰТП флорасына түгендеу жүргізу және сирек кездесетін және жойылу қаупі бар өсімдік түрлері популяциясының жағдайын зерттеу» тақырыбы бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстар орындалған [2-3].

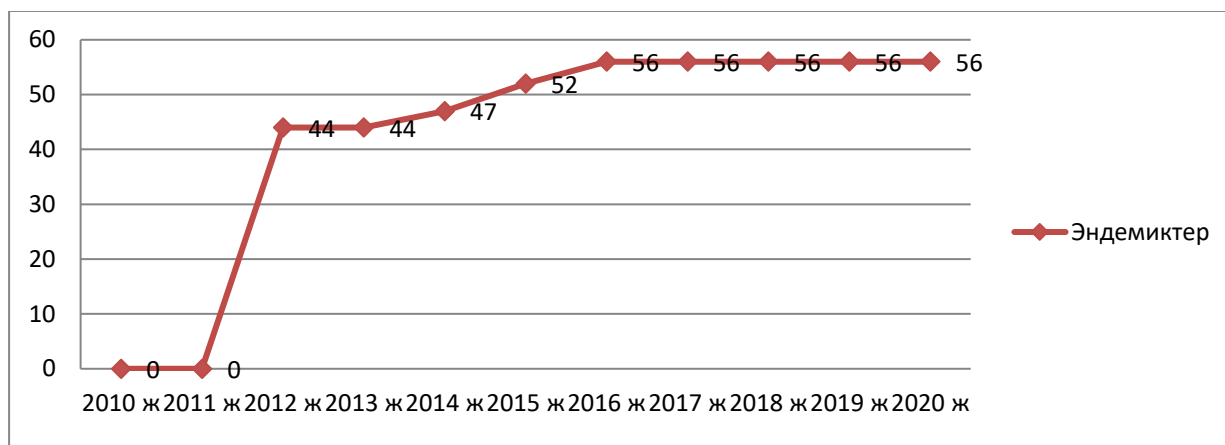
Ғылыми-зерттеу жұмысы Қазақстанның Қызыл кітабына енген сирек өсімдік түрлеріне тұрақты бақылау жүргізуге арналған мониторингтік алаңдар, объектілер және маршруттар орнату және сирек өсімдік түрлерін сақтау, қорғау туралы ғылыми негізделген ұсыныстар беру мақсаттарында жасаланды.

Әдістемесі. Ғылыми-зерттеу жұмысы «СССР Қызыл кітабы өсімдік түрлерінің ценопопуляциясын бақылау бағдарламасы мен әдістемесі» (Госагропром СССР, Всесоюзный научно-исследовательский институт охраны природы и заповедного дела, Москва, 1986), «Геоботаника бойынша оқулық далалық тәжірибе» (Сорокина Г.А., Пахарькова Н.В., Шашкова Т.Л., Субботин М.А., 2012), «Фитоценоз сипаттамасы: әдістемелік ұсыныстар» (Ипатов В.С., Мишин Д.М., 2008) және тағы басқа әдістемелік нұсқаулықтар бойынша жүргізілді [4-9].

Далалық зерттеу жұмыстары кезінде келесідей жұмыстар атқарылды: өсімдіктер қауымдастығын сипаттау, сипаттау нүктелерінің GPS-координаттарын түсіру, кеппешөп материалдарын жинау және сәйкестендіру, фотографияға түсіру. Зерттеу барысында өсімдік қауымдастығының түрлік құрамы, тіршілік формасы, антропогендік әсері, биіктігі, молшылығы және т.б. зерттеленді. Геоботаникалық сипаттауларды жинақтағаннан кейін оларды тиынақты сақтау және ары қарай өңдеу үшін компьютерге енгізілді.

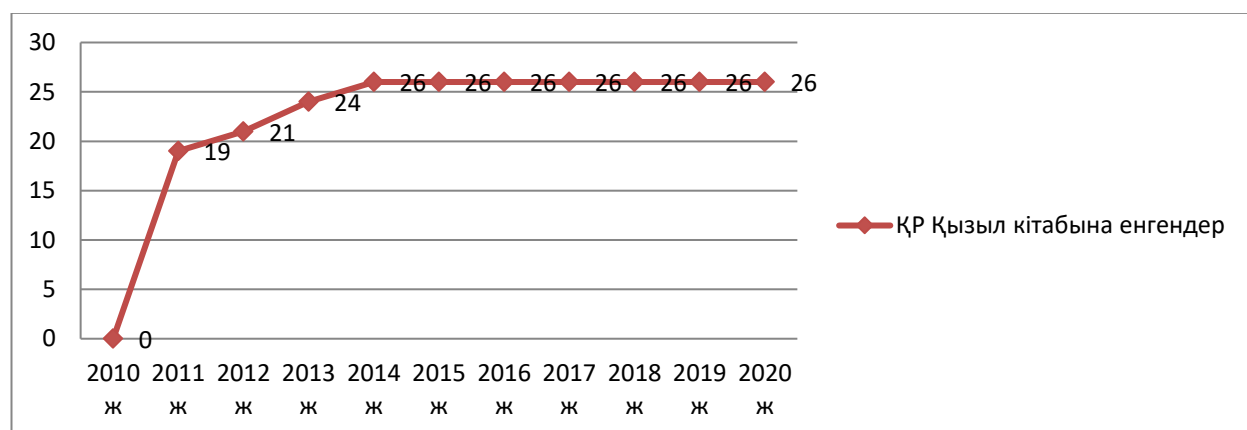
Нәтижелер. 2020 жылы жоспарға сай және жоспардан тыс жүргізілген далалық жұмыстар нәтижесінде парк аумағында таралған өсімдіктер саны 845 түр. Осы өсімдіктер 112 тұқымдастық, 353 туыстыққа жіктеледі, эндемик түрлер саны 56, ал Қазақстанның Қызыл кітабына енген сирек түрлердің саны 26. 26 сирек кездесетін өсімдіктер ішінде жойылып кету қаупі төнген түр (1 категория) – 1 түр (3,8%), ареалы шектеулі сирек кездесетін түр (2 категория) – 16 (61,5 %), саны азаюшы түрлер (3 категория) – 7 түр (27%), анықталмаған түр (4 категория) – 2 түр (7,7%). Реликт өсімдіктер 13 түрді құрады.

Өсімдіктер қауымдастығы биіктік белдеуі бойынша ерекшеленіп отырады. Әр белдеудің өзіне тән флористикалық қауымдастықтары таралған. Жоңғар Алатауы МҰТП аумағында таралған өсімдіктердің, соның ішінде Қазақстанның Қызыл кітабына енген сирек және эндемик, реликт түрлердің 2010-2020 жылдар аралығындағы сандық көрсеткіштерінің графигі 1-2 суреттерде көрсетілген.

Сурет 1. Жоңғар Алатауы МҰТП аумағында таралған эндемик өсімдік түрлерінің 2010-2020 жылдардағы сандық көрсеткіштерінің графигі

2020 жылы ғылыми-зерттеу жұмысы жоспарына сай парк аумағында барлығы 13 бір реттік фитоценоздар құрылды. Бұл фитоценоздарда Қазақстанның Қызыл кітабына енген сирек өсімдік түрлеріне бақылау жүргізілді: Алатау бәйшешегі - *Crocus alatavicus Regel et Sem.* – Шафран Алатауский, Жатаған қызғалдақ – *Tulipa patens Agardh ex Schult et Schult fil* – Тюльпан поникающий, Қысқааталықты қызғалдақ – *Tulipa brachystemon Regel* – Тюльпан короткотычиночный, Мәригүл таушымылдық – *Paeonia anomala L.* – Пион уклоняющийся (Марьин корень), Тянь-шань жанаргүлі – *Adonis tianschanica Lipsch. (Adonis tianschanicus Lipsch)* – Адонис тянь-шаньский, Виталий шөмішгүлі – *Aquilegia vitalii Gamajun.* – Водосбор Виталия, Баймұр секпілгүл – *Fritillaria pallidiflora Schrenk* – Рябчик бледноцветный, **Сиверс алмасы – *Malus sieversii (Ledeb.) M. Roem.* – Яблоня Сиверса.**

Сурет 2. Жоңғар Алатауы МҰТП аумағында таралған сирек және өсімдік түрлерінің 2010-2020 жылдардағы сандық көрсеткіштерінің графигі

2016-2020 жж жоспарға сай және жоспардан тыс 126 күнді құрайтын 39 далалық ботаникалық түгендеу іс-сапарлары ұйымдастырылды. Осы іс-сапарлар нәтижесінде 5 жылда мониторингтік алаңдар мен объектілер саны 12 ден 16-ға жетті, барлығы 92 бір реттік сыналатын фитоценоздар орнатылып сипатталды, кеппешөп қоры толықтырылып 345-тен 812-ге жетті. Кеппешөптер арнайы кеппешөптерге арналған стандартқа сай камеральдық өңдеуден өтіп, этикеткаланып дайындалып, актіленіп арнайы талапқа сай шкафта, кабинетте сақтаулы. Сонымен қатар парк аумағында барлығы 18 дана тақырыптық аншлаптар орнатылған. Осы бесжылдықта зерттелген ҚР Қызыл кітабына енген өсімдік түрлерінің тіршілік формасы, тығыздығы, таралу аймағындағы саны анықталған (Кесте 1).

Кесте 1

**2016-2020 жж Жоңғар-Алатау табиғи паркттың аумағында зерттелген ҚР Қызыл кітабына
енген өсімдік түрлерінің тығыздығы мен таралу аймақтары**

№	Өсімдік атауы	Таралу аймағы	Тіршілік формасы	Тығыздығы, балл	Таралу аймағындағы саны, дана/м ²
1	Алатау бәйшешегі – <i>Crocus alatavicus</i> Regel et Sem.	Тау бөктерлерінде	көпжылдық шөптесін өсімдік	3	6,2
2	Қысқааталықты қызғалдақ – <i>Tulipa brachystemon</i> Regel	парк аумағында тастақтарда	көпжылдық шөптесін өсімдік	3	4,8
3	Жатаған қызғалдақ – <i>Tulipa patens</i> Agardh ex Schult et Schult fil	Көктөбе, Көкжота, Суық шатқалдарында	көпжылдық шөптесін өсімдік	2	5,1
4	Қызғылт семізот – <i>Rhodiola rosea</i> L.	биіктаулы баурайлар мен шатқалдарда	көпжылдық шөптесін өсімдік	3	5,6
5	Таушымылдық сәндегүл – <i>Paeonia anomala</i> L.	тау етегі мен орман алаңқайларында	көпжылдық шөптесін өсімдік	1	6,4
6	Виттрок рауғашы – <i>Rheum wittrokii</i> Lundstr.	орман алқаптарында	көпжылдық шөптесін өсімдік	2	6,4
7	Ақшыл секпілгүл – <i>Fritillaria pallidiflora</i> Schrenk.	субальпі белдеуіне дейін	көпжылдық шөптесін өсімдік	4	4,6
8	Виталий шөмішгүлі – <i>Aquilegia vitalii</i> Gamajun.	көлеңкелі жерлерде, шатқалдардың жарықтарында	көпжылдық шөптесін өсімдік	3	1,8
9	Тянь-шань жанаргүлі – <i>Adonis tianschanica</i> Lipsch.	таулы жазықтар мен баурайларда	көпжылдық шөптесін өсімдік	2	3,7
10	Қызылтілді зиягүл – <i>Senecio pyroglossus</i> Kar. et Kir.	биіктаулы баурайлар мен мореналарда	көпжылдық шөптесін өсімдік	3	3
11	Бұйра лалагүл – <i>Lilium martagon</i> L.	Аманбөктер ИБ Желдіқарағай, Сарқан, Қарасырық шатқалдарында, Басқан ИБ Үлкен Басқан, Қараүңгір Кіші Басқан шатқалдарында	көпжылдық шөптесін өсімдік	5	7,7
12	Максыр маралтамыр – <i>Rhaponticum carthamoides</i> (Willd.) Pjin	Алакөл және Лепсі филиалдары аумағында субальпі және альпі белдеу шалғындықтарында	көпжылдық шөптесін өсімдік	4	4,7
13	Сиверс алмасы – <i>Malus sieversii</i> (Ledeb.) M. Roem.	Сарқан филиалы Тополевка ИБ, Лепсі және Алакөл филиалдары	Ағашты өсімдік	4	0,5
14	Недзвецкий алмасы – <i>Malus niedzwetzkyana</i> Dieck.	Сарқан филиалы Тополевка ИБ, Алакөл филиалы Көкжар ИБ және Лепсі филиалы	Ағашты өсімдік	1	8
15	Оралмалы шұбаршөп – <i>Saussurea involucrata</i> (Kar. Et Kir.) Sch. Bip.	альпі белдеу мореналарында (Лепсі, Сарқан, Кіші Басқан, Тентек өзендерінің жоғарғы жақтары)	көпжылдық шөптесін өсімдік	4	9

Зерттеліп отырған табиғи парк аумағына өсімдіктер қауымдастығы аралас өмір формасын қамтитын алмалы-әртүрлішөпті-бұталы, әртүрлішөпті-қожақаттаңқурайлы-үлкенжапырақты, әртүрлішөпті-мойылды, әртүрлішөпті-дақылды-қайыңды, әртүрлішөпті-бұталы-үлкенжапырақты ассоциациялар кең таралған. Бірақ бөлек аумақтарда итмұрынды, аршалы монотипті ассоциациялар кездеседі. Шөптесіндер ассоциациясы ішінде күрделігүлділер, раушангүлділер мен сарғалдақтар өкілдері басым.

Парк аумағында жабайы Сиверс алмасының (*Malus sieversii* (Ledeb.) M. Roem.) фитоценозы көптеп кездеседі. Алма ағаштары негізінен ертеден келе жатқан үлкен ағаштармен берілген, жас ағаштар салыстырмалы түрде аз. Алма ағаштары шатқалдар бойында кең таралған. Сонымен қатар Недзвецкий алмасының (*Malus niedzwetzkyana* Dieck.) бірнеше ағаштарын кездестіруге болады.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеулердің негізінде сирек кездесетін түрлерді сақтау және табиғи көбею үшін келесі шаралар ұсынылады:

- Ғылыми зерттеу жұмысын жүргізу барысында зерттеу әдістемелерін (морфологиялық зерттеу, геоботаникалық сипаттау техникасы, геоботаникалық мәліметтерді жинау және өңдеу) толыққанды қамту;
- Ғылыми зерттеу жұмысы аясында аналитикалық зерттеулерді жандандыру;
- Сирек өсімдік түрлері таралған аумақтарда тақырыптық баннерлер мен аншлагтар орнату арқылы, жергілікті тұрғындар мен туристтерге қосымша ақпараттар беру, ескірген баннерлер мен аншлагтарды уақытылы жаңартып отыру;
- ҚР Заңнамасына сәйкес ҚР Қызыл кітабына енген сирек өсімдік түрлерін қорғау шараларын үнемі үздіксіз жүргізу;
- Жергілікті тұрғындарға сирек өсімдік түрлерін қорғау туралы үгіт-насихат, экологиялық ағарту жұмыстарын әсіресе вегетациялық кезеңде үнемі жүргізу;
- ҚР Қызыл кітабына енген сирек өсімдік түрлерін қорғау мақсатында мемлекеттік инспекторларға әрқайсысына міндетті түрде қалтаға салып жүруге ыңғайлы нышанда, форматта дайындалған, бірнеше даму фазаларды қамтыған фотосуреттері бар анықтағыш кітапша әзірлеп беру.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Голоскоков В.П. «Флора Джунгарского Алатау» - Алма-Ата, 1984
2. Кокорева И.И. «Жоңғар және Іле Алатауында қорғауды қажет ететін өсімдіктер» - Алматы, 2007
3. Отчет о научно-исследовательской работе по теме «Жоңғар Алатауы МҰТП флорасына түгендеу жүргізу және сирек кездесетін және жойылу қаупі бар өсімдік түрлері популяциясының жағдайын зерттеу» (заключительный) – Сарқан, 2020
4. Сорокина Г.А., Пахарькова Н.В., Шашкова Т.Л., Субботин М.А. «Учебная полевая практика по геоботанике» - Красноярск, 2012
5. Ипатов В.С., Мирин Д.М. «Описание фитоценоза: методическое рекомендации» - Санкт-Петербург, 2008
6. «Программа и методика наблюдений за ценопопуляциями видов растений Красной книги СССР» - Москва, 1986
7. Игембаев С.Б., Садуақасов Д.С., Омаров Е.Е., Кенжеханова Ж.С., Молдахан Ж. «Жоңғар Алатауы мемлекеттік ұлттық табиғи паркі аумағындағы биоалуантүрлілік компоненттеріне мониторинг жүргізу жөніндегі әдістемелік нұсқаулық» - Сарқан, 2016
8. Красная книга Казахстана. Т.2. Растения. – 2-е изд. перераб. и доп. – Астана: ТОО АртPrintXXI, 2014, 452 с.
9. «Иллюстрированный определитель растений Казахстана» – Алма-Ата, 1 том, 1969, 2 том, 1972.

ГОСУДАРСТВЕННОЕ СТИМУЛИРОВАНИЕ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Беделбаева А.Е., магистр, руководитель ОП в сфере учета и финансов

Абдыкалык С.Е., магистр, преподаватель-лектор

Жетысуский университет им. И.Жансугурова, г.Талдықорған

E-mail: aselya.mukatova@mail.ru

Статья посвящена вопросам государственного стимулирования развития предпринимательства в Республике Казахстан. Определены приоритетные направления поддержки субъектов малого и среднего предпринимательства, проанализированы результаты мониторинга по выявлению основных факторов сдерживания и стимулирования предпринимательства в стране. Предложены меры, которые при их достаточном соблюдении могут благоприятно повлиять на развитие малого и среднего предпринимательства в Казахстане.

Ключевые слова: предпринимательство, государственная поддержка, стимулирование, развитие малого и среднего бизнеса, финансовая поддержка.

Мақала Қазақстан Республикасында кәсіпкерлікті дамытуды мемлекеттік ынталандыру мәселелеріне арналған. Шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерін қолдаудың басым бағыттары айқындалды, елдегі кәсіпкерлікті тежеу мен ынталандырудың негізгі факторларын анықтау бойынша мониторинг нәтижелеріне талдау жүргізілді. Қазақстандағы шағын және орта кәсіпкерліктің дамуына қолайлы әсер ететін шаралар кешені ұсынылды.

Тірек сөздер: кәсіпкерлік, мемлекеттік қолдау, шағын және орта бизнесті ынталандыру, дамыту, қаржылық қолдау.

The article is devoted to the issues of state stimulation of entrepreneurship development in the Republic of Kazakhstan. Priority areas of support for small and medium-sized businesses have been identified, the results of monitoring to identify the main factors of deterrence and stimulation of entrepreneurship in the country have been analyzed. The measures that, if sufficiently observed, can favorably affect the development of small and medium-sized businesses in Kazakhstan are proposed.

Key words: entrepreneurship, government support, stimulation, development of small and medium-sized businesses, financial support.

Предпринимательство - сектор бизнеса, во многом определяющий темпы экономического роста, статус занятости населения, структуру и качество валового национального продукта. В свою очередь, государственная поддержка предпринимательства обеспечивает монополизацию экономики, появление дополнительных рабочих мест, формирование рынков в регионах, развитие инноваций.

Общая цель регулирования предпринимательской деятельности со стороны государства заключается в создании благоприятных условий для эффективной и успешной работы компаний и участие предпринимателей в создании новых рабочих мест для трудовых ресурсов страны.

Организация и совершенствование системы поддержки предпринимательства неразрывно связаны с определением конкретных стратегических направлений поддержки. На рисунке 1 представлены направления стимулирования малого и среднего предпринимательства со стороны государства по регионам Республики Казахстан [1, с.43].

Рисунок 1. Приоритетные направления стимулирования и поддержки субъектов малого и среднего предпринимательства в Республике Казахстан

Примечание – составлено авторами на основании источника [1, с.43].

Согласно рисунку 1, основными направлениями стимулирования деятельности малых и средних предприятий являются поддержка инновационных предприятий и предприятий обрабатывающей промышленности и сферы услуг.

Однако, несмотря на интенсификацию усилий органов государственной власти действующие меры по регулированию и поддержки малого и среднего предпринимательства в Казахстане не обеспечивают эффективного решения ряда серьезных проблем, препятствующих успешному развитию данного сектора экономики.

Для определения основных проблем в сфере предпринимательства в Казахстане, необходимо выявить факторы, которые оказывают сдерживающие действия на развитие предпринимательской деятельности. Рассмотрим данные Global Entrepreneurship Monitor по развитию предпринимательской деятельности в Казахстане, где были определены основные факторы стимулирования и сдерживания развития предпринимательской деятельности (таблица 1).

Таблица 1

Мониторинг экспертизы Global Entrepreneurship Monitor по выявлению основных факторов сдерживания и стимулирования предпринимательства в Республике Казахстан

Основные факторы сдерживания	%	Основные факторы стимулирования	%
Финансовая помощь	52,9	Политика, реализуемая государством	78,8
Политический, социальный и институциональный элемент	44,1	Государственные программы развития	42,4
Политика, реализуемая государством	38,2	Экономические условия	24,2
Экономические условия	32,3	Финансовая помощь	15,1
Действия коррупционного характера	29,4	Обучение и повышение квалификации	12,1
Обучение и повышение квалификации	23,5	Политический, социальный и институциональный элемент	12,1
Доступность инфраструктуры	11,8	Глобализация	12,1
Доступность внутреннего рынка	8,8	Склонность к предпринимательской деятельности	9
Цена трудовых ресурсов, доступность и возможность регулирования	5,9	Культурно-социальные правила	6

Культурно-социальные правила	5,9	Цена трудовых ресурсов, доступность и возможность регулирования	3
Склонность к предпринимательской деятельности	5,9	Действия коррупционного характера	3
Внедрение научных исследований	2,9		
Примечание – составлено на основании источника [2, с.13].			

Согласно данным таблицы 1, эксперты Global Entrepreneurship Monitor определили, что такие препятствия как недостаточная финансовая поддержка, политический и институциональный контекст, государственная политика, экономическая среда и проблемы коррупции являются наиболее важными барьерами развития предпринимательской деятельности в Республике Казахстан. Также эксперты отметили проблему образования и обучения в сфере предпринимательской деятельности, наблюдается нехватка адекватного коммерческого образования и квалифицированной рабочей силы на рынке труда.

Одним из наиболее серьезных факторов, сдерживающих эффективное развитие предпринимательской деятельности, является излишнее количество административных барьеров. Существует множество инстанций, в которых необходимо согласовывать документы, затягиваются сроки их рассмотрения [3, с.918].

В настоящее время представители малого и среднего бизнеса испытывают трудности в недоступности финансовых и кредитных ресурсов, на приемлемых для них условиях. Кредитная политика банков в отношении МСП ориентирована в основном на финансирование торгово-закупочной деятельности. Банки второго уровня кредиты предоставляют по высокой ставке. Кроме того, банки требуют залоговое обеспечение, которого у большинства начинающих предпринимателей нет, как правило, стоимость залогового имущества в два раза дороже получаемого кредита [4, с.14].

Одним из основных факторов, препятствующих развитию предпринимательской активности населения, является отсутствие конкурентной среды на рынке доступа к объектам инфраструктуры (электроэнергия, коммунальные услуги). Кроме того, можно обозначить проблемы взаимодействия внутри бизнес-сообщества, а также взаимодействия предпринимателей с местными властями и проверяющими инстанциями [5, с.210].

Таким образом, следующие меры, при их достаточном соблюдении должны благоприятно повлиять на развитие малого и среднего предпринимательства в Казахстане:

- проведение мониторинга правильного применения нормативных правовых актов в части субъектов предпринимательства с целью своевременной подготовки предложений по совершенствованию нормативно-правовых актов для создания благоприятных условий развития малого и среднего бизнеса;
- проведение анализа эффективности программ поддержки малого и среднего предпринимательства;
- обеспечение общественного обсуждения рассматриваемых проектов законов и других нормативно-правовых актов в сфере малого и среднего бизнеса с участием представителей предпринимательского сообщества;
- информирование представителей бизнес-сообществ малого и среднего предпринимательства о всех программах поддержки, планируемых Правительством, для более полного участия в них предпринимателей;
- создание центров по работе с субъектами малого предпринимательства в целях оказания данным субъектам информационно-консультационной поддержки и помощи в составлении и приеме документов, перенаправлении их в соответствующие органы и получении разрешений надзорных и контролирующих органов («одно окно»);
- обеспечение участия представителей предпринимательского сообщества на начальной (проектной) стадии разработки проектов законов и иных нормативных правовых

актов в сфере малого и среднего бизнеса, обсуждение указанных вопросов бизнес-сообществом области;

- сформировать перечень организаций, образующих инфраструктуру поддержки субъектов малого и среднего предпринимательства, и разместить его на сайте электронного Правительства;

- совершенствовать программы вовлечения молодежи в предпринимательство;

- разработать систему мер государственной поддержки начинающих предпринимателей;

- оказывать содействие субъектам малого и среднего предпринимательства в части предоставления им земельных участков и производственных площадей для создания инновационных производственно-технологических зон, максимально обеспеченных коммунальной инфраструктурой;

- разработать меры дополнительной поддержки субъектов малого и среднего предпринимательства, реализующих проекты, ориентированные на приоритетные направления развития экономики;

- повышать квалификацию консультантов, экспертов для оказания качественных информационных, аналитических, консультационных, обучающих услуг предприятиям малого и среднего бизнеса;

- усилить работу по поиску, отбору и подготовке, продвижению и сопровождению наиболее перспективных инвестиционных проектов, представленных малым и средним бизнесом, в сфере модернизации, внедрению инноваций, повышению конкурентоспособности

- уделять особое внимание созданию необходимого кадрового потенциала для сектора малого и среднего бизнеса, обладающего современными знаниями в сфере инноваций и внешнеэкономической деятельности;

- активизировать взаимодействие с начинающими предпринимателями, решившими организовать собственное дело, вовлекая их в общественные предпринимательские объединения с целью более эффективного совместного развития конкурентоспособного бизнеса и др.

В заключении хочется отметить, несмотря на то, что развитию МСП в Казахстане уделяется большое внимание, следует понимать, что это только первые шаги на пути к здоровой экономике с развитым малым и средним бизнесом.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Отчет о состоянии развития МСП в Казахстане и его регионах. АО «Фонд развития предпринимательства «Даму». Алматы. - 2020. - № 12. - 108 с.

2. Национальный доклад: Казахстан. Глобальный мониторинг предпринимательства. Назарбаев университет. Нур-Султан. - 2020. - 58 с.

3. Сальжанова З.А., Копжасарова Г.А. Новые возможности развития малого и среднего бизнеса в Казахстане в рамках «Концепции государственного регулирования предпринимательской деятельности до 2020 года»// Фундаментальные исследования. - 2014. - № 8-4. - С. 918-922.

4. Байтурсунов А.А. Совершенствование системы государственного стимулирования приоритетных направлений малого и среднего предпринимательства (на примере Республики Казахстан). Автореферат дис. на соискание уч.ст. к.э.н. Москва. - 2019. - 28 С.

5. Гусов А.З., Байтурсунов А.А. Особенности системы государственного регулирования и поддержки малого и среднего предпринимательства в Республике Казахстан// Ученые записки Российской Академии предпринимательства. - 2017. - Т. 16. - № 4. - С. 210-221.

АКТИВИЗАЦИЯ ТВОРЧЕСКО-ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ШКОЛЬНИКОВ НА УРОКАХ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТРУДА

Бедельбаева А. В. студентка, Абдухаирова А. Т. к.п.н., ст. преподаватель
Жетысуский университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган

E-mail: bedelbaeva_asya@mail.ru

Активизация творческой деятельности школьников – одна из важных проблем на современном этапе развития педагогической теории и практики. Важно решать эти проблемы именно в школьном возрасте, когда закладываются основы мировоззрения и миропонимания будущих граждан. Эффективней всего такая возможность представляется в основной школе на уроках художественного труда. Художественный труд в школе является источником знакомства школьников с изобразительным искусством, с прикладными ремеслами, с исторической культурой.

Ключевые слова: активизация, творческая деятельность, художественный труд, познавательная активность, школьник, урок.

Мектеп оқушыларының шығармашылық белсенділігін жандандыру педагогикалық теория мен практиканың дамуының қазіргі кезеңіндегі маңызды проблемалардың бірі болып табылады. Бұл мәселелерді болашақ азаматтардың дүниетанымы мен дүниетанымының негізі қаланған кезде, дәл мектеп жасында шешу маңызды. Мұндай мүмкіндік бастауыш мектепте көркем сабақ кезінде тиімді түрде ұсынылады. Мектептегі көркемдік жұмыс - мектеп оқушыларын бейнелеу өнерімен, қолданбалы қолөнермен, тарихи мәдениетпен таныстырудың қайнар көзі.

Тірек сөздер: белсендіру, шығармашылық әрекет, көркемдік жұмыс, танымдық әрекет, мектеп оқушысы, сабақ.

The revitalization of the creative activity of schoolchildren is one of the important problems at the present stage of the development of pedagogical theory and practice. It is important to solve these problems precisely at school age when the foundations of the worldview and world outlook of future citizens are laid. Such an opportunity is presented most effectively in elementary school during art lessons. Artistic work at school is a source of acquaintance of schoolchildren with visual arts, applied crafts, and historical culture.

Key words: activation, creative activity, artistic work, cognitive activity, schoolchild, lesson.

В Казахстане цифровизация школьного образования является одним из ведущих трендов. В процессе реформирования образования, наряду с выраженными положительными результатами, ученые наблюдают и негативные изменения в мышлении школьников. Стали привычными такие слова как «поколение Z», «клиповое мышление», «цифровые аборигены» и др. Зависимость и увлеченность школьника гаджетами ограничивают его возможность заниматься творчеством, что отражается на развитии его духовных и нравственных качеств. Усиливается социальная изоляция, люди все больше времени проводят в видеоиграх, используют социальные сети, пренебрегая своей реальной жизнью. Технология заменила наш старый способ взаимодействия. Если школьник легко взаимодействует с более чем 100 друзьями в сети, ему не нужно выходить на улицу, чтобы заводить новых друзей, что на более позднем этапе может привести к одиночеству. Вышеизложенное позволяет сделать вывод, что отношение к цифровизации образования неоднозначно; кто-то считает, что оно окажет благоприятное влияние на систему образования, а кто-то, наоборот, не поддерживает данные преобразования из-за того, что люди в скором времени утратят способность мыслить.

Понимая всю серьезность положения, при котором цифровизация образования захватывает внимание школьника и уводит его от творчества, считаем, что школа должна предложить и другие формы и средства, способствующие развитию мыслительной деятельности и художественного понимания, обогащать его духовный мир.

Решение этой проблемы мы видим в активизации творческо-познавательной деятельности школьника.

Активизация творческой деятельности школьников – одна из актуальных проблем на современном этапе развития педагогической теории и практики. Это закономерно, так как учение – ведущий вид деятельности школьников, в процессе которого решаются главные задачи, поставленные перед школой: подготовить подрастающее поколение к жизни, к труду, к активному участию в социальной жизни, быть патриотами своей страны.

Ключевой проблемой в решении задачи повышения эффективности и качества учебного процесса является развитие познавательной активности учащихся. Важно решать эти проблемы именно в школьном возрасте, когда закладываются основы мировоззрения и миропонимания будущих граждан. Эффективней всего такая возможность представляется в основной школе на уроках художественного труда.

Уроки художественного труда в школе являются источником знакомства школьников с изобразительным искусством, с прикладными ремеслами, с исторической культурой. Анкетирование школьников показывает, что уроки художественного труда для них наиболее интересны. Выполняя собственноручно ту или иную творческую работу, достигая результат, при этом отличный от других, школьник получает удовлетворение.

Очевидно, что уроки художественного труда являются доминантными в познавательно-творческой деятельности школьника, приносят наиболее глубокий развивающий и воспитательный эффект. В исследованиях ученых педагогов и психологов П.П. Блонского, Л.С. Выготского, В.П. Зинченко, В.С. Мухиной, В.А. Сухомлинского рассматриваются различные психологические и педагогические аспекты рассматриваемой проблемы. Они подчеркивали значимость художественного труда для развития творческой деятельности учащихся.

Наибольший интерес представляют труды и работы педагогов, посвященные художественному образованию и эстетическому воспитанию школьников (Ростовцев Н.Н., Кузин В.С., Козлов В.И., Ералин К.Е., Козыбаков М.Ж., Амиргазин К.А., Сманов И.С., Кемешев Д.А., Булатов С.С.) и др.

Рассматривая и анализируя труды ведущих ученых, педагогов, искусствоведения, изучая диссертационные исследования в области школьного художественного труда, можно констатировать, что остается не до конца раскрытой проблема активизации познавательной деятельности средствами прикладного и изобразительного искусства. В частности, отсутствуют методические рекомендации по созданию педагогических условий, необходимых для этого процесса. Обычно, в рамках традиционного уровня специальных знаний, умений и навыков развитию творческих способностей уделяется недостаточное внимание, что значительно снижает качество выполняемых работ. Выявление данного недостатка и потребность педагогической практики послужили основанием для определения средств и условий активизации познавательно-творческой деятельности школьников.

Для активизации познавательно-творческой деятельности школьников на уроках художественного труда используются следующие формы организации учебно-образовательного процесса:

- система учебно-творческих заданий, направленных на личностно ориентированный подход к учащимся. Например, провести урок рисования в парке, одновременно предоставить возможность сбора материала для будущих поделок.

- дидактические игры, театрализованный подход, тесты, поиск дополнительного занимательного материала и т. п. Например, на уроке художественного труда использовать такие материалы как гуашь, акварельные краски, применять такие технологии как квиллинг, печворк, гончарные изделия и др.

– система межпредметных связей, что позволяет почувствовать практическую направленность уроков художественного труда, их связь с жизнью. Например, урок литературы и раздел прикладного искусства тесно переплетен: читая литературное произведения школьники представляют быт, знакомятся с ремеслами и могут их из рассказа перенести на бумагу.

Разнообразие материалов и техники повышает творческую инициативу, развивает фантазию и воображение школьника. При выполнении довольно сложных и нестандартных работ с использованием различных материалов, учащиеся начинают с увлечением заниматься рисованием, стремятся выполнять свои работы на высоком уровне, творчески подходить к выполнению задачи. В результате повышается мотивация учащихся к самостоятельной работе, улучшается качество знаний, развивается познавательный интерес к искусству, учащиеся становятся более активными.

Творчество – деятельность, порождающая нечто новое, ранее не известное. Например, изобразительное искусство с разной степенью иллюзорности дает в своей совокупности многогранную, целостную картину действительности, жизни людей и природы во всем богатстве ее индивидуальных реальных проявлений, а нередко и наглядное воплощение не существующих в реальности образов, являющихся плодом неукротимой детской фантазии.

Творчество как важнейший механизм приспособления, в более широком плане можно рассматривать не только как профессиональную характеристику, но и как необходимое личностное качество, позволяющее ребёнку в быстро меняющихся социальных условиях ориентироваться во всё более расширяющемся потоке информации.

Определённое таким образом понятие «творчество» охватывает все виды творческой деятельности, художественное творчество, музыкальное, научное, техническое и многие другие его виды. Решение данной проблемы мы видим не только в активизации познавательно-творческой деятельности на уроках художественного труда, как доминирующего, но и в целом учебно-воспитательный процесс должен включать творческие элементы, способствующие развитию эстетического вкуса. При этом особое значение приобретает целенаправленное развитие художественного творчества специальных знаний, умений и навыков в области изобразительного и прикладного искусства. Учитель, развивая у школьников активную деятельность средствами изобразительного искусства, прикладного ремесленного мастерства, способствует развитию их личностных качеств, таких как: потребность творческой деятельности, художественно образное мышления, обогащение специальным опытом, необходимым для художественной деятельности.

Изучение изобразительного и прикладного искусства на уроках художественного труда в школе является продолжением начального этапа художественно-эстетического развития личности, важным неотъемлемым звеном в системе непрерывного художественного образования и направлено на формирование морально-нравственных ценностей, представлений о гармонии художественной картины мира; предполагает развитие и становление эмоционально-образного, творческого типа мышления.

Активизация учебно-познавательной деятельности на занятиях в основной школе постоянно находится во внимании, уже выявлена система средств, с помощью которых учитель добивается включения каждого ученика в активную целенаправленную учебно-познавательную деятельность на основе сочетания индивидуальной, парной, групповой и фронтальной работы. В педагогической практике используются различные пути активизации познавательной деятельности, основные среди них – разнообразие форм, методов, средств обучения, выбор таких их сочетаний, которые в возникших ситуациях стимулируют активность и самостоятельность учащихся.

В целях активизации и создания мотивации к творческой деятельности нами организуются выставки творческих работ, конкурсы групповых проектов, экскурсии, дидактические игры. Не менее важным при организации познавательной деятельности

учащихся является принцип взаимообучения. В процессе обучения школьники могут обучать друг друга, обмениваясь знаниями, анализируют и обобщают факты, информацию; творчески подходят к использованию этих знаний.

Именно поэтому на уроках художественного труда мы уделяем большое внимание обсуждению выполненных объектов (картины, поделки и др.). Обычно, выставляется одна или несколько работ (зависит от цели преподавателя), ученикам предлагается оценить картину или изделие, при этом обязательно аргументировать, обосновывать свои выводы. Опыт показывает, что такая форма активизации учебной деятельности является наиболее эффективной:

- каждый ученик зная, что любая из его работ может быть выставленной на показ, стремится выполнить ее наилучшим образом (активизирует свои способности, старается);
- проявляется усиленный интерес к представленной работе одноклассника, так как ему предстоит дать оценку этому ;
- развивается познавательный интерес, так как школьник прежде чем выступить, должен подготовиться, пополнить знания по заданной теме ;
- формируется культура речи, культура общения;
- воспитывается толерантность.

Педагогическая действительность ежедневно доказывает, что процесс обучения проходит эффективнее, если ученик проявляет познавательную активность. Познавательная активность школьника рассматривается как постоянно изменяющееся глубокое и качественное свойство личности, направленное на осознание предмета деятельности и достижение конечного, значимого для него результата.

Одно из важных условий успешного развития познавательной активности – разнообразие и вариативность работы со школьниками на уроках. Эти условия заложены уже в рабочей учебной программе. Новизна обстановки, необычное начало работы, красивые и разнообразные материалы, интересные для них, неповторяющиеся задания, возможность выбора и еще многие другие факторы обеспечивают живость и непосредственность детского восприятия и деятельности.

Активность и инициативность на уроках художественного труда являются ведущими в формировании самостоятельной познавательной деятельности и способствуют направленности развития личности в современных условиях. Очень важно, чтобы учебно-познавательная деятельность учащихся носила творческий, поисковой характер. Процесс изучения проблемы должен носить исследовательский характер.

С этой целью мы проводим в разное время года поисковые экскурсии на природе, в парке, где учитель акцентирует внимание школьников не только на картины окружающей природы, краски, игру теней солнечного света и многое другое. Наряду с этим просит школьников высказать свои ассоциации, вызванные облаками, деревьями, звуками описать ощущения и, главное, запомнить и передать увиденное в своей предстоящей работе. Как уже говорилось ранее, важной составляющей активизации творческо-познавательной деятельности является задание, связанное с поиском природных материалов для поделки. Такое задание активизирует ассоциативное мышление, что безусловно развивает творческую индивидуальность школьника, раскрывает его, возможно скрытые, таланты.

Следующим средством активизации познавательной деятельности являются презентации по художественному и прикладному искусству. Презентации проводятся два раза в течение учебного года в открытой форме с приглашением родителей, ведущих специалистов и учителей. Здесь важно разнообразие заданий, поэтому задание, его тематика тщательно продумывается учителем, учитываются индивидуальные наклонности ученика, его трудоспособность, интересы. Эта форма активизации познавательной деятельности является эффективной, так как ученик работает самостоятельно, его задача выявить главное из огромного информационного поля, провести анализ, что будет интересно не только ему, а и слушателям. Кроме того, такой труд, связанный с поиском, выбором, анализом и обобщением является началом научных исследований, приобщает школьников к науке.

В процессе подготовки и выступления школьник обогащается опытом определения приоритетов, публичного выступления, культуры поведения.

Таким образом мы пришли к выводу, что несмотря на цифровизацию образования и ее функциональному удобству, необходимо развивать у школьников потребность в творческой деятельности, тем более, пока дети не потеряли интерес к познанию нового. Именно поэтому проблема активизации познавательной-творческой деятельности является острой проблемой школьного образования и решается она в целом через учебно-воспитательный процесс.

Вместе с тем наиболее эффективный результат решения этой проблемы достигается на уроках художественного труда, так как здесь учитель располагает широким спектром педагогических форм и средств для развития индивидуальных способностей школьника.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Арнхейм, Р. Искусство и визуальное восприятие [Текст] / Р. Арнхейм. – М.: Архитектура-С, 2007. – 392 с.
2. Аралбаев, Р.К. Образовательная сфера Республики Казахстан как социальный институт [Текст] / Р.К. Аралбаев.- Алматы: Рауан, 2001.- С.180.
3. Белозерских Г.М. Развитие творческого потенциала личности // Начальная школа. – 1994.
4. Громов, Е. С. Художественное творчество // Опыт исторической характеристики некоторых проблем [Текст] / Е. С. Громов - М.: Искусство, 1977. – 320 с
5. Методика обучения изобразительной деятельности и конструированию. / Под ред. Т. С. Комаровой. - М., 1991.
6. Комарова Т. С. Обучение детей технике рисования. - М., 1994
7. Фомина Т.Н. Проблемы школы в развитии и воспитании творческих способностей учащихся [Текст] / Т.Н.Фомина // Вестник Евразийского гуманитарного института. -2008.-№4.
8. Хмель, Н.Д. Категории педагогики в практической деятельности учителя [Текст] / Н.Д. Хмель, А.К. Рысбаева.- Алматы: Қаржы-қаражат, 2003.- 24с.
9. <https://zhurnalpedagog.ru/servisy/publik/publ?id=7846>
10. <https://nsportal.ru/shkola/tekhnologiya/library/2016/03/28/aktivizatsiya-poznavatelnoy-deyatelnosti-uchashchih-sya-na>

УДК 371

<https://doi.org/10.53355/y8470-5593-0629-m>

РОЛЬ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПЕДАГОГА

Бейсенбаева Г.А , Тунгатарова.Г.С
Детский сад №42 ГККП, г.Талдыкоргана

E-mail: Gumi.tungatarova@mail.ru

Жеке тіл табу деген ұғым қазіргі таңда педагогика саласында жиі кездесуде. Тіл табу – психологиялық – педагогикалық ұстанымдарының ең керектісі. Сол себепті оқу-тәрбие жұмысында әр баланың ерекшелігі ескеріледі. Оқытуда жеке тіл табуды іске асыру үшін балалардың психологиялық ерекшеліктерін зерттеу керек. Сол себепті заманауи педагог психология бағытындағы білімдерді және дағдыларды білу керек.

Тірек сөздер: *жеке тіл табу, психология, педагогика, қағида, оқушы.*

Сегодня, в сфере педагогики, все чаще встречается понятие индивидуального подхода, данный подход является важным психолого-педагогическим принципом, согласно которому в учебно-воспитательной работе с детьми учитываются индивидуальные особенности каждого ребенка. А для осуществления индивидуального подхода в обучение, необходимо

специальное изучение психологических особенностей детей. Именно поэтому современный педагог должен обладать элементарными знаниями и навыками в области психологии.

Ключевые слова: индивидуальный подход, психология, педагогика, принцип, ученик.

Individual approach is an important principle of Psychology and Education that is frequently used in Pedagogy today. In accordance with this principle every child's individual characteristics are taken into consideration in the education process. Individual approach implementation in the education process requires special study of children psychology. That is the reason why the teacher should have elementary knowledge and skills in the sphere of Psychology.

Keywords: individual approach, psychology, pedagogy, principle, learner.

В современном мире развитых технологий в профессиональной деятельности педагога важная роль отводится психологическим знаниям, ведь как говорил К.Д.Ушинский «Чтобы всесторонне воспитать человека, его надо всесторонне изучить». Психологические знания педагога повышают эффективность обучения и воспитания ребенка. Как известно, целью воспитания является формирование личности, соответствующей требованиям развивающегося общества. А достижение этой цели предполагает изучение закономерностей формирования личности: её направленности, способностей, потребностей и мотивов.

Сегодня, в сфере педагогики, все чаще встречается понятие индивидуального подхода, данный подход является важным психолого-педагогическим принципом, согласно которому в учебно-воспитательной работе с детьми учитываются индивидуальные особенности каждого ребенка. А для осуществления индивидуального подхода в обучении, необходимо специальное изучение психологических особенностей детей. Именно поэтому современный педагог должен обладать элементарными знаниями и навыками в области психологии.

Если рассматривать труды выдающегося просветителя казахского народа, педагога И.Алтынсарина, то можно заметить что решающее значение он придавал личности учителя. Он учил: «Прежде чем воспитывать людей, воспитывай себя» [2, с.38], и действительно, его педагогические идеи актуальны и на сегодняшний день. Ведь задача учителя не только учить, направлять, но и воспитывать. Его предназначение – проследить за становлением личности ребенка, входящего в современный мир, воспитывать человека, способного достойно занять свое место в жизни, стать конкурентно способной личностью. В период школьной жизни учитель для ребенка самый необходимый человек, который может подсказать, направить и поддержать. Если учитель будет обладать психологическими знаниями, то сможет разобраться в ребенке, увидеть его глубину души и найти для него наилучший подход в обучении. Сегодня в школах все доступно: хорошая материально-техническая база, новые учебники, просторные кабинеты. Но этого не всегда достаточно, И. Алтынсарин говорил: «Учителем может работать далеко не каждый, и душа должна быть щедрее у педагога и ответственности больше и профессионализм – достаточно высокий». [3, с.43] Ведь только благодаря искренней любви к своей работе и детям можно воспитать настоящую личность. Так какими же психологическими знаниями должен обладать педагог? Классификаций знаний и умений много, так доктором психологических наук, профессором Н.В. Кузьминой была предложена следующая структура знаний учителя:

- знание содержания деятельности своего предмета;
- знание правил осуществления деятельности;
- знание психологических особенностей овладения учащимися содержанием и методами учебной деятельности;
- знание индивидуально-психологических особенностей учащихся;
- знание достоинств и недостатков собственной деятельности и личности.

Если рассматривать работы американских исследователей, то можно заметить, что они идут от личностей учителя и ученика, поэтому их структуры психологических знаний

и умений учителя более психологичны, исходя из этого учитель должен обладать следующими знаниями и умениями:

- знание содержания предмета преподавания;
- знания и умения по возрастной психологии;
- умения обучать и осознавать реакции учеников на действия учителя;
- знание и умение использовать индивидуальные различия;
- знание и умение использовать закономерности процесса «учение — обучение»;
- умение приспосабливаться к новой ситуации, к неожиданным инновациям.[4]

Стоит заметить, как много должен знать и уметь педагог. В первую очередь, педагог должен обладать знаниями по возрастной психологии и понимать, что все поступки детей связаны с возрастными изменениями их психики, четко знать и понимать, что результаты ребенка нужно сравнивать только с его собственными, а не с результатами других детей, – видеть внутренние побуждения и стремления ребенка, видеть направленность его потребностей и мотивов, уметь влиять на эту направленность, предъявлять адекватные требования возможностям ребенка, уметь не только слушать, но и слышать ребенка и понимать, что каждый ребенок имеет свое мнение и оно может отличаться от других.

Так же необходимо помнить о психологических качествах, с помощью которых педагог может успешно справляться со своей работой. Это и самоконтроль, самокритичность, самооценка своих поступков, уметь видеть хорошее в окружающем мире.

Ф.П. Гоноболин выделяет следующие педагогические способности:

- дидактические способности, они позволяют учителю успешно осуществлять отбор содержания и методов обучения учащихся, доступно излагать учебный материал, вызывая познавательную активность у самих учащихся;
- экспрессивные способности, позволяют учителю найти наилучшую эмоционально-выразительную форму изложения программного материала;
- перцептивные способности – выражаются в психологической наблюдательности педагога по отношению к учащимся, проникновении в их внутреннее духовное состояние, глубоком понимании возрастных и индивидуальных особенностей воспитуемых;
- организаторские способности, помогают обеспечить дисциплину и порядок в классе; продуманное использование каждой минуты на уроке, создание дружного и сплоченного коллектива учащихся;
- суггестивные или авторитарные способности – способности к внушению, сильному эмоционально-волевому влиянию учителя на учащихся и умение на этой основе завоевывать авторитет в их глазах; академические способности, связаны с усвоением знаний, навыков и умений в соответствующей области науки.[1, с.125]

И если брать в сравнении идеи И. Алтынсарина и современных исследователей, то можно заметить, что, несмотря на другой век, великий педагог был прав:

«В селе ты не просто порядочный житель,

У всех на виду твоё имя –Учитель!

И спрос с тебя строгий, и честь высока,

И ноша твоя на миру нелегка».

Подвести итог вышесказанному хотелось бы словами ученого и практика, Кандидата педагогических наук, профессора кафедры педагогики и психологии В.М. Лизинского, который подчеркивал, что сегодня знать психологические особенности, свои собственные и своих учеников, уметь применять психологические методы и приемы в общении становится просто необходимым.

Не зная психологических тонкостей этой деятельности, просто невозможно работать с детьми разного возраста, а особенно с социально и педагогически запущенными, одаренными или имеющими особенности развития.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Гоноболин Ф.Н. Внимание и его воспитание. – Москва, 1972, 125 с
2. Дербисалин А. О литературном наследии И. Алтынсарина//сборник статей о казахской литературе.- Алма-Ата, 1977. 38 с.
3. Джумагулов К.Т. Алтынсарин и развитие культуры казахского народа. – Алма-Ата: Казахстан, 1984. 43 с.
4. Аукев В. Образование – основа общества // Саясат, 2007, № 9.

ЭОЖ 150.113

<https://doi.org/10.53355/s7285-1924-4609-z>

ЖАСТАРДЫ БАСКЕТБОЛ ОЙЫНЫНА ҮЙРЕТУДІҢ БАСТАПҚЫ КЕЗЕҢІНДЕГІ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАС

Бейсенов Е.Е., «Дене шынықтыру және спорт» мамандығының 2 курс магистранты
Ғылыми жетекшісі: **Зауренбеков Б.З.**, PhD докторы
І.Жансүгіров атындағы Жетысу университеті, Талдықорған қаласы

E-mail: zauranbekov83@mail.ru

Баскетбол студенттердің дене тәрбиесінің ең тиімді құралдарының бірі болып табылады. Сабақтарда оқытудың және спорттық жаттығудың дәстүрлі қағидаттарын ұтымды пайдалану және жеке көзқарас дені сау және физикалық дайындалған маманды тәрбиелеуге мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: Баскетбол ойынының ережелері, физикалық денсаулық, салауатты өмір салты, дене шынықтыру, қозғалыс белсенділігі.

Баскетбол является одним из самых эффективных средств физического воспитания студентов. Рациональное использования на занятиях традиционных принципов обучения и спортивной тренировки и индивидуальный подход позволит воспитать здорового и физическ подготовленного специалиста.

Ключевые слова: правила игры в баскетбол, физическое здоровье, здоровый образ жизни, физическая культура, двигательная активность.

Basketball is one of the most effective means of physical education of students. Rational use of traditional principles of training and sports training in the classroom and an individual approach will allow you to educate a healthy and physically prepared specialist.

Keywords: basketball rules, physical health, healthy lifestyle, physical culture, motor activity.

Тәрбие жүйесінің бір саласы дене шынықтыру. Дене мәдениеті әрбір адамның жұмыс істеу қабілетін тиімді және ұтымды түрде жоғарылатуға бағытталған. Осыған байланысты оның дамуы бүкіл халықтың әлеуметтік жағдайының жақсаруымен еңбек ету мен тәрбие жұмысына ерекше көңіл бөлуді талап етеді. [1].

Қазіргі қоғамда білім беру адам қызметінің ең ауқымды салаларының бірі болып отыр. Білім берудің әлеуметтік рөлі айтарлықтай өсті: оның бағыттылығы және тиімділігіне адамзат дамуының болашағы көп жағдайда байланысты. Қазақстанның Мәдениет және спорт министрлігінің бұйрықтарына сәйкес тәрбие жұмысы оқу-жаттығу сабақтары, жарыстар үдерісінде және күнделікті өткізіліп, және оқушының спортпен айналысуға, өзінің спорттық шеберлігін үнемі арттыруға, патриотизмді, шеберлікті, тәжірибелі тәрбиелеуге және оларды практикалық қызметінде шығармашылық қолдауға, спорттық этиканы сақтауға қажеттілігін қалыптастыру тиіс [2].

Жалпы салауаттанудың негізгі мақсаты — әрбір жеке адамның және тұтастай қоғамның денсаулығын қамтамасыз ету. [3]. Салауатты өмір салтын қалыптастырудың негізгі мақсаты - балалар және жастарда жас ерекшеліктеріне, құндылық бағдарларына және имандылық-еріктілігіне сәйкес салауатты өмір салтының ұғымдарын, дағдыларын және уәждерін қалыптастыру.

Баскетбол ойынының техникалық тәсілдерін қалыптастыруда қолдану үшін технологиялық қадамды негіздеуге көшпес бұрын, осы қадам педагогикалық әрекетте жүзеге асатын педагогикалық технологиялардың маңызды белгілерін қарастырайық.

Анықтамалық және ғылыми-әдістемелік әдебиетте кез келген технологияның негізгі белгілері келесі түрде берілген:

а) технология- процессуалдық санат;
ә) технология нысанның жағдайын өзгерту әдістерінің жиынтығы түрінде көріне алады;
б) технология тиімді және экономикалық үдерістерге жобалауға және қолдануға бағытталған. Сондай - ақ диагностикалық мақсатты білім беру мен нәтижелілік мақсатқа кепілді түрде қол жеткізуді және білім беру үдерісінің тиімділігін білдіреді, ал экономикалық - оқу уақыты резервін, мұғалімдердің еңбегін тиімді ететін және оқыту нәтижесіне қысқа мерзімде жоспарлы түрде қол жеткізуді қамтамасыз ететін педагогикалық технологияның сапасын білдіреді [4].

Аталған маңызды дерлік белгілерді ескеріп, біз оқу материалының мазмұнын, түрін және оқушыларды оқытудың әдістерін, бірнеше кезеңдерді қамтитын баскетбол ойыны техникасының негізгі тәсілдеріне үйретудің технологиялық қадамының негіздерін анықтадық.

Бірінші кезеңде біз оқу-ойын әрекетінің көрсеткішті-деңгейлік сұлбасын жасадық, онда оқыту үдерісі нәтижесінде ойынды жүргізудің көрсеткішті-келісілген тәсілдері түріндегі нәтижесін алудың тұтас және бірегей актісі түрінде көрінеді. Кез-келген әрекеттің көрсеткішті-келісілген тәсілдері әдетте мақсаттан әрекеттің бағдарламасына біртіндеп өтудің, не және қалай алынғанын анықтайтын, бағдарламадан әрекет өніміне өтудің тізбегі сияқты суреттеледі.

Біздің жұмысымызда С.В. Иванов кеңес берген өту сұлбасы қолданылды: мақсат-жоба-жоспар-өнім, мұнда тізбектің әрбір элементі кез келген әрекеттің, соның ішінде, біздің ойымызша, баскетбол ойыны тәсілдерін игерудің жаттығу-оқу әрекетінің шынайы нәтижесін құрудың, белгілі бір деңгейі болып табылады.

Аталған әрбір элементті оқушы-баскетболшыларды техникалық дайындаудың бастапқы кезеңіне қатысты қолдануын қысқаша сипаттап өтейік.

Қарапайым мақсат деп іс жүзінде жаңғыртылған, өлшеніп, жүйелі түрде құрылғын және басқарылатын болашақ нәтиженің, әрекеттің өнімін тамаша немесе ойша үлгісін елестетуді айтады. Баскетбол ойыны техникасының тәсілдерін игеру - бұл мақсатты айқындау аспектілерінің бірі. Оның басқа аспектісі жас ойыншылардың техникалық тәсілдерді орындағандағы өз жетістіктерінің деңгейі туралы түсініктерінде жатыр. Мақсат - ойын техникасы тәсілдерінің қандай да бір түрін игеру барысындағы үйлесімді өзгеріп тұратын жетістіктер деңгейі, ол оқушының үйрену барысында жұмсайтын ақыл-ой және адамгершілік күш салуына да байланысты. Сонымен қатар, жетістіктер деңгейіне жас ойыншының талаптану деңгейі де, сыныптағы тұлға ретіндегі өзін танытудың себептері де ұдайы әсерін тигізіп отырады. Сонымен, мақсатты айқындаудың актісінде ойын әрекетін бағдарлау, оқушы-спортшы субъектісі болып табылатын, өте жоғары деңгейде (макродеңгей) жүріп жатады.

Көрсеткішті құрылымы бар әрекеттің келесі деңгейі сұлбада берілген нәтижені алу болашағы көрсетілген, жоба түрінде көрсетілген. Осы аралық деңгейде (мезодеңгей) оқушының назары ойын техникасы тәсілдерінің әрбіреуінің айрықша белгілеріне бағытталады, олардың құрылымын ойыншының жинақтаған тәжірибесімен салыстыру жүріп жатады және осының негізінде қандай күш-жігер мен ресурстар және белгіленген мерзімге оқытуды аяқтау үшін қосымша қандай шаралар қабылдау қажеттігі анықталады. Жобалау актісінде оқу үдерісінің жалпы ойын құру, оқу барысында оқушының субъективті қызметтерін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін, оның арқауының бағдарламасын құру қалыптасады.

Келесі деңгейде (микродеңгей) болашақ нәтижелерді елестету оқу-жаттығу әрекетінің тәжірибелік мазмұнын нақтылап, оны жүзеге асырудың нақты жоспарын жасауға мүмкіндік береді. Жоспар деңгейінде сабақтардың құралы, оларды сабақ барысында пайдаланудың реттілігі, оқытудың тиімділігін арттырудың қажетті және жеткілікті жағдайлары туралы шешімдер қабылданады. Сонымен қатар, оқушы-ойыншының бойындағы қимыл әрекетін ұлғайтудың қосымша құралдары мен мақсатты оқу-ойын әрекетіндегі орны мен рөлі анықталады.

Оқу-ойын әрекетінің көрсеткішті құрылымындағы атқарушылық элемент педагогикалық технологияның тәжірибелік бөлігі болып табылады. Осы деңгейде оқушы-баскетболшылардың әрекеттің бағдарлау негізін жүзеге асырудың ойын тәсілдерін игеруі, игеру түрінің реттілікпен ауысуы жүріп жатады: сыртқы материалдықтан ішкі және дауыстау арқылы ішкі ақыл – ой әрекетіне өту. Бақылау және түзету әрекеттерінің кезеңдерін ұйымдастыру үшін бірқатар тестілер қолданылды (2 тарау).

Оқу- ойын әрекетінің ұсынылған құрылымдық элементтері - алда тұрған оқу процесі және оның болашақтағы нәтижесі туралы ақпараттың жалпылану дәрежесі бойынша өзара айырмасы бар мақсат, жоба, жоспар мен орындау, оқытуды басқарудың түрлі деңгейлерін жүзеге асыратын және оның әр деңгейінде өзіне тән арнайылық мәселелер жиынтығы шешілетін бағдарлама түрінде беріледі, оны сұлбадан көруге болады.

Кестеде техникалық дайындықтың бастапқы кезеңіндегі оқушы-баскетболшының оқу әрекетінің көрсеткішті құрылымы

Мақсатты айқындау	Жобалау	Жоспарлау	Орындау
допты қағып алу	1 жоба	1 жоспар	1 нәтиже
допты шығыршыққа тастау	2 жоба	2 жоспар	2 нәтиже
допты беру	3 жоба	3 жоспар	3 нәтиже
допты алып жүру	4 жоба	4 жоспар	4 нәтиже

Сұлбадан, оқу әрекетінің көрсеткішті құрылымы оның элементтерінің өзара байланысының екі түрімен түзілгенін көрсетеді. Біріншіден, онда басқарудың бір деңгейінен екіншісіне өтуіне және осы әсердің нәтижесіндегі кері ақпаратты алуға жауапты басқарушы командалардың субординациясының байланысы бар. Бұндай байланыстың мысалы- мақсат, жоба, жоспар.

Екіншіден, онда жаңа бастаған ойыншыға ойынның бір тәсілінен кейін екіншісін игеруіне өтуіне және игерудің түрлі тәсілдерін бір деңгейде салыстыруға мүмкіндік беретін бағдарлар байланысы берілген. Баскетболдағы субординация мен координацияның толық байланысы түрінде көрсетілген ойын әрекетінің құрылымын біз әрі қарай көрсеткішті құрылым (тұтас) деп атаймыз, және соған сәйкестікті оқушы-баскетболшылардың ойын әрекетінің қалыптасуының маңызды белгісі деп санаймыз.

Технологиялық кадамды жобалаудың екінші кезеңінде біз назарымызды баскетболдағы ойын әрекетінің бағдарлы негізін, ойыншының санасында ойынның мәнін қабылдауының алға жылжуын, осы мәнге жетудің жолдары мен тәсілдерін қалыптастыратын, элементтерін құрастыруға бағыттадық.

Ең алдымен, бағдарды дамыту үшін біз ойынның қисындық құрылымын «баскетбол ойынының ережелерінде» - допты қарсыластың шығыршығына тастау және басқа команданың допты иемденуіне және шығыршыққа тастауына жол бермеу деп тұжырымдалған мақсаты бойынша атап көрсетуге тырыстық. Ойынды жүргізудің жалпы ережесі, осы мақсатқа сәйкес оның құрылымын шартты түрде бірнеше ойын комбинациясына жатқызуға болады:

- а) допты ұстау- лақтыру үшін қажетті орынға беру (ең дұрысы қалқан астына)- лақтыру;
- ә) қағып алу- алып жүру- қозғалыста шығыршыққа тастау;
- б) шығыршыққа тастаумен аяқталатын, позициялық шабуыл.

Қисындық құрылымына ұдайы тірегі бар ойынды игеру, қазіргі ғылыми психологияда сөзсіз қабылданғандай, ойындағы жалпы бағдарлықты қалыптастыруға, оның тұтастығын жүргізуге және оның құрамдастарының байланысына жағдай жасайды.

Баскетбол ойынына бағдарлауды жобалау кезеңі технологиялық қадам құрылымында салыстырмалы дербестігі бар, ойын және оқу әрекетіне енуді қамтамасыз етіп, баскетболшының келесі-орындаушылық кезеңінде жүзеге асатын, жаттығуға деген саналы және белсенді қарым-қатынасын қалыптастырады.

Бұл кезең ақыл-ой әрекеті мен түсінігін кезеңді түрде қалыптастырудың теориялық қағидасын пайдалана отырып құрылған, оқушылардың ақыл-ой және қозғалыс әрекеттерінің реттілігінен тұрады.

Бұл теорияда үйрету әрекеттің белгілі түрлерінің жүйесі түрінде қарастырылады. Үйрету әрекетінің әрбір түрі себеппен біріктірілген әрекеттер жүйесінен және жиынтығында құрамына кіретін әрекеттің мақсатына қол жеткізуді қамтамасыз етуден тұрады. Осы теорияның орталық буыны- адам әрекетінің бірлігі түріндегі әрекет болып табылады. Біздің еңбегімізге қатысты осындай қозғалыс әрекеттері баскетбол ойыны техникасының тәсілдері болып келеді.

Әрбір әрекет үш бөліктен тұрады: бағдарлық, орындаушылық және бақылау-түзетушілік. Бірінші бөлігін жүзеге асыру нәтижесінде әрекеттің бағдарлық негізі (ӘБН) қалыптасады, әрекеттің екінші бөлігі ӘБН негізінде және қатысуымен қалыптасатын, бағдарламаны жүзеге асырады. Әрекеттің үшінші бөлігі алғашқы екеуін бақылайды, оларды мақсатқа жету тиімділігі бойынша бағалайды. Сөйтіп, кез-келген әрекетке үйретуді өзіндік технологиялық үйретудің педагогикалық жүйесі түрінде қарастыруға болады.

Екінші – әрекеттің материалды түрдегі қалыптасу кезеңінде оқушылар сыртқы, материалды пішінге кіретін барлық НТН толығымен көрсете отырып, орындады. Әрекеттің бағдарлық, орындаушылық және бақылайтын бөліктері де осындай түрде жүзеге асты. Осы кезеңдегі үйрету сұлбаларда, макеттерде, бағдарда, жазбаларда келтірілген үлгілер бойынша өткізілді. Үйренушілер әрекеттерді өздеріне тән қабілеттері бойынша қайталады. Бұл әрбір қайталауды саналы түрде орындауға, өз әрекетін үлгімен салыстыруға және соған жақындатуға мүмкіндік берді.

Мұғалімнің әрекетінде бұл кезең ерекше орында тұр. Әрекеттің нысанымен тығыз байланыстағы шынайы мазмұнын атап көрсету үшін, оны күрделі өңдеуден өткізу керек, атап айтқанда, біріншіден, ашып көрсету, екіншіден, жалпылау.

Әрекетті кең талдап көрсету үшін, барлық НТН олардың байланысында нақтылап қарастыру қажет. Соның нәтижесінде оқушы мұғалімнің түсіндірмесінен кейін өздігінен орындап, әрбіреуін қайталауы тиіс. Әрекетті бұлай толық талдау – оның объективті мазмұнын көрсетудің алғашқы шарты. Екіншісі– жалпылау. П.Я. Гальпериннің пікірінше, әрекетті жалпылау - оның көп объектісінен осы әрекетті орындауға қажетті біреуін ғана тандап алуды білдіреді. Кең талдау мен жалпылау нәтижесінде ғана әрекеттің мазмұны оқушыға ұғынықты болмақ.

Осы кезеңдегі үйретудің қорытындысы- ойыншының сыртқы тіректі қажет етпейтіндей, әрекеттерді меңгеруі. Осыдан үшінші кезең басталады.

Үйретудің жаңа кезеңінің мазмұны- әрекетті затқа таянбай, дауыстау жоспарына ауыстыру (сұлбалар, диаграммалар және т.б.) . Әрекеттің бағдарлық бөлігі, атап айтқанда, оның объективті, заттық мазмұны, бір деңгейден екіншісіне ауыстырылады. Осыған, қалыптаспаған әрекеттің тіректі қажет ететінін қосқан жөн, осы кезеңде сөйлеудің тірек қызметін атқарады.

Үйретудің соңғы кезеңінде мұғалімнің негізгі міндеті- әрекетті ақыл-ойда бекітуде көрінеді. Бұл міндет екі кезеңнен тұрады. Біріншісі, әрекетті сыртқыдан ішкі сөйлеуге ауыстыру. Бұл ауысу ақыл-ой әрекетінің бірінші пішінін білдіреді. Осы кезеңнің мазмұны- дауыстау әрекетін бекіту, бірақ, ішкі сөйлеуде; осы кезеңнің қорытындысы- формула (нұсқау) бойынша әрекет ету. Осы сәттен бастап үйретудің бесінші кезеңі басталады – бұл

ақыл-ой әрекетін қалыптастырудың соңғы кезеңі. Осы кезеңнің ерекшелігі- ауызша нұсқауды қысқарту. П.Я. Гальперин осы кезеңді сипаттағанда, былай атап көрсеткен: ішкі сөйлеу «... автоматты түрде және негізінен өзін өзі бақылаудан тысқары жүреді. Сыртқы сөйлеудің жекелеген бөліктері, тек болып жатқан, бірақ, қалған мазмұнының қасында орындалмайтын, ішкі сөйлеуге оның арнайылық сипатын береді» [5].

Қозғалыс әрекетін үйретудегі бақылау және түзетуді біз мұғалім тарапынан да, оқушы тарапынан да бөлек қарастырдық. Бұл айырмашылық, мұғалімде әрекет тамаша үлгіде қалыптасқандығымен, ал үйренуші қалыптасудың бұл түрін әлі игеруі керектігінде көрінеді. Мұғалімнің бақылауы оқушы-баскетболшы орындаған, қозғалыс әрекетінің өлшемдерін мұғалімнің өзінің түсінігіндегі кейбір эталонмен, тамаша ақыл-ой пішінімен қалыптасқанмен салыстыра өлшеумен және қателерді тауып, оларды жоюмен шектеледі.

Үйренудің осы кезеңдерінде қимыл әрекетін жалпылау және қысқарту бақылаушы әрекетінің өзгеруіне әкеп соғады. Бақылауды қысқарту қозғалыс әрекетін оның үлгісімен салыстыру жүргізілмейтінін, тек соны ойда ұстайтынын білдіреді. Әрі қарай салыстыру үдерісі санадан мүлдем кетеді, ал өзін – өзі бақылау қимыл әрекетін қабылдаудан еш айырмасы жоқ және оны қадағалаумен шектеледі. Мұнда П.Я. Гальперин үйрету үдерісі үшін маңызды аспектіні алға тартады: « Бақылаудың әрекеті зейінге ұласады, тікелей бақылау үшін (өзін-өзі бақылау) біздің белсенділігімізге таяу, ол біздің қозғалыс әрекетіміздің бір жағы болып көрінеді» [6].

Сөйтіп, жалпы білім беретін мектепте баскетболға үйретудің бастапқы кезеңінде ойын техникасы негіздерінің қалыптасуын зерттеу, ұдайы динамикалық байланыста болып келетін оқушылардың дене жағынан, техникалық және ойын дайындықтары жалпы және арнайы педагогикалық әсерлерге байланысты екендігін көрсетті. Мұндай байланыс оқушыларды дайындаудың құралдары мен әдістерін (технологиясын) және олармен сабақ өткізудің әдістемелерін құрастыру қадамының мәнін күн ілгері анықтап берді.

Осының барлығы оқу және ойын әрекетіне қажетті, баскетбол ойыны техникасын бастапқы кезеңде меңгерудің маңыздылығын дәлелдейді.

Қорытынды ретінде тағы атап өтейік: біздер ұсынған құралдар (баскетболдың) және оларды қолдануды жетілдіру- оқу-ойын әрекетіндегі жетістіктерін күн ілгері анықтап берген, дене жағынан, техникалық-тактикалық көрсеткіштерін тиімді жетілдіруін қамтамасыз етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Денешынықтыру және спорт туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. 2014 жылғы 3 шілдедегі № 228-V ҚРЗ (2018.24.05. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). - <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000228>
2. «Қазақстан Республикасының денешынықтыру мен спортты дамытудың 2025 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2016 жылғы 11 қаңтардағы № 168 Жарлығы. -<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000168>
3. https://primeminister.kz/kz/news/kultura_i_sport/prezident-zholdauin-iske-asiru-dene-shiniktiru-sauiktiru-keshenderinin-90-auidik-eldi-mekenderde-salinadi
4. Сериков В. Личностно-ориентированное образование // Педагогика, 1994. –16–216.
5. Сологуб А.А. Современная система спортивной подготовки баскетболистов. – М.: Физкультура и спорт, 1995. – 91 бет.
6. Теория и методика физического воспитания: Учебник для студентов факультета физической культуры педагогических институтов по специальности 03.03 Физическая культура / под редакцией Е.А. Ашмарина. – М.: Просвещение, 1990. – 287бет.

СПОРТШЫЛАРДЫҢ ПСИХИКАЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҒЫНА ӘСЕРЛЕУШІ ФАКТОРЛАР

Бейсенова Д.А., Нурадилов М.Х., Нурғаш Ш.М.

Ғылыми жетекшісі: м.ғ.к., аға оқытушы Галиева Г.Б.

І. Жансүгіров атындағы университет, Талдықорған қ-сы

E- mail: gulmira.galiyeva.63@bk.ru

Спортшылардың соматикалық денсаулығының жиі бұзылуы бейімделудің көріністерінің бірі болып табылады, ол жалпы әлеуметтік бейімделудің салдары да, себебі де болуы мүмкін. Сондықтан спортшылар арасында жүйке-психикалық денсаулығының жай-күйі бейімделу механизмдерінің жұмысында мүмкін болатын бұзушылықтарды уақтылы анықтау мәселесі өте маңызды.

Тірек сөздер: Стресс, психикалық денсаулық, фактор- стресс.

Частые нарушения соматического здоровья спортсменов являются одним из проявлений дезадаптации, которая может быть как следствием, так и причиной общей социальной адаптации. Поэтому проблема своевременного выявления возможных нарушений в функционировании механизмов адаптации состояния нервно-психического здоровья у спортсменов имеет первостепенное значение.

Ключевые слова: Стресс, психическое здоровье, фактор-стресс.

Frequent violations of the somatic health of athletes are one of the manifestations of maladaptation, which can be both a consequence and a cause of general social adaptation. Therefore, the problem of timely detection of possible violations in the functioning of the mechanisms of adaptation of the state of neuropsychiatric health in athletes is of paramount importance.

Key words: Stress, mental health, stress factor

Спорт адамның басқа іс-әрекеттерінен ерекшеленеді, өйткені оның негізі күшті стресс факторы – бәсекелестік. Оның өзгергіштігі мен алдын-ала болжанбауына байланысты бұл стресске толықтай бейімделу мүмкін емес. Сондықтан спорттық жетістік сөзсіз нейropsychиатриялық денсаулық деңгейімен байланысты. Шетелдік зерттеулерде невротизация белгілері бар спортшылар бірдей біліктілігі бар спортшыларға ұтылатыны анықталды.

Әр адамның биоәлеуметтік негізі бар психикалық бейімделудің қатаң жеке кедергісі бар екені белгілі. Егер психикалық белсенділіктің резервтері таусылса, онда оның "серпілісі" пайда болуы мүмкін, бұл шекаралық жағдайларға – невротизация мен психопатизацияға әкеледі. Жетекші фактор-стресстік жағдайда бара бара әрекет ету үшін "еркіндік дәрежелерінің" болмауы. Психопатизация кезінде бейімделу тосқауылының биологиялық негіздері бірінші орынға шығады. Жеке бұзылулардың нәтижесінде кейіпкердің екпіні психопатияға айналуы мүмкін. Жеке тұлғаның невротизациясымен бейімделу тосқауылының әлеуметтік негізінің "серпілісі" пайда болады, ал адамның нервiнiң жоғарылауы қозғыштықпен, мазасыздықпен, тітіркенумен бірге жүреді. Стресстік күйден шығу белгілі бір адамның бейімделу қабілетімен, оның апаттық-қорғаныс механизмдерінің дамуымен, қиын жағдайларда өмір сүру қабілетімен байланысты. Адамның экстремалды орта жағдайларына психофизиологиялық бейімделуі норма шекарасындағы психологиялық реакциялардың өзгеруімен бірге жүреді. Мұнда организм өмірлік маңызды функцияларды сақтау үшін бір немесе бірнеше функцияларды құрбан етуі керек, онсыз бұл жағдайда өмір сүру мүмкін емес. Предпатология ағзаның бейімделу "лимиттерінен" асып кетуін білдіреді. Бұл ретте: А) маңызды емес функцияларды бір мезгілде жоғалтқан кезде интеграцияның жоғары деңгейін

сақтау; б) функцияларды интеграциялаудың неғұрлым төмен деңгейіне көшу; в) бірінші және екінші нұсқалардың үйлесуі мүмкін. Адаптивті психофизиологиялық норманың шекаралары жеке функционалды жүйелер үшін әр түрлі (и.Г. Малкина Пух, 2005). Соматикалық денсаулықтың жиі бұзылуы бейімделудің көріністерінің бірі болып табылады, ол жалпы әлеуметтік бейімделудің салдары да, себебі де болуы мүмкін. Сондықтан спортшылар арасында жүйке-психикалық денсаулығының жай-күйі бейімделу механизмдерінің жұмысында мүмкін болатын бұзушылықтарды уақтылы анықтау мәселесі өте маңызды. Спортшылар үшін қабылдаудың жеткіліктілігі де өте маңызды. Сонымен қатар, әртүрлі спорт түрлерімен айналысатын адамдар үшін қабылдаудың барлық белгілі түрлерінің ішінде қол жетімді емес, бірақ белгілі бір спорт түрінде басым болатын қабылдаудың белгілі бір түрлері маңызды болады. Мысалы, жекпе-жектер үшін бұл қарсыластың қимылдарын қабылдау, ал спортшылар (жүгірушілер) немесе шаңғышылар үшін – уақытты қабылдау және т. б.

Күшті физикалық және нейропсихикалық шаршау кезінде қабылдаудың жеткіліктілігі бұзылады, бұл спортшының психикалық денсаулығына әсер ете алмайды. Бұл қабылдаудың жеткіліктілігі спортшының жеке басының психикалық денсаулығын сақтау процесінде маңызды фактор екенін білдіреді.

Бұл терминнің соматикалық кеңістігі кең. Әл-ауқат әрқашан субъективті және көбінесе қанағаттану сезімімен және өзін-өзі танумен байланысты. Психологиялық әл-ауқат әртүрлі, жиі қарама-қарсы позициялардан түсіндіріледі. Сонымен, Т.Шеленков пен П. Фесенконың зерттеуінде бұл ұғымға екі қарама-қарсы көзқарас ерекшеленеді. Біріншісінің жақтаушылары "психологиялық әл-ауқат" ұғымын психологиялық денсаулық, өмір сапасы, әлеуметтік бейімделу және т. б. ұғымдармен біріктіреді.

Екінші көзқарасты және психологиялық әл-ауқатқа деген көзқарасты сүйетіндер, керісінше, бұл ұғым аталған ұғымдарға жақын деп санайды, бірақ ол олармен бірдей емес.

Бұл авторлар, біздің ойымызша, психологиялық әл-ауқатты адамның өзін және өз өмірін субъективті эмоционалды бағалауымен дұрыс байланыстырады, олар әл-ауқат болған кезде субъект өзін-өзі тануға және жеке өсуге ұмтылады. Шынында да, психологиялық әл-ауқат теріс психикалық жағдайлардың болуымен тікелей байланысты емес, дегенмен бұл олардың ауырлығына байланысты.

Жақсы қанағаттандырылған жағдайда субъективті түрде қабылданатын әл-ауқат оның компоненттерімен анықталады: физикалық, психологиялық, рухани, материалдық әл-ауқат. Айта кету керек, әл-ауқаттың барлық компоненттері бір-бірімен тығыз байланысты және бір-біріне әсер етеді, бұл тұтастық сезімін, Ішкі тепе-теңдікті және психикалық функциялар мен процестердің үйлесімділігін анықтайды.

Сонымен қатар, Л.Куликов әл-ауқаттың тек екі негізгі компонентін анықтайды: танымдық және эмоционалды.

Біздің ойымызша, адамның психологиялық әл-ауқаты-бұл өзін-өзі қанағаттандырудың субъективті қабылданған күйін, өзін-өзі тану процесін, қоршаған ортаны және өмір сапасын көрсететін интегралды фактор.

Көбінесе психикалық денсаулық дегеніміз әртүрлі психикалық қасиеттер мен процестердің тепе-теңдік күйін, оларды иелену, дұрыс пайдалану және дамыту қабілетін, сондай-ақ адам қоғамда үйлесімді жұмыс істей алатын кез-келген "ауыр" белгілердің болмауын білдіреді. Психикалық денсаулықты және жалпы денсаулықты сақтау және нығайту үшін жастардың көпшілігі спортпен белсенді айналысады. Дене шынықтыру мен спортқа арналған көптеген жұмыстар физикалық белсенділіктің адам ағзасына оң әсерін көрсетеді.

Көптеген авторлар спорттың табиғаты жеке тұлғаны өзгертудің күшті факторына ие екенін айтады. Спортпен шұғылдану барысында оның еркі, мінезі, өзін-өзі басқару қабілеті шыңдалады. Спорт моральдық жағымды құндылықтар жүйесін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Спорттық жарыстарға қатысу табандылықты, құнды моральдық және ерікті қасиеттерді, еркектікті және т.б. тәрбиелеуге ықпал ететіні атап өтілді. Нәтижесінде спорт тұлғаның қалыптасуына, демек, адамның психикалық денсаулығына теріс әсер етуі мүмкін.

Психологиялық денсаулық-бұл биологиялық, психологиялық, әлеуметтік деңгейлердің танымдық-бағалау компонентін қамтитын жеке әл-ауқаттың интегралды сипаттамасы және ұйымдастыру, реттеу, өмір жолының тұтастығын қамтамасыз ету функцияларын орындайтын жоғары психологиялық формацияларға ерекше рөл береді. Психологиялық денсаулық жағдайына әсер ететін сыртқы және ішкі көптеген факторлар бар.

Қазіргі уақытта спорт пен дене шынықтыру барған сайын танымал бола бастаған кезде, мәселе өзекті болып отыр: адамның өмірінде тұрақты физикалық белсенділіктің болуы немесе болмауы осы адамның психологиялық денсаулығына қалай әсер етеді.

Қазіргі ғылымда "Денсаулық" ұғымы жалпыға бірдей қабылданған бірыңғай түсіндірмеге ие емес, ол полисемиямен және құрамның гетерогенділігімен сипатталады. 1948 жылы Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (ДДСҰ) жарғысының кіріспесінде келтірілген анықтамаға сәйкес, денсаулық — бұл аурудың немесе физикалық ақаулардың болмауымен ғана емес, сонымен бірге толық физикалық, психикалық және әлеуметтік әл-ауқатымен сипатталатын адамның жағдайы. Психикалық денсаулықты және жалпы денсаулықты сақтау және нығайту үшін жастардың көпшілігі спортпен белсенді айналысады. Дене шынықтыру мен спортқа арналған көптеген жұмыстар физикалық белсенділіктің адам ағзасына оң әсерін көрсетеді.

Көптеген авторлар спорттың табиғаты жеке тұлғаны өзгертудің күшті факторына ие екенін айтады. Спортпен шұғылдану барысында оның еркі, мінезі, өзін-өзі басқару қабілеті шыңдалады. Спорт моральдық жағымды құндылықтар жүйесін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Спорттық жарыстарға қатысу табандылықты, құнды моральдық және ерікті қасиеттерді, еркектікті және т.б. тәрбиелеуге ықпал ететіні атап өтілді. Нәтижесінде спорт тұлғаның қалыптасуына, демек, адамның психикалық денсаулығына теріс әсер етуі мүмкін.

Дене немесе физикалық денсаулық-бұл организмнің функцияларын өзін-өзі реттеудің жетілдірілуі, физиологиялық процестердің үйлесімі және қоршаған ортаның әртүрлі факторларына максималды бейімделу байқалатын дененің жағдайы. Ол дене шынықтыру дәрежесімен, физикалық дамумен, дене шынықтырумен, жаттығумен, физикалық белсенділікпен, дененің өз функцияларын орындау қабілетіне сәйкес өлшенеді және негізінен оның сақталуы мен дамуын қамтамасыз етеді. Дене денсаулығының маңызды компоненттері-ағзаның вегетативті және иммундық мәртебесі және сенсорлық денсаулық.

Психикалық денсаулық-бұл адамның сыртқы және ішкі ынталандыруларға барабар жауап беру қабілеті, өзін қоршаған ортамен теңестіру қабілеті. Психикалық денсаулықтың көрінісі-адамның психологиялық әл-ауқаты.

Әлеуметтік денсаулық-бұл әлеуметтік ортаға бейімделу, әлеуметтік функцияларды толық орындау мүмкіндігі. Әлеуметтік денсаулық әлеуметтік байланыстарды, ресурстарды, қарым-қатынас қабілетін және оның сапасын көрсетеді. Әлеуметтік денсаулық деңгейі-бұл әлеуметтік белсенділік пен адамн Көптеген авторлар психологиялық тұрғыдан сау жетілген адамдарға тән қасиеттерді сипаттайды. А. Маслоу келесі сипаттамаларды атап өтті:

- шындыққа бағдарлаудың болуы;
- өзіңізді және басқаларды олар сияқты қабылдау;
- өзіне емес, проблемаға назар аудару;
- жалғыз болу қажеттілігінің болуы;
- адамдар мен құбылыстарды қабылдауда стереотиптерге бейімділіктің болмауы;
- руханият;
- адамзатпен сәйкестендіру;
- қабілеті жақын адамдармен қатынастары;

К. Роджерстің пікірінше, адамның "толық жұмыс істеуі", яғни психологиялық денсаулық келесі жеке сипаттамаларды анықтайды, бұл:

- өз ойлары мен сезімдерін терең және барабар білуді қажет ететін тәжірибеге ашықтық,
- жағымсыз сезімдерден жеткіліксіз психологиялық қорғауды дамыту үрдісінің болмауы
- мінез-құлықты таңдаудың негізі ретінде өз сезімдері мен ойларын қабылдау қабілеті.

Осылайша, психологиялық сау адам мобильді және сыртқы өзгерістерге сезімтал, бірақ белгілі бір ішкі өзегі, қауіпсіздік шегі бар, психологиялық қорғаудың тиімді әдістеріне ие, бұл оған шындықтың деструктивті факторларына қарсы тұруға және өмірлік белсенділігін оңтайландыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта дене шынықтыру мен спорт осындай әлеуметтік күш пен маңыздылыққа ие болды, олар қоғам тарихында ешқашан болған емес. Дене шынықтыру және спорт физикалық дамудың тиімді құралы ғана емес, сонымен қатар адамның психологиялық денсаулығына оң әсер етеді.

Біздің елде дене шынықтыру және спорт рухани байлықты, моральдық тазалықты және физикалық жетілдіруді үйлесімді түрде үйлестіретін адамды тәрбиелеудің маңызды құралдарының бірі ретінде қарастырылады.

Спорт кескіндеме, мүсін, Музыка және балетпен қатар біртіндеп адамдарды адамның кемелділігі өмірдің ең әдемі құндылықтарының бірі екендігіне сендіреді. Адам қабілеттерін ашудағы спорттың ең жоғары мәні. Тек физикалық емес.

А. П. Нечаев өзінің монографиясында былай деп жазды: "қозғалыс тәрбиесі жоқ жерде толық білім туралы айту мүмкін емес екенін мойындайтын кез келді. Белгілі бір мағынада ептілік, шыдамдылық пен табандылықты бұлшықет қасиеттері деп атауға болады, ал шаршау, апатия, көңіл - күй, скучно, мазасыздық, алаңдаушылық және теңгерімсіздік-бұлшықет ақаулары". Көптеген авторлар психологиялық тұрғыдан сау жетілген адамдарға тән қасиеттерді сипаттайды. А. Маслоу келесі сипаттамаларды атап өтті:

- шындыққа бағдарлаудың болуы;
- өзіңізді және басқаларды олар сияқты қабылдау;
- өзіне емес, проблемаға назар аудару;
- адамдар мен құбылыстарды қабылдауда стереотиптерге бейімділіктің болмауы;
- адамзатпен сәйкестендіру;
- қабілеті жақын адамдармен қатынастары;

К. Роджерстің пікірінше, адамның "толық жұмыс істеуі", яғни психологиялық денсаулық келесі жеке сипаттамаларды анықтайды, бұл:

- өз ойлары мен сезімдерін терең және барабар білуді қажет ететін тәжірибеге ашықтық,
- жағымсыз сезімдерден жеткіліксіз психологиялық қорғауды дамыту үрдісінің болмауы
- мінез-құлықты таңдаудың негізі ретінде өз сезімдері мен ойларын қабылдау қабілеті.

Осылайша, психологиялық сау адам мобильді және сыртқы өзгерістерге сезімтал, бірақ белгілі бір ішкі өзегі, қауіпсіздік шегі бар, психологиялық қорғаудың тиімді әдістеріне ие, бұл оған шындықтың деструктивті факторларына қарсы тұруға және өмірлік белсенділігін оңтайландыруға мүмкіндік береді.

Ерікті түрде объективті де, субъективті де қиындықтарды да жеңе алмай, спортта нәтижелі нәтижеге қол жеткізу мүмкін емес. Күнделікті сағат сайын өзіне қарсы күресті көрсете отырып, адамның өмірлік маңызды қасиеттерін қалыптастыру үшін табандылық, мақсаттылық, батылдық пен батылдық, өзін-өзі тәрбиелеу және бастамашылық сияқты объективті жағдайлар жасау үшін қолайлы атмосфера пайда болады.

Сонымен қатар, спорттың маңызды практикалық пайдасы бар: физикалық белсенділікпен үнемі айналысатын адамдарда мазасыздық, шиеленіс және агрессия азаяды. Спорт-бұл антидепрессанттың бір түрі, ол өз проблемаларын ұмытып, жеңілдетуге және демалуға көмектеседі, бұл уақытты денеге пайдалы өткізеді.

Дозаланған жүктемелер қандағы қантты теңестіреді және созылмалы бұлшықет кернеуін жояды, бұл үнемі жүйке адамдарға тән. Мұндай физикалық белсенділік стресс деңгейін бақылауда ұстауға мүмкіндік береді, өйткені спорт жинақталған агрессияның туыстарына және дау-жанжалға емес, сырттан және пайдадан шығуына ықпал етеді.

Спорт кезінде дене эндорфиндерді шығарады-табиғи антидепрессанттар. Эндорфиндер (ми нейрондарында табиғи түрде пайда болатын апиинға ұқсас химиялық қосылыстар) адамды эйфория күйіне келтіреді, сондықтан эндорфиндер көбінесе "бақыт

гормондары" немесе "қуаныш гормондары" деп аталады. Дене белсенділігі дененің барлық мүшелеріне, соның ішінде миға оттегінің белсенді ағынын тудырады. Бұл көңілсіздік, депрессия, стресс, ұйқысыздық сияқты көптеген психикалық алаңдаушылықтардың белгілерін азайтуға көмектеседі.

Дене белсенділігінің көңіл-күйге қалай әсер ететінін анықтауға арналған алғашқы зерттеу 1970 жылы жүргізілді. Оған ерлердің екі тобы қатысты. Біріншісі-алты апта бойы жаттыққан болатын: бағдарламаға жүгіру, жүзу, велосипед тебу енгізілді. Екіншісі - әдеттегі отырықшы өмір салтын жүргізді. Нәтижесінде, субъектілердің бірінші тобындағы ер адамдар депрессияға ұшыраған күйден әлдеқайда жылдам шықты.

Жүгіруден кейін қандағы осы "бақыт" гормонының деңгейі едәуір көтерілетіні анықталды: 10 минуттан кейін — 42%, ал 20 минуттан кейін — 110 %. Шыдамдылықты дамытуға бағытталған ұзақ мерзімді физикалық белсенділік қысқа уақытқа қарағанда бета-эндорфин деңгейін жоғарылатады деп болжанады. Бета-эндорфин күшті эйфориялық әсерге ие-депрессиядан шығуға және психикалық тепе-теңдікке ықпал етеді. Стресс пен күйзеліс кезеңінде адамдар қоршаған әлемнен оқшаулануға тырысады. Алайда, осы кезеңде "Розетканы" табу өте маңызды және бұл жағдайда спорт өте қолайлы. Объективті және субъективті көптеген факторлар бар: әлеуметтік шеңбердің кеңеюі, жаңа мүдделердің, білім мен мақсаттардың пайда болуы, жағдайдың өзгеруі және депрессиялық Ойлардан ауысу, агрессиядан, ашуланудан және басқа да деструктивті эмоциялардан арылу. Айта кету керек, ойын (командалық) спорт түрлерімен жүйелі түрде айналысу адамның қарым-қатынас қабілеттерінің дамуына жағымды әсер етеді, мысалы, әдептілік, әдептілік, шығармашылыққа деген құштарлық, шешім қабылдаудағы Тәуелсіздік. Ұжым мен қоғам алдындағы міндет пен жауапкершілік сезімі де қалыптасады. Командада ойнайтын адам эмпатия мен қамқорлықты үйренеді.

Дене шынықтыру және спорт қоғамның әрбір мүшесіне өзінің "Мен" - ін дамыту, бекіту және білдіру, спорттық іс-әрекетке жанаушылық пен қатыстылық үшін кең мүмкіндіктер береді.

Кез-келген спорт түрінің ерекшелігі-жарыстар. Олар адамның моральдық-этикалық тәрбиесіне оң әсер етеді. Спортпен шұғылданатын және жарыстарға қатысатын адам жеке қасиеттерін дамытатын "салауатты" бәсекелестікті үйренеді. Қолданыстағы ереже жарыс күресінің барысын ғана емес, оған дайындықты да анықтайды. Ережелер спортшыдан физикалық қасиеттердің нақты көріністерін, ерікті күш-жігерді, ойлаудың белгілі бір қасиеттерін, эмоционалды толқудың қолайлы деңгейін талап етеді. Қасиеттер мен қасиеттерді қайталап көрсету қажеттілігі сөзсіз олардың дамуына әкеледі.

Спорт адамға өзіне және өз күшіне сенімділік береді. Әр адамның өзін және өз мүмкіндіктерін бағалау қажеттілігі бар. Спорттық жетістіктер арқылы өзін-өзі бағалау деңгейінің жоғарылауы ерікті ұмтылыстарға және мақсат қоюға, адамның жемісті болуына, сапасы мен пайдалылығына әсер етеді.

Спорттық іс-әрекеттің арқасында адамның интеллектуалды қабілеттерін дамыту маңызды емес. Бұл спорттық тактиканы шығармашылық іздеу, жаңа спорттық техниканы игеру, эмоцияларыңызды басқару, жедел шешімдер табу және оларды қабылдау процесіне байланысты. Мұның бәрі тереңдіктің, ендіктің, сынның, ойлаудың икемділігінің, сондай-ақ танымдық белсенділіктің дамуына ықпал етеді, бұл спорт саласындағы қарым-қатынасқа айтарлықтай ықпал етеді. Спорт денсаулықты, дененің физикалық жағдайын нығайту мен сақтаудың маңызды аспектілерінің бірі ғана емес, сонымен бірге жеке тұлғаны тәрбиелеу құралы болып табылады.

Спортпен шұғылдану барысында адамның еркі, мінезі шыңдалады, өзін-өзі басқару, әртүрлі қиын жағдайларда тез және дұрыс жүру, уақтылы шешім қабылдау, тәуекелге бару немесе қауіп-қатерден аулақ болу қабілеті жақсарады.

Жыл сайын спорт күрделене түсуде, ақылды, қызықты, бірақ спортқа деген қызығушылықтың белсенді көрінісі де артып келеді. Бұл дене шынықтыру мен спорттың адам тұлғасының қалыптасуына әсер ету үлесі үнемі өсіп келе жатқанын білдіреді.

Дене жаттығулары мен спорт адамның психикалық денсаулығын жақсартатынын тағы бір рет атап өткен жөн. Дене шынықтыру нәтижесінде жүйке кернеуі жеңілдейді, ұйқы мен әл-ауқат жақсарады, жұмыс қабілеті артады. Осыған байланысты кешкі жаттығулар әсіресе пайдалы, олар бір күнде жиналған жағымсыз эмоцияларды жеңілдетеді және стресстен туындаған адреналиннің артық мөлшерін "күйдіреді".

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Спорттың адамның психологиялық денсаулығы мен жеке басына әсері. - [Электрондық ресурс].
2. Спорттың психикалық жағдайға әсері: пайдасы мен зияны. - [Электрондық ресурс]. Қатынау режимі:
3. Дене жаттығуларының адам психикасына әсері. [Электрондық ресурс].
4. Ақпаев А.Т. Спортшылар мен спорт командасының психологиялық дайындықтар негізі – Алматы, 2003.
5. Мапкин В. Управление психологической подготовкой в спорте. Екатеринбург, 2001.
6. Психология ФКиС / Под ред. Родионова А.В. – М., 2007. 7. Родионов А.В. Практическая психология ФКиС. – Махачкала, 2002.

ӘОЖ 338.483 (574)

<https://doi.org/10.53355/n2821-3021-0263-b>

ОРНАЛАСТЫРУДЫҢ ҮНЕМДІ ҚҰРАЛДАРЫ СЕГМЕНТІН ДАМУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ: ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК АСПЕКТ

Беркінбаева Е.Е., докторант

Ғылыми жетекші: **Тулешова Г.Б.,** э.ғ.к., профессор

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: nurai2007@mail.ru

Мақалада қазақстандық және шетелдік тәжірибе контексіндегі хостелдер сияқты бюджеттік орналастыру құралдарын дамытудың заманауи үрдістері талданады. Бүгінгі таңда халықаралық және ішкі туризмді белсенді дамыту аясында бұл орналастыру құралдарының маңызы зор. Аналитикалық зерттеулердің мәліметтері Еуропа елдерінде хостелдер қонақ үй қызметтері нарығының белсенді қатысушысы екенін көрсетеді. Қазақстан Республикасында бюджеттік орналастыру құралдары соңғы бес жылда қонақ үй бизнесі нарығында ерекше қарқынды түрде пайда бола бастады, мұны еліміздің ірі қалаларындағы хостелдер санының қарқынды өсуі көрсетеді.

Сонымен бірге мақалада хостелдерді басқару жүйесіндегі белгілі бір проблемалардың тізімі, осы орналастыру құралдарының қызметін реттейтін заңнамалық базаны жетілдірудің жеткіліксіз деңгейде екені келтірілген.

Тірек сөздер: хостел, үнемді орналастыру құралы, қонақ үй бизнесі, қонақ үй қызметтері нарығы, туризм.

В статье анализируются современные тенденции развития таких бюджетных средств размещения, как хостелы в контексте казахстанского и зарубежного опыта. Сегодня в рамках активного развития международного и внутреннего туризма эти средства размещения имеют большое значение. Данные аналитических исследований свидетельствуют о том, что в европейских странах хостелы являются активными участниками рынка гостиничных услуг. Бюджетные средства размещения в Республике Казахстан за последние пять лет стали особенно интенсивно появляться на рынке гостиничного бизнеса, о чем свидетельствует стремительный рост количества хостелов в крупных городах страны.

Вместе с тем в статье приведен перечень тех или иных проблем в системе управления хостелами, недостаточный уровень совершенствования законодательной базы, регулирующей деятельность этих средств размещения.

Ключевые слова: хостел, экономические средства размещения, гостиничный бизнес, рынок гостиничных услуг, туризм.

The article analyzes the current trends in the development of such budget accommodation facilities as hostels in the context of Kazakhstan and foreign experience. Today, as part of the active development of international and domestic tourism, these accommodation facilities are of great importance. Analytical research data indicate that hostels in European countries are active participants in the hotel services market. Budget accommodation facilities in the Republic of Kazakhstan over the past five years have begun to appear especially intensively on the hotel business market, as evidenced by the rapid growth in the number of hostels in major cities of the country.

At the same time, the article provides a list of various problems in the management system of hostels, an insufficient level of improvement of the legislative framework governing the activities of these accommodation facilities.

Key words: hostel, economical accommodation facilities, hotel business, hotel services market, tourism.

Хостел – бұл қонақтарға қысқа немесе ұзақ мерзімге тұрғын үй беретін, әдетте, бөлмеде қосымша қызметтері жоқ түнеу орны.

Халықаралық хостелдер қауымдастығы (International Youth Hostel Federation) орналастырудың осы түріне келесі анықтама береді: «Хостел – бұл қолайлы ортада және қол жетімді бағамен жайлы түнеуге болатын орын».

Дәстүр бойынша хостел қызметін негізгі тұтынушылар студенттер мен жастар болып саналады. Алайда, соңғы зерттеулер көрсеткендей, сұраныс тенденциясы тұтынушылық сегменттің жасы үлкендеріне қарай өскенін көрсетуде.

Жыл сайын әлемнің 11000-нан астам хостелінде шамамен 30 миллион турист түнейді, бұл орналастыру құралы, әсіресе Еуропа елдерінде танымал. «The International Youth Hostel Federation» атты алғашқы хостелдер қауымдастығы 1930 жылы Англияда пайда болды, бүгінгі күні ол бүкіл әлемде 6000-нан астам хостелді біріктіреді. Сонымен қатар халықаралық деңгейдегі ең танымал International Youth Hostel Federation және оның серіктесі European Youth Hostel Federation ассоциациялары бар. Ал Қазақстан Республикасының аумағында 2016 жылы Қазақстан хостелдер қауымдастығы құрылды, бірақ бұл термин заңнамаға әлі енгізілген жоқ. Сондықтан еліміздегі хостелдер Қазақстан Қонақ үй және Мейрамханалар Ассоциациясының мүшелігінде болып отыр [1].

Осы ұйымдар әзірлеген стандарттарға сәйкес хостелдерді жіктеу әр түрлі белгілер бойынша жүргізілуі мүмкін: сыйымдылығы, санаты және тұратын қонақтардың контингенті.

Тұратын қонақтардың саны бойынша хостелдер бөлінеді:

- * мини хостелдер (25 адамға дейін);
- * шағын хостелдер (25-тен 50-ге дейін);
- * үлкен хостелдер (50-ден астам тұрғындар).

Халықаралық хостелдер қауымдастығы (Hostelling International) хостелдерге арналған жалпы әлемдік стандарттарды әзірледі, оларға сәйкес олар үш санатқа бөлінеді: стандарттыдан төмен, стандартты және стандарттан жоғары.

Үлкен магистральдардан, туризм және демалыс орталықтарынан қашықта орналасуы сияқты белгілі бір кемшіліктері бар хостелдер стандарттан төмен санатқа жатады.

Стандарттан жоғары категорияда жоғары деңгейдегі орналастыру мен қызметтерді ұсынатын хостелдер бар. НІ ережелерінде ірі елді мекендерде және негізгі көлік магистральдарының жанында орналасқан хостелдер клиенттерге стандартты немесе одан жоғары қызмет көрсетуі керек деп көрсетілген.

Осы жіктеуден бөлек хостелдер санаттарының басқа да жүйесі бар. Айырмашылық тек жұлдыздардың орнына хостелдерге бірден төртке дейін «шыршалар» тағайындалады.

Жоғары сапалы қызмет көрсететін және ыңғайлы орналасқан хостелдер «4 шырша» санатына ие болады. Мұндай хостелдерде асхана немесе кафе болуы керек, онда таңғы ас түнеу бағасына кіреді, бөлмеде 6 төсек-орыннан көп емес, әр бөлмеде қолжуғыш бар. Хостелде тегін интернет, кем дегенде әр қабатта жуыну орны, конференция залы және кір жуғыш машина мен үтіктеу тақтасы орнатылған өзіне-өзі қызмет көрсету бөлмесі болуы керек. Мұндай хостел тәулік бойы жұмыс істеуі, сыйымдылығы кемінде 70 төсек-орынды құрауы тиіс.

«3 шырша» санатына сәйкес келетін хостелдер үшін бөлмелерде 8 төсектен аспауы керек, әр бөлмеде қолжуғыш, кем дегенде әр қабатта жуыну орны болуы қажет. Бұл жатақханалар түнде жабылуы мүмкін. Таңғы ас түнеу бағасына қосылуы керек.

«2 шырша» санатындағы хостелдерде бөлмелерде 8 төсекке дейін шектеу бар, санитарлық-гигиеналық блок қабатта орналасқан. Бұл санаттағыларға тәулік бойы жұмыс істеу және тұру құнына енгізілген таңғы ас міндетті емес.

«1 шырша» санатындағы хостелде әр бөлмеде 8-ден астам төсек-орынға рұқсат етіледі, санитарлық-гигиеналық блок тек қабатта орналасқан. Мұндай хостелде тұру құны, сондай-ақ жайлылық деңгейі әлдеқайда төмен. Айта кетерлігі, бір шыршадан да төмен хостел санаты бар. Ол құс және 1 шырша түрінде бейнеленген. Бөлмеде 30-40 адамға дейін болуы мүмкін, тұрмыстық жағдайлар жоқ. Көбінесе бұл хостелдер жазда ашық болады. Орналастырудың бұл нұсқасы ең үнемді болып отыр [2].

Хостелдің бірнеше түрі форматқа және әрбір қауымдастыққа енгізілетіндігіне байланысты ерекшеленеді.

Traditional hostel. Хостелдің дәстүрлі форматы – жалпы жатын бөлме, санитарлық торап, ас үй. Кейбір жаңа хостелдер құрамында ванна бөлмелері мен бір, екі және төрт орындық жатын бөлмелері болады.

Hostelling International. Халықаралық хостелдер, яғни желіде, қауымдастықтарда біріктірілген.

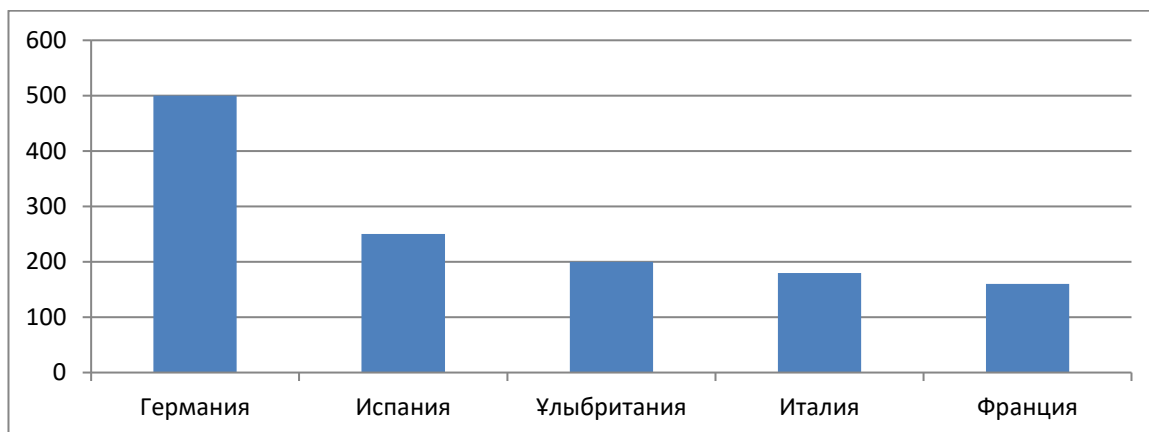
Independent hostels. Тәуелсіз хостелдер халықаралық хостелдер қауымдастығының ұлттық органдарының ешқайсысымен байланысты емес. Бұл әйгілі туристік орындар мен курорттарда танымал «туристік» жатақханалар.

Boutique hostels. Хостелдер бутигі. Бірегей, қайталанбас ерекше стилі, дизайнерлік интерьері бар хостелдер.

Барлық хостелдер екі негізгі түрге бөлінеді – жастарға, яғни, саяхатшы студенттерге бағытталған және іскери аудиторияға, мысалы, конференциялар мен түрлі іс-шараларға қатысушыларға бағытталған. Бұл хостелдердің екі түрі бір-бірінен айтарлықтай ерекшеленеді: ең алдымен тұру құнының деңгейі әр түрлі; екіншіден, толтырылымдығы жағынан, өйткені жастарға бағытталған хостелдер айына 80-90% толтырылған, ал «іскер» контингентке бағытталған баламалары жиі бос тұрады.

Жастар туризмі Батыс Еуропада ең танымал болғандықтан, хостелдердің ең көп саны осы географиялық аймақта орналасқан. Осындай үнемді орналастыру құралдарының едәуір саны бар елдер арасында Германия, Франция, Ұлыбритания, Италия және Испания сияқты елдерді атап өткен жөн. Нарықтың осы сегментінің жұмыс істеуіне тән тенденциялардың бірі – хостелдерді орталықтандыру тенденциясы, яғни олардың көпшілігі елдердің астаналарында және ең ірі, дамыған қалаларда орналасқан. Алайда, Испания мен Италия сияқты елдерде мемлекет ішінде хостелдердің біркелкі бөлінуімен сипатталады.

Орналастырудың осы бір үнемді түрінің негізін қалаушы ел – Германия (алғашқы хостелді 1912 жылы Альтена бекінісінде Ричард Ширман ашқан және ол бүгінгі күнге дейін жұмыс істейді), хостелдер саны бойынша әлемдік көшбасшы. Бұл статистиканы 1-суретте байқауға болады.

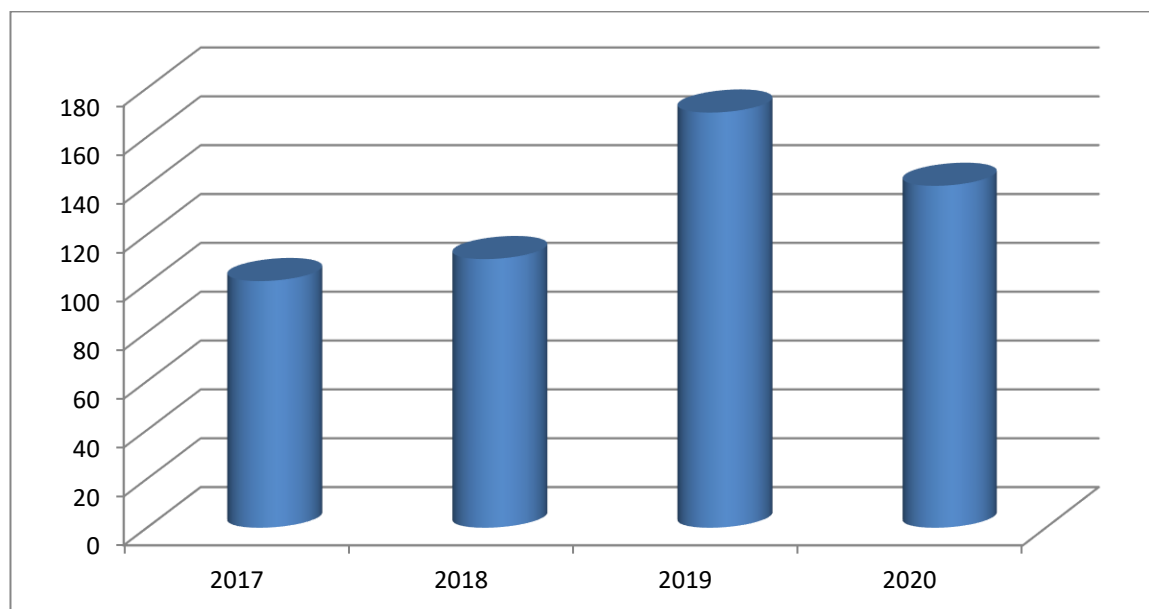

1 сурет. Еуропаның жетекші елдеріндегі жатақханалар саны

1-суреттен көріп отырғанымыздай хостелдер саны Германияда – 500, Испанияда – 250, Ұлыбританияда – 200, Италияда – 180, Францияда – 160 бірлікті құрайды.

Ауылдық, экологиялық, оқиғалық, сауықтыру, қажылық сияқты туризмнің басқа да түрлерінің дамуымен туристерді қол жетімді және ыңғайлы орналастыру құралдарымен қамтамасыз ету мәселесі туындайды. Бұл жағдайда қымбат бөлмелері бар ірі қонақ үй кешендерін ашу экономикалық тұрғыдан тиімсіз, ал кейбір жағдайларда мүмкін емес. Осыған байланысты бюджеттік орналастыру орындары белсенді түрде дамып келеді.

Әлемдегі және ҚР-дағы қонақ үй қызметтері нарығында пандемия орын алғанға дейін бюджеттік орналастыру орындарының үлесі қарқынды өскендігі байқалатын. Соңғы карантиндік жағдайларға байланысты қонақжайлылық индустриясындағы қызметтерге сұраныс азайып, бұрынғы табыс көзінен айырылған кәсіпорындардың саны қысқаруына әкеліп соқты. Оны ҚР-дағы хостелдер санының соңғы 4 жылдағы динамикасын 2-суреттен көруге болады.

2 сурет. 2017-2020жж. ҚР хостелдер саны

2017 жылы ҚР хостелдер саны 101 бірлікті құраса, 2018 жылы 120-ға өсіп, 2019 жылы 170 хостелге дейін өскен. Ал 2020 жылы олардың саны 30-ға кеміп, 140 бірлікті құраған [3].

Соңғы уақытта шағын орналастыру (шағын қонақ үйлер, хостелдер) туристер үшін ерекше сұранысқа ие. Бұл туристің маршруты мен тұрғылықты жерін жоспарлаған кезде тәуелсіз саяхат түрлерінің танымалдылығының артуына байланысты. Мұндай туристер, ең

алдымен, сапардың ақпараттық қанықтылығына назар аударады және қызметтердің минималды жиынтығы бар арзан орналастыру құралдарын қалайды.

Хостелдердің танымал болуының себебі салыстырмалы түрде төмен орналастыру құны болып отыр. Қол жетімді бағалар, ең алдымен, қонақтардың ықшам орналасуына байланысты қалыптасады және барлық инфрақұрылым жатақхананың барлық қонақтарына ортақ.

Қазақстан Республикасы үшін жатақханалардың тәжірибесі өте жаңа болғанына қарамастан, ХХІ ғасырдың басында еліміздің қонақ үй бизнесі нарығында пайда болған мұндай орналастыру құралдары бүгінде үнемді орналастыру құралдарының тәуелсіз және тұрақты сегментін қалыптастырды. Мұндағы аймақтар бойынша жетекші орындарда Нұр-Сұлтан және Алматы қалалары тұр.

Егер жүктеу деңгейі туралы айтатын болсақ, орналастыру операциялық қызметінің маңызды көрсеткіштерінің бірі ретінде, ол жыл мезгіліне байланысты болады. Мысалы, Алматыдағы хостелдердің орташа жылдық жүктемесі 70-80% құрайды.

Бүгінгі таңда хостелдердің басым тұтынушылық сегменті – 15 пен 25 жас аралығындағы қонақтар. Қонақтың хостелде болуының орташа ұзақтығы – 3,5 күнді құрайды.

Осы себепті қонақ үй нарығының жетекші сарапшылары нарықтың осы сегментін тартымды және перспективалы деп бағалайды.

Франчайзинг пен хостел желілерін дамыту мәселесін бөлек қарастырған жөн. Қазақстанда, Еуропаға қарағанда, бизнесті жүргізудің мұндай әдісі енді ғана дами бастады және желілік хостелдердің әлі де аз саны байқалады, ал франчайзинг іс жүзінде пайдаланылмайды.

Осылайша, жатақханаларды басқару кезінде туындайтын негізгі проблемалардың ішінде мыналарды бөлуге болады:

- халықаралық брондау сайттарында хостелдерді жеткіліксіз жылжыту (www.booking.com, www.hostelworld.com, www.hostels.com және т. б.), демек, шетелдік қонақтармен толтырылуының төмендігі;

- хостелдерді қарапайым үйлерге орналастыру және соның салдарынан олардың тұрғындарының (көршілердің) белсенді қарсылығы;

- Қазақстан Республикасындағы хостелдердің қызметін реттейтін нормативтік-құқықтық базаның жетілмегендігі;

- желілер мен франчайзингтің жеткіліксіз дамуы, бұл мәселе хостелдерге де, жалпы қонақ үйлер нарығына да қатысты;

- жергілікті тұрғындар арасында хостелдердің танымал еместігі.

Бүгінгі таңда отельдердің кәсіби қоғамдастығында хостелдерге өткір әлеуметтік құбылыс ретінде қарайтын көзқарас қалыптасты. Хостелдерді дамытудың шетелдік тәжірибесіне сүйене отырып, орналастыру құралдарының осы сегментін дамытуға баса назар аудару, осылайша, Қазақстан Республикасында ішкі және келу туризмін одан әрі дамытуға ықпал ете отырып, қазақстандық қалалардың туристік тартымдылығын арттыруға лайықты үлес қосатыны сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Коновалова Е. Е. Создание хостелов как перспективное направление развития предпринимательства в сфере гостеприимства. Москва. 2015. - С. 119-127.

2. Слепцова Е.В. Проблемы развития рынка гостиничных услуг Казахстана / Е.В. Слепцова, Р. Тульников // Экономика и бизнес: теория и практика. – 2017. – №1. – С. 115-118.

3. <https://stat.gov.kz/>

ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКАЯ ГОТОВНОСТЬ КВАЛИФИЦИРОВАННЫХ БЕГУНОВ НА СРЕДНИЕ ДИСТАНЦИИ К СОРЕВНОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Битлеуов Б.А., Шынғысбаев С.М., Сабитов Д.Н.

Жетысуский университет им. И. Жансугурова, г.Талдыкорган

E-mail: ba.bitleuov@mail.ru

Современная легкая атлетика, а именно бег на средние дистанции характеризуется исключительной плотностью результатов и предельной мобилизацией бегунов на достижение высоких результатов. При одинаковой квалификации, уровне физических качеств, технической и тактической подготовке, преимущество имеет бегун с высоким уровнем психофизиологической готовности и соответствующими ей показателями личности. В работе были изучены особенности психологического состояния квалифицированных бегунов на средние дистанции в подготовительном, соревновательном и переходном периодах тренировочного процесса. Обследовано 20 бегунов на средние дистанции высокой квалификации. Выявлены характерные для каждого вида дистанций особенности изменения показателей концентрации внимания. Важную роль в системе контроля квалифицированных бегунов на средние дистанции играет оценка текущей и долговременной психофизиологической готовности к соревновательной деятельности. Для решения поставленной задачи были использованы высокоинформативные и при этом легкодоступные методики оценки психологического и психофизиологического состояния бегунов на средние дистанции.

Ключевые слова: спортивная форма, стартовая готовность, предстартовая лихорадка, психофизиологическая готовность к соревнованиям, результативность в спорте, объем тренировочных нагрузок, подготовка квалифицированных спортсменов, информативные психологические тесты.

Қазіргі заманғы жеңіл атлетиканың нәтижелері айрықша тығыздығымен және шекті жұмылдырумен сипатталады. Кезінде бірдей біліктілігін, деңгейі физикалық қасиеттерін, техникалық және тактикалық дайындық, артықшылығы бар спортшы деңгейі жоғары психикалық дайындық және оған тиісті көрсеткіштерімен жекеленеді. Біліктілігі, физикалық қасиеттері, техникалық және тактикалық дайындығы бір деңгейінде болғанда жоғары психикалық дайындығы және оның тиісті жеке көрсеткіштері бар спортшының артықшылығы зор. Осы жұмыста жаттығу процессіндегі дайындық, жарыс және өтпелі кезеңдеріндегі білікті спортшылардың психологиялық жағдайындағы ерекшеліктері зерттелді. Жүгіру қашақтықтарының түрлері бойынша жоғары білікті 20 спортшы сарапталды. Әр спорт түріне назар аударудың шоғырлануындағы өзгерістердің ерекшеліктері анықталды. Бәсекеге қабілетті спортшылардың басқару жүйесіндегі маңызды рөл қызметтің ағымдағы және ұзақ мерзімді психологиялық дайындығын бағалайды. Бұл мәселені шешу үшін спортшылардың психологиялық және психофизиологиялық жай-күйін бағалаудың жоғары ақпараттық және қол жетімді әдістер қолданылды.

Тірек сөздер: спорттық қалып, сөрелік дайындық, сөрелік қобалжу, жарыс алдындағы психологиялық дайындық, спорттық нәтиже, жаттығу жүктемелерінің көлемі, білікті спортшыларды даярлау, ақпараттық-психологиялық тестілер

Modern sport, characterized by an exceptional density of results and the maximum mobilization of participants. With the same qualification, level of physical qualities, technical and

tactical preparation, the athlete with a high level of mental readiness and corresponding personal indicators has the advantage. In the work, the peculiarities of the psychological state of qualified athletes in the preparatory, competitive and transitional periods of the training process were studied. 20 sportsmen of high qualification and various sports specialization in such kinds of sports as judo, football and weightlifting were examined. The peculiarities of changes in the concentration of attention characteristic for each sport are revealed. An important role in the control system of qualified athletes is played by the evaluation of current and long-term psychological readiness for competitive activities. To solve the task, highly informative and easily accessible methods for assessing the psychological and psychophysiological state of athletes were used.

Key words: psychological readiness for competitions, performance in sports, volume of training loads, training of qualified athletes, informative psychological tests.

Введение. Занятие бегом на средние дистанции занимает важное место в развитии современной легкой атлетики. Рост конкуренции в соревнованиях разного уровня способствует значительному, и нередко чрезмерному, увеличению объема тренировочных нагрузок бегунов. Известно, что срыв резервов адаптации организма бегунов чаще всего связан именно с неадекватным использованием высокоинтенсивных тренировочных нагрузок [1]. Результативность в спорте во многом зависит от природных данных бегуна, а также правильным выбором тренировочных нагрузок и их распределением во времени на всех этапах подготовки. Однако, к сожалению, нередко у тренера отсутствует в полном объеме информация о функциональных, психологических, психофизиологических особенностях организма бегуна, в том числе о динамике их изменения. Обычно при планировании тренировочных нагрузок бегунов на средние дистанции тренер полагается на собственный опыт подготовки бегунов более высокой квалификации. Нередко это затрудняет процесс планирования тренировочных нагрузок и увеличивает вероятность срыва резервов адаптации бегунов [2-3].

В тоже время исследованиями многих учёных в спорте [4-8], основанных на экспериментальных данных с использованием различных медико-биологических, психологических, педагогических и математических методов исследования [9-13], были разработаны фундаментальные подходы к подготовке квалифицированных бегунов на средние дистанции и методы их применения в практике. Это позволило разработать основы концепции подготовки квалифицированных спортсменов для каждого этапа многолетней подготовки: 1) предварительной подготовки (с 7-8 до 11-12 лет); 2) начальной спортивной специализации (с 11-12 до 15-16 лет); 3) углублённой тренировки (с 16-17 до 19 лет); 4) спортивного совершенствования (с 19 лет до окончания активных занятий спортом).

Поэтому в данном случае вернее будет говорить о дифференцированном подходе, который определяется сочетанием коллективной и индивидуальной форм подготовки в соответствии с индивидуальными и специфическими особенностями в зависимости от выбранной дистанции.

Цель работы: Изучить особенности психофизиологического состояния квалифицированных бегунов на средние дистанции в подготовительном, соревновательном и переходном периодах тренировочного процесса.

В связи с поставленной целью были проведены следующие виды работ: Для выявления уровня психоэмоционального состояния был использован 8-цветовой тест Люшера. Оценку уровней общей, личностной и ситуативной тревожности проводили по тесту Спилберга. Также были использованы общепризнанные психодиагностические методики (16-ти факторный личностный опросник Кеттелла, личностные опросники «SACS», «Адаптивность», «Якоря карьеры», краткий интеллектуальный тест). Для выявления уровня психофизиологического состояния были использованы простая и сложная зрительно-моторные реакции (ПЗМР и СЗМР), реакция на движущийся объект (РДО), дозированный теппинг-тест.

Нами были изучено психологическое состояние 20 бегунов обоего пола (средний возраст 20,2 года) высокой квалификации и различной дистанций – студентов 1-4 курсов факультета физической культуры и искусства по специальности физическая культура и спорт Жетысуского университета им. И. Жансугурова. Все бегуны были разделены на 3 группы: 1 группа – бегуны на (800м, 5 человек); 2 группа – бегуны на (1000м, 5 человек); 3 группа – бегуны на (1500м, 5 человек). Все бегуны прошли обязательное плановое медицинское обследование, на основании которого были отнесены в основную группу, не имеющих противопоказаний для повышенных физических нагрузок.

Результативность соревновательной деятельности, как показывают исследования ряда авторов, во многом определяется психологическими факторами, (А.Ц. Пуни, 1975; А.Д. Ганюшкина, 1993; Ю.Я. Киселева, 1982, 2002, Г.Д. Бабушкина, 2006 и др.). При этом немаловажно то, что данные факторы при правильном подходе поддаются управлению и контролю в процессе подготовки спортсмена.

Основными составляющими контроля психологической готовности бегунов на средние дистанции являются:

- 1) Потребностно-мотивационный компонент, включающий в себя цели, мотивы, потребности, установки спортсмена.
- 2) Рефлексивный компонент, включающий субъективную самооценку спортсменом собственной подготовленности и значимости предстоящего соревнования.
- 3) Эмоциональный компонент (психоэмоциональное отношение к предстоящему соревнованию).
- 4) Сенсомоторный компонент, обуславливающий эффективность двигательной активности.

Для оперативной диагностики психологической готовности спортсмена перед соревнованием проводится оценка указанных составляющих по следующим показателям: потребностно-мотивационного компонента – по мотивации достижения успеха; рефлексивного компонента – по уверенности в успешном выступлении, восприятию возможностей соперников, субъективному восприятию оценки тренером или другими значимыми людьми возможностей спортсмена; эмоционального компонента – по показателям тестов Спилбергера, Люшера; сенсомоторного компонента – по показателям теппинг-теста.

Сравнительный анализ общей психологической готовности к соревнованиям квалифицированных бегунов различной специализации показал, что уровень психологической готовности бегунов на 800м значительно выше, чем бегунов на 1000м и бегунов на 1500м (таблица 1).

Таблица 1

Структура общей психологической готовности к соревнованиям высококвалифицированных бегунов на средние дистанции в зависимости от специализации (в %)

Вид дистанций	Уровень общей психологической готовности		
	Высокий	Средний	Низкий
800м	26,7	60	13,3
1000м	13,3	66,7	20
1500м	20	60	20

В тоже время для различных видов дистанций характерны свои специфические особенности, требующие развития соответствующих психологических и психофизиологических качеств. Наглядно данные особенности в зависимости от специализации бегунов можно проследить на примере динамики показателей концентрации и устойчивости внимания на различных этапах тренировочного процесса (таблица 2), оцениваемых с помощью комплексного тестирования с использованием ПЗМР, РДО и теппинг-теста.

Таблица 2

Показатели концентрации (КВ) и устойчивости (УВ) внимания у квалифицированных спортсменов различной специализации на разных этапах тренировочного процесса (у.е.)

Вид дистанции	Этапы тренировочного процесса бегунов на средние дистанции					
	Подготовительный		Предсоревновательный		Соревновательный	
	КВ	УВ	КВ	УВ	КВ	УВ
800м	6,10±2,16	11,70±2,00	6,40±2,09	12,40±2,24	8,10±1,38	12,80±3,31
1000м	5,25±1,84	11,00±1,31	6,24±2,25	12,10±2,06	7,10±2,07	11,80±2,42
1500м	4,28±2,44	10,90±3,16	5,47±1,12	11,60±1,61	6,30±2,64	11,70±2,07

Как видно из представленных данных, показатель концентрации внимания возрастает к соревновательному этапу у бегунов всех дистанции. При этом выявлены характерные для каждого вида дистанций особенности изменения показателей концентрации внимания. Для бегунов на 1000м характерен наиболее высокий как исходный показатель, так и в соревновательный период. Специфика данного вида дистанций связана с непрерывным контролем действий соперника и стремительной реакцией на них, что требует повышенной концентрации и устойчивости внимания. Особенно данные требования возрастают в соревновательный период при контакте с различными соперниками (отличающихся по своей тактике и технике бега).

У бегунов на 800м, по сравнению с бегунами на 1000м, наблюдается снижение исходных показателей (особенно устойчивости внимания), т.к. на подготовительном этапе наибольший упор в тренировочном процессе делается на физическую подготовку. К соревновательному этапу отмечается рост концентрации внимания, поскольку данный показатель играет более важное значение по сравнению с устойчивостью внимания.

У бегунов на 1500м наблюдаются наиболее низкие показатели концентрации и устойчивости внимания на всех этапах тренировочного процесса, поскольку данные показатели имеют меньшее значение, чем у двух предыдущих групп спортсменов.

Динамику основных компонентов психологической готовности к соревнованиям можно наглядно продемонстрировать на примере подготовки к соревнованиям квалифицированных бегунов на 1500м (таблица 3). Как видно из представленных данных, достоверного изменения потребностно-мотивационного компонента в подготовительном периоде тренировочного процесса не выявлено (начальный этап подготовки - 6,3; заключительный - 6,7 балла). Также незначительно изменялся рефлексивный компонент (начальный этап подготовки - 9,6; заключительный - 9,4 балла). Наиболее выраженные изменения наблюдались в динамике эмоционального компонента, значения которого к предсоревновательному периоду приближались к максимальным значениям (начальный этап подготовки - 7,2; заключительный - 10,5 балла). Достоверной динамики сенсомоторного компонента также не выявлено, при этом необходимо отметить, что данный показатель исходно был не достаточно высоким уровне (начальный этап подготовки - 5,5; заключительный - 5,7 балла).

Таблица 3

Динамика компонентов психологической готовности к соревнованиям высококвалифицированных бегунов на 1500м, баллы

Компонент психологической готовности (максимальное значение)	Этап тренировочного процесса	
	Подготовительный	Предсоревновательный p1-p2
Потребностно-мотивационный (9 баллов)	6,3 ± 0,2	6,7± 0,2*
Рефлексивный (15 баллов)	9,6 ± 0,3	9,4± 0,2**
Эмоциональный (12 баллов)	7,2± 0,2	10,5± 0,3**
Сенсомоторный (6 баллов)	5,5 ± 0,2	5,7± 0,1*

* - $p > 0,05$; ** - $p < 0,05$

По окончании соревновательного периода с учетом результативности спортсменов в текущем сезоне (по оценке тренера) была рассчитана корреляционная связь между результативностью и компонентами психологической готовности к соревнованиям: с потребностно-мотивационным компонентом $r=0,78$ ($p<0,01$); с рефлексивным компонентом $r=0,56$ ($p<0,05$); с эмоциональным компонентом $r=0,49$ ($p<0,05$); с сенсомоторным компонентом $r=0,48$ ($p<0,05$). Как видно из полученных данных, подтверждено положение о важности психологической подготовленности спортсменов к соревнованиям и влиянии данного показателя на спортивную результативность. При этом наибольшее влияние на результативность оказывает потребностно-мотивационный компонент. Это указывает на важность психологической подготовки спортсменов к соревнованиям, при этом для повышения результативности особое внимание необходимо уделить на составляющие потребностно-мотивационного компонента (такие как стремление к достижению высокого результата; усиление соревновательной мотивации и др.).

Важную роль в системе контроля квалифицированных бегунов на средние дистанции играет оценка текущей и долговременной психологической готовности к соревновательной деятельности. Для решения поставленной задачи необходимо использовать высокоинформативные и при этом легкодоступные методики оценки психологического и психофизиологического состояния.

Для оценки текущей психологической готовности было проведено сравнение результатов психофизиологического обследования квалифицированных спортсменов с высокой и низкой психологической готовностью с использованием 8-цветового тестов Люшера и Спилбергера, методики САН, психофизиологических тестов РДО, ПЗМР и СЗМР (таблица 4).

Таблица 4

Показатели психофизиологического обследования квалифицированных бегунов на средние дистанций с высокой и низкой психологической готовностью

Методика	Показатель	Уровень психологической готовности	
		высокий	низкий p1-p2
8-цветовой тест Люшера	Тревога	5,9 ± 0,3	7,4 ± 0,3 **
	Эмоциональный стресс	6,4 ± 0,4	7,6 ± 0,5 **
	Психическое утомление	5,5 ± 0,2	7,1 ± 0,5 **
	Вегетативный индекс	1,1 ± 0,1	0,9 ± 0,1 **
	Суммарное отклонение	9,9 ± 0,5	12,8 ± 0,8 ***
Тест Спилбергера	Реактивная тревожность	10,8 ± 0,6	15,9 ± 1,0 ***
	Личностная тревожность	8,6 ± 0,9	11,2 ± 0,9 *
Методика САН	Самочувствие	3,9 ± 0,3	3,9 ± 0,4 *
	Активность	3,8 ± 0,2	3,6 ± 0,3 *
	Настроение	3,6 ± 0,3	3,7 ± 0,3 *
Тест «Реакция на движущийся объект»	Верные реакции	6,1 ± 0,4	4,9 ± 0,5 ***
	Преждевременные реакции	7,3 ± 0,6	8,9 ± 0,8 *
	Запоздалые реакции	9,4 ± 0,9	11,3 ± 0,6 **
Сложная зрительно-моторная реакция	Среднее время реакций	0,81 ± 0,29	0,85 ± -,30 **
	Устойчивость реакций	0,64 ± 0,12	0,52 ± 0,09 **
	Уровень функциональных возможностей ЦНС	2,5 ± 0,3	1,4 ± 0,3 ***
* - $p>0,05$; ** - $p<0,05$; *** - $p<0,01$			

В результате сравнительного анализа были отобраны наиболее информативные тесты и показатели для оценки текущей психологической готовности: 8-цветовой тест Люшера (показатель «Суммарное отклонение»), тест Спилбергера (показатель реактивной

тревожности), тесты РДО (показатель количества точных ответов) и СЗМР (показатели устойчивости реакций; уровня функциональных возможностей и функционального состояния ЦНС). На основе данных показателей с помощью многомерного регрессионного анализа был разработан диагностический алгоритм прогноза текущей психологической готовности высококвалифицированных спортсменов.

Для оценки долговременной психологической готовности к соревновательной деятельности также были отобраны наиболее информативные психологические тесты: 16-ти факторный личностный опросник Кеттелла, личностные опросники «SACS», «Адаптивность», «Якоря карьеры», краткий интеллектуальный тест. После психологического обследования квалифицированных спортсменов с высокой и низкой психологической готовностью для оценки долговременной психологической готовности были отобраны наиболее достоверные показатели: показатели самоконтроля и эмоциональной устойчивости (16-ти факторный личностный опросник Кеттелла), показатель активных действий (личностный опросник «SACS»), показатели поведенческой регуляции и личностного адаптационного потенциала (личностный опросник «Адаптивность»), показатели независимости и профессиональной компетентности (тест «Якоря карьеры»), показатель эффективности интеллектуальной деятельности (краткий интеллектуальный тест).

На основе указанных показателей с помощью многомерного регрессионного анализа был также разработан диагностический алгоритм прогноза долговременной психофизиологической готовности квалифицированных бегунов на средние дистанции.

Выводы:

Таким образом, на основании проведенных работ можно сделать следующие выводы:

1. В среднем у квалифицированных бегунов на средние дистанции состояние психологической готовности к соревнованиям находится на среднем (62,2 %) и высоком (20 %) уровне. Подтверждена достоверно высокая связь психологической готовности к соревнованиям с результативностью бегунов ($r=0,61$). При этом наибольшее влияние на результативность оказывает потребностно-мотивационный компонент ($r=0,78$).

2. Для квалифицированных бегунов на средние дистанции характерен рост концентрации и устойчивости внимания к соревновательному этапу. При этом выявлены специфические особенности в зависимости от специализации бегуна (исходно высокие значения обоих показателей и их рост в соревновательный период у бегунов на 1000м; преобладание роста концентрации внимания у бегунов на 800м; наименее низкие показатели у бегунов на 1500м).

3. Наиболее информативными психологическими и психофизиологическими тестами и показателями для оценки текущей психологической готовности являются 8-цветовой тест Люшера (показатель «Суммарное отклонение»), тест Спилбергера (показатель реактивной тревожности), тесты РДО (показатель количества верных ответов) и СЗМР (показатели устойчивости реакций; уровня функциональных возможностей и функционального состояния ЦНС).

4. Наиболее информативными психологическими тестами и показателями для оценки долговременной психологической готовности являются 16-ти факторный личностный опросник Кеттелла (показатели самоконтроля и эмоциональной устойчивости), личностный опросник «SACS» (показатель активных действий), личностный опросник «Адаптивность» (показатели поведенческой регуляции и личностного адаптационного потенциала), тест «Якоря карьеры» (показатели независимости и профессиональной компетентности), краткий интеллектуальный тест (показатель эффективности интеллектуальной деятельности).

ЛИТЕРАТУРА:

1. Смайл Н.Қимыл-қозғалыс белсенділігінің физиологиялық негіздері. Алматы, 2008

2. Смаил Н.Н. Спорт физиологиясы. – Талдықорған, 2007
3. Таймазов, В. А. Психофизиологическое состояние спортсмена (Методы оценки и коррекции) / В. А. Таймазов, Я. В. Голуб. СПб.: Издательство «Олимп СПб», 2004. 400 с.
4. Ильин, Е. П. Психология спорта / Е. П. Ильин. СПб.: Питер, 2008. 352 с.
5. Кроль, В. М. Психофизиология человека / В. М. Кроль. СПб.: Питер, 2003. 304 с.
6. Ложкин Г.В., Воронова В.И. Психологический контроль готовности спортсменов высокой квалификации // Наука в олимпийском спорте. — 2001. — №2. — С. 109 — 113.
7. Родионов А. В. Принцип психофизиологического сопряжения в подготовке спортсменов-единоборцев высокой квалификации // Наука в олимпийском спорте — 2003.— №1.— С. 143-146.
8. Tulppo M. P., Nighson R. L., Makikallio T. H. et al. Effect of exercise and passive head-up tilt on fractal and complexity properties of heart rate dynamics // American Journal Physiology Heart Circ. Physiology.— 2001. — №280(3).— P. 1082-1087.
9. Tulppo M. P., Hakikallio T. H., Seppanen T. et al. Quantitative beat-to-beat analysis of heart rate dynamics during exercise //American Journal Physiology. 1996. — № 40. — R 244—252.
10. Реброва О.Ю. Описание процедуры и результатов статистического анализа медицинских данных в научных публикациях// Международный журнал медицинской практики. — 2000. — № 4. — С. 43-46.
11. Коробейников Г.В., Коробейникова Л.Г., Дудник О.К. Контроль за психофизиологическим состоянием спортсменов высокой квалификации в условиях напряженной мышечной деятельности // Международная научно-практическая конференция государств — участников СНГ по проблемам физ.культуры и спорта.— Минск: БГУФК, 2010.— С. 120—125.
12. Голуб И. В. Прогностические критерии адаптационных способностей организма человека к экстремальным средовым условиям / И. В. Голуб, В. И. Голуб, Я. В. Голуб // Сб. научн. основ физического воспитания и спортивной тренировки «Республиканский сборник научных трудов по проблеме высшего спортивного мастерства». СПб., 1996. С. 123–126.

УДК 373.31

<https://doi.org/10.53355/t9200-8833-8472-h>

МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ ШЕБЕРЛІГІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН НЕГІЗГІ ТАЛАПТАР

Бөрібекова Ф., Тынысбай М.Т.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: ms.mikoshka@mail.ru

Мақалда бүгінгі қоғам қажеттілігінен туындап отырған негізгі талаптардың бірі мектеп табалдырығын аттаған жас жеткіншектерді парасатты да саналы азамат етіп тәрбиелеу – кәсіби шебер мұғалімнің қолында екендігі басты назарда. Сондықтан бүгінгі жаңашыл талапты мектеп мұғалімі мектеп оқушыларына тек білім беріп қана қоймай, оларға халықтық педагогиканың нәрлі қайнарымен сусындату арқылы әрбір оқушы бойына ұлттық мінез-құлық, адамгершілік, сыпайлылық пен кішіпейілдік қасиеттерін қалыптастыруға, баланың жан дүниесін рухани қазыналармен байытуға жетекшілік ететін ұстаз – ұлы тұлға жөнінде. Мұғалім қолында адам тағдыры, болашақ ел тағдыры тұрады өсіп, дамып келе жатқан ұрпақпен жұмыс істейді. Сол жас бүгінгі күннің жаңалығынан сырт қалмай ізденісте болу үшін заман талабына лайық жаңа білім, жаңа тәрбие керек. Мұғалім сөзімен, ісімен, мәдениетімен, білікті білімімен, ұйымдастырушылық қабілетімен, балалармен тіл табысудағы қасиетімен асқақ, өз кәсібін қадірлеген ұстаз ғана педагогтік мәртебесін биік ұстай алады. Қазіргі қоғамда қажетті де осындай ұстаздар.

Өйткені, бәсекеге қабілетті тұлға даярлауда білім сапасын көтерудің негізгі тетігі – білімді ұстаз. Яғни мұғалімнің кәсіби шеберлігі жоғары болған жағдайда – білім сапасы да артады дегім келеді. Мұғалімнің кәсіби шеберлігі оқушының мектепте ғана емес, өмірде де табысты болуына ықпал етеді.

Тірек сөздер: мектеп реформасы, кәсіби біліктілік, ізденпаз мұғалім, педагогикалық үдеріс, педагогикалық шеберлік, ақпараттық жүйе, оқу үдерісі, инновациялық білім.

В статье рассказывается о основных требованиях, вытекающих из потребностей современного общества, является воспитание умного и сознательного гражданина – учителя-профессионала. Поэтому сегодня учитель школы не только дает знания школьникам, но и наставляет их на формирование у каждого ученика национальных качеств характера, нравственности, вежливости и смирения, обогащает душу ребенка духовными сокровищами, питая их питательными источниками народной педагогики. Учитель работает с подрастающим и развивающимся поколением, в руках которого живет судьба человека, судьба будущей страны. Для того, чтобы оставаться в курсе событий сегодняшнего дня, нужны новые знания, новое воспитание, достойное современных требований. Только педагог, уважающий свою профессию, гордый своими словами, делами, культурой, квалифицированными знаниями, организаторскими способностями, навыками общения с детьми, может сохранить высокий педагогический статус. В современном обществе нужны и такие учителя. Ведь основной механизм повышения качества образования в подготовке конкурентоспособной личности – образованный учитель. При высоком профессионализме учителя – качество знаний тоже повышается. Профессиональное мастерство учителя способствует успеху ученика не только в школе, но и в жизни.

Ключевые слова: реформа школы, профессиональная квалификация, востребованный учитель, педагогический процесс, педагогическое мастерство, информационная система, учебный процесс, инновационное образование.

The article describes the main requirements arising from the needs of modern society, is the education of an intelligent and conscious citizen - a professional teacher. Therefore, today the school teacher not only gives knowledge to schoolchildren, but also instructs them to form national qualities of character, morality, politeness and humility in each student, enriches the child's soul with spiritual treasures, feeding them with nutritious sources of folk pedagogy. The teacher works with the younger and developing generation, in whose hands lives the fate of a person, the fate of a future country. In order to stay up to date with the events of today, we need new knowledge, a new upbringing worthy of modern requirements. Only a teacher who respects his profession, proud of his words, deeds, culture, qualified knowledge, organizational skills, communication skills with children, can maintain a high pedagogical status. In modern society, such teachers are also needed. After all, the main mechanism for improving the quality of education in the preparation of a competitive personality is an educated teacher. With the high professionalism of the teacher, the quality of knowledge also increases. The professional skill of the teacher contributes to the success of the student not only in school, but also in life.

Keywords: school reform, professional qualifications, in-demand teacher, pedagogical process, pedagogical skills, information system, educational process, innovative education.

Қысқашы. «Ұстаздық еткен жалықпас, үйретуден балаға» деп ұлы Абай Құнанбайұлы атамыз айтқандай қазіргі таңда ұстаздықтың кәсіби деңгейіне аса ден қойылып отыр. Оқушының қазіргі заманға сай бәсекеге қабілетті, зияты жоғары, терең білімді болып шығуы – тікелей мұғалімнің кәсіби шеберлігіне байланысты.

Бүгінгі күні қоғамда болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге сәйкес білім беру мақсатында оқушыларды әлемдік даму деңгейіне сәйкес келетін белгілі бір білім

мен қаруландыруды қажет етсе, екіншіден әрбір мемлекеттің өзіндік ұлттық ерекшеліктеріне орай ұлттық сана-сезімін саналы түрде тәрбиелеуді көздейді. Бұл міндетті шешуде ҚР аумағында 2018 жылдан бастап білім берудің жаңа мазмұнын енгізу, мемлекеттік стандарттарының қайтадан жасалуы, оқушылардың стандарт деңгейіне сай білім алуының талап етілуі, білім беру үдерісінің өзекті мәселесінің бірі. Ол үшін бүгінгі таңда оқытудың дәстүрлі әдіс-тәсілдерін өзгертіп, оқыту үдерісіндегі педагогикалық озық технологияларды тиімді қолдануды және мұғалімдердің әдістемелік даярлықтарына қойылатын талаптарды күшейте отырып, оқытудың жаңаша әдіс-тәсілдері мен формаларын ұтымды ұйымдастыруды жетік меңгере білгенде ғана өз шешімін табуда.

Жалпы бала жаны жаңалыққа құмар, білмегенін білгісі келіп, белгісіз нәрсені ашуға тырысатын болғандықтан, бастауыш сыныптан бастап мектеп мұғалімдері олардың осы талпынысын дамытуға көңіл бөлуі тиіс. Оқушылардың сүйіспеншілігін арттыру мақсатында сабақ барысында тиімді әдіс-тәсілдерді енгізіп, күнделікті өтілетін әрбір сабақты ұтымды ұйымдастыра білу – мұғалімнің басты міндеті екені белгілі. Мұндай жағдайда мұғалімнің шеберлігі, ұйымдастырушылық қабілеті үлкен рөл атқарады. «Тәрбиелеуде мұғалімнің өзінің не біліп, не істейтіні маңыздырақ. Бірақ оның ықпалымен шәкірттерінің не біліп, не істейтіні онан да маңыздырақ. Мұғалімдер, міне, осынысымен бағаланады» (Цицерон). Мұғалімнің білімі жоғары болғанымен, шәкіртке ең бірінші керегі - тәрбие. «Тәрбиесіз берілген білім, болшаққа қойылған қауіп». Ұлы ұстазымыз Ы.Алтынсарин сөзі бойынша, ең бірінші оқушының тәрбиесі, алатын орны, өмірінің маңызы және қызығушылығы мен алға қойған мақсаты болу керектігін ұғынамыз. Сонда ғана, оқушының білімге деген ынтасы мен жігері артады. Мұғалімде өзінің шеберлігін осы тұрғыда дамытуы қажет деп ойлаймын.

Негізгі бөлім. Жалпы мектеп мұғалімнің кәсіби шеберлігіне байланысты мәселелер көптеген жауапкершілікті талап етеді. Қазақстан Республикасы аумағындағы орналасқан жалпы білім беретін және кәсіби білім беретін мектептердегі жүргізіліп жатқан реформалар өзінің педагогикалық жүйесінде принципті өзгерістерді қажет етеді. Қазіргі кезеңде білім беру жүйесінің негізгі принциптері мен мақсаттары өзгеруде, оқу ақпаратының мазмұны жаңаруда, педагогикалық коммуникация құралдары, және педагогикалық әсер етудің объектісі – оқушылар да айтарлықтай өзгеруде. Бүгінгі таңда мектеп оқушыларына жай ғана түсіндіріп қана қоймай әрбір түсіндірген сөздерінің мән-мағынасын тереңінен түсіндіруге бүгінгі күні оқытудың ақпараттық жүйесі АКТ яғни түрлі технологиялар арқылы оқушы зейінін, қызығушылығын арттыру арқылы түсіндірудің мүмкіншіліктері көп. Бұндай жағдайда көзбен көрген нәрсені сезіну арқылы баланың ой жүйелері толастай түсуге мүмкіндік туады.

Мұғалім педагогтік, психологиялық білімін жетілдіріп үйренумен қатар, сол білімін күнделікті ісінде шебер пайдалана білетін болуы керек. Дүниежүзінде ғаламдану үрдісі жүріп жатқандықтан, ақпараттар ағыны көбейеді. Мұғалім қай пәннен сабақ бермесін, ол баланың өмірдің әр саласына қатысты кез-келген сұрағына жауап беруге даяр болуы керек.

Бүгінгі таңда еліміз бен әлемде болып жатқан экономикалық – әлеуметтік дамулар білім беру саласына өзіндік ықпал тигізуде. Қазақстанның болашақ дамуына арналған «Қазақстан - 2030» бағдарламасында тәуелсіз мемлекет құруда еліміздің әрбір азаматы өзінің қоғамдағы алатын орнын саналы түсінуі және ел экономикасын бүгінгі сұранысына жауап бере алатын тәрбие, білім алуы қажеттілігіне баса назар аударылған. Келешек ұрпаққа білім берудің міндеттері мен мәні, мазмұны мен түрлері жан-жақты қайта жаңартылып, инновациялық білім негізінде жаңа сапаға жету міндеті көзделуде. Білім мазмұнын анықтауда, толықтыруда, оқу-әдістемелік тұрғыда жаңалауда педагогикалық жолмен дидактикалық міндеттерді белгілеуге тірек болады. Алдыңғы қатарлы педагогикалық іс-тәжірибеде шәкірттердің жалпы білімдік біліктілігі және дағдысымен қатар креативтіліктің де қалыптасуына назар аудауды қажет етеді.

Ең алдымен, мұғалім – адамгершілігі өте жоғары адам. Заман талабына сай қазіргі педагог педагогикалық, психологиялық ғылымның озат идеялары мен ғылыми

теорияларын өз іс-тәжірибесінде сыннан өткізіп, талдап, оны тәжірибелік тұрғыда қолданып, әр күн сайын толықтырып отырумен де ерекшеленеді. Біртұтас педагогикалық үрдістегі креативтілікті дамыту, біріншіден, педагогикалық идеяларды жүзеге асырудан басталады (В.А. Мижериков).

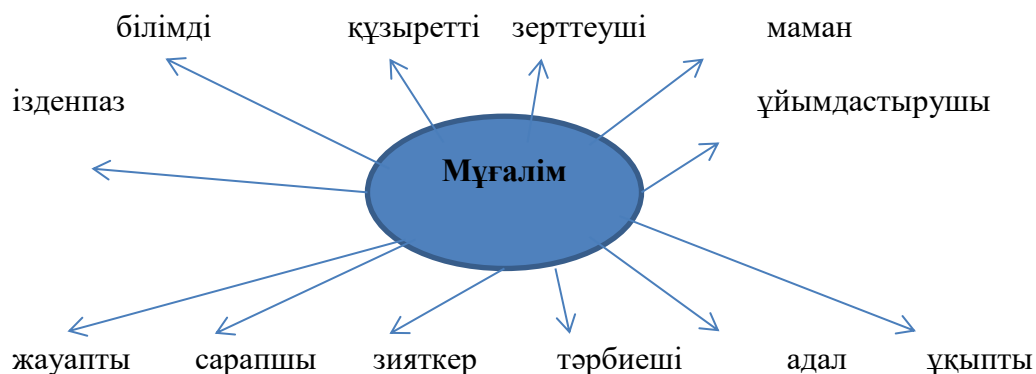
Мұғалім жеке көзқарасы бар, соны қорғай білетін жігерлі тұлға, зерттеушілік, ойшылдық қасиеті бар маман, білімді де білікті, көп оқитын, білімін күнделікті ісіне шебер қолдана білетін, өзінің оқушысын өз бетінше білім алуға үйрете алатын болу керек. Бұл – өмір талабы. Мұғалімде ұйымдастырушылық, құрылымдық, бейімділік, сараптамалық қабілеті болу шарт. Ол сонымен қоса ұлттық құндылықтарды яғни этнопедагогика, этнопсихология негіздерін меңгеру қажет, ғаламдасуға байланысты «Ғаламтор» жүйесін жетік меңгерген, әлемдік білімге сай, мәдениеті жоғары жеке тұлға тәрбиелей алатын ұстаз болу қажет (О.А. Лапина).

Озат тәжірибелерді зерттеп, жинақтаудың кез келген түрінде жетістікке жету тікелей педагогтың ғылыми теориялық білімділігі мен шығармашылығына байланысты. Сонымен қатар оқушылардың мектеп бағдарламасындағы материалдардың негізгі бөлімдердің толық көлемде игеріп, әрбір тақырыпты, өзгелерге түсіндіре білу, өз ойын жеткізе білу, яғни сөйлеу мәдениетінің жоғары болуының маңызы зор.

Атақты Аристотель сөйлер сөздің үш элементтен құралатынына яғни шешеннің өзі, ол тілге тиек етер негізгі нысан және тыңдаушылар екенінен ерекше мән берді. Бүгінгі таңда шешен ретінде – мұғалім, тыңдаушы ретінде – оқушы, ал тілге тиек етер нысан – пәндік бағдарлама, оқулық мазмұны болмақ. Мұғалімнің басты мақсаты – тұлғаның жеке дамуына негізделген, жан-жақты зерттеліп, сараланған білім беру үлгісінің басын бағыттарын айқындау, нәтижесінде еліміздің өркениеті негізделген білім саясатының стратегиялық мақсаттарын жүзеге асыру (В.С. Кукушин).

Міне, осындай талаптарға сай келетін жан – кәсібилігі жоғары ұстаз болады. Қазіргі күні мемлекет барынша ұстаз мәртебесін арттыра отырып, олардың кәсіби шеберлігін арттыруына қолайлы жағдай жасап, маңызды шешімдер қабылдауда. Мұғалімнің кәсіби шеберлігінің санатын арттыруды көздеп, болашақ ұрпақтың әлемдік білім деңгейіне сай болып білім алуына ықпал жасауда. Сондықтан да, мәртебесі жоғары «Ұстаз» атына кір келтірмей, абырой-беделіне сай кәсіби шеберлікті арттыру-ол әрбір мұғалімнің оқу жылы алдындағы жыл сайынғы міндеті болуы тиіс.

Білімнің іргетасы бастауыш сыныпта қалатыны сөзсіз, сондықтан бастауыш сынып мұғалімі ақ парақтай кіршіксіз оқушыға қалай тәлім, білім берсе, орта буын, жоғары буынға барған кезде оқушылар сөзсіз білімді нақты игере алады. Яғни бастауыш сынып мұғалімдеріне қойылатын талап өте жоғары, олай болса мұғалімнің келбетін төмендегі суретпен сипаттап көрейік:

Сурет 1. Бастауыш сынып мұғалімдеріне қойылатын талап сипаты

Біздің ойымызша мұғалімнің бойында осы қасиеттердің барлығы болса, мұғалім оқушыларына толыққанды білім беріп кәсіби шеберлігін негіздейді.

Тәуелсіз ел тірегі – білімді ұрпақ десек, жаңа дәуірдің күн тәртібінде тұрған келесі мәселе – білім беру, ғылымды дамыту, өркениет біткеннің өзегі, білім, ғылым, тәрбие екендігіне ешкімнің таласы жоқ. А.Байтұрсыновтың «Мектеп керектері» еңбегінде былай делінген: «...Мұғалім қандай болса, мектеп һәм осындай болмақшы. Яғни, мұғалім білімді болса, ол мектептен балалар көбірек білім алып шықпақшы. Солай болған соң, ең әуелі мектепке керекті – білімді, педагогика әдістемеден хабардар, жақсы оқыта білетін мұғалім».

«Маған жақсы мұғалім бәрінен де қымбат, өйткені мұғалім мектептің жүрегі» - деп Ыбырай Алтынсарин айтқандай: қазіргі мектеп алдындағы міндеттерді шешуде мұғалімнің кәсіптік мәдениеті басты шарт екені аян. Бүгінгі таңда мұғалімнің ұстаздық тұлғасын қалыптастыру күшеймесе, кеміген жоқ. Білім берудің ұлттық моделіне көшкен қазіргі мектепке ойшыл, зерттеуші, жаттандылықтан аулақ, практикалық қызметте педагогикалық үйлестіруді шебер меңгерген психолог-педагогтік диагностика қоя білетін іскер мұғалім керек.

ҚР орта білім беру жүйесі дамуының мемлекеттік тұжырымдамасында «Кез-келген білім бағдарламасының табысты орындалуы мұғалімге байланысты. Оның кәсіби шеберлігі нысаналы бағдарламаны да, оқу жоспарын да биік деңгейде жүзеге асыруға ықпал ете алады, ал кәсіби дәрменсіздігі істі құлдыратады...» делінген. Жеке тұлғаны тәрбиелейтін адам – мұғалім, мұғалімге сенім білдірмесе, оқу игі жеміс бере алмайды, сондықтан қоғамымыз мұғалімге үлкен сенім артып отыр.

Мұғалім – қоғам айнасы. Ертеңгі күнімізге аттамас бұрын ұстаздың кім екендігіне баға беріп көрелік. Бүгінгі мұғалім ана, бала бағбаны, қоғам қайраткері. Мұғалім оқытушы, мұғалім-ұстаз, мұғалім-оқулық авторы, мұғалім-технолог, мұғалім-жаңалықты дәріптеуші, таратушы.

Ұлттық мемлекеттің дамуы, өркениеті негізгі үш шешуші кезеңнен тұрады:

1. Жаңа ғылыми жаңалықтарды игеруі
2. Білімнің деңгейін көтеруі
3. Мамандардың кәсіби білімімен айқындалуы

Белгілі педагог К.Ушинский: «Мұғалім – өзінің білімін үздіксіз көтеріп отырғанда ғана мұғалім. Оқуды, ізденуді тоқтатысымен оның мұғалімділігі де тоқтайды» - деген. Сондықтан ұстаз-шәкірт-ұстаз болуы қажет. Белгілі ағартушы педагог ғалымдар: С.Қалиев, Ә.Нысанбаев, Ш.Т.Таубаева, Қ.Жарықбаев тағы басқа ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, мұғалімнің мәдениеті шеберлігін, интеллектуалдығын бірнеше бөліктермен анықтауға болады;

1. Мұғалімнің сыртқы келбетінің мәдениеті
2. Мұғалімнің өзін-өзі басқару шеберлігі
3. Мұғалімнің кәсіби мәдениеті, әдебі, сөйлеу шеберлігі, шешендік қасиеті, демалуы, дауыс ырғағы, сазы

4. Ілтипаттылығы, сенімі, әділдігі, төзіммен сабыр сақтауы

Ұстаздық қызметтің қыры-біз сыры-мол, сондықтан да ұстаздар өз ісінің әрбір қыр-сырын жетік меңгеру, игеру жолында кәсіптік шеберлікті толық меңгерсе ғана бүгінгі қоғамымызды байытатын, дамытатын, жаңартатын адам тәрбиелеуге мол мүмкіндік ашылатыны күмәнсіз.

Мұғалімнің кәсіби білік дағдылары оның жеке кәсіби педагогикалық мәдениетін көрсететін өлшем. Олай болса жаңаша өмірге бет бұрып, жаңаша ой түзген егемен еліміздің ұрпағын білім нәрімен сусындататын саналы тәрбие, сапалы білім беретін жеке тұлға, мәдениетіміз кәсіби шеберлігі шындалған мұғалім – ғасыр көшін бастаушы болап табылады.

Мұғалім – бүгінгі, маман – ертеңгі қоғамның, елдің тірегін өмірге дайындаушы. Мұғалім мамандығының құндылығы да осында деп түсінгеніміз дұрыс.

Білімді де білікті маман даярлаудың мақсаты – маманның бойында іргелі де жүйелі білім, кәсіби іскерлік пен дағды, шығармашылық белсенділік пен еркіндік, мәдени ойлай білу қабілеттерін қалыптастыру болса, білім ғасырындағы білім берудің жаңа жүйесі нені оқыту (білім мазмұны), қандай жүйеде оқыту (құрылымы), қалай оқыту (педагогикалық технология) мәселелерін шешуге бағытталуда.

Қорытындылай келе жас ұрпақтың саналы да сапалы білім алуының бірден-бір шарты – *мұғалімнің жаңашыл* болуы. Себебі, еліміздің болашағы бүгінгі жас ұрпақтың білім деңгейімен өлшенеді. Сондықтан сабақты жаңаша құрып, инновациялық түрлі тәсілдерін, педагогикалық білімдерді жетілдіре отырып, оны дер кезінде қабылдап, өңдеп, нәтижелі пайдалана білу әрбір ұстаздың міндеті болуы керек. Жаңару жолындағы Қазақстанға жаңаша ойлайтын, өмірге көзқарасы тың, ақыл-ой және шығармашылық әлеуметі қалыптасқан, рухани-адамгершілік мәдениеті жоғары шығармашыл *ұстаз* қажет. Қазіргі қоғамдағы мұғалім – шығармашылық дамуға, ұшқыр ойлауға қабілетті, мемлекеттің даму бағыттарын терең түсінетін маман бола алатын, мақсат қойып және жемісті еңбек нәтижесіне ұмтылатын тұлға.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасы бастауыш білімнің мемлекеттік стандарты. Алматы, 2018ж. 202 б.
2. Березин Н.А. Проблемы педагогического общения. М.2019. 99-103с
3. Мудрик А.В. Учитель: Мастерство и вдохновение. – М.2015г. 222 с.
4. Қазақстан Республикасында 2030 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы.- Астана 2018ж. 201б.
5. Мижериков В.А., Введение в педагогическую деятельность. -М., 2015г. 134-136с.
6. Кукушин В.С. Введение в педагогическую деятельность. Ростов-на дону. – 2015 87с.
7. Садыков Т.С. и др. О разработке ведущих идей в профессиональной подготовке будущего специалиста / Вестник АГУ им. Абая. №5(5), 2017г.67с.
8. Лапина О.А. Введение в педагогическую № специальность: Учеб.Пособие для вузов/ О.А.Лапина, Н.Н.Пядушкина. - М.: Академия, 2018г. 12с.
9. Батурина Г.И., Кузина Т.Ф. Введение в педагогическую профессию.М., 2019г.63-65с.
10. Таубаева Ш. Исследовательская культура учителя: от теории к практике. Монография: Алматы «Ғылым», 2015ж .301с.
11. Жарықбаев Қ.Б. Психология. Алматы: Мектеп, 2016ж, 196б.

ӘОЖ 378.24

<https://doi.org/10.53355/j7286-5550-2252-m>

ЛОГОПЕДТИҢ КӘСІБИ ҚЫЗМЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Галиева А.Н., Садыркүл Л.М.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: specialpedagogy@mail.ru, nurai_gali@mail.ru

Мақалада логопедтің кәсіби қызметіндегі еңбек функциялары талданған. Логопед-мұғалімнің еңбек әрекеттері, жалпы білім беру мекемелеріндегі логопедиялық сүйемелдеу, даму мүмкіндігі шектеулі балалармен жүргізілетін логопедиялық жұмыстың негізгі міндеті қарастырылған.

Тірек сөздер: логопед, кәсіби қызмет, даму мүмкіндігі шектеулі, логопедиялық сүйемелдеу, логопедиялық жұмыс.

В статье проанализированы трудовые функции в профессиональной деятельности логопеда. Рассмотрены трудовые действия учителя-логопеда, логопедическое сопровождение в общеобразовательных учреждениях, основная задача логопедической работы с детьми с ограниченными возможностями развития.

Ключевые слова: логопед, профессиональная деятельность, с ограниченными возможностями развития, логопедическое сопровождение, логопедическая работа

логопед, профессиональная деятельность, с ограниченными возможностями развития, логопедическое сопровождение, логопедическая работа.

The article analyzes labor functions in the professional activity of a speech therapist. The article considers the labor actions of a speech therapist teacher, speech therapy support in general education institutions, the main task of speech therapy work with children with developmental disabilities.

Key words: *speech therapist, professional activity, with disabilities, speech therapy support, speech therapy work.*

Кәсіби қызмет - бұл белгілі бір салада және өндіріс саласында өз мамандығы мен біліктілігі бойынша адамның қызметі. Оның жұмыстағы жетістігі өзінің кәсіби қызметіне дайын болғандығына байланысты.

Кәсіби қызметті еңбектің құрамдас бөлігі ретінде адамның негізгі қызметін қарастыруға болады.

Кәсіби қызмет әрқашан белгілі бір мақсатқа ұмтылады және нақты міндеттерді шешуді қамтамасыз етеді.

Логопедтің кәсіби қызметі тек қана жалпы білім беру мекемелері деңгейінде логопедиялық қолдауды ұйымдастырумен шектелмейді, ол бейімделген білім беру бағдарламалары бойынша мектептерде, аралас немесе өтемақы түріндегі мектепке дейінгі ұйымдарда, медициналық ұйымдары, әлеуметтік сала ұйымдарында қызмет атқарады.

Логопедтің кәсіби қызметі бірнеше еңбек функцияларын [1,2] қарастырады.

Алғашқы еңбек функциясын жүзеге асыру кезінде логопед-мұғалім ерекше білім беру және әлеуметтік-коммуникативтік қажеттіліктерді, сөйлеу қабілеті бұзылған адамдардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, сабақтарды (топтық, кіші топтық, жеке) жоспарлай және жүргізе білуі керек. Айта кету керек, логопедтің барлық еңбек функциялары мен іс-әрекеттері бойынша барлық қызметі міндетті түрде баланың ерекшеліктері мен қажеттіліктерін ескеруі керек. Сонымен қатар, көбінесе сөйлеу қабілеті бұзылған баланың ерекше білім беру қажеттіліктерін, оның жеке ерекшеліктерін және оның әлеуметтік-коммуникативтік қажеттіліктерін анықтайтын логопед-мұғалім. Даму мүмкіндігі шектеулі балалардың көптеген санаттары логопедиялық көмекті қажет ететіндіктен, логопед *әр баланың әлеуметтік-коммуникативтік қажеттіліктері мен мүмкіндіктерін білуі, түсінуі және анықтауы* керек. Бұл қажеттіліктер әртүрлі деңгейге ие болуы мүмкін, мысалы, ауыр бұзылулары жоқ балаларда қалыпқа жақын қарым-қатынасқа дейін, ал, аутизм спектрі бұзылған және белсенді сөйлеу қабілеті жоқ балаларда немесе психикалық дамуы тежелген және сөйлеу қарым-қатынасының төмен деңгейі бар балаларда қарым-қатынас қажеттілігінің өмірлік деңгейіне дейін. Барлық осы нұсқалар мен олармен жұмыс істеу әдістері логопедтің жұмысының арсеналында болуы керек.

Логопед-мұғалімнің еңбек әрекеттері, мүмкін болатын бұзылулардың кең спектрін және нәтижесінде пайда болатын сөйлеу бұзылыстарын ескере отырып, логопедтен сөйлеу қабілеті бұзылған балалардың ерекше білім беру қажеттіліктерін жүзеге асыру және оларға қажетті өмірлік құзіреттіліктерді дамыту үшін арнайы білім беру ортасын ұйымдастыруды талап етеді. Логопед тек түзету сабақтарында ғана емес, сонымен қатар басқа сабақтарда, сабақтан тыс іс-шараларда, қосымша білім беру жүйесінде, үйде және басқа салаларда ұйымдастыратын барлық логопедиялық сүйемелдеу және сөйлеу ортасы баланың дамуы мен оқуына қажетті сөйлеу режимінің кешенді әсерін қамтамасыз етуі керек. Нәтижесінде, бұл қажетті өмірлік дағдыларды тиімді қалыптастыруға, сөйлеу қабілеті бұзылған адамдардың жеке қажеттіліктері мен мүмкіндіктері аясында қажетті сөйлеу белсенділігін, монологиялық немесе диалогтық сөйлеуді ынталандыруға әкелуі керек. Логопед-мұғалім - сөйлеу қабілеті бұзылған адамдар үшін қажетті сөйлеу ортасын ұйымдастырудың бас маманы. Көрсетілген қызмет нәтижесінде отбасында, білім беру ұйымдарында, қосымша

білім беру немесе сөйлеу қабілеті бұзылған адамдарды жұмыспен қамту, әлеуметтік және басқа да қызмет көрсететін салаларда үздіксіз, сабақтастық оқыту, тәрбиелеу, даму бұзылыстарын түзету және әлеуметтік бейімделу процесінің қалыптасуына әкелуі керек.

Сөйлеу қабілеті бұзылған адамдарды сүйемелдеудің кез-келген түрінің қажеттілігіне қарамастан, логопед – білім алушы жұмыс істейтін негізгі категория, сәйкесінше, логопедтің міндеттеріне жеке ерекшеліктерін ғана емес, жасын, даму ерекшеліктерін, психофизикалық жағдайын ескере отырып, сөйлеу қабілеті бұзылған балалардың/ересектердің білім беру бағдарламаларын, сондай-ақ логопедиялық жұмыс бағдарламаларын игеру процесінде негізгі іс-әрекеттерді ұйымдастыру жатады. Білім беру бағдарламалары аясында логопед білім беру бағдарламасының түрін немесе логопедиялық көмек көрсету нұсқасын анықтайды, сөйлеу бұзылыстарын түзету технологиясын жүзеге асырады, сөйлеу қабілеті бұзылған адамның жеке қажеттіліктері мен мүмкіндіктері шегінде толыққанды сөйлеу әрекетін қалыптастырады.

Логопедиялық қызметтен басқа, мамандар педагогикалық технологияларды, заманауи білім беру және түзету-дамыту дидактикалық құралдарын, оның ішінде ақпараттық-коммуникациялық, яғни мамандандырылған компьютерлік бағдарламаларды таңдап, қолдана білуі керек, оларды әр оқушының қажеттіліктері мен мүмкіндіктерін ескере отырып таңдай және қолдана білуі керек. Барлық осы жұмыс, мамандандырылған ортаны ұйымдастыру, жеке бағдарланған білім беру бағдарламаларын қалыптастыру, технологиялар мен компьютерлік бағдарламаларды жеке таңдау және логопедтің басқа қызметі сөйлеу қабілеті бұзылған адамдардың мүмкіндіктері аясында сапалы білім алуға, жеке дамуға, әлеуметтік бейімделуге деген ынтаның дамуын қамтамасыз етуі керек.

Даму мүмкіндігі шектеулі тұлғалармен логопедиялық жұмыстың негізгі міндеті - академиялық даму емес, адам өміріне қажетті өмірлік құзіреттіліктер болғандықтан, логопедтің барлық көріністеріндегі қызметі одан әрі күрделі әлеуметтік ортаға жүйелі түрде енгізу, күнделікті өмірлік тәжірибені кеңейту, басқа адамдармен әлеуметтік байланыстар арқылы осы міндетке бағытталуы және шоғырлануы керек. Сөйлеу белсенділігі үшін жағдай жасау, сүйемелдеушіде және басқа адамдарда сөйлеу әрекетін ынталандыруды логопед балалар тобын құру, балалардың/ересектердің әртүрлі іс-әрекеттерде белсенді ынтымақтастығы, олардың әлеуметтік тәжірибесін байыту, ересектермен және құрдастарымен өзара әрекеттесуді жандандыру, білім беру кеңістігін біртіндеп кеңейту, әлеуметтік-мәдени өмірмен танысу кезінде қалыптастыра алады. Яғни, логопед тек оқу ортасы мен тікелей оқу міндеттерін ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік дағдылар мен байланыстарды ұйымдастыру және дамыту жағдайларында, соның ішінде сабақтан тыс және сыныптан тыс іс-шараларда, театрларға, мұражайларға, конкурстарға қатысу және сөйлеу іс-әрекетімен байланысты басқа да іс-әрекеттермен, сөйлеу, қарым-қатынас, оның ішінде бейтаныс адамдармен байланысты өмірлік дағдылармен байланысты тәрбиешінің өзіндік рөлін орындай алады. Логопед осы дағдыларды дамыту үшін ортаны ұйымдастырып қана қоймайды, сонымен қатар байланыс объектісі үшін қол жетімді және түсінікті нысанды және оны жүзеге асыру, жауап алу, өңдеу және т.б. нұсқаларын таңдауға көмектеседі.

Логопед бірінші кезекте сөйлеу қабілеті бұзылған тұлғаның жетістіктерін, оқыту мен тәрбиелеудің жоспарланған нәтижелерін, даму бұзылыстарын түзетуді жүйелі бақылауды және бағалауды қамтиды және бұл жұмыс қажетті сөйлеу ортасы құрылған барлық салаларда жүзеге асырылады: тек білім беру ұйымында ғана емес, үйде де, қосымша білім беру жүйесінде, әлеуметтік салада және т. б.

Логопед логопедиялық жұмыс пен сүйемелдеудің маманы және негізгі ұйымдастырушысы болғандықтан, оның міндеті білім беру және логопедиялық көмек бағдарламаларын іске асырудың ұйымдастырылуын, мазмұны мен технологияларын оларды дамыту нәтижелерін ағымдағы және мерзімді бақылау нәтижелерін, оларды жүзеге асыру нәтижелерін бақылауды ескере отырып түзету болып табылады.

Логопед-мұғалімнің қызметі, әсіресе сарапшылық, білім беру ұйымының психологиялық-медициналық-педагогикалық консилиумының жұмысы арқылы тиімді жүзеге асырылады, өйткені тек бірлескен іс-әрекетте, қатысушылардың әрқайсысының жауапкершілік аясын, оның міндеттерін, сондай-ақ оған көмек көрсететіндердің міндеттерін анықтай отырып, логопед-мұғалім және басқа мамандар жауап беретін қызмет бағыттары толық жүзеге асырылуы мүмкін. Логопед-мұғалім бұл іс-әрекеттің барлығын ПМПк аясында емес, өз бетінше жүзеге асыра алады, алайда бұл әлдеқайда тиімді, уақытты және күш-жігерді қажет етеді. Бұл жағдайда нәтижелерді болжау мүмкін емес, өйткені кез-келген бұзылыс санаты бар адамды сүйемелдеу жан-жақты, кешенді болуы керек, бұл тек бір маманның жеке жұмысымен мүмкін емес. Өкінішке орай, білім беру ұйымының консилиумы ұйымдастырылған және шынымен де шектеулі мектептерде жұмыс істейді. Тиісінше, университеттің оқу процесінде болашақ логопедтерге білім беру ұйымының ПМПк-ны ұйымдастыру, жұмыстың ерекшелігі, консилиумға қатысушылардың рөлі, оның мақсаттары мен міндеттері, қызметтің негізгі бағыттары және т. б. туралы ақпарат беру қажет. Кәсіби стандартта ұсынылған логопедтің кәсіби қызметі логопедтің жеке жауапкершілігі емес, оны белгілі бір көлемде және консилиум мен білім беру ұйымының басқа мамандарына бөлуге болатындығын түсіну осы еңбек функциясы бойынша қызмет көлемін едәуір төмендетеді. Жалпы бақылау, басшылық және негізгі қорытынды нәтиже үшін жауапкершілік логопед мұғалімінде қалатынын есте ұстаған жөн. Сондай-ақ, консилиум жұмысының аясында басқа мамандар логопедке белгілі бір міндеттер қоя алатындығын түсіну керек.

Осы еңбек функциясы бойынша білім мен дағдылардағы олқылықтарды толтыру үшін сөйлеу қабілеті бұзылған балалар үшін арнайы білім беру ортасын құрудың әртүрлі аспектілерін ашатын модуль, блок немесе пән біліктілікті арттыру курстарына енгізілуі мүмкін, өйткені оған түзету логопедиясы және сөйлеу режимінің әдеттегі талаптары ғана емес, сонымен қатар басқа да аспектілер (мысалы, мысалы, сөйлеу қабілеті бұзылған баланың жетістіктерін бағалаудың ерекше, кейде мүлдем жеке жүйесі, әсіресе егер ол бейімделген бағдарлама бойынша оқытылса) кіреді. Логопед басқа мамандарды нақты түсініп, үйретуі керек, егер бала объективті себептермен жаза алмаса, онда ол барлық бақылау шараларын ауызша немесе жазбаша сөйлеуді болдырмайтын басқа жолмен жүзеге асыруға құқылы. Барлық мұғалімдер, тәрбиешілер, баланың басқа ортасы бұл жағдайды баланың ақыл-ой қабілеттерін, оның дағдылары мен болашақ перспективаларын сипаттай алатын кемшілігін емес, баланы оқытудың жеке шарты ретінде қабылдауы керек [3,4].

Сөйлеу тілінде бұзылыстары бар балаларды бағалау жүйесінен басқа, оқу нәтижелеріне өзгертілген және нақтыланған талаптар қойылады, олардың мәні мен компоненттерін логопед түсініп, басқа мұғалімдерге түсіндіруі керек. Мысалы, бүкіл сыныпта бір мақсат пен бірнеше тапсырма болады, ал сөйлеу қабілеті бұзылған студентте осы міндеттерге тар мамандандырылған логопедиялық түзету тапсырмалары қосылады. Мұғалімдер бұл міндеттерді білуі, олардың функционалдық жүктемесін түсінуі, оны оқу процесіне енгізуі, оларға сәйкес аталған білім алушыға тапсырмалар, сауалнамалар, бақылау іс-шаралары, түсініктемелер құрастыруы тиіс. Мұғалімнің міндеттері тек осы міндеттерді тікелей жүзеге асыру кіретіндіктен, барлық дайындық жұмыстарын қамту (кеңес беру, түсіндіру, әзірленген тапсырмалардың жарамдылығын тексеру) логопед мұғалімнің міндетіне кіреді. Тиісінше, логопед оқу деңгейіне, білім беру бағдарламасына, күтілетін қорытынды нәтижелерге және басқаларға байланысты сөйлеу қабілеті бұзылған студенттер үшін түзету компоненті мен ерекшелігі бар оқыту қандай құжаттың, қандай талаптардың, бағдарламалардың және басқалардың негізінде құрылатынын білуі керек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Педагог қызметкерлер мен оларға теңестірілген адамдар лауазымдарының үлгілік біліктілік сипаттамалары. https://adilet.zan.kz/rus/docs/V090005750_

2. Логопедтік пункттің қызметін ұйымдастыру тәртібі туралы Ереже.
<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V040003128>

3. Өмірбекова К.К., және т.б. Логопедия. Оқулық. Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2011. -648б.

4. Волкова Г.А. Методика психолого-логопедического обследования детей с нарушениями речи. Вопросы дифференциальной диагностики [Текст] : учебно-методическое пособие / Г. А. Волкова. – СЕЮ. : ДЕТСТВО-ПРЕСС, 2004. – 144 с.

ӘОЖ 378.24

<https://doi.org/10.53355/19583-8448-9089-k>

БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕ ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДАҒЫ МӘСЕЛЕЛЕР

Галиева А.Н., Әмірбек С.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: amirbekovas99@mail.ru, nurai_gali@mail.ru

Мақалада қазіргі таңдағы еліміздің білім беру жүйесіне енгізілген инклюзивті білім беруді жүзеге асырудағы қиындықтар ғылыми еңбектер негізінде талданады. Инклюзивті білім беру ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды оқыту мен тәрбиелеудегі инновациялық тәсіл ретінде және осы жағдайда әрбір педагогтың кәсіби қызметіндегі өзгерістер, кәсіби құзіреттілігін ұштау мәселелері қарастырылады.

Тірек сөздер: *инклюзивті білім беру, педагог, даму мүмкіндігі шектеулі тұлға, ерекше білім беру қажеттілігі, жалпы білім беру мекемесі, кәсіби қызмет.*

В статье анализируются трудности реализации инклюзивного образования, включенного в современную систему образования страны, на основе научных трудов. Инклюзивное образование как инновационный подход в обучении и воспитании детей с особыми образовательными потребностями и в этих условиях рассматриваются вопросы изменений в профессиональной деятельности каждого педагога, повышения профессиональной компетентности.

Ключевые слова: *инклюзивное образование, педагог, лицо с ограниченными возможностями развития, особые образовательные потребности, общеобразовательное учреждение, профессиональная деятельность.*

The article analyzes the difficulties of implementing inclusive education, included in the modern education system of the country, on the basis of scientific works. Inclusive education as an innovative approach in teaching and educating children with special educational needs and in these conditions, the issues of changes in the professional activity of each teacher, improving professional competence are considered.

Key words: *inclusive education, teacher, person with developmental disabilities, special educational needs, educational institution, professional activity.*

Қазіргі уақытта білім беру жүйесіне жалпы білім беретін мектептерде ерекше қажеттіліктері бар балаларды оқытуды, кемсітушілікті болдырмауды және әрбір бала үшін қолайлы жағдайларды қамтамасыз етуді білдіретін "инклюзивті білім беру" термині қолданысқа енгізілген.

Демек, инклюзивті білім беру дегеніміздің өзі – ерекше қажеттіліктері бар тұлғаларды жалпы білім беру процесіне қосу дегенді білдіреді. Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, оқытудың инклюзивті форматы – бұл ерекше қажеттіліктері бар балалар мен олардың дені

сау қатарластарының арасында қабылдауға, түсінуге және өзара көмекке негізделген ынтымақты, жанашыр және достық ортаны құрудың ең тиімді әдісі болып табылады. [1]

Инклюзия "мүмкіндіктің шектеулілігіне әлеуметтік көзқарастың" нысаны ретінде жалпы білім беру жүйесін өзгерту қажеттілігінен, денсаулық мүмкіндігі шектеулі әрбір адамға кәсіптік білім беру мекемесінің академиялық және әлеуметтік өмірінің толық құқылы қатысушысы болуға мүмкіндік беру үшін ондағы бар кедергілерді алып тастаудан туындайды. Бұл мүмкіндігі шектеулі баланы жалпы және кәсіптік білім беру жүйесіне тең дәрежеде "қосатын" жағдай жасайтын инклюзивті процестерді дамытуды талап етеді. Алайда, инклюзивті білім беру арнайы білім беру саласында қалыптасқан және дамып келе жатқан мүмкіндігі шектеулі тұлғаларға тиімді көмек көрсетудің дәстүрлі нысандарын алмастырмауы керек.

Бүгінгі таңда педагогикалық ғылым мен практика ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды оқыту мен тәрбиелеуге инновациялық тәсілдерді әзірлеу жұмыстарын жүргізуде. Сонымен, инклюзивті білім беру әр балаға әлеуметтік жағдайына, нәсіліне, физикалық және ақыл-ой қабілеттеріне қарамастан, оның жеткілікті дәрежеде білім беру деңгейіне қол жеткізуге тең құқықтар береді. Даму ерекшеліктері бар балаларға бүгінде арнайы мекемелерде оқудың қажеті жоқ деп болжанады: себебі, жалпы білім беретін мектепте де олар сапалы білім алып қана қоймай, сонымен бірге өмірге сәтті бейімделіп, эмоционалды және физикалық даму қажеттілігін жүзеге асыра алады.

Білім беру жүйесіне инклюзивті тәсілді енгізудің тиімділігі, ең алдымен, өз кәсібінің әлеуметтік маңыздылығын білетін, кәсіби қызметті жүзеге асыруға жоғары уәжі бар, дамудың әртүрлі патологиялары бар оқушылардың жас және психологиялық ерекшеліктерін білетін, білім беру ортасының барлық субъектілері арасындағы сындарлы педагогикалық өзара әрекеттесуді жүзеге асыра алатын білікті педагог кадрларды даярлауға байланысты. Өкінішке орай, бүгінгі күнде елдегі білім беру саясатында "жалпы" мектептерде "ерекше" балаларды дамыту және оқыту процесін ұйымдастыру мәселесі ең ауқымды мәселелердің көшін бастап отынғандығы белгілі. Бұл оқыту әдістемелерінің ерекшелігіне ғана емес, сондай-ақ инклюзивті білім беру ортасын қалыптастыратын, ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушыларға түзету және психологиялық қолдау көрсететін кадрлардың даярланбауына да байланысты болып отыр.

Осы уақытқа дейін инклюзивті білім беру мәселелерімен Д.В.Зайцев, Л.А.Зайцева, И.И.Лошакова, Н.Н.Малофеев, Е.А.Мартынова, Н.М.Назарова, Н.Я.Семаго және Н.Д.Шматко секілді тағы да басқа атақты ғалымдар айналысқан болса, инклюзивті білім беруде болашақ педагогтың кәсіби қызметке дайындығы мәселелерін М.И.Дьяченко, Л.А.Кандыбович, А.Г.Ковалев, Н.Д.Левитов, К.К.Платонов және С.О.Филиппова әзірлеген.

Инклюзивті білім беру мұғалімдердің кәсіби және жеке дайындығына ерекше талаптар қояды, олар инклюзивті тәсілдің мәнін нақты түсінуі керек, дамудың әртүрлі патологиялары бар оқушылардың жас және психологиялық ерекшеліктерін біліп қана қоймай, білім беру ортасының барлық субъектілері арасындағы сындарлы педагогикалық өзара әрекеттестікті жүзеге асыра білуі қажет. Бір сөзбен айтқанда, мұғалім инновациялық білім беру процесінде кәсіби қызметті жүзеге асыруға дайын болуы шарт.

Инклюзия білім беру процесінің барлық субъектілеріне қатысты, олар:

- мүмкіндігі шектеулі оқушылар мен олардың ата-аналары;
- нормативті дамушы оқушылар мен олардың отбасы мүшелері;
- мұғалімдер және білім беру кеңістігінің басқа да мамандары;
- әкімшілік персонал және қосымша білім беру ұйымдарының мұғалімдері.

Сондықтан, білім беру мекемесінің қызметі оқытуда ерекше қажеттілігі бар балаларды оқыту мен тәрбиелеу үшін арнайы жағдайлар жасауға ғана емес, сонымен қатар педагогтар арасындағы (түзету және жалпы педагогика саласындағы мамандар) ерекше қажеттіліктері бар оқушылар мен олардың дені сау құрдастарына қатар білім беруде өзара түсіністікті қамтамасыз етуге бағытталуы керек.

Бұл айтылғандардың негізінде мемлекет мүмкіндіктері шектеулі тұлғаларға теңдей білім алу құқығын беретіні белгілі болады, бірақ іс жүзінде олардың көпшілігі әртүрлі қиындықтарға тап болатындығы көрініс табады. [2]

Егер инклюзияны іс жүзінде жүзеге асыру жолындағы кедергілер туралы айтатын болсақ, онда кейбір авторлардың осы мәселе турасында айтқан пікірлеріне көз жүгіртіп өтсек те болады. Мысалы, Л.Г.Король инклюзивті білім берудегі келесі кедергілерді анықтап көрсетеді: [3]

1) "Қарапайым" балалар мен олардың ата-аналарының теріс көзқарасы. Инклюзивті білім берудің баламасы жоқ деген идеяны қолдай отырып, қалыпты дамып келе жатқан және ерекше қажеттілігі бар балалардың әлеуметтік өзара әрекеттесуін орнатуға ықпал ететін инклюзия кейде "қарапайым" балалар мен олардың ата-аналарында туындайтын проблемаларды тудыратынын мойындау керек. Сонымен, ата-аналар кейде ерекше қолдауды қажет ететін балалардың сыныпта болуы өз баласының дамуын кешіктіруі мүмкін деп қорқады;

2) Инклюзияның анық емес, бұлыңғыр шекаралары. Инклюзия шекарасын анықтау мәселесі маңызды кедергі болып табылады, осыған байланысты сұрақ туындайды: «біз барлық ақыл-есі кем балаларды, соның ішінде мотор және мінез-құлық бұзылуларымен асқынған зияткерлік кемістігі бар балаларды қосуға тырысуымыз керек пе?»;

3) Қалыпты дамып келе жатқан және проблемалы балалармен бірдей сәтті жұмыс істей алатын мамандардың болмауы. Инклюзивті білім беруді енгізу тәжірибесі мұғалімдер мен басқа мамандар оқытудың осы түріне қажетті кәсіби рөлдерге бірден сәйкес келмейтінін көрсетеді. Бұл кедергіні еңсеру педагогтарды даярлауға және олардың біліктілігін арттыруға түбегейлі жаңа тәсілдерді талап етеді.

4) Барлық балалардың білім беру мүмкіндіктерін іске асыруға және қоғамда бірге өмір сүруге деген құқықтарының теңдігі туралы постулатты қабылдауға қабілетті оң қоғамдық пікірдің болмауы. Бұл тосқауылдың болуы біздің алдымызда инклюзивті білім беру философиясын қабылдаумен байланысты ұзақ мерзімді міндет қояды.

Е.П.Федотова білімге инклюзивті көзқарасты жүзеге асырудағы кедергілер арасындағы мынадай бірқатар міселелер тізбегін көрсетеді: [4]

1) тұтастай алғанда қоғамның интеграциялық процестерге қатысуға дайын болмауы;

2) жалпы білім беру ұйымдары қызметкерлерінің олар үшін жаңа рөл мен жауапкершілікті теріс қабылдауы, көбінесе толық қабылдамауы;

3) дәстүрлі білім беру жүйесінде мүмкіндігі шектеулі балалар үшін толығымен арнайы жағдайлардың жасалмауы;

4) экономикалық дағдарыс және қаржы ресурстарының тапшылығы;

5) мемлекеттік ұйымдардың пассивтілігі және осы ұйымдар әкімшілігінің қалыптасқан дәстүрлі білім беру жүйесін өзгертуге құлықсыздығы.

Сонымен, Е.П.Федотованың пікірінше, қазіргі уақытта білім беру кеңістігінде стратегияны өзгерту қажеттілігі пайда болды: инклюзивті білім берудің маңыздылығы мен қажеттілігі туралы мағынасыз әңгімелерден осы бағыттағы нақты үйлестірілген іс-қимылға көшу, бұл ғалымдарға, практиктерге, зерттеушілерге, қоғамдық ұйымдар мен билік органдарының өкілдеріне білім беру жүйесіндегі институционалдық кедергілерді және қоғамдық пікірге төзбеушілік көзқарастарды еңсеру жолында нақты іс-қимыл жасауға мүмкіндік береді.

Сондай-ақ, инклюзивті білім беруді дамытудағы әртүрлі кедергілердің себептерін көп деңгейлі талдау арқылы Ю.В.Шумиловская мынадай деңгейлерді бөліп қарастырады: [5]

1. Макро деңгей. Бұл деңгейдегі білім беру инклюзиясын дамытудың негізгі кедергілері – мүмкіндігі шектеулі балаларға қатысты федералды заңнаманың жетілмегендігі; оның халықаралық стандарттарға сәйкес келмеуі; инклюзивті білім беру институтының құқықтық негіздерін және ерекше білім беру қажеттіліктері бар адамдарды тәрбиелеуде инклюзивті тәсілдерді жүзеге асыру үшін экономикалық жағдай жасау принциптерін нақты анықтайтын арнайы білім туралы федералды заңның болмауы;

2. Мезо деңгей. Білім берудегі инклюзияны дамыту жолындағы негізгі кедергілер – мүмкіндігі шектеулі адамдарға қатысты мәдени стереотиптердің болуы; қалыптасқан білім беру жүйесінің әр баланың жеке қажеттіліктеріне жауап беруге дайын болмауы; ерекше білім беру қажеттіліктері бар адамдарды оқыту үшін арнайы білім беру стандарттары мен вариативті бағдарламалардың жетіспеушілігі; белгілі бір оқушының арнайы білім беру қажеттіліктеріне бейімделген стандартты білім беру бағдарламасын пайдалануға және оқытуда құзыреттілік тәсілді қолдануға мүмкіндік беретін жеке жоспар бойынша "ерекше" оқушыларды оқытуды жүргізудің заңнамалық бекітілген мүмкіндігінің болмауы; жалпы білім беретін мекемеде оқитын денсаулық мүмкіндіктері шектеулі адамдарды сүйемелдеу жөніндегі бағдарламалардың аздығы;

3. Микро деңгей. Бұл деңгей нақты ұйымдар мен мамандардың, жеке адамдардың қызметімен байланысты. Инклюзивтік білім беру үшін бұл білім беру ұйымдары оқытушыларының денсаулық мүмкіндіктері шектеулі адамдарды бірлесіп оқыту мүмкіндігінің өзін психологиялық қабылдау деңгейі, олардың денсаулық мүмкіндіктері шектеулі оқушыға қатысты кәсіби ұстанымдары, стереотиптері мен іс-әрекеттері жайында.

Білім берудің инклюзивті нысанын дамыту билік органдарынан жаңа нормативтік-құқықтық құжаттарды әзірлеу, қалалық және білім беру инфрақұрылымын бейімдеу бойынша қосымша жұмыстар жүргізу, тиісті білім беру бағдарламаларын әзірлеу, даярлау және қайта даярлау, оның ішінде психологиялық және педагогикалық персоналды даярлау және қайта даярлау бойынша кез келген деңгейдегі қосымша күш-жігер мен шығындарды талап етеді [6].

Сонымен қатар, назарды мәселенің техникалық жағына ғана емес, сонымен қатар психологиялық-педагогикалық жағына да аудару керек. Сауатты, мұқият және жүйелі жұмыс болмаса, кез-келген оқу процесі, әсіресе ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушылармен жүргізілген жұмыстар кешені сәтсіздікке ұшырайды. Демек, ата-аналардың, мұғалімдердің және көмекші мамандардың міндеті – тиісті жағдай жасау және баланың дамуына кедергі жасамау. Инклюзивті мектептегі балаға психологиялық-педагогикалық қолдау қажет екендігі де даусыз.

Инклюзияны жүзеге асыру шарттарының бірі инклюзивті білім беру үшін кадрлар даярлау болып табылады. Қазіргі уақытта бұл мәселені шешу ұйымдастырушылық және әдістемелік сипаттағы қиындықтарды тудырады, өйткені білім беру процесін қамтамасыз ететін мамандар көбінесе шектеулі денсаулық мүмкіндіктері бар адамдармен жұмыс істеу ерекшеліктерін түсінбейді, инклюзивті білім беруді жүзеге асырудағы мүмкін қиындықтарды, оларды жеңуге дайындық деңгейін барабар бағалай алмайды, бұл көбінесе мұндай балалардың одан әрі әлеуметтенуіне зиян келтіріп қана қоймай, олардың қауіпсіздігіне айтарлықтай қауіп төндіруі мүмкін.

Интеграцияланған оқыту білім беру процесінің барлық қатысушылары үшін өте маңызды: дені сау балаларда мүмкіндігі шектеулі құрдастарының физикалық және психикалық кемшіліктеріне төзімділік, өзара көмек сезімі және ынтымақтастыққа деген ұмтылыс қалыптасатын болса, мүмкіндігі шектеулі балаларда оң интеграция пайда болады, бұл өз кезегінде осындай балалардың дамуы мен білім алу әлеуетін толық іске асыруға әкеледі. Бұл ретте инклюзивтік білім берудің экономикалық перспективалары туралы да ұмытуға болмайды, ол, сайып келгенде, денсаулық мүмкіндіктері шектеулі баладан өзінің материалдық қамтамасыз ету мәселелерін өз бетінше шешетін және зейнетақы мен жеңілдіктер түріндегі мемлекеттік көмекке тәуелді емес, сұранысқа ие, бәсекеге қабілетті қызметкерді қалыптастыруға алып келеді.

Толыққанды интеграцияланған білім мүмкіндігі шектеулі және мүмкіндігі шектеулі балаларға қоғамдағы лайықты орнын алуға және сол арқылы әлеуметтік теңсіздікті жеңілдетуге көмектеседі.

Сонымен, әлеуметтік мағынада инклюзивті білім мынадай мағынада ашылады:

– Біріктіру – инклюзияның қозғаушы күші, инклюзивті білім тең емес бірігуді жеңуге бағытталған;

– Инклюзивті қоғам – бұл жеке адамға мүмкіндік беретін ашық қоғам;
– Инклюзивті білім беру қоғамға апаратын жолды білдіреді;
– Инклюзивті білім берудің әлеуметтік миссиясы – бұл балаларды қоғаммен жұмыс істеуге, қарым-қатынас жасауға, басқалармен бірге дамуға, бірлікке ұмтылуға, әртүрлілікті бағалауға үйрету.

Осылайша инклюзивтік білім қоғамның тұрақты дамуын қамтамасыз ете отырып, өскелең ұрпақтың бойында демократиялық құндылықтарды қалыптастыратын маңызды әлеуметтік институт рөлін атқарады. [7]

Инклюзивті білім беру жағдайында әрбір педагог ерекше қажеттіліктері бар балаларды оқыту процесінде әртүрлі мәселелерді шешуге мәжбүр болады. Білім алушылардың осы санатының психологиялық дәрменсіздігі мен әлеуметтік-психологиялық шектеулілігі мұғалімнен арнайы психология, дефектология, түзету педагогикасы туралы білімді ғана емес, сонымен қатар инклюзивті оқыту саласында белгілі бір құзыреттерді игеруді талап етеді. Мұғалімдердің едәуір бөлігі психологиялық-педагогикалық білімге, түзету білімінің негіздеріне, мүмкіндігі шектеулі студенттердің жасына, жынысына, жеке ерекшеліктеріне, қарым-қатынас психологиясына және тұлғааралық қатынастарға байланысты білімге мұқтаж.

Н.Н.Малярчук атап өткендей: "қазіргі уақытта білім беру ұйымдарындағы педагогтердің инклюзивті қызметін дамытуда маңызды кедергілер бар: педагогикалық ұжымдардың инклюзивті білім беруді жүзеге асыруға және мектеп басшылығына әкімшілік етуге, мүмкіндігі шектеулі балалардың өмір сүру сапасын оңтайландыру бойынша жағдай жасауға психологиялық, әдістемелік және ұйымдастырушылық дайын еместігі; дені сау құрдастарымен бірге білім беру процесіне балаларды зияткерлік меншікке қосу мәселелерінде педагогтердің құзыреттілік деңгейінің төмендігі; мүмкіндігі шектеулі балалардың ата-аналары тарапынан бұқаралық мектепке сенімсіздік; дені сау балалардың ата-аналарының мүмкіндігі шектеулі балаларды сыныптарға қосуға келіспеушілігі мен қарсылығы; дені сау балалар мен мүмкіндігі шектеулі балалардың қарым-қатынасында психологиялық кедергілердің болуы, өйткені педагогтердің көпшілігі гетерогенді ортада үйлестіру, деструктивті көріністерді жою немесе азайту процестерін басқара алмайды; білім беру ұйымдарында мүмкіндігі шектеулі балалардың кейбір санаттарының, мысалы, арбадағы адамдардың өмірін қамтамасыз ету үшін жағдайлардың болмауы; түзету және оңалту үшін арнайы жабдықтардың аздығы". [8]

Білім берудегі инклюзия "балалар мектепке емес, балаларға арналған мектеп" ұстанымын жүзеге асыруды қамтиды. [9]

Сонымен бірге, инклюзивті білім беру әр түрлі білім беру қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін икемді болатын тәрбие мен оқытудың тәсілдерін жасауға тырысады. Сондай-ақ, оқушылардың теңдігін және олардың ұжымның барлық істеріне қатысуын ынталандыруға, барлық адамдардың қарым-қатынас жасау үшін қажетті қабілеттерін дамытуға бағытталған ресурстарға ие. Аксиологиялық тәсіл шеңберінде инклюзия білім алушылар мен педагогтердің табысқа жету үшін керек барлық қажеттіліктерін де, арнайы шарттары мен қолдауларын да ескереді. [10]

Қорыта айтқанда, жалпы білім беру мекемесі қоғамдық институт ретінде әр түрлі балалардың қажеттіліктері мен ерекшеліктерін ескеріп, белгіленген ресми нормаларға сәйкестік талаптарын қоймауы керек. Мұның бәрі өте маңызды жағдайда – мұғалімнің инклюзивті білім беру идеяларын қабылдауға дайындығын және оның осы жағдайда жұмыс істеу қабілетін қалыптастыру мен дамыту кезінде ғана мүмкін болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Электрондық ресурс: <https://buki.kz/news/inkluzija-v-obrazovanii/>
2. Ишмеева А.С. Инклюзивное образование как перспектива социального развития общества / А. С. Ишмеева, Д. И. Герасимова, Е. А. Сафина // Вестник УГНТУ. Наука, образование, экономика. Сер.: Экономика. 2015. № 3. С. 13–18.

3. Король Л.Г. Инклюзивное образование: проблемы социальной интеграции и адаптации лиц с ограниченными возможностями здоровья // Социально-психологическое сопровождение лиц, попавших в трудную жизненную ситуацию: проблемы и перспективы: сборник материалов научно-практической интернет-конференции. Красноярск, 5–10 нояб. 2013 г. Красноярск: Изд-во Сиб. ин-та бизнеса, управления и психологии, 2013. С. 106–111.
4. Федотова Е.П. Инклюзивное образование – новый код социального равенства / Е.П. Федотова // Качество современного образования: опыт, тенденции развития: материалы межрегиональной научно-практической конференции с международным участием / Саратов. обл. ин-т развития образования. Саратов, 2016. С. 55–63.
5. Шумиловская Ю.В. Подготовка будущего учителя к работе с учащимися в условиях инклюзивного образования: автореферат диссертации... кандидата педагогических наук / Ю. В. Шумиловская, 2011. 26 с.
6. Инклюзия как принцип современной социальной политики в сфере образования: механизмы реализации / под ред. П.Романова, Е.Ярской-Смирновой // Независимый экономический анализ: научные доклады / Моск. обществ. науч. фонд; Центр соц. политики и гендер. исслед. Москва, 2008. С. 29–35.
7. Афонькина Ю.А. Инклюзивный потенциал образования как социальной среды // Историческая и социально-образовательная мысль, 2016. № 3–1. С. 91–94
8. Малярчук Н.Н. Проблемы инклюзивного образования в России / Н. Н. Малярчук // Вестник БелИРО. 2015. № 2. С. 72–78.
9. Хитрюк В.В. Формирование инклюзивной готовности будущих педагогов в условиях высшего образования: диссертация ... доктора педагогических наук / В.В.Хитрюк. Калининград, 2015. 390 с.
10. Булынин А.М. Инклюзивное образование как ценностный феномен / А.М.Булынин // Электронное обучение в непрерывном образовании. 2015. № 1. С. 19–28.

ӘОЖ 378.24

<https://doi.org/10.53355/u2845-9406-2429-1>

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДЕ ДАМУ МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАНЫ ПЕДАГОГ-АССИСТЕНТТІҢ СҮЙЕМЕЛДЕУІ

Галиева А.Н., Малгеждарова М.Е.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: nurai_gali@mail.ru

Мақалада инклюзивті білім беру кеңістігінде даму, оқыту, тәрбиелеу және әлеуметтендіру міндеттерін шешуде педагог-ассистент қызметі талданған. Инклюзивті білім берудегі педагог-ассистенттің қызметі, ерекше білім беру қажеттілігі бар баланы педагог-ассистенттің сүйемелдеу жолдары қарастырылған.

Тірек сөздер: педагог-ассистент, кәсіби қызмет, ерекше білім беру қажеттілігі бар бала, педагог-ассистенттік сүйемелдеу, лауазым.

В статье проанализирована деятельность педагога-ассистента при решении задач развития, обучения, воспитания и социализации в инклюзивном образовательном пространстве. Предусмотрены функции педагога-ассистента в инклюзивном образовании, пути сопровождения педагогом-ассистентом ребенка с особыми образовательными потребностями.

Ключевые слова: педагог-ассистент, профессиональная деятельность, ребенок с особыми образовательными потребностями, педагог-ассистентское сопровождение, должность.

The article analyzes the activity of a teacher-assistant in solving the tasks of development, training, education and socialization in the space of inclusive education. Inclusive education provides for the activities of a teacher-assistant, ways to support a child with special educational needs by a teacher-assistant..

Key words: *teacher-assistant, professional activity, child with special educational needs, teacher-assistant support, position.*

Ерекше білім беру қажеттілігі бар балалар - оқушылардың ерекше контингенті. Л.С.Выготский [1], атап өткендей, тұлғаның тағдырын өзі емес, оның әлеуметтік салдарын анықтайды. «Ерекшелік» ауру емес, ерекше бала қоршалған психологиялық ортамен анықталады. Сондықтан осы санаттағы балалар психологиялық-педагогикалық сүйемелдеуді іске асыру есебінен оқу және тәрбие қызметін ұйымдастыру кезінде оларды оқытуға, дамытуға, тәрбиелеуге, ерекше педагогикалық жағдайларды талап етеді.

Бүгінде мектеп кез келген білім беру қажеттіліктері бар кез келген балаға бағдарланған инклюзивті болу үшін өзі өзгеруі тиіс екені түсінікті болды. Бұл ұйымдық, мазмұнды, құнды өзгерістерді талап ететін күрделі процесс. Тек оқытуды ұйымдастыру формаларын ғана емес, сонымен қатар оқушылардың оқу өзара іс-қимылының тәсілдерін де өзгерту қажет. Білімді трансляциялау ретінде мектепте оқыту дәстүрі оқуға қатысушылардың коммуникациясы бойынша, жаңа білімді бірлесіп іздеу бойынша арнайы ұйымдастырылған іс-әрекет болуы тиіс. Мұғалімнің білім беру бағдарламасына кәсіби бағдарлануы оқушының жеке мүмкіндіктерін көру қабілетіне және оқыту бағдарламасын бейімдеу қабілетіне сөзсіз өзгеруі тиіс. Сүйемелдеу мамандарының кәсіби ұстанымы оқу процесін сүйемелдеуге, мұғалімді сабақта қолдауға, оқушыға грамдық материалды және басқа балалармен қарым-қатынас жасау тәсілдерін меңгеруге көмек көрсетуге бағытталуы тиіс. Инклюзивті білім беру бүкіл мектеп жүйесінде, құндылық қондырғыларында, мұғалім мен ата-аналардың рөлін түсінуде, педагогикадағы (педагогикалық үдерісте) жалпы қоғамдағы елеулі өзгерістердің тұтас кешенін болжайды.

Психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу идеялары Л.В. Байборонова, Н.Г.Битянова, М.М. Семаго, О.С. Газман, И.В. Дубровина, С.В. Дудчик, Е.И. Казакова, Н.В.Клюева және т.б. жұмыстарында белсенді дамуда. Жалпы мағынада сүйемелдеу балаға туындаған қиындықтарды жеңуде, білім беру процесін ұйымдастыру кезінде кездесетін өзекті қайшылықтарды шешу жолдарын іздестіруде көмек ретінде, әр түрлі бейіндегі мамандардың командалық жұмысымен қамтамасыз етілген, субъектінің өмірлік таңдаудың әртүрлі жағдайларында оңтайлы шешімдер қабылдауы үшін үздіксіз зерттеу, қалыптастыру және жағдай жасау үдерісі ретінде сипатталады. Психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу идеялары шетелдік гуманистік психологияның прогрессивті идеяларына (Г.Олпорт, А.Маслоу, К.Роджерс, Дж. Мид, М.Кун, И.Блумер), отандық психологияда (Е.В.Бондаревская, Р.Л. Кричевский, С.В. Кульневич, И.А. Якиманская және т.б.), педагогика ынтымақтастық (Ш.А. Амонашвили, И.П. Волков және т.б.) сәйкес келеді. Сүйемелдеудің негізгі сипаттамалары ретінде, бірінші кезекте ДМШ бар баланы алып жүруге қатысты, қатысушылар арасындағы қарым-қатынастың ерекше болуы, субъектінің дамуының ішкі әлеуетіне ("табыс педагогикасы") тірек басымдығы, субъектінің өз бетінше таңдау жасау және оған жауапкершілік алу құқығы болады.

Психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу - бұл инклюзивті білім беру кеңістігінде даму, оқыту, тәрбиелеу және әлеуметтендіру міндеттерін шешуде ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға көмек көрсету және қолдау көрсету үшін білім беру процесінің барлық субъектілерінің әлеуметтік-психологиялық және педагогикалық жағдай жасауы бойынша педагогикалық шаралардың кешенді жүйесі [2,3,4].

Жалпы білім беретін мектеп жағдайында психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу жүйесі бірқатар функцияларды орындайды. Компенсаторлық функция дені сау балалармен қатар ерекше білім беру қажеттілігі бар баланың дамуын қамтамасыз ететін, бірақ бұл үшін

сау баладан басқа жолдар мен құралдарды пайдалана отырып, «кемістіктің кемшіліктерін компенсаторлық артықшылыққа» (Л.С. Выготский) жағдайын жасау болып табылады. Ынталандыру функциясы дені сау балалар қоғамындағы қарым-қатынас барысында баланы белсендіруге бағытталған. Дамытушылық функция қоғамда дені сау балалардың ерекше білім алу қажеттіліктері бар балаларды қалыпты әлеуметтендіру үшін жағдай жасауды болжайды. Түзету функциясы психологиялық-педагогикалық қолдау үдерісі болып табылады, балаға жарақат салатын әсерді түзету және ақаудың екінші немесе психологиялық салдарын тудыратын факторларды бейтараптандыру.

Жалпы білім беретін мектепте ерекше білім беру қажеттілігі бар білім алушы психологиялық-педагогикалық сүйемелдеуді жүзеге асыру тәрбиеленушінің әлеуметтенуіне және оқу материалын табысты меңгеруіне ықпал етеді. Бұл ретте бірқатар шарттарды сақтау талап етіледі. Біріншіден, білім алушыда ерекше білім алу қажеттілігінің болуын және олардың оқу бағдарламасын меңгеру ерекшелігіне әсерін және қоғам өміріне қатысуын негіздейтін факторларды қабылдау. Екіншіден, білім алушы мен оның отбасын білім беру инклюзиясының жалпы процесіне субъективті түрде қосуға бағыттау. Үшіншіден, осы процесс үшін білім алушының тіршілік әрекетінің ерекше түрін – арнайы дамыту ортасын құру, оны ұйымдастыру педагогтарға байланысты.

Психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу (қолдау) – педагогтар мен мамандардың жүйелі ұйымдастырылған қызметі, оның барысында әрбір баланың мүмкіндіктері мен қажеттіліктеріне сәйкес табысты оқуы мен дамуы үшін әлеуметтік-психологиялық және педагогикалық жағдайлар жасалады.

Жалпы білім беретін мектептердің үлгілік штаттарына жақын арада ҚР БҒМ педагог-ассистент лауазымын енгізу жоспарлануда. Педагог-ассистент мінез-құлық, эмоциялық және коммуникативтік ерекшеліктері бар оқушыларға көмек көрсетеді, соның салдарынан оқушылар оқу үдерісіне өз бетінше қатыса алмайды. Еріп жүруді талап ететін мінез-құлық және эмоциялық проблемаларға жатады:

- білім алушының сабақта жүріс-тұрыс ережелерін орындауға қабілетсіздігі: партаға отыра алмайды, тұрады, сынып бойынша жүреді; мұғалімнің талаптарын орындамайды;
- оқушының не істеу керектігін түсінуін қамтамасыз ету үшін үнемі жеке көмек және педагогтың қолдауы қажет болғанда мұғалімнің фронтальды нұсқаулықтары мен ауызша түсініктемелерін қабылдау немесе түсіну қиындықтары;
- сабақта өзін-өзі ұйымдастыру және өзін-өзі бақылау қиындықтары: білім алушы өзі сабаққа дайындала алмайды, сынып жұмысына ересектердің көмегінің қосылмайды, сынып тапсырмаларын орындамайды;
- мінез-құлық және эмоциялық ерекшеліктері: оқушы дауыстап сөйлейді, көзге көрінбейтін себептерсіз күледі, айқайлайды, жылайды, балаларды алаңдатады және сынып жұмысына кедергі жасайды, сыныптастарына, мұғалімге агрессия көрсетеді.

Педагог-ассистент – ұйымдастырады, бағыттайды, оқушыға оқу үдерісіне қосылуға көмектеседі, жағымсыз мінез-құлықты, эмоциялық және мінез-құлық үзілістерін ескертеді. Ол оқушының мінез-құлқына бақылау жасай отырып, оны өз бетімен оқу дағдыларын меңгеруге үйретуі тиіс. Сонымен қатар педагог-ассистент оқушы үшін өзі жасай алатын нәрселерді жасамауы, оған өз бетінше оқуға көмектесуі тиіс. Жеке көмекші оқушыға көрсетілетін қолдауды төмендетумен әрдайым жұмыс істеуі тиіс, өйткені жеке сүйемелдеудің негізгі және соңғы мақсаты сынып пен мектепте оқушының толық дербестігі болып табылады. Ассистенттің оқушының жеке сүйемелдеуімен қатысуын төмендету бірнеше кезеңнен кейін жүргізіледі:

- толық қолдау – ассистент үнемі оқушымен бірге партамен жұмыс істейді;
- біртіндеп алшақтау – оқушы партамен бірге жұмыс істейді, ассистент оқушының артынан тұрады, мерзімді түрде ұйымдастырушы және бағыттаушы көмек көрсетеді. Одан әрі ассистент тек жеке сабақтарға қатыса алады;

– сыныптағы өз бетінше жұмыс-ақыл-ойы, есту, сөйлеу және т. б. бұзылған (арнайы қозғалыс құралдарының көмегімен қозғалатындардан басқа), мінез-құлықтық проблемалары жоқ білім алушыларға ассистентсіз оқушы партамен бірге педагог-ассистенттің көмегі тағайындалмайды.

Мінез-құлық ерекшеліктері бар білім алушыларға арналған педагог-ассистент арнайы дайындықтан өтуі тиіс (жоғары психологиялық немесе арнайы педагогикалық білім негізінде).

Психофизикалық дамуы мен мінез-құлық бұзылған білім алушыларға педагог-ассистент қызметін ұсыну ПМПК ұсынымдары негізінде жүзеге асырылады. Мектепті сүйемелдеу қызметі өз шешімімен жеңіл мінез-құлық проблемалары мен сыныптағы бейімделу қиындықтары бар оқушыларға бір тоқсан ішінде педагог-ассистент қызметін ұсына алады. Егер мұндай жеке көмекшінің көмегін әрі қарай көрсету қажет болса, онда оқушыны осы білім беру қажеттілігін растау үшін ПМПК-ға жіберу қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Выготский Л. С. Собр. соч.: В 6 т. М., 1983. Т. 5.
2. Битянова М.Р., Азарова Т.В., Афанасьева Е.И., Васильева Н.Л. Работа психолога в начальной школе. — М.: Совершенство, 1998.
3. Семаго М.М. Сопровождение ребенка в образовательной среде. Структурно-динамическая модель / Сб. науч. тр. кафедры коррекционной педагогики и спец. психологии. — М.: Изд-во АПКИПРО РФ, 2003. 211с.
4. Дудчик С.В. Тьюторское сопровождение образовательных событий. Учебно-методическое пособие. -М.: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2014. – 154с.

УДК 338.27

<https://doi.org/10.53355/c4648-8173-5925-m>

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚҰРЫЛЫС ИНДУСТРИЯСЫН МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Декдерханов М.К.

«Мемлекеттік және жергілікті басқару» мамандығының 1 курс магистранті
«І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті» КЕАҚ

Email: Miras_817@mail.ru

Мақалада Қазақстандағы құрылыс кешенін мемлекеттік реттеу мәселелері қаралды, мемлекеттің экономикалық саясатындағы саланың маңыздылығы негізделді, құрылысты дамытудың басым бағыттары тұжырымдалды.

Тірек сөздер: Құрылыс кешені, өндіріс, құрылыс материалдары, кәсіпорындар, инновациялар, экономика саласы, тұрғын үй проблемалары, компаниялар, инвесторлар.

В статье рассмотрены вопросы государственного регулирования строительного комплекса в Казахстане, обоснована значимость отрасли в экономической политике государства, сформулированы приоритетные направления развития строительства.

Ключевые слова: строительный комплекс, производство, строительные материалы, предприятия, инновации, отрасль экономики, жилищные проблемы, компании, инвесторы.

The article examines the issues of state regulation of the construction complex in Kazakhstan, substantiates the importance of the industry in the economic policy of the state, and formulates priority directions for the development of construction.

Keywords: construction complex, production, building materials, enterprises, innovations, economic sector, housing problems, companies, investors

Соңғы уақытта әлемдік қаржы нарығын қамтыған теріс процестер соңғы онжылдықта жинақталған экономикалық қайшылықтарды ушықтырды. Қаржылық теңгерімсіздік барлық салаларға, соның ішінде құрылысқа да әсер етті [1].

Құрылыс кешенінің проблемалары мен даму перспективаларын зерттеу мемлекеттің экономикалық саясатындағы маңызды мәселелердің бірі болып табылады.

Құрылыс кешенін дамыту проблемалары 2030 жылға дейінгі кезеңге арналған Қазақстанның стратегиялық даму бағдарламасында көрсетілген [2]. Нарық жағдайында әзірленген осы деңгейдегі және масштабтағы мақсатты бағдарламалар терең теориялық зерттеулерді қажет етеді. Құрылыс ұлттық экономиканың жетекші салаларының бірі болғандықтан, экономиканың басқа салаларының алдында тұрған міндеттерді сәтті шешу көбінесе осы саланың жағдайына байланысты болады.

Құрылыс тұрғын үй проблемасын шешуге, негізгі құралдарды жаңарту қарқынына, өнеркәсіпті құрылымдық қайта құруға және сайып келгенде, мемлекет экономикасын қайта құрудың тиімділігіне байланысты экономиканың нақты секторы болып табылады. Сондықтан құрылыс кешенін дамыту экономиканы дамытудың басым бағыттарының бірі болып табылады.

Құрылыс кешені – бұл түпкілікті нәтиже -құрылыс өнімдерін өндірудегі экономикалық, ұйымдастырушылық, техникалық және технологиялық өзара әрекеттесумен сипатталатын институционалдық, экономикалық және өндірістік типтегі құрылымдардың жиынтығы [3].

Қазіргі уақытта құрылыс кешенінің келесі мәселелерін шешу қажеттілігі туындады, оларға мыналар жатады:

- қуаты аз кәсіпорындар санының өсуіне байланысты еңбек өнімділігінің төмендеуі (шамамен 25% - ға);
- мердігерлік ұйымдар санының өсуіне байланысты құрылыс компанияларының басқарылуын жоғалту;
- құрылыс ұйымдарының бытыраңқылығына байланысты шаруашылық және технологиялық байланыстардың бұзылуы;
- құрылыс өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігінің төмендігі;
- биік ғимараттар салу саласындағы болмашы тәжірибе,
- жобалау бойынша тәжірибенің, сондай-ақ биік ғимараттар құрылысы саласындағы тиімді менеджменттің болмауы;
- тиісті инфрақұрылымның дамымауына байланысты жұмыстың прогрессивті әдістерін пайдалану мүмкіндігінің болмауы;
- құрылыстың жоғары құны;
- құрылыс фирмаларының бәйкеге біліктілігінің төмендігі.

Құрылыс индустриясы саласында да проблемалар бар.

Сонымен, ағаш пен металды алмастыратын алюминий қорытпаларынан, композитті және басқа материалдардан конструкциялар шығаратын кәсіпорындар жоқ. Линолеум, фаянстан санитарлық-техникалық бұйымдар, инженерлік жабдықтар өндірісі жоқ [4].

Жеке меншік машина жасау дамымаған, жүк көтергіш машиналарды, көтергіш-көлік тетіктерін, құрылыс машиналары мен технологиялық жабдықтарды шығаратын зауыттар жеткіліксіз.

Қазақстанда импортты алмастыратын және экспортқа бағдарланған өндірістерді дамыту үшін инвестициялар жеткіліксіз [5].

Құрылыс индустриясына тән басқа да проблемаларды атап өту қажет:

- өндеудің жоғары деңгейіндегі өнім шығару көлемінің жеткіліксіздігі;
- негізгі материалдарды шығару бойынша қуаттардың тапшылығы;
- негізгі құралдардың моральдық және физикалық тозуы салдарынан олардың техникалық деңгейінің төмендігі;
- түпкі өнімнің жоғары технологиялық және ғылымды қажетсінетін түрлері өндірісінің төмен үлесі;

- құрылыс индустриясы өнімдеріне төмен төлем қабілеттілігі;
 - өндірісті жаңғырту және техникалық қайта жарақтандыру үшін кәсіпорындарда қаржы қаражатының болмауы;
 - ғимараттар мен құрылыстар салу үшін қажетті отандық құрылыс материалдарының жеткіліксіз ассортименти;
 - энергия ресурстарына және шикізатты тасымалдауға жоғары бағалар;
 - өндірістік күштерді орналастырудағы аумақтық сәйкессіздіктер.
- Құрылыс кешенінің қызметін зерттеу құрылысты дамытудың басым бағыттарын қалыптастыруға мүмкіндік берді, оларға мыналарды жатқызуға болады [6, б. 60]:
- инновациялар негізінде ішкі бәсекелестікті дамыту;
 - өзінің ғылыми-техникалық әлеуетін пайдалану;
 - жобалау, Құрылыс және пайдалануға беру сапасын бақылауды күшейту;
 - қайта өңдеу, яғни құрылыс материалдарын қайта пайдалану.

Кесте 1
(SWOT талдау)

Саланың күшті және әлсіз жақтарын талдау

Күшті жақтары	Әлсіз жақтары
Индустрияландыру картасы шеңберінде сыйымды нарықтың болуы; даму институттарының болуы, ашу мүдделі кәсіпорындарға инвестициялық ресурстарға қолдау жөніндегі мемлекеттік саясат саланы дамытудың; жеткілікті шикізат базасының болуы, мүмкіндік беретін қалыптастыру өңірлік құрылымдар мен кіші салаларды номенклатурасын материалдары, бұйымдар мен конструкцияларын; құрылыс жұмыстарына тұрақты өсіп келе жатқан сұраныс өндіру сияқты секторлардағы материалдар минералдық ресурстар;	жабдықталудың төмен техникалық деңгейі; технологиялық жабдықтың жоғары тозуы (70% - ға дейін) жабдықтар, негізгі қорлардың баяу жаңартуы; айналым қаражатының жеткіліксіздігі, кәсіпорындар мен жинақтарды жаңғырту үшін және техникалық қайта жарақтандыру; жоғары энергия және ресурс сыйымдылығы қажет етеді, соның салдарынан жоғары өзіндік құн өнім өндіру; әлсіз дамуы, нормативтік- ақпараттық қамтамасыз ету, әсіресе шикізаттың бар-жоғы туралы, ақпараттың жаңа стандарттарды енгізу жөніндегі сапа; аумақтық сәйкессіздіктердің болуы өндірістерді орналастыру; даму үшін инвестициялардың жеткіліксіздігі, импортты алмастыратын және экспортқа бағдарланған өндірістер; кәсіпорындардың жоғары тәуелділігі, көлік құралдарының қолжетімділігі, жағдай тудырушы қуаттардың толық жүктелмеуі (жоғары шығындар) қыс айларында; мамандардың жетіспеушілігі; сапаны бақылау жүйесінің дамымауы жоқ болуына байланысты импортталатын стандарттар мен талаптар; техникалық жүйенің жетілмегендігі құрылыстағы реттеу; Қазақстан Республикасының аумағында Бас даму схемасының болмауы; республикалық деңгейде қала құрылысы кадастрының болмауы мемлекеттік органның ескірген сметасы - нормативтік база құрылыс; барлығына тән басқа да әлсіз жақтар (әкімшілік кедергілер, қымбат несиелік ресурстар және т. б.)

Құрылыс саласын дамытудың жоғары әлеуеті қолдаушы салалардың дамуымен негізделген, оларсыз құрылыс материалдарын өндіру саласының болуы мүмкін емес (технологиялар мен жабдықтар, тасымалдау, электр энергиясы, жұмыс күші, капитал). Саланың дамуына аудит, консалтинг және сақтандыру сияқты қызмет салаларының дамуы оң әсер етеді, өйткені саланың бәсекеге қабілеттілігін осындай инфрақұрылымсыз қамтамасыз ету мүмкін емес. Құрылыс материалдары өнеркәсібінің жекелеген кіші

салалары бойынша қосылған құн тізбегін, оның ықпалдасу дәрежесін зерделеу қандай да бір мәселелердің болуын және олардың туындау себептерін көрсетуі мүмкін [7,622].

Әлсіз жақтар кәсіпорындардың көпшілігінің техникалық және технологиялық жарактануының қазіргі деңгейінде әлемдік стандарттарға сәйкес келетін отандық құрылыс материалдарын шығаруды ұйымдастыру мүмкін еместігін куәландырады. (кесте -1)

Саланың құрылымы айқын, шикізаттық немесе шамамен шикізаттық бағыттылыққа ие, республикада жоғары дәрежеде қайта өңделген және құрылыс кешенінің қазіргі заманғы талаптарына сәйкес келетін өнімдер өндіретін кәсіпорындар жеткіліксіз.

Құрылыс материалдарын өндіретін кәсіпорындардың көпшілігі орта немесе шағын кәсіпорындар болып табылады және соның салдарынан өндірісті жаңғыртуды (немесе ұйымдастыруды) қаржыландыруда елеулі мәселелер бар. Түрлі мәселелер меншікті айналым қаражатымен жеткіліксіз қамтамасыз етілу бөлігінде де, лизингтік операцияларды қамтамасыз етуде де туындайды [8].

Шағын кәсіпорындар ішкі және сыртқы нарықтарда бәсекеге қабілетті бола алмайды, өйткені бір өндіріс тізбегіндегі кәсіпорындар өнімді нарықтық бағамен жеткізеді, осылайша қосылған құны жоғары сегменттегі өндірушілерді шикізат өндірумен немесе оны бастапқы өңдеумен айналысатын кәсіпорындарға қарағанда бәсекеге қабілетсіз етеді.

Бүгінгі таңда кәсіпорын ішінде инновациялық жұмыс іс жүзінде жүргізілмейді. Бұл ретте республикада құрылыс материалдарын алудың жаңа тәсілдерін әзірлеумен және жұмыс істеп тұрған өндірістерді жаңғыртудың ықтимал жолдарын іздестірумен айналысатын арнайы ғылыми-зерттеу институттары іс жүзінде жоқ.

Құрылыс материалдары саласын дамыту мәселелері [9].

1. Негізгі құралдар тозуының жоғары деңгейі

Құрылыс кешенінің құрылыс материалдары өнеркәсібіне және құрылыс индустриясына қойылатын талаптары тұрғын үй құрылысының құрылымын өзгертуге, жаңа сәулет-құрылыс жүйелеріне көшуге, ғимараттардың типтері мен оларды салу технологияларына, ресурс сыйымдылығын төмендету қажеттілігіне, сондай-ақ тұрғын үй салу мен пайдалану кезіндегі энергетикалық және еңбек шығындарына, инвестициялық циклдің ұзақтығын қысқартуға, тұрғын үй құрылысының көлемін ұлғайту жөніндегі міндеттерді шешуге, күрделі құрылыстың қажеттілігін және өнімнің сапалы түрлеріне пайдалану қажеттіліктерін қамтамасыз етуге негізделген.

Сонымен қатар, құрылыс материалдары өнеркәсібінде өндірістік қуаттардың қарқынды моральдық және физикалық қартаюы жалғасуда (әртүрлі кіші салалар бойынша 50-ден 70% - ға дейін) және күтілетін экономикалық өрлеу кезеңінде олар сапалы және бәсекеге қабілетті өнім шығара алмауы мүмкін.

Қазіргі уақытта саланың жағдайы сипатталады: жоғары энергия сыйымдылығымен; кәсіпорындарға негізгі қорларды жаңартуға және жаңа технологияларды дамытуға инвестициялауға мүмкіндік бермейтін рентабельділігінің төмендігімен; негізгі қорлардың тозуының жоғары дәрежесімен; өнім өндірудің жоғары өзіндік құны; техникалық артта қалушылық.

Мысалы, барлық зауыттарда цемент ескірген энергияны үнемдейтін "дымқыл" әдіспен өндіріледі. "Құрғақ" тәсілмен жұмыс істейтін "Карцемент" акционерлік қоғамына қайта құрылған бір желі ерекше жағдай болып табылады.

Қазіргі заманғы құрылыс материалдарының, бұйымдары мен конструкцияларының кең номенклатурасын шығаратын жаңа кәсіпорындар жоқ.

2. Құрылыс-монтаждау жұмыстарын жүргізудің маусымдылық мәселесі

Құрылыстың монолитті құрылыс әдісіне жаппай көшуімен суық мезгілде негізгі құрылыс материалдары мен өнімдеріне сұраныс күрт төмендеді. Бұл цемент пен бетон өнімдерін, сондай-ақ инертті материалдарды және т. б. өндіруге теріс әсер етті. Сондықтан оны алдын-ала өндіруге және ұзақ уақыт сақтауға болмайды. Жазда цемент зауыттары шұғыл режимде жұмыс істейді және қыста цемент өндірісінің жоғалған көлемін толтыра алмайды. Осыдан жылы уақытта дүрлікпе сұраныс туындайды және тиісінше цемент бағасы

қымбаттайды. Ғимараттардың қаңқаларын монолитті тәсілмен салу осы саланың өнімі талап етілмегендіктен құрастырмалы темірбетон өнеркәсібінің құлдырауына ықпал етті [9].

Соңғы онжылдықта бетон мен темірбетон өндіруге арналған шетелдік жабдықтар мен технологиялардың импорты экономикалық себептерге байланысты саланың көптеген кәсіпорындары үшін қол жетімді емес.

Қиыршық тасқа келетін болсақ, Қазақстанның құрылыс нарығында қиыршық тас тапшылығы жоқ. Алайда, маусымдық фактордан туындаған өндіріс пен тұтыну көлемінде белгілі бір ауытқулар бар. Белсенді тұтыну кезеңі құрылыс маусымына келеді және жылына 8-9 айға созылады. Қыс мезгілінде металл емес материалдарды өндіру қарқындылығы іс жүзінде төмендемейді. Өндірушілер мен тұтынушылардың күш-жігері барлық деңгейдегі мемлекеттік органдармен бірлесіп, құрылыс саласындағы маусымдық ауытқуларды тегістеуге бағытталуы керек. Бұл факт құрылыстың маусымдылығына тек цемент өндірісі мен тұтыну жағдайлары әсер етеді деген жалпы қабылданған пікірді растайды. Кенді емес құрылыс материалдарының өнеркәсібі (қиыршықтас, қиыршықтас, құм) өнімге сұранысты жыл бойы қамтамасыз етуге дайын. Кірпішке келетін болсақ, кірпіштің тұтынушылық нарығының маңызды ерекшелігі-сұраныстың маусымдылығы. Сұраныстың маусымдылығы жеке құрылыс секторында айқын көрінеді, онда құрылыс жұмыстары негізінен жаз айлары мен күздің басында болады. Мемлекеттік және муниципалдық құрылыс секторларында жұмыстар жыл бойы дерлік жүзеге асырылады, мұнда сұраныстың маусымдылығы неғұрлым айқын емес сипатта болады. Қазақстандағы кірпіштің қазіргі заманғы тұтыну нарығының негізгі үрдістерінің ішінде сарапшылар сұраныс құрылымының өзгеруін атап өтеді-дәстүрлі қызыл құрылыс кірпішіне сұраныс төмендейді, ал түрлі-түсті пішіндер мен реңктердің қаптау кірпішіне деген қызығушылық біртіндеп артып келеді.

3. Инженерлік және жұмысшы кадрларды даярлау және біліктілігін арттыру мәселесі [9].

Жоғары оқу орны ғылымы мен оқу процесін өндірістен ажырату мамандарды даярлау процесіне елеулі зиян келтіреді. Көптеген жоғары оқу орындарында инженерлік кадрларды даярлаудың зерттеу инфрақұрылымы мен аспаптық-аппаратуралық базасы қазіргі заманғы талаптарға сәйкес келмейді және жарты ғасыр және одан да көп уақыт деңгейінде тұр.

Саланың білім беру, ғылыми және өндірістік кешені оның қажетті инновациялық дамуын қамтамасыз етпейді. Перспективалық әзірлемелер мен зерттеу және сынау жабдықтары мен аспаптарын өндірудің ғылыми зерттеулер мен тәжірибелік-өнеркәсіптік сынақтардың базалары жеткілікті дамымаған .

Ғылымды көп қажет ететін жоғары сапалы өнім өндірісін әзірлеуді ынталандыру және игеру, еңбек өнімділігін арттыру, ресурс және энергия үнемдеу, бетон және темірбетон өндіру саласында жергілікті шикізат пен өнеркәсіп қалдықтарын ұтымды пайдалану жөніндегі нормативтік құжаттар әзірленбеген.

Сондай-ақ, құрылыс индустриясында жұмыс істейтін немесе мүдделі кәсіпкерлерді даярлаудың төмен деңгейіне байланысты елеулі мәселелерін атап өткен жөн.

4. Аумақтық орналастыру мәселелері

Кідіріссіз шешуді талап ететін неғұрлым күрделі мәселелер қатарына цементтің тұрақты қымбаттауы, энергия үнемдеуші және ресурсты қажетсінетін құрылыс материалдары бойынша өз өндірістерінің болмауы және энергия ресурстарына, суға, шикізатты темір жол тасымалдарына Тарифтердің тоқтаусыз өсуі және энергия және сумен жабдықтау мәселелерін шешу жатады.

Соңғы жылдары құрылыс индустриясы кәсіпорындарын аумақтық орналастырудағы сәйкессіздік мәселелері неғұрлым нақты айқындалды. Республиканың өнеркәсібі Оңтүстік, Орталық және шығыс өңірлерде шоғырланған. Тиісінше, осы аймақтарда құрылыс материалдары, бұйымдары мен конструкциялары бойынша цемент және басқа да базалық зауыттар салынды. Соңғы онжылдықта Батыс Қазақстанда мұнай-газ секторы озық даму қарқынын алды, Астана, Алматы қалаларында, Алматы облысында және т. б. тұрғын үй және басқа да азаматтық құрылыс көлемі күрт өсті.

Құрылыс индустриясы саласындағы компаниялардың көпшілігі шағын және орта кәсіпорындарға жатады. Олардың жаңа технологиялар туралы ақпаратқа қол жетімділігі, сондай-ақ жаңа технологияларға көшу үшін қызметкерлерді қаржыландыру немесе қайта оқыту мүмкіндігі шектеулі. Мемлекет перспективалы технологиялар туралы ақпарат бере алады, персоналды оқытуға және қайта оқытуға қатыса алады, жаңа технологиялар мен оларды енгізу тәсілдерін әзірлеуді мемлекеттік қаржыландыруды ұлғайта алады, Қазақстан Республикасында өндірілмейтін қазіргі заманғы жабдықтарға импорттық баждарды азайта алады. Атап айтқанда, ресурс үнемдейтін және энергия тиімді құрылыс материалдары мен конструкцияларын өндірушілерді қолдау мақсатында, сондай-ақ индустриялық құрылыс комбинаттарының айналасында құрылған шағын орта бизнес субъектілерін дамыту үшін оларға жеңілдікті шарттармен кредит берілетін болады. Дамудың инновациялық моделіне көшу үшін кәсіпорындар айтарлықтай қаржылық ресурстарды қажет етеді. Құрылыс материалдарын өндіру саласында шағын бизнесті кредиттеуді дамыту үшін шаралар кешені қажет.

Фискалдық шаралар (жаңа өндірістердің бірқатар салықтарынан босату) көптеген елдерде де қолданылады және Қазақстан Республикасында қолданылуы мүмкін. Сонымен, ірі жобаларды жүзеге асыру үшін инвестор іздеу жақсы нәтиже бере алады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Махницкая Е.(2014) Қазақстан экономикасындағы инновациялық процестердің даму факторлары // Саясат-Policy. - № 3. – б. 39-44.
2. Қазақстан-2030 (1997) Барлық қазақстандықтардың гүлденуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының жақсаруы. Ел Президентінің 1997 жылғы Қазақстан халқына Жолдауы / / Электрондық ресурс // [http: www.government.kz](http://www.government.kz) (15 қараша ,2020 жүктелген)
3. Серікбаева Б. (2018) өнеркәсіптік өндірісті дамытудың инновациялық факторлары // транзиттік экономика. - 2014. - № 3.- б. 43-47.
4. Тынышбаева А.(2018) біздің болашағымыз үшін <http://meta.kz//100852-radinashego-budushhego.html>. (1 қараша ,2020 жүктелген)
5. Драбенко в. а.(2019) инновациялық экономикаға көшу мәселелері. //Қазіргі заманғы экономика. - 2017. - № 1. Б.59-61.
6. Құрылыс секторын қаржыландырудағы және ипотекалық несиелендірудегі тәуекелдер(2020) // сақтандыру нарығы. – 2016. - № 4. – Б.22-25.
7. Құрылыс материалдарын өндіру//Электрондық ресурс <http://www.ifk.kz>. (15.11.2020)
8. Factiva ақпараттық базасы,(2020) Strategy Partners [http талдауы http://www. ndp-nurotan.kz/new/documents/prezentac_nurotan.pdf](http://www.ndp-nurotan.kz/new/documents/prezentac_nurotan.pdf). (15 қараша ,2020 жүктелген)
9. "Бизнестің жол картасы 2020"бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2010 жылғы "13" сәуірдегі № 301 // қаулысымен бекітілген Электрондық ресурс // [http: www.government.kz](http://www.government.kz) (15 қараша ,2020 жүктелген)

УДК 33.2964

<https://doi.org/10.53355/a2351-7998-1121-e>

ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ АДАМ РЕСУРСТАРЫН БАСҚАРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Джантелова Г.С., э.ғ.м., аға оқытушы

Дүйсенғали А., «Менеджмент» мамандығының 4 курс студенті

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

E-mail: dggu@mail.ru

Жаһандану жағдайында дамудың маңызды тарихи факторы ретінде адам ресурстарын басқару сапасы мен әлеуеті қоғамның, мемлекеттің және жалпы

халықаралық қоғамдастықтың әл-ауқаты мен өмір сүру сапасы үшін негізгі мәнге ие болды. Адам капиталы - бұл қоғамның әлеуметтік-мәдени ресурсы, онсыз әлеуметтік-мәдени прогресті қамтамасыз ететін өнімді өндірістік және инновациялық қызмет мүмкін емес. Мақалада адами капитал ұғымының мәні, оны зерттеуге үлес қосқан ғылымдардың еңбегі зерттелген. Адами капиталды мемлекеттік басқаруда қолданудың қажеттілігі талданған.

Тірек сөздер: адами капитал, адам ресурсы, кадр саясаты, персонал

В условиях глобализации качество и потенциал человеческого капитала как важнейшего исторического фактора развития приобрели ключевое значение для благосостояния и качества жизни общества, государства и международного сообщества в целом. Человеческий капитал – это социальнокультурный ресурс общества, без которого невозможна продуктивная производственная и инновационная деятельность, обеспечивающая социальнокультурный прогресс. В статье изучена сущность понятия человеческого капитала, труд ученых, внесших вклад в его изучение. Проведен анализ необходимости применения человеческого капитала в государственном управлении.

Ключевые слова: человеческий капитал, человеческий ресурс, кадровая политика, персонал

In the context of globalization, the quality and potential of human capital as the most important historical factor of development have become of key importance for the well-being and quality of life of society, the state and the international community as a whole. Human capital is a social and cultural resource of society, without which productive production and innovative activities that ensure social and cultural progress are impossible. The article examines the essence of the concept of human capital, the work of scientists who contributed to its study. The analysis of the need for the use of human capital in public administration.

Key words: human capital, human resources, personnel policy, personnel

Адам ресурстарын басқару ХІХ ғасырдан бастап, қазірге кезге дейін әр салада маңызды орын алуда. Кез келген мекеменің, ұйымның, кәсіпорынның басты мақсаты — адам ресурстарын тиімді пайдалана отырып, оны ұтымды басқару. Себебі, көптеген ұйымдардың лидерлері өндірісті басқару, қаржы және маркетинг мәселелеріне баса назар аударады, бірақ адам ресурстарын басқарудың жалпы жүйеде қарастырсақ ең әлсіз буын болы қал береді. Экономикалық дамудың орта және ұзақ мерзімді болашағын анықтайтын маңызды жәйті адам ресурсын пайдалану болып табылады.

Адам ресурстарын басқарудың мақсаты – қазіргі заманғы көзқарас. Адам ресурстарын басқарудың мақсаты ретінде өнімділіктің артуын атасам, бұған кейбір өндіріс менеджерлері немесе операциялық менеджерлер тарапынан танданыс туып, тіпті жеккөрушілік байқалуы мүмкін. Өйткені ең алдымен, өнімділік өндірістің ауқымымен басқарылады және бұл шешім бірқалыпты операциялық басқаруды білдіреді, бірақ бұл адам ресурстарын басқару деген сөз емес. Еңбектің жоғары өнімділігіне қол жеткізуде қызметкерлерді басқарудың рөлі қандай? Өнімділіктің классикалық формуласын еске түсірсек, онда біз өндірілетін өнімнің өзіндік құны осы өнімдерді өндіру шығындарына шағылатынын түсінеміз, яғни қаражат пен кірістер өзіндік құнға бөлінеді. Ендеше кіріс неден құралады? Ол тек өндірістің ауқымымен ғана байланысты емес. Ол сапаға да қатысты. Өнім мен қызметтің сапасы қаншалықты жоғары болса, біздің нарықтауысатын бағамыздың құны да жоғары болмақ [1,19-27].

Адам ресурстарын басқарудың мақсаты бұл бар адам ресурстарын, квалификацияны және қызметкерлердің потенциалын компанияның стратегиясы мен мақсатымен біріктіру. Адамдар корпоративті стратегияның заты, фирма инвестициясының бөлігі болады. Адам ресурстарын басқару бүтін корпоративті мәдениеттің дамуына және қоршаған іскерлік

ортадағы кәсіпорынның қажеттілігін теңгеру. Біздің ойымызша, адам ресурстарын басқару – бұл белгілі бір саясат, кәсіпорындағы адам потенциалының өсуіне бағытталған, стратегиялық мақсаттарға жету үшін іскерлікті жүргізу және ұйымдастыру, кәсіпорынның жалпы стратегиясына қызметкерлерді басқаруды енгізгенде жоғарғы экономикалық жетістіктерге жету.

Ең алдымен, адам ресурсы көшірмеге көнбейді. Қазіргі заманда технология мен ақша туралы бұлай сенімді айта алмаймыз. Мысалы, мекемеде мықты мамандар шоғырланса, олар бір-бірін қас-қабағынан ұғып, жұмысқа деген ынтасы зор болып, бір-бірімен тізе қосып жұмыс істей отырып, мекеменің іргесін кеңейте алатындай болды делік. Дәл осындай команданы басқа мекемеде, топ-менеджменттің немесе құрылтайшының пәрменімен жинай алу мүмкін бе? Шындығына келгенде, оңай емес. Тіпті мамандарды өз жағыңызға тартып, осы команданы басқаратын менеджерді немесе адам ресурстарын басқару бөлімшесінің бастығын шақыртып алған күннің өзінде дәл сол команда көрсететін нәтижені қайталай алу мүмкін емес болып жатады. Екінші жағынан, бүгінгі күні бизнесте дәл осы адам ресурстары жаңа бастамаларды дүниеге әкелетін сирек ресурс болып табылады. Бұл ресурс үшін қоғамда клиенттер ақшасын қиып, осы ресурс үшін тұтынушы ретінде тұрақты келіп тұруға дайын. Тағы бір маңызды жайт – адам ресурстарына кететін шығын – тауар мен қызмет көрсетудегі өзіндік құнның негізгі бөлігін құрайды. Неге? Ең алдымен, адамдардың білім деңгейі көтерілген, екіншіден, ақпаратқа қол жеткізу қиын емес, сондықтан да жұрт айналада болып жатқан жайттың барлығынан хабардар. Жұмысты жақсы жолға қою үшін арнайы білім мен толыққанды жағдай жасалуы керек. Бұған жұмыс орнының қауіпсіздігі секілді шығындар да кіреді. Бұл қауіпсіздікті қазір тек қызметкер ғана емес тұтынушы да талап етеді. Еңбек дауын реттеуге қазір көп уақыт пен күш керек. Бұл – мекемелердегі адамдарды басқаруда кездесетін және саны артып келе жатқан негізгі және жанама шығындар. Сондықтан да бұл шығындар ерекше қадағаланып, жіті басқарылуы керек. Жалпы басқару құрылымындағы адамдық ресурстарды басқарудың өзектілігінің тағы бір маңызды мәселесі – бизнес пен мекеменің жаңа орналасатын қызметкерге қоятын талаптарының тым жоғарылығы болып саналады.

Бүгінгі күні бір-біріне мүлдем қарамақайшы құзыреттіліктердің біразы бір адамның бойынан табылуы талап етіледі. Сен өз салаңда кәсіби маман болғаныңмен қатар, қарым-қатынас жасауда өте жұғымды болғаныңды талап етіп қана қоймай, эмоцияңды тізгіндей алатын маман болуыңды да қажет етуі мүмкін. Себебі мекемелердің өмірі бүгінгі күні күнде өзгерістерге толы. Аяқ асты стресс, күтпеген жағдай кездеседі. Ал салқынқанды қызметкер осы жағдайдың барлығында дайын болып, мекеменің қалыпты тіршілік ырғағын бұзбауы керек. Мұнымен қатар, сіз бен біздің бәсекестеріміз елде ғана емес, халықаралық деңгейде де көз тігіп отыр. Сондықтан да құзыреттіліктің бағалануы ұлттық қоғамдастық пен ұлттық нарық аясынан шығып кетіп жатады. Сөз етіп, сізбен бірге танысуды жоспарлап отырған дүниеміздің ерекше өзектілігінің түйіні – адам ресурстарының өзінің қарқынды дамуында. 5–10 жыл бұрын ыңғайлы болған әдістер болашақ 5–10 жылда да тиімді болады деп ойлау қателік болар еді. Бұл – ұйымдастыру жұмыстарының технологиялануы мен өндірістік үдерістердің цифрландырылуы ғана емес қазіргі жастардың бойындағы өзгерістерге де қатысты, яғни қазіргі жастар туралы әңгіме қозғаған кезде – менің қатарыма өзімнен кейінгі ерекше буын келгенін де айтуым керек. Олар қазіргі жұмыс орнына өз мәдениетін, түсінігі мен құндылықтарын, мінез бен жетістіктерді ала келді, яғни біздің желкемізде мүлдем басқа үшінші буын да тіреліп тұр. Олар виртуалды әлемде өзін суға жүзген балықтай сезінеді. Сондықтан да бізге осы үшінші буынның өмір сүру салтын білмегендік, олардың жетістігі, қуанышы неде екенін білмеу қиынға соғады. 20 жастағы немесе одан да жас ұрпақ оқу орындарында, кәсіби білім беру орындарында жүр. Ендеше бір-екі жылдан соң олар біздің мекемелерге келіп, қатарымызға тұра бастайды деген сөз. Қысқаша айтқанда, біздің бетпе-бет келетін жағдайларымыз оңай шайқас емес [2,102-110].

Адам ресурстарын басқару мемлекеттің қандай жүйе бойынша дамып келе жатқандығына қарамастан, оның шешуші қызметі болып табылады. Әрине, бұл Қазақстанға да қатысты мәселе. Сондықтан ұйым қызметкерлері жұмысының нәтижесін дұрыс бағалай білген жөн. Дамыған елдерде бұл мәселені зерттеуге үлкен көңіл бөлінеді. Мысалы, АҚШ-та «мамандарды (қызметкерлерді) басқару» пәні 200-ге жуық жоғарғы оқу орнында оқылады. Жапондықтар өздерінің өмір сүруін табиғи ресурстарға емес, адам ресурстарына байланысты деп түсінеді және де олар өздеріндегі ең басты байлық адам деп есептейді. Еңбек ресурстарын талдау мынадай аспектілерге қатысты болуы керек:

Еңбек ресурстарын талдау - кәсіпорында қаншалықты еңбек бар екенін, өндірістің қандай өнімділігі қамтамасыз етілетінін, артықшылықтары немесе жұмыс тапшылығы бар-жоғын білу қажет. Кәсіпорынның еңбек ресурстарын пайдалануды талдау - әртүрлі тәсілдермен пайдаланылуы мүмкін кез-келген ресурс - жер учаскесі, машина құралы немесе еңбек. Сонымен қатар, ресурстардың тиімді пайдаланылуын барынша арттыру фирманың пайдасын барынша арттыруға мүмкіндік беретін болжамға қарсылық жоқ. Сондықтан кәсіпорынның қызметкерлері тиімді жұмыс істейтінін түсіну қажет, олардың тиімділігін төмендететін факторлар бар (қызметкерлердің немесе фирманың кінәсі бойынша) және еңбек өнімділігін арттырудың мүмкін резервтері қандай? Талдаудың бұл бөлігі ең маңызды болып табылады, өйткені зерттеудің осы бөлігінің нәтижелері көптеген қорытындыларға негізделген.

Кәсіпорынның еңбек ресурстарын талдай отырып, зерттеудің маңызды бөлігін еңбекке ақы төлеу талдауы ретінде ұмытуға болмайды. Бұл ешкімге құпия емес, бұл қызметкер үшін негізгі ынталандырушы фактор болып табылады. Сондай-ақ, төлем өте төмен және тым жоғары, қызметкер босаңсытып, жұмыс істей бастайды. Еңбек ресурстарына еңбекке ақы төлеу бойынша еңбек ресурстарын талдау жалақыны есептеу жүйесін, бонустық жүйені, демалысты төлеуді және еңбекақы төлеудің басқа аспектілерін өндірістік процестің тиімділігіне тікелей әсер етуін ескереді. Бұл процедураны еңбекке ақы төлеу бойынша аудитпен шатастырмаңыз, себебі бұл жағдайда бухгалтерия бөлімінде құжатталған төлемнің дұрыс еместігін тексеру және қолданыстағы төлем жүйесінің тиімділігін бағалау және оны жетілдіру және модификациялау бойынша ұсыныстар беру маңызды. Осылайша, еңбек ресурстарын талдау маңызды басқару құралы болып табылады және шағын кәсіпорындарда да, ірі трансұлттық корпорацияларда да кеңінен қолданылады. Бұл процедура, әрине, бір рет жүзеге асырылуы мүмкін, алайда мониторинг түрінде еңбек ресурстарының жай-күйін бақылау неғұрлым тиімді деп есептеледі. Бұл кез-келген өзгерістерге тез жауап беруге және фирмадағы жұмыс күшін пайдаланудың барынша тиімділігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді [3,127].

Еліміздегі еңбек ресурстарының өсіп-өнуін онан әрі зерттеу қажеттілігіне байланысты аталған көрсеткіштер жүйесін екі бөлімде қарастыруды ұсынамыз: 1. Еңбек ресурстарының өсіп-өнуінің нақты көрсеткіштері; 2. Еңбек ресурстарының өсіп-өнуіне әсер етуші факторлар көрсеткіштері. Енді оларға тоқталып өтейік. 1. Еңбек ресурстарының өсіп-өнуінің нақты көрсеткіштері: - сандық көрсеткіштер: халықтың жыныс бойынша бөліну саны; жұмыспен қамтылған халық саны (жалпы қоғамдағы, саладағы, аймақтағы, кәсіпорындағы); еңбекке жарамды жастағы халықтың ішіндегі жұмыспен қамтылғандар саны; толық емес жұмыс күні бойынша еңбек ететіндер саны; жоғарғы табысты тұрғындардың 10%-ы мен төменгі табысты тұрғындардың 10%-ы арақатынасы түріндегі децильді коэффициент; - сапалық көрсеткіштер: еңбек ресурстарының білім деңгейі бойынша құрылымы мен саны; еңбек ресурстарының кәсіби-біліктілік деңгейі бойынша құрылымы мен саны; жұмыспен қамтылғандардың қызмет түрі бойынша құрылым мен саны; орындайтын қызметіне білім деңгейі, мамандығы және біліктілігі бойынша сәйкестігі; еңбек ресурстарының жалпы және мамандығы бойынша жұмыс өтілінің құрылымы мен мерзімі. 2. Еңбек ресурстарының өсіп-өнуіне әсер етуші факторлар көрсеткіштері: - демографиялық факторлар: барлық тұрғындар саны; халықтың жалпы өсімі; туылғандар мен қайтыс болғандар саны; халықтың табиғи өсімі; туудың жас ерекшеліктері бойынша коэффициенттері; әйелдермен еркектердің өмір сүру жасының ұзақтығы; жанұялар

саны мен көлемі; некелесу мен ажырасу сандары және олардың коэффициенттері; - денсаулық сақтау көрсеткіштері: 10 000 тұрғынға шаққандағы барлық сала бойынша дәрігерлердің саны, 10 000 тұрғынға шаққандағы орта буынды медициналық қызметкерлер саны; аурухана және амбулаторлы-емханалық мекемелер саны; 100 тұрғынға шаққандағы уақытша жұмысқа жарамсыздық жағдайларының саны, 10 000 тұрғынға шаққандағы жұқпалы, жүрек-қан тамырлары және т.б. аурулардың тіркелу саны; еңбекті қорғауға бөлінетін шығындар; мемлекеттік бюджеттің денсаулық сақтауға бөлген шығындары; - тұрғындар табысының көрсеткіштері: ұлттық табыс, оның ішінде жан басына шаққандағы деңгейі; тұрғындардың номиналды және нақты ақшалай табыстары (жан басына шаққандағы); тұрғындардың ақшалай табыстарының құрылымы (жалдамалы қызметкерлердің жалақысы, әлеуметтік төлемдер, әлеуметтік трансферттер, меншіктен түсетін табыстар, кәсіпкерлік қызмет табыстары және т.б.); Джинни индексі; ақшалай табыстардың аймақтық дифференциациясы, ең төменгі күн көріс деңгейінен төмен табысты тұрғындар саны; жалақының салааралық теңсіздігі; жалақының аймақтық теңсіздігі; жалақының сатып алу қабілеті; - өндіріс деңгейі мен кәсіпкерлік қызметтің басқа да түрлері бойынша көрсеткіштер: жалпы ішкі өнім (жан басына шаққандағы); жалпы ішкі өнімнің құрылымы; негізгі өндірістік қорлар; - инвестициялық қызмет пен ғылыми-техникалық прогрес көрсеткіштері: негізгі капиталға салынған жалпы инвестиция көлемі; өндіріс саласына инвестиция көлемі; қызмет көрсету саласына инвестиция көлемі (оның ішінде білім беру, денсаулық сақтау, мәдениет, спорт және т.б.); ғылымға инвестиция көлемі; өндіріс орындарының техникалық деңгейін анықтаушы көрсеткіштер; ғылыми мекемелер саны; ғылыми қызметкерлер саны; ғылымиөндірістік бірлестіктер саны; жоғарғы тиімділікті жаңалықтардың өндірісте қолданылуы; жаңа техника мен технологияны ендірудің экономикалық тиімділік көрсеткіштері (ендіруге жұмсалған нақты шығындар, табыстың өсімі, шығындардың қайтарылу мерзімі және т.б.); - еңбек ресурстарының өсіп-өнуін, даярлау мен қайта даярлауын қамтамасыз ететін көрсеткіштер жүйесі: мектепке дейінгі мекемелер саны; орта білім беретін мектептер саны; орта арнаулы және жоғарғы білім беретін оқу орындарының саны; орта мектептердегі оқушылар саны; 1000 адамға шаққандағы жоғарғы және орта арнаулы оқу орындарындағы студенттер саны; 1000 адамға шаққандағы жоғарғы мен орта арнаулы оқу орындарын бітіруші түлектер саны; кәсіпорындарда, мекемелерде, ұйымдарда қызметкерлердің дайындығы мен біліктілігін арттыру көрсеткіштері; - еңбек ресурстарын қолдану көрсеткіштері: еңбек өнімділігінің орташа жылдық көрсеткіштері; аймақтық және салалық бөлініс бойынша еңбек өнімділігі мен жалақының өсімі; жұмыс уақытының күнтізбелік қорының қолданылуы, әкімшілік шешімі бойынша мәжбүрлі демалыстағы қызметкерлер саны; әкімшілік демалыстарға байланысты пайдаланылмаған жұмыс уақытының 1 қызметкерге шаққандағы мөлшері; бос жұмыс орындары мен ұсынылатын қызмет орындарының арақатынасы [4,27].

Көрсеткіштердің мұндай жүйесі туралы жалпылама айтқанда, олардың статистика мен динамикада да қатар қолданылатындығын естен шығармаған жөн. Бұл көрсеткіштердің абсолютті өлшемдері және олардың үлесін қолдану еңбек ресурстарының іс жүзіндегі деңгейін талдауға және бағалауға мүмкіндік береді, ал көрсеткіштер индекстері арқылы бұл үдерістің уақыт өзгерісіне қарай даму үрдістері мен қарқынын анықтауға мүмкіндік туады [5,15].

Дамыған батыс елдерінің басым көпшілігінде білім беруге кететін шығындар мемлекеттің перспективалы капитал салымының нысаны ретінде қарастырылып, ұлттық табыстың артуы да оған тәуелді болатынын жаңа индустриялық елдердің тәжірибесі көрсетіп отыр. Қазіргі заманғы даму білім беру саласының маңызының артуына байланысты әлемдік даму процесінде мынадай негізгі тенденциялар қалыптасып отыр: – білім қоғамның тікелей өндіруші күшіне айналған заманауи технологиялар дәуірінде осы білімдерді өндіретін зияткерлерге деген қажеттілік арта түсті; – жаһандану, халықаралық ынтымақтастық, студенттер алмасу дүниежүзілік ортақ білім беру жүйесінің пайда болып, қалыптасуына әкелді; – алдыңғы қатарлы елдер – білім беру қызметтерін экспорттаушылар әлемдік шаруашылық саласын – білім беру қызметтері нарығын қалыптастырды [6].

Бұл – ондаған миллиард доллар, қатаң бәсеке, экономика, геосаясат пен ХХІ ғасырдағы басым даму факторы; – сапа революциясы тауарлар мен қызметтер өндірісінде жұмыс істейтін мамандар қызметінің сапасына жоғары талаптар қоюда, осының нәтижесінде дайындығы әлсіз мамандар бәсекеге шыдамағандар ретінде еңбек нарығынан ығыстырылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бородин Е. Адами капитал экономикалық өсудің негізгі көзі ретінде / Е.Бородин // Экономика. - 2015. - №1. - С.19-27.
2. Е.А. Каменских Аймақтың әлеуметтік-экономикалық жүйесінде адами капиталдың қалыптасуының тұжырымдамасы / Е.А. Каменских // Ғылыми коммуникация. Экономика және менеджмент. - 2010. - № 5. - С. 102-110.
3. Климов С.М. Ұйымның зияткерлік ресурстары / С.М. Климов. - SPb: IVESEP, 2018.- 168 б.
4. Николашин В.Н. Кадрлық еңбекті ұйымдастыру. Оқу-әдістемелік кешен / В.Н. Николашин. - М.: МІЕМР, 2012.- 315 б.
5. Терехова Г.И. Персоналды басқару: Оқу-әдістемелік кешен / Г.И. Терехова. - Тамбов: ТИСТ, 2010. -- 46 б.
6. <https://awgm.ru/kk/что-vklyuchaet-v-sebya-chelovecheskii-kapital-formirovanie-nakoplenie.html>

УДК 338.23

<https://doi.org/10.53355/d8071-4053-1959-b>

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ ГЛОБАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

¹ Стефан Дырка, д.э.н., профессор,

² Кыдырбаева Э.О., Phd, ассоциированный профессор

¹ Верхнесилезский экономический университет имени В.Корфанто, Республика Польша, г. Катовице

² Жетысуский университет им. И.Жансугурова, Республика Казахстан, г.Талдыкорган

E-mail: stefan.d@onet.eu, ekydyrbaeva@mail.ru

В статье авторы представляют и объясняют понятия глобализации и её роль в развитии человеческого капитала. Показывают, что экономическая трансформация в развивающихся странах требует создания нового творческого человеческого капитала и изменения системы образования на потребности глобального рынка труда. Указывают на важность создания научных ресурсов в глобальном масштабе с доступом для участников науки и международного общества. Анализируют способы и методы преобразования человеческого потенциала в человеческий капитал. Высказывают мнение о том, что на экономическое развитие развивающихся стран, как и на обмен научными знаниями и инновациями в различных областях социальной и экономической жизни имеет основополагающее значение создание общества знаний.

Ключевые слова: глобализация, человеческий капитал, человеческие ресурсы, человеческий потенциал, организация.

Мақалада авторлар жаһандану ұғымдарын және оның адами капиталды дамытудағы рөлін ұсынады және түсіндіреді. Дамушы елдердегі экономикалық трансформация жаңа шығармашылық адами капиталды құруды және білім беру жүйесін жаһандық еңбек нарығының қажеттіліктеріне өзгертуді талап етеді. Олар ғылым мен Халықаралық

қоғамның қатысушылары үшін қол жетімді ғаламдық ауқымда ғылыми ресурстарды құрудың маңыздылығын көрсетеді. Адами әлеуетті адами капиталға айналдыру тәсілдері мен әдістерін талдайды. Олар дамушы елдердің экономикалық дамуына, сондай-ақ Әлеуметтік және экономикалық өмірдің әртүрлі салаларында ғылыми білім мен инновациялармен алмасуға білім қоғамын құрудың іргелі мәні бар деген пікір айтады.

Тірек сөздер: жаһандану, адами капитал, адами ресурстар, адами әлеует, ұйым.

In the article, the authors present and explain the concepts of globalization and its role in the development of human capital. They show that economic transformation in developing countries requires the creation of new creative human capital and changes in the education system to meet the needs of the global labor market. They point to the importance of creating scientific resources on a global scale with access for participants in science and international society. Analyze the ways and methods of converting human potential into human capital. They express the opinion that the creation of a knowledge society is of fundamental importance for the economic development of developing countries, as well as for the exchange of scientific knowledge and innovations in various fields of social and economic life.

Keywords: globalization, human capital, human resources, human potential, organization.

Введение. После падения коммунизма в СССР, постсоветские страны обрели независимость и самостоятельность. Это дало новое начало глобализации и развитию новых принципов управления и социальных отношений в странах бывшего Советского Союза. Такие принципы дали шанс для развития и сотрудничества обществ в мире без границ. В странах исчезла национальная экономика и выросло влияние и интересы глобальных корпораций с их собственным мировоззрением и культурой, сближая страны к друг другу и требуя нового типа работников, которых в Европе часто называют «детьми корпораций».

Явление глобализации создало новую систему и сложность взаимных социальных, политических и экономических отношений, создало новый мировой порядок, который трудно контролируемый и управляемый, а глобализация необратима. Вот почему в эту новую эпоху мы должны уделять много внимания образованию и воспитанию будущих поколений.

Глобализация предоставила возможность выровнять качество жизни в Европе в постсоциалистических странах, используя поток информации, людей и их потенциал, товаров, финансовых ресурсов и информации. Новые формы управления мировой экономикой оказывают сильное давление на создание и мобилизацию ведущего фактора - человеческого и интеллектуального потенциала, который через капитализацию на рынке труда становится творческой частью глобального развития.

Глобализация - это знак нашего времени и шанс для развития слаборазвитых стран. У неё есть различные аспекты, самыми важными из которых являются экономические. Она дает курс многим другим изменениям, в том числе культурным и политическим, она инициировала «миграцию народов». Сегодня в школах и университетах необходимо обучать геополитике и геоэкономике, чтобы объединить разные нации для совместного сотрудничества путём построения общества знаний.

На сегодняшний день все основано на творчестве и инновациях - это движущая сила международных организаций. Организация - это прежде всего люди. Этот лозунг все чаще становится основой для понимания современных предприятий. Системный подход к людям как к наиболее важной ценности организации развивался более или менее осознанно на протяжении многих лет. *Human Resources Management* - первоначально англоязычное понятие управления человеческими ресурсами появилось в XX веке и говорило о преобразовании рабочих в служащих и о ресурсах организации. Однако, следует помнить, что эти проблемы развивались вместе с развитием экономики и формами труда. В постсоциалистических странах из-за наличия модели социалистической экономики эти изменения произошли чуть позже и мы приняли уже. В настоящее время большинство

организаций осознают тот факт, что её сотрудники являются самым важным элементом развития в условиях глобализации, которая находится внутри неё. Особенностью этого уникального ресурса является постоянное динамическое изменение, определяемое как биологическими, так и социальными факторами, в основном глобализацией и свободным потоком знаний, техники и технологий. Поэтому неудивительно, что изменения в человеческих ресурсах и их превращение в человеческий капитал рассматриваются как обширная область современного управления организацией.

В литературе по этому вопросу встречаются различные аспекты, в которых могут рассматриваться отношения между стратегией организации и управлением человеческим капиталом. Сравнивая типы стратегий и принципы кадровой политики в организации, можно увидеть, как изменяется система управления персоналом в зависимости от задач, навыков, опыта, инноваций, вознаграждений и продвижения по службе, в зависимости от типа общей стратегии организации. С другой стороны, можно увидеть, какие последствия для стратегического управления человеческими ресурсами вытекают в результате выбранной стратегии предприятия [1].

Человеческий капитал на предприятиях XXI-го века функционирует в условиях беспрецедентных темпов экономических изменений, обусловленных главным образом глобализацией и развитием новых технологий и Интернета. Сотрудники должны быть готовы к инновационному осмыслению проблемы, открытости к адаптации к окружающей среде, а также к постоянному совершенствованию своих компетенций. Организации стали замечать, что основным источником конкурентоспособности является человек с его идеями, решениями и знаниями. Большим испытанием для управления человеческими ресурсами было просто изменение мышления о человеке как о человеческом капитале. Чтобы лучше понять, о чем мы говорим, стоит процитировать определение человеческого капитала: «который включает в себя все характеристики и качества, воплощенные в людях (знания, навыки, способности, здоровье, мотивация), которые несут определенную ценность и являются источником будущего дохода как работника, так и организации, получающей выгоду от этого капитала».[2] Марчин Жемигала предлагает еще более сильное определение человеческого капитала в организации: «Человеческий капитал - это человеческие команды, постоянно связанные с фирмой и ее миссией, способные сотрудничать, имея творческий подход и квалификации. Они являются двигателем и сердцем фирмы, без которых её развитие невозможно в различных экономических условиях окружающей среды.» [3]

Описание человеческого капитала автором этой статьи, содержащееся в книге «Управление человеческим капиталом в процессе трансформации экономических систем», указывает, что каждый человек обладает потенциалом и, если он превратит его в капитал на рынке труда в данной организации, то он превратит его в человеческий капитал, который имеет ценность для организации, за которую она готова заплатить.[4]

Человеческий потенциал делится на:

- **физический потенциал** - это здоровье, физическая подготовка, внешний вид, внешность и т. д.;

- **интеллектуальный потенциал** - это генетические предпосылки и знания, образование, опыт, компетентность, интеллектуальные способности, врожденные и приобретенные способности, лидерские качества;

- **социальный потенциал** - это среда, в которой он вырос, как семья и внешняя среда, культура, приобретенные характеристики поведения и мышления в результате семейного воспитания, обучения и влияния внешней среды.

Генезис человеческого капитала, несомненно, обширный. Но каждый из них определяет его как набор знаний, компетенций, способностей, культуры, ценностей, мотивации, интеллектуальных способностей или лидерства. Правильное управление человеческими ресурсами, а также активное использование скрытого в них потенциала,

могут превратить их в человеческий капитал, который является самым важным ресурсом фирмы. Процедура преобразования человеческих ресурсов в капитал организации принимает различные формы долгосрочных решений, основанные в том числе на:

- приспособлении занятости к динамическим условиям изменения окружающей среды;
- воздействии на окружающую среду;
- вознаграждении за эффективную работу;
- профессиональном развитии;
- образовании и обучении.

Решения, касающиеся трудоустройства работников, на предприятии должны дополнительно интегрировать организацию с ситуацией на внутреннем и внешнем рынке, приспособляясь к уровню и требованиям рынка труда и конкуренции, в которой функционирует организация.

Методы и результаты. Могут появиться барьеры, которые препятствуют развитию человеческого капитала: недостатки или пробелы в образовании общества, часто вызванные недостаточным количеством лет или уровнем образования, обусловленным плохо подготовленным образовательным предложением, которое препятствует приобретению соответствующих квалификаций и навыков, недостаточными расходами на образование, отсутствием научно-исследовательской базы или стимулов для работы в данном секторе рынка и низкими расходами на него. Недостаточные инвестиции в сектор науки и образования приводят к неблагоприятным условиям для концептуальной работы, что сказывается на небольшом количестве зарегистрированных патентов и патентных заявок, слаборазвитой инфраструктуре исследований и разработок.

Согласно Eurostat 2019, больше всего на образование и развитие науки из бюджета выделяют следующие страны-лидирующую позицию занимают:

Таблица 1

Расходы на образование и развитие науки

№	Страна	Расходы %
1	Израиль	4,3%
2	Южная Корея	4,23%
3	Япония	3,29%
4	Германия	2,94%,
5	США	2,79%
6	Европейский Союз - в среднем	2,03%
7	Россия	1,1%
8	Польша	1,1%

Источник: Дырка С. (2021) URL https://ec.europa.eu/info/departments/eurostat-european-statistics_pl.
Дата обращения (21 август 2021)

Поэтому сама инициатива и хорошие предложения не решат проблему построения инновационной экономики и человеческого потенциала, нам нужно создать систему, основанную на глобализации, по принципу ведущих стран в области инновационных технологий, а это дорого стоит. Пол Ромер, который был удостоен Нобелевской премии в области экономики в 2018 году, утверждает, что развивающиеся страны должны копировать и внедрять уже проверенные в своей экономике и социальной политике инновационные системы, а богатые страны должны сделать их доступными, поможет ли глобализация в этом?

И здесь значима роль научно-университетских центров и систем обучения персонала в зависимости от фазы развития данной страны для потребностей рынка, потому что это эволюция и научное сотрудничество в международном процессе.

В литературе современного подхода к управлению считается, что основной движущей силой организации являются два актива, невидимых в бухгалтерской отчетности

предприятия, а именно информация и интеллектуальный капитал.[5] Данный капитал «расположен» в творчестве сотрудников. Чтобы извлечь его, организация должна создать соответствующие творческие, организационные и экономические условия.[6] Кроме того, для развития предприятия необходимо постоянное развитие человеческого капитала. Девальвация знаний в наше время идет такими темпами, что ИТ-специалист, отрезанный от источников новой информации (книги, Интернет, обучение, контакты с коллегами из отрасли), через несколько лет становится бесполезным. [7]

Инструментами, которые способствуют самым большим изменениям в структурах управления человеческим капиталом, являются новые технологии, особенно Интернет и информационные технологии. Глобальная сеть позволяет осуществлять удаленную (виртуальную) работу с каждого уголка мира. Глобальная экономика, основанная на ноу-хау, заставляет организации искать новые пути рыночной конкурентоспособности в области человеческого капитала. Традиционные способы управления человеческими ресурсами (даже те, которые проверены в отношении традиционных работников) становятся все менее эффективными в отношении специалистов, работающих, опираясь на знаниях. Организации должны переформатироваться, например, в сетевые структуры. Благодаря этому они становятся более гибкими при адаптации к ожиданиям сотрудников, быстрее реагируют на изменения рынка и улучшают качество работы. [8]

Еще одна большая проблема, стоящая перед создателями современной организации, которая делает упор на человеческий капитал, - это глобализация. Динамичный рост возможности перемещения, низкие международные транспортные расходы и, наконец, «открытие границ» заставили мир быть почти на расстоянии вытянутой руки.[9] Вследствие этих явлений сотрудники, управляющие своей карьерой, могут выбирать работу по всему миру, барьер - это язык. Теперь организации могут привлекать знания и опыт людей со всего мира, но сначала им необходимо приспособить свои принципы управления человеческими ресурсами так, чтобы их новые сотрудники могли адаптироваться в новых условиях.

Размышляя о разнообразии человеческого капитала, необходимо упомянуть следующие аспекты:

- этнические,
- национальные,
- расовые,
- религиозные,
- культурные,
- внутри социальных групп,
- в отношении индивидуальных различий, связанных с полом, возрастом, физической подготовкой и психофизической предрасположенностью,
- системы ценностей, норм и индивидуальных отношений,
- различия в формальных и правовых аспектах трудоустройства.[10]

Принимая во внимание описанные предпосылки, можно предположить, что управление человеческими ресурсами будет развиваться в сторону управления человеческим капиталом как творческой и инновационной частью организации в условиях прогрессивной глобализации. Экономическая трансформация развивающихся стран требует создания нового человеческого капитала и преобразования систем образования под потребности мирового рынка труда. Уровень и эффективность капитала зависят от внутренних и внешних факторов. Формирование человеческого капитала на предприятии основано на предмете и цели деятельности, размере и масштабах деятельности, а также финансовых ресурсов компании. Принимая во внимание вышеуказанные факторы, можно отметить, что человеческий капитал имеет специфику долгосрочного процесса, основанного на компетенциях и инновациях, что оказывает влияние на улучшение качества работы персонала.

Успех компании определяется тем, как человеческий и социальный капитал влияет на стратегии развития организации. Современные компании при разработке стратегических целей, касающихся человеческого капитала, должны использовать вспомогательные подходы. [11].

А. Сайкевич выделяет три вспомогательные подхода, которые определяют качество человеческих ресурсов в организации (Таблица 2).

Таблица 2

Области, определяющие качество человеческих ресурсов в организации

Тип подхода	Определение качества человеческих ресурсов организации
Субъективный	стремится к определению возможностей увеличения человеческого капитала организации
Атрибутивный	относится к оценке имеющихся в организации трудовых ресурсов и их использования
Процессный	улучшает качество трудовых ресурсов, вводя изменения в области культуры, компетенции и технологии

Источник: собственное исследование на основании: А. Сайкевич, Управление трудовыми ресурсами и конкурентноспособность фирмы, в: А. Сайкевич (ред.), Качество трудовых ресурсов, Poltext, Варшава 2002, стр. 17.

Использование представленных в таблице 1 подходов дает возможность преобразовать человеческий капитал в структурный. А. Почтовски выделяет три основные области управления человеческим капиталом [12]:

- область создания человеческого капитала,
- область использования человеческого капитала,
- область преобразования человеческого капитала в структурный капитал

Создание человеческого капитала происходит в рамках персональной функции предприятия, включающей в себя следующие этапы: планирование человеческого капитала, привлечение персонала, оценка, развитие и вознаграждение персонала, коммуникации или создание межлических отношений.

Современные глобальные организации больше не рассматривают сотрудников как компонент затрат, который, как ожидается, будет бесконечно гибким и податливым. Сегодня он является активом предприятия, в который нужно инвестировать. Чтобы достичь этого, отдел кадров должен стать внутренним консультантом по вопросам будущего фирмы.[13]

Вывод. В эпоху глобализации человеческий капитал становится международным фактором и так же, часто не имеют государственности, создаются как наднациональная ценность. Сегодня являются они рыночной стоимостью организации и корпораций и оцениваются как нематериальная ценность. Глобализируя рынки, а также производственные и сервисные сети, поставляющие товары, мы практически потребляем одни и те же товары, независимо от того, в какой стране мы находимся. Глобализация необратима и создают её люди. То, что происходит с нами, зависит от того, что происходит в других частях взаимозависимой глобальной экономической системы, которая определяет затраты на производство продукции и услуг, полученный доход, спрос и предложение и в результате цены. Создавая современное предприятие, способное конкурировать на меняющемся рынке, нужно делать ставку на работников как на владельцев человеческого капитала, потому что именно они способны конкурировать на мировом рынке. Человеческий капитал не имеет национальности, поэтому каждый из нас может профессионально работать в международном измерении, независимо от того, из какой он страны.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Juchnowicz. M, 2000. Strategia personalna firmy, (Difin, Warszawa) , s. 31.
2. Pochtowski A.,2003. Zarządzanie zasobami ludzkimi, (Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa) , s. 45

3. Żemigala M., Jakość w 2008.systemie zarządzania przedsiębiorstwem, (Placet, Warszawa), s.155
4. Дырка С., 2006 Управление человеческим капиталом в трансформации экономических систем, РАГС, (Москва. Россия).
5. Romanowska M., 2001 Kształtowanie wartości firmy w oparciu o kapitał intelektualny z System informacji strategicznej red. Borowiecki R., Romanowska M., (Difin, Warszawa), s. 27
6. Kowalczewski W., Matwiejczuk W., 2008 Aktualne problemy zarządzania organizacjami, (Difin, Warszawa), s.230
7. Bochniarz P., Gugala K. 2005 Budowanie i pomiar kapitału ludzkiego w firmie, (POLTEXT, Warszawa), s. 71
8. Mikołajek-Gocejna M., Wybrane 2017 teorie wyjaśniające powstanie i funkcjonowanie teorii sieciowych, Zeszyty Naukowe Kolegium (Gospodarki Światowej) SGH, Nr.32 s. 336
9. Gross-Gołacka E., Zarządzanie 2018 różnorodnością. W kierunku zróżnicowanych zasobów ludzkich organizacji, (Difin, Warszawa), s. 28
10. Listwan T., Sułkowski Ł., 2016 Metody i techniki zarządzania zasobami ludzkimi, (Difin, Warszawa), s.152
11. Orczyk J., 2010 Sens pracy i jakość kapitału ludzkiego, (redakcja Poczowski A.), IPISS, (Warszawa), s. 32
12. Poczowski A., Zarządzanie 2007 zasobami ludzkimi. Strategia – procesy- metody., PWE, (Warszawa), s. 41
13. Bramham J., 2009 Benchmarking w zarządzaniu zasobami ludzkimi., Oficyna Ekonomiczna, (Kraków), s.45
14. А. Сайкевич, 2002 Управление трудовыми ресурсами и конкурентноспособность фирмы, в: А. Сайкевич (ред.), Качество трудовых ресурсов, (Poltext, Варшава), стр. 17.
15. Дырка С. (2021) URL https://ec.europa.eu/info/departments/eurostat-european-statistics_pl. Дата обращения (21 август 2021).

ӘОЖ 376

<https://doi.org/10.53355/u3910-4171-3255-h>

ДУБЛИНДІК ДЕСКРИПТОРЛАРДЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН ӘДІСТЕМЕСІНІҢ МУҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДАМУЫНА ӘСЕРІ

Ержанова Д.Ж.

Педагогика және психология мамандығының магистранты

Ғылыми жетекші: Абишев Н.А., п.ғ.д., профессор

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: dinaraa-87@mail.ru

Мақалада дублиндік дескрипторлардың және пәндік құзіреттер негізінде оқыту нәтижелерінің сипаттамасын, жалпы және пәндік құзіреттердің анықтамасын, модульдік қажидат бойынша білім беру бағдарламасын әзірлеуге қойылатын талаптарды қамтиды. Осыған орай университеттік білім беру жүйесінде дублиндік дескрипторды жүзеге асырудың психологиялық-педагогикалық талаптары жаңа идеяда, жаңа тұрғыда қарастыру мәселесі туындап отыр.

Тірек сөздер: дублиндік дескриптор, модульдік білім беру бағдарламалары, психологиялық-педагогикалық талаптар, оқу жоспары, оқу бағдарламалары, оқыту нәтижелері, құзіреттіліктер.

Статья содержит описание дублинских дескрипторов и результатов обучения на основе предметных компетенций, определение общих и предметных компетенций, требований

к разработке образовательной программы по модульному принципу. В связи с этим возникает вопрос о рассмотрении психолого-педагогических требований реализации дублинского дескриптора в системе университетского образования в новой идее, в новом контексте.

Ключевые слова: дублинский дескриптор, модульные образовательные программы, психолого-педагогические требования, учебный план, учебные программы, результаты обучения, компетенции.

The article contains a description of the Dublin descriptors and learning outcomes based on subject competencies, the definition of general and subject competencies, and the requirements for the development of an educational program on a modular basis. In this regard, the question arises of considering the psychological and pedagogical requirements for the implementation of the Dublin descriptor in the university education system in a new idea, in a new context.

Key words: dublin descriptor, modular educational programs, psychological and pedagogical requirements, curriculum, training programs, learning outcomes, competencies.

Бүгінгі таңда қоғамдағы өзгерістер Қазақстанда білім берудің деңгейі мен сапасына жаңа талаптар қойып отыр. Білім беру жүйесінің ерекшелігі – білім алушының қандай да бір іс-әрекетке құзіреттілігін дамыту болып табылады. Ұлы педагог Ы.Алтынсарин «Оқытушы бағалағанда олардың іске қатысы жоқ сөздеріне қарап емес, олардың егістерінің бетіне шыққан жемістеріне, яғни оқушыларына қарай бағалау керек» деп, айтқандай, оқушы жетістігін нақты бағалау мәселесі – білім беру жүйесіндегі өзекті мәселелердің бірі. Осыған орай білім беру жүйесінде Дублиндік дескрипторды жүзеге асырудың психологиялық-педагогикалық талаптары жаңа идеяда, жаңа тұрғыда қарастыру мәселесі туындап отыр [1, 15-17 б].

Дескрипторлар – біліктіліктер шеңберіне жататын атау. Жалпыланған түрде біліктіліктің түрлі деңгейлерінің оқылу нәтижелерін сипаттайды. Дескрипторлар жүйесі өзгермейтін, яғни нақты білім беру мән-мәтініне байланбаған болып табылады, бұл біліктіліктерді салыстыруды жеңілдетеді.

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау негізінде анықталған білім беру жүйесінде Дублиндік дескрипторды жүзеге асыру мәселесін зерттеу үшін жетекші ғалымдардың әдіснамалық маңызы бар еңбектерінің жан-жақтылығын көрсетті.

Дублиндік дескриптор жайында зерттеген шетел ғалымдары Kennedy, D., Krathwohl, D.R., Dave, R.H, Masia, B.B, Daly, S., Scott, L., Webster, F., Pepper, D. & Jenkins, A, Wright, T. & Cochrane, R., Бабин, Я. Я. Болюбаш, А. А. Гармаш және т.б. ғалымдар өз ойларын атап көрсеткен. Silén, C., Hughes, P., В. В. Егоров, О. Е. Лебедев, Д.А.Еделев, В.М.Кантере, В.А.Матисон, С. Е. Шишов дублиндік дескрипторды оқу бағдарламасы негізінде зерттеп қарастырған [2, 3-5 б].

Оқушылардың білім нәтижелерін бағалау оқыту үдерісінің маңызды бөлігі болып табылады, оқыту үдерісін басқарудың түйінді кілті бағалауда деп те айтуға болады. Көптеген жылдар бойы оқушы жетістігі басқа оқушымен салыстырмалы түрде бағаланып келді. «Бағалау» термині «жақын отыру» латын тіліндегі мағынада – бағалаудың негізгі сипаты бір адам басқа адамның не айтып, не істегенін немесе өзін-өзі бақылау жағдайында өзінің дербес ойлауын, түсінігін немесе тәртібін мұқият бақылауы болып табылады.

Өз кезегінде, білім беру сапасын жоғарылату оқушылар жетістіктерін бағалаудың нақты критерийлерін жасауды талап етеді. Бағалаудағы ерекше амал критерий арқылы бағалау болып табылады. Критериалды бағалау – бұл білім берудің мақсаты мен мазмұнына негізделген оқушының оқу-танымдық құзырлығын қалыптастыруда алдын-ала белгіленген жетістіктермен салыстыру үрдісі, яғни белгілі бір дескрипторлар арқылы бағалау болып табылады.

Бағалау процесі білім беру процесінің тұрақты компоненті болып табылады, сонымен бірге дамуға жатады. Олар бағалау жүйесінің кемшіліктерін сипаттай отырып,

баға оқушылардың ақыл-ой белсенділігін тежемеуі керек деп баса айтты. Студенттердің оқу жетістіктерін бағалауға қатысты мәселелер де бірнеше рет зерттелді (Ш.А. Амонашвили, Б.Ж.Л.Беспалко, В.В.Давыдов, А.И. Липкина, А.Н. Майоров, В.М. Полонский, Е.И.Перовский, А.А. Риан, Н.М.Скаткин, Д.В.Чернилевский, Д.Б.Эльконин және т.б.). Қазіргі қоғамның барлық талаптарына және білім алушының жеке қажеттіліктеріне жауап беретін әмбебап бағалау жүйесін құру қажеттілігі дәлелденді (Ш.А. Амонашвили, Б.Г.Ананиев, А.Б. Воронцов, И.В. Гладкая, А.А. Рин, Д.Б. Эльконин, И.С. Якиманская және басқалар). Бағалау теориясының дамуына елеулі үлес қосқан зерттеушілер болды, олар бағалауды білім беру қызметі нәтижесінде анықтады, бағалау процесінің жүйелі сипатын атап өтті және бағалауды алдын-ала белгіленген стандартпен жүргізуді ұсынды. Көптеген ғалымдар (А.А.Бодалев, Л.И.Божович, Г.И.Малковская, Н.Г.Морозова, Н.А.Русина, Н.В.Селезнев және т.б.) бағалау мәселесін әлеуметтік позициялардан қарастырды. Ғалымдардың пікірінше, білім алушылардың білімдік-танымдық мотивациясы мен ынталандыруын, білім жетістіктерін қалыптастыру мақсатында бағалау процесін сауатты ұйымдастыру сияқты проблемалар аз емес. М.В. Золотова, А.Н. Майорова, В.М.Полонский, Д.В. Чернилевский, ол бағалау критерийін белгілі бір стандарт, оқушылардың оқу жетістіктерін жақсартуға ынталандыру мағынасы бар оқу материалын меңгеру деңгейінің көрсеткіші ретінде қарастыруды ұсынды [3, 13-16 б].

Дәстүрлі педагогикада баға түсінігі оқу үдерісінің сапалық көрсеткіші ретінде бір жақты қарастырылады. И.П. Подласыйдың пікірінше, баға – нақты меңгерілген білім, білік пен меңгеруге ұсынылған білім мен біліктің ара-қатынасы болып табылады.

Кеңес психологиясында өзін-өзі бағалау мәселесі теориялық деңгейде терең зерттелінген. (Б. Г. Ананьев, Л. И. Божович, С. Л. Рубинштейн, И. В. Чеснокова, В. А. Ядов және т.б.).

Өзіндік бағалауды түсіндіруде К. Левин мотивтер, қызығушылықтар, талаптану деңгейі және олардың динамикалық арақатынасын қарастырды. Осы орайда, түрлі тапсырмаларды орындаудағы жетістіктер мен сәтсіздіктерге, талаптану деңгейіне, шағын топтардағы статусқа өзін-өзі бағалаудың тәуелділігі туралы фактілер анықтала бастады.

Сондай-ақ, кеңес психологтары өзіндік бағалаудың әлеуметтік детерминациясына мән береді. Белгілі ғалымдар Л. И. Божович, А. А. Бодалев еңбектерінде тұлғаның өз қасиеттері мен құрылымдарын ұғыну және өзіндік бағалаудың белгілі бір деңгейі – өзін-өзі тәрбиелеудің алғышарты, осы процестің маңызды факторы деп есептеді. Өзіндік бағалау деңгейі мен тұлғаның өзін-өзі тәрбиелеуге тәуелділігі өзіндік реттелуде қарқындылықты қамтамасыз етеді [4, 13-16 б].

О.Е.Лебедев мектептегі білімге қатысты білім беру бағдарламасының тұжырымдамасын қарастыра отырып, мектептің білім беру бағдарламасы «Мектеп әкімшілігінің, мұғалімдердің, оқушылардың, олардың ата-аналарының ортақ мақсаттарға жету үшін бірлескен іс-қимыл бағдарламасы» деп санайды» [5, 3-5 б].

В.В.Егоров бағдарламаның нормативтік аспектісіне назар аударады: «Білім беру бағдарламасы-бұл нақты мекемедегі білім мазмұнын және осы мазмұнды жүзеге асыру технологиясын анықтайтын құжат» [6, 151 б].

С.Е.Шишов «Білім беру бағдарламасы – бұл білім беру мазмұнының ерекшелігін және білім беру процесін ұйымдастырудың ерекшеліктерін сипаттайтын білім беру мекемесінің Нормативтік-басқару құжаты» деп баса айтады»

Білім алу үдерісіне кедергі тигізбейтін және біздің жан салып жасап жатқан ісімізге пайдалы да әділ баға беретін жүйе ...»- дегеніндей, қалыптастырушы бағалау дұрыс ұйымдастырылған жағдайда мұғалім білім алушылардың іс-әрекеттеріне байланысты түсінік, ұсыныс т.с.с. бере отырып, жүйелі түрде кері байланысты қамтамасыз етеді.

Ғылыми зерттеулерде осы уақытқа дейін білім беру жүйесінде Дублиндік дескрипторды жүзеге асыруды тиімді қолданудың жеткіліксіздігі, қазіргі білім беру жағдайына сәйкес, қарастырылып отырған мәселе теориялық және практикалық тұрғыда қажетті деңгейде шешімі толық табылған жоқ. Білім беру жүйесінде Дублиндік

дескрипторды жүзеге асыруді тиімді қолданудың жеткіліксіздігі арасында бірқатар қарама-қайшылықтар байқалып отыр. Қарама-қайшылықтар зерттеу жұмысында келесі мәселелерді шешудің жолын анықтайды. Мұндай жағдайды өзгертудің бір жолы – білім беру жүйесінде дублиндік дескриптор талаптары ерекшеліктерін ескере отырып, модульдерді, оқыту нәтижелерін, құзіреттіліктерді дұрыс жүйелі түрде қолданып, оқыту нәтижесінің 5 негізі арқылы жүзеге асыру. Қарама-қайшылықтарды болдырмау үшін бес балдық жүйенің қазіргі заманға сай білім жүйесін қанағаттандыра алмауы, білім алушы танымындағы өзгерістер мен білім саласындағы қалыптасқан қайшылықтар, әлеуметтік сұраныстардың өзгеруі, дескрипторды жүзеге асырудың психологиялық-педагогикалық талаптарын анықтау қажет болды. Бұл біздің зерттеу жұмысымыздың көкейкестілігін көрсетеді.

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде біздер зерттеуге алған проблеманың өз дәрежесінде зерттелмеуі, Дублиндік дескрипторды жүзеге асырудың психологиялық-педагогикалық талаптарын баяндайтын жұмыстардың жоқтығы, оның көкейкестілігін көрсетіп отыр.

Зерттеу мақсаты: Білім беру жүйесінде Дублиндік дескрипторлардың психологиялық-педагогикалық негіздерін білім мазмұны мен әдістемесін жалпыламалауда мұғалімнің кәсіби дайындығы мен оқушылардың білім деңгейін көтеру.

Егер білім беру жүйесінде Дублиндік дескрипторды жүзеге асырудың психологиялық-педагогикалық талаптары теориялық моделі мен оқу-әдістемелік қамтамасыз етудің компоненттері ғылыми негізделіп, білім беру жүйесіне толықтай ендірілсе, онда психологиялық-педагогикалық талаптары жоғары деңгейде қалыптасады, өйткені ұсынылған модельмен оқу-әдістемелік қамтамасыз ету мұғалімнің кәсіби дайындығы мен оқушылардың білім деңгейін көтереді.

Дескрипторлар бәрін қамтитын етіп жазылған оқу нәтижелеріне қарамастан оқу нәтижелерінің спектрі немесе институционалдық контекст, базалық білім беруден бастап, докторлық дәрежеге дейінгі мектеп және біліктілігі жоқ жұмыс деңгейлері немесе жоғары кәсіби деңгейде жүзеге асырылады. Олар жұмысшылар сияқты, оқу жағдайлары, академиялық және кәсіби шарттары, сондай-ақ бастауыш және үздіксіз білім беру немесе оқыту, яғни оқытудың барлық нысандары ресми және бейресми қарастырылады [3, 31-35 б].

Сонымен қатар, дескрипторлар мамандандыруды жалпылайды. Осылайша, көптеген академиялық және зерттеу контекстінде міндетті түрде талап етілетін дағдыларға жоғары деңгейге жету мүмкін емес. Дескрипторлар жеткілікті дәрежеде болу үшін жазылған дескрипторларды төмендегі деңгейден ажырату немесе алдыңғы деңгеймен салыстырғанда жоғары және төмен көрсеткіштерді өзгеру өлшемдеріндегі айқын прогресс.

Дублиндік дескриптор-цикл аяқталғаннан кейін білім алушы білуі, түсінуі немесе білуі тиіс нәрсенің сипаттамасы.

Дублиндік дескриптордың негізгі көрсеткіштері:

- Оқыту нәтижелері;
- құзіреттіліктер;
- естc жүйесі бойынша дублин дескрипторлары.

Дублиндік дескриптордың 5 негізгі нәтижелері:

- Білу және түсіну;
- білімді қолдану және түсіну;
- алған білімін қалыптастыру;
- коммуникативті қабілеттері;
- оқу дағдылары немесе оқу қабілеті.

Білу және түсіну - жалпы орта білім негізінде қалыптасқан оқу саласындағы білім мен түсініктерді көрсету және зерттеу саласындағы ең озық біліммен байланысты белгілі бір аспектілерді қамтиды.

Білімді қолдану және түсіну - Олар өз білімдері мен түсініктерін еңбек қызметіне немесе мамандыққа кәсіби көзқарасты қуәландыратын тәсілмен қолдана алады және әдетте зерттеу саласындағы дәлелдерді қалыптастыру және негіздеу және проблемаларды шешу арқылы көрсетілетін құзыреттерге ие.

Алған білімін қалыптастыру - әлеуметтік, этикалық және ғылыми кескіндерді ескере отырып, пайымдауды дамыту үшін ақпарат жинай және түсіндіре алады

Коммуникативті қабілеттері - әлеуметтік, этикалық және ғылыми кескіндерді ескере отырып, пайымдауды дамыту үшін ақпарат жинай және түсіндіре алады.

Оқу дағдылары немесе оқу қабілеті - жоғары деңгейімен оқуды жалғастыру үшін қажет білім беру саласындағы дағдыларға ие.

Зерделей келе дублиндік дескриптордың оқыту нәтижесін қолдана келе білімді кеңейту, білімді тереңдету, қолданбалы, жүйелі, коммуникативті құзіреттіліктер қалыптасады.

Дублин дескрипторларын жүзеге асыру бойынша модульдік білім беру бағдарламаларын қалыптастыру алгоритмі:

- Дублиндік дескрипторларды ескере отырып, модуль пәндерінің мазмұнына қойылатын негізгі талаптарды және қалыптастырылатын құзыреттерді МЖМБС негізінде анықтау;

- дублин дескрипторларына сәйкес модуль мен құзіреттілікті қалыптастыру үшін пәнаралық байланысты анықтау;

- еңбек нарығын және жұмыс берушілердің болашақ мамандарға қойылатын талаптарын зерделеу;

- бағдарламаның толық және нақты сипаттамасы (бағыты/бейіні, мамандығы), мақсаттары мен міндеттері;

- дублин дескрипторларына сәйкес келетін жалпы және арнайы құзыреттер тұрғысынан бағдарлама бейініне сәйкес оқыту нәтижелерін анықтау[7, 34-42 б].

Қортындылай келе, қазіргі таңда білім беру жүйесінде дублиндік дескриптордың негізгі көрсеткіштері, оқыту нәтижелері, құзіреттіліктер білім беру бағдарламасын, оқу бағдарламасын, оқу жоспарын жүйелі, бірізді меңгеруде септігін тигізеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Мұғалімге арналған нұсқаулық «Оқыту үшін бағалау және оқуды бағалау», 55-бет, 107-бет

2. Explaining the European Qualifications Framework for Lifelong Learning http://ec.europa.eu/dgs/education_culture.

3. Жексембинова А.К. Университеттік білім беру жүйесінде болашақ әлеуметтік педагогтардың зерттеушілік құзіреттілігін қалыптастыру: дисс. философия докторы (PhD). – Алматы, 2017. – 150 б.

4. «Модульдік білім беру бағдарламаларының жасалымы туралы» Ереже Өскемен қ. 2015 ж

5. Лебедев О.Е. Компетентностный подход в образовании // Школьные технологии. – 2004. – № 5. – С.3-5.

6. Шишов С. Е., Кальней В. А. Школа: мониторинг качества образования. 3-е изд., испр. и доп. М.: Пед. общество России, 2000. 316 с.

7. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. – 2003. №5. – С. 34-42.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПОВЫШЕНИЯ ПЛАТЕЖЕСПОСОБНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ АУДИТА ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ

Есполова Н.С., магистрантка специальности «Учет и аудит»
Байдыбекова С.К., к.э.н, ассоциированный профессор,
НАО «Жетысуский университет им.И. Жансугурова»

В статье определено, что главная цель разработки мер по улучшению финансового состояния является повышение платежеспособности организации для продолжения ее эффективной хозяйственной деятельности и удовлетворения требований кредиторов. В статье отражены основные меры по финансовому оздоровлению на стадии предупреждения банкротства, которые, не должны серьезно отличаться от решений, принимаемых современным руководителем в ходе текущей хозяйственной деятельности.

Ключевые слова: платежеспособность, ликвидность активов, аудиторская проверка, финансовая отчетность, выручка, обязательства, эффективность, рентабельность.

Мақалада қаржылық жағдайды жақсарту шараларын әзірлеудің басты мақсаты ұйымның тиімді экономикалық қызметін жалғастыру және несие берушілердің талаптарын қанағаттандыру үшін төлем қабілеттілігін арттыру болып табылады. Мақалада банкроттықтың алдын алу сатысында қаржылық сауықтыру жөніндегі негізгі шаралар көрсетілген, олар қазіргі экономикалық қызмет барысында қазіргі басшының шешімдерінен айтарлықтай ерекшеленбеуі керек.

Тірек сөздер: төлем қабілеттілігі, активтердің өтімділігі, аудиторлық тексеру, қаржылық есептілік, түсім, міндеттемелер, тиімділік, рентабельділік.

The article determines that the main purpose of developing measures to improve the financial condition is to increase the solvency of the organization to continue its effective economic activity and satisfy creditors' claims. The article reflects the main measures for financial recovery at the stage of bankruptcy prevention, which should not seriously differ from the decisions taken by a modern manager in the course of current economic activity.

Keywords: solvency, liquidity of assets, audit, financial statements, revenue, liabilities, efficiency, profitability.

В современных условиях хозяйствования основным показателем, оказывающих влияние финансовый результат предприятий является прибыльность предприятий.

Рентабельность характеризует прибыль (доход), полученную с 1 тенге средств, вложенных в финансовые операции либо в другие предприятия.

В условиях рыночной экономики возрастает значение коммерческой деятельности с целью получения максимальной прибыли для удовлетворения материальных и социальных потребности работников и производственного развития предприятия. При определении объема закупки того или иного товара и возможностей его продажи партнёры (поставщики и торговое предприятие) должны обязательно просчитывать выгодность торговой сделки, т.е. возможность получения оптимального уровня дохода.

Для определения финансового состояния предприятия в последние годы проводится аудит финансовой отчетности, проведение которой позволяет аудиторам, а также аудиторской компании увидеть насколько правильно и своевременно составляется финансовая отчетность и соответствует ли она предъявляемым требованиям.

Аудиторскую проверку обычно проводит независимый аудитор или представители аудиторской компании, которые при проверке руководствуются основными стандартами аудита, в котором отражены принципы, процедуры а также необходимые рекомендации.

При проведении аудиторской проверки аудитор может использовать различные формы и методы, к которым относятся следующие:

1. При проведении аудита аудитор может применять метод тестирования к которому могут привлекаться сотрудники предприятия;
2. При проверке используются как внешние, так и внутренние бухгалтерские документы на основании которых аудитор может найти ошибки и неточности;
3. При проверке могут также применяться способы визуального осмотра, взвешивания, обмера и другие.

Кроме того, работа, осуществленная аудитором по формированию мнения, подкрепляется суждением, в частности, в отношении:

- 1) сбора аудиторских доказательств, например, определения характера, сроков и масштаба аудиторских процедур;
- 2) составления выводов на основе собранных доказательств, например, определения разумности оценок, сделанных руководством при подготовке финансовой отчетности.

Другие ограничивающие факторы также могут повлиять на убедительность доказательств по определенным аспектам финансовой отчетности при составлении заключения (например, по операциям, совершаемым между связанными сторонами). В связи с этим, в ряде положений (стандартов) аудита предусматриваются соответствующие процедуры, обеспечивающие достаточные аудиторские доказательства при:

- 1) необычных обстоятельствах, усиливающих риск существенного искажения;
- 2) любого признака, указывающего на то, что произошло существенное искажение.

Хотя аудитор отвечает за формирование и выражение им мнения по финансовой отчетности, ответственность за составление и представление финансовой отчетности остается за руководителем субъекта. Аудит финансовой отчетности не освобождает руководителя от ответственности.

Перед проведением аудиторской проверки между независимым аудитором или аудиторской фирмой и аудируемым предприятием составляется договор о проведении аудиторской проверки, в котором оговариваются все необходимые условия одним из основных которой является предоставление аудируемым предприятием всех необходимых финансовых документов. В том случае если аудируемым предприятием не будет предоставлена аудитору вся запрашиваемая документация аудиторский отчет будет содержать неточности и искажения.

В действующей практике принят и функционирует целый ряд законодательных и нормативных актов и положений в отношении финансовых отчетов. Одни законы определяют форму и содержание финансовых отчетов хозяйствующего субъекта. Другие содержат положения, которые необходимо соблюдать руководству, или касаются условий, при которых хозяйствующему субъекту разрешается осуществлять хозяйственную деятельность. Некоторые хозяйствующие субъекты относятся к таким отраслям промышленности, которые жестко регулируются законодательством. Третьи регулируются только теми законами и положениями, которые имеют общее отношение к вопросам функционирования хозяйствующего субъекта (например, которые относятся к технике безопасности и здоровью, а также приему на работу). Несоблюдение законов и положений может иметь финансовые последствия для хозяйствующего субъекта (штрафы, судебные процессы и т.д.).

Следующие методы и процедуры могут помочь руководству при выполнении обязанностей по предотвращению и выявлению фактов несоблюдения законодательства:

- обеспечение соответствия деятельности определенным юридическим требованиям;

- привлечение юридических консультантов в целях оказания помощи при определении юридических требований;
- разработка и использование соответствующих систем внутреннего контроля;
- разработка и контроль за соблюдением нормативных документов, регламентирующих работу предприятия, меры, предусмотренные в случаях несоблюдения служащими указанных норм;
- обеспечение соответствующего обучения сотрудников;
- ведение регистра основных законов, которые должен соблюдать хозяйствующий субъект, а также запись жалоб.

Одним из основных вероятностей при проведении аудиторской проверки может быть ситуация при котом есть вероятность необнаружения ошибок в финансовых отчетах. В основном это случается при несущественных ошибках в документации которые особо не влияют на финансовые результаты предприятия. Все основные принципы и положения проведения аудиторской проверки разработаны и отражены в международных стандартах аудита.

Вероятность еще более увеличивается при несоблюдении законов и положений вследствие таких факторов:

- существование ряда подзаконных и нормативных актов, относящихся к отдельным аспектам деятельности хозяйствующего субъекта, которые не оказывают существенного влияния на финансовые отчеты и которые не подпадают под системы бухгалтерского учета и внутреннего контроля;
- на эффективность процедур аудита оказывают влияние неотъемлемые ограничения систем бухгалтерского учета и внутреннего контроля, а также использование тестирования;
- многие сведения, получаемые аудитором, носят не директивный, а доказательный характер;
- под несоблюдением требований законодательства квалифицируются такие действия, как тайный сговор, подделка, умышленное неведение записи операций, превышение вышестоящим руководством полномочий контроля или умышленные искажения информации, предоставляемой аудитору.

Для составления общего представления аудитору необходимо обратить особое внимание на то, что некоторые законодательные и нормативные акты могут оказывать значительное влияние на деятельность хозяйствующего субъекта. То есть несоблюдение определенных законов и положений может быть причиной прекращения деятельности хозяйствующего субъекта или сомнения относительно непрерывной деятельности (финансовой устойчивости предприятия). Например, это может иметь место при несоблюдении требований для получения лицензии хозяйствующего субъекта или другого документа для осуществления своих операций.

Перед проведением аудиторской проверки аудитором проводится подготовительная работа и составляется план аудиторской проверки. План аудиторской проверки может состоять из следующих моментов:

- изучение истории деятельности предприятия, а также специализации и производственного направления;
- ознакомление с учредительными документами;
- изучение учетной политики предприятия, процедуры хозяйствующего субъекта;
- изучение основных правоустанавливающих документов, на основании которых осуществляется деятельность предприятий;
- изучение условий договоров с покупателями и заказчиками, поставщиками и подрядчиками;

После получения общего понимания аудитору необходимо выполнить процедуры, помогающие определить случаи несоблюдения тех законов и положений, которые вызывают искажения финансовых отчетов, а именно:

- запросить руководство о том, соблюдает ли хозяйствующий субъект данные законы и положения;

- проверить переписку с соответствующими регулирующими органами или органами, выдавшими лицензию.

При оценке возможного влияния на финансовые отчеты аудитор принимает во внимание:

- возможные финансовые последствия, такие, как штрафы, взыскания, угроза конфискации активов, вынужденное прекращение деятельности и судебные процессы;
- требуют ли возможные финансовые последствия раскрытия;
- являются ли возможные финансовые последствия настолько серьезными, чтобы поставить под сомнение правдивость и достоверность обзора, отраженного в финансовых отчетах.

Подводя общие итоги, отмечу, что для стабилизации финансового положения предприятий и принятия взвешенных управленческих решений необходимо внедрение в процесс управления финансами предприятия процедур финансового анализа и планирования.

На основании проведенных исследований можно предложить рекомендации, применение которых позволит улучшить финансовое состояние предприятий.

К основным рекомендациям относятся следующие:

- на предприятиях необходимо осуществлять систематический контроль за расчетами с покупателями и заказчиками по тем платежам, по которым образовалась просроченная задолженность;

- необходимо проводить на постоянной основе работы по изучению рынка сбыта продукции, работ, услуг которые позволят изучить ассортимент продукции пользующийся наибольшим спросом и предложением;

- следить за соотношением дебиторской и кредиторской задолженностям: значительное превышение дебиторской задолженности создает угрозу финансовой устойчивости предприятия и делает необходимым привлечение дополнительных источников финансирования;

- необходимо пересмотреть состав дебиторов: следует отказаться от стабильных неплательщиков и заняться поиском платежеспособных дебиторов, так как большой процент занимают частные предприниматели, менеджеру по продажам стоит обратить внимание на этот контингент покупателей;

- по возможности ориентироваться на большее число покупателей с целью уменьшения риска неуплаты одним или несколькими крупными покупателями, стоит пересмотреть договора и найти лучших партнеров;

- повышение доли собственных средств в оборотных активах за счет части фонда потребления (особенно средств, направляемых на выплату дивидендов) и реализации краткосрочных финансовых вложений.

- усилить службу маркетинга с целью выявления новых ниш на рынке сбыта продукции.

- бухгалтерию предприятий следует полностью компьютеризировать и использовать в работе современные программы, такие как 1С, БЕСТ и др. чтобы получать выходную информацию в виде печатных регистров по запросам пользователей в более короткие сроки.

Для улучшения финансового состояния руководству предприятий рекомендуется следующее:

- увеличение выручки от реализации продукции, работ и услуг. Подобное увеличение возможно за счет проведения рекламной компании, внедрения возможности для покупателей приобретать товары в рассрочку, предоставление коммерческих кредитов, скидки за увеличение объема проданных товаров.

- сокращение расходов предприятия от объема выручки. Сокращение расходов рекомендуется за счет поиска поставщиков с более низкими ценами, усиления контроля за списанием материалов на монтаж кондиционеров, улучшение показателей производительности труда офис - менеджеров и менеджеров по продажам.

- оптимизация денежных потоков предприятия за счет сокращения разрыва между отгрузкой товара и его оплатой, истребованием дебиторской задолженности, увеличением объема выручки предприятия.
- увеличение абсолютной ликвидности баланса предприятия за счет ликвидации дебиторской задолженности и своевременного погашения кредиторской задолженности, увеличение объема денежных средств.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Камысовская С.В. Бухгалтерская финансовая отчетность: формирование и анализ показателей: Учеб. пособие / С.В. Камысовская, Т.В. Захарова. - М.: Форум: НИЦ ИНФРА-М, 2017. – С.127-129.
2. Хотинская, Г.И., Харитонов Т.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия (на примере предприятий сферы услуг). Учебное пособие. – М., 2018. - 240 с.
3. Миронова, О.А. Аудит: теория и методология: учеб. пособие/ О.А. Миронова, М.А. Азарская. – М.: Омега-Л, 2018. – 171 с.
4. Шеремет, А.Д., Сайфулин, Р.С., Негашев, Е.В. Теория финансового анализа. – М.: ИНФРА-М, 2019. – 208 с.
5. Чуева, Л. Н. Анализ финансово-хозяйственной деятельности / Л.Н. Чуева, И.Н. Чуев. - М.: Дашков и Ко, 2017. - 348 с.
6. Артюхова, А. В., Литвин, А. А. Анализ финансово – хозяйственной деятельности предприятия: сущность и необходимость проведения / А.В. Артюхова, А.А. Литвин// Молодой ученый. — 2020. — №11. — С. 744-747.
7. Пирожкова, Н. В. Совершенствование подходов и методик анализа экономического состояния предприятия / Н.В. Пирожкова // Молодой ученый. — 2019. — №24. — С. 211-213.

ӘОЖ 340.692

<https://doi.org/10.53355/z0264-3715-3657-d>

АДАМ ӨЛТІРУ ҚЫЛМЫСЫН ТЕРГЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жакупова Г.А., з.ғ.м., оқытушы-лектор

Тұрсын А.А., «Құқықтану» мамандығының 4 курс студенті

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: gulima8888888@mail.ru

Бұл ғылыми мақалада адам өлтіру қылмыстарының криминалистикалық сипаттамасы олардың жасалуының типтік тәсілдері, жағдайы, іздері, жәбірленушінің және өлтірушінің әлеуметтік-психологиялық сипаттамасы, қылмыскер мен құрбанның арасындағы байланыстары қарастырылған.

Тірек сөздер: адам өлтіру, сот-медициналық сараптама, күдікті, куәгер, криминалистика.

В данной научной статье рассмотрены криминалистические характеристики убийств, типичные методы их совершения, ситуация, следы, социально-психологические, психологические характеристики жертвы и убийцы.

Ключевые слова: убийство, судебно-медицинская экспертиза, подозреваемый, свидетель, криминалистика.

This scientific article examines the forensic characteristics of murders, typical methods of their commission, the situation, traces, socio-psychological, psychological characteristics of the victim and the killer.

Key words: murder, forensic examination, suspect, witness, forensics.

Кісі өлтіру қылмыстарының криминалистикалық сипаттамасы олардың жасалуының типтік тәсілдері, жағдайы, іздері, жәбірленушінің және өлтірушінің әлеуметтік-психологиялық сипаттамасы, қылмыскер мен құрбанның арасындағы байланыстары туралы мәліметтердің үйлесімі болып табылады. Криминалистикалық сипаттаманың аталған элементтері өзара байланысты, бұл тергеу кезінде қолданылады. Тергеуші бір элементті (мысалы, әдіст) белгілей отырып, оқиға болған жерде белгілі бір іздердің және анықтау және алу (жинау) қажет өзге де нақты деректердің болуын болжайды).

Өлтірудің мынадай тәсілдері кеңінен таралған: шаншу-кесу құралдарын, атыс қаруын, дөкір заттарды (оның ішінде ұрып-соғу жолымен) пайдалана отырып, тұншықтыру, суға бату, улану, өртеу, жәбірленушіні биіктіктен лақтыру жолымен, жарылғыш заттарды қолдана отырып, автомобиль немесе темір жол көлігін пайдалана отырып. Адам өлтіру тәсілі-бұл ең алдымен қару-жарақ пен құралдардың сипаттамасы, сондай-ақ оларды қылмысты дайындау, жасау және жасыру барысында қолдану тәсілдері болып табылады [1, 186.].

Криминалистикалық тұрғыдан алғанда барлық кісі өлтірулер анық болған жағдайда (қылмыс куәгерлері болған кезде) және жасырын, куәларсыз жасалған болып бөлінеді. Сондай-ақ, мәйіттің табылуы; жәбірленушінің жоғалуы; мәйіттің бөлшектенуі немесе жәбірленушінің жеке басын жасырып (зиянсыздандыру, басын жою және т.б.) өлтіруді ажыратады. Жалған жолмен тергеу, сондай-ақ тапсырыстық кісі өлтіру (жалданып кісі өлтіру) жіберу мақсатында Өзін-өзі өлтіруді, жазатайым оқиғаны немесе өзге де оқиғаларды сахналау қолданылған кезде жасырын кісі өлтіруді атап өтуге болады. Кісі өлтірушінің жеке басының сипаттамасы қылмыстың мақсаты мен себептеріне байланысты. Кек алу, қызғаныш, сексуалдық, пайдакүнемдік, бұзақылық себептері кең таралған. Аталған себептер бойынша (қызғаныштан басқа) кісі өлтіретін қылмыскерлер жеке адамның тұрақты әлеуметтік бағыттылығымен ерекшеленеді, өзге де зорлық-зомбылық қылмыс жасауға бейім, және қылмыскер жиі бұрын сотталған болуы мүмкін.

Адам өлтірудің көпшілігі бойынша қылмыскер құрбандықпен немесе іс-әрекетпен, оның өмір салаларымен байланысты. Құрбанның байланыстары мен өзара қарым-қатынастарын зерттеу адам өлтіруге негіз болатын адамдарды анықтауға мүмкіндік береді.

Көрсетілген криминалистикалық сипаттаманың элементтері іздерде (материалдық жағдайдың өзгеруі) және өзге де нақты деректерде бейнеленеді. Бұл қолдың, аяқтың, құрал-саймандардың, көлік құралдарының іздері, органикалық және минералды текті микробөлшектердің іздері және т. б.

Адам өлтіру жағдайы деп белгілі бір уақытта болып жатқан оқиғалар тетігімен және осы оқиғалардың қатысушыларымен үйлескен жердің сипаттамасы түсініледі.

Кісі өлтіру туралы істер бойынша дәлелдеу мәні мыналарды қамтиды: қылмыс оқиғасы; әрекет ету тетігі немесе әрекетсіздік; адам өлтіру орны мен уақыты; тәсіл, жағдай; құрбанның және айыпталушының жеке басы, олардың өзара қарым-қатынасы мен адам өлтіру себептері; айыпталушының кінәлілігі; айыпталушының жауапкершілік дәрежесі мен сипатына әсер ететін мән-жайлар; зиянның сипаты мен мөлшері; кісі өлтіруге ықпал еткен себептер мен жағдайлар [2].

Дәлелдеу мәніне кіретін мән-жайлар аралық фактілер арқылы белгіленеді. Аталған мән-жайлардың екі тобының жиынтығы тергеу нысанасын құрайды, яғни қылмыстық іс бойынша анықтау қажет. Адам өлтіру туралы іс бойынша: адам өлтіру зақымдалу уақыты және өлімнің басталу уақыты; адам өлтіру орны; мәйіттің табылған жері; адам өлтіру зақымдалу сәтінде қылмыскер болған орны (қашықтықта кісі өлтіру кезінде); мәйіттің бөліктерін мүшелеу, жою, оларды жасыру орны (мәйіттің мүшесімен кісі өлтіру кезінде); адам өлтіру тәсілі белгіленеді.

Адам өлтіру тетігіне байланысты оның әр түрлі элементтері (қылмыскер мен жәбірленушінің орналасуы, жәбірленушінің ізі, ату бағыты және т.б.) анықталуға жатады.

Іс бойынша анықтауға жататын мән-жайлардың әрқайсысының мазмұнын анықтау нақты жағдайда ықтимал нақты деректерді іздестіру жолымен жүзеге асырылады.

Адам өлтіру орнын анықтау үшін: мәйіттің табылған орнын, дене жарақатын (соның ішінде өлімге әкеп соққан) түсіру орнын, мәйіттің орнын ауыстыру іздерін, сондай-ақ мүшелеу немесе жою орнын анықтау қажет. Бұл мән-жайлар процеске қатысушылардан (куәлардан және т. б.) жауап алу, сондай-ақ мәйіттің табылған жерінде іздерді, кісі өлтіру құралдарын, топырақ бөлшектерін және басқа да заттарды мәйіттің киімінде және аяқ киімінде өлтіру орнынан, мәйіттің орнын ауыстыру іздерін, өлтіруші (өлтіруші) іздерін және т. б. анықтау арқылы анықталады.

Адам өлтіру уақыты мәйітті сырттай қарау, оның табылған жерінің жағдайын зерттеу және сот-медициналық сараптама жүргізу арқылы белгіленеді.

Жағдайдың мазмұны оның құрамдас элементтерін зерттеу арқылы белгіленеді. Егер қылмыс құрбанның тұрғын үйінде жасалса, онда: мәйіт табылғанға дейін тұрғын үйге кіретін немесе одан шығатын соңғысының кімді көргенін; осы уақытта отбасы мүшелері, жәбірленушінің көршілері қайда болғанын; жәбірленушімен жанжал жасаған адамдар қайда болғанын; кісі өлтірушінің тұрғын үйге кіру тәсілін анықтау қажет.

Адам өлтіру кезінде жұмыста өзін өлтіргенмен байланыста болған адамдар, сондай-ақ онымен байланысты емес қатынастарда болған адамдар және қылмыс жасалған кезде олардың тұрған жері белгіленеді.

Қорқытып алумен ұштасқан кісі өлтіруді тергеу кезінде: жәбірленушінің кәсіпкерлік немесе қызметтік қызметі, оның іскерлік және өзге де байланыстары, жәбірленушіде болған елеулі материалдық құндылықтар туралы хабардар адамдар тобы егжей-тегжейлі анықталады.

Адамдар тобының алдын ала сөз байласуы бойынша жасалған кісі өлтіру қылмысын тергеуде қылмысқа дейін, уақытта және одан кейін өлтірушінің бірлескен қызметі туралы куәландыратын аралық фактілерге ерекше назар аударылады. Осы адамдардың сөз байласуды тікелей немесе жанама куәландыратын мінез-құлық актілері белгіленеді, олар, қылмысты дайындау бойынша, қылмыстық нәтижеге қол жеткізу бойынша бірлескен немесе келісілген іс-әрекеттер [3,476.].

Адам өлтіру тәсілі мен себептеріне байланысты өзге де аралық фактілер ашылады және анықталады.

Тергеудің бастапқы кезеңі шұғыл тергеу әрекеттерін және адам өлтірудің нақты жағдайлары туралы мәліметтерді анықтау және жинау жөніндегі жедел-іздестіру іс-шараларын қамтиды. Дәлелдемелерді іздеу, алу және тіркеу, сондай-ақ бағдарлаушы ақпаратты анықтау мынадай негізгі бағыттар бойынша жүзеге асырылады:

а) іздерді, заттай және өзге де дәлелдемелерді, алынған ақпаратты кейіннен пайдалана отырып, қылмыс оқиғасы туралы мәліметтер көздерін анықтау мақсатында оқиға болған жерді және оған іргелес жерлерді зерттеу;

б) өлген адамның жеке басын зерттеу: тірі кезінде енгізілген қатынастар жүйесі; адам өлтіру себептерін қалыптастыру үшін негіздерді анықтау;

в) күдіктінің жеке басы туралы материалдар жинау. Куәгерсіз кісі өлтіру кезінде – өлтірушінің жеке басы туралы болжаулар жүйесін құру, тергеу әрекеттері мен жедел-іздестіру іс-шараларын үйлестіру және осы болжауларды тексеру [4,286.].

Мәйіт табылған барлық жағдайларда бастапқы шұғыл тергеу әрекеті оқиға болған жерді тексеру болып табылады.

Оқиға болған жерді тексеру - ол іс бойынша тергеу нұсқаларын құруға негіз болатын дәлелдемелік ақпаратты жинау құралы. Тергеушінің негізгі міндеті-оқиға механизмін белгілеу және табылған іздер мен жағдайды жалпы тексеру.

Тексеріске сот-медициналық сарапшы, полицияның жедел қызметкерлері, криминалистикалық техника саласындағы маман қатысады. Сарапшы жәбірленушіге көмек

қажет пе, жоқ па екенін анықтауға және бұл туралы тергеушіге хабарлауға тиіс. Осының алдында тергеуші оқиғаның сипаты туралы, оқиға орнына келгенге дейінгі жағдайдағы өзгерістер туралы алғашқы ақпарат алады. Көргендермен және өзге де азаматтармен әңгімелесулерді әрқайсысымен жеке өткізу қажет, бұл олардың бір-біріне әсерін жояды, сенім элементін және ақпараттың таратылуына кедергі жасайды.

Мәйіттің табылған жерін тергеуші алдын ала шолу кезінде оймен анықтайтын секторлар бойынша қарау керек. Бөлу өлшемі оқиға орнының түйіндері болып табылады. Тексеру жоспарланған, мақсатты болуы тиіс. Басқа қателіктер мен іздерді жоғалтуға әкеп соғады.

Адам өлтіру орнын қарау кезінде мәйіттің орналасуын, адам өлтіру құралын, оны қолдану іздерін дәл өлшеу қажет. Мәйітті тексеру әдетте бүкіл тергеу әрекетінің орталық бөлігі болып табылады. Мәйіт мүмкіндігінше төрт жағынан табылған қалыпта суретке түсіріледі, оның қоршаған жағдайға қатысты орналасқан позициясы тіркеледі. Мәйіттің жату қалпы, дененің, қолдың, аяқтың, бастың орналасуы егжей-тегжейлі белгіленеді. Егер тексеру басталғанға дейін іздің тергеуші келгенге дейін өзгергені белгілі болса, онда бұл алғашқы жағдайын, сондай-ақ оны қашан, кім және қандай мақсатта өзгерткендігін көрсете отырып, тексеру хаттамасында белгіленеді.

Мәйітті одан әрі қарау реті мынадай: киімдегі микробөлшектер, шағын бөліктер; мәйіттің құбылыстары; мәйіттің және дененің зақымдануы; тікелей мәйіттің жанындағы қан іздері; мәйіттің астындағы беті және ондағы іздер.

Мәйітте табылған бөтен заттар, шағын бөлшектер, өзге де іздер суретке түсіріледі, нақты орналасқан жері көрсетіліп алынады және жазылады.

Адам өлтіру тәсілдері мен жағдайына байланысты тексерудің ерекшеліктері бар (өткір қарумен зақымдалғанда, асылып өлген кезде, жыныстық ниетпен кісі өлтіргенде және т. б.).

Егер сол жерде кісі өлтіру құралы қалған болса, онда ол суретке түсіріледі, оның жағдайы тіркеледі, ондағы қол саусақтарының іздері және бөгде микробөлшектер анықталады.

Тексеру барысында өлтірушінің жеке басы туралы барлық ақпарат жиналады: трасологиялық іздер, заттар, биологиялық текті іздер, түрлі микробөлшектер.

Мәйіттің табылған жерін тексерудің мәні зор. Алайда, оны жүргізу практикасында типтік қателер мен олқылықтарға жол беріледі, оларға мыналар жатады: уақытында тексерілмеу (адамның жоғалуы туралы істер бойынша жиі); қажетті мамандардың қатысуынсыз тексеру (көбінесе техник-криминалист); тексеруде мақсатқа сай еместігінің болмауы (жоспарсыздық салдарынан); бір нұсқаның әуестенуі; тексеру шекараларының негізсіз тарылуы (мәні бойынша тек мәйіттер ғана қаралады); барлық қажетті объектілер алынбайды, ал алынып тасталғандар іс жүргізу талаптарын сақтамай буып-түйіледі; тексерудің толық болмауы.

Тексерумен қатар және одан кейін тікелей деректер алуға бағытталған жедел-іздістіру іс-шаралары жүзеге асырылады: адам өлтіру куәгерлерін және оқиға жасалғаннан кейін көп ұзамай қабылдаған адамдарды анықтау; адам өлтірушінің жеке басын анықтау және оны ұстау; белгісіз адам туралы, жәбірленушінің жеке басы, адам өлтірушімен өзара қарым-қатынасы туралы, жәбірленушіні соңғы тірі көрген адамдар, соңғысының ниеті мен әрекеттері туралы ақпарат жинау.

Кісі өлтірушіні іздістіру жедел қызметкерлер, ішкі істер органдарының кезекші бөлімдері жүзеге асыратын жедел-іздістіру шараларының кешенін қамтиды. Іздеу адам өлтіру ауданында болған адамдарды анықтаудан басталады; адам өлтіруге күдікті адамдарды анықтаудан (оларды және өзге де ақпаратты қабылдаудан); бөгеуіл іс-шараларын жүзеге асырудан; оқиға болған жерден кету ықтимал жолы бойынша қудалаудан басталады.

Айқын еместік жағдайда жасалған кісі өлтіру тергеуінде «Адам өлтіру жерін зерттеу» тактикалық операциясы үлкен маңызға ие. Оның негізгі мақсаты-оқиға орнына тікелей жақын орналасқан аумақта болған барлық адамдарды адам өлтіру кезінде және тікелей одан

кейін анықтау. Операцияға қажеттілік бастапқы ақпарат негізінде қылмыскердің жеке басы туралы бірнеше нақты божаны құруға негіз болмаған және кісі өлтіруге қатысты бірдеңені қабылдай алатын куәгерлер туралы деректер болмаған кезде туындайды. Зерттеуге жататын жергілікті жердің шекаралары оның сипаттамасы мен кісі өлтіру жағдайлары ескеріле отырып айқындалады. Тергеуші алынған ақпаратты іс жүргізу жолымен тексереді.

Сот-медициналық сараптаманы тағайындау, әдетте, оқиға болған жерді тексергеннен кейін бірден жүзеге асырылуы тиіс. Сарапшы шешетін негізгі мәселелер: жәбірленушінің өлімінің себебі мен уақыты; мәйіттегі дене жарақаттары, олардың оқшаулануы, қару-жарақ және түсіру уақыты және т. б. Кісі өлтіру тәсіліне байланысты онымен байланысты мәселелер қойылады.

Сот-медициналық сараптама сарапшының алдын ала мәліметтерді зерделеуінен, мәйіттің ашылуынан және жағдайға байланысты қосымша зертханалық зерттеуден тұрады: гистологиялық, химиялық және т. б.

Тергеудің бастапқы кезеңінде куәгерлерден, мәйітті бірінші тапқан адамдардан жауап алады. Тергеу жағдайының сипатына қарай күдіктіден жауап алу, оны куәландыру және өзге де іс-әрекеттер жүргізілуі мүмкін.

Бастапқы тергеу әрекеттерінің және жедел-іздігі іс-шараларының нәтижелері іс бойынша тергеу нұсқаларын құруға негіз болып табылады. Күдікті белгілі болған жағдайда (және жиі ұсталған) кісі өлтіру кезінде негізгі назар кісі өлтіру себептері туралы болжамдарды жасауға және тексеруге бөлінеді. Кісі өлтіру механизмі туралы болжамдар ұсынылады және тексеріледі. Кісі өлтіру механизмі туралы болжамдар ұсынылады және тексеріледі. Айқын кісі өлтіру жағдайында бұл жағдайды анықтау өте қажет, себебі күдікті жиі бірден, ал кейіннен әр түрлі ақталу жағдайларын (қажетті қорғаныс, күшті жан толқу және т.б.) көрсетеді. Кез-келген жағдайларда адам өлтіру тәсілі, себептері және адам өлтірушінің жеке басы туралы өзара байланысты болжау салынып, тексеріледі. Негізгі болжамы бұл кісі өлтірушінің жеке басы туралы болжам болып табылады [5].

Адам өлтіруді тергеуді жоспарлай отырып, тергеуші тергеу және өзге де әрекеттердің бірнеше үлгілерін болжай алады. Талдау, бағалау және ең оңтайлы нұсқаны таңдау қажет. Айқын емес жағдайларда жасалған кісі өлтіруді тергеудің бастапқы кезеңінде бағыттар бірнеше болуы мүмкін.

Тергеудің бастапқы кезеңінің типтік тергеу жағдайларын білу тергеушіге өлтірудің негізгі жағдайлары туралы тергеу нұсқасын жасауға және тергеу бағытын негізді түрде таңдауға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе адам өлтіру белгілері анық болған жағдайда қылмыстық іс дереу қозғалады. Тергеудің мынадай типтік жағдайлары ерекшеленеді.

1. Адам өлтіру ашық, айқын жағдайда жасалды. Өлтіруші белгілі, жиі дереу ұсталды. Тергеу басында жиі дәлелдер, кінә нысаны түсініксіз. Тергеудің бірінші кезеңінде тергеушінің назары негізінен кісі өлтіру тетігі туралы қорытындыны негіздейтін барлық іздер мен заттай дәлелдемелерді анықтауға және іс жүргізу тіркеуіне бағытталған. Тергеудің бастапқы кезеңінің әдеттегі моделі: оқиға болған жерді тексеру, сот-медициналық сараптама тағайындау, куәгерлерден жауап алу, күдіктіден жауап алу, оны куәландыру.

2. Кісі өлтіру куәларсыз жасалды (немесе олар тергеудің бастапқы кезеңінде анықталмаған). Адам өлтіруші туралы көптеген нұсқалары бар. Оқиға болған жерді тексерудің толықтығы мен мұқияттылығы ерекше маңызға ие болады; оқиға болған жерге іргелес жатқан жер зерттеледі; жедел-іздігі жұмыстарының көлемі маңызды. Оқиға болған жерді қарап, сот-медициналық сараптама тағайындалғаннан кейін мәйітті бірінші болып тапқан адамдардан, жәбірленушінің туысқандарынан, жәбірленушіні соңғы тірі көрген адамдардан жауап алу жүргізіледі.

3. Кісі өлтіру куәларсыз жасалды, мәйіт танылмаған немесе зақымдалмаған мәйітті сыртқы келбеті бойынша тануды қиындатады. Жәбірленушінің жеке басы туралы болжамдар жасалып, оны анықтау тергеудің бастапқы кезеңінің едәуір бөлігін алады.

4. Кісі өлтіру беймәлім жағдайда жасалды, мәйіттің бөлшектенуімен және мәйіттің бөліктерін әртүрлі жерлерде жасырып тастаумен сүйемелденеді. Мұндай кісі өлтіруді тергеуде маңызды: буып-түю заттарын егжей-тегжейлі бекіту, мәйіттің бөліктері табылған жерлерде оларды қалдырудың болжалды уақытында жүрген адамдарды анықтау, өлтірілген адамның жеке басы туралы болжам жасау, ал оны анықтағаннан кейін-өлтіру фактісін жасыру қажет болған адамдар туралы нұсқаларды ұсыну, айыптаудан қорқу болып табылады.

5. Басқа тергеу жағдайлары адам өлтіру туралы бірден қорытынды жасауға мүмкіндік бермейді, сондықтан қылмыстық іс қозғаудың алдында тексеру жүргізіледі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Тапалова Р. Б. оқу-тәжірибелік құрал Криминалистика // Қазақ университеті 2012г. 230 б. ҚАЗАҚСТАН [Аннотация:annotation491.docx]

2. Сот-сараптама қызметі туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2017 жылғы 10 ақпандағы № 44-VI ҚРЗ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1700000044>

3. Тапалова Р.Б., Даубасова С.Ш., Арын А.А. Сот-сараптамасының нормативтік-құқықтық негіздері: оқу-әдістемелік құрал. 1- басылым – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 200.

4. Александров И. В. Криминалистика. Тактика и методика. Задачник. Учебное пособие. М: Юрайт, 2017. 354 с.

5. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі, 2014 жылғы шілдедегі № 231-V ҚРЗ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231>

ӘОЖ 541.124

<https://doi.org/10.53355/r9686-8422-6264-h>

МЕКТЕПТЕ МУЗЫКАНЫ ОҚЫТУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ТҮРЛЕРІ МЕН ЖОЛДАРЫ

Жанахмет А.С., Жандосқызы Г.

«Шығармашылық білім» бағдарламасының 5B010600 - музыкалық білім мамандығының 4 курс студенттері

Ғылыми жетекшісі: **Таубалдиева Ж.**, п.ғ.к., «Шығармашылық білім» білім беру кафедрасының қауымдастырылған профессоры (доцент)
Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

E-mail: z.taubaldieva@mail.ru.

Бұл мақалада мектепте музыканы оқытуды ұйымдастыру формалары жайлы түсінік бере отырып және оның өнер пәні ретіндегі ерекшеліктері қарастырылады. Болашақ музыка мұғалімдерге оқыту формалары туралы белгілі бір оқу материалын және іс-әрекет ету амалдарын меңгеруде мұғалім мен оқушының өзара әрекет етуінде жүзеге асырылатын оқу процесі бөліктерінің түзілімі мен циклдары берілген.

Оқытуды ұйымдастыру формалары дидактика саласында түрлі өлшемдерге байланысты екенін анықтаған.

Тірек сөздер: *өнер, форма, дидактика, оқыту, цикл және т.б.*

В данной статье рассматриваются формы организации обучения музыке в школе и ее особенности как предмета искусства. Будущим учителям музыки даны формации и циклы частей учебного процесса, которые реализуются во взаимодействии учителя и ученика при усвоении определенного учебного материала и способов деятельности о формах обучения.

Установлено, что формы организации обучения обусловлены различными критериями в области дидактики.

Ключевые слова: искусство, форма, дидактика, обучение, цикл и т. д.

This article discusses the forms of organization of music education in school and its features as an art object. Future music teachers are given formations and cycles of parts of the educational process, which are implemented in the interaction of the teacher and the student when learning certain educational material and methods of activity about the forms of learning.

It is established that the forms of organization of training are determined by various criteria in the field of didactics.

Keywords: art, form, didactics, learning, cycle, etc.

Мектептегі оқытуды ұйымдастыру формалары педагогика тарихында ең пікір таласты проблема болып келгені мәлім. С.И.Ожеговтың түсіндірме сөздігінде «форма – белгілі бір мазмұнымен шарттасатын түр, ұйымдастыру, құру, тип, құрылым, түзіліс» деп пайымдалса, философиялық энциклопедияда бұл термин «мазмұнның іштей ұйымдастырылуы» - деп тұжырымдалған. Ал оқытуға келсек, форма – ол оқыту процесінің арнайы түзілімі. Бұл түзілім оқу процесінің мазмұнына, әдістеріне, тәсілдері мен құралдарына, оқушылардың іс-әрекет етуіне байланысты сипат алады. Яки оқытудың осындай түзілімі оқу материалын меңгеру барысындағы мұғалім мен оқушының өзара әрекеттесуінде көрініс алады. Олай болса, оқыту формасы деп белгілі бір оқу материалын және іс-әрекет ету амалдарын меңгеруде мұғалім мен оқушының өзара әрекет етуінде жүзеге асырылатын оқу процесі бөліктерінің түзілімі мен циклдарын айтмыз.

Оқытуды ұйымдастыру формалары дидактика саласында түрлі өлшемдерге байланысты былайша жүйеленген:

- оқушылардың саны;
- оқу орны,
- оқу дәрістерінің ұзақтығы

Оқушылардың санына байланысты көпшілік, ұжымдық, топтық, микротоптық, жеке оқыту формалары; оқыту орны бойынша мектептегі (сабақта, шеберханада, тәжірибелік учаскеде, лабораторияларда және т.б.), мектептен тыс (экскурсиялар, мекемелердегі сабақтар, үйдегі өздік жұмыстар және т.б.); ұзақтығына байланысты классикалық сабақ (45 минут), қосарлы сабақ (90 минут), қысқартылған қосарлы сабақ (70 минут) және бастауыш сыныптарда қолданылатын «қоңыраусыз» еркін созылатын сабақтар болып бөлінеді[1].

Педагогика ғылымы мен практикасында уақыт талаптарына сәйкес сабақты өткізудің түрлі жолдары қарастырылып, оны жетілдіруге қыруар ізденістер жүзеге асырылды. Сабақты ұйымдастыруда оқушылардың танымдық іс-әрекетін белсендіру, ақыл-ойын дамыту, шығармашылықты өздік ізденіске баулу және т.б. проблемалар бойынша толассыз ғылыми ізденістер жүзгізді.

Әрбір тарихи кезеңде қоғам дамуының ерекшеліктері оқытуды ұйымдастыру ісінде өз таңбасын қалдырып отырды. Сол сияқты музыка сабақтарында белгілі бір оқу міндеттерін шешуге байланысты әр қилы ұсыныстар мен тәжірибелер қалыптасты. Мәселен, Д.Б.Кабалевскийдің бағдарламасы пайда болғанға дейін музыка сабағы негізгі үш бөліктен: ән салу, музыка тыңдау, музыка сауатынан құрастырылатын.

Музыка сабақтарының құрылымын жасауға үлкен үлес қосқандардың бірі – Б.Л.Яворский. Ол ізденіс барысында бір-бірінен ажырамас бірлікте және толықтырып отыратын музыкалық іс-әрекеттердің: музыка тыңдау, хормен ән салу, музыка ырғағымен қозғалу сияқты үш түрін қарастырды. Б.Яворскийдің экспериментті жұмысының тиімділігі сонда, ол балалардың шағармашылық бастауларының көзін ашу, шығармашыл іс-әрекеттердің жаңа түрін туындатуға бағытталған музыканы қабылдауды белсендірудің сан түрлі формаларын іздестіруге бағытталды. Б.Яворский бала психологиясындағы табиғаттан берілген көру және сенсо-моторлық түйсік ерекшеліктерін жан-жақты ескертуді ұсынды. Сөйтіп, музыка сабағының құрылымына музыкалық сауат бөлімін енгізеді[2].

Музыка сабағының құрылымын жетілдіруге Н.Я.Брюсова және В.Н.Шацкая өз үлестерін қосты. Олар хормен ән салу, музыка тыңдау, музыкалық сауат ашу сияқты музыкалық іс-әрекеттердің сабақ мазмұнында сақталуын қуаттады.

Алайда музыка сабақтары дағдылы қалыпта қалды және оқушылардың шығармашылығын дамытуға қолайлы жағдай туғыза алмады. В.Н.Шацкая, Н.Л.Гродзенская, О.А.Апраксина сияқты белгілі ғалым-педагогтер ән-күй сабағының дәстүрлі бөлімдерінің арасында баыланыс орнатуға талпыныстар жасағанымен, оның тұтастығын қамтамасыз етуге қол жеткізбеді.

Әрине, ән-күй сабақтарын ұйымдастыру жөніндегі теориялық көзқарастарының мәні зор болды. Бұл көзқарастар музыка пәнінің жаңа бағдарламасында қарастырылған ән-күй пәнінің тұтастығы мен оның үш басты іс-әрекеттерге (музыка тыңдау, хормен ән салу, музыкалық сауат ашу) бөлініп ұйымдастырылуы арасындағы қарама-қайшылықтарды жеңуге жол сілтеді.

Өнер пәні ретіндегі ән-күй сабақтарын ұйымдастыру проблемалары жөнінде О.А.Апраксина өз еңбектерінде тұжырымды пайымдаулар жасады. Оның пікірінше, музыка мектеп пәні ретінде өзге сабақтармен ортақ ұқсастығы бар болуымен қатар, оған мынандай *ерекшеліктер* де тән:

1. Өзге пәндер сияқты музыка сабақтарының құрылымы психологиялық-педагогикалық заңдылықтарға сүйенеді.

2. Өзге пәндерді оқыту сияқты музыка сабақтары жалпы дидактикалық принциптерді ұстанады.

3. Музыка пәнін оқыту өзге пәндермен және ұйымдастыру формаларымен байланыста болады.

4. Ұйымдастыру формаларының түрлі формаларына қарамастан, музыка сабағы бір тұтастықта болуы тиіс.

5. Өзге пәндермен ортақтастығы – онда негізгі оқыту әдістері де қолданылатындығында.

О.А. Апраксина музыка сабақтарының басқа да ерекшеліктерін ашып көрсетті:

- *бірінші ерекшелігі* – музыка сабағы - өнер сабағы. Себебі музыка өнері – оқушының сезімі мен эмоциялық сферасын қамтитын болмысты бейнелеудің ерекше формасы. Музыкаға оқытуда танымдық процестің өзді тек ой – сананың әрекеті ғана емес, эмоция мен ойдың, сана мен сезімнің бірлігінде жүзеге асырылады [3].

- *екінші ерекшелігі* – музыка адамның психикасында, меторикасына және физиологиялық процестерге кешенді түрде ықпал етеді. Яки адамды түрлі психикалық кейіпке (шаттану, қуану, ренжу, қамығу, т.б.), түсіреді, оның бойында түрлі психикалық процестер (түйсік, қабылдау, ес, ойлау, қиял және т.б.) мен физиологиялық процестер (тамыр соғуының жиілеуі, жүрек қағысының жеделденуі, қан қысымының көтерілуі және т.б.) жүріп жатады.

- *үшінші ерекшелігі* – міндетті түрде саналық пен эмоционалдық бірлестік болуына байланысты, сабақтың әр элементі балалардың белсенді қызығушылықты қарым-қатынасын тудырады;

- *төртінші ерекшелігі* – музыка сабағында эмоционалдық пен саналықтың бірлігі ғана емес, көркемдік пен техникалық бірлік те орын алады. Сондықтан тыңдауға, ән салуға арналған репертуармен қатар жаттығуларда көркем болуы тиіс. Тіпті унисонда орындалған бір дыбыстың өзі де әдемі әрі көркем орындауды талап етеді. Ондай көркемдік орындаушылық техникасын меңгертуге тікелей тәуелді болады. Сондықтан оқу материалдары ретіндегі музыкалық шығармалардың мәнері, образдылығы көркемдік пен техникалықтың бірлігінде жүзеге асырылуы тиіс.

- *бесінші ерекшелік* – музыка сабағындағы музыканы бір мезгілде тыңдау мен орындау сияқты жұмыстың ұжымдық формасында өткізілуі.

Сонымен, музыка сабақтары мектептегі өзге пәндермен ортақ белгілерін сақтай отырып, өзіндік ерекшеліктерін сақтауы тиіс. Ондай ерекшелік, біріншіден, оқу материалы; екіншіден, оқушының танымдық, сондай-ақ жалпы және арнайы қабілеттерінің дамуы; үшіншіден, оқыту әдістері; төртіншіден, қлданылатын техникалық құралдар; бесіншіден, музыка пәні мұғалімінің тұлғалық, кәсіптік мүмкіндіктері арқылы көрініс табады.

О.А. Апраксина өнер пәні ретінде музыка пәнінің өзіне тән ерекшеліктерін және оқыту заңдылықтары мен принциптерінен тыңдайтын білім беру, тәрбиелік, ұйымдастыру талаптарын былайша қарастырады:

- музыка сабағының білім беру міндеттерінің нақты айқын болуы;
- музыка сабағының мазмұны оқу бағдарламасына, сабақтың мақсатына, оқушылардың даярлық деңгейлеріне сәйкес анықталуы;
- музыка оқыту әдістерін қолайлы етіп таңдау;
- педагогикалық байланыстардың болуы;
- музыкалық білім беру педагогикасының ғылыми жетістіктерін пайдалану;
- жеке тұлғаның барлық сферасын дамыту;
- жалпы педагогикалық іскерліктердің қалыптасуы;
- музыкалық білім, іскерлік, дағдыларын меңгерту;
- музыкалық тәрбие міндеттерінің нақты қалыптасуы,
- музыкалық дүниетанымын дамыту;
- оқушылардың танымдық қызығушылықтарын, оқу мотивтерін қалыптастыру;
- музыканы оқытудың психологиялық ерекшеліктерін ескеру;
- педагогикалық әдеп сақтау, оқушылардың адамгершілік сапа-қасиеттерін тәрбиелеу;
- музыка сабақтарын нақты жоспарлау;
- музыка сабақтарының белгіленген құрылымын сақтау;
- музыка оқытудың түрлі құралдарын қолдану;
- музыка оқыту принциптерін ұстану.

Музыкалық білім беру педагогикасында музыка сабақтарын өзінің дидактикалық мақсаты, мазмұны және оқыту әдістемесіне қарай түрліше жүйелеу ұсынылған. Ш.Б.Құлманова дидактикада қалыптасқан сабақ типтерін жүйелеуді негізге ала отырып, оларды былайша топтастырады:

1. Оқушыларға жаңа білімдерді меңгерту сабағы (Б.П.Есипов, Н.И.Болдарев, Г.И.Щукина, В.А.Онищук және т.б.).
2. Аралас сабақ (М.И.Махмутов, Б.Г.Есипов, Н.И.Болдырев, В.А.Онищук, Г.И.Щукина және т.б.)
3. Білімдерді қорытындылау және жүйелеу сабағы (М.И.Махмутов, Б.Г.Есипов, Н.И.Болдырев, В.А.Онищук, Г.И.Щукина және т.б.)
4. Концерт-сабақ (Э.Б.Абдуллин, Д.Б.Кабалевский).

Соңғы жылдары педагогикалық технология идеясының жандануы, білім беру саласына ғылыми-техникалық жетістіктердің ендірілуіне байланысты сабақ беруді жетілдіру, оны ұйымдастырудың тың жолдары іздестірілуде. Осыған байланысты сабаққа «мұғалімнің музыкалық-педагогикалық туындысы» деп М.Н.Скаткин баға бергендей, «мұғалімнің музыкалық педагогикалық туындысы» ретіндегі музыка сабағы жөнінде Ғ.Б.Абдуллин және Е.В.Николаева сияқты ғалым-педагогтер бірқатар жаңаша пікір-пайымдаулар жасады. Олардың бүгінгі музыка сабағының құрылымын қарастыруда «Сабақтың педагогикалық ресурстары», «сабақтың жанры», «Сабақтың архитектурасы», «Сабақтың эмоционалдық драматургиясы», «Сабақтың тақырыптық желісі» сияқты жаңа ұғымдарды қолдануы, музыка сабақтарының нағыз өнер туындысы екенін көрсетеді.

«Педагогикалық режиссура» - аяқталған дидактикалық циклдық немесе қлданылатын форманың көлемінде белгілі бір педагогикалық процестің көркемдік бірлігін танытатын үйлесімді тұтастықты жасау өнері ретінде түсіндіріледі (Н.А.Батышев).

«Музыкалық білім беру педагогикасының жанры» дегеніміз – музыкалық-педагогикалық туынды ретіндегі сабақтың өзіне тән образын, эмоционалдық сферасын, музыкалық-педагогикалық құрылымдарын бейнелейтін мазмұны мен ұйымдастырылуының жиынтықты сипаттамасы (Ғ.Б.Абдуллин, Е.В.Николаева). Сөйтіп, сабақтың музыкалық-педагогикалық поэма құрылымына сәйкес, **дода, аңыз, фреска, вернисаж** сияқты түрлі жанрларды тиімді пайдалана білуге болады. Зерттеуші ғылым-педагогтардың пайымдауынша оның оның музыкалық-педагогикалық композициясы мен эмоционалдық драматургиясы негізінде құрылатын архитектурасына мән берілуі тиіс. Сонымен бірге рондо, вариация, реприза сияқты музыкалық формалардың құрылымы музыка сабақтарының табиғатына сай келеді. Авторлар осылайша музыка сабақтарының формаларын музыкалық формаларменұқсастыра келе, сабақты бекітуде оның *репризалық*, белгілі бір музыкалық-педагогикалық құбылысты сан қырынан пайымдауға мүмкіндік беретін *вариативтік* және оқушылардың зейінін сабақтың маңызды деген элементтеріне оның аударуда көмектесетін *рондо* сияқты сабақ формаларын сипаттап береді. Бұл соңғы кездегі музыкалық білім беру педагогикасындағы жаңашылдық болып табылады.

Қорыта айтқанда, музыка сабағы – музыкалық білім беру процесін ұйымдастырудың негізгі формасы. Оның мақсаттары мен міндеттері, мазмұны, әдіс-тәсілдері музыка сабағының типтері мен құрылымын анықтауға арқау болады. Басқа да оқу пәндері сияқты музыка сабақтары мұғалімнің жоғары музыкалық-педагогикалық даярлығын, оқушылардың педагогикалық-психологиялық ерекшеліктерін білуді, музыка сабақтарын ұйымдастырудың бұған дейін белгілі болған амал-жолдарын біліп қана қоймай, оның жаңа үлгілерін іздестіруді, сөйтіп музыка сабақтарын оқыту тәжірибесін үнемі байытып отыруын талап етеді.

Музыка пәні мұғалімнің сабақтарды өткізуге даярлығы басты екі кезеңнен, яки оқу пәнін жүргізудегі жалпы және әрбір жеке сабақты өткізуге даярлығынан құралады.

Жалпы даярлық барысында мұғалім оқушылардың пәнге деген қызығушылығын, қарым-қатынасын, бейімділіктерін және музыкалық даму деңгейлерін зерттейді. Келесі ретте музыка пәнінің оқу бағдарламасының, оқу материалының мазмұнын, пәннің білімділік, тәлім-тәрбиелік маңызын зерделейді. Соның негізінде бағдарлама оқу материалдарымен жұмыстарды жарты жылдықтарға топтастырып, күнтізбелік-тақырыптық жоспар құрады. Ондай жоспарды құруда міндетті түрде оқу процесін ұйымдастыру формалары (экскурсия, семинарлар, практикалық сабақтар және т.б.) және білім, іскерлік, дағды қалыптастыру немесе бақылау, түзету жалпылау сияқты сабақ түрлері алдын ала ескеріледі. Сондай-ақ оқу-техникалық базасының (оқу кабинеті, көрнекіліктер, көру-есту құралдары, музыкалық аспаптар және т.б.) жағдайы да есепке алынады[4].

Музыка пәні мұғалімінің әрбір жеке сабаққа даярлығы да едәуір ізденісті, шығармашылықты талап етеді. Бұл жұмыстың алғашқы кезеңінде оқу материалының мазмұны ойластырылады. Әрине, мұғалім тек бағдарламада қарастырылған оқу материалымен шектелмей, оқулықтарда, көмекші құралдарда берілген дидактикалық материалдарды мейлінше терең меңгеруі тиіс. Және оқушылардың музыкалық тәлім-тәрбиесін жетілдірудің тиімді жолдарын таба білуі керек.

Музыка сабақтарын жүргізу үшін типтік бағдарлама негізінде құрылған күнтізбелік-тақырыптық жоспарда бірізділікпен жоспарланған тақырыптардың білімділік, тәрбиелік мақсаттары, қысқаша мазмұны, сабақтың түрі, әдістері, қолданылатын көрнекіліктері, оқушылардың өз бетімен орындайтын жұмыстары, білім жетістіктерін бақылау және тексеру формасы, әр тақырыптың өгілетін мерзімі көрініс табады.

Музыка пәні мұғалімі сабақты жоспарламас бұрын, ең алдымен оқушылар белгілі бір тақырыпты зерделеу барысында, яки есте сақтау, білу (ережелер, уақиғалар, музыкалық материалдың мазмұны және т.б.), оқу дағдылары (музыкалық шығармаларды орындау, тыңдау, музыка сауаты және т.б.) және алған білімдерін түрлі ситуацияларда қолдану сияқты нәтижелерге қол жеткізуі керектігін нақтылап белгілеп алғаны жөн.

Жеке сабақтарды ұйымдастыру күнтізбелік-тақырыптық жоспардың негізінде жүзеге асырылады. Тақырыпқа байланысты сабақтың білімділік, дамытушылық, тәрбиелік мақсаттары анықталады, сабақтың типі және құрылымы ойластырылады.

Сабақ жоспары мұғалімнің сабақты ұйымдастыруына, жүргізуіне көмектеседі. Әсіресе, қызметін жаңа бастаған оқытушылар сабақтың мазмұны, оқыту әдіс-тәсілдері нақтылы белгіленген конспект дайындағаны дұрыс. Ал бірінші тәжірибе жинақталғаннан кейін сабақ жоспарын өте-мөте мәнді қағидалар ғана көрсетілген қысқаша ғана тезис түрінде дайындауға болады. Қандай сабақ жоспары болмасын, оларда сабақтың өтілуі мерзімі, міндеттері, қолданылатын қосымша жабдықтар көрсетіледі. Бұдан әрі сабақтың барысында оның кезеңдері, оқушының оқу мотивтері, әдіс-тәсілдері, мазмұны мен формалары, туындайтын сұрақтар мен жауаптар, тапсырмалар, тексеру мен түзетулер, үй тапсырмаларының мазмұны, оған берілетін нұсқаулар қарастырылады.

Оқытудың нәтижелерін бақылау мен тексеру оқыту процесінің міндетті компоненттерінің бірінен саналады. Оның мәні пән бойынша оқушылардың меңгерген білім деңгейлерінің білім стандартына сәйкес құрылған бағдарламалық талаптарға сай болуын анықтау болып табылады. Дидактика саласында оқу жетістіктерін бақылау, баға берудің дәстүрлі түрлері: алдын ала бақылау; ағымдағы бақылау; қорытынды бақылау. Кейінгі кезде оқыту процесінде осы жұмысты тиімділікпен жүзеге асыруда «педагогикалық диагностика» термині жиі қолданылып жүр.

1. Алдын ала тексеріс (бағалау): мұғалімнің сабақты өткізуге дайындаған жоспары, материалдары қаралады және түсіндірудің, бекітудің, оқушылардың өздік жұмыстарының тәсілдері, әдісі, формалары жөнінде әңгімелесу жүргізіледі.

2. Ағымдағы тексеріс: сабақтардың жүргізілу барысы тікелей бақыланады, оқушылардың білімі, дағдыларының деңгейі, оқушылардың шығармашылық тапсырмаларды орындау сапасы тексеріледі. Бұндай тексерудің барысында оқушылардың ұжымдық, топпен бірге және жеке орындайтын музыкалық іс-әрекеттері есепке алынады.

3. Қорытынды тексеріс: жарты жылдықта немесе оқу жылының аяғында оқушыларға білім мен тәрбие беру жұмыстарының нәтижесі сарапталады. Оларды сабақ-концерт түрінде өткізуге болады. Себебі музыка сабағында музыкалық іс-әрекеттер негізінен ұжымдық түрде жүзеге асырылатындықтан, тексеруді де ұжымдық формада ұйымдастыру мүмкіндіктері бар[5].

Бұдан басқа тексерудің жеке немесе фронтальды сұрақ-жауап түріндегі формасы пайдаланады. Сонымен қатар музыкалық іс-әрекеттердің өзіне тән ерекшеліктеріне байланысты оқушылардың білімін музыкалық шығарма орындау процесіне бақылау жүргізу арқылы қорытындылауға болады. Сондай-ақ, өнер пәні ретінде музыка сабағының ең маңызды қызметі оқушылардың белсенділігін қолдау, ынталандыру екенін есте ұстаған жөн. Осыған орай баға беруде көңіл қалдырарлық тым қатал ескертулер жасамай, керісінше, олардың музыка өнеріне деген жағымды, эмоционалдық қарым-қатынасын қалыптастыруға бағыттай білу керек.

Музыка сабақтарының нәтижелеріне педагогикалық баға беруде Э.Б.Абдуллин мынадай өлшемдерге сүйену қажеттігін атап өтеді:

- оқушылардың музыкаға қызығушылығы;
- оқушылардың музыкаға эмоционалды түрде елітушілігі;
- оқушылардың бастапқы даярлық деңгейі мен қазіргі деңгейін салыстырғандағы түрде және сабақтардағы белсенділігі.

Э.Б. Абдуллиннің пайымдауынша, егер оқушылардың оқу жетістіктері келтірілген өлшемдерге сәйкес келсе, «өте жақсы» деп бағалауға болады. Өлшемдердің екеуі немесе біреуі қанағаттандырылса, «жақсы» баға қоюды ұсынады. Э.Б. Абдуллин мектептегі музыка сабағының оқу-тәрбие процесіндегі өзіндік ерекшеліктеріне орай «екілік» баға қоюға болмайтындығын, тіпті жоғарыда келтірілген өлшемдерге сәйкестік болмағанның өзінде «қанағаттанарлық» деп бағалау қажеттігін ескертті.

Оқушылардың білім, іскерлік, дағды деңгейлерін тексеру оқыту процесінің құрамдас бөлігі бола отырып, оқушылардың оқу жұмысын тек қана тексеру емес, тәрбиелік, дамытушылық қызметтер де атқарады. Ол үшін мына төмендегі элементтер есепке алынуы тиіс:

1) білімді қабылдау, ой қорыту, есте сақтау, яғни оқушыға сабақта мұғалімнің беретін білімі мен оқулықтардағы теориялық материалдарды өз бетімен меңгеруі деңгейіндегі тексеріс;

2) алған білімді ұқсас ситуацияларда, яки үлгі бойынша қолдана білуі деңгейіндегі тексеріс.

Бақылау, тексеру әдістері де әр түрлі. Бақылау әдістерін оқу жетістіктері және процесінің тиімділігі жөнінде ері байланысты қамтамасыз ететін мұғалім мен оқушының бірізділіктегі, өзара байланысқан әрекеттерінің жүйесі деп түсінеміз. Олар оқу процесі жөнінде жүйелі, толымды және нақты жедел ақпар алуды қамтамасыз етуі тиіс. Осы мақсатта қолданылатын әдістерге ауызша бақылау әдістері, практикалық бақылау әдістері, жазбаша бақылау әдістері, практикалық бақылау әдістері, дидактикалық тесттер және т.б. жатады.

Дидактикалық тесттер оқыту нәтижелерін тексеру мен баға беруде кейінгі жылдары көптеп қолданылуда. Оларды жалпылама 4 типке бөліп қарастырамыз:

- есте сақтауға және еске түсіруге тиісті мағлұматтар, фактілер, ұғымдар, заңдар, теория туралы білімдері тексеру;

- зерделеген материалдарға өз бетімен сыни тұрғыдан баға беру іскерліктерін тексеру;

- алынған мағлұматтар негізінде білімдерін жаңа нақты ситуацияларда пайдалана білу іскерліктерін тексеру.

Тексеру әдістерін таңдау тексерушінің алға қойған мақсаттары мен міндеттеріне тікелей байланысты. Оқушылардың үлгерімі мен білім сапасын тексеруде, оның жүйелілігі мен тереңдігін қамтамасыз ету үшін, бұдан да басқа қалыпты емес түрлері, айталық, өздік баға беру, өзара баға беру сияқты әдістер қолданылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Абдуллин Э.Б. Николаева Е.В. Содержание и организация занятий в различных формах общего музыкального образования. – Липецк, 2006.

2. Абдуллин Э.Б. Николаева Е.В. Теория музыкального образования: Учебник для студ.высш.пед.учеб.заведений. – М., 2004.

3. Абдуллин Э.Б. Теория и практика музыкального обучения в общеобразовательной школе.. – М., 1983.

4. Таубалдиева Ж. Музыкаға оқыту әдістемесінің музыкалық іс-әрекет түрлері .Оқу құралы.Талдықорған.2019-120 бет.

5. Таубалдиева Ж., Акхожин С.А. Хормен жұмыс жүргізу әдістемесінің негіздері.Оқу құралы.2020., Алматы.,ССК,1206,ISBN 97-601-342-457-6

6. Таубалдиева Ж. Музыкалық білім беру теориясының негіздері. Оқу құралы. Талдықорған. ISBN978-601-216-681-1.2020-98 бет.

«КОРРЕКЦИЯЛЫҚ КАБИНЕТ АЯСЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГ МАМАНЫНЫҢ АУТИЗМІ БАР БАЛАЛАРМЕН ЖҮРГІЗІЛЕТІН ТҮЗЕТУ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ»

Жантелинова М.Б., жоғарғы дәрежелі педагог-психолог

Мукатова А.М., педагог –психолог, педагог эксперт .

№1 «Психолого-педагогикалық түзеу кабинеті» КММ, Талдықорған қаласы

E-mail: zhantelinova@mail.ru, aliya miras.m@gmail.com

Мақалада аутизмді бар балалардың ерекшелігі және түзету жұмыстары мен жұмыс кезеңдері қарастырылған. Мақалада аутист балалармен жүргізілетін ойын түрлері берілген.

Бұл мақалада аутизм туралы жазылған. Бұл мақала жас психолог, дефектолог мамандары және ата-ана үшін маңызды мәлімет болып табылады. Бұл мақалада осы ауытқушылықтың алдын – алу немесе ерте жастан түзету көмегін көрсету жұмыстары көрсетілген. Мақалада аутизмді бар балалармен жүргізілетін жұмыстың кезеңдері көрсетілген.

Тірек сөздер: аутизм, қарым-қатынас, эмоция, ойын әрекеті, түзету жұмыстары, имитация;

Эта статья про аутизм. Эта статья - важная информация для юных психологов, логопедов и родителей. В этой статье описывается работа по предотвращению или исправлению этого расстройства в раннем возрасте. В статье описаны этапы работы с детьми с аутизмом.

Ключевые слова: аутизм, общение, эмоции, игра, коррекционная работа, имитация;

This article is about autism. This article is important information for young psychologists, speech pathologists and parents. This article describes the work to prevent or correct this disorder at an early age. The article describes the stages of work with children with autism.

Keywords: autism, communication, emotions, play, correctional work, imitation;

Аутизм - бала дамуындағы ауытқушылықтың ауыр түрі, ол әлеуметтік ортамен қарым-қатынастың жоқтығын білдіреді. Симптом ретінде аутизм көптеген психикалық ауруларда кездеседі, бірақ кейбір жағдайларда ерте жастан байқалып, бала дамуына кері әсерін тигізеді. Бұл жағдайды ерте балалық аутизм (БЕА) синдромы деп атайды. Ол болса психикалық даму зақымдалуының бір нұсқасы ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, бала бойында аутизмнің кейбір клиникалық көріністері байқалса, оны – аутистикалық тұлғалық қасиеттер деп атайды. Нақты симптом ретінде 2-3 жасқа қарай қалыптасуы мүмкін.

Қазіргі уақытта аутизмнің нақты себептері анық зерттелмеген. Тұқымқуалаушылық фактордың әсері мол екенін көптеген зерттеушілер мойындайды. Сонымен бірге мидың органикалық зақымдалуы да аутист балаларда жиі кездесетін көрініс.

Тұқымқуалаушылық хромосамалық өзгерістер, зат алмасу өзгерістері, анасының жүкті және туу кезінде алған жарақаттары, нейроинфекциялар, т.б. барлығының да жағымсыз әсер ету мүмкіндігі бар.

Кейде аутист бала туған кезде ерекше болады: солғын, тамақ сұрап мазаламайды, жөргек суланса және бір жері ауырса сезбейді, өскен кезде ештеңеге қызықпайды, кейбір сөздерді, сөйлемдерді қағып алып, түсінбей қайталай береді. Жакын адамдармен, анасымен байланысты симбиотикалық (эмоционалды емес), сондықтан жакын адамдарды түсіну, аяу, көну деген ұғым жоқ .

Аутист бала – ерке, тәртіпсіз сияқты әсер береді, бірақ диагнозды ерте қойып, ерте емдесе баланы жазып алуға болады. Аутист бала ешкіммен араласпайды, тұйық болады, яғни ешкіммен қатынаспайды.

Осындай ерте балалық аутизмі бар балалармен Талдықорған қаласының №1 «Психологиялық-педагогикалық коррекциялық кабинеті» КММ-нің психологы жұмыс істеуде.

Мен өз тәжірибемнен ерте балалық аутизмі бар баламен сабақ барысында жүргізілетін түзету жұмыстарының төрт кезеңін ұсынамын:

I-кезең. Қарым-қатынасқа түсу қабілетін дамыту.

1. Көздері арқылы қарым-қатынас орнату үшін жүргізілетін іс-шаралар.

1.1. Атын атап шақырғанда - балаға қарама-қарсы отырып, атын атап шақырып, сонымен қатар сізге назарын аударуға тырысыңыз (көздерімен, қимылмен) стимуляторды көздерінің жанына әкеліп қойыңыз. Бала сізге қарағаннан кейін 1 секунд арасында сол затты балаға беріңіз.

1.2. 5 секунд бойы суреттелген әрекетті қайталаңыз, бірақ 5 секундтан артық стимуляторды ұстамаңыз.

1.3. Ойын кезінде – балаға ойыншықты беріңіз, столда ойнасын, қарама-қарсы отырып атын атаңыз. Өзіңізге қаратуға шақырыңыз. Бірте-бірте назарын аудару үшін қимылдарыңызды білдіртпеуге тырысу қажет.

2. Негізгі іс-қимылдарды имитациялау.

Балаға қарама-қарсы отырып назарын аударыңыз. «Мынаны істе» - деген нұсқаны беріп іс-қимылды көрсетіңіз. Балаға көмек көрсетіп, бірте-бірте көмекті азайту керек.

2.1. Столды тоқылдат

2.4. Қолыңды көтер

2.2. Алақаныңды соқ

2.5. Есікті тоқылдат

2.3. Қолыңды бұлға

2.6. Амандасып қолын ал \

3. Заттармен іс-қимылдарды имитациялау.

«Мынаны істе» деген нұсқамен бірге іс-қимылды орындай отырып балаға қимылды қайталатып, келе-келе көмекті азайту керек.

3.1. Кубикті шелекке сал

3.4. Аузыңды сұрт

3.2. Көлікті қозға

3.5. Ойыншықты сылдырлат

3.3. Сурет сал

3.6. Бас киімінді ки

3.7. Ермексазды ал

4.1. Баламен тактильді, актуальді түрде жақындасып, жылы эмоционалды қатынас орнату.

4.2. Дыбыстарды іс-қимылдарды қайталауға дағдыландыру

4.3. Әртүрлі ойыншықтарды қолдану арқылы еліктету

4.4. Дыбыстарға еліктеу. (аф, мяу, му, иго-го, кукареку т.б.)

II-кезең: Танымдылық қабілетін дамыту.

1. Сөздерді нұсқауларды ұғынуға үйрету.

Балаға қарама-қарсы отырып, зейінін тоқтатып «Мынаны істе» нұсқасымен бірге қимылды орындап балаға көмек көрсету керек.

1.1. Тұр

1.4. Қолыңды көтер

1.2. Отыр

1.5. Есікті аш

1.3. Мында кел

1.6. Қолыңды бер

2. Дене мүшелерін үйрету.

Балаға қарама-қарсы отырып «көрсет» (ұста) нұсқауларын бере отырып, керек мүшені іздеп табуға көмек көрсету қажет.

2.1. Дене мүшелерін атау.

Өз дене мүшеңізді ұстап көрсетіп, бұл не? деп сұраңыз.

2.2. Бұл не? Көрсет. 2.3. Аяқ

2.4. Мұрын 2.5. Іш

2.6. Көз 2.7. Қол

3. Түстерді сәйкестендіру.

Баланың алдына түрлі-түсті доптар қойып, «көрсет» деген нұсқасымен бірге бұл қандай түс деп сұраймыз, түсті атаймыз.

3 «Көрсет» не, «Бұл қандай түс?»

3.1. Көк 3.3 Қызыл

3.2. Сары 3.4 Жасыл

III-кезең. Суреттер бағдарламасы.

1. Суреттерді баланың алдына тізіп, «Көрсет» деген нұсқа бойынша «Бұл не?» сұрағын қойып, бірдей суреттерді таңдауға дағдыландырыңыз.

1.1 Анаңды көрсет 1.2 Атаңды көрсет

1.3 Итті көрсет 1.4 Алманы көрсет

2. *Танымал адамдарды көрсету.*

Танитын адамдардың суреттерін көрсетіп «Мына адамдарды көрсет» нұсқасымен, жауаптарын белгілеу арқылы орындалады.

Егер бөлмеде танитын адам болса, балаға «Мына адамға бар» деп көмек арқылы қимылға әрекеттеу.

2.1. Анаңа бар, не анаңды көрсет

2.2. Әжеңді көрсет

2.3. Баланы тап

IV-кезең Өзін-өзі және айналасындағы адамдарды қабылдау қабілетін дамыту.

1. Өзінің атына көңіл бөлу қабілетін қалыптастыру

2. Қоршаған ортадан жақындарын танып білуге үйрету..

3. Тұрып орындалатын қимылдарды имитациялау арқылы:

Балаға қарама-қарсы тұрып «Мынаны істе» деген нұсқамен бірге қимылды көрсету, қайталату керек.

3.1. Секіру. 3.2. Қолын алдыға қою.

3.3. Еденге отыру. 3.4 Аяғын көтеру.

4. Қимылмен бірге дыбыстау имитациялары; Столға бірыңғай заттарды қоямыз. «Осылай жаса» нұсқасымен бірге қимылды көрсете отырып дыбыстау қажет (көлікті итеріп мотордың дыбысын көрсету)

4.1. Қуыршақты ал, қуанышты дыбыс(күлкі)

4.2. Балғамен соқ: «бум, бум, бум».

4.3. Телефон тұтқасын ал, құлағына әкеліп «алло» де.

Жоғарыда аталған төрт этапты жұмыс бір кезеңде жүзеге асырылады. Бір кезеңдік оқыту үш айға созылады. Аталған төрт этап бойынша жүргізілген жұмыстарымың нәтижелерімен сіздермен бөліскім келеді.

Осы аралықта аталған этаптар бойынша жүргізілген жұмыстар нәтижесінде баламен маман арасында қарым-қатынас орнатылды. Бала сабаққа келгенде кабинетке өз еркімен кіріп, кабинеттегі ойыншықтарға, дидактикалық құжаттарға назар аударып, үстел басына отырып маман ұсынған тапсырмаларға көңіл аудара бастады.

«Қуаласпақ», «Доп тебу» ойындары арқылы баламен тактильді, актуальді түрде жақындасып, жылы эмоционалды қатынас орнатылды. Бала маманның жеңіл ұсыныстарын, нұсқауларын орындай бастады (ал, бер, отыр, аш, жап, көтер, итер, кел, қой, лақтыр, көрсет). Мысалы: алманы бер, допты лақтыр, есікті аш, машинаны итер, т.б. Қоршаған ортада бала өз жақындарын танып біле бастады. Фото сурет арқылы бала өз мамасын, папасын, апа, атасын саусағымен көрсете біледі. Сонымен қатар, бала ойыншықтарды (доп, машина), үй жануарларының (ит, мысық, сиыр, ат) мүсіндерін суреттерімен сәйкестендіріп қойып, олардың дыбыстарын дыбыстауға тырысады (аф-аф, мяу-мяу, му-му)[1].

Бала сабаққа келгенде, сабақтан қайтқанда маманмен қол алысып амандасып қоштасуды үйренді. Негізгі түстерді ажырата бастады, түрлі-түсті доптарды түсі бойынша алып, тиісті ұяларына салады. Іс-қимылдарды имитациялау арқылы бала алақанын соғуды, қолын көтеруді, үстелді тоқылдатуды, сылдырмақ сылдырлатуды, телефон тұтқасын алып,

оны құлағына әкелуге және секіруге үйренді. Әр түрлі жаттығулар арқылы бала өз дене мүшелерін танып, көрсете біледі[3].

Аутист баланы кезең бойынша оқыту қажет, ата-ана балаға әр іс-қимылды бөлшектерге бөле отырып, бәрін көрсетіп, жүз рет қайталап, осы жұмысты апталап, айлап жүргізе отырып қана жоғарыда айтылған нәтижелерге жетеміз.

Балаңыздың әйтеуір бір күні сіздің еңбегіңізді ақтап, өз бетімен бір әрекет жасайтыны күмәнсіз. Балаңызды міндетті түрде мақтаңыз, тіпті ол үшін себеп болмаса да, оларды сыйлаңыз, олардың сезімдерін сыйлаңыз, баланы ол қандай болса да тура сол қалпында қабылдаңыз, оларды мынау қиын заманда қорғай біліңіз. Баланы оның қылығы үшін жазаламаңыз, олар әлі кішкентай ғой, оларға қамқорлық, мейірім және ата-ананың махаббаты қажет. Өзіңіздің жаман көңіл-күйіңізді көрсетпеуге тырысыңыз, ашуыңызды қорғансыз балалардан алмаңыз, өз өзіңізді ұстаңыз, әрине бұл қиын болғанымен өте маңызды, сонда ғана баладан нәтиже көре аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Нуриева Л.Г. Развитие речи у аутичных детей // Методическая разработка.
2. Никольская О.С., Баенская Е.Р., Либлинг М.М. Аутичный ребенок. Пути помощи. – М.: Теревинф, 2005.
3. Никольская О.С. Проблемы обучения аутичных детей.

ӘОЖ 339.94

<https://doi.org/10.53355/v3220-5516-5880-a>

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІК - ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІҢ ҚҰРАМДАС БӨЛІГІ РЕТІНДЕ

Жанысбаева С.Б., магистр

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

E-mail: samiko_rose@mail.ru

Экономикалық қауіпсіздіктің түсінігі, Қазақстанның экономикалық даму әркелкілігінің жоғарлау қауіптері, экономикалық қауіпсіздіктің ұлттық экономиканың тиімді динамикалық өсуіне, қоғамның, мемлекеттің сұраныстарын қанағаттандыруға, әр түрлі қауіптер мен залалдардан кепілдендіруші ішкі және сыртқы нарықтардағы бәсеке қабілетін қамтамасыз ету қабілетіне жағымды ықпал ететін ішкі және сыртқы жағдайлардың жиынтығы жайлы баяндалады.

Тірек сөздер: экономикалық қауіпсіздік, қауіптер, ұлттық қауіпсіздік, заң.

Излагается понятие экономической безопасности, повышенные риски неравномерности экономического развития Казахстана, совокупность внутренних и внешних условий, оказывающих положительное влияние на способность экономической безопасности обеспечивать конкурентоспособность на внутренних и внешних рынках, гарантирующих эффективный динамичный рост национальной экономики, удовлетворение запросов общества, государства от различных угроз и убытков.

Ключевые слова: экономическая безопасность, угрозы, национальная безопасность, закон.

The concept of economic security, increased risks of uneven economic development of Kazakhstan, a set of internal and external conditions that have a positive impact on the ability of economic security to ensure competitiveness in domestic and foreign markets, guaranteeing effective dynamic growth of the national economy, meeting the needs of society, the state from various threats and losses are outlined

Key words: *economic security, threats, national security, law.*

Экономикалық қауіпсіздік – бұл экономикалық тәуелсіздік, ұлттық экономиканың тұрақтылығы және өзіндік даму мен прогреске қабілеттілік жағдайындағы қоғамдық қажеттіліктерді тиімді қанағаттандыру.

Қазақстанның экономикалық қауіпсіздігін сақтау және қамтамасыз ету саласында мемлекеттік саясаттың жалпы стратегиясы мен приоритетті бағыттарын анықтауға мүмкіндік береді.

Жалпы мағынада, экономикалық қауіпсіздік дегеніміз- оның тұрақты дамуын, қауіпсіздігін, қоғамдық және мемлекеттік дамуы үшін әлеуметтік – экономикалық жағдайының адекватты деңгейін қамтамасыз ететін экономикалық жүйенің күйі.

Экономикалық қауіпсіздік терминдерінде жиі қауіп – қатер факторлары қолданылады. Қазақстанның экономикалық қауіпсіздік дамуының аса мүмкін қауіп қатерлеріне жататын Қазақстанның экономикалық даму әркелкілігінің жоғарлау қауіптері. Қауіп – қатерлеріне жататын Қазақстан аймақтарының әлеуметтік – экономикалық даму әркелкілігінің жоғарлау қауіптері. Қауіп қатерлердің маңызды факторлары:

- аймақтар дамуының әлеуметтік – экономикалық деңгейінде объективті бар айырмашылықтар, өнеркәсіп өндірісіндегі құрылымдық өзгерістер фонында экономикалық қатынастарда депрессиялық, дағдарысты, артта қалған аудандардың болуы;

- Қазақстанның жеке қалаларының кәсіпорындары арасында өндірістік- техникалық байланыстардың бұзылуы;

ҚР жеке аймақтарының арасында жан басына шаққандағы ұлттық табысты өндіру деңгейінде алшақтықтың үлкеюі;

Ал егер қазіргі кезде Қазақстан экономикасының өсуіне байланысты жағдай кішкене өзгерген болса, аудандар дамуындағы диспропорция сақталуда.

Кез-келген мемлекет үшін өзінің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесі қашанда өзекті болып, заман талаптарына сай күрделене түсіп, мемлекет және қоғам өмірінің барлық жақтарын қамтитын жүйелі саясатқа айналды. Жаһандану үрдісі күшейген сайын ұлттық қауіпсіздік мәселесі, әсіресе экономикалық қауіпсіздік бағыты ерекше орын алды. Өйткені әлемдік қауымдастықта егеменді ел ретінде әрекет ету мемлекеттің экономикалық қуаттылығы, ал түбінде ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуінің бірден-бір көрсеткіші – ұлттық экономикалық даму деңгейі болады.

Мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігі елдің ұлттық мүдделерінің нақты және әлуатті қатерлерден қорғалған жағдайында өз құрамына экономикалық, қорғаныс, білім, ақпараттық, т.б. құрамдас бөліктерді біріктіреді. Ашық экономика бағытында дамып келе жатқан Қазақстан Республикасына, осы жағдайларда ұлттық экономикалық мүдделерді қалыптастыру, оны қорғау мен жүзеге асыру қажет. Ұлттық экономикалық мүдделерді жүзеге асыру мен оларды қорғаудың дәстүрлі құралы протекционистік саясат. Әлемдік рыноктағы шиеленісті бәсеке барысында талаптарына сай түрленгендіктен, біздің еліміздің алдында әлемдік тәжірибеге сүйеніп, экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің мүмкін болатын шаралар жүйесін жасақтау өзекті болып табылады. Себебі, әлемде ғаламдану үрдістері кең құлашын жайып отырған кезеңде, Қазақстан Республикасының экономикалық өсуінің әлемдік экономикалық кеңістікке интеграциялануынсыз өтуі мүмкін емес. Интеграция барысында ел экономикасы оң нәтижелерін, ұтымды тұстарын, қауіпсіздігін жоғалтып алмауы керек. Осы тұрғыдан елдің экономикалық қауіпсіздігін макро-, мезо-, микродеңгейлерде қамтамасыз ете білу бүгінгі күннің өзекті талабы болып отыр. Экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету арқылы ұлттық қауіпсіздікке қол жеткізуге үлес қосылады. Дегенмен, экономикалық қауіпсіздіктің ұлттық негіздерін қамтамасыз ету және оның ұлттық күш-қуатты нығайтудағы маңызы жете зерделенбеген.

Экономикалық қауіпсіздік жағдайы кері шамалармен – қауіптермен анықталады. Экономикалық қауіпсіздік қатерлері деп – ішкі және сыртқы факторлардың (немесе

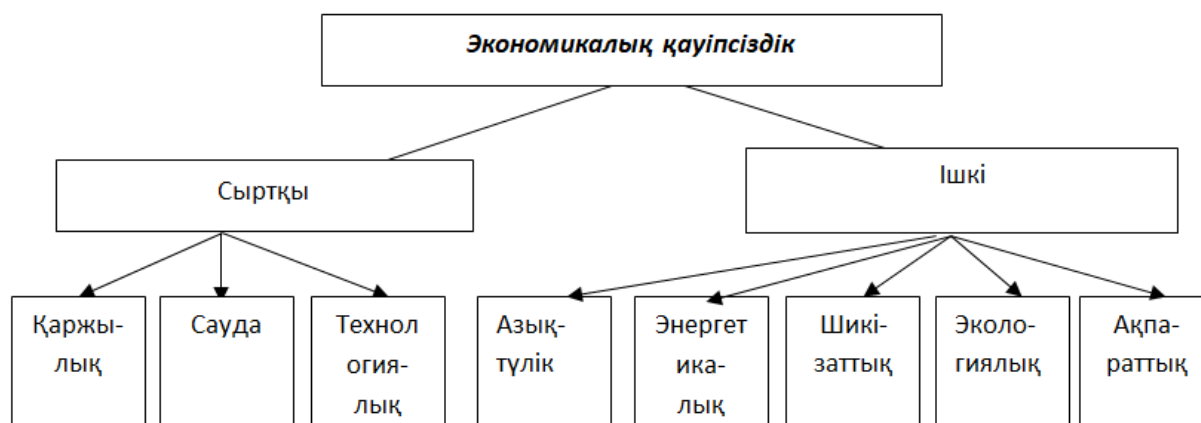
олардың жиынтығы) әсерімен экономиканың негізгі звеноларының, оның басқару жүйесінің бұзылу қаупі, ұлттық байлықтың азаюы, технологиялық артта қалуы, қаржы-несиелік және валюта жүйесінің бұзылуы, ғылыми және әлеуметтік регресс, қоғамдағы интеграцияның бұзылуы, конституциялық әлеуметтік құқықты қамтамасыз ету мүмкіндігінің жоқтығы әсерінен ситуациялық дамудағы потенциалдық мүмкіндікті айтамыз. Осылайша, экономикалық мүддеге қатер дұрыс дамушы қоғамдық ұдайы өндірістің жолын бұзатын экономикалық қауіптерді туғызады. Жалпы түрде оларды ішкі және сыртқы қауіптерге байланысты топтарға бөлуге болады.

«Қазақтан жағдайындағы ішкі экономикалық қатерлерге жататындар:

- горизонтальді және вертикальді түрдегі шаруашылық байланыстардың бұзылуы;
- шаруашылықтың техника-технологиялық базасының азаюы;
- жұмыссыздық;
- инфляция;
- салық салудан көпшіліктің қашуы;
- қазақстандық экономиканың монополизациясы;
- экономиканың және қоғамның қылмысы;
- ішкі және сыртқы қарыздың ірі көлемділігі;
- валюталық ресурстардың азаюы.

Қазақстандық экономиканың сыртқы экономикалық қатерлеріне келесілерді жатқызамыз:

- импорттық тәуелділіктің өсуі;
- экономиканың тым ашық болуы;»

Сурет 1. Экономикалық қауіпсіздіктің жалпы сипаты

Қазақстан-2050» стратегиясы-қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты 2013 жылғы Елбасы Н. Назарбаевтың халыққа Жолдауында экономикалық қауіпсіздік мәселесі 10 сын-қатермен айқын көрсетілген. Жаңа сын-қатерлерге төтеп беру үшін ұлттың 2050 жылға дейінгі жаңа саяси бағыты жасалды. Сонымен, экономикалық қауіпсіздік дегеніміз — тұрақты экономикалық өсу, қоғамдық қажеттердің тиімді түрде қанағаттандырылуы, басқарудың жоғары сапасы, экономикалық мүдделердің ұлттық және халықаралық деңгейлерде қорғалуы қамтамасыз етілетін жай-күйі. Экономикалық қауіпсіздік — ұлттық қауіпсіздіктің құрамдас бөлігі, оның іргетасы, материалдық негізі. Тарихи және қисынды тұрғыда Экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселесі мемлекеттіліктің қалыптасуымен, қоғамның экономикалық мүдделерін сезінуден қатар пайда болады.

Экономикалық қауіпсіздік елдің ұлттық қауіпсіздігі құрылымының ең маңызды құраушысы, өйткені қауіпсіздіктің барлық қалған түрлері жеткілікті экономикалық қамсыздандырусыз әрекет ете алмайды. Экономикалық қауіпсіздік — бұл экономиканың жай-күйі, онда жеке тұлғаның, қоғамның, мемлекеттің, аймақтың немесе кәсіпорынның экономикалық мүдделері ішкі және сыртқы қауіптерден сенімді түрде қорғалуы; ол елдің

де, жеке адамның да, кәсіпорынның да тұрақтылығының негізі. Экономикалық қауіпсіздік дәстүрлі түрде экономикалық жүйенің сапалы маңызды сипаттамасы ретінде қарастырылады, экономикалық жүйе халық өмірінің қалыпты жағдайын қолдау, халық шаруашылығының дамуын ресурстармен тұрақты қамтамасыз ету, сондай-ақ ұлттық-мемлекеттік мүдделерді тізбекті түрде жүзеге асыру қабілетін анықтайды.

Әрине, экономикалық қауіпсіздіктің қауіптерін болдырмау, оларға қарсы шығу және олардың жағымсыз әсерін жоққа шығару қабілеті де болуы тиіс. Қауіптер жалпы экономикаға ғана емес, сонымен бірге оның құрамдас бөліктері болып табылатын салаларға, өнеркәсіптік аудандарға, жекелеген кәсіпорындарға және т.б. бағытталуы мүмкін. Басқаша айтқанда, экономикалық қауіпсіздік ұлттық экономиканың тиімді динамикалық өсуіне, қоғамның, мемлекеттің сұраныстарын қанағаттандыруға, әр түрлі қауіптер мен залалдардан кепілдендіруші ішкі және сыртқы нарықтардағы бәсеке қабілетін қамтамасыз ету қабілетіне жағымды ықпал ететін ішкі және сыртқы жағдайлардың жиынтығы. Экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мемлекеттің маңызды қызметінің құрамына кіреді. Экономикалық қауіпсіздік мәселесі ешқашанда өзінен өзі әрекет етпеген. Ол қоғамның дамуының әрбір сатысындағы экономикалық өсу міндеттерінен шығатын туынды болып табылады. Осы мәселенің нақты мазмұны қазіргі уақытта қалыптасқан ішкі және сыртқы жағдайларға байланысты өзгереді.

Қазақстан Республикасының экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша мемлекет қызметі келесі негізгі бағыттар бойынша жүзеге асырылуда:

1) экономикалық дамудың іс-жүзіндегі немесе болжанатын параметрлері экономикалық қауіпсіздіктің шекті мәндерінен ауытқыған жағдайларды анықтау және елдің қауіпті аймақтан шығуы бойынша кешенді мемлекеттік шараларды әзірлеу;

2) Қазақстан Республикасы экономикалық қауіпсіздігі қауіптерін жою немесе туындауына жол бермеу бойынша шаралар кешенін жүзеге асыру мақсатында жұмыстарды ұйымдастыру.

XX ғасырдың 90 жылдардың ортасынан бастап Қазақстан үшін ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамасын қалыптастыру аса маңызды болды. Бұл әсіресе Республика Президентінің Қазақстан халқына Жолдауында құрылымдық сипат алды: 1996 жылы – "Елдегі жағдай және 1997 жылғы ішкі және сыртқы саясат туралы", 1997 жылы – "Қазақстан – 2030". Барлық Қазақстандықтардың жағдайының гүлденуі, қауіпсіздігі және жақсаруы", 1999 жылы – "Жаңа ғасырдағы елдің тұрақтылығы мен қауіпсіздігі".

Бұл Жолдауларда Қазақстанның ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамасы басты бағыт алып тұр. Осы кезеңнен бастап ұлттық қауіпсіздік бұдан арғы елдің маңызды құжаттарында нөмірі бірінші басымдық ретінде көрсетіліп отырды. Тәуелсіздіктің барлық кезеңінде басты мәселенің бірі ретінде Президенттің Жолдауында айтылған аймақтық қауіпсіздіктің тиімді жүйесін құру мәселесі қаралып отырды.

Соңғы он жыл ішіндегі мемлекеттік саясаттың бағыттарының бірі Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін заңнамалық жағынан қамтамасыз ету, осы салада нормативті құқықтық база жасау болды.

1998 жылы "Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы" Заңы қабылданды, онда алдыңғы жылдардағы ұлттық қауіпсіздік саласында, оның ішінде Қазақстан Республикасы экономикалық қауіпсіздігі саласында жинақталған тәжірибелер жүйеленді.

Заңда Қазақстан Республикасының тәуелсіз егемен мемлекет ретінде дамуының басты шарты ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету болып саналатыны жайлы ереже нақты көрсетілген. Заң Қазақстанның ұлттық мүддесін анықтады, елдің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі қауіп пен ұстанымдарды көрсетті. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы Президенттің, Парламенттің, Үкіметтің, соттардың, мемлекеттік органдар мен ұйымдардың өкілеттігін белгіледі. Заңда алғаш рет сыртқы, әскери, экологиялық, ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің басты бағыттары анықталды. Негізгі орында елдің экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің тұрғандығы жасырын емес.

Сондықтан кез келген мемлекет үшін өзінің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесі қашан да өзекті болып, заман талаптарына сай күрделене түсіп, мемлекет және қоғам өмірінің барлық жақтарын қамтитын жүйелі саясатқа айналды. Жаһандану үрдісі күшейген сайын ұлттық қауіпсіздік мәселесі, әсіресе экономикалық қауіпсіздік бағыты ерекше орын алды. Өйткені әлемдік қауымдастықта егеменді ел ретінде әрекет ету мемлекеттің экономикалық қуаттылығы, ал түбінде ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуінің бірден-бір көрсеткіші – ұлттық экономикалық даму деңгейі болады

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтің Қазақстан халқына Жолдауы: ««Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» 14.12.2012.
2. Мадиярова Д.М., Гринев И.А. Территориальные особенности инвестирования казахстанской экономики // Электронный научный журнал «Экономика. Государств. Общество». 2010ж.
3. Ұлттық экономикалық қауіпсіздік: Желдібай Р. / Жақсы ұлттық порталы, <http://www.jaqsy.kz> 2012 ж
4. Балғарина Н.Б. "Қауіпсіздік тұжырымдамасы болашаққа қызмет етеді" Егемен Қазақстан, 2-маусым 2000ж.
5. Саяси қоғамдық газет «Қазақстан Заман»//Экономикалық қауіпсіздік, Алматы, 2013ж

ӘОЖ 796

<https://doi.org/10.53355/d6152-6428-1002-m>

СПОРТ – ДЕНСАУЛЫҚ КЕПІЛІ

Жексенбеков А.Н., Ақсанбай А., Жапаш Е.

Жетісу колледжі, Талдықорған қ.

Бұл мақалада салауатты өмір салтын қалаптастыруға спорттың маңызы жайында. Спорттың қай түрін алаңқарасақ та, барлығы да денсаулыққа пайдалы екендігі қарастырылған.

Тірек сөздер: спорт, денсаулық, салауатты өмір, қоғам, байлық

В этой статье рассматриваются о важности спорта в формировании здорового образа жизни. Каким бы видом спорта вы ни занимались, для вашего здоровья все полезно.

Ключевые слова: спорт, здоровье, здоровый образ жизни, общество, богатство

This article is about the importance of sports in the formation of a healthy lifestyle. No matter what kind of sport you are in, everything is good for your health.

Key words: sports, health, healthy life, society, wealth

"Дені сау адам - табиғаттың ең қымбат жемісі" - деп британдық жазушы Томас Карлейль айтқандай денсаулығы мықты адам қоғамға да, табиғатқа да зор пайдасын тигізері анық. Денсаулық - адам өміріндегі баға жетпес байлықтардың бірі десем артық айтқаным болмас. Ал осы денсаулықтың қадірін біліп, сақтап жүрміз бе? Ауырған адам ғана денсаулығының қадірін біліп, денсаулығын нығайтудың жолдарын іздей бастайды. Дені сау адам бұған тіпті мән бермеуі де мүмкін. Дегенменде көптеген аурулардың алдын алу үшін салауатты өмір салтын ұмытпағанымыз жөн. Денсаулықты сақтаудың бірнеше жолы бар, солардың бірі - спорт.

Спорттың адам өмірінде алатын орны зор екендігін бәріміз білеміз. Спортпен айналысқан адамның денсаулығы мықты, өзі шыдамды болады. Біздің ата - бабаларымыз “тәні саудың – жаны сау” - деп бекер айтпаған. Спорттың қай түрімен айналысу адамның қабілетіне байланысты болады.

Бұл туралы ұлы ойшыл Ибн Сина да өз шығармаларында айтқан. Ол сондай - ақ спортты мағынасына қарай жеңіл, ауыр, ұзын, қысқа сияқты бірнеше түрге бөлген. Денсаулық пен өмірді дамыту үшін кем дегенде спорттың 33 түрінен жаттығу жасау керектігін айтқан.

Қазақстанның 2030 жылға дейінгі даму стратегиясына орай Президентіміздің «Еліміздің болашақта гүлденуі бүгіннен басталады» атты жолдауындағы 4 - ші бөлімі азаматтарымыздың салауатты өмір сүруіне арналғаны барлығыңызға мәлім [2].

Мұны Елбасы жолдауындағы «Салауатты өмір салтын ынталандыру әрқайсымызға, дұрыс тамақтануымызға, есірткілерді, темекі мен алкогольді тұтынуды қойып, тазалық пен санитария шараларын сақтауымызға және т.с.с. бағытталған» деген жолдарынан байқауымызға болады. Дене тәрбиесі – қоғамдағы жалпы мәдениеттің бөлігі, адамның дене қабілеттерін дамыту мен денсаулығын нығайтуға бағытталған әлеуметтік қызметтің бір саласы. Жастардың жан – жақты дамуын дене тәрбиесінсіз елестету мүмкін емес. Денесі жақсы дамыған деп күн режиміне спортпен жүйелі айналысуды енгізген, ағзаның шынығуы үшін табиғи факторларды тұрақты пайдаланатын, жұмысты белсенді демалыспен кезектестіріп отыратын жас адамды айтамыз. Бір сөзбен айтқанда, дене тәрбиесі - барлық тәрбие атаулының бір саласы. Оның түп қазығы - қозғалыс, қозғалыссыз тіршілік болмақ емес. Дене тәрбиесі жаттығуларын жүйеге түсіріп белгілі бір мақсатқа бағыттаса, оның берері көп. Бірінші байлық - денсаулық деген, ал сол денсаулықтың кепілі – спорт. Спорт сөзінің мағынасы кең. Дене тәрбиесі соның құрамдас бөлігі, дәлірек айтқанда бастапқы баспалдағы. Онымен тұрақты шұғылданған адамның денсаулығы мықты болмақ. Бұл сөз кезегінде жақсы оқуға жемісті еңбек етуге деген ынта - жігерді арттырады. [1].

Спорт жаттығулары ағзаның иммунитетін көтереді, сол себепті спортпен шұғылданатын адамдар, вирустық инфекцияларға бейім болмайды. Физикалық белсенділік қан тамырларына жағымды әсер етеді. Жүрек – дененің ең маңызды органы, оның дұрыс жұмыс істемеуі, ауыр салдарға әкелуі мүмкін. Күнделікті жаттығулар – жүрек-тамыр жүйесінің қызметінің жақсаруына кепілдік береді. Сондай-ақ, жаттығулардың көмегімен, қарт адамдардың буыны мен бұлшықеттері күшейеді. Барлығы спортпен айналысу керек, әсіресе денсаулығы нашар кісілер. Бүгінгі таңда көптеген спорт секциялары бар, ол жердегі тәжірибелі жаттықтырушы, сізге ұнайтын жаттығу түрін таңдап береді. Салауатты өмір салтының қарапайым қағидаларын ұстанатын болсаң, денсаулығыңды нығайтып, өміріңді ұзартуға мүмкіндік аласың. Сонымен бірге, дұрыс тамақтануды, ұйқының жақсы болуын және таза ауада серуендеуді ұмытпаған жөн. Салауатты өмір салты - адамның тұрмыстағы күнделікті қалыптасқан дағдысы мен әдеті бойынша еңбек ету, бос уақытын дұрыс пайдалана білу, өзінің рухани және материалдық қажеттіліктерін қанағаттандырып, саяси және қоғамдық өмірге белсене қатысуы. Салауатты өмір салтын қалыптастыруда дене тәрбиесінің маңызы зор. Оның маңызды міндеттерінің бірі оқушылардың салауатты өмірге деген ықылас жігерін қалыптастыру болып табылады. Оның маңыздылығы жыл сайын артып келеді. Жастарды болашақтың тірегі болатын, денсаулығы мықты азамат ретінде қалыптастыру керек.

Ал жасампаз еңбек елдің табысын еселейді. Отанның данқын асқақтатады. Денсаулығы күшті, бойында қуат күші мол шымыр - шыныққан, жан - жақты дамыған адам Отаншыл келеді, Ата - баба аманаттан қалдырған байтақ жерді қорғауға қабілетті келеді

Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті, елбасы Нұрсылтан Әбішұлы Назарбаев өзінің «Қазақстан – 2030» стратегиялық бағдарламасында, халықты салауатты өмір салтына ынталандыруды басым бағыттың бірі ретінде атап көрсетті. Шынымен де, қазіргі кезде еліміздің ақсақалдарынан бастап, кішкентай ғана балаға дейін, дене тәрбиесіне ерекше көңіл бөлуде.

Адам- өз өмірінің суретшісі, денсаулығының сақшысы. Кейде жалқаулығымыздың кесірінен денсаулығымызға немқұрайлы қарап, соңында бармақ тістеп, өкініп жататын кезіміз де болады. Денсаулық- теңдесіз байлық. Оны ешқандай дүниемен алмастыруға болмайды. Сондықтан денсаулығымызды күту- біздің ең бірінші міндетіміз. Спортпен айналысып, шынығатын болсақ, денсаулығымызға келтірер пайдасы еселене түседі [3].

Қорытынды ойымды: Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиялық бағдарламасындағы мына сөздерімен аяқтағым келіп тұр.

«Салауатты әрі гүлденген экономика құрмайынша, біз қуатты мемлекет пен қарулы күштер құра алмаймыз, демографиялық, экономикалық және әлеуметтік міндеттерді шеше алмаймыз, әрбір адамның жеке басының қадір-қасиеті мен әл-ауқатын арттыра алмаймыз», - деген болатын. Елбасымыздың осы тұжырымы арқылы, мұғалімдер ұжымы өз алдымыздағы қоғамдық міндеттің жауаптылығын сезінуіміз қажет.

Дене тәрбиесі – қоғамдағы жалпы мәдениеттің бөлігі, адамның дене қабілеттерін дамыту мен денсаулығын нығайтуға бағытталған әлеуметтік қызметтің бір саласы. Жастардың жан — жақты дамуын дене тәрбиесінсіз елестету мүмкін емес. Денесі жақсы дамыған деп күн режиміне спортпен жүйелі айналысуды енгізген, ағзаның шынығуы үшін табиғи факторларды тұрақты пайдаланатын, жұмысты белсенді демалыспен кезектестіріп отыратын жас адамды айтамыз.

Біздің елімізде кәсіподақтардың бірыңғай ерікті дене шынықтыру - спорт қоғамдары құрылған. Оның негізгі міндеттерінің бірі балалар мен жеткіншектердің арасында дене шынықтыру – сауықтыру және спорт жұмыстарын ұйымдастыру болып табылады, өйткені дене тәрбиесінің негізі балалық және жеткіншектік жаста қаланады. Тек қана осы кезеңде дене жаттығуларымен айналысу қажеттілігі қалыптасады, дағдылар мен іскерліктер жинақталады, спортқа қызығушылық қалыптасады [4].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Толығырақ: <https://faktiler.kz/sport-densaulyk-kepili-esse/>
2. Эссе "Спорттың адам өміріндегі маңызы" (ziatker.kz)
3. Спорт – денсаулық кепілі. – Дар учителя (dar-uchitelya.ru)
4. Қасымбекова С, Герасименко В. Дене тәрбиесі. – А.: «Мектеп» баспасы, 2005.

ӘОЖ 150.113

<https://doi.org/10.53355/I0323-8536-0522-v>

КҮРЕСТЕГІ КӘСІБИ ДАЯРЛАНУ ҮРДІСІНДЕГІ МОТИВАЦИЯНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӘСЕРІ

Жұмашев Ж.А.

«Дене шынықтыру және спорт» мамандығының 2 курс магистранты

Ғылыми жетекшісі: **Зауренбеков Б.З., PhD**

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

Мақалада күресшінің тұлғалық өсу процесінде кәсіби мотивацияның психологиялық әсері қарастырылған. Күресшінің дайындалу іс-әрекетіне қатысты тұлғаны болашақ кәсіби қызметті зерттеуге итермелейтін және бағыттайтын факторлар мен процестердің жиынтығы қарастырылған.

Тірек сөздер: *мотивация, тұлға, кәсіби даярлану, психологиялық әсер.*

В статье рассматривается психологический эффект профессиональной мотивации в процессе личностного роста борца. Рассмотрены факторы и мотивы, направляющие личность на изучение будущей профессиональной деятельности в процессе подготовки деятельностью борца.

Ключевые слова: мотивация, личность, профессиональная подготовка, психологическое воздействие.

The article examines the psychological effect of professional motivation in the process of personal growth of a wrestler. The factors and motives that guide a person to study future professional activity in the process of training as a wrestler are considered.

Keywords: motivation, personality, professional training, psychological impact.

Күресші тұлғаның кәсіби мотивациясын зерттеу және кәсіби мотивациясына әсер ететін факторларды зерттеу қазіргі отандық ғылымдағы өзекті мәселелердің бірі. Балуандарды машықтандыру процесінде кәсіби мотивацияның психологиялық әсерін қарастырмас бұрын, «мотивация» ұғымының теориялық аспектілеріне тоқталған дұрыс.

Негізінен алғанда, адамның қызметке деген мотивациясы — адамды белгілі бір мақсаттарға итермелейтін қозғаушы күштердің жиынтығы деп түсіндіріледі. Бұл күштер адамның іші және сыртында болады және адамды кейбір істерді жасауға мәжбүр етеді. Сонда да басқа күштері және адамның істерінің арасындағы қарым-қатынас өте күрделі әрекеттестіктермен орталықтандырылған, ақырында әртүрлі адамдар бірдей күштердің бірдей әрекеттерін әрқалай сезінеді. Көбінесе оның, адамның тәртібі, олардың жасайтын әрекеттері кейбір әсерлерге деген реакциясына зиян келтіреді, кейін сонда оның әсер ықпалын жасау дәрежесі өзгеріп, тіпті ол әсер ететін тәртіп бағыты да өзгереді [1].

Жоғарыда негізделіп, мотивацияға толықтырылған анықтама береаламыз. Мотивация – бұл сыртқы және ішкі қозғаушы күштердің жиынтығы, олар адамды белгілі бірқызметке итермелейді, шекаралары және қызмет формаларына сұрау қояды және осы қызметке белгілі бір мақсаттарға жетуде бағыт береді.

Психологияда спортшыға айтылуы қажет сөздер: Мен сенімдімін, мен бақылаймын, мен батылмын жәнетағы басқада өзін-өзі жігерлендіретін сөздер бар. ал қажетсіз сөздер қорықпаймын, толқымаймын деген сөздерді айтқан кезде, спортшы оны қорқу, толқу деп қабылдау мүмкін.

Бұл күнде спорт психологиясын зерттеуге деген зор қызығушылықтар туындауда. Бүкіл әлемнің көптеген елдерінде спорт психологиясының ғылыми жетілуі жүруде.

Спорт психологиясының негізгі міндеттері – спортшылардың спорттық жоғары нәтижелерге жетуіне жағдай жасауғана емес. Сонымен қатар, спортшы тұлғасын жан-жақты дамыту, оның жалпы психологиялық мәдениетін көтеру болып табылады. Спорттық жарыстардың алдында спортшылардың психикасын сол үрдіске бейімдеп жаттықтыруы мен бәсекелестік мәселесінен жеңімпаз ететіндей нұсқалармен қаруландыру. Жарыс барысында өзін-өзі басқара алатын дәрежеге жеткізу.

Жарысты сәтті өткізу үшін физикалық, тактикалық дайындықтың жоғары деңгейде болуы жеткілікті емес. Қозғалыс, сенсомоторлы дағдылармен қоса интеллектуалды дағдылар және топтық әрекет дағдыларының маңыздылығы артуда.

Сондықтан, жарыс алдындағы дайындықта әр түрлі психикалық процесстер мен қалыптар үлкен мәнге ие болды. Сондай-ақ психологиялық факторлар мен жарысқа қатысу үшін спортшыларды психологиялық дайындықтың рөлі өсуде. Мұндай дайындықтың әдіс-тәсілдері өңдеу – спорт психологиясының негізгі қызметінің бірі. Бұл қызметті жүзеге асыру үшін мыналарды іске асыру қажет:

а) жарыс жағдайында психика қызметінің заңдылықтарын зерттеу және жарыстық әрекеттің тұрақтылығы және сенімділігін арттыратын әдістерді өңдеу; б) жарыс алдындағы жарысқа жағдайында пайда болатын психикалық қалыпты зерттеу;

в) психо-профилактиканы дамыту, спортшыларды шынықтырудың психологиялық жолдарын, әдістерін, тәсілдерін қалыптастыру және психологиялық жарақатқа төзімділігін арттыру.

Психологиялық дайындық процесі екі бөлімнен тұрады:

1. Жалпы психологиялық дайындық. Ол спортшыны жүйелі түрде спортпен айналысуға, қиыншылықтарды жеңуге, еңбексүйгіш азамат ретінде тәрбиелеуге бағытталған.

2. Арнайы психологиялық дайындық. Жарысқа дайындайтын бұл арнайы дайындық жарыс болар алдындағы кезеңде спортшының спорттық күреске психикалық дайын болуына бағытталған.

Психикалық дайындыққа батылдық, қайсарлық, ынталылық, табандылық, тәуекелшілік, ұстамдылық секілді жігер, қайрат дайындығы кіреді. Психологиялық дайындық әр түрлі әдістермен іске асады.

Тиянақты жаттығу әдісі - дене тәрбиесі жаттығулары көмегімен спортшыларды жаттығуға керек психикалық күйге түсіру.

Психикалық реттеу жаттығуларының әдісі – көңіл күйді көтеру, көңілдену, қиыншылықтарды жеңуге ойша дайындалу, тактикалық ойлауды дамыту, сыртқы қоршаған ортаны тез сезіну, келешек істелетін жұмыстарға дайындалу, жинақталу және т.б. әдіс-тәсілдер. Идеомоторлық жаттығулар әдісі – жаттығуларды ойша қайталау арқылы негізгі қимылдарға бар ықылас зейінін аудару.

Спорттағы психо-диагностика әдісі – КБС (К-көңіл күйі, Б-белсенділік, С-сергектік) әдістемесі бойынша еске сақтау, ықылас, қозғалыс жылдамдығын, алаңдаушылық деңгейін, көңіл-күй көрсеткіштерінің өзгеру деңгейінің әр түрлі аспаптар, тәсілдер арқылы анықтау.

Теориялық дайындық әдісі – спортшыларды дайындайтын заңдылықтарын, олардың әдістемелерін үйрену. Теориялық дайындықсыз дайындықтың басқа жақтарын іске асыру мүмкін емес. Спортшы, арнайы дәрістерді тыңдап, спорт туралы жазылған ғылыми-әдістемелік, көркем, тарихи әдебиеттерді оқып, кинофильмдер көріп білімін дамытып отырғаны жөн.

Спортшыны спорт түрінен дайындау жүйесінде теориялық дайындықтың маңызы ерекше спортшы теориялық ақпараттанып, спорттағы жетістіктертезирек жоғарылайды. Теориялық білім спортшыға спорттық жетістіктерге жылдам жетуге ғана емес, күнделікті өмірде де, маңайындағы адамдарды салауатты өмірсалтына насихаттауда да қажет болады.

а) Психиканы жарыс жағдайына адаптациялау.

ә) Күшті спортшылардың концентрация, көздеу техникасы, психологиялық дайындығынан мысалдар келтіру. Оқушыларға берілген тапсырмамен мәліметтер жинақталып, өздеріне ұнаған мысалдарды ортаға салу.

б) Аутотренинг. Аутотренинг жарысқа дейін біраз уақыт бұрын жасалады. Егер жарысқа аз ғана уақыт қалған болса, онда да жақсы эффект береді.

Толық босаңсу жағдайына келу. Алда болатын жарысты анық әрі дәл елестету үшін жарыс алаңы туралы толық ақпарат жинау қажет. Егер мүмкіндік болса сол жерге бару керек немесе фото-бейне материал арқылы және сөзбен жеткізу қажет.

Бұл жағдайға байланысты адаптация жасалды деп айтуға болады, сондықтан келесі пунктке көшеміз: мәселен садақ атуды алайық, бірінші есептік ату және ары қарай. Уақыттың көбі мейлінше мүмкін боларлық факторларға беріледі. Соның бірі – әрине «10»-ға көбірек тию. Егер сіз көңіл-күйіңізді жоғары нәтижеге келтірсеңіз, онда көп оғыңыздың «ондыққа» тию мүмкіндігі артады да, сіз бұған дайын болуыңыз қажет. Жарыс жағдайын модельдеу кезінде ең бастысы сәл ғана қозу пайда болғаны дұрыс, содан соң осы күйде атысты елестетеміз. Жай ғана атысты емес, атап айтқанда дұрыс атудың бұлшық ет сезімін. Бұл жаттығулардың пайдасы мынада, спортшының психикасы жаттығып, одан әрі алдағы жұмысты табысты орындауға бағдарламаланады.

Жаттығулардың мақсаттары орындалу үшін алдымен мынадай мәселелер шешілуге тиісті:

1. Өзі тандаған спорт түрінің әдістері мен жаттығу тәсілдерін үйрену.

2. Адам ағзасының мүмкіншілігін жетілдіру жолында алға қойған мақсаттарды орындау.

3. Психиканы кемелдендіру, дұрыс тәрбие алу, мінез-құлықты қалыптастыру, спорт саласындағы озық жетістіктерді үнемі пайдаланып отыру.

4. Ілімге сүйене отырып жаттығуларды пайдалы ұйымдастыра білу.

5. Жаттығулардың тиімділігін арттыру үнемі жақсы бапта болу. Осы мәселелердің жиынтығы жаттығулардың мазмұнын байытады, жоғары көрсеткіштерге жол ашады.

Икемділік - адамның қандай нәрсені болмасын орындай білу қабілеті.

Ол түрлі дәрежеде көрінеді. Икемділік білім мен тәжірибеге негізделген. Кімнің білімі мен тәжірибесі көбірек болса, сол адамның икемділігі де артық болады. Икемділік – білімнің амалға айналуы, сол амалды жүзеге асырудың тәсілі. Ол саналы әрекетті қажет етеді. Икемділік – адамның іс-әрекеттің белгілі түріне (сурет, музыка) ұмтылысынан, ынтықтығынан көрінеді. Көбінесе, мұндай талпыныс көзге ерте түседі, іс-әрекетке берілу тіпті өмірдің қолайсыз кезеңдерінде де байқалады. Икемділік болған жағдайда әрекетке деген зор ынтықшылық қана емес, шеберлікті шапшаң игеру, елеулі нәтижелерге жету байқалады. Икемділікте адамның табиғи және жүре пайда болатын қасиеттері сомдалып көрінеді. Ол еңбек процесінде, тәрбие жағдайында дамып жетіледі.

Арнайы шыдамдылық - жаттығулар мен жарыс кезінде спортшының жоғары деңгейдегі жұмыс істеу қасиетін жоғалтпауы.

Психологияда спортшыға айтылу қажет сөздер: Мен сенімдімін, мен бақылаймын, мен батылмын және тағы басқа да өзін өзі жігерлендіретін сөздер бар. ал қажетсіз сөздер қорық-паймын, толқы-маймын деген сөздерді айтқан кезде, спортшы оны қорқу, толқу деп қабылдау мүмкін.

Қорытындылай келе, спортшы қоғамдық орында өзін-өзі ұстауға дағдыланып, тәртіптілікке, ұжымның мүддесін ойлау сезіміне тәрбиеленіп, басқа да , жақсы әдеттерді бойына сіңіру керек. Сонда ғана ол саналы азамат болып өседі деп айтқымыз келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жарықбаев Қ.Ж. Психология негіздері: оқулық. - 6-бас. өнд., толық. – Алматы: ЭВЕРО, 2005. - 464 б.
2. Купцов А.П. (под общ. ред.) Спортивная борьба. Москва. 1978.
3. Шепетюк М.Н. Совершенствование в спортивной борьбе. Алматы. 2005.
4. Шепетюк М.Н. Обучение в спортивной борьбе. Алматы. 2003.
5. Туманян Г.С. Спортивная борьба. М. 1985.
6. Туманян Г.С. Школа мастерства борцов, дзюдоистов и самбистов. Москва. 2006.
7. Байдосов К.Р. Казахская национальная борьба. Алматы: Мектеп, 1987
8. Матушак П. Ф., Мухиддинов Е. М. Казахша курес. Алматы: Рауан, 1995.
9. Таникеев М.Т. Казахские национальные виды спорта. Современные проблемы. Алматы. 1991.
10. Таникеев М.Т. Мир народного спорта. Алматы. 1998.
11. Матушак П.Ф. Наследники Кашымукана. Алматы: Казахстан, 1969.
12. Табаков С.Е., Новик С.А. Инновационные технологии в спортивных единоборствах. М. 2005.

ТЕХНИКАЛЫҚ МАМАНДЫҚ БІЛІМГЕРЛЕРІНІҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫН ЖЕТІЛДІРУДЕ ҚОЛДАНБАЛЫ ЕСЕПТЕРДІҢ РӨЛІ

¹ Игнатьева С.В., ² Жұмақан Ү.Н., ³ Кожашева Г.О.

¹ Даугавпилс университеті (Латвия, Даугавпилс қ.)

² Математика мамандығының магистранты

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Алматы облысы, Қазақстан Республикасы,

³ п.ғ.к., қауымдастырылған профессор
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Алматы облысы, Қазақстан Республикасы,

E-mail: svetlana.ignatjeva@du.lv, uzhumakan31@mail.ru,
kozhasheva_gulnar@mail.ru

Бұл мақалада университеттердің техникалық мамандықтар білімгерлеріне жоғары математиканы оқыту және білімін жетілдіруде қолданбалы есептердің рөлі сипатталады. Қолданбалы есептерді пайдалану арқылы техникалық бағытта білім алушыларға жоғары математиканы қолданудың маңыздылығын анықтау және дайындық жолдарын белгіленеді. Сонымен қатар, қолданбалы есептердің құрамының ерекшеліктері мен шешу жолдары жоғары математика үшін маңызды бөлім екені көрсетіледі.

Тірек сөздер: жоғары математика, қолданбалы есептер, техникалық мамандық білімгерлері, бағыт, талдау, оқыту, принциптер.

В статье описывается роль прикладных задач в обучении и улучшении знаний по высшей математике студентов, обучающихся на технических специальностях. Определяются важность использования высшей математики для студентов технических специальностей посредством прикладных задач и пути их подготовки. Кроме того, показано, что особенности содержания и способы решения прикладных задач являются важным разделом для высшей математики.

Ключевые слова: высшая математика, прикладные задачи, студенты технических специальностей, направление, анализ, обучение, принципы.

The article describes the role of applied problems in teaching and improving the knowledge of higher mathematics students studying in technical specialties. The importance of using higher mathematics for students of technical specialties through applied problems and the ways of their preparation are determined. In addition, it is shown that the features of the content and methods of solving applied problems are an important section for higher mathematics.

Key words: higher mathematics, applied problems, students of technical specialties, direction, analysis, teaching, principles.

Жоғары математика экономика және техникалық бағытта кеңінен қолданылатын, көптеген элементтерден құралған күрделі жиынтық. Техникалық бағытта білім алушы білімгерлердің жоғары математиканы оқу үрдісінде қолданбалы есептер есептер басты рөл атқарады, анығына келсек осы есептер практика мен теорияның, өмір мен ғылымның ортасын жалғаушы көпір болып табылады. Мұндай тапсырмалар білім алушылардың логикалық ойын дамытуға, жетілдіруге, техникалық бағытта білім алуға қызығушылығын туындатуға және арттыруға ықпал етеді. Бұндай есептер жоғары математика мен басқа да ғылым салаларын, олардың ішінде физика, химия, геометрия және т.б. байланыстырушы болып табылады. Сонымен қатар, бұл осы есептер кибернетика, информатика, медицина

және т.б. өзге ғылымдағы тапсырмаларды математикалық аппаратты қолдану арқылы, шешу жолдарын жеңілдететін әмбебап құрал болып табылады.

Педагогикалық әдебиеттерде аталмыш есептерге әртүрлі сипаттамалар беріледі, біреулер осындай есептер тапсырманы жәй тілден математикалық тілге аударушы деп есептесе, екіншілері құрылымы және әдістері бойынша практикада пайда болатын тапсырмаларға жақын болуы керек деп есептейді. Мысалы: біріншіден қолданбалы есептердің сұрағы практикадағы жағдайға байланысты қойылуы тиіс, екіншіден шынайы өмірге қатысы болуы тиіс. Бүгінгі күні жоғары математикадағы қолданбалы есептер дегеніміз – математикалық жолдармен шешілетін математикаға қатысы жоқ тапсырмалар.

Жоғары математикада қолданбалы есептерді шешу жолдары бірнеше кезеңдерден өтеді. Солардың ішіндегі негізгілері: ресімдеу, іске асыру және анықтама беру, түсіндіру. Сонымен қатар, қолданбалы есепте тапсырманы шешудің келесі принциптері айрықша көрсетіледі, олар:

1. Тапсырманы шешу барысында практикалық әдістемелерді қолдану, мысалы: іздену, анықтамалық әдебиеттерді қолдану, дидактикалық материалдарды және зерттеулерді қолданысқа алу, пайдалану.

2. Тапсырманы шешудің әртүрлі жолдарын қарастыру солардың ішінен ең ыңғайлысын және оңайын таңдау.

3. Техникалық білім алушылар жоғары математиканы оқудың әрбір сатысында қолданбалы есептерді шешу жолдарын қарастыру және үйрену.

4. Оқу талабы мен қойылған мақсатына сәйкес жоғары математикадағы тапсырмаларды қолданбалы есептер арқылы өңдеу.

Осылайша, қолданбалы есептерді дамыту арқасында, жоғары математика тапсырмаларын шешу үшін, қойылатын жалғыз талап тапсырманың дұрыс таңдалуы яғни, байланыстың болуы.

Қазіргі таңда техникалық мамандық білімгерлердің математикалық дайындығын дамытуда, қолданбалы есептерді қолдануы және іске асыруы жолында көбірек еңбектену керек. Себебі, олар білімгерлердің оқу ынтасының дамуына ықпал тигізеді. Аталмыш есептерді оқыту барысында көптеген мысалдарда, тапсырмаларда, әдістерді және оқыту құралдарын қолдану және соның ішінен ең ыңғайлысын таңдау маңызды. Сонымен қатар, қазіргі заманғы зерттеулердің көрсетуі бойынша, осындай есептерді жоғары математикада іске асыру оқу бағдарламасына компьютерлік технологияларды қолданысқа енгізуге жағдай жасайды. Жоғары математикадағы мұндай тапсырмаларға бірнеше талаптар қойылады, солардың бірнешеуі: материалдардың қолжетімділігі, білім алушыларға бұндай тапсырмалардың беретін жаңалықтары, тапсырмаларда шынайы жағдайларды қолдану. Атқаратын негізгі үш функциялары:

1. *Оқыту функциясы* - бұл функцияның негізгі мәні оқу этаптарының барлығында қолданыста болуы, қолдануы.

2. *Тәрбиелеу функциясы* - білім алушылардың ой- өрісінің дамуына және ғылыми сипатта ой ойлауына ықпалын тигізеді.

3. *Дамыту функциясы* - қолданбалы есептерді шешу арқылы теориялық білімді практикада қолдану мүмкінділігі.

Қолданбалы есептерді жоғары математикада шешу барысында әртүрлі дидактикалық мақсатта қолдануға болады:

1. Оқу құралын иллюстрациялау.

2. Практикалық білім мен әдістерді құрастыру.

3. Оқуға мотивация, қолданбалы есептер оқытылатын пәнге қызығушылықты арттырады. Себебі, әрбір тапсырманы белгілі бір жолдармен шешу мүмкінділігі кең.

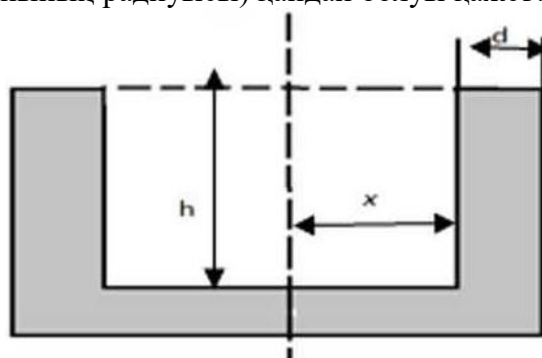
4. Осыған дейін алынған білім мен тәжірибелерді бекіту мүмкінділігі.

5. Жаңа материалдарды оқу үшін қолданбалы есептерді қолдану. Бұл дегеніміз- тапсырманы шешудің жаңа жолдарын іздестіру, ойлау қасиетін дамыту және техникалық білімге сілтеме жасау.

Мұндай тапсырмалардың жоғары математикада қолданылуының негізгі қиындығы, математиканы қолданатын жағдайлары бар аталмыш есептің аздығы. Бірақ, осыған қарамастан техникалық мамандық бойынша білім алушылар, жоғары математикалық дайындығы үшін осындай есептердің орны ерекше. Себебі, оның негізгі дидактикалық мақсаты жоғары математиканы өзгелі техникалық ғылымдарын байланыстыра отырып, анық шешу жолдарын көрсетіп, білім алушылардың назарын, ойлау қабілетін, есте сақтауын дамытуда үлкен рөл атқарады.

Бұндай есептердің элементтерін оқып біле отырып, білім алушылар оның қолданбалы мүмкіндігін бағалап және меңгеріп математикалық талдау элементтерін кәсіптік есептерді шешуге қолдану дағдысына ие болады. Мысалға, «Туындының бейстандарт емес есептерде қолданылуы» тақырыбын қарастырайық. Келесі есептің негізгі мақсаты: функцияның минимумы, максимумы қай кезде анықталатынын білу.

1 мысал: Сыйымдылығы V , материалының қалыңдығы d -ға тең беті ашық науа (резервуар) салу керек. Осы науаны жасауға барынша аз материал жұмсау үшін оның өлшемдері (биіктігі, табанының радиусы) қандай болуы қажет?

Сурет 1. Науаның көлденең қимасы

Шешуі: 1- суретте науаның көлденең қимасы кескінделген. Ішкі цилиндрдің табанының радиусы x , ал биіктігін h деп белгілейік. Сыйымдылығы V_0 науаның табаны мен қабырғасына жұмсалатын материал барынша аз болу үшін ішкі цилиндрдің табанының радиусы мен биіктігінің қандай қатынаста болуы қажет.

Науаның табаны мен қабырғасына кететін материалдың көлемі

$$V = (x + d)^2(h + d) - x^2h,$$

формуласымен анықталады. Осы функцияның ең кіші мәнін анықтау қажет. Сонда V көлемінің тәуелсіз x пен h айнымалыларының функциясы болатынын аңғару қиын емес.

Ал, есептің шарты бойынша $V_0 = \pi x^2 h$, бұдан $h = \frac{V_0}{\pi x^2}$. Осы h -тың мәнін көлем формуласындағы орнына қойсақ, онда x -ке тәуелді болатын

$$V(x) = \pi d(x + d)^2 + \frac{2V_0 d}{x} + \frac{V_0 d^2}{x^2},$$

функциясын аламыз. Енді осы функцияның экстремумын іздейміз, ол үшін оның туындысын табамыз:

$$V'(x) = 2\pi d(x + d)^2 - \frac{2V_0 d}{x^2} + \frac{2V_0 d^2}{x^3} = \frac{2d(x + d)(\pi x^3 - V_0)}{x^3}$$

Бұл туынды бір ғана $x = \sqrt[3]{\frac{V_0}{\pi}}$ нүктесінде 0-ге айналады, демек осы нүкте осы есептің

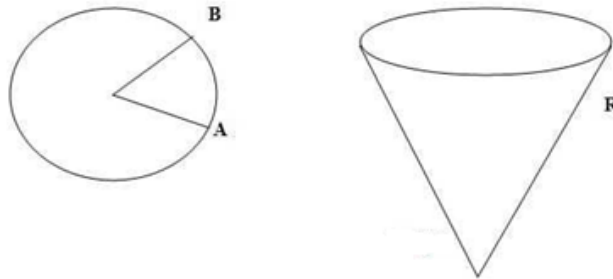
шешуі болады. $h = \sqrt[3]{\frac{V_0}{\pi}}$

Сонымен, ішкі цилиндрдің табанының радиусы мен биіктігі өзара тең болғанда ғана, сыйымдылығы белгілі науаны жасауға барынша аз материал жұмсалады.

2 мысал: Химиялық лабораторияларда қолданылатын конус тәрізді дөңгелек фильтр (сүзгі) қағазды орау арқылы жасалады. АОВ секторынан басқа дөңгелектің қалған бөлігі

конустық воронканың бүйір қабырғасын құрайтындай етіп оралады. Сүзгі қағаздың радиусы R болса, табаны қандай болғанда конустың сыйымдылығы үлкен болады?

Шешуі: x арқылы конустың табанының радиусын белгілейміз. $0 < x < R$. 0 -ге жақын x -тың мәнінде, R -ге жақын мәнінде, конустың $V = \frac{1}{3}\pi R^2 H$ болады.

Сурет 2. Воронкалардың сызбалары

Көлемнің функциясы $f(x) = R^2 x^3 - x^6$ функциясымен қатар 0 немесе R болғанда үлкен мәнге ие болады. Осы функцияны экстремумға зерттей отырып, мынаны табамыз: $f'(x) = 4R^2 x^3 - 6x^5$. Туындыны нөлге теңестіріп, шеше отырып, мынандай үш түбір табамыз: $x_1 = 0$; $x_2 = -R$; $x_3 = (0; R)$ интервалына x_3 түбір ғана кіреді.

Конустық воронканың ең үлкен көлемі болатындай x мәні бар болғандықтан, x -тің мәнін зерттемей-ақ, соған сәйкес ең үлкен көлем бар деп, есептейміз. Бұндай воронканың биіктігі оның радиусы арқылы өрнектегенде R болады. Сонда воронканың максимал көлемі $V = R^3$ болады. Егер ACB доғасының ұзындығы 2 екенін ескерсек, оның сүзгі қағаздың шеңбер ұзындығына қатынасы $R=0,81657$.

Онда ACB доғасында $360^\circ \cdot 0,8165$, ал AB доғасы $360^\circ \cdot 0,183566^\circ$ болуы керек екен. Кейде конустық воронкаларға сүзгі қағазды бірінің үстіне бірі қабаттап келтіреді. Ол кезде сыйымдылықтың 45° жоғалтатынын есептемей-ақ білуге болады.

Қолданбалы есептер эпизодты емес, жүйелі түрде шығарылуы керек. Қолданбалы есептердің ерекшелігі сонда, олар, біріншіден, өмірмен жақындатса, екіншіден, ондай есептерді шығару үшін жоғары математика элементтерін қайталауға тура келеді.

Қазіргі кезде ғылымның барлық саласында әсіресе техникалық бағытта математикалық әдістерді қолдану қажеттілікке айналды. Ол қазіргі заман талабынан ғылымның және техниканың тоқтаусыз дамуынан туындайды. Қолданбалы есептерді жоғары математикада кедергісіз шығарудың негізгі шарты, өзгеде техникалық ғылымдармен байланыс орнату, сол арнаулы арнайы байланысты бір ғылымның негізгі факторларын қолдана отырып шешімге келу.

Техникалық, атап айтқанда физика, химия, география және т.б. салаларда берілген тапсырмаларды қолданбалы есеп арқылы шығару барысында білімгерлер жол, жылдамдық және одан да үрделі ұғымдарды және заңдылықтарды, сонымен қатар, логикалық тізбе жасау негіздерін меңгереді. Осылайша, техникалық мамандық білімгерлері өз білімін практикамен ұштастырады, белгілі бір тапсырмаларға ғылыми математикалық әдісті тұжырымды қолдануды үйренеді және күрделіге жеңілге қарай принциппен оңтайлы шешім табу жолын үйренеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Темербекова, А. А. Методика обучения математике: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / А. А. Темербекова, И. В. Чугунова, Г. А. Байгонакова. - Горно-Алтайск: РИО ГАГУ, 2013. - 365 с.

2. Математикалық анализ элементтердің көмегімен қолданбалы есептерді шығарудың маңызы. В.Серікбаева. Математика және физика ғылыми әдістемелік журнал. 2006ж, №4. 2-3 беттер.

3. Кожашева Г.О., Касенова Д. Жоғары математика курсындағы қолданбалы есептердің ролі. «Ғылым, білім және инновация-Қазақстан 2050 стратегиясының орындалуының маңызды факторлары» атты конференция материалдары, Талдықорған, 2014.

4. Р.Рахатова. Математикадағы қолданбалы есептердің түрлері. «Математика және физика ғылыми әдістемелік журнал». 2004ж, № 4,7 бет.

5. Дерипаско, А. А. Роль и место прикладных задач в процессе обучения математике / А. А. Дерипаско. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2019. — № 31 (269). — С. 130-131. — URL: <https://moluch.ru/archive/269/61849/> (дата обращения: 11.12.2020).

УДК 658

<https://doi.org/10.53355/r1102-8476-4848-w>

ВЛИЯНИЕ КУЛЬТУРЫ НА ОРГАНИЗАЦИОННОЕ УПРАВЛЕНИЕ КОМПАНИЕЙ

Кадырова А.М., магистр международного бизнеса,

Жексембай А.Қ., студентка 3 курса

Жетысуский университет им. И. Жансугурова, г.Талдықорған

E-mail: beissenova_87@mail.ru, zheksembaya@gmail.com

Объектом исследования является изучение влияния организационной культуры на эффективность организации в целом. Целью работы является обоснование мер по повышению эффективности организации за счет совершенствования элементов организационной культуры. В ходе текущего исследования рассматриваются основные типы организационной культуры и их влияние на организационную эффективность. Был проведен анализ различий в культурах медленно растущих предприятий и быстрорастущих предприятий, на основании которого был сделан вывод, что оба типа предприятий явно привлекают сотрудников: тех, кто ищет материальные стимулы, надежность, уважение и авторитет или факторы, окружающие работу, и тех, кто ищет нематериальную мотивацию. В рамках исследования модель была тщательно исследована. В нем описывается влияние культуры на организационную эффективность посредством семи процессов: сотрудничество между отдельными лицами и частями организации; принятие решений; контроль; коммуникации; преданность организации; восприятие организационной среды; обоснование своего поведения.

Ключевые слова: организационная культура, эффективность, организационные ценности, роль менеджера, типы предприятий, управление персоналом, факторы.

Зерттеу нысаны-ұйымдастырушылық мәдениеттің тұтастай ұйымның тиімділігіне әсерін зерттеу. Жұмыстың мақсаты ұйымдастырушылық мәдениеттің элементтерін жетілдіру арқылы ұйымның тиімділігін арттыру шараларын негіздеу болып табылады. Ағымдағы зерттеу барысында ұйымдастырушылық мәдениеттің негізгі түрлері және олардың ұйымдастырушылық тиімділікке әсері қарастырылады. Баяу дамып келе жатқан және тез дамып келе жатқан Бизнесінің мәдениетіндегі айырмашылықтарға талдау жасалды, оның негізінде кәсіпорындардың екі түрі де қызметкерлерді нақты тартады: материалдық ынталандыруды, сенімділікті, құрмет пен беделді іздейтіндер немесе жұмысты қоршаған факторлар және материалдық емес ынталандыруды іздейтіндер. . Зерттеу аясында модель мұқият зерттелді. Онда жеті процесс арқылы мәдениеттің ұйымдық тиімділікке әсері сипатталады: ұйымның жеке тұлғалары мен бөліктері арасындағы ынтымақтастық; шешім қабылдау; бақылау; Байланыс; ұйымға берілгендік; ұйымдастырушылық ортаны қабылдау; оның мінез-құлқының негіздемесі.

Тірек сөздер: ұйымдастырушылық мәдениет, тиімділік, ұйымдастырушылық құндылықтар, менеджердің рөлі, кәсіпорын түрлері, персоналды басқару, факторлар.

The object of the study is to study the influence of organizational culture on the effectiveness of the organization as a whole. The purpose of the work is to substantiate measures to improve the efficiency of the organization by improving the elements of organizational culture. The current study examines the main types of organizational culture and their impact on organizational effectiveness. The analysis of differences in the cultures of slow-growing enterprises and fast-growing enterprises was carried out, on the basis of which it was concluded that both types of enterprises clearly attract employees: those who are looking for material incentives, reliability, respect and authority or factors surrounding work, and those who are looking for non-material motivation. As part of the study, the model was thoroughly investigated. It describes the influence of culture on organizational effectiveness through seven processes: cooperation between individuals and parts of the organization; decision-making; control; communication; loyalty to the organization; perception of the organizational environment; justification of their behavior.

Keywords: organizational culture, efficiency, organizational values, manager's role, types of enterprises, personnel management, factor.

Важность организационной культуры для успешного функционирования компании общепризнана во всем цивилизованном мире. Все успешные компании без исключения создали и поддерживают сильную организационную культуру, которая в наибольшей степени соответствует целям и ценностям компании и четко отличает одну фирму от другой. Однако это не означает, что сильная культура является атрибутом крупных компаний. Сегодня одной из главных составляющих успеха любой компании является сильная организационная культура. Успешно развивающиеся компании отличаются высоким уровнем культуры, которая формируется в результате целенаправленных усилий по развитию духа корпорации [1].

Организационная культура - это стратегический инструмент, позволяющий ориентировать персонал на достижение общих целей, мобилизовать инициативу сотрудников, обеспечить лояльность и облегчить общение [2]. Давайте рассмотрим, как основные типы организационной культуры влияют на эффективность работы организации. Одним из важнейших факторов, определяющих производственный успех компании, является ее философия, то есть те основополагающие принципы, на основе которых строится вся деятельность. Целенаправленное формирование ключевых принципов и целей, их официальное провозглашение, реализация руководителями компании и документирование становятся ключом к созданию положительного внешнего и внутреннего имиджа компании и, как следствие, повышению эффективности ее деятельности. Системы таких принципов и целей, стиль ведения бизнеса и взаимоотношения с внешней и внутренней средой компании составляют кредо компании. Для того чтобы внедрить в компанию новую философию, необходимо, чтобы философия стала неотъемлемой частью, во-первых, стиля управления (только тогда можно будет мотивировать персонал в рамках этой философии); во-вторых, взаимоотношений в команде, внутри предприятия (только тогда можно будет перенести новый имидж во внешнюю среду); в-третьих, принципы работы с клиентами и потребителями (на основе которых будет сформулирован слоган компании). Соблюдение принципов новой философии направлено на то, чтобы объединить сотрудников вокруг общих, четко определенных целей и ценностей, стать частью личной мотивации каждого сотрудника и, следовательно, повысить эффективность компании.

Методы. Существуют различные методы формирования и развития организационной культуры. В небольших организациях выбор способа осуществления

формирования и развития остается за руководителем организации, а в крупных организациях для решения этого вопроса создаются специальные структурные подразделения. Однако, как показывают исследования, более 80 % таких структурных подразделений ориентированы в основном на заработную плату и вознаграждение сотрудников за различные услуги предприятию (служба управления персоналом.).

Формирование и развитие организационной культуры связано со следующими моментами: стратегическое мышление организационной культуры; стратегические модели организационной культуры; разделение стратегического этапа организационной культуры; разработка стратегического плана организационной культуры; четкое стратегическое направление организационной культуры; выбор плодотворной стратегии организационной культуры.

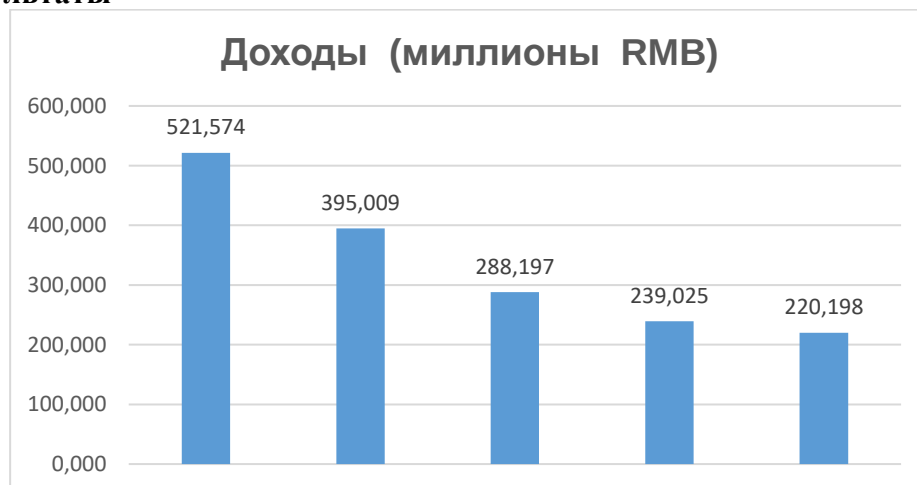
Чтобы понять сущность механизма мотивации персонала в контексте экономики труда, необходимо рассмотреть и проанализировать некоторые классификации теорий мотивации и стимулирования. Ф.У. Тейлор считается основоположником классической теории научного менеджмента. Идеи ученого были просты и сводились к следующим утверждениям: если энергичные работники, которые много работают, обнаружат, что они зарабатывают не больше, чем ленивый работник, у них не будет интереса делать столько, сколько они могут. Уникальность Ф. Метод Тейлора заключался в том, что он значительно увеличивал вознаграждение за высокую производительность.

Анализ организационной культуры и методов ее развития в компании (компания HUAWEI).

HUAWEI - компания по производству и продаже коммуникационного оборудования, компания по коммуникационным технологиям. Миссия HUAWEI: создавать ценность для клиентов; способствовать развитию отрасли; стимулировать экономический рост; способствовать устойчивому развитию; предоставлять мотивированным сотрудникам широкие возможности для роста.

Организационная культура и управление организационной культурой компании HUAWEI. Организационная культура - это интегральная характеристика организации (ее ценности, модели поведения, методы оценки результатов деятельности), данная на языке определенной технологии. Организационная культура - это сложный набор предположений, которые не подтверждены всеми членами конкретной организации и определяют общие рамки поведения, принятые большинством сотрудников организации. Организационная культура проявляется в философии и идеологии управления, ценностных ориентациях, убеждениях, ожиданиях, нормах поведения. Организационная культура регулирует поведение человека и позволяет прогнозировать его реакции в критических ситуациях. Организационная культура - это уникальный культурный образ организации, состоящий из ее ценностей, убеждений, ритуалов, символов и способов ведения дел.

Результаты

Особенности организационной культуры компании "HUAWEI" влияют на эффективность организации: 1. Повышение основной глобальной конкурентоспособности компании "HUAWEI". Сотрудники HUAWEI, как правило, считают, что ресурсы будут исчерпаны и что выживет только культура. Учитывая ограниченные материальные ресурсы предприятий, только опираясь на культурные ресурсы и опираясь на духовную и культурную силу, мы можем преодолеть трудности и добиться развития. Видение HUAWEI заключается в том, чтобы обогатить общение и жизнь людей, предоставить людям самое современное телекоммуникационное оборудование и услуги и стать самым передовым в мире поставщиком телекоммуникационных решений. Миссия состоит в том, чтобы сосредоточиться на проблемах клиентов и обеспечивать конкурентоспособные коммуникации, решения и услуги продолжают обеспечивать максимальную ценность для клиентов, а атрибуты бренда ориентированы на клиента, агрессивны, инновационны, глобальны, открыты, сотрудничают и заслуживают доверия. Хорошая корпоративная культура Huawei в основном отражается в ее основных ценностях, включая удовлетворенность клиентов, трудолюбие, самокритичность, открытость, искренность и надежность, а также командную работу.

Основная компетенция HUAWEI заключается в основном в передовых технологиях, эффективной организационной культуре, организационной структуре и разумных отношениях с клиентами, низких затратах на НИОКР. Эффективная организационная культура обеспечивает внутреннюю основу для согласованного сотрудничества между командами, минимизирует внутренние трения, максимизирует синергию, значительно повышает эффективность управления, повышает конкурентоспособность HUAWEI и способствует развитию HUAWEI

Анализируя различия в культуре между медленно развивающимися предприятиями и быстрорастущими предприятиями, можно сделать следующие выводы:

- медленно растущие предприятия - это предприятия, ориентированные в первую очередь на власть и статус. Связанный с этим страх приводит к гнетущей неопределенности, подчеркивается иерархия, затраты энергии и времени на утверждение собственной позиции могут быть значительными. Возможно, эти предприятия должны быть слишком заняты собой;

- быстрорастущие предприятия, наоборот, больше ориентированы на достижение поставленных задач, сотрудники уверены в себе, они знают, что их достижения учтены и оплачены. Люди хотят совершенствоваться и чему-то учиться. Возможно, у этих предприятий больше времени для работы в полном смысле этого слова;

- оба типа предприятий, очевидно, привлекают сотрудников, которые, в первую очередь, могут быть удовлетворены надежностью, уважением и авторитетом или факторами, окружающими работу, и "ищут мотивацию", мотивированную содержанием работы и собственными достижениями.

Практически каждый член организации регулярно принимает самые разнообразные решения, делая выбор между возможными вариантами своих действий. Индивидуальные решения чаще, чем групповые, оказываются ошибочными, они имеют значительно больший риск ошибок. Проблемы организаций становятся все более сложными и интегрированными. Для принятия решения в таких случаях требуются различные, часто специализированные решения. Именно поэтому в настоящее время все большее число управленческих решений принимается на основе обсуждения с привлечением специалистов разного профиля или созданием специальных групп [3]. Поскольку организационная культура может помочь свести к минимуму разногласия, принятие решений становится более эффективным.

Принятие решений с точки зрения закона необходимого разнообразия будет более эффективным, если в принятии решений будут участвовать не только руководители, но и исполнители, то есть если оно носит коллективный характер. Контроль - это процесс, обеспечивающий достижение цели организации. Это может быть жестким, настойчивым и удручающим. Или он может быть построен на доверии и уважении к исполнителю, быть эпизодическим, незаметным и, следовательно, более эффективным. Коммуникация - это сложный процесс обмена информацией, встроенный во все виды управленческой деятельности [4]. Поэтому коммуникацию называют связующим звеном, что имеет большое значение для успеха организаций. Опросы показали, что 73 % американских, 63 % британских и 85 % японских руководителей считают коммуникацию главным препятствием для эффективности своих организаций [5]. Эти опросы показывают, что неэффективная коммуникация является одной из основных проблемных областей. Глубоко понимая коммуникацию на уровне отдельного человека и организации, необходимо стремиться к снижению частоты неэффективных коммуникаций. Содержание культуры влияет на содержание коммуникаций. Некоторые организации ценят открытое общение, в то время как другие поступают наоборот. Преданность организации и сильная культура укрепляют индивидуальное представление об организации. В этом случае индивид может активизировать свои действия, стремясь помочь организации. Феномен высокой самоотдачи и преданности организации отчетливо виден на японских предприятиях. Проявление этого процесса проявляется в следующих фактах: низкая текучесть кадров; участие в кружках качества; сверхурочная работа; неполное использование отпускных периодов; покупка товаров только у вашей собственной компании; совместное проведение досуга и т.д.

Восприятие организационной среды. Влияет на удовлетворенность работой. Полезно проанализировать, знают ли сотрудники организационную культуру своей фирмы, насколько ясны их цели, чего организация ожидает от них и так далее. Удовлетворенность работой определяется как эффективная реакция на окружающую среду. Это связано с тем, какова система вознаграждения, каковы методы разрешения конфликтов, чего, по мнению сотрудника, организация ожидает от него и насколько он этим доволен [6].

Культура помогает сотрудникам организации действовать осмысленно, обеспечивая оправданное поведение. В организациях, где ценится риск, сотрудник берет его на себя, зная, что в случае неудачи он не будет наказан и что из неудачи будут извлечены уроки на будущее. Для оценки эффективности системы управления (и, следовательно, эффективности организационной культуры), конечной целью которой является создание и продажа продуктов (услуг) на рынке, в полной мере может быть использован показатель ресурсоэффективности - модифицированный показатель ресурсоэффективности, учитывающий, наряду с другими факторами, рыночные финансово-кредитные отношения и инфляционные процессы [7].

Помимо основного обобщающего показателя эффективности, для более полной оценки организационной культуры следует использовать ряд вспомогательных показателей, таких как уровень производственных связей, диапазон управления, степень стабильности персонала и т.д. [8].

Организационные ценности. Организационные ценности играют ведущую роль в корпоративной культуре. Организационные ценности - это идеология управления, отношения, точки зрения и поведение, разделяемые всеми членами предприятия [9]. Именно формирование этих ценностей определяет эффективность организации. Реализация этих ценностей осуществляется по следующим основным направлениям.

1. Цели организации. Прежде всего, любая организация создается для реализации каких-либо целей: удовлетворения рыночного спроса на определенный вид продукции, оказания услуг населению и т.д. Поэтому формирование целей организации - это уже создание особых ценностей, особой культуры с присущей ей эффективностью работы.

2. Лицом к потребителю. Цели организации формируются конкретно потребителем. По статистике, только четверо из ста неудовлетворенных клиентов жалуются. Но каждый из них расскажет примерно десяти друзьям и коллегам о своем неудачном опыте. Таким образом, если мы не сможем должным образом удовлетворить 100 клиентов, мы можем потерять тысячу.

3. Другие статистические данные показывают, что только один из десяти неудовлетворенных клиентов может вернуться. А привлечение нового клиента обходится в пять раз дороже, чем удержание существующего. Уменьшение доли рынка на десять процентов приводит к снижению доли прибыли на 5-8 % [10].

4. Производительность зависит от конкретного человека. Каждый сотрудник рассматривается как генератор идей, источник эффективных инноваций [11]. Поэтому управление персоналом должно основываться на человеческой природе: всем людям нравится чувствовать себя победителями; они очень чувствительны к вознаграждениям и наказаниям; им нужно ощущение жизни и благополучия, поэтому работа должна предоставлять работникам возможность раскрыть свой творческий потенциал; обучение - это основной механизм, с помощью которого люди меняют свое поведение; на человека существенно влияют как внутренние, так и внешние факторы.

Вывод. Здесь в результате столкновения старой и новой культур может возникнуть конфликт как реакция на изменения. Таким образом, возникает необходимость анализа уже существующей организационной культуры с целью прогнозирования реакции компании на внедрение инноваций, а затем планомерного формирования корпоративной культуры, которая поддерживала бы инновации, легко адаптировалась к ним и генерировала бы их сама.

Параметрами культуры организации, которые способствуют эффективности изменений, являются:

- политика поддержки и поощрения творческой активности, рационализации и инновационного духа сотрудников, которая может выражаться как в материальном, так и в финансовом стимулировании, участии сотрудников в выдвижении предложений, так и в возможности морального поощрения, карьерного роста, обучения и т.д.;

- анализ текущего состояния рынка и внутренних возможностей компании, проводимый с целью определения оптимального темпа и ритма адаптивных изменений, для разработки стратегии изменений, ориентированной в первую очередь на приоритетные цели и задачи;

- информирование сотрудников о планах и целях компании и создание заинтересованности в их реализации, чтобы персонал добровольно вносил максимальный вклад в реализацию приоритетных задач. Корпоративная культура отражает большинство явлений социальной и материальной жизни коллектива, доминирующие моральные нормы и ценности, кодекс поведения. Задачи управленческой команды фирмы заключаются в формировании, анализе, управлении и поддержании наиболее эффективной корпоративной культуры.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Агинис, Ч. (2013). Управление производительностью. Эдинбургская школа бизнеса, Университет Хериота-Уотта, Эдинбург, Великобритания.

2. Сделка, Т.Е., Кеннеди, А.А. (2011), Корпоративные культуры: Обряды и правила корпоративной жизни, Аддисон-Уэсли, Реддинг, Массачусетс..
3. Денисон, Д.Р. (2016), Корпоративная культура и организационная эффективность, John Wiley & Sons, Нью-Йорк, Нью-Йорк,
4. Эхтешам, (2017) У.М., Мухаммад, Т.М. и Мухаммад, С.А. Взаимосвязь между организационной культурой и практикой управления эффективностью: Пример университета в Пакистане. Журнал конкурентоспособности.
5. Гоффи, Р., Джонс, Г. (2015), Характер корпорации: Как культура Вашей компании Может создать или разрушить Ваш бизнес, Бизнес Харпера, Лондон,
6. Хейс, А.Ф. (2013). Введение в посредничество, модерацию и анализ условных процессов: подход, основанный на регрессии. Гилфорд Пресс.
7. Хофстеде, Г. (2016). Последствия культуры: Международные различия в ценностях, связанных с работой. Ньюбери-Парк, Калифорния: Сейдж.
8. Линтон, Р. (2012). Культурный фон личности. Нью-Йорк: Эпплтон-Сенчури Крофтс О'Рейли, К.А., Чатман, Дж. и Колдуэлл, Д.Ф. (2016). Люди и организационная культура: Подход к сравнению профилей для оценки соответствия личности Организации. Журнал Академии менеджмента, 34(3), 516.
9. О'Рейли, С.А. III, Чатман, Дж.А. (2019), "Культура как социальный контроль: корпорация, культы и обязательства", в Стау, Б.М., Каммингс, Л.Л. (ред.), Исследования в области организационного поведения, JAI Press, Гринвич, Коннектикут, Т. 8, стр.157-200.
10. Раселис, А.Д. (2010). Влияние организационной культуры на эффективность работы филиппинских банков. Социальные науки Дилиман, 6(2), стр.29-49
11. Рашид, М.З.А., Самбасиван, М., и Джохари, Дж. (2018). Влияние корпоративной культуры и организационных обязательств на производительность. Журнал развития менеджмента, 22(8), 708-728.

ӘОЖ 658

<https://doi.org/10.53355/d5930-0038-4512-w>

ҚР ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕС СЕКТОРЫНЫҢ ПОСТПАНДЕМИЯ КЕЗЕҢІНДЕГІ ДАМУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Казиева Л.Ж., Шаяхметова Ә.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті ҚЕ АҚ, Талдықорған қ.

E-mail: klg768@mail.ru

Бұл мақалада Covid-19 пандемиясының Қазақстанның шағын және орта бизнесіне әсері қарастырылады. Осы мақаланың мақсаты шағын және орта бизнесті дамыту және мемлекеттік қолдау шараларын талдау болып табылады.

Тірек сөздер: Шағын және орта бизнес, пандемия, дағдарыс, экономика, экспорт, сұраныс

В этой статье рассматривается влияние пандемии COVID-19 на малый и средний бизнес Казахстана. Целью данной статьи является анализ развития и меры государственной поддержки малого и среднего бизнеса.

Ключевые слова: Малый и средний бизнес, пандемия, кризис, экономика, экспорт, спрос

This article examines the impact of the COVID-19 pandemic on small and medium-sized businesses in Kazakhstan. The purpose of this article is to analyze the development and measures of state support for small and medium-sized businesses.

Keywords: Small and medium-sized businesses, pandemic, crisis, economy, exports, demand

Шағын бизнес кез-келген мемлекеттің экономикасын дамытудың маңызды сегменттерінің бірі болып табылады, бірақ ол қазіргі кездегі тұрақсыз экономикалық жағдайлардың әсерінен қоршаған орта факторларының әсеріне ұшырайды (экономиканың барлық секторларының өзара тәуелділігі, геосаяси қарама-қайшылықтар, пайдаланылатын материалдар мен ресурстарға бағаның өсуі, өнімге немесе өндіріс технологиясына технологиялық өзгерістердің қажеттілігі, нарықтық баға мен бағалық емес бәсекелестік), ағымдағы және ұзақ мерзімді қаржыландыруға қажеттілік және т.б.) және пандемияның таралуының қазіргі жағдайында неғұрлым күрт көрінгендей, экономикада ғана емес, сонымен қатар өмірдің барлық салаларында практикалық болып табылатын болжанбайтын оқиғаларға осал. Вируспен күресудің жаһандық күш-жігеріне қарамастан, ол медициналық дағдарыстан бастап бизнес дағдарысына дейін кең тарала бастады.

Дағдарыстар ұйымдардың дамуының барлық кезеңдеріне тән және оларды күрделі және белгісіз жағдайларда белсендіруге болады, алайда проблемалардың өсуі, шағын бизнестің мерзімінен бұрын жабылуына дейін, дағдарысты басқарудың тиісті стратегияларының жоқтығын растады, өйткені, әдетте, шағын кәсіпорындар өз клиенттеріне, жеткізушілеріне, қызметкерлеріне қатты тәуелді болады. жаңа құндылықты құрудың бірыңғай тізбегінде – сондықтан бизнес-процестерді уақытша тоқтата тұру жағдайында, оның ішінде логистикадағы сәтсіздіктер, шағын бизнес айтарлықтай жергілікті дағдарыстарға тап болады.

Экономикалық белгісіздіктің шағын бизнеске әсері корпоративті бизнеске қарағанда анағұрлым маңызды. Бұл тұжырымның негіздемесі-шағын бизнестің қызметі нарықтық факторларға жедел жауап беруге бағытталған, бұл бір жағынан нарықтық тенденцияларға көбірек сезімталдыққа әкеледі, бірақ екінші жағынан, оның өліміне әкелетін тез өзгерістерден қорғайтын әлеуеті жоқ бизнеске ұзақ мерзімді қауіп төндіреді.

Шағын және орта бизнес-әлемдік экономиканың маңызды қозғаушы күші. Бірақ коронавирустан кейін қанша компания бұрынғы қалпына тұра алады-қазір ешкім айта алмайды. ЭЫДҰ деректері бойынша, көптеген елдерде ШОБ кәсіпорындарының жалпы санының үштен біріне жуығы пандемия басталғаннан кейін үш ай ішінде банкротқа ұшырауы мүмкін, ал олардың өміршеңдігі дағдарыстан кейінгі кез келген қалпына келтіру үшін шешуші мәнге ие болады: ШОБ-қа жаһандық Жұмыспен қамтудың үштен екісі және әлемдік ЖІӨ-нің жартысы келеді. Дағдарыс кезінде оларды қорғай алмау бүкіл әлемдік экономикаға қауіп төндіруі мүмкін. Коронакризис жағдайында үкіметтер табысқа жету мүмкіндігін арттыру үшін төрт бағытта белсенді шаралар қолдана алады. Біріншісі – ШОБ-тың мемлекеттік қолдауға қол жеткізуін жеңілдету, екіншісі- ШОБ-пен өзара іс-қимылдың тиімді экожүйесін қамтамасыз ету. Үшіншісі-өмір сүру мақсатында қысқа мерзімді қолдау ғана емес, ұзақ мерзімді перспективада тұрақтылық пен бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз ету үшін күшейту. Төртінші-жаңа шынайылық шеңберінде қолданыстағы стратегиялар мен қолдау құралдарын қайта ойластыру.

COVID-19 пандемиясынан туындаған қазіргі экономикалық дағдарыс бұрын-соңды болмаған ерекше, өйткені ол экономиканың көптеген салаларына әсер етті. Олардың көпшілігі клиенттерді және олармен бірге бизнесті жоғалтпау үшін туындаған жағдайларға бейімделуге мәжбүр болды

Бұл ретте, ең алдымен экономикалық дағдарыстан ШОБ секторы зардап шекті. ЭЫДҰ елдерінде жұмыс орындарының 60% - ы және ЖІӨ-нің 50-60% - ы ШОБ-қа тиесілі екенін ескере отырып, осы елдердің үкіметтері отандық бизнесті қолдауға айтарлықтай күш жұмсады. Негізгі шаралар төлем қабілеттілігін қалпына келтіруге, ішкі сұранысты ынталандыруға, банкроттық рәсімдерін жеңілдетуге және бизнесті тез және кедергісіз қайта бастауға жағдай жасауға бағытталған.

Қазақстан экономикасындағы ШОБ үлесі ЖІӨ-нің 30,8% - ына жетеді және 3,3 млн адамды жұмыспен қамтамасыз етеді, бұл жұмыспен қамтылған халықтың жалпы санының 37% - ын құрайды. Өнім шығарудың ең көп үлесі (88%) шағын (15-100 адам) және орта (101-

250 адам) кәсіпорындарға тиесілі, бұл ретте олар жұмыс істеп тұрған ШОБ субъектілерінің 20% - ын ғана құрайды. ШОБ $\frac{1}{4}$ субъектілері мен жұмыспен қамтылғандардың жартысына жуығы Алматы мен Нұр-Сұлтанда жұмыс істейді. ШОБ субъектілерінің $\frac{2}{3}$ -і және жұмыспен қамтылғандардың жартысы еңбек өнімділігі төмен салаларда ұсынылған: көтерме сауда, ауыл шаруашылығы, қызмет көрсету салалары. ШОБ секторын қалпына келтіру және кәсіпорындардың тоқтап қалуына жол бермеу, сондай-ақ жұмыссыздықтың өсуі міндеттері мемлекеттің экономикалық саясатында ең басым болып отыр [1].

Пандемия салдарынан әлем елдерінде шағын және орта бизнестің қызметі тоқтап, кейбірі күнделікті табысын жоғалтса, ал кейбірі банкроттық жағдайдың алдында тұр. Халықаралық еңбек ұйымының мәліметінше банкроттық жағдайдың алдында тұрған кәсіпорындардың саны – 436 миллионнан асып түседі.

ШОБ өкілдерін қолдау, көмек көрсету кез-келген мемлекеттің негізгі басымдықтарының бірі. Өйткені, Дүниежүзілік банктің мәлімдеуінше, әлемдік бизнестің 90%-ын шағын және орта бизнес өкілдері құрайды. Business Insider порталының айтуы бойынша, табиғи апаттар ШОБ-тың 40%-ының банкрот болуына әкеп соғады екен.

Вирусқа қарсы күресте алғашында адам денсаулығы мен оның өмірі үшін шаралар жүргізілген болса, енді экономиканы сақтап қалу үшін жанталас басталды. Көптеген мемлекеттер өздерінің стратегиялық және тактикалық жоспарларын қайта қарастырып, елдегі шағын және орта бизнесті сақтап қалу үшін және жұмыссыздық пен әлеуметтік мәселелерді ушықтырмау мақсатында түрлі бағдарламалар жасақтап шығаруда.

Коронавирустық пандемия кезінде ШОБ қолдау:

- Кредиттік кепілдіктер;
- Жеңілдікті несиелер;
- Жеке медициналық мекемелердің медициналық қызметтерге арналған шығыстарын өтеу;
- ШОБ тікелей субсидиялу;
- Жұмыскерлерді жұмыстан босатқысы келмейтін ШОБ қолдау;
- Салықтық жеңілдіктер.

Қазір шаралар тізімі кеңейтілген. 1 қыркүйектегі халыққа Жолдауында Президент Қасым-Жомарт Тоқаев экономиканың зардап шеккен секторларындағы барлық ШОБ кредиттері бойынша пайыздық мөлшерлемелерді жылдық 6% - ға дейін мемлекеттік субсидиялауды қамтамасыз етуді тапсырды. Ол төтенше жағдай енгізілген кезде 16 наурыздан бастап 12 айлық кезеңді қамтуы керек. Бұдан басқа, экономиканың неғұрлым зардап шеккен секторларында бизнес үшін айналым қаражатын толықтыру бағдарламасы кеңейтіледі. Ол 2020 жылы аяқталады деп жоспарланған болатын, бірақ мемлекет басшысы оны қамтуды кеңейте отырып, 2021 жылдың соңына дейін ұзартуды тапсырды. Қаражат 200 млрд теңгеге ұлғайтылып, бағдарламаның жалпы көлемін 800 млрд теңгеге дейін жеткізеді, бұдан басқа, жұмыспен қамтуды қолдау маңызды болып қала береді. Дағдарыс кезінде ең көп зардап шеккен салалардағы бизнес үшін олар жалақы қорына жүктемені азайтады. Бюджеттен тыс қорларға еңбекақы төлеуден түсетін аударымдар жыл соңына дейін жойылуға тиіс.

Барлық компаниялар нарықтағы белгісіздік жағдайларына тез бейімделуі керек, ал ШОБ ірі компаниялармен салыстырғанда әсіресе осал. Бұл осалдық үш факторға байланысты.

1 - Тұтынушылық сұраныстың күрт төмендеуі кезеңінде өмір сүру үшін жеткіліксіз қол жетімді өтімділіктің төмен көлемі. Мысалы, ЭЫДҰ сауалнамасының деректері бойынша ШОБ кәсіпорындарының жартысынан астамы кірістердің күрт төмендеуіне тап болды, ал операциялық қызметті қолдау үшін қолжетімді резервтер 2 айдан аз уақытқа жетеді. АҚШ-та ШОБ кәсіпорындары орта есеппен 27 күнге ғана бос ақша қорына ие. Қазақстанда жағдай ұқсас.

2 - Икемді емес жеткізу тізбектері және операциялық процестер. Шағын көлемді болғандықтан, ШОБ кәсіпорындары көбінесе пандемия салдарынан қатты зардап шеккен

және ұзартылған жеткізілім тізбегіне тәуелді, ал компания менеджменті бұған айтарлықтай әсер ете алмайды немесе ағымдағы кезеңде тез өзгерте алмайды. Сондай-ақ, олардың жұмыс процестерін қатаң санитарлық-эпидемиологиялық стандарттарға сәйкестендіру әлдеқайда қиын. Мұның бәрі, сайып келгенде, өзіндік құнның өсуіне және бәсекеге қабілеттіліктің төмендеуіне әсер етеді.

3 - Ең көп зардап шеккен секторлардағы ШОБ-тың диспропорциялық өкілдігі. Кейбір секторлар пандемиядан әлдеқайда көп зардап шегеді және оларды қалпына келтіру кезеңі ұзағырақ болады. Бұл салаларға туризм, тамақтану, сауда, ойын-сауық және басқа да қызметтер жатады. ЭЫДҰ деректеріне сәйкес, осы секторлардағы ШОБ үлесі экономикадағы ШОБ-тың орташа үлесінен әлдеқайда жоғары, жалпы кіріс көлемінің шамамен 60-70% - ы.

ШОБ дамушы елдерде жалпы жұмыспен қамтудың 45% - дан астамын қамтамасыз етеді, ЭЫДҰ елдерінде үлесі әлдеқайда жоғары, шамамен 70%. Сұраныстың кенеттен, күрт жоғалуы ШОБ-тің жұмыс істеу қабілетіне айтарлықтай әсер етеді, жұмыссыздық артады. Шағын және орта бизнесті қорғауға қабілетсіздік жалпы экономикаға әсер етеді және экономиканың кез келген қалпына келу жылдамдығына қауіп төндіреді. Біріншіден, адамдар кірістердің жоғалуына және белгісіздіктің жоғарылауына тап болғандықтан, шығындар мен тұтынудың төмендеуі ірі компанияларға жан-жақты әсер етеді. Сол сияқты дағдарыс экономикалық дамудың аймақтық күш-жігеріне күмән келтіруі мүмкін [2].

Қолданыстағы қолдау шаралардың тиімділігін арттыру үшін төрт бағытты ұсынуға болады. Олар күш-жігердің тиімділігін арттыру үшін өте маңызды болуы мүмкін. Алғашқы екеуі пандемияға тез арада жауап беруге арналған, ал соңғы екеуі-болашақта бизнеске қалай көмектесуге болатындығы.

1. ШОБ-тың мемлекеттік қолдауға қол жеткізуін жеңілдету. ШОБ-тың қолдау бағдарламаларына қатысуын кеңейту және олардың тиімділігін арттыру үшін мемлекеттік органдар қолдаудың дұрыс шараларын бірлесіп айқындауға, өтінімдер беру және уақтылы көмек алу процестерін оңайлатуға көмектесе отырып, олармен тікелей жұмыс істеуі тиіс. Мұндай іс-шараларды табысты өткізген елдер, әдетте, ШОБ-пен өзара іс-қимыл жасау үшін бірыңғай терезе құрады. Мысалы, Австралия Үкіметі ШОБ үшін қолжетімді қолдау шаралары туралы ақпараты бар арнайы веб-сайт құрды және арнайы колл-орталықты іске қосты. Бұл тез кері байланыс алуға және қолдау шараларын бейімдеуге мүмкіндік берді.

Ең өзекті қолдау туралы ақпарат алғаннан кейін компаниялар оған тез қол жеткізуді қамтамасыз етуі керек. Мысалы, көбінесе күрделі өтінімдерді қажет ететін гранттар мен несиелер алу процестері, әсіресе бұл үшін бөлінген ресурстары жоқ ең кішкентай кәсіпорындар үшін кедергі болуы мүмкін. Әкімшілік процестерді оңайлата отырып, үкіметтер ШОБ-тың көмек бағдарламаларына қатысуын кеңейте алады. Мысалы, Канада бизнесті дамыту Банкі (BDC) шағын бизнеске 100 000 долларға дейін несие ұсынды, оны өтініш пен мақұлдаудан бастап 48 сағат ішінде онлайн режимінде алуға болады.

2. ШОБ-пен өзара әрекеттесудің тиімді экожүйесін қамтамасыз ету. Бұл көрсетілетін қолдау шараларының тиімділігін едәуір арттыруы мүмкін. Қажетті алғашқы қадамдарға әр түрлі тараптардың мүдделерін ескеру, ақпараттың қол жетімділігін арттыру және сұраныс пен ұсынысты нақты түсіну, яғни қанша ресурстар қажет және қанша қаражат бар екенін есептеу кіреді.

Сонымен қатар, бұл жүйе көрсетілген шаралардың әсерін мұқият қадағалайтын, бизнестен үнемі кері байланыс алатын, тәсілдерді бейімдейтін және Үкіметтің шешімдерін ұсынатын бақылау орталығы ретінде әрекет ете алады. Қазіргі уақытта көптеген үкіметтер прогресті әрдайым қадағалай алмайды, бұл бағдарламалардың тиімділігін арттыру үшін түзету шараларын қабылдау қабілетін шектейтін "соқыр" аймақтарды тудырады. Сонымен қатар, бұл жүйе ШОБ-тің салалық және аймақтық деңгейдегі мемлекеттік қолдау бағдарламаларына қатысуы туралы ақпарат береді; бұл түсінік экожүйе аясында тиісті мүдделі тараптарды жұмылдыру үшін маңызды.

3. Өмір сүру мақсатында қысқа мерзімді қолдау ғана емес, ұзақ мерзімді перспективада тұрақтылық пен бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз ету үшін әрекеттерді күшейту. Экономиканы қалпына келтіру жылдамдығы ағымдағы ынталандыру шаралары аяқталғаннан кейін ШОБ-тың қайта туылу және қалыпты операциялық қызметке оралу қабілетіне байланысты болады. Мемлекеттік органдар өз назарын ШОБ үшін ұзақ мерзімді перспективада барынша әсер ететін негізгі үш мәселеге: жергілікті нарыққа қолжетімділікті қамтамасыз етуге, экспорттық нарықтарға шығу бойынша қолдауға және еңбек өнімділігін арттыруға аударуы тиіс.

Біріншіден, мемлекеттік сатып алулардағы шағын және орта бизнестің үлесі барлық дерлік елдерге қарағанда төмен болып қалуда. Үкіметтер бүгінгі таңда ШОБ-тың Мемлекеттік сатып алуға қатысуын шектейтін Әкімшілік рәсімдер мен талаптарды жеңілдетуі мүмкін.

Екіншіден, кәсіпорындар жаһандық өндіріс тізбектеріне біріктірілген кезде белсенді дамуда. Пандемия жеткізу тізбегі мен халықаралық сауданы бұзды, ал ШОБ-тің бұзылған тізбектерді өздігінен қалпына келтіруге мүмкіндігі жоқ. Осыған байланысты шағын және орта кәсіпорындарды "интернационалдандыруды" Ұлттық экспорттық стратегиялардың негізгі элементтерінің бірі ретінде айқындау аса маңызды.

Соңында, өнімділікті арттыру бағдарламалары ШОБ-ты дамыту және оның халықаралық деңгейде бәсекеге түсу қабілеті үшін маңызды мәнге ие болады. Көптеген компаниялар дағдарысты еңсерген кезде, мысалы, электрондық коммерцияның жылдам шешімдерін енгізу арқылы, олардың тиімділігін одан әрі арттыру және олардың өмір сүруін қамтамасыз ету үшін инновациялар мен цифрландырудың өткір қажеттілігі бар. Үкіметтер өсімнің мөлшеріне, секторына және әлеуетіне қарай нақты басымдықтар қоя отырып, ШОБ үшін өнімділікті арттыру бағдарламаларын енгізуді жеделдетуге көмектесе алады. Мұнда тиімділікті жақсартудың жоғары әлеуеті бар.

4. Жаңа шындық аясында қолданыстағы стратегиялар мен қолдау құралдарын қайта қарастыру. Үкімет қолданыстағы стратегияларды қайта қарастыруды және оларды жаңа шындыққа бейімдеуді қарастыруы мүмкін. Мұнда үш бағыт бойынша ойлану керек.

Біріншіден, мемлекет басым секторларды анықтап, пандемиядан зардап шеккендерге қолдау көрсете алады, бірақ осы салаларға арнайы көмек түрлерін енгізу арқылы тез қалпына келтіруді (мысалы, техникалық қызмет көрсету және құрылыс) жоспарлап отыр. Мұндай тәсіл эпидемиологиялық жағдайдың нашарлауы үшін экономикалық белсенділікті минималды тәуекелмен арттыруға көмектеседі. Тұтастай алғанда, әрбір сектор үшін оның ерекшелігі мен ұзақ мерзімді даму перспективаларын ескеретін шараларды көздеу орынды.

Екіншіден, үкіметтер айтарлықтай өсу әлеуеті бар жоғары өнімді және инновациялық компанияларды қолдау бойынша күш-жігерді жеделдете алады. Біздің талдауымызға сәйкес, бұл санатқа көптеген елдерде ШОБ-тың бар болғаны 2-3% - ы тиесілі, бірақ дәл осы компаниялар ШОБ-тың экономикасы мен жұмыспен қамтылуының 60% - дан астамын қамтамасыз етеді. Көбінесе қолдау шаралары барлық ойыншыларға бағытталған, мемлекеттің осы компанияларды анықтай білуі және оларға кірістердің өсуі мен жұмыс орындарын құру бойынша қарсы міндеттемелер жағдайында көмектесу шешуші болады. Мақсатты және масштабталатын техникалық қолдау Бағдарламалары және өнімдік инновацияларға, цифрландыруға және жаңа бизнес-модельдерді құруға бағытталған ұлттық платформаларды іске қосу болашақта аса маңызды.

Сонымен, үкіметтің жауабы жұмыс істеп тұрған компаниялардың өмір сүруін қолдауға бағытталған болса да, бұл күш-жігерді кәсіпкерлік мәдениетін дамыту және ШОБ-ты одан әрі дамыту мақсатында нақты коммуникациялық науқан толықтыруы керек.

Шағын және орта компаниялар дағдарыстан кейінгі кезеңдегі экономикалық қалпына келтірудің өмірлік қозғалтқышы болып табылады және көптеген үкіметтер мұны түсініп, пандемияға қарсы ынталандыру бағдарламаларын жүзеге асырды. Келесі қадам-ұзақ мерзімді перспективада ШОБ-ты жедел қалпына келтіруге және өсіруге көмектесетін жаңа шындықты ескере отырып, кешенді тәсілді қамтамасыз ету.

Қазіргі әлем үлкен көлемдегі дағдарысты бастан кешуде, ол оған дайын болған жоқ, тіпті бір жылға жуық уақыт өтсе де, пандемиядан туындаған жергілікті, жекелеген дағдарыстарды қалпына келтірудің тиімді стратегиялары туралы ұсыныстар жоқ, бұл шағын бизнестің дағдарыстық мінез-құлқын зерттеудегі қауіп-қатерден гөрі белгісіздік туралы тұжырым жасайды [3].

Жалпы алғанда, қазіргі жағдайда неғұрлым күрделі экономикалық проблемаларға тап болған экономика салаларында ШОБ үлесі өте жоғары-бұл автомобиль жасау, құрылыс, көтерме және бөлшек сауда, әуе көлігі, қонақ үй бизнесі, тамақтану, жылжымайтын мүлік және тұтынушылық қызметтер. Бұл ретте пандемия шағын бизнестегі бизнес-процестерді айтарлықтай өзгертуге мүмкіндік берді. Осылайша, электрондық коммерцияның өсуі байқалды-2020 жылдың қаңтарынан сәуіріне дейін бұл нарықтың көлемі 27% - ға өсті. Қазіргі жағдайдың ерекшелігі-мемлекеттер мен жергілікті үкіметтер (және, әрине, денсаулық сақтау жүйелері) пандемия дағдарысына жеткілікті дайын емес, көбінесе дайындық үшін ресурстар мен уақыт жоқ болды. Пандемия кезінде зардап шекпейтін мекемелер мен ұйымдарды табу қиын. Жалпы, үкіметтің ұсынылған дағдарысқа қарсы пакеті, әлемнің басқа елдеріндегі сияқты, салықтық ынталандырудың әртүрлі шараларын, қаржылық қолдау шараларын, әкімшілік жүктемені азайту шараларын қамтыды. Тұтастай алғанда, дағдарыс кезіндегі шағын кәсіпорындар қызметінің қаржылық құрамдас бөлігі олардың өз қызметінің тиімділігіне қарағанда қаржыландыруға көбірек тәуелді екенін көрсетеді, бұл шағын бизнесті қолдаудың мемлекеттік бағдарламалары, оның жұмысшыларын жұмыспен қамтамасыз ету дағдарысты басқарудың маңызды элементіне айналады деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Влияние COVID-19 на ключевые сектора экономики Казахстана // <https://home.kpmg/kz/ru/home/insights/2020/05/covid-key-economy-sectors.html>
2. Кризис пандемии привел к темпам экономики Казахстана уровня середины 1990-х. Что будет дальше? // <https://inbusiness.kz/ru/news/27477>
3. Негативное влияние COVID-19 на экономику Казахстана – крупнейшее по масштабу за два десятилетия: Доклад Всемирного банка// <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/press-release/2020/07/22/the-covid-19-shock-to-kazakhstans-economy-largest-in-two-decades-world-bank-report>

ӘОЖ 150.113

<https://doi.org/10.53355/r0288-3118-1066-i>

ҚАЗІРГІ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ МЕН СПОРТТЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ, ОНЫҢ НЕГІЗГІ ТҮСІНІКТЕРІ

Калтаев А.А.

«Дене шынықтыру және спорт» мамандығының 2 курс магистранты

Ғылыми жетекшісі: **Абишев Н.А.**, д.п.н., профессор

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

E-mail: Abishev.47@mail.ru

Мақалада дене шынықтыруды мәдениеттің жалпы теориясы тұрғысынан зерттеу мәселелері қарастырылады.

Тірек сөздер: салауатты өмір салты, дене шынықтыру, тенденциялар, мәні, құрылымы, түсінігі.

В статье рассматриваются проблемы изучения физической культуры с позиции общей теории культуры.

Ключевые слова: здоровый образ жизни, физическая культура, тенденции, сущность, структура, понятие.

The article deals with the problems of studying physical culture from the perspective of the general theory of culture.

Keywords: healthy lifestyle, physical culture, trends, essence, structure, concept.

Дене тәрбиесі - жеке тұлғаны жан-жақты және үйлесімді дамытуға, оның денсаулығын нығайтуға, еңбек ету мен әскери қызметті атқаруға даярлауға бағытталған қоғам мен адамның жалпы мәдениетінің бір бөлігі.

Бұл көптеген және әр түрлі құрамдас бөліктер мен түсініктерден тұра-тын өте күрделі және сан-салалы қоғамдық құбылыс. Дене тәрбиесі өмірлік маңызды қозғалыс дағдыларын (жүру, жүгіру, жүзу және т.б.) қалыптас-тыруды, жан-жақты дене қабілеттерін (күш, шыдамдылық, жылдамдық, иілгіштік және басқалар) дамытуды қамтамасыз ететін арнайы педагогикалық процесс. Ол мектепке дейінгі мекемелерде, мектептерде, арнайы орта және жоғары оқу орындарындағы мемлекеттік оң бағдарламаларының (отбасылық дене тәрбиесінен бөтен) негізінде жүзеге асырылады және көп жағдайда қоғамдағы дене тәрбиесі мен ондағы салауатты өмір салтын қамтамасыз етеді.

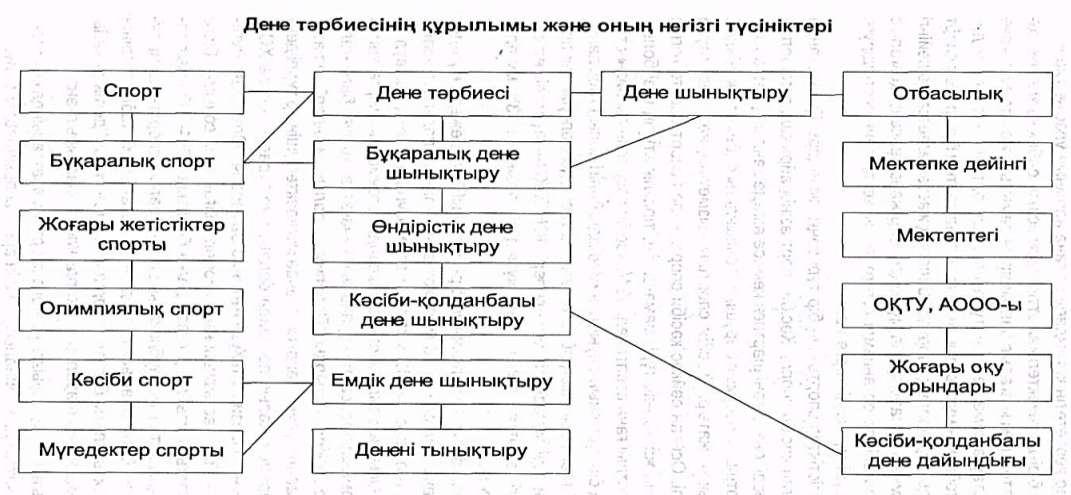
Мектепке дейінгі мекемелер мен оқу орындарындағы дене тәрбиесінің бағдарламалық мазмұны өзінің арнайы ерекшеліктеріне ие және ол бәрінен бұрын балалардың, жеткіншектердің, студенттердің денсаулығын, денесінің қалыпты дамуын, дене даярлығының қажетті деңгейін қамтамасыз етуге бағытталған.

Дене тәрбиесінің аталған құрамдас компоненттері (денсаулық, дене дамуы, дене дайындығы) өзара тығыз байланысты және жеткіншектер мен жастардың жеке тұлғасын олардың өмірлік және функционалдық жағдайын (бой, салмақ, өкпенің сиымдылығы, аяқ-қолдардың үйлесімді қатынасы және т.б.) қалыптастырып дамытуда жетекші фактор болып табылады.

Дене тәрбиесінің екінші бір маңызды және көп қырлы компоненті спорт-тағы қол жеткен жетістіктерді көрсетуге бағытталған жарысушылық қызмет - спорт болып табылады [1,2,3].

Спорттық жетістіктер көп жылдық дайындықтың нәтижесінде қамта-масыз етіледі, онда адамның психикалық және дене мүмкіндіктері барынша көрініс береді. Спорттың көптеген түрлері бар, бірақ біз оның негізгі категорияларына ғана тоқталмақпыз. Бұл бәрінен бұрын халықаралық Олимпиадалық комитет басқаратын Олимпиадалық спорт.

Жоғары жетістіктер спорты Олимпиадалық спорт секілді спорттың әр түрінен өткізілетін дүние жүзінің чемпионаттарында, Олимпиадалық ой-ындарда және өзге де халықаралық жарыстарда (Азия ойындары, Дүние жүзінің, Еуропаның, Азияның кубогі және басқалар) ұлттық команданың құрамында өнер көрсететін қоғамдағы аз ғана адамның үлесіне тиеді.

Қоғам үшін бірінші кезектегі қажеттісі тұрмыс пен еңбек қызметіне керек дене қасиеттері мен қозғалыс дағдыларын дамытып, жетілдіруге және бір қалыпта ұстауға көмектесетін тұрғындардың әртүрлі әлеуметтік де-мографиялық тобының мұқтаждығын қанағаттандыратын бұқаралық спорт болып табылады. Бұқаралық спортпен балалық жастан егде жасқа дейінгі кез-келген адамның айналысуына мүмкіндігі бар және белсенді қозғалыс қызметінің нәтижесінде организмді өзгертуге, жеке тұлғаны жетілдіруге әсер ететін елеулі мүмкіндіктерге ие.

Жоғары жетістіктер спортының бір түрі соңғы жылдары Қазақстанда да дами бастаған *кәсіби спорт*. Кәсіби спорт өзінің айрықша өзгешелігімен ерекшеленеді, оның мәні шартпен немесе өзгеде заңды құжаттармен бекітілетін спортшы мен жұмыс берушінің арасындағы еңбек ету жөніндегі өзара байланыста жатыр. "Кәсіби спортшы қызметінің нәтижесі тауар түрінде көрінеді, осыған сәйкес кәсіби спортшы деп спорт әдетте негізгі еңбек қызметінің жалғыз-ақ түрі, мамандығы, тіршілік етудің көзі болып табылатын спортшы ғана есептеледі" [4]. Кәсіби спорттың өзі бизнестің, коммерцияның бір түрі, ойын-сауықтың маңызды бөлігі болып табылады. Өтіп кеткен XX ғасырдың, жаңа басталған XXI ғасырдың әлеуметтік проблемаларының бірі мүгедектік мәселелері. ЮНЕСКО-ның мәліметтері бойынша қазіргі уақытта жалпы дүние жүзіндегі халықтың 13% мүгедек болып есептеледі.

Жер бетіндегі әрбір 10 тұрғынның біреуі қайсыбір дәрежеде мүгедек болып табылады, жыл сайын 20 миллион адам зақым алады, жол-көлік оқиғаларының нәтижесінде 12 миллион адам мүгедектікке ұшырауда [5]. Осыған байланысты адамдарды әлеуметтік өмірге қайта қосу ісінде қоғамның парасатты сұранысын қанағаттандыруға бағытталған *мүгедектер спорты* құрылды. "Паралимпиадалық ойындар" деп аталатын Олимпиадалық ойындарды қосқанда мүгедектер үшін әр түрлі деңгейдегі халықаралық жарыстар пайда болды. Бұл туралы көзінде ХОК-тың (МОК) бұрынғы Президенті Хуан Антонио Самаранч: "Олар бізге мүгедектер спортын ұйымдастыруды ғана үйретіп қойған жоқ, сонымен бірге шынайы парасаттылықты да үйретті" деген болатын. 2001-2005 жылдарға арналған Қазақстан Республикасында бұқаралық спортты дамытудың Мемлекеттік бағдарламасының "дене және ақыл-ой қабілеттерінің дамуында ауытқушылығы бар адамдарға арналған спорт" деген арнайы бөлімінде төмендегідей шаралар қамқорлықпен қарастырылған:

1. Дене шынықтыру-сауықтыру және спорт ғимараттарында мүгедек-тердің жаттығумен айналысуы үшін арнайы орындарды бөлу.
2. Мүгедектердің дене шынықтыру-сауықтыру клубы туралы үлгі ережені жасап, бекіту
3. Мүгедектерді бастапқы да қалпына келтірудің, оның ішінде ден саулық сақтау мекемелері үшінде қалыпқа келтіру, бағдарламасын жасау.
4. Мүгедектердің арасында спорттық жарыстарды өткізу, халықаралық жарыстарға қатысу (9, 9-10 бет), бұл қазіргі кезде жүзеге асуда.

Өзінің атауымен-ақ *бұқаралық дене шынықтыру* қоғамдағы өзінің орнын анықтап отыр: - Қазақстан Республикасы тұрғындарының көпшілік бөлігін дене жаттығуларымен, туризммен, шынығумен және дене шынықтырудың өзге де түрлерімен айналысуға тарту;

- салауатты өмір салтын қоғамда баянды ету;
- еңбек өнімділігін және басқаларды арттыру[6,7,8].

Оның негізгі құрамдас бөліктерінен мыналарды ерекше бөліп айтқан жөн:

- мектептегі сыныптан тыс дене шынықтыру жұмыстарын;
- білім беру жүйесіндегі оқудан тыс кездегі дене шынықтыру түрлері;
- өндірістік дене шынықтыру;
- емдеу-сауықтыру дене шынықтыруы;
- кәсіби-қолданбалы дене дайындығы[9,10].

Кәсіби-қолданбалы дене дайындығы (КҚДД) - бұл адамды белгілі бір еңбек "қызметі мен әскери қызметке дайындауға бағытталған дене тәрбиесінің әдістері мен құралдарының жиынтығы.

Адамның өндірістік қызметі үнемі организм үшін қолайлы экологиялық және өзге де факторлармен сипаттала бермейді (айқай-шу, діріл тербеліс, т.б.). Бұлардың барлығы жұмыс қабілеттілігі мен еңбек өнімділігінің төмендеуіне әкеп соғады /36, 37, 38, 39, 40/.

Түрліше кәсіптер адамның дене және қозғалыс қабілеттерінің жоғары болуын қажет етеді. Бұлар КҚДД арқылы қамтамасыз етіледі. Оның мақсаты нақты кәсіби қызметке жеке тұлғаның дене және психикалық жағынан дайын болуына қол жеткізу /41, 42, 43/.

Бір мақсатқа бағытталған дене шынықтыру бұл ретте кәсіпке үйренуді шапшаңдатуға, еңбектің тиімділігіне қол жеткізуге, кәсіби науқастану мен жарақаттанудың алдын алуға, белсенді демалыс есебінен жұмыс қабілеттілігін қалпына келтіруге себепкер болады [11]. КҚДД-ы бұдан бөтенде кәсіби қолданбалы деп аталатын дене қасиеттері (шыдамдылық, күш, жылдамдық) мен жеке тұлғаның қасиеттерін, қолдан-балы іскерліктер мен дағдыларды (жүзу, шаңғымен жүру, альпинизм, ту-ризмнің түрлері және басқалар) қалыптастырады. Нәтижесінде, КҚДД-ны адам дене шынықтыруының бір бөлігі есебінде экономикалық категорияға жатқызуға болады.

Емдік дене шынықтыру- бұл өндірістегі бірқалыптылық, газдану, тар-сыл-гүрсіл, діріл және т.б. секілді факторлардың адам организміне әсер ететін жағымсыз әсерлерін жоюға, организмнің өз жұмысын бәсеңдеткен қозғалыс және өзге де функцияларын қалпына келтіруге бағытталған сылап-сипау, су және өзге де процедуралардың, дене жаттығуларының жиынтығы. Емдік дене шынықтыру негізінен емдеу дене шынықтыру кабинеттерінде, емханалар мен санаторийлерде, сонымен бірге дене шынықтыру-сауықтыру және қалыпқа келтіру орталықтарында жүзеге асырылады.

Дене шынықтырудың келесі бір құрамдас бөлігі - *денені шынықтыру*. Бұл ретте сонымен бірге дене шынықтырудың түрлері мен құралдарын пайдалану, бос уақытты тиімді пайдалану, қажеттілікті қанағаттандыру үшін адамның негізгі кәсіби қызметінің түрлерінен кейін белсенді демалу, оның жүйкесін босаңсыту үшін табиғи күштерді пайдалану қажет.

Дене тәрбиесі бұдан бөтенде жеке тұлғаны қалыптастыратын жалпы мәдениеттілік, адамгершілікті, эстетикалық және өзге де функцияларға ие. *Спорттың қызметі* әлеуметтік құбылыс есебінде жан-жақты және адам тіршілік - қызметінің түрліше аспектілермен байланысты. Адамның спорттық әрекеттері мен жарыстық қызметтері дене және психикалық қабілеттерінің деңгейін арттыруға себепкер болады. Адамның өз денесін жетілдіруі, жарыстардың көрермендерді көптеп тартуы және басқалар қоғамға жағымды әсер ететіндігі жалпы белгілі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Межуев В.М. Национальная культура как понятие и явление. // Библиотекосведение.-1999.-№2.- С.15-27.
2. Бальсевич В.К. Физическая культура для всех и для каждого.- М.:Физкультура и спорт, 1988.-208с.
3. Быховская И.М. Человеческая деятельность в социокультурном измерении: традиции и современность.- М.: РИО ГЦОЛИФК. 1993.- С.66.
4. Каган М.С. Человеческая деятельность.- М.: Политиздат, 1974.- С.201-202.
5. Таникеев М.Т. Социология физической культуры и спорта.- Алматы. Ғылым, 1994.-151с.
6. Пономарев Н.И. Теоретические проблемы физической культуры и спорта в свете материалов XXVII съезда КПСС // Теория и практика физической культуры.-1986.-№6.- С.5-6.
7. Круглова Л.К. Основы культурологи: Учебник для ВУЗов. - СПб., 1995.-220с.
8. Потапов И.А. Культура здоровья. - Алматы: КазАСТ, 2006.-109с.
9. Жарикбаев Ж. Этнопсихология. - Алматы: КНПУ им. Абая, 2002.-178с.
10. Тулегенов Ж.М. Внедрение казахских национальных форм и средств физического воспитания в современный педагогический процесс: 13.00.01. - Алма-Ата, 1982.-142с.

11. Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. - Алма-Ата: Наука, 1966.-С.376.

12. Кульназаров А.К. Об итогах выступления Казахстанской спортивной делегации на XXIX олимпийских играх 2008 года в Пекине (КНР), и задачах по подготовке национальных сборных команд к XXX летним олимпийским играм 2012 года в Лондоне. // Вестник физической культуры ННПЦ РК.-2008.-№2.- С.31-36

ӘОЖ 541.124

<https://doi.org/10.53355/r8869-9478-9632-j>

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАҢДЫ ТҮЛҒАЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Карасаева А.Б., з.ғ.м., аға оқытушы

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: adiyuwa@mail.ru

Биыл біздің қастерлі Тәуелсіздігімізге 30 жыл толады. Тарих тұрғысынан алсақ, отыз жыл деген көзді ашып жұмғандай уақыт. Дегенмен, бұл біздің мемлекет, халық үшін қиындығы мен қуанышы, дағдарысы мен дамуы алмасып келеді жатқан тұтас дәуір десем де болады.

1991 жылдың 16 желтоқсанында «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық заңы қабылданды. Осы уақыттан бастап республика егеменді, демократиялық мемлекет мәртебесіне ие болып, өз территориясында өкімет билігін толық иеленіп, ішкі және сыртқы саясатын дербес белгілеп, жүргізе бастады.

1995 жылы 30 тамызда қабылданған Ата Заңымыз арқылы Қазақстан халқы мемлекетті құрды, оны басқарудың, құрылымының түрлерін, әлеуметтік-экономикалық құрылыстың негіздерін, адам мен азамат мәртебесін белгіледі. Қазақстан Республикасының Конституциясы және Қазақстан Республикасы Азаматтық Кодексіне сәйкес құқықтар мен міндеттердің иесі болу, тек дербес жеке тұлғаларға ғана емес, сонымен қатар заңды тұлғаларға да тән.

Тірек сөздер: азаматтық құқық, заңды тұлға, құқықабілеттілік, меншік, коммерциялық заңды тұлға

В этом году исполняется 30 лет нашей великой независимости. С точки зрения истории, тридцать лет-это то время, когда мы только открываем глаза. Тем не менее, это целая эпоха, в которой трудности и радости, кризис и развитие сменяются для нашего государства, народа.

16 декабря 1991 года был принят Конституционный закон «О государственной независимости Республики Казахстан». С этого времени республика приобрела статус суверенного, демократического государства, стала самостоятельно определять и проводить внутреннюю и внешнюю политику, полностью располагая властью на своей территории.

Благодаря принятому 30 августа 1995 года закону, народ Казахстана создал государство, определил виды его управления, структуры, основы социально-экономического строительства, статус человека и гражданина. Обладание правами и обязанностями в соответствии с Конституцией Республики Казахстан и Гражданским Кодексом Республики Казахстан присуще не только самостоятельным физическим лицам, но и юридическим лицам.

Ключевые слова: гражданское право, юридическое лицо, правопреемство, собственность, коммерческое юридическое лицо

This year marks the 30th anniversary of our great independence. From the point of view of history, thirty years is the time when we are just opening our eyes. Nevertheless, this is a whole epoch in which difficulties and joys, crisis and development are replaced for our state and people.

On December 16, 1991, the Constitutional Law "On the State Independence of the Republic of Kazakhstan" was adopted. Since that time, the republic has acquired the status of a sovereign, democratic state, began to independently determine and conduct domestic and foreign policy, fully having power on its territory.

Thanks to the law adopted on August 30, 1995, the people of Kazakhstan created the state, defined the types of its management, structures, foundations of socio-economic construction, the status of a person and a citizen. The possession of rights and obligations in accordance with the Constitution of the Republic of Kazakhstan and the Civil Code of the Republic of Kazakhstan is inherent not only to independent individuals, but also to legal entities.

Key words: civil law, legal entity, succession, property, commercial legal entity

Заңды тұлға дегеніміз - бұл мүліктік қатынастардың басқа субъектілері ұйымдастырған, құрған және құқықтар мен міндеттер берген субъект. Заңды тұлғаның құрылтайшылары оны мүліктік қатынастардың субъектілері ретінде өзінен бөлу мақсатында құрады. Мүліктік азаматтық-құқықтық қатынастар үшін заңды тұлға институтының практикалық маңыздылығы мынада: «заңды тұлға құрылтайшыларының өз кәсіпкерлік тәуекелін өздері үшін орынды болады деп есептейтін сомамен шектеу мүмкіндігі бар.

Заңды тұлғаның жария анықтамасы ҚР АҚ-ның 33-бабының 1-тармағында баянды етілген: «Меншік, шаруашылық жүргізу немесе жедел басқару құқығындағы оқшау мүлкі бар және сол мүлікпен өз міндеттемелері бойынша жауап беретін, өз атынан мүліктік және мүліктік емес жеке құқықтар мен міндеттерге ие болып, оларды жүзеге асыра алатын, сотта талапкер және жауапкер бола алатын ұйым заңды тұлға деп танылады. Заңды тұлғаның дербес балансы немесе сметасы болуға тиіс».

Заңды тұлғаның анықтамасынан кез келген ұйымның заңды тұлға ретінде таныла бермейтінін көреміз. Ұйым заңды тұлға мәртебесін алу үшін мынадай белгілердің жиынтығы болуы қажет: ұйымдық бірлік; мүліктік оқшауланушылық; дербес мүліктік жауапкершілік; азаматтық айналымда өз атынан әрекет ету.

Азаматтық кодекс заңды тұлғаны ұйым ретінде анықтайды. Индивидтердің жай ғана белгілі бір мөлшерін емес, өзара әрекеттесу мен қызмет етудің белгілі бір ережелеріне бағынған азаматтар ұжымын ұйым деп түсінеді. Заңды тұлғаның азаматтық-құқықтық қатынастарда біртұтас тұлға ретіндегі сыртқы еркін білдіретін әрекетін көптеген тұлғалардан тұратын ұжымдық құрылым - заңды тұлғаның ұйымдық бірлігі деп түсіну керек.

Заңды тұлғалардың оқшаулану дәрежесі түрліше және ол осы мүлікке меншіктің түріне (мемлекеттік, жеке) байланысты. Егер бұл мемлекеттік кәсіпорын болса, онда мүлік оған шаруашылық жүргізу немесе оралымды басқару құқығымен бекітіліп беріледі және ол осы арқылы басқа кәсіпорындардың мүлкінен оқшауланады.

Өзін-өзі өтеу және дербес бухгалтерлік баланстың болуы - заңды тұлғалардың мүліктік оқшаулануының көрінісі. Заңды тұлғаның дербес балансы немесе сметасы болуға тиіс. Дербес мүліктік жауапкершілік заңды тұлғаның мүліктік оқшауланушылығына сүйенеді. Бұл белгі АҚ-ның 44-бабында былайша көрініс тапқан: әрбір заңды тұлға өз міндеттемелері бойынша дербес азаматтық-құқықтық жауапкершілік атқарады, тұлғаның борыштары бойынша оның құрылтайшысы (немесе құрылтайшылары) да, мемлекет те жауап бермейді. Сонымен бірге, кейбір жағдайларда несие берушілердің мүдделерін қамтамасыз ету үшін бұл жалпы ережеден кейбір ерекшеліктер көзделген. Мәселен, қазыналық кәсіпорындар, мемлекеттік мекемелер және несие берушілердің борыштары бойынша өзінің барлық мүлкімен емес, олардың қолында бар ақшасымен ғана жауап беретін мекемелер үшін ерекшеліктер белгіленген.

Азаматтық айналымда өз атынан әрекет ету, атап айтқанда, заңды тұлғаның өз атынан мүліктік және мүліктік емес өзіндік құқықтарды иелену, міндеттер атқару, сотта талапкер және жауапкер болу мүмкіндігінен де көрінеді. Заңды тұлғаның атауы белгілі бір ұйымды құқықтық қатынастардың субъектісі деп тану үшін оны дараландыру және нақтыландыру құралы болып табылады. Азаматтық айналымда өз атынан әрекет ету - заңды тұлғаның басқа белгілерінен шыққан туынды болып табылады.

Коммерциялық ұйым болып табылатын заңды тұлғаның міндетті түрде фирмалық атауы болуға тиіс. Мұнда заңды тұлғаның бөгде фирмалық атауды пайдаланғаны үшін кінәлы субъектілерді материалдық жауаптылыққа тартуға дейінгі фирмалық атауды пайдалану ерекше құқығы бар. Басқа тұлғалар белгілі бір ақы үшін заңды тұлғаның фирмалық атауын пайдалана алады.

Заңды тұлға фирмалық атаумен қатар, тауарлық белгі, қызмет көрсету белгісі (сауда маркасы) секілді дараландыру құралдарын да пайдалануы мүмкін.

Заңды тұлға азаматтармен (жеке тұлғалармен) қатар, мүліктік қатынастардың субъектісі болып табылатындықтан, ол құқық қабілеттілігіне ие болуға тиіс. Заңды тұлғалардың құқық қабілеттілігі мен әрекет қабілеттілігі олар мемлекеттік тіркеуден өткен сәттен бастап бір мезгілде пайда болатындықтан, заңды тұлғалар үшін бұл санаттарды ажыратудың маңызы жоқ.

Жалпы құқық қабілеттілігі бар азаматтардан өзгеше, заңды тұлғалардың арнайы құқық қабілеттілігі болады. Заңды тұлғаның азаматтық құқықтары және өз қызметіне байланысты қолданыстағы заңдарға сәйкес және жарғылық міндеттерді жүзеге асыру үшін құрылтай құжаттарына сәйкес міндеттері болуы мүмкін.

Азаматтық құқықтар мен міндеттер заңдық фактілердің негізінде пайда болады. Заңды тұлғалар үшін мұндай фактілер ең алдымен мәмілелер болып саналады. Сондықтан заңды тұлғалардың құқық қабілеттілігінің мазмұнын анықтауда ең алдымен заңды тұлға жасауға құқылы мәмілелердің ауқымы назарда болады. Бұрынғы заңдар барлық заңды тұлғаларға заңдарда немесе құрылтай құжаттарында көзделмеген мәмілелерді, яғни жарғылық мақсаттарға сай келмейтін мәмілелерді жасауға тыйым салатын.

Заңды тұлғалардың құқық қабілеттілігі «рұқсат етілгеннен басқаның беріне тыйым салынған» деген принципте бейнеленді.

Заңды тұлғаның құрылтайшысы - меншік иесінің саналы-ерікті қызметі заңды тұлғалар құрылуының қажетті алғышарты болып табылады.

Меншік иесінің белгілі бір нысандағы еркінсіз заңды тұлғалардың құрылуы мүмкін емес. Осыған сәйкес заңды тұлғалар құрылуының өкімдік, рұқсат ету және нормативтік әдістерін бөліп көрсетуге болады.

Заңды тұлғаның құқық қабілеттілігі ол мемлекеттік тіркеуден өткен сәттен бастап пайда болады. Қандай түрге жататынына қарамастан, заңды тұлға міндетті түрде тіркелуге тиіс. Оларды тіркеу тәртібі Заңды тұлғаларды мемлекеттік тіркеу туралы жарлықта және осы жарлықтың негізінде қабылданған Заңды тұлғаларды мемлекеттік тіркеу туралы ережеде белгіленген. Аталған заң актілерінде заңды тұлғаларды тіркеуге қажетті құжаттардың толық тізбесі және заңды тұлғалардың құрылтай құжаттарын қарау мерзімдері көрсетілген. Тіркеу кезінде заңды тұлғаларды құрудың тиімділігі мәселелеріне назар аударылмайды, олардың өндірістік-шаруашылық қаржы қызметіне бақылау жасау және араласу мақсаты көзделмейді.

Заңды тұлғаларды мемлекеттік тіркеудің қажеттігі мынада, ол:

- заңды тұлғаның пайда болу фактісін растайды;
- заңды тұлғаларды бірыңғай мемлекеттік тізілімге тіркегеннен кейін барлық заңды тұлғалардың мемлекеттік есебін жүргізуге мүмкіндік береді;
- жариялылық жағдайларын туғызады, өйткені кез келген мүдделі адам құпия немесе коммерциялық құпия болып табылатын мәліметтерден басқа заңды тұлғаны сипаттайтын барлық материалдармен тіркеуші органдар арқылы танысуға құқылы.

Шетелдіктер және шетелдік заңды тұлғалар мен олардың өкілдіктері қатысатын кәсіпорындарды тіркеудің ерекше тәртібі бар. Мұндай ұйымдар тікелей ҚР Әділет министрлігінде тіркеледі.

Қайта тіркеу заңды тұлғаның құрылуын емес, қызмет етіп тұрған тіркелген заңды тұлғаны қолданыстағы заңдардың талаптарына сәйкестендіруді білдіреді. АҚ-ның 42-бабының 6-тармағына сәйкес заңды тұлға мынадай жағдайларда қайта тіркелуге тиіс:

1) акционерлік қоғамның жарғылық капиталының және жарияланған жарғылық капиталының мөлшері азайғанда;

2) заңды тұлғаның атауы өзгергенде;

3) шаруашылық серіктестіктеріндегі және жабық акционерлік қоғамдардағы қатысушылардың құрамы өзгергенде және басқа негіздер бойынша.

Заңды тұлға қызметінің тоқтатылуы. Заңды тұлғаның қайта құрылуы (АҚ-ның 45-бабы) және таратылуы нәтижесінде заңды тұлғаның қызметі тоқтатылады.

Заңды тұлғаны қайта құру оның мүлкінің меншік иесінің немесе меншік иесі уәкілеттік берген органның, құрылтайшылардың (қатысушылардың) шешімі бойынша, сондай-ақ заңды тұлғаның құрылтай құжаттары уәкілеттік берген органның шешімімен, немесе заң құжаттарында көзделген жағдайларда сот органдарының шешімі бойынша жүргізіледі.

АҚ-ның 45-бабының 1-тармағы бойынша қайта құрудың басқа да нысандары көзделгеніне қарамастан, заң шығарушылар заңды тұлғаларды қайта құрудың бес нысанын - қосу, біріктіру, бөлу, бөліп шығару, өзгерту - атап көрсетеді.

Заңды тұлғаны қайта құру ерікті түрде немесе ықтиярсыз жүргізілуі мүмкін. Заңды тұлғаны ықтиярсыз қайта құру сот органдарының шешімімен және заң құжаттарында көзделген жағдайларда жүзеге асырылуы мүмкін. Ықтиярсыз қайта құру тек бөлу, бөліп шығару немесе өзгерту нысанында ғана жүзеге асырылады.

Ол монополияға қарсы заңдар бұзылған кезде; банкроттық жағдайында; заңды тұлғалардың кейбір түрлеріне қойылатын заңның талаптары бұзылғанда және басқа да кейбір жағдайларда жүргізілуі мүмкін.

Ерікті түрде қайта құру шаруашылық серіктестіктің, акционерлік қоғамның, өндірістік кооператив қатысушыларының (құрылтайшыларының) шешімі бойынша қолданыстағы заңдарға сәйкес және осы заңды тұлғалардың құрылтай құжаттары бойынша жүргізілуі мүмкін.

Заңды тұлғаларды ықтиярсыз тарату соттың шешімімен жүргізіледі. АҚ-ның 49-бабының 2-тармағына сәйкес, соттың шешімі бойынша заңды тұлға:

1) банкрот болған;

2) заңды тұлғаны құру кезінде заңдардың түзетуге келмейтін сипатта бұзылуына жол берілуіне байланысты оны тіркеу жарамсыз деп танылған;

3) заңды тұлғаның жарғылық мақсаттарына қайшы келетін қызмет үнемі жүзеге асырылған;

4) тиісті рұқсат алынбаған (лицензиясыз) қызметті не заң құжаттарында тыйым салынған қызметті жүзеге асырған не қызметін заңдарды бірнеше рет немесе өрескел бұза отырып жүргізген жағдайларда;

5) заң құжаттарында көзделген басқа да жағдайларда таратылуы мүмкін.

Сонымен, заңды тұлғаларды ықтиярсыз тарату негіздерінің тізбесі толық емес. Уәкілетті орган, мысалы, монополияға қарсы комитет заңды тұлғаны ықтиярсыз тарату жөніндегі талаппен сотқа қайырыла алады, оған мұндай талап қою құқығын заң актілері берген, ал банкроттық жағдайында несие иелері берген.

Заңды тұлға мүлкінің меншік иесі немесе заңды тұлғаны тарату туралы шешім қабылдаған орган бұл туралы заңды тұлғаларды тіркеуді жүзеге асыратын әділет органына дереу жазбаша түрде хабарлауға міндетті. Олар тарату комиссиясының мүшелерін бекітеді АҚ-ға сәйкес тарату тәртібі мен мерзімін белгілейді.

Заңды тұлғаның мүлкін меншіктенуші немесе оны тарату туралы шешім қабылдаған орган тағайындайтын тарату комиссиясы заңды тұлғаның мүлкі мен істерін басқару жөнінде өкілеттік қабылдайды, сотта таратылатын заңды тұлғаның атынан әрекет етеді.

ҚР Әділет министрлігінің ресми басылымдарында заңды тұлғаны тарату, оның несие берушілерінің талаптарын білдіру тәртібі мен мерзімі, несие берушілерді, сондай-ақ заңды тұлғаның борышқорларын анықтау және олардан берешекті алу шараларын қабылдау туралы материалдар жариялау тарату комиссиясының міндеттеріне жатады.

Тарату комиссиясы осындай мақсатпен таратылатын кәсіпорынның борышқорларына талаптар қояды, ол орындалмайтын жағдайда - сотқа талап қояды. Несие берушілердің талаптарын қанағаттандыру үшін ақша жетіспейтін жағдайда тарату комиссиясы таратылатын заңды тұлғаның мүлкін сатумен айналысады.

Бұл ереже мекемелерге таралмайды. Мекемелер, мемлекеттік мекемелер өздерінің қолында бар ақшамен ғана жауап береді, ал олар жетіспейтін реттерде - міндеттемелер бойынша жауапкершілік Үкіметке немесе жергілікті атқару органына жүктеледі.

Қорыта айтқанда, қазыналық кәсіпорындарға, мекемелерге, мемлекеттік мекемелерге банкроттық институты қолданылмайды, өйткені бұл заңды тұлғаларда несие берушілердің талаптарын қанағаттандыру үшін ақшасы жетіспейтін жағдайларда мүлктің меншік иесі ортақ жауапты болады.

Заңды тұлға таратылған кезде оның несие берушілерінің талаптары, АҚ-ның 51-бабында көзделгеніндей, бекітілген кезек бойынша қанағаттандырылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. ҚР «Азаматтық Кодексі» 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-ХІІІ.
2. ҚР «Заңды тұлғаларды мемлекеттік тіркеу және филиалдар мен өкілдіктерді есептік тіркеу туралы» 1995 жылғы 17 сәуірдегі N 2198 Заңы.
3. <https://egemen.kz/article/17203-tauelsiz-qazaqstannynh-ququqytyq-qyrlary>
4. <https://bigox.kz/zandy-tulgaldy-kuru/>

ӘОЖ 338.46

<https://doi.org/10.53355/u5049-5081-3059-e>

ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКАНЫ ДАМУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ: СТРАТЕГИЯЛЫҚ СЫН-ҚАТЕРЛЕР

Кенджасарова А.М., э.ғ.м., оқытушы-ассистент

Дүйсембек А. (МЖБҚ 411 тобы)

I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: 9-aika@mail.ru

Мақалада цифрлық экономиканың мәні мен маңызы, мемлекеттік басқару саласындағы әлеуметтік-экономикалық процестердің дамуындағы сапалы жаңа деңгейі, тәуекелдер мен проблемалар, сондай-ақ Қазақстандағы цифрлық экономиканың даму перспективалары қарастырылған.

Тірек сөздер: Мемлекеттік басқару, цифрлық экономика, электрондық және цифрлық үкімет, басқару сапасы, тәуекелдер және даму тосқауылдары.

В статье рассмотрены сущность и значение цифровой экономики, качественно новый уровень развития социально-экономических процессов в сфере государственного управления, риски и проблемы, а также перспективы развития цифровой экономики в Казахстане.

Ключевые слова: Государственное управление, Цифровая экономика, электронное и цифровое правительство, качество управления, риски и барьеры развития.

The article examines the essence and significance of the digital economy, a qualitatively new level of development of socio-economic processes in the field of public administration, risks and problems, as well as prospects for the development of the digital economy in Kazakhstan.

Keywords: *Public administration, Digital economy, electronic and digital government, quality of management, risks and barriers to development.*

Соңғы екі онжылдықта басқарудың тиімділігі мен сапасын арттыру проблемалары зерттеулердің маңызды бағыты болып табылады, олардың нәтижелері мемлекеттік басқару институттарын реформалау принциптерін анықтайды. Түйінді мәселелердің бірі — мемлекеттік басқару және мемлекеттік қызметтер көрсету жүйесіне цифрлық технологиялар мен платформалық шешімдерді енгізу. Алайда, осы бағдарламаны сәтті іске асыру Цифрлық экономика жағдайында мемлекеттің рөлін, міндеттері мен функцияларын түбегейлі түсінуге негізделген қоғам таңдаған әлеуметтік-экономикалық даму моделінің стратегиялық мақсаттарын анықтауда консенсусқа қол жеткізілген жағдайда ғана мүмкін болады. Осыған байланысты мемлекеттік басқару институттарын реформалау және цифрлық трансформациялау тұжырымдамасы жаңа базалық ережелерді ұғынуды және әзірлеуді талап етеді. Жүргізілген зерттеу бірыңғай цифрлық ақпараттық платформаларды ұйымдастыру, толассыз цифрлық технологияларды пайдалану деңгейлес Интеграция және мемлекеттік басқару органдарының тиімді өзара іс-қимылы негізінде мемлекеттік басқарудың жаңа сапасына қол жеткізу үшін жағдай қалыптастырады деген тұжырымды негіздеуге мүмкіндік береді. Тұтастай алғанда, цифрлық технологиялардың дамуы "сервистік басқару" моделінен экономиканы дамытудың жаһандық сын-қатерлері мен тәуекелдеріне неғұрлым сәйкес келетін "біріккен үкімет" моделіне көшу үшін базалық алғышарттар жасайды.

Қазіргі кезеңде әлемдік экономика цифрлық дамудың жаңа кезеңіне аяқ басты, ол мемлекеттік басқару институттары мен тетіктерінің белсенді трансформациясымен де сипатталады. Бүгінде Қазақстан цифрлық экономиканы дамыту көшбасшыларының тобына кірмейді-оның үлесі елдің ЖІӨ-нің шамамен 3,9% - ын құрайды, бұл көшбасшы елдерге қарағанда 2-3 есе төмен. Алайда қазірдің өзінде бірқатар оң үрдістер байқалады, мәселен, цифрлық экономиканың көлемі соңғы жылдары орнықты өсуде. Түйінді мәселелердің бірі — мемлекеттік басқару және мемлекеттік қызметтер көрсету саласында цифрлық технологиялар мен платформалық шешімдерді енгізу. Жаңа электрондық платформалар мен цифрлық технологияларды пайдалану мемлекеттік басқару функцияларын трансформациялау, мемлекеттік басқару органдары мен қоғам арасындағы неғұрлым тиімді өзара іс-қимылды қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін институционалдық нысандарды дамыту үшін алғышарттар жасайтыны сөзсіз. Алайда, осы бағдарламаны табысты іске асыру мемлекеттің, жеке бизнес пен қоғамның рөлін, міндеттері мен функцияларын іргелі түсінуге негізделген қоғам таңдаған әлеуметтік-экономикалық даму моделінің стратегиялық мақсаттарын анықтауда консенсусқа қол жеткізілген жағдайда ғана мүмкін болады. Осыған байланысты мемлекеттік басқару институттарын цифрлық трансформациялау тұжырымдамасы пайымдауды және жаңа базалық ережелерді әзірлеуді талап етеді.

Қазіргі заманғы басқару теориялары контекстіндегі мемлекеттік басқаруды цифрлық трансформациялау

Қазіргі уақытта мемлекеттік басқару институттарын цифрлық трансформациялаудың ғылыми негіздемесі мен тәсілдерін әзірлеу мемлекеттің мәні туралы іргелі түсініктің өзгеруіне негізделеді. Соңғы екі онжылдықта Мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттыру проблемалары зерттеудің маңызды бағыты болып табылады, оның нәтижелері басқарудың жаңа модельдерін қалыптастыру принциптерін анықтайды. Біріншіден, бұл жаңа мемлекеттік басқарудың парадигмасы (ағылшын тілінен. new public management, бұдан әрі NPM), ол мемлекетті сервистік функциялар жүйесі ретінде қарастырады, тиісінше, мемлекеттік қызметшілердің қызметі қызмет көрсетуге дейін азаяды. Кейінірек - "лайықты басқару" (ағылшын тілінен. good governance, бұдан әрі GG), функцияларды орындау ретінде басқаруды түсінуден мемлекет пен азаматтардың өзара қатынастар желісі ретінде басқаруға көшуді ұсынатын: азаматтар басқарушылық шешімдер қабылдауға қатысады, оларды ұйымдастыру мен біріктіру басқару жүйесінде ұсынылған [3, 171-бет].

"Жаңа мемлекеттік басқару (Менеджмент)" және "лайықты басқару" идеялары Қазақстанда жақсы танымал, олар мемлекеттік басқару саласындағы бірқатар реформаларды әзірлеу кезінде қолданылды. Біздің міндет теориялық әдебиеттерді толық шолуды қамтымайды, біз оның зерттелген мәселелер бойынша жеткілікті және әр түрлі екенін атап өтеміз. Осы зерттеу шеңберінде мемлекеттік басқаруды цифрландырудың стратегиясы мен тәсілдеріне елеулі әсер ететін негізгі ережелерді қараумен шектелеміз.

Жаңа мемлекеттік басқару қағидаттарына сәйкес мемлекеттік сектор ішінде нарықтық қағидаттарды дамыту ынталандырылады, жеке бизнестен басқару технологиялары енгізіледі. Жекешелендіру және бірқатар мемлекеттік өкілеттіктерді нарықтық құрылымдарға беру нәтижесінде мемлекеттік басқару ауқымы қысқарады, мемлекеттік қызметтердің ақылы принципі енгізіледі, ең бастысы — мемлекеттің міндеттемелерін қайта қарау және олардың кейбіреуінен, ең алдымен, әлеуметтік қамтамасыз етумен байланысты бас тарту.

Адал мемлекеттік басқару-бұл қоғамның басқаруға қатысу аясын барынша кеңейте отырып, экономикалық, саяси және әкімшілік билікті жүзеге асыру. GG тұжырымдамасы басқарушылық контекстен тыс, мұнда қоғамға тек мемлекеттік қызметтер мен қоғамдық тауарларды тұтынушы рөлі беріледі. Адал басқару жаңа мемлекеттік менеджменттің кемшіліктерін жоюға бағытталған, мысалы, әлеуметтік мәселелерді шешудің қайталануы, әр елдің институционалды контекстің ескерудің орнына ұсынылатын реформалау әдістерінің әмбебаптығы [11]. Бұл тұжырымдама демократиялық әріптестік қатынастарға шоғырланады және мемлекет, бизнес және азаматтық қоғам әріптестігінің әртүрлі институционалдық нысандарын дамытуды бағамдайды. Жаңа цифрлық платформалық шешімдерді қолдану серіктестіктің ашықтығы мен тиімділігіне қол жеткізуге жағдай жасайтыны анық.

Тұтастай алғанда, екі тұжырымдама идеяларының, қағидаттары мен тәсілдерінің синтезі негізінде мемлекеттік басқару моделін реформалау әріптестік институттарының тиімділігін және көрсетілетін мемлекеттік қызметтердің сапасын арттыру үшін ақпараттық-коммуникациялық технологияларды белсенді пайдалануға алғышарттар мен сұранысты қалыптастыратынын атап өткен жөн. Алайда, болып жатқан өзгерістердің және мемлекеттік басқару институттарын тиісті цифрлық трансформациялаудың басты мақсаты қандай екенін айқындап алу керек? Осы саладағы жетекші сарапшылардың бірі, РФА корреспондент-мүшесі В. В. Иванов, "цифрлық экономика туралы айтқанда, біз іс жүзінде жаңа экономика құру туралы емес, ол цифрлық, бірақ экономиканы жаңа технологиялық базаға ауыстыру туралы нақты түсінуіміз керек, бұл өз кезегінде жаңа мүмкіндіктер ашады". Шын мәнінде, әңгіме құралдарды, оның ішінде мемлекеттік басқару жүйесіндегі "сөзсіз қолдауға лайық мемлекеттік басқару мен экономиканы ұйымдастырудың жаңа технологияларына көшу" туралы болып отыр [10, 3-4 б.].

Сонымен мемлекеттік басқару институттарын трансформациялау тек жаңа ақпараттық платформалар мен электрондық жүйелерді құру негізінде басқару институттары мен функцияларын реформалау ретінде қарастырылмауы керек. Мемлекеттік басқару саласына цифрлық технологияларды енгізу миссиясы елдің серпінді экономикалық өсуін қамтамасыз ету үшін оның сапасын едәуір арттыру болып табылады. Бұл ретте басқару сапасы деп мемлекеттік қызметшілер қызметінің мемлекеттік басқарудың түйінді құндылықтарына сәйкестігін қамтамасыз ететін тиімділік пен демократиялылықты ұштастыру негізінде қоғамдық ресурстардың ең аз шығынымен белгіленген мерзімде мақсаттарға қол жеткізу түсініледі. Осыған байланысты осы зерттеудің мақсаты мемлекеттік басқарудың тиімділігі мен сапасын арттырудың стратегиялық міндетін іске асыру үшін цифрлық трансформацияның басымдықтарын, қағидаттары мен түйінді тәуекелдерін айқындау болып табылады.

Электрондық үкіметтен цифрлық Үкіметке

Электрондық үкіметті құру барысында жүргізілген цифрлық түрлендірулер көрсетілетін қызметтерге жүгінуден бастап орындауға дейінгі барлық сатыларда

мемлекеттік көрсетілетін қызметтерді цифрлық форматқа көшіру үшін негіз болады. Ұлыбритания үкіметі шығарған "цифрлық Үкіметтің тиімділігі туралы есеп" (Digital Efficiency Report) сандық транзакциялар телефон транзакцияларына қарағанда 20 есе арзан, пошта транзакцияларына қарағанда 30 есе арзан және бетпе-бет қарағанда 50 есе арзан екенін көрсетеді. Мұндай үнемдеу Ұлыбританиядағы мемлекеттік қызметтердің тиімділігін арттыру және құнын төмендету мүмкіндігі ретінде қарастырылады. Бұл халыққа осы қызметтердің қол жетімділігін азайту немесе шектеу арқылы бюджет шығындарын азайту міндеттерін орындау қажеттілігінен арылуы мүмкін [7, С. 9].

Цифрлық үкіметті дамытудың негізгі қағидаттарының бірі деректерді, ақпаратты және көрсетілетін қызметтерді бір цифрлық порталда біріктіруге бағытталған саясат болып табылады. Цифрлық үкіметті құру жөніндегі стратегиялардың көпшілігі басқа мемлекеттік сайттарға қайта бағыттаусыз транзакциялар жасауға мүмкіндік беретін мемлекеттік қызметтердің бірыңғай порталын құруды көздейді. Бұл ретте цифрлық деректердің бірыңғай порталдары негізінде цифрлық форматта мемлекеттік органдардың тиімді өзара іс-қимыл моделін іске асыру елдің бәсекеге қабілеттілігін арттыру факторларының бірі ретінде қаралады.

Мысалы, портал ecitizen.gov.sg Сингапурда интерактивті транзакциялық қызметтерді іздеу мүмкіндіктері, соның ішінде қызметтердің кең спектрін төлеу және паспорттар мен жеке куәліктерге өтініш беру сияқты маңызды сәйкестендіру функциялары бар интеграцияланған портал болып табылады.

Тұтастай алғанда, "цифрлық үкіметті" қалыптастыру атқарушы биліктің әртүрлі деңгейлеріндегі мемлекеттік органдардың деңгейлес интеграциясы мен өзара іс-қимылын талап етеді. Цифрлық үкіметті қалыптастыру әдістемесі, шын мәнінде, ұлттық экономикалық мәселелерді, оның ішінде Ресей экономикасы үшін өте маңызды болып көрінетін бірыңғай цифрлық ақпараттық платформалар негізінде Стратегиялық жоспарлау мәселелерін шешуге алғышарттар жасайды. Осылайша, цифрлық экономиканың дамуы жағдайында кешенді макроэкономикалық міндеттерді шешуге қабілетті "мемлекеттік басқарудың" сервистік "моделін" Біріккен үкімет моделіне " [2] трансформациялаудың шарттары мен мүмкіндігін қалыптастыру туралы айтуға болады.

Өзіміздің мемлекетімізде, "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасының негізгі мақсаты – орнықты экономикалық өсуге қол жеткізу, экономика мен ұлттың бәсекеге қабілеттілігін арттыру, халықтың өмір сүру сапасын жақсарту үшін цифрлық экожүйені прогрессивті дамыту.

"Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасын іске асыру төрт негізгі бағытта жүргізілетін болады:

1. Цифрлық Жібек жолын іске асыру. Бұл сенімді, қол жетімді, жоғары жылдамдықты және қорғалған сандық инфрақұрылымды дамыту;
2. Креативті қоғамның дамуы. Бұл цифрлық экономика үшін құзыреттер мен дағдыларды дамыту, халықтың цифрлық сауаттылығын арттыру бойынша жұмыстар жүргізу, салалар үшін АКТ мамандарын даярлау;
3. Экономика салаларындағы цифрлық өзгерістер. Бұл экономиканың түрлі салаларының бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін цифрлық технологияларды кеңінен енгізу;
4. Проактивті мемлекетке көшу. Бұл-электрондық және мобильдік үкімет жүйесін жетілдіру, мемлекеттік қызмет көрсету саласын оңтайландыру.

Қазақстан үшін күтілетін цифрлық дивидендтер мемлекеттің стратегиялық міндеттеріне сәйкес айқындалған және белгіленген. Бірінші кезекте, сөз мемлекет үшін мемлекеттік басқарудың тиімділігі мен ашықтығын арттыру, халықты жұмыспен қамту, білім беру мен денсаулық сақтау сапасын арттыру, инвестициялық ахуалды жақсарту, еңбек өнімділігін арттыру және ЖІӨ құрылымында шағын және орта бизнес үлесін арттыру сияқты маңызды және өзекті мәселелер туралы болып отыр.

Цифрлық Қазақстан" МК іске асыру нәтижесінде Интернет желісін пайдаланушылардың үлесі 2021 жылы – 81%; халықтың цифрлық сауаттылық деңгейі 2021 жылы – 81,5%; акт – да еңбек өнімділігінің өсуі 2021 жылы – 5,9%; "тау – кен өндіру өнеркәсібі және карьерлерді қазу" секциясы бойынша еңбек өнімділігінің өсуі 2021 жылы – 6,3%; "Көлік және қоймалау" секциясы бойынша еңбек өнімділігінің өсуі 2021 жылы – 4,8%; АКТ саласында жұмыспен қамтылған халықтың саны 2021 жылы – 110 адам; мемлекеттік қызметтердің жалпы көлемінен электрондық түрде алынған мемлекеттік қызметтердің үлесі – 80%.

Қорытынды. Қазіргі заманғы мемлекеттік басқару институттары өзгеріп жатқан әлемнен кейін өзгеруде. 2017 жылы жаһандық ауқымдағы цифрлық революция маңызды кезеңді еңсерді-жердің әрбір екінші тұрғыны Интернетке қосылды. Бүкіл әлемдегі үкіметтер екі есе қысым сезінеді. Бір жағынан, азаматтардың көрсетілетін қызметтердің сапасына қойылатын талаптары үнемі өсіп келеді және олар мемлекеттік органдармен, сондай-ақ банктер мен интернет-дүкендермен өзара іс-қимыл жасағысы келеді. Екінші жағынан, үкіметтер әкімшілік шығындарды азайтып, іске асырылатын бағдарламалардың тиімділігін арттыруы керек [7, с. 5].

Бүгінде цифрландыру - осындай міндеттерді шешудің тетігі. Мемлекеттік басқарудың осы заманғы цифрлық жүйесін құру туындайтын проблемаларды онлайн режимінде қадағалауға және оларды шешуге қатысуға мүмкіндік береді. Ресей экономикасында мемлекеттік басқару саласындағы цифрлық тәсілдер мен технологиялар белсенді даму және қолданудың алғашқы практикалық тәжірибесін түсіну кезеңінде. Жүргізілген зерттеу бірыңғай цифрлық ақпараттық платформаларды ұйымдастыру, толассыз цифрлық технологияларды пайдалану деңгейлес Интеграция және мемлекеттік басқару органдарының тиімді өзара іс-қимылы негізінде мемлекеттік басқарудың жаңа сапасына қол жеткізу үшін жағдай қалыптастырады деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Тұтастай алғанда, цифрлық технологиялардың дамуы "сервистік басқару" моделінен Ресей экономикасының жаһандық сын-тегеуріндері мен даму тәуекелдеріне неғұрлым сәйкес келетін "біріккен үкімет" моделіне көшу үшін базалық алғышарттар жасайды. Осыған байланысты мемлекеттік басқару институттарын цифрлық трансформациялаудың стратегиялық мақсаты басқару институттарының қызметін жетілдіру технологияларын фрагменттік енгізу ғана емес (бұл сөзсіз маңызды), ал біздің еліміз экономикасының тұрақты өсуі мен бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ететін Ұлттық жобаларды (бағдарламаларды) тиімді іске асыру үшін мемлекеттік басқару сапасын арттыру болуға тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. А.А.Алимбаев, Б.С.Битенова Цифровая экономика: особенности формирования и тенденции развития // Экономика: стратегия и практика — 2019 — № 1 (14) — С. 57-69.
2. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827>
3. Riordan Sh. (2017) Stop Inventing "New Diplomacies". [Blog] The CPD Blog. available from <<https://uscpublicdiplomacy.org/blog/stop-inventing-new-diplomacies>> [20 July 2017]
4. Крикунов, А. (2015) Цифровая дипломатия и ее значение в международной практике. available from <<http://www.catu.su/analytics/1089-cifrovaja-diplomatija-i-ee-znachenie-v-mezhdunarodnoj-praktike>> [12 July 2017]
5. Digital Diplomacy Live (2017) Ranking and Rating. [online] available from <<http://digital.diplomacy.live/>> [6 February 2018]
6. Сурма И. (2015) Цифровая дипломатия в дискурсе глобальной политики. Вестник МГИМО, 3(39). [online] available from <http://www.perspektivy.info/misl/koncept/cifrovaja_diplomatija_v_diskurse_globalnoj_politiki_2015-02-18.htm> [26 July 2017]
7. Официальный сайт МИД РК (2017) МИД презентовал мобильное приложение для граждан [online] по ссылке <http://mfa.gov.kz/ru/content-view/mid-prezentoval-mobilnoe-prilozenie-dla-grazdan>

ЕКІНШІ ДЕҢГЕЙДЕГІ БАНК ПАЙДАСЫНЫҢ КӨЗДЕРІ

Кенжебекова Б.Е., «7М04106– Қаржы» мамандығының магистранты

Ғылыми жетекшісі: Лухманова Г.К., э.ғ.к.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: irada_010109@mail.ru

Банктің қаржылық нәтижелерін дұрыс және тұрақты талдаусыз оның одан әрі жұмыс істеуі мүмкін емес, өйткені олардың негізінде қызметтің бизнес-жоспарлау құрылады және тиісті басқарушылық шешімдер қабылданады. Банк қызметінің тиімділігін талдау кірістер мен шығыстарды талдаудан басталады және пайданы зерттеумен аяқталады. Банк кірістері мен шығыстарын талдау екінші деңгейдегі банк қызметінің нәтижелерін зерттеуге, демек, оның коммерциялық кәсіпорын тиімділігін бағалауға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: екінші деңгейдегі банк, несие бизнесі, дисконт-бизнес, операциялық шығыстар, пайда, банктің жалпы пайдасы.

Без правильного и регулярного анализа финансовых результатов банка невозможно дальнейшее функционирование банка, так как на их основе строится бизнес-планирование деятельности, и принимаются соответствующие управленческие решения. Анализ результативности банковской деятельности начинается с анализа доходов и расходов, а заканчивается исследованием прибыли. Анализ доходов и расходов банка дает возможность изучения результатов деятельности коммерческого банка, следовательно, и оценки эффективности его как коммерческого предприятия.

Ключевые слова: банк второго уровня, ссудный бизнес, дисконт-бизнес, операционные расходы, прибыль, валовая прибыль банка.

Without a correct and regular analysis of the financial results of the bank, the further functioning of the bank is impossible, since business planning is based on them, and appropriate management decisions are made. Banking performance analysis begins with an analysis of income and expenses, and ends with a study of profit. Analysis of the income and expenses of the bank makes it possible to study the results of the activities of a commercial bank, therefore, and assess its effectiveness as a commercial enterprise.

Key words: second-tier bank, loan business, discount business, operating expenses, profit, bank gross profit.

Пайда алу - бұл банк ісі саласындағы негізгі мақсаттардың бірі, ол банк қызметінің тиімділігінің негізгі қаржылық көрсеткіші; банктің пайда мөлшері осы қызметке қатысы бар барлық адамдар үшін маңызды.

Пайда мөлшері жеткілікті болуы керек:

- меншікті капиталды ұлғайту;
- резервтік қорлар құру;
- банк операцияларын кеңейту және жетілдіру;
- күрделі салымдарды қаржыландыру;
- қызмет сапасын арттыру;
- дивидендтер төлеу үшін [1].

Нәтижесінде, олар қалыпты жұмыс істеу және одан әрі даму жағдайларын анықтайды.

Жалпы алғанда, банк жүйесіндегі пайда мөлшері оның сенімділігін қамтамасыз етеді, бұл депозиттердің қауіпсіздігіне және банктік қызметтерді тұтынушылар тәуелді болатын несиелік көздерінің болуына кепілдік береді.

Әртүрлі бизнес түрлері екінші деңгейдегі банк (ЕДБ) кірістерінің көздері болып табылады. Банк бизнесінің элементтеріне мыналарды жатқызуға болады: несиелік бизнес; дисконт-бизнес; банктің кепілдік қызметі; бағалы қағаздармен бизнес; салымшылардың тапсырмасы бойынша салымдарды қабылдау мен жүзеге асыруға, басқа банктермен корреспонденттік қатынастарға, дәстүрлі емес банктік қызметтерге негізделген бизнес.

Несилік бизнес екі компоненттен тұрады - клиенттерге несиелік беру (занды және жеке тұлғаларға) беру және басқа екінші деңгейдегі банктерге пайыздық сыйақы үшін бос ресурстарды уақытша пайдалануға беру.

Дисконт- бизнес банктің төленбеген вексельдерді, чектерді және белгілі бір жеңілдік - дисконтпен талаптарды сатып алу жөніндегі операцияларына негізделген. Дисконттық бизнестің бір түрі - банктің факторингтік операциялары. Факторингтік операцияның технологиясы банк сатып алынған төленбеген талапты корреспонденттік шоттан төлейді [2].

Бағалы қағаздармен бизнес банктің өзі шығарған бағалы қағаздарды сату және оларды нарықта сату, тапсырма бойынша бағалы қағаздарды орналастыру, тұрақты табыс алу немесе қайта сату мақсатында бағалы қағаздарға салымдар сияқты құрамдас элементтерден тұрады.

Банктің қаралып отырған коммерция түрінен түсетін кірісі бағалы қағаздарды сату кезіндегі бағамдық айырмадан, дивидендтерден, борыштық міндеттемелер бойынша пайыздық кірістен, жекешелендіру бойынша қызметтер мен бағалы қағаздарды орналастырғаны үшін алынған комиссиялық сыйақыдан және т. б. құралады.

Банктің кепілдік қызметі тікелей ақшалай түрде табыс береді немесе жанама түрде алынатын пайдаға байланысты болады.

Өз клиенттеріне есеп айырысуды жүзеге асыру және кредит алу үшін кепілдіктер мен кепілдемелердің әртүрлі нысандарын бергені үшін банк ақшалай нысанда комиссиялық сыйақы ала алады.

Салымдарды тартумен және салымшылардың тапсырмасы бойынша операцияларды жүзеге асырумен байланысты бизнес, келесі нысандарда табыс алуға мүмкіндік береді: шотты ашу немесе жүргізу үшін комиссиялық сыйақы; кезең үшін тіркелген комиссия; айналымнан алынатын комиссия (айналымнан алынатын пайыз) және т. б.

Банктің дәстүрлі емес қызметтерінен түсетін табыс лизингтік, ақпараттық, кеңес беру қызметтері, клиенттерді оқыту қызметтері және т. б. алынатын табыстардан тұрады.

Екінші деңгейдегі банк шығындарын сипаты, нысаны, есепке алу тәсілі, кезеңі, оларға салық салынатын базаға әсер ету, шектеу тәсілі бойынша жіктеуге болады. Табиғаты бойынша олар операциялық, банктің шаруашылық қызметін қамтамасыз ету шығыстары, банк қызметкерлеріне жалақы төлеу, салық төлеу, арнайы резервтерге аударымдар және т. б. болып бөлінеді.

Операциялық шығыстарға мыналар жатады: депозиттік және кредиттік операциялар негізінде банк тартқан ресурстар үшін проценттер төлеу; бағалы қағаздармен, шетел валютасымен операциялар бойынша, кассалық және есеп айырысу операциялары бойынша, инкассация үшін банк төлеген комиссия; өзге де операциялық шығыстар [3].

Сонымен, операциялық шығындар - бұл банктік операцияларға тікелей байланысты шығындар. Банктің шаруашылық қызметін қамтамасыз ету жөніндегі шығыстар негізгі құралдар мен материалдық емес активтердің амортизациясын, жабдықты жалға алу, жөндеу, кеңсе тауарлары, автокөлікті ұстау, арнайы киім сатып алу және т. б. жөніндегі шығыстарды қамтиды. Банк қызметкерлерінің еңбекақысын төлеу жөніндегі шығыстар жалақыдан, сыйлықақылардан, жалақыға есептеулерден құралады. Салықтарды төлеу бойынша шығыстар мүлік салықтарымен, жер салықтарымен, автокөлік құралдарының иесінен, автожолдарды пайдаланушыға және банк операцияларының өзіндік құнына жататын басқа да салықтармен байланысты.

Шығыстардың арнайы тобы - бұл бағалы қағаздардың құнсыздануымен және басқа да белсенді операциялар үшін ықтимал шығындарды өтеу үшін резервтерді қалыптастыру шығындары болып табылады.

Құрамы бойынша банктің өзге шығындары әр түрлі, олар жарнама, әс-сапар, кадрларды дайындау, маркетинг, аудиторлық тексеру, сот, есеп беру және т.б. шығындары.

Екінші деңгейдегі банктің пайдасы - бұл шығындардан кірістерден асып кету нысанындағы банк қызметінің қаржылық нәтижесі.

Жалпы кіріс мөлшері мен банктің шығындары туралы қолданыстағы заңнамаға сәйкес шығындар арасындағы айырмашылық баланс немесе жалпы пайда деп аталады. Егер бұл айырмашылық теріс мәні болса, ол шығын деп аталады.

Банктің жалпы пайдасы: операцияндық пайда (операциялық кірістер мен шығыстар сомасы арасындағы айырма); пайыздық; комиссиялық пайда; қаржы нарықтарындағы операциялардан түсетін пайда; өзге операциялық пайда; жанама қызметтен түсетін пайда; өзге пайда болып бөлінеді. Пайда құрамында ең үлкен үлесті операцияндық пайдаға, ал оның ішінде пайыздық пайдаға тиісті [3, 449 б.].

Банк алған пайда мынадай негізгі бағыттар бойынша бөлінеді: бюджетке салық төлеу; акционерлерге (қатысушыларға) дивидендтер төлеу; пайданы капиталдандыру (жарғылық пен резервтік қорларды, арнайы мақсаттағы қорларды, жинақтау, басқа да қорларды толықтыру).

Банк кірістілігін талдау банк тиімділігінің қаржылық көрсеткіштерін сауатты ескерусіз және оның қаржылық есептілігінде бухгалтерлік деректерді уақтылы, толық көрсетпестен мүмкін емес. Пайданың көздері мен себептерін ашу банктің жағдайы мен дамуы туралы дұрыс түсінік қалыптастыру маңызды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Б.Х. Алиев, А.М. Аликберова. Оценка факторов регулирования прибыли коммерческого банка. URL: <file:///C:/Users/%D0%90%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%BD/Downloads/otsenka-faktorov-regulirovaniya-pribyli-kommercheskogo-banka.pdf>

2. Е.Б.Никитина. Резервы роста прибыли банков. URL: <file:///C:/Users/%D0%90%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%BD/Downloads/rezervy-rosta-pribyli-bankov.pdf>

3. М.С. Марамыгин, Е.Г. Шатковская, М.П. Логинов, Н.Н. Мокеева, Е.Н.Прокофьева, А.Е. Заборовская, А.С. Долгов. Банковское дело и банковские операции: учебник. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2021. – 567 с.

ӘОЖ 338

<https://doi.org/10.53355/k5570-0057-1345-y>

КӘСІПОРЫННЫҢ РЕСУРСТЫҚ ӘЛЕУЕТІН ПАЙДАЛАНУ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ӘДІСТЕРІ

Кереева А.Р., оқытушы-лектор

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: Kira_a86@mail.ru

Бұл мақалада кәсіпорынның ресурстық, өндірістік және экономикалық әлеуетін кешенді үйлестіру және өнімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін кәсіпорын ресурстарын пайдалану тиімділігін арттыру әдістері қарастырылған. Кәсіпорынның ресурстық, өндірістік және экономикалық әлеуетін кешенді үйлестіру және өнімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін кәсіпорын ресурстарын пайдалану тиімділігін арттыру бойынша ұсыныстар әзірленді.

Тірек сөздер: *кәсіпорындар, фактор, бәсекеге қабілеттілік, тиімділік, өнімдер, ресурстарды талдау.*

В данной статье рассмотрены комплексные сочетания ресурсного, производственного и экономического потенциала предприятия и методы повышения эффективности использования ресурсов предприятия для повышения конкурентоспособности продукции. Разработаны предложения по комплексной координации ресурсного, производственного и экономического потенциала предприятия и повышению эффективности использования ресурсов предприятия для повышения конкурентоспособности продукции.

Ключевые слова: *предприятия, фактор, конкурентоспособность, эффективность, продукции, анализ ресурс.*

This article discusses complex combinations of resource, production and economic potential of the enterprise and methods of increasing the efficiency of the use of enterprise resources to increase the competitiveness of products. Proposals have been developed for the integrated coordination of the resource, production and economic potential of the enterprise and improving the efficiency of the use of enterprise resources to increase the competitiveness of products.

Key words: *enterprises, factor, competitiveness, efficiency, products, resource analysis.*

Кіріспе. Ұйым нарықтық ортада белгілі бір бәсекелестік артықшылықты құру және сақтау арқылы өзінің қызмет саласындағы позициясын сақтауға және нығайтуға тырысады. Сыртқы ортадағы өзгерістер туралы да, өз ұйымының ішкі әлеуеті туралы да жедел ақпаратқа ие болу бәсекелестік позицияларды нығайту және кәсіпорынның ішкі ресурстарын пайдалану тиімділігін арттыру процестерінде маңызды элемент болады [1, 187-189б]

Бүгінгі таңда ұйымды ішкі әлеуетін тиісті деңгейде ұстап тұру үшін қажетті ресурстармен қамтамасыз ететін көз ретінде қызмет ететін сыртқы орта талаптарына уақтылы және жылдам жауап беру ерекше мәнге ие. Бұл дайын өнімді сату процесінде шаруашылық жүргізуші субъектінің сыртқы экономикалық қызметіне әсер ететін объективті факторлардың әсерінен қоршаған орта ресурстарын тұтыну нәтижесінде пайда болады. Осы себепті ұйымның тиімді қызметін қамтамасыз ету мақсатында тұрақты негізде оның ресурстық әлеуетіне талдау жүргізу ұсынылады [2, 68б].

Көбінесе ресурстық әлеует экономикалық әлеуетпен анықталады, алайда бұл мұқият емес, өйткені іс жүзінде ресурстық әлеует экономикалық негіз болып табылады. Сонымен қатар, ол "экономикалық әлеует" терминінің анықтамасында маңызды компонент ретінде қызмет етеді және оның мәнін көрсетеді.

Демек, экономикалық әлеуетті қалыптастыру және оны іске асыру сатысына көшу өндірісті қажетті ресурстармен қамтамасыз етпей, яғни ресурстық әлеуеттің қатысуынсыз мүмкін емес. Кәсіпорынның ресурстық, өндірістік және экономикалық әлеуеттерінің кешенді үйлесімі, ең алдымен, үш санат арасындағы тығыз байланысты білдіретін экономикалық көбею процестерімен анықталады. Экономикалық және ресурстық әлеует ұғымдарының арасында параллель болу үшін біріншісі тұтастай алғанда кәсіпорынның мүмкіндіктерін, оның ішінде материалдық өндіріс пен өндірістік емес саланы (қызметтерді) бағалау үшін, екіншісі кәсіпорын қызметінің жекелеген сегменттерін бағалау үшін пайдаланылуы керек.

Қазақстандық және ресейлік зерттеушілерді атап өтуге болады: А.П.Аксенова, А.В.Бабкин, А.Е.Воронкова, В.В.Глазунова, В.Я.Горфинкель, Н.Есмагулова, Р.Исмаилова, О.Е.Кузьмина, В.И.Королев, Е.А.Лаптева, А.А.Трифилова, Е.А.Яковлева және басқалар.

Әдістер мен материалдар. Тәжірибе көрсеткендей, қазіргі заманғы кәсіпорындар әр түрлі және айтарлықтай ресурстық әлеуетке ие бола отырып, оны тиімді пайдаланбайтындығын көрсетеді. Ресурстық әлеуетті пайдаланудың тиімділігін анықтау үшін қазіргі уақытта екі тұжырымдамалық тәсіл қолданылады, оларды пайдалану кәсіпорынның мүмкіндіктерін анықтауға мүмкіндік береді: жұмыс істеу, ресурстарды жиынтықта да, бөлек те бағалау.

Сонымен қатар, кәсіпорынның дағдарыс жағдайының және өндірістің тұрақсыздануының себептерінің бірі қаржылық және материалдық ресурстардағы

шектеулер болуы мүмкін. Бұл ретте кәсіпорын ресурстарды пайдаланудың нәтижелілігін арттыру, материалдық ресурстарды сатып алуға жұмсалатын шығындарды азайту, тұтыну қарқынын оңтайландыру, өндіріс ырғағы мен өнім сапасын арттыру, сондай-ақ ресурстарды үнемдеу және шикізат пен материалдарды кешенді пайдалану жөніндегі басқа да шаралар есебінен ғана пайда алуды қамтамасыз ете алады [3, 32-36 б].

Қазіргі уақытта бәсекелестіктің біртіндеп өсуі, сұраныс пен ұсыныс динамикасының өсуі байқалады, бұл кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін басқару жүйесінің қалыптасуына әкеледі. Бұл жүйе өзгергіштік пен белгісіздіктің жоғары дәрежесін ескере отырып, жоғарыда сипатталған факторларға барабар жауап беруі керек.

Көп жағдайда бәсекеге қабілеттілікті бағалау интуитивті деңгейде жүреді, сарапшылардың пікіріне немесе ұқсас саладағы ұқсас тәжірибеге байланысты. Алайда, бәсекеге қабілеттілік оны экономикадағы тәуелсіз институт ретінде сипаттайтын ерекшеліктерге ие болуда. Сондықтан себептерді толық талдау және анықтау, сондай-ақ бәсекеге қабілеттілікті арттыру үшін жан-жақты бағалау жүргізуге мүмкіндік беретін бірқатар әдістемелер мен көрсеткіштер әзірленді. Қазіргі уақытта экономика күрделі, тұрақсыз және қарама-қайшылықты процестермен сипатталады, олардың жалпы тенденциясы нарықтық қатынастардың кеңеюі болып табылады. Айта кету керек, әртүрлі ұйымдар мен салаларға қолданылатын жалпы қабылданған бірыңғай әдіс анықталған жоқ.

Теория мен практикада бәсекеге қабілеттілікті айқындаудың белгілі бір алгоритмі қалыптасты: бағалау мақсатын айқындау; талдау кезінде ескерілетін салаларды (қызмет түрлерін) айқындау; салыстыру базасын таңдау; өлшеуге жататын сипаттамаларды айқындау; таңдалған сипаттамаларды бағалау; бәсекеге қабілеттілік көрсеткішін есептеу; бәсекеге қабілеттілік туралы тұжырымдар және тиісті іс-шаралар.

Кәсіпорын мен бәсекелестерді салыстыру бізге белгілі бір тараптың бәсекелестік артықшылықтары туралы айтуға мүмкіндік береді. Өнім сатып алушылар үшін қызығушылық тудыруы үшін оның белгілі бір техникалық, пайдалану және экономикалық параметрлері болуы керек. Тауарларды сатып алудың шарты-бұл параметрлердің сатып алушының қанағаттандырылмаған қажеттілігінің негізгі сипаттамаларына сәйкестігі.

Кәсіпорынның негізгі қорларын басқарудың тиімділігін қамтамасыз ету үшін оларды ақылға қонымды бағалау үлкен маңызға ие [4, 108-110 б].

Бағалау әдісі деп белгіленген объектіні, затты зерттеудің жүйелі, кешенді әдісі түсініледі. Бағалау әдістерінің келесі бағыттарын бөлуге болады:

1	Ғылыми бағыты	(дедуктивті, индуктивті, базалық, экономикалық-математикалық, эвристикалық әдістер);
2	Басқару бағыты	(әкімшілік, экономикалық, ұйымдастырушылық, заңнамалық әдістер)

Кәсіпорынның ресурстық әлеуетінің бәсекеге қабілеттілігін бағалауды үш кезең түрінде ұсыну ұсынылады.

Бірінші кезең	Екінші кезең	Үшінші кезең:
кәсіпорынның жай-күйі туралы қаржылық-экономикалық ақпаратты жинау; кәсіпорынның негізгі мақсаттарын, қаржы-шаруашылық қызметінің бастапқы және түпкілікті сипаттамаларын анықтау.	ресурстық әлеуетті құраушылар арқылы кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігінің нақты деңгейін есептеу. Ол үшін келесі негізгі міндеттерді шешу қажет: - кәсіпорын әлеуетінің құрамдас бөліктерінің әрбір санаты үшін олардың ағымдағы жағдайын барынша толық көрсетуге мүмкіндік беретін көрсеткіштер кешенін таңдау; - кәсіпорынның нақты жағдайының ықпал моделін құру; - бақылау көрсеткіштері жүйесін анықтау; - әлеуетті құраушылардың әрбір санаты үшін бақылау көрсеткіштерінің ұсынылған мәндерін (ең жоғары немесе ең аз рұқсат етілген) белгілеу, яғни шартты эталондық модельді құру.	- зерттелетін кәсіпорындардың ресурстық әлеуетін пайдалану деңгейін талдау; - кәсіпорындардың ресурстық әлеуетінің резервтері мен ысыраптарын анықтау; - кәсіпорынның ресурстық әлеуетін басқарудың қалыптасқан жүйесінің тиімділігін бағалау.

Қарастырылған ұсыныстардың түпкі нәтижесі нақты экономикалық әсерлерді алу болып табылады, атап айтқанда:

- 1) жарамдылық коэффициентін арттыру; негізгі құралдарды жаңарту;
- 2) өнімді өндіру мен өткізуге арналған материалдық шығындарды азайту;
- 3) кадрлардың тұрақтамауын төмендету; құрамның тұрақтылық коэффициентінің өсуі; еңбек өнімділігінің өсуі; жұмысшыларды қабылдау бойынша айналымдардың төмендеуі; персоналдың біліктілігін арттыру, Орындалатын жұмыстардың біліктілігі мен күрделілігіне сәйкестігі; процестердің ырғақтылығын және өндірістің мамандану деңгейін арттыру; жарақаттану жиілігін төмендету; қызметтің әртүрлі түрлеріне лицензиялар санын арттыру; жаңа енгізілген технологиялар мен жабдықтар санын ұлғайту.

Қорытынды. Сондықтан, осы көрсеткіштерді басқару негізінде кәсіпорынның әлеуетін басқаруға және жоспарланған максималды пайда алуға және болашақта ресурстық әлеуеттің бәсекеге қабілеттілік деңгейін арттыруға бағытталған. Басқаша айтқанда, кәсіпорынның әлеуетін басқаруда оның құрамдас бөліктері арасында тығыз байланыс қамтамасыз етілуі керек: мүлктік, қаржылық, кадрлық, ұйымдастырушылық және техникалық. Сондай-ақ, кәсіпорынның ресурстық әлеуетінің әр компоненті әкелетін пайдалылық пен олардың экономикалық қызметін қамтамасыз ету үшін ресурстарды пайдалануға бөлінген қаражат мөлшері арасындағы байланысты бақылау қажет [5, 336].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бердникова Л. Ф. Ресурсный потенциал организации: понятие и структура: Вектор науки ТГУ №1(15). - 2011. - с. 201-203
2. Николаева М. Ю. Понятие, сущность, структура потенциала предприятия: Азимут научных исследований: экономика и управление. 2014. - №3. - с. 67-69
3. Сафарова И. М. Ресурсный потенциал предприятия: теоретический аспект: Экономика и управление: новые вызовы и перспективы №9. - 2015. - с. 108-110
4. Кохно П.А., Анализ хозяйственной деятельности предприятия: учебник / П.А.Кохно, А.Д. Микрюков – Москва: Финансы, 2012. – 325с.
5. Барашкова О. В. Методика оценки ресурсного потенциала сельскохозяйственного предприятия // О.В. Барашкова, В.Н. Острецов. Молочнохозяйственный вестник. Экономика и экономические науки. 2012. № 4(8). с. 33.

ӘОЖ 32.328

<https://doi.org/10.53355/k0495-8569-4812-m>

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖӘНЕ ҰЛТ КӨШБАСШЫСЫ КЕМЕҢГЕРЛІГІ

Кипшакбаев К.З., п.ғ.м., оқытушы

Шадаев Б.Ш., оқытушы

«Болашақ» университетінің жоғары колледжі, Қызылорда қаласы

E-mail: k_zeinulla@mail.ru, bakbrg9519@mail.ru

Бұл мақалада тәуелсіз, егеменді Қазақстан Республикасының 30 жылдығында жеткен белестері, жетістіктері, ішкі және сыртқы саясаттағы атқарылған жұмыстары, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың тәуелсіздігімізді тұғырлаудағы дана саясаты, Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Елбасы ісін жалғастырушы ретіндегі Қазақстан халқына Жолдауындағы алдағы төртінші онжылдыққа қойған міндеттемелері мен жоспарлары, «Тәуелсіз бәрінен қымбат» атты мақаласы және тәуелсіз еліміздің әлемдік аренадағы алатын орны туралы айтылады.

Тірек сөздер: *Тәуелсіздік, егемендік, ішкі және сыртқы саясат, Ұлт көшбасшысының даналық саясаты*

В данной статье рассматриваются достижения 30-летия независимой суверенной Республики Казахстан, проделанная работа во внутренней и внешней политике, мудрая политика Первого Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева в укреплении нашей независимости, предстоящая четвертая конференция обязательств и планы на ближайшее десятилетие, статья «Независимость - самое дорогое» и роль независимого государства на мировой арене.

Ключевые слова: Независимость, суверенитет, внутренняя и внешняя политика, политика мудрости лидера нации.

This article examines the achievements of the 30th anniversary of the independent sovereign Republic of Kazakhstan, the work done in domestic and foreign policy, the wise policy of the First President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev in strengthening our independence, the forthcoming fourth conference, commitments and plans for the next decade, the article "Independence is the most precious »And the role of an independent state in the world arena.

Key words: independence, sovereignty, domestic and foreign policy, the policy of wisdom of the leader of the nation.

Қысқашы. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына «Халық бірлігі және жүйелі реформалар - ел өркендеуінің берік негізі атты» биылғы Жолдауында егемен ел болғанымызға - 30 жыл толуымен, ал тәуелсіздік-біздің ең қастерлі құндылығымыз дей отырып, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті, Елбасының дара саясатының арқасында табысты ел ретінде бүкіл әлемге танымал болғанымызды атап өтті. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті, Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың дара саясаты мен көшбасшылық қасиетінің арқасында бүкіл әлемге танымал, іргесі біртұтас, жаңа мемлекет құрылғанын тілге тиек ете келе, «Егемендік дегеніміз-жалаң ұран мен жалынды сөз емес, біз үшін ең маңыздысы - әр азаматтың Тәуелсіздік игілігін сезіне алуы, оның басты көрінісі-елдегі бейбіт өмір, қоғамдағы тұрақтылық пен тыныштық, сондай-ақ халықтың тұрмыс сапасының жақсаруы және жастардың болашаққа нық сеніммен қарауы» деп, алдағы уақытта да барлық бастаманың осы бағытта жалғасатынын атап көрсетті. Тәуелсіздік жылнамасының төртінші онжылдығында баршамызға жүктелген жауапкершілік пен көтерілген мәселелер Мемлекет басшысының жыл басындағы «Тәуелсіздік-бәрінен қымбат» атты мақаласымен үндесіп жатыр. [1, 1-56б]

Биыл Тәуелсіздігімізге 30 жыл толады. Бұл - қайта жаңғырған қазақ мемлекеттілігінің, ата-бабаларымыздың аңсаған азаттықтың тұғыры нығая түскенін әйгілейтін маңызды белес. Тарих тұрғысынан алғанда, отыз жыл - көзді ашып-жұмғандай қас қағым сәт. Дегенмен, қиындығы мен қуанышы, дағдырысы мен дамуы алмасқан тұтас дәуір деуге болады. Бізде осындай жолмен өтіп келеміз. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласында «Тәуелсіз ел болу оны жариялаумен немесе мемлекеттің іргетасын қалаумен шектелмейді. Тәуелсіздік үшін нағыз күрес күнделікті еңбекпен, үздіксіз әрі дәйекті елдік саясатпен мәңгі жалғасады. Біз қуатты тәуелсіз мемлекетімізбен ғана ұлт ретінде сақталамыз. Осы айнымас ақиқатты берік ұстануымыз керек. Президент айтқандай, біз үшін аса қымбат дүние-тәуелсіздік. Президент мақала ауқымды төрт бөлімнен тұрады. «Бағдар мен белес» деп аталатын бөлімде тәуелсіздігіміздің мерейлі мерзімін үш онжылдық белеске бөліп, еліміздің іргетасының қаланғаны, қазақ елінің керегесін кеңейту кезеңін, еліміздің өсіп-өркендеп, мерейлі мемлекетке айналғаны, әлемдегі беделі туралы айтылған. Алдағы төртінші онжылдықта жететін меже-заман талабына бейімделген ұлттың жаңа болмысын қалыптастыру, өркениетті, дамыған елдер қатарынан болуды көздейді. «Таным мен тағылым» бөлімінде халқымыздың тарихи санасын жаңғыртуға бағытталған ой - тұжырымдарымен бөлісіп, ұлт жадын жаңғыртатын уақыт келгенін пайымдайды. «Қоғам және құндылық» бөлімінде Мемлекет басшысы егемендігіміздің мәңгілік ұштағанына балаған байтақ жерімізді,

кастерлі тілімізді, береке-бірлігімізді көздің қарашығындай сақтауға үндейді. Әлем социологтары Тәуелсіздік ұғымын әлеуметтік тұрғыдан бес тірекке жіктепті. Олар- әкімшілік-басқару тәуелсіздігі, атамекен-территориялық тәуелсіздік, ата-баба қанымен жалғасқан гендік тәуелсіздік, тұрмыстық (экономикалық) тәуелсіздік, рухани тәуелсіздік. Әкімшілік-басқару тәуелсіздігіміздің ұстыны-армия, күштік құрылымдар олар мемлекетті сыртқы және ішкі жаудан қорғайды. Атамекен тәуелсіздігіміздің тірегі-ұлағатты ұрпақ. Мақаладағы «Біздің мақсатымыз-келер ұрпаққа Қазақстанды тұғыры мығым, экономикасы қуатты, рухы асқақ мемлекет ретінде табыстау және елдік істерді шашау шығармай, лайықты жалғастыратын жасампаз ұрпақ тәрбиелеу» деген ой бабалар арманымен үндесіп жатыр. Үшінші тірегі-ата-баба қанымен жалғасқан гендік саясат, төртінші тірек-тұрмыстық тәуелсіздік, оның ұстанымы-еңбекшіл бұқара. Бесінші тірек-рухани тәуелсіздіктің ұстыны оқымысты-ағартушы ғалымдар һәм тіл мен діл бірлігі. Осы бес ұстын қолдың бес саласындай жетілген жағдайда сол қауым қуатты елге айналады. «Ұлағат және ұстаным» бөлімінде саяси жаңғыру мәселесіне, адамның құқығын сақтауға негізделген заң мен тәртіпке, жасампаз ұрпақ тәрбиесіне тоқталады. Біз өз кезегімізде Мемлекет басшысының мақаласын қолдай отырып, жас ұрпаққа білім мен тәрбие беруде негізге алып, жұмыстарды ұтымды жалғастыруымыз керек [2,2-366].

Зерттеу әдістері, нәтижелері.Тәуелсіздік-халықтың таңдауы.Тәуелсіздік-біздің ұлттық идеямыз! Жер бетіндегі ірі-ұсақты халықтардың өз алдына мемлекет құра алғандары онша көп емес - Біріккен Ұлттар Ұйымына мүше елдердің саны - 193 ғана мемлекет. Ағылшын қайраткері Бенджамин Дизраэлидің «Тәуелсіздік ала сала отар болудан қала салмайсың» деген зілді сөзі сондықтан айтылған. Абыз Әбіш Кекілбаевтың «Тәуелсіздік-тәу етер жалғыз киен» деген сөзі бостандықтың бағасын бергендей. [3, 463-466 бб] Азаттық үшін арпалысқан бабаларымыздың арманы 1991 жылдың 16 желтоқсанында Тәуелсіздік ретінде бастау алды. Әлем көгінде Қазақстан Республикасы деп аталатын жаңа тұрпатты мемлекеттің Туы көтерілді, тәуелсіздікті орнықтыру одан да үлкен күшке түсті. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті - Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың орасан зор күш-жігері, ақыл-парасаты, сындарлы да салмақты саясаты және қазақстандықтардың бірлігі арқылы біз осы күнге жеттік. 300 жылдан астам бодандықта болған халықтың байырқалы бостандыққа, егемен елдікке, азат рухқа деген арпалысының нақты жемісі болып, бүгінгі ұрпақ тәуелсіз мемлекетке, бейбітшілік пен келісімде, өзара сенімде өмір сүріп жатыр. Өз тағдырымызды өзіміз айқындап алдық, енді жарқын болашағымызды өз қолымызбен жасаудамыз. Елбасы ретінде Нұрсұлтан Назарбаев Тәуелсіздігімізді теңселтпей, Егемендігімізді еңкейтпей, Азаттығымызды аласартпай 30 жыл ел басқарып, баға жетпес құндылықтарымызды-бейбітшілік, игілік, өркендеу, әділдік және баршаға ортақ тең мүмкіндіктерді негізге алып, Тәуелсіздігімізді нығайтты. Тәуелсіздігіміздің мызғымас тұғыры бекітілді, Мәңгілік Ел болуға бет бұрдық. Тәуелсіздік күні-баршамыз үшін, күллі қазақстандықтар үшін қастерлі ұлы мереке күні болып қалады. Тәуелсіздік-сан буын бабалардың қасиетті жеріміздің әрбір қадамын қорғау үшін төгілген өлшеусіз қаны мен терінің өтеуі. Тәуелсіздік-берігей тарихы мен мәдениеті бар, мемлекеттік тілін және барлық қазақстандықтардың этностық тілдерін құрметтейтін халқымыздың мызғымас бірлігін Елбасы «Рухани жаңғыру» қоғамдық сананы жаңғырту бағдарламасында, 2014 жылы «Тәуелсіздік толғауында» баяндалған идеялардың стратегиялық сабақтастығын көреміз. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Осынау толағай табыстардың бәріне Елбасының дара көшбасшылығының һәм халқымыздың даналығы мен парасатының, бірлігі мен ынтымағының, отандастарымыздың қажырлы еңбегінің арқасында қол жеткіздік және Елбасы тәуелсіздігіміздің мәңгі символына айналды десек, ақиқатты айтқан болар едік» деп нақты атап өтті. Өзінің бағдарламалық мақаласының соңында Президент жаһандық әлемде қуатты және тәуелсіз мемлекетке арқа сүйеуі арқылы ғана ұлтымыздың аман қалатынын атап өтті. Бұл-өзгермейтін ақиқат. Сондықтан Тәуелсіздігіміздің 30 жылдығы аясында мемлекет пен қоғамның басты ұраны,

идеологиялық ұстанымы «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» болуы тиіс. Біздің ортақ міндетіміз – осы ұранды нақты экономикалық, әлеуметтік, ғылыми, ағартушылық және мәдени істермен толықтыру және халықтың бірлігін тәуелсіздігімізді сенімді қорғай алатындай жаңа деңгейге көтеру керек деп ойлаймыз. [4,4-566] Мемлекет басшысының мақаласын оқи отырып, Тәуелсіздігіміздің негізін қалаған Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың саликалы саясаты мен көрегендігіне тоқталамыз. Әлемдік ауқымдағы саяси қайраткер – Елбасының аймақтық және жаһандық бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтаудағы үлесі зор. Айта кету керек, АҚШ, Ресей, Қытай, Еуропалық одақ, көрші елдермен өзара ынтымақтастықтың орнауы, БҰҰ, ТМД, ЕҚЫҰ, ИЫҚ және тағы басқа ұйымдарға Қазақстанның кіруі, Семей полигонының жабылуы үлкен қадам болды. 2010 жылдың 3 тамызында Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымына (ЕҚЫҰ) қатысушы мемлекеттердің Сыртқы істер министрлер Кеңесі тарихи шешім қабылдады. Бұл ұйымға мүше елдердің ортақ ұйғарымы бойынша, 2010 жылдың 1-2 желтоқсанында елордада халықаралық өмірдегі ең басты саяси оқиға – ЕҚЫҰ саммиті өтетіндігі жарияланды. Азия және ТМД мемлекеттері арасынан Қазақстанда тұңғыш рет аталған саммит өткізілді. Бұл қазақстандықтардың 1991-2010 жылдар арасындағы жүргізілген іс қимылдары нәтижесінде қол жеткізілген табыс пен халықаралық қоғамдастықтың Қазақстанға жоғары құрметінің белгісі еді. Заманауи кезеңде «еуропалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің құрлықтық шеңбер ауқымынан асып кеткендігі» жөніндегі тезисті ұсынуда Қазақстан белсенділік көрсетті. Бұған әлем құлақ аса бастады. Халықаралық қоғамдастық еуроатлантикалық және еуразиялық қауіпсіздік категорияларын пайдалануды үрдіске айналдырды. Қазақстан сын – қатерлерге, әсіресе терроризм мен есірткі тасымалына қарсы тұрудағы ЕҚЫҰ ұйымының рөлін арттыру қажеттігін мәлімдеді. Ауғанстан мен орталық Азиядағы (Қырғызстандағы саяси дағдарыстар) қауіпсіздік мәселесін бейбіт түрде реттеу күн тәртібінде тұрған болатын. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев Астана саммитіне көп үміт артты. Бұл тарихи шара Қазақстандағы «толеранттылық, дәстүрлерді құрметтеу, сенім мен өзара түсіністік тәрізді басты құндылықтармен таныстырудың мүмкіндігі» болатын. Астана әлем жұртшылығына ЕҚЫҰ-ның «Хельсинкиден Астанаға дейінгі» табысты эволюциясын» жария етті. Қазақстандықтардың беделін асырған бірлік пен патриотизм нығая түсті. Ішкі экономикадағы және әлеуметтік өзгерістерді жүргізуде Оңтүстік Шығыс Азия елдері үлгілеріне мән берілді. Қазақстандағы тәуелсіздіктің алғашқы жиырма жылында жеткен жетістіктердің бастысы халықаралық стандарт бойынша Қазақстанның білім беру саласының дамыған елдер тобына енгендігі. 2000-2010 жылдар аралығында білім саласына бөлінген қаржы 9 есе, яғни 100 миллиардтан 900 миллиард теңгеге дейін өскен. Ішкі экономикадағы және әлеуметтік өзгерістерді жүргізуде Оңтүстік – Шығыс Азия елдері үлгілерінде мән берілді. Қазақстандағы тәуелсіздіктің алғашқы жиырма жылында жеткен жетістіктердің бастысы – халықаралық стандарт бойынша Қазақстанның білім беру саласының дамыған елдер тобына енгендігі. 2000-2010 жылдар аралығында білім саласына бөлінген қаржы 9 есе, яғни 100 миллиардтан 900 миллиард теңгеге дейін өскен. Мұның нәтижелері: «Болашақ» бағдарламасы, Инновациялық – зияткерлік мектептер, Назарбаев Университет, Халықаралық университеттер және басқалар. Еуразия ғажайыбы – жаңа елорда бой көтерді. Бүгінгі күні Нұр – Сұлтан қаласы – түрлі бағыттағы идеялардың және Қазақстан экономикасының, мәдениеті мен саяси өмірінің орталығына айналды. Дәл осы қалада ЕҚЫҰ саммитінен кейін әлемдік саясатта жаңа – «Астана рухы» ұғымы пайда болды. Тұңғыш Президентіміз Нұрсұлтан Назарбаев: «Алматы – тәуелсіздік бесігі, ал Астана – болашақтың бесігі» болатындығын халыққа жариялаған болатын. Қазақстан – өңірлік ықпалдастықтың тұрақты жақтаушысы. Біздің еліміз өңірлік көлік инфрақұрылымын құруға белсенді түрде инвестиция салуда. «Батыс Еуропа – Батыс Қытай көлік дәлізі», «Қазақстан – Түрікменстан - Иран» темір жол бағыты, қауіпсіздікті қамтамасыз етуге көмектесетін халықаралық күштерді шығаруға арналған Солтүстік тарату жүйесіндегі Қазақстанның көлік

инфрақұрылымы, «Жаңа жібек жолы» бастамасы аясындағы жаңа идеялар, Қазақстанның өңірлік ықпалдастыққа қосқан үлесі. Дүние жүзінің назарын аударған оқиғалардың бірі- 2016 жылы Вашингтонда өткізілген Ядролық қауіпсіздік жөніндегі IV саммиті аясында, Карнеги қорының штаб-пәтерінде Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың Жаһандық ядросыз әлем стратегиясын жариялауы болатын. Адамзатқа «XXI ғасыр: соғыссыз әлем» атты кең ауқымды бағдарлама қажеттілігі заңдылыққа айналуға. Елбасының тарихи мәлімдемесі, жаһандық сын-қатерлер аясында бұрынғыдан да ең қажетті құрал ретінде ел бірлігі-басты құндылыққа айналып отыр. [5, 150-160 бб] Елбасының тарихи мәлімдемесі, жаһандық сын қатерлер аясында бұрынғыдан да ең қажетті құрал ретінде ел бірлігі – басты құндылыққа айналып отыр. 1992 жылы Елбасы Қазақстан халқы Ассамблеясын құру идеясын көтерді, нәтижесінде 1995 жылғы 1 наурызда Қазақстан халқы Ассамблеясын Мемлекет басшысы жанындағы консультативті кеңесші орган мәртебесімен құру туралы Президенттің Жарлығы шықты. 1997 жыл – «Ұлттық татулық және саяси қуғын – сүргін құрбандарын еске алу жылы», 1998 жыл – «Ұрпақтар бірлігі мен сабақтастығы жылы» туралы Қазақстан Президентінің жарлықтары жарияланды. Тұңғыш Президентіміз Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларын сұхбат алаңына тоғыстыру идеясын көтерді. Нәтижесінде, Қазақстан – дінаралық үн қатысу орталығы ретінде елордамызда 2003, 2006, 2009, 2012, 2015 және 2018 жылдары діндер көшбасшыларының съездері өтті. Президент Қасым – Жомарт Тоқаев 2020 жылғы 1 қыркүйектегі Жолдауында «Тұңғыш Президент – Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың көреген саясатының арқасында экономиканың дамуы үшін берік негіз қаланды, әлемдік аренада абырой – беделге ие болдық. Сондықтан әлемнің жаңа болмыс-бітімі қалыптасып жатқан шақта біз реформаларға тың серпін беруіміз керек. Бұл бағытта Ұлт жоспарын және Бес институттық реформаны негізгі бағдар етіп ұстануымыз қажет. Біз азаматтарымыздың лайықты өмір сүруіне жағдай жасауға, олардың құқықтарын қорғауға, заң үстемдігін қамтамасыз етуге, жемқорлыққа қарсы күресті күшейтуге міндеттіміз», деп атап айтты.

Саясаттағы осындай сабақтастық еліміздің «Қазақстан - 2050» стратегиясында айқындалған сара бағытпен серпінді дамуына кепілдік береді. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев Семей қаласында «Абай және оның ұлдары» атты ескерткішін ашып, Ұлы ақынға игі ілтипатын көрсетті. Сонымен бірге, Ұлы ақынның құрметіне арналып ақындар айтысы, шетелдік ғалымдармен бірлескен халықаралық ғылыми-теориялық конференциялар, танымдық іс-шаралар жыл бойы өткізіліп келеді. Тұңғыш Президент бастамаларының маңыздысы-шетелдегі қандастардың елге оралуына қатысты жүйелі көші-қон мәселесін қолға алып, халықаралық қатынастар мен ішкі әлеуетті үйлестіре нәтижелі іс-қимылдар жүргізуінде. Бүгінгі күні қандастардың үлесі жалпы тұрғындардың 6 пайызын құрайды. Атажұртқа оралған қандастарымыз Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық, саяси, мәдени дамуына үлес қосуда. Тәуелсіздік тақырыбын қозғасақ, Елбасының ерен-қажырлы еңбегін қосыла айтамыз, себебі екі ұғымда ұштаса айтылуы тиіс. Мемлекет басшысы басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «халықтың үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасын мақсаты мен міндеттерін айқындап беріп, қоғамдық диалог формаларының қағидаттарын іске қосты. 2019 жыл Жастар жылы болып жарияланып, жаңа бастамалар мен жобаларды жүзеге асыруға жол ашылды. 2020 жыл-Волонтерлер жылы шеңберінде біздің осы бір маңызды тірлікке толыққанды серпін берілді. Әлеуметтік-медициналық жүйелердің жаңа компоненттері-медициналық сақтандыру, жоғары оқу орындарын акционерлендіру енгізілді. «Ұстаз мәртебесі» туралы Заң қабылданды. Тарихи даталар-Әл-Фарабидің 1150 жылдығы, Абай Құнанбайұлының 175 жылдығы, Алтын Орданың (Жошы ұлысының) 750 жылдығы, Ұлы Отан соғысының 75 жылдығы, Қазақ Автономиясының құрылғанының 100 жыл секілді шаралардың Жалпыұлттық кешенді шаралары бекіліп, мемлекеттік дәрежеде кең ауқымда өткізілді. Барлық іс-шараларға арқау болған «Мәдени мұра», «Халық тарих толқынында», «Рухани жаңғыру» ұлттық бағдарламаларын жүзеге асырудағы баға жетпес тәжірибелерді

пайдаланып, төл тарихымызды әрі аша түсуге ықпалын тигізуде. Елбасының интеллектуалдық күш-жігерінің арқасында «Мәдени мұра», «Мәңгілік Ел», «Ұлы даланың жеті қыры» бағдарламаларындағы ұлы ұғымдар айналысқа енсе, өркениеттік маңызы бар жалпымәдени құндылықтар - Тәуелсіздік, мемлекеттілік, жер, тіл мен діл, отбасы және салт-дәстүр - біздің заңнамамызға енгізіліп, нақты көрініс табуда. Латын жазуына көшер сәтті дұрыс пайдаланып, қазақ тілінің қолдану аясын кеңейту, оның қоғам өміріндегі түрлі саладағы орнын анықтау басты назарда болуы тиіс. 2021 жыл ұлы мұратымыз Тәуелсіздігіміздің - 30 жылдығы мерейтойы, қалың қазақты жалмаған Ашаршылыққа 100 жыл болады және Архив-2025 жобасы бойынша зерделеу жұмыстары жалғасын табуы тиіс шаралар болып қала бермек, Алаш идеясында жалғасын таппақ. Жаһандану жағдайында ұлттық қадыр-қасиеттерімізді қастерлеп сақтау өте маңызды. Еліміздің Даму Стратегиясы (Қазақстан-2030) осыдан 24 жыл бұрын қабылданған.

Қорытынды. Ұлт көшбасшысы, Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың сөзімен айтсақ: «Бостандықты бағалаудан, азаттықты ардақтаудан, тәуелсіздікке тәу етуден артық ешбір бақыт жоқ. Тәуелсіздік - тәуекел еткеннің ғана тағдырына бұйыратын бақыт!» дей отырып, ұлт болып ұйысып, жұрт болып жұмылып, Елбасы бастаған, Мемлекет басшысы жалғастырған сарабал саясатын халық болып қолдап, рухымыз биік, жолымыз нұрлы, «Мәңгілік Елге» айналып, мемлекетіміз мәңгі болсын. Қорыта келгенде, Тәуелсіздігіміздің - 30 жылдық мерейлі жылдарында жеткен толағай табыстары Елбасының орасан зор қажырлы еңбегі және әлемдік аренадағы сұңғыла саясаткердің тұлғасын көрсетеді деп ойлаймыз және кейінгі ұрпаққа жеткен қазынамыз - Тәуелсіздігіміз аманат болары сөзсіз.[6,1-2 бб] Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Мықты мемлекет болу үшін ұлттың ұйыса білуі айрықша маңызды. Шын мәнінде ұйымдасқан ұтады. Ынтымақ жүрген жерде ырыс бірге жүреді деп, халқымыз бекер айтпаған. Біздің күш-қуатымыз-берекелі бірлікте, ендеше бірлігімізді бекемдеп, ел үшін еңбек етейік, қасиетті Отанымыз мәңгі жасай берсін» деп аяқтаған сөзін, ендегі жерде әрқайсымыз Мемлекет басшысы жүктеген жауапкершіліктерді сезініп, барлық бастамаларды лайықты жүзеге асыруға міндеттене отырып, Тәуелсіздігімізді нығайту үшін, ел үшін еселі еңбек ету басты парымыз болып қала береді. Қасиетті Отанымыз мәңгі жасай берсін.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қасым-Жомарт Тоқаев. «Халық бірлігі және жүйелі реформалар-ел өркендеуінің берік негізі» Қазақстан халқына Жолдауы. «Egemen Qazaqstan» Жалпыұлттық республикалық газет. 1-5 беттер. 02.09.2021 жыл
2. Қасым-Жомарт Тоқаев. Тәуелсіздік бәрінен қымбат. «Egemen Qazaqstan» Жалпыұлттық республикалық газеті, №2, 5 қаңтар 2021 жыл, 2-3 беттер.
3. Н.Ә. Назарбаев. Қазақстан жолы. Алматы, «Жібек жолы», 2012 жыл, 463-бет.
4. Қ.Е. Көшербаев. Тәу етер жалғыз киеміз. «Egemen Qazaqstan» газеті, 10 желтоқсан 2019 жыл. 4-5 беттер.
5. Б.Кәрібаев. Тәуелсіздіктің 25 аса маңызды оқиғалары. Алматы, 2016 жыл, 150-160 беттер.
6. Қасым-Жомарт Тоқаев. «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» Қазақстан халқына Жолдауы. «Egemen Qazaqstan» газеті, 2 қыркүйек, 2020 жыл

ОРТА МЕКТЕПТЕ ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДА СОФИЗМ ҰҒЫМЫН ЕНГІЗУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Кожобекова Э. К., 2 курс докторанты

Төрехан М. М., Аманова А. Е., 2 курс студенттері

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ

E-mail: elmira_199191@mail.ru

Жоғары динамикалы, жаһандану дәуірінде өмір сүру үрдісін, ойлау мен қарым-қатынасты түбегейлі өзгертетін байланыс құралының қарқынды дамуы, сондай-ақ адамның интелектісіне, әл-ауқаттылығына, оның икемділігіне, жасампаздық іс-әрекетіне қол жеткізетін тәсілдер қоғамның негізгі капиталы бола бастады.

Қазақстан қоғамдағы мұндай жағдайда өзекті мәселелердің бірі - өзгермелі әлеуметтік және экономикалық жағдайда өмір сүруге белсенді қатынасын байқатып, оны жақсартуға ықпал ете алатын, бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылады.

Тірек сөздер: *Жаһандану физикасы, софизм ұғымы, орта мектеп физикасы, физиканы оқыту ұғымы, физиканы оқыту мәселелері, физика, софизм мәселелері.*

Динамичное развитие средства коммуникации, которое радикально меняет процесс жизни, мышления и общения в эпоху высокой динамики, глобализации, а также способы, с помощью которых люди могут достичь интеллекта, богатства, гибкости и творчества, являются основным капиталом общества.

Казахстан является одной из наиболее актуальных проблем общества в этом отношении - формирование конкурентоспособной личности, которая может продемонстрировать свою активную вовлеченность в изменяющуюся социально-экономическую ситуацию и способствовать ее улучшению.

Ключевые слова: *физика глобализации, концепция софизма, физика средней школы, концепция преподавания физики, проблемы преподавания физики, физика, проблемы софизма.*

The dynamic development of the means of communication, which radically changes the process of life, thinking and communication in an era of high dynamics, globalization, as well as the ways in which people can achieve intelligence, wealth, flexibility and creativity, are the main capital of society.

Kazakhstan is one of the most pressing problems of society in this regard - the formation of a competitive personality, which can demonstrate its active involvement in a changing socio-economic situation and contribute to its improvement.

Keywords: *globalization physics, the concept of sophism, high school physics, the concept of teaching physics, problems of teaching physics, physics, problems of sophistry.*

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында «Әр баланың жеке қабілетіне қарай интеллектуалдық дамуы, жеке адамның дарындылығын, талантын, қабілетін дамыту» сияқты өзекті мәселелер енгізіліп отыр. Өйткені ғылым мен техниканы, өндірісті әлемдік деңгейде дамыту үшін елімізге шығармашылықпен жұмыс жасайтын білімді, жоғары дайындығы бар білікті мамандар қажет. Ғылыми-техникалық прогресс және қоғамдағы болып жатқан саяси әлеуметтік өзгерістер адам әрекетіне әсер етіп, жоғары білімді мамандарға қойылатын талаптар жүйесін өзгертуде. Қоғамдағы оқу-ағарту, білім беру салаларындағы ізгілендіру мен демократияландыру үрдістері, ең алдымен, жоғары мектеп жағдайында білім берудің қызметіне жаңаша қарап, бұл бағыттағы қол жеткен табыстарға сын көзбен саралай отырып бағалауды, жастардың шығармашылық әлеуметін дамыту, осы бағыттағы оқу үрдісін ұйымдастырудың тәсілдерін, әдістерін мен нысандарын іздестіруді талап етеді.

Білім беру реформасы табысының басты өлшемі – тиісті *білім мен білік* алған еліміздің кез-келген азаматы әлемнің кезкелген елінде қажетке жарайтын маман болатындай деңгейге көтерілу болып табылады. Біз бүкіл елімізде әлемдік стандарттар деңгейінде сапалы *білім беру мен қызметіне* қол жеткізуге тиіспіз.

Қазақстанның жалпы орта білім мазмұны оқушының өмірдегі құзіреттілігі үшін жеткіліксіз болып отырған әрбір оқу пәні бойынша білімі, білігі және дағдысын алу тәртібімен ғана сипатталады.

Осыған байланысты орта мектепте білім беру жүйесінің жаңа стандарты қабылданып, алғашқы Қазақстандық төл оқулықтар шығарыла бастады. Жаңа стандартқа сәйкес оқулықтарды шығару «Атамұра» кооперациясына жүктелді. Қазақстандық көптеген ғалымдар мен білікті ұстаздардың ат салысуымен аз ғана уақытта алғашқы төл оқулықтар шығарылды. Әрине бұл оқулықтардың құрылымдық мазмұны, әдістемелік көркемделуі жағынан көптеген кемшіліктері де болды. Ол туралы Республикалық ғылыми-әдістемелік журналдарда көптеген мақалалар шықты.

Орта мектепте физиканы жемісті оқыту проблемаларының шешілуі оқу процесіне заман талабына сай, әрі ұлттық ерекшеліктерді ескеретін оқулықтардың және сол оқулықтар негізінде оқытудың қандай жаңа әдістемелері мен оқу құралдарының енгізілуіне тәуелді. Төл оқулықта жіберілген техникалық қателерді айтпағанның өзінде әдістемелік кемшіліктер де баршылық. Оқушылардың жас ерекшеліктері, пән аралық байланыстар ескерілмей, кейбір оқу материалының мәтіні ауыр, шектен тыс ғылымиланған. Бұл қиыншылықтардан пән оқытушының асқан шеберлігі мен шығармашылық ізденістері, оқу процесінде жаңашыл педагогтардың озық әдістемелерін, оқу құралдарын қолдану алып шығады [5. 56].

Сабақ түрі жаңа заман талаптарына сай өзгеріп, жаңарып отырса, эмоциялық сезім-түйсіктеріне әсер ететін ізденістерден пайда болатыны түсінікті. Ақыл-парасаттан гөрі сезім түйсігі ұшқыр балаларға көп жағдайда бағдарламалық тақырыптарды тосын тәсілдер арқылы түсіндіру тиімді. Бұл үшін мұғалім сабақ өткізуде дәстүрлі шеңберде қалып қоймай, тың ізденістер жасауы тиіс. Сондықтан жаңа педагогикалық технологияларды енгізу – оқыту үрдісінің тиімділігін арттырып қана қоймайды, басқа да көптеген мәселелерді шешеді.

Қазіргі кезеңде әлі де болса, орта мектеп оқушыларының білімдерінде формализмнің элементтері кездесуде. Физика пәнін игеру, олар үшін тек кітап материалын оқу ғана болып отыр. Шын мәнісінде, физика пәнінде оқушылар табиғат заңдарын оқып, білуі тиіс.

Оқушыларға нақты мысал келтіре отырып, олардың алған білімдері маңызды практикалық мәселелерді шешуге қажет екендігін түсіндіру керек. Оқушылардың білімнің өмірлік маңызын түсінуі, теория мен практиканы тығыз байланыстырады, пәнге ынтасын арттырады, оқушылар біліміндегі формализм элементтерін жояды.

Оқушылардың білімге ынтасының болуы, олардың сабақтағы белсенділігінің артуына білім сапасының жоғарылауына, білім арудың пайдасын түсінудің қалыптасуына мүмкіндік береді, жалпы айтқанда оқу процесінің деңгейін көтереді. Білім берудің құрылысын, оқушылар мұғалім қойған мақсаттарды түсінетіндей, қабылдайтындай етіп құру керек және оқушы мұғалім қойған мақсатты белсенді жүзеге асырушысы болуы тиіс.

Оқушылардың білімге ықыласын, ынтасын, қызығушылығын арттырудың ең жақсы жолының бірі — сабақта ойындарды қолдану. Ойын, білім алу, еңбек ету — адамның негізгі қайраткерліктері. Ойын - әрқашан кішкене білім, кішкене білім бола отырып, баланы білім алуға, еңбекке дайындайды. Ойынды алданыш және көңіл көтеру деп ойлайтындар қателеседі.

Кейбір педагогтар мен психологтардың мектеп жасындағы балалар, ойын жасынан өтіп кетті, — деуі бекер. Ойындағы оқиға-жайлар сабаққа әр қилылық нәр береді, сабақты қызық етеді, оған эмоциялық бояу береді.

Мектепте балалар сабақ үстінде бір-бірімен сөйлеспейді. Балалар сөйлескен жағдайда, ол тәртіпті бұзған болып есептеледі, мұғалімнен ескерту алады. Ойын жағдайын балалар сабақ барысында бір-бірімен ақпарлармен алмасатындай, ақылдасатындай, бір-

біріне дәлелдей алатындай, бір-бірін бағалайтындай етіп, ұйымдастыру керек. Ойындар қолданылған сабақтарда оқушылар белсенділік көрсетеді.

Қазіргі мұғалім әрбір сабаққа, тақырыпқа және әр кластың өзіндік ерекшеліктеріне байланысты оқытудың әр түрлі әдістері мен формаларын таңдай білуі қажет. Сонымен қатар оқушыларды өзіндік жұмысқа үйрету, олардың ізденісін ұйымдастыру және кейбір материалдарды кең көлемде беріп, тәрбиелік мақсатқа жету үшін де оқыту формаларын таңдай білу керек. Бір сабақтың өзінде қолданатын әдістерді кезектестіріп, оқушыларды шаршатпай, материалды қызықты жеткізе білуді де ескерген жөн.

Оқушылардың білімге ынтасының болуы, олардың сабақтағы белсенділігінің артуына білім сапасының жоғарылауына, білім алудың пайдасын түсінудің қалыптасуына мүмкіндік береді, жалпы айтқанда оқу процесінің деңгейін көтереді. Білім берудің құрылысын, оқушылар мұғалім қойған мақсаттарды түсінетіндей, қабылдайтындай етіп құру керек және оқушы мұғалім қойған мақсатты белсенді жүзеге асырушысы болуы тиіс.

Бүгінгі күнде жалпы орта білім беретін мектеп – жаңа қоғам мектебі, болашақ мектебі, яғни мәдени саналы, халықтық мәдениетке интеграцияланған, жеке бағыттылық, баланың жеке басының дамуына педагогикалық жағдай жасайтын және өзін-өзі тануына көмектесетін, білімнің жаңа мазмұнымен байланысқан, әлеуметтік өмірге бейімделген, бәсекеге қабілетті жаңа ұрпақ өсіріп, дамытып, жетілдіретін мектеп.

Мектеп оқушыларының физика пәнге деген қызығушылығын арттыруда физиканы оқыту барысында физикалық софизм ұғымын дұрыс, әрі жүйелі қолданудың маңызы зор.

Софизм бұл грек сөзі. Софизмнің негізгі ұғымы – формальды ақиқат көрінетін, бірақ шындыққа сәйкес келмейтін пікір. Сондықтан софизм ұғымының нәтижесі мағынасыз, жалған болады. Ең белгілі софизм ұғымдарының бірі: жоғалтпағанның бәрі өзінде, яғни сен мүйіз жоғалтпадың, олай болса мүйізің бар.

Осы тұрғыда, софизмге мысал бола алатын бірнеше физикаға арналған қызықты мәліметке тоқталайық:

Қашан “дұрыс ой” қателеседі? Дене тыныштық күйден тең үдеумен қозғалып, бірінші километрді a_1 үдеумен, ал екіншісін a_2 үдеумен қозғалады. Соның өзінде алғашқы километрде оның жылдамдығы 8 м/с^2 , ал екіншісінде 4 м/с^2 қайсысы үлкен. a_1 ме немесе a_2 ме?

Шешуі: $V^2 - V_0^2 = 2as$ формуласынан табамыз:

$$a_1 = \frac{8^2 \frac{\text{м}^2}{\text{с}^2} - 0}{2 \cdot 1000 \text{ м}} = 0,032 \text{ м/с}^2$$

және

$$a_2 = \frac{12^2 \frac{\text{м}^2}{\text{с}^2} - 8^2 \frac{\text{м}^2}{\text{с}^2}}{2 \cdot 1000 \text{ м}} = 0,04 \text{ м/с}^2$$

Демек, $a_2 > a_1$

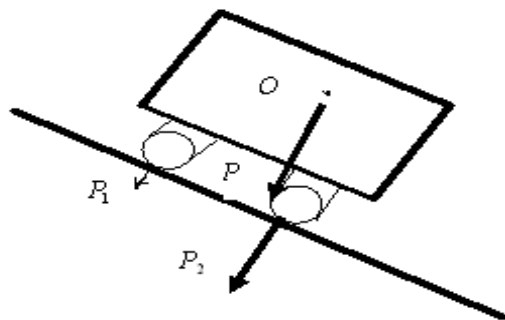
$$a = \frac{V - V_0}{t}$$

Бірақ формулаға сәйкес t , жылдамдық артқан сайын үдеу де артып отыр. Демек, алғашқы километрде үдеу екіншіге қарағанда көп болуы керек. Бірақ бұл есептеуге қарсы. Қателік неде?

Жауабы: Бұл софизмнің құпиясы мынада. Жолдың бұл бөлігінде үдеудің жылдамдыққа тәуелділігі сызықтық емес болуында ($V^2 = V_0^2 + 2as$). Жолдың екінші бөлігінде үдеудің жылдамдыққа тәуелділігі сызықтық деп болжанған. [4. 123б].

Қай дөңгелектер көбірек қысым түсіреді? Көлбеу жазықтықта жүк тиелген вагон тұр, тартылыс күшінің әсерінен тыныштықта тұр. Қай дөңгелек рельске көп күш түсіреді?

Шешуі: Есепті екі тәсілмен шешуге болады, бізге екі түрлі жауапқа әкелетін болып көрінеді. Вагонның тартылыс күшін 1-суретте, бірінші және екінші жұп дөңгелектердің рельспен қиылысқан жерінен екі P_1 және P_2 деп бөлуге болады. P_2 - нің үлкен екені бірден көрініп тұр. Бірақ басқаша да жасауға болады. P вагонның салмағын параллель F және көлбеу жазықтыққа перпендикуляр Q деп бөліп аламыз. Алғашқысы тартылыс күшіне қарсы бағытталған, ал екіншісі дөңгелектің P_3 және P_4 қысымына екіге бөлінеді.

1 сурет. Көлбеу жазықтықта жүк тиелген вагон

Жауабы: Софизм былайша ашылады. Екінші тәсілде F дөңгелектің тартылыс күшіне теңеспейді, солармен бірігіп бірнеше күш тудырады. Бұл күштерді басқа $(T_1 - T_2)$ күштерімен алмастыруға болады. Сол сәтте T_2 күш P_2 күшке қосылады, ал T_1 күш P_1 күштен алынады, яғни тағыда төмендегідей дөңгелектер жоғарыағыдан көбірек қысым түсіреді.

Алғашқы жауапта қысым күші вертикаль болса, екіншісінде – рельске қарама – қарсы болмайды. Алғашқы жағдайда P_1 және P_2 рельске әсер ететін дөңгелектің қысым күші. Олар тартылыс күштерімен теңеседі. Екінші жағдайда қарапайым күштер құрайды да, бұл күштер қарапайым күштермен теңеседі. Тарту күштері осы күштерге пропорционал болып, қосылғанда алдыңға суреттегі күштерді береді. [3. 220б].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Я.И. Перельман. Занимательная физика. В двух книгах. Книга М: Наука, 1979. 272 с.
2. А.П.Рымкевич. Орта мектептің 9 -11 сыныптарына арналған физика есептерінің жинағы. Алматы, Рауан, 1992 - 224 бет.
3. Тульчинский М.Е. Занимательные задачи – парадоксы и софизмы по физике. М., «Просвещение » 1971ж.
4. Б. Кронгарт, В.Кем, Н. Қойшыбаев «Физика» Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану – математика бағытындағы 10 – сыныбына арналған оқулық. Алматы: Мектеп, 2010 – 384 с.
5. Егемен Қазақстан Қ.Р. Президенті Н.Ә.Назарбаевтің қазақ халқына жолдауы. 2011 жылы 29 қаңтар, сенбі.

ЖЕҢІЛДЕТЕТІН МӘН-ЖАЙЛАРДА АДАМ ДЕНСАУЛЫҒЫНА ЗИЯН КЕЛТІРЕТІН ҚЫЛМЫСТАРДЫ САРАЛАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Конысбекова М.Р., Бақберген Б.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

Бұл мақалада ҚР ҚК 111, 112, 113-баптары бойынша қылмыстарды саралау кезінде туындайтын мәселелер қарастырылады, соның ішінде алдын алу кезінде туындайтын қателер талданды. Маңызды мәселе - денсаулыққа ауыр зиянды абайсызда келтіруге байланысты қылмыстардан дұрыс ажыратуға көмектесетін индивидуализациялық белгілер талданды.

Тірек сөздер: денсаулық, аффект жағдайы, қажетті қорғаныс шегінен шығу, ауыр зиян.

В данной статье рассматриваются вопросы, возникающие при квалификации преступления по ст.111,112,113 УК РК, анализируются ошибки, которые чаще всего возникают у правоприменительной. Важным моментом являются индивидуализирующие признаки, помогающие правильно отграничивать неосторожное причинение тяжкого вреда здоровью от смежных по составу преступлений.

Ключевые слова: здоровье, состояние аффекта, повышение пределов необходимой обороны, тяжкий вред.

This article discusses the issues arising during the qualification of a crime under Articles 111,112, 113 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, analyzes the errors that most often occur during prevention. An important point is the individualizing signs that help to correctly distinguish the infliction of serious harm to health from crimes related to negligent harm.

Keywords. health, state of affect, increase of the necessary protective threshold, grave harm.

Кез-келген мемлекеттің басты міндеті адамның өмірі мен денсаулығын сақтау, әрине, денсаулыққа келтірген зиян үшін кінәлы тұлға жауапкершілікке тартылуы тиіс. Онымен қоса қылмыс жасаған тұлғаға қолданылатын әділеттілік принципіне сәйкес қылмыстың қоғамдық қауіпінің сипаты мен деңгейіне, оны жасау жағдайы мен айыптының даралығына сәйкес келетін қылмыстық-құқықтық іс-қимыл шаралары қолданылуы тиіс. Бірақ, заң шығарушы қылмыстың жеңілдетілген жағдайларымен бөледі. Бұл жерде аффект жағдайында денсаулыққа зиян келтіруге ерекше рөл бөлінетін адам өлтірудің артықшылық құрамы туралы сөз қозғалуда, айыпты ерекше психикалық жағдайда әрекет жасайды, жәбірленуші айыптының әрекетін өзі арандатады. Бұнымен аффект жағдайында зиянды келтіру туралы мәселені зерттеудің өзектілігі анықталады. «Аффект» термині алғашқы рет 1998 жылғы 01 қаңтарда қолданысқа енгізілген 1997 жылғы 16 шілдедегі Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде бекітілген. ҚР ҚК-нің 111-бабымен аффект жағдайында денсаулыққа зиян келтіргені үшін жауапкершілік белгіленген [1, 13б.].

Физиологиялық әсер адамның психикасын қалыпты күйден шығаратын, саналы интеллектуалды белсенділікті әлсірететін және ішкі ортаның шамадан тыс қарқындылығына әкелетін жоғары эмоционалды жарқылмен сипатталады.

Айта кету керек, заңда (Қылмыстық Кодекстің 103,111-баптарында) бұл тек толқудың жай-күйі туралы ғана емес, сонымен бірге күшті эмоционалды толқулар туралы болмақ. Аффект кезінде жасалған бол үшін іс-әрекет аяқ асты, әрі кінәлі адам өзінің іс-әрекетін басқара, бақылай алмауы тиіс.

Физиологиялық әсерді адамның денсаулығына ауыр зиян келтіру кезінде қылмыстық жауапкершілігін жеңілдететін мән-жай деп тану үшін жәбірленушінің заңды

емес мінез-құлқына реакция ретінде кенеттен пайда болуы керек. Күшті эмоционалды толқудың кенеттен болуы оның кінәлі адам үшін күтпеген жерден пайда болуы деп түсінілуі керек [2, 170б.].

Адамның күшті эмоционалды толқуы әртүрлі жағдайлардың нәтижесінде пайда болуы мүмкін. Бірақ қылмыстық заң физиологиялық әсердің жай-күйін қылмыстық жауаптылықты жеңілдететін мән-жай деп таниды, егер ол жәбірленушінің Заңсыз мінез-құлқынан туындаса. ҚК-нің 111-бабының диспозициясында оны қолдану үшін ең болмағанда біреуін белгілеу қажет мән-жайлардың тізбесі айқындалған.

Ең алдымен, жәбірленуші тарапынан зорлық-зомбылыққа (соққы, ұрып-соғу, заңсыз бас бостандығынан айыру, мазақ ету, қорлау, кінәлінің ғана емес, оның отбасы мен туыстарының өміріне қауіп төндіру, қорқыту және т.б.) [3, 251б.].

Кінәлі адамның аффект жағдайында болған-болмағанын сот-психиатриялық сараптама жүргізу кезінде анықталады. Аффект жағдайы қысқа мерзімді, қарқынды эмоция екенін есте ұстаған жөн.

Қылмыстық теріс қылықтың объектісі - адам денсаулығы.

Қылмыстық теріс қылықтың объективтік жағы жәбірленушінің тарапынан болған зорлық-зомбылықтан, қорлаудан немесе ауыр балағаттаудан не жәбірленушінің өзге де құқыққа қайшы немесе бейморальдық әрекеттерінен (әрекетсіздігінен), сол сияқты жәбірленушінің жүйелі түрдегі құқыққа қайшы немесе бейморальдық мінез-құлқына байланысты туындаған ұзаққа созылған психиканы күйзелтетін ахуалдан болған кенеттен туындаған қатты жан күйзелісі (аффект) жағдайында жасалған денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтірумен сипатталады. Объективтік жағы бойынша ҚК-нің 111-бабында көзделген қылмыстық теріс қылық ҚК-нің 101-бабында көзделген қылмысқа ұқсас, өйткені олардың екеуін де аффект жағдайындағы адам жасайды. Мұндай жағдайдың белгілері ҚК-нің 101-бабына сәйкес мұқият талданды және оларды қайталаудың қажеті жоқ.

Осы санаттағы істерді қараған кезде физиологиялық аффект жәбірленуші тарапынан зорлық-зомбылықтан, қорлаудан немесе ауыр балағаттаудан не жәбірленушінің өзге де құқыққа қайшы немесе бейморальдық әрекеттерінен (әрекетсіздігінен), сол сияқты жәбірленушінің жүйелі түрдегі құқыққа қайшы немесе бейморальдық мінез-құлқына байланысты туындаған ұзаққа созылған психиканы күйзелтетін ахуалдан болған кенеттен туындағанын ескеру қажет.

Егер қатты жан күйзелісі жағдайында денсаулыққа байқаусыздан ауыр зиян немесе екі не одан да көп тұлғалардың денсаулығына орташа зиян келтірілсе, айыптының әрекеттерін ҚР ҚК-нің 111-бабы бойынша бағалаған дұрыс, қылмыс жасауға себеп болған жәбірленушінің құқыққа қайшы немесе бейморальдық мінез-құлқы жазалауды жеңілдететін жағдай ретінде ескерілуі тиіс (ҚК 53-бабының 10-тармағы) [4].

Жоғарыда көрсетілген мән-жайлардың салдарынан кенеттен туындаған қатты жан толқуының жай-күйі ҚК-нің 106-бабының 2, 3-бөліктері және 107-бабы бойынша, тіпті егер олар жәбірленушінің өліміне әкеп соқса немесе қинау, қорлау және т.б. сипатында болса да, денсаулыққа ауыр немесе ауырлығы орташа зиян келтірумен сараланбайды. ҚК-нің 111-бабы бойынша ауырлататын мән-жайлардың болуына қарамастан жауапкершілік туындайды [5].

ҚК-нің 111-бабы бойынша саралау үшін жәбірленушінің диспозициясында аталған заңсыз немесе азғындық мінез-құлық белгілерінің кез келгені жеткілікті, ол кінәліге де, оның жақын адамына да бағытталуы мүмкін.

Қылмыстық теріс қылықтың субъективтік жағы тікелей немесе жанама ниет (кенеттен пайда болған) түріндегі кінәмен сипатталады.

2014 жылғы 3 шілдедегі №226-V Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексінің 15-бабы 1-тармағына сәйкес бұл қылмыстық теріс қылықтың субъектісі болып - 16 жасқа толған жеке ақыл-есі дұрыс адам болып танылады.

Құрылысына қарай қылмыстық теріс қылық материалды құрам болып табылады.

Қажетті қорғаныс шегінен шығу кезінде денсаулыққа ауыр зиян келтіру (112-бап) қылмыстың қоғамдық қауіптілігі оның нәтижесінде денсаулыққа ауыр зиян келтіретіндігінде көрінеді.

Қорғанушының және басқа да адамдардың жеке басы мен құқықтарын, сондай-ақ қоғамның және мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін қоғамға қауіпті қолсұғушылықтан, оның ішінде қолсұғушы адамға зиян келтіру жолымен заңды түрде қорғау қажетті қорғаныс деп танылады (ҚК 32-бабы), егер қажетті қорғаныс шегінен шығу орын алмаса.

ҚР ҚК-тің 32-бабының 3-бөлігінде «нәтижесінде қолсұғушыға анық шектен тыс, жағдай мәжбүр етпейтін зиян келтірілетін, қолсұғушылықтың сипаты мен қоғамға қауіптілік дәрежесіне қорғанудың анық сай келмеуі қажетті қорғаныс шегінен шығу деп танылады. Мұндай шектен шығу қасақана зиян келтірілген жағдайларда ғана қылмыстық жауаптылыққа әкеп соғады» делінген.

Қажетті қорғаныс шегінен шығу кезінде денсаулыққа ауыр зиян келтіру қылмыстық жауапкершілікті жоққа шығармайды, бірақ оны осы қылмысты жасау арқылы адам өзін немесе басқа адамдарды не қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін қылмыстық қол сұғушылықтан қорғауға тырысады деген негізде жеңілдетеді. Көбінесе кінәлі адам қатты жүйке кернеуі, күшті психикалық қозу күйінде әрекет етеді, кейде қорқыныш жағдайында болады және қорқыныш сезімінде болады, сондықтан болып жатқан жағдайға дұрыс баға бере алмайды, сондай-ақ өзінің әрекеттерін толық басқару мүмкіндігінен айырылады.

Сот тәжірибесінде қорғаныс және қолсұғушылық шегін механикалық салыстыруға жол берілмейді. Екеуі әр түрлі, сол себепті әр жағдайда да соттар барлық мән - жайларды толық зерттеп, бағалау қажет. Сонымен қатар, қолсұғушылықтың сипаты мен қоғамға қауіптілік дәрежесін, келтірілген зиянның сипатын, қолсұғушылық құралын, қолсұғушы адамның жеке басын, оның дене күшін, өшпенді және агрессиялық тәртібін ескеріп, қолсұғушының және қорғалушы адамның физикалық мүмкіндіктерін, сондай-ақ жынысын, жас көрсеткіштерін, денсаулығын, науқас болу (болмауы), қорғану және шабуыл құралын, шабуыл жасаушылардың және қорғанушылардың санын, уақытын, орнын, мән-жайларын, шабуыл кенеттігін, шабуыл жасаушының және қорғалушының жан-күйін салыстыру қажет.

Қылмыстың объектісі - адам денсаулығы.

Қылмыстың объективтік жағы қажетті қорғаныс шегінен шығу кезінде денсаулыққа ауыр зиян келтіретін әрекеттер жасаумен және іс-әрекеттер мен туындаған зардап арасындағы себептік байланыспен сипатталады. Денсаулыққа ауыр зиян белгілері ҚК-нің 1063-бабын талдау кезінде қарастырған болатынбыз. Қорғаныстық жауап әрекеттері жәбірленуші тарапынан қоғамға қауіпті қолсұғушылық жасалған кезде (шабуылдың нақты қауіп төнген жағдайларды қоспағанда және қолсұғушылық аяқталғаннан кейін, қорғанушы шабуылдың тоқтатылу сәті туралы білмеген кезде) жасалуға тиіс.

Қажетті қорғаныс шегінен шығу болып табылмайтын мән-жайларды білу қажет:

- адамның денсаулығына қолсұғушы адамға зиян келтіру;
- қарулы шабуылмен ұштасқан қолсұғушылыққа тойтарыс беру кезінде адамға зиян келтіру;
- қорғанушы адамның өмірі үшін зорлық-зомбылықтың тікелей қатерімен ұштасқан қолсұғушылыққа тойтарыс беру кезінде адамға зиян келтіру;
- өзге адамдардың өмірі үшін зорлық-зомбылықтың тікелей қатерімен ұштасқан қолсұғушылыққа тойтарыс беру кезінде адамға зиян келтіру;
- қорғанушы адамның өмірі үшін қауіпті зорлық-зомбылықпен ұштасқан қолсұғушылыққа тойтарыс беру кезінде адамға зиян келтіру;
- өзге адамдардың өмірі үшін зорлық-зомбылықпен ұштасқан қолсұғушылыққа тойтарыс беру кезінде адамға зиян келтіру;
- үй-жайға басып кірумен ұштасқан қолсұғушылыққа тойтарыс беру кезінде адамға зиян келтіру;

- егер қорғанушы қолсұғушылықтың кенеттен болуы салдарынан шабуыл қауіпінің дәрежесі мен сипатын объективті бағалай алмаса қажетті қорғаныс шегінен шығу болып табылмайды.

Қылмыс денсаулыққа ауыр зиян келтірілген сәттен бастап аяқталды деп саналады.

Субъективтік жағы тікелей немесе жанама қасақаналық түріндегі кінәмен сипатталады.

Бұл қылмыстық әрекеттің ниеті мен мақсаттары қылмыстық қауіпті әрекет болып табылмайды. Ниеті - құқық қорғау мүдделерін, өзін-өзі қорғауға деген ұмтылыс. Мақсаты - қоғамға қауіпті қол сұғушылықтан қорғау.

2014 жылғы 3 шілдедегі №226-V Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексінің 15-бабы 1-тармағына сәйкес бұл қылмыстың субъектісі болып 16 жасқа толған жеке ақыл-есі дұрыс адам.

Қажетті қорғаныс шегінен шығу кезінде денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру деп қорғандың қол сұғушылықтың сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесіне айқын сәйкес келмеуі, соның салдарынан қол сұғушыға зиян келтіру танылады.

Құрылысына қарай қылмыс материалды құрам болып табылады.

Қылмыс жасаған адамды ұстап алу кезінде денсаулыққа ауыр зиян келтіру (113-бап). Қылмыстық жазаланатын іс-әрекет жасаған адамды мемлекеттік органдарға жеткізу және оның жаңа қолсұғушылық жасау мүмкіндігін тыю үшін ұстап алу кезінде оған зиян келтіру, егер мұндай адамды өзге амалдармен ұстау мүмкін болмаса және бұл ретте осы үшін қажетті шаралар шегінен шығуға жол берілмеген болса, қылмыстық құқық бұзушылық болып табылмайды.

Қылмысқа қарсы әрекеттерде, құқықбұзушыларды ұстау маңызды рөл атқарады. Қастандық істеушілерді ұстау, заңды әрекеттерінің қоғамдық тиімділігі басталған істің болдырылмауын, жаңа қылмыс жасауға жол бермеуін, кінәлінің жауапкершілікке тартылуын қамтамасыз етеді. Сондықтан, қылмыскерлерді ұстау мақсатында азаматтардың, қоғам өкілдерінің, құқық қорғау органдарының әрекеттері, қылмыспен күресудің маңызды нысанасы болып табылады.

Адамға анық шектен тыс, жағдай мәжбүр етпейтін қажетсіз зиян келтірілген кезде, ұсталатын адам жасаған құқық бұзушылықтың сипаты мен қоғамға қауіптілік дәрежесіне және ұстап алудың мән-жайларына олардың анық сай келмеуі, қолсұғушылық жасаған адамды ұстап алу үшін қажетті шаралар шегінен шығу деп танылады. Мұндай шектен шығу қасақана зиян келтірілген жағдайларда ғана қылмыстық жауаптылыққа әкеп соғады (ҚК-тің 34-бабы).

Қаралып отырған ҚК бабы бойынша жауапкершілікке тарту үшін, ең алдымен, кінәлінің жәбірленушіні ұстау үшін ҚР ҚПК-нің 128-бабында көзделген негіздерінің бар-жоғын, сондай-ақ ұсталған адамға зиян келтіру үшін ҚК-нің 34-бабында көзделген негіздердің бар-жоғын анықтау талап етіледі. Егер адамның денсаулығына ауыр зиян келтіру көрсетілген негіздер болмаған кезде жасалса, кінәлінің әрекеттерін ҚК-нің 113-бабы бойынша саралау алынып тасталады. Мысалы, егер адамды әкімшілік құқық бұзушылық (ұсақ бұзақылық) үшін ұстау кезінде немесе ұстаудан жалтаруға тырыспаған адамның денсаулығына ауыр зиян келтіру жасалса.

Қылмыс жасаған адамды ұстау үшін қажетті шараларды асыра қолдану кезінде олардың ұсталған адам жасаған қылмыстың сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесіне және адамға қажеттіліксіз шектен тыс, туындамайтын жағдай анық зиян келтірілген кездегі ұстаудың мән-жайларына анық сәйкес келмеуі денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру деп танылады. Бұл ретте, қоғамға қауіпті қолсұғушылық жасаған адамды ұстау құқығына оған арнайы уәкілеттігі бар адамдармен қатар жәбірленушілер мен басқа да азаматтар ие екенін ескеру керек.

Жәбірленушінің, сондай-ақ кез келген өзге азаматтың қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамды оның өзге де қолсұғушылықтар жасау мүмкіндігінің жолын кесу мақсатында ұстап алуға және оны қылмыстық қудалау органына немесе өзге де мемлекеттік билік органына беру не жеткізу үшін оның жүріп-тұру еркіндігін шектеуге құқығы бар (ҚР ҚПК 130-б.).

Қылмыстың объектісі - басқа адамның денсаулығы.

Қылмыстың объективтік жағы денсаулыққа ауыр зиян келтіретін әрекеттерді жасаумен және қылмыс жасаған адамды ұстау үшін қажетті шараларды асыра пайдалану кезіндегі әрекеттер мен туындаған зардап арасындағы себептік байланыспен сипатталады. Денсаулыққа ауыр зиян белгілері ҚК-нің 106-бабын талдау кезінде қарастырылды.

Қылмыс жасаған адамды ұстау үшін қажетті шаралардың асып кету ұғымы ҚК-нің 103-бабын қарастырған кезде ашылған.

Субъективтік жағы тікелей немесе жанама қасақаналықпен сипатталады. Кінәлі адам ұстаудың рұқсат етілген шараларынан саналы түрде асып түседі, ұсталған адамның денсаулығына ауыр зиян келумүмкіндігін болжайды және осы зардаптардың болуын қалайды немесе саналы түрде оған жол береді. Қылмыс жасаған адамды ұстау кезінде абайсызда сол адамның денсаулығына ауыр зиян келтірсе қаралып отырған қылмыстың құрамын құрмайды.

Қол сұғушылық жасаған адамды ұстаудың мақсаты оны құқық қорғау органдарына жеткізу және оның басқа да қылмыстар жасауының алдын алу болып табылады. Ұстаудың мақсаты қандай болса да, ұсталушыға зиян келтіру, егер адамды басқа құралдармен ұстау мүмкіндігі болса, әрекеттің қылмыстылығын болдырмайтын жағдай болып табылмайды. Бұл туралы ҚК-нің 34-бабының 2-бөлігінде тікелей айтылған.

Қылмыс субъектісі - кәсіби қызмет пен арнайы дағдыны игеру түріне қарамастан, 16 жасқа толған, ақыл-есі дұрыс жеке тұлға, яғни құқық қорғау органдарының қызметкерлері де, басқа да адамдар бола алады (ҚР ҚПК 130-б.). Құқық қорғау органдарының лауазымды адамы қылмыскерді ұстау кезінде ұстау үшін қажетті шаралардан асып, ұсталушыға денсаулығына ауыр зиян келтірген жағдайларда, жауаптылық билікті немесе лауазымдық өкілеттіктерді асыра пайдаланғаны үшін жауаптылық туралы ҚК-нің бабы бойынша қосымша саралаусыз ҚК-нің 113-бабы бойынша туындайды.

Құрылысына қарай қылмыс материалды құрам болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Уголовное право Республики Казахстан. Учебник для вузов. Том 1. Особенная часть (главы 1 – 10) / отв. ред. И. Рогов, К. Балтабаев, А. Коробеев. – Алматы: Жеті жарғы, 2016. - С. 13- 90
2. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан/под ред. С.М. Рахметова, И.И. Рогова. – Алматы: ТОО «Издательство «Норма – К», 2016. - С.170 - 218.
3. Ағыбаев А.Н. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне түсіндірме. Жалпы және Ерекше бөліктер. – Алматы: Жеті Жарғы, 2015. – Б.251-297
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі Кодексі // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>
5. «Адамның өмірі мен денсаулығына қарсы кейбір қылмыстарды саралау туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2007 жылғы 11 мамырдағы N 1 Нормативтік қаулысы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P07000001S>

ӘОЖ 338.2

<https://doi.org/10.53355/e4595-5557-9436-z>

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЭКОНОМИКАСЫНДА 30 ЖЫЛ АРАЛЫҒЫНДАҒЫ ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКАНЫҢ КӘСІПкерлікке ТИГІЗЕТІН ӘСЕРІ

Корабаева Н. Б., э.ғ.м., оқытушы-дәріскер

Ағыбаева Л. Т., 2 курс білімгері

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: nazgul_22_07_80@mail.ru, linara001@mail.ru

Бұл мақалада «цифрлық экономика» ұғымы, атап айтқанда Қазақстан экономикасындағы цифрлық технологияларды дамыту қарастырылады. Цифрлық технологиялардың қазақстандық бизнес сегментіне әсері сипатталады. Қазіргі Қазақстанның цифрлық экономикасын дамытуға ерекше назар аударылды. Қазақстанның цифрлық экономиканы дамыту тәсілдері анықталып, оны Қазақстанда құру жолдары талданды. Жыл сайынғы халықаралық рейтингтердің көрсеткіштеріне сәйкес Қазақстанды цифрландырудың қазіргі заманғы жай-күйінің көрсеткіштерін зерттеуге айтарлықтай назар аударылды.

Тірек сөздер: цифрлық экономика, цифрлық технологиялар, бизнесті цифрлық трансформациялау, жаңа өндірістік философия, бизнес.

В данной статье рассматривается понятие «цифровая экономика», в частности развитие цифровых технологий в экономике Казахстана. Характеризуется влияние цифровых технологий на казахстанский сегмент бизнеса. Особое внимание было уделено развитию цифровой экономики современного Казахстана. Определены подходы Казахстана к развитию цифровой экономики, проанализированы пути ее создания в Казахстане. Значительное внимание было уделено изучению показателей современного состояния цифровизации Казахстана в соответствии с показателями ежегодных международных рейтингов.

Ключевые слова: Цифровая экономика, цифровые технологии, цифровая трансформация бизнеса, новая производственная философия, бизнес.

This article discusses the concept of "digital economy", in particular, the development of digital technologies in the economy of Kazakhstan. The influence of digital technologies on the Kazakhstan business segment is characterized. Special attention was paid to the development of the digital economy of modern Kazakhstan. Kazakhstan's approaches to the development of the digital economy are defined, the ways of its creation in Kazakhstan are analyzed. Considerable attention was paid to the study of indicators of the current state of digitalization of Kazakhstan in accordance with the indicators of annual international ratings.

Key words: Digital economy, digital technologies, digital transformation of business, new production philosophy, business.

Цифрлық экономиканың болашағы мен оның дамуының пайда болатын парадигмасы ресурстарды ақылға қонымды тұтынуға, ғаламшардың экологиясын жақсартуға, адамзаттың өмір сүру ұзақтығын ұлғайтуға және әрине, ғылым саласындағы зияткерлік базаны дамытуға бағдарлануы тиіс. Технологиялар мен бизнес процестер саласындағы инновациялар мемлекеттердің экономикалық дамуының жоғары қарқынын алдын ала айқындай отырып, бәсекелестік күресте көшбасшы күшке айналды. «Цифрлық Қазақстан-2020» мемлекеттік бағдарламасы ел экономикасын цифрлық трансформациялаудың іргетасы болып табылады. Жаңа технологиялардың енгізілуіне және олардың барлық жаңа мамандықтарға енуіне қарай барлық қызметкерлерден өз біліктілігін арттырумен ұдайы айналысуды талап етеді.

Қазіргі уақытта цифрлық экономиканың мүмкіндіктері іс жүзінде шексіз және қарқынды дамуды жалғастыруда. Цифрлық және коммуникациялық технологиялар барлық экономикалық, әлеуметтік және саяси салаларды қамтиды. Қазіргі халықаралық корпорациялар цифрландырудың дамуын өз қызметі шеңберінде ғана емес, жалпы әлемдік экономикадағы әлеуметтік-экономикалық табыстың маңызды көрсеткіші ретінде көрсетеді.

«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасының негізгі мақсаты тұрақты экономикалық өсуге қол жеткізу, экономика мен ұлттың бәсекеге қабілеттілігін арттыру, халықтың өмір сүру сапасын арттыру үшін цифрлық экожүйені үдемелі дамыту болып табылады. Цифрлық технологиялар халық пен бизнестің мемлекеттік қызметтерге қол

жеткізуін жеңілдету, ақпарат алмасуды жеделдету, жаңа бизнес-мүмкіндіктердің пайда болуы, жаңа цифрлық өнімдер жасау сияқты бірқатар артықшылықтар берді. Қазақстан үшін күтілетін цифрлық дивидендтер мемлекеттің стратегиялық мақсаттарына сәйкес айқындалады және белгіленеді [1, 303-306 б.].

Қазақстан Республикасы қазіргі кезеңде коммуникациялық желілерді дамыту және олардың сапасы бойынша белсенді жұмыс істейді. Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев үкімет отырысында: «Егер біз қазір жұмысты бәсеңдетуге, соның ішінде экономиканы цифрландыру бойынша жұмысты баяулатуға жол берсек, біз бұл маңызды проблеманы жоққа шығаратын боламыз», - деді.

Ел тек өз цифрлық нарығын құру стратегиясын әзірлейді және әлі ашылмаған әлеуеті бар сала болып қала береді.

Сонымен қатар, қазіргі уақытта әлемдік экономикада болып жатқан өзгерістер - бұл, бір жағынан, елеулі сын-қатер, екінші жағынан - Қазақстанның жаһандық цифрлық ортада мамандануын іздестіру және осы негізде дәстүрлі экономиканы жаңғырту бағыттарын қалыптастырыуы үшін жаңа мүмкіндіктер болып табылады. Осылайша, цифрлық экономиканы дамыту аспектілерін және оның Қазақстан Республикасында қалыптасу процестерін кешенді зерделеу, сөзсіз, өзекті ғылыми-практикалық міндет болып табылады.

Соңғы жылдары Қазақстан әлемдік аренада өзінің халықаралық бәсекеге қабілеттілік деңгейін арттыруға және дамыған елдер үшін лайықты сауда әріптесі болуға ұмтылғаннан гөрі, елдегі цифрландыруды дамытуға қаржы және адами ресурстардың айтарлықтай үлкен көлемін салуда. Алайда Қазақстан экономиканың басым секторларының инновациялық дамуында әлі де артта қалып отыр, бұл оның бәсекеге қабілеттілігіне әсер етеді. Мысалы, Дүниежүзілік экономикалық форумның (ДЭФ) деректеріне сәйкес, Қазақстан «инновациялық мүмкіндіктер» тұрғысынан 87-ші орында және Дүниежүзілік зияткерлік меншік ұйымының индексында 74-ші орында.

2018 жылы елдің жағдайы Халықаралық электр байланысы одағының Жаһандық киберқауіпсіздік индексі тұрғысынан жақсарды. Халықаралық электр байланысы одағының есебіне сәйкес, Қазақстан 2018/2019 жылдардағы Жаһандық киберқауіпсіздік индексында 40-шы орынды иеленіп, өткен жылғы рейтингпен салыстырғанда 42-ші орынға көтерілді (82-ші орын).

Қазақстан «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасын енгізуде. Бұл бастаманы ел үкіметі ұсынды. Бағдарлама төрт негізгі бағытта іске асырылуы тиіс. Біріншіден, цифрлық инфрақұрылымды дамытуға қолдау көрсететін «Цифрлық жібек жолын» құру бойынша. Екіншіден, бәсекеге қабілеттілікті арттыру үшін бизнестің және басқа секторлардың хабардарлығын арттыру саласында. Үшіншіден, жетілдірілген электрондық және мобильді үкіметтік жүйелердің көмегімен цифрлық үкімет құру бойынша. Бұл үкіметті ашық әрі ашық етуге тиіс. Мемлекеттік қызмет көрсетуге елеулі назар аударылады. Төртіншіден, бағдарлама пайда болған жаңа үрдістер мен атауларға бейім болатын қоғам құруға мүмкіндік беруге бағытталған; бұл ретте цифрлық экономика үшін қажетті дағдылар дамуда, сандық сауаттылық пен қоғамның барлық деңгейлерінде оқыту артуда [2].

Инновациялар бағытындағы *тағы бір қадам* - жастарға тегін кәсіптік оқыту мен білім беру болып табылады. Қазақстанда бұл адам капиталына салынған инвестиция ретінде қарастырылады. Осылайша, Қазақстан елдің болашақ дамуы үшін сапалы негіз құруға үміттенеді.

Қазақстан үшін цифрландыру мәселелеріне өзінің қатысуын арттыру және жаһандық өндірістік процестерді дамыту барысында оның экономикасын неғұрлым қызықтыратын бірегей мүмкіндіктерді дамыту аса маңызды. Елдің болашаққа дайындығы өндірістің ауқымдылығы мен құрылымын, сондай-ақ трансформация процесін жеделдетуге қабілетті күшті қозғаушы күштерді айқындайды.

2016 жылдан бастап Ұлттық палата Atameken Services жобасын іске қосты. Инфрақұрылым құрылып, TSOP жұмысы аясында 76 қызмет автоматтандырылды. Пилоттық онлайн-режимде 18 000-ден астам қызмет көрсетілді. «Атамекен» ҰКП алаңында «Бизнеске арналған үкімет» жобасын іске асыру сервистік қызметтерді дамытудың одан әрі қадамы болады.

«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы елдегі интернет-сауданы дамыту үшін кедергілерді жоюға бағытталған кеңейтілген іс-шаралар кешенін іске асырады, бәсекеге қабілеттілікті арттырады. Ұсынылып отырған шараларға тоқталайық. Олар электрондық сауданы реттеуге, электрондық төлемдерді қабылдауға, халық пен кәсіпкерлердің сандық және қаржылық сауаттылығын арттыруға бағытталған. Бұдан басқа, олар инфрақұрылым мен логистиканы дамытуға мүмкіндік берді.

Министрлік 2018-2020 жылдарға арналған электрондық сауданы дамыту бойынша Жол картасын іске асыру шеңберінде жұмыс жүргізуде. Халықтың цифрлық сауаттылығын арттыру үшін «Зерде» холдингімен, Мемлекеттік корпорациямен бірлесіп «Азаматтарға арналған үкімет», «Ұлттық ақпараттық технологиялар» АҚ, «Қазпочта» АҚ және жергілікті атқарушы органдар оқу бағдарламаларын әзірледі.

Сонымен қатар, шағын және орта бизнес өкілдерін оқыту «Бастауыш бизнес» жобасы аясында да жүргізілуде. Оқу бағдарламасы «Атамекен» ҰКП-ға да бағытталған. Сондай-ақ электрондық сауданы ақпараттық қолдау бойынша бірқатар шаралар қабылдануда. Отандық телеарналарда бұл қолдау 18 телехабар шеңберінде жүзеге асырылады.

Бүгінде кәсіпкерлердің көпшілігі цифрлық технологияларға баса назар аударуда. Бұл оларға көптеген бонустар әкеледі, серіктестер олар туралы ақпаратты тезірек табады, компанияның бизнес процестері жылдамдатылады. Бұдан басқа, кредит мекемелері тарапынан сенім деңгейі артуда, себебі кәсіпорын неғұрлым ашық.

Онлайн-елге көшу тұрғысынан алғанда шағын және орта бизнес болашақ цифрлық технологиялардың артында екенін түсінуі тиіс. Мейлінше белсенді кәсіпкерлер мұны пайдаланады, себебі серіктестердің немесе қаржы мекемелерінің көпшілігі интернет мәліметтерін жинап, компания туралы пікір қалыптастыратынын біледі. Электрондық цифрлық қолтаңбамен жұмыс, электрондық құжаттармен жұмыс істеу, кәсіпкерлерді қолдаудың онлайн-жүйесімен жұмыс істеу бизнесті тиімді құруға ғана емес, оған деген сенім деңгейін арттыруға да мүмкіндік береді [3].

Қазақстан Республикасындағы цифрландыру мәселесі Президенттің Қазақстан халқына жыл сайынғы жолдауынан кейін көтерілді - енді бұл республиканы үшінші жаңғыртудың бір бағыты. Бағдарламаның өзі «Цифрлық Қазақстан» елдің технологиялық серпілісі үшін басты тәсіл және 2050 жылға қарай Қазақстанға әлемнің ең дамыған 30 елінің қатарына енуге мүмкіндік беретін факторлардың бірі болуы тиіс. Бұдан басқа, бағдарламаның басымдықтарында - шағын және орта бизнесті дамытуға цифрлық сервистерді кеңінен енгізу. Прагматикалық мақсат - 2021 жылға қарай шағын және орта бизнестің цифрлық секторында шамамен 200 мың жұмыс орнын құру.

Өңірлік қабылдауда бағдарламаны іске асырудың негізгі әсері ретінде мыналарға жауап беруге болады:

1. Қоғамның мәдени өзгеруі, экономикадағы құрылымдық өзгерістер, проактивті мемлекет тұжырымдамасына көшу, Қазақстанның әлемдегі цифрлық бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін жағдайлар жасау;
2. Еңбек өнімділігін арттыру;
3. Электрондық сауда көлемін ұлғайту;
4. Электрондық қызметтердің үлесін ұлғайту;
5. Интернетті пайдаланушылардың санын және цифрлық сауаттылықтың жалпы деңгейін, сондай-ақ жаңа цифрлық салалардағы жұмыспен қамтылған халықтың санын арттыру;
6. Экономиканы одан әрі цифрландыру үшін қолайлы ахуал жасау;
7. Халықтың өмір сүру сапасын арттыру. Өңірлік кәсіпкерлікті дамыту шеңберінде арнайы көрме өткізілді, онда республикалық компаниялардан 30-дан астам сандық жоба ұсынылды [4, 523-526 б.].

Көрменің өзінде көлік, қауіпсіздік, қаржы, денсаулық сақтау және «ақылды қала» жүйесі салалары бойынша жобалар таныстырылды.

Цифрлық экономика олардың көлеміне қарамастан компаниялардың дамуына түрткі болып табылады. Кәсіпорындар өз мүмкіндіктерін талдап, компания құрылымында да, өндірістің өзінде де жаһандық өзгерістерге дайын болғаны жөн. Осылайша, цифрлық экономиканы дамыта отырып, анағұрлым оңтайландырылған өнімге сұраныс артатын болады.

Біздің мемлекетіміз цифрлық сауаттылықты ілгерілету және деректердің қауіпсіздігін қорғауды қамтамасыз ету жөнінде бастама алуы қажет. Жаңа технологияларды жаппай енгізу және цифрлық экономикаға таңдалған жол елге мемлекеттік басқару органдарында, халықты жұмыспен қамтуды қамтамасыз ету саласында жоғары тиімділік пен ашықтықты қамтамасыз етуге, сондай-ақ білім беру және денсаулық сақтау саласындағы сапаны арттыруға, инвестициялық ахуалды жақсартуға мүмкіндік береді. Осы салада жұмыс істейтін мамандар икемді ойлау қабілеті мен жаңасын іске асыра білуі тиіс. Цифрландыру процесі жаңа инновацияларды, тұрақты жаңартуларды, жаңа білікті дағдылар мен кәсіби білімді талап етеді. Қазақстан осы бағытта дұрыс жолды таңдады. Цифрлық экономиканы дамыту - бұл өзінің ауқымы, маңыздылығы және елдің ғана емес, сонымен қатар әрбір компанияның өміріне әсері жағынан тендессіз жоба.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сухова, В. А. Цифровая экономика: возможности для стран и способы ее регулирования / В. А. Сухова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2018. — № 21 (207). — С. 303-306. — URL: <https://moluch.ru/archive/207/50579/> (дата обращения: 11.10.2021).
2. Олег Г. Карпович, Балташ Н. Карипов, Аделина Ш. Ногмова «Развитие цифровой экономики Казахстана». — URL: <https://doi.org/10.24975/2313-8920-2020-7-4-485-494>
3. Сапаралиева К. С. Современное состояние цифровой экономики в рамках развития предпринимательства в Республике Казахстан. Научные стремления.- 2018.- 24:143-145
4. Мухин, В. Н. Современные тенденции развития цифровой экономики и ее влияние на предпринимательскую деятельность / В. Н. Мухин. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2020. — № 48 (338). — С. 523-526. — URL: <https://moluch.ru/archive/338/75750/> (дата обращения: 17.10.2021).

ӘОЖ 330

<https://doi.org/10.53355/p8548-0041-0966-k>

ТӘУЕЛСІЗДІКТІҢ ҮШ ОН ЖЫЛДЫҒЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

Күсағымова Г.Ж., Дарюбаева А.Қ., «Қаржы» - 311 топ студенттері
Ғылыми жетекші: **Сыздықбаева Н.Б.**

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті КЕ АҚ, Талдықорған қ.

E-mail: gulima7859@mail.ru, aidana.daryubaeva@mail.ru

Мақалада Қазақстан экономикасының тәуелсіздік жылдарындағы трансформация жолы қарастырылады және оның дамуындағы сыни нүктелер атап өтілді. Тәуелсіз мемлекет рөліндегі алғашқы қадамдардан бастап қазіргі пандемияға дейінгі кезеңдерге талдау жүргізілді. Ол Қазақстан бойынша халықаралық ұйымдардың зерттеулеріне, стратегиялық даму жоспарларына, Ел Президентінің жолдауларына, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Стратегиялық жоспарлау және реформалар жөніндегі агенттігінің ұлттық статистика бюросының статистикалық деректеріне сүйенеді. Елдің дамуындағы бетбұрыс нүктелері көрсетілген: бұрынғы одақтас республикалармен байланыстардың қайта басталуы, шетелдік инвестициялардың келуі және 2000 жылдардың басындағы қарқынды экономикалық өсу, 2008-2009 жылдардағы әлемдік қаржы дағдарысы, Еуразиялық интеграцияның тереңдеуі, 2015-2016

жылдары мұнайдың әлемдік бағасының күрт төмендеуі, COVID-19 пандемиясы. Мақалада авторлар шикізат экспортынан түсетін түсімдер қысқа мерзімді кезеңде ғана экономиканың өсуін қамтамасыз етеді, ал ұзақ мерзімді тұрақты өсу үшін ел экономикасы мен экспортты әртараптандыру, атап айтқанда қызметтер секторын дамыту, адами капиталды және қосылған құны жоғары салаларды дамыту қажет деген қорытындыға келді. Сондай-ақ экономиканың өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, көлік сияқты базалық секторларының өнімділігін арттырудың да маңызы зор болып табылады.

Тірек сөздер: экономикалық өсу, экспорт, тікелей шетелдік инвестициялар, Дүниежүзілік банк, мемлекеттік бағдарламалар, әртараптандыру, бәсекеге қабілеттілік.

В статье рассматривается путь трансформации экономики Казахстана за годы независимости и отмечаются критические точки в ее развитии. Проведен анализ этапов, начиная с первых шагов в роли независимого государства и заканчивая нынешней пандемией. Он опирается на исследования международных организаций по Казахстану, стратегические планы развития, Послания Президента страны, а также статистические данные Национального бюро статистики Агентства Республики Казахстан по стратегическому планированию и реформам. Показаны переломные моменты в развитии страны: возобновление контактов с бывшими союзными республиками, приток иностранных инвестиций и стремительный экономический рост в начале 2000-х годов, мировой финансовый кризис 2008-2009 годов, углубление евразийской интеграции, резкое снижение мировых цен на нефть в 2015-2016 годах, пандемия COVID-19. В статье авторы пришли к выводу, что поступления от экспорта сырья обеспечивают рост экономики только в краткосрочном периоде, а для долгосрочного устойчивого роста необходима диверсификация экономики страны и экспорта, в частности развитие сектора услуг, развитие человеческого капитала и отраслей с высокой добавленной стоимостью. Немаловажным является также повышение производительности базовых секторов экономики, таких как промышленность, сельское хозяйство, транспорт.

Ключевые слова: экономический рост, экспорт, прямые иностранные инвестиции, Всемирный банк, государственные программы, диверсификация, конкурентоспособность.

The article examines the path of transformation of the economy of Kazakhstan over the years of independence and highlights critical points in its development. The analysis of the stages, starting from the first steps in the role of an independent state and ending with the current pandemic, is carried out. It is based on research by international organizations on Kazakhstan, strategic development plans, Presidential Addresses, as well as statistical data from the National Bureau of Statistics of the Agency of the Republic of Kazakhstan for Strategic Planning and Reforms. The turning points in the country's development are shown: the resumption of contacts with the former Soviet republics, the influx of foreign investment and rapid economic growth in the early 2000s, the global financial crisis of 2008-2009, the deepening of Eurasian integration, a sharp decline in world oil prices in 2015-2016, the COVID-19 pandemic. In the article, the authors came to the conclusion that revenues from the export of raw materials ensure economic growth only in the short term, and for long-term sustainable growth, diversification of the country's economy and exports is necessary, in particular, the development of the service sector, the development of human capital and industries with high added value. It is also important to increase the productivity of basic sectors of the economy, such as industry, agriculture, transport.

Keywords: economic growth, exports, foreign direct investment, World Bank, government programs, diversification, competitiveness.

Кіріспе. 1991 жылдың соңында Қазақстан тәуелсіз даму және жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға өту жолына түсті. 30 жыл ішінде ел ішкі трансформация мен сыртқы танудың әртүрлі кезеңдерінен өтті.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында елімізде тәуелсіз мемлекеттің барлық атрибуттары қалыптастырылды: 1991 жылы алғашқы жалпыхалықтық президенттік сайлау өткізілді, 1992 жылы Мемлекеттік рәміздер, 1993 жылы Конституция және ұлттық валюта бекітілді. Тәуелсіз мемлекеттің алғашқы жылдары тәуелсіз даму жолындағы барлық кедергілерді көрсетті.

Кеңес Одағының ыдырауы 20 ғасырдың ең үлкен геосаяси апат деп аталды. Федералды республикалардың КСРО құрамынан шығуы олардың арасындағы байланыстардың бұзылуына әкелді, бұл ең алдымен өндірістік тізбектер мен сауда-экономикалық қатынастарға қатысты болды.

Мақаланың мақсаты дамудың сыни нүктелерін айқындаумен тәуелсіз Қазақстанның 30 жыл ішіндегі экономикалық трансформациясын талдау болып табылады. Ол мынадай құрылыммен құрылған: бірінші бөлім Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретіндегі алғашқы қадамдарын сипаттайтын кіріспе болып табылады, екінші бөлімде алдыңғы зерттеулер бойынша әдебиеттерге қысқаша шолу жасалды, үшінші бөлімде әдістеме және стратегиялық маңызды бағдарламалық құжаттар сипатталған, төртінші бөлім - елдің экономикалық транс - формациясына хронологиялық тәртіппен талдау жүргізілген нәтиже және талқылау, ал соңғы бөлім қорытынды болып табылады [1, 70-74бб.].

Әдіснамасы. Зерттеудің ақпараттық базасын Қазақстан Республикасының Стратегиялық жоспарлау және реформалар жөніндегі агенттігі, Ұлттық статистика бюросының статистикалық деректері, Мемлекеттік бағдарламалар, даму стратегиялары, Мемлекет басшысының халыққа Жолдаулары, атап айтқанда: Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы, "Қазақстан - 2050" Стратегиясы, "100 нақты қадам" Ұлт жоспары, Президенттің 2020 жылғы "Қазақстан Жаңа нақты ахуалда: іс - қимыл уақыты" атты Қазақстан халқына Жолдауы, Қазақстанның 2025 жылға дейінгі ұлттық даму жоспары құрады. Сондай - ақ, Дүниежүзілік банк, экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы, Азия даму банкі сияқты халықаралық ұйымдар мен институттардың Қазақстан бойынша зерттеулеріне шолу жүргізілді [2, 9-11бб.].

Нәтижелер мен талқылаулар. Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан мемлекеттің сыртқы байланыстарын белсенді түрде дамыта бастады. 1992 жылғы қаңтарда Қазақстан Еуропадағы қауіпсіздік және Ынтымақтастық Ұйымына кірді, 2010 жылы ұйымға төрағалық етті және Астанада ЕҚЫҰ Саммитін өткізді.

1992 жылғы наурызда Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының 46-сессиясының қорытындысы бойынша Қазақстан Республикасы БҰҰ мүшелігіне бірауыздан қабылданды. Бүгінгі таңда Қазақстанда БҰҰ - ның 15 өкілдігі жұмыс істейді.

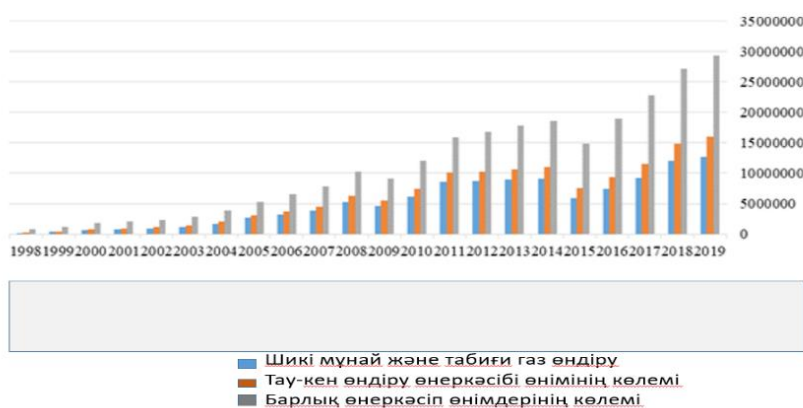
Тәуелсіздік жылдары Қазақстан 130 мемлекетпен және Еуропалық Одақпен дипломатиялық қарым - қатынас орнатты. Еліміз әрдайым жақын орналасқан мемлекеттермен қарым-қатынастарға ерекше назар аударды. Мұның нәтижесі 1991 жылы Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығын және 2001 жылы Шанхай Ынтымақтастық Ұйымын құру болып табылады [3, 112-114бб.].

Сурет 1. Қазақстанның ЖІӨ және оның өсу қарқыны, 1993-2019 жж., 2010 жылдың тұрақты бағаларында, (млн доллар,%). Ескертпе - Дүниежүзілік банк деректерінен алынған

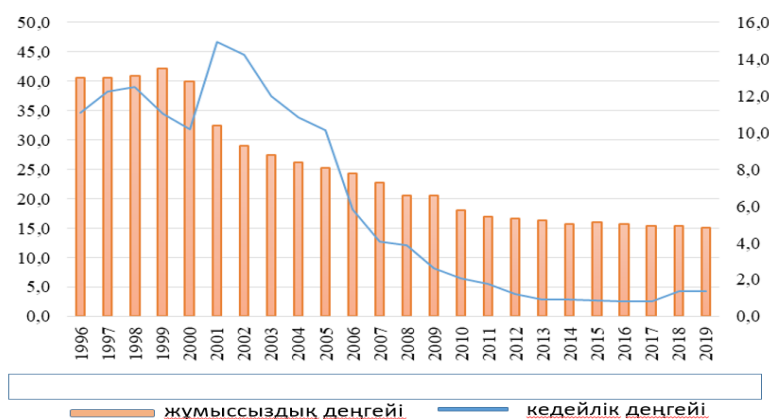
Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Қазақстан 1992-1994 жылдары терең рецессияға және жоғары инфляцияға алып келген КСРО-ның ыдырауымен байланысты күрделі дағдарысқа тап болды. 1990-1995 жылдар аралығында ЖІӨ 36% - ға төмендеді, 1,6 миллион адам жұмыссыз қалды. Осы жағдайдан шығу үшін елде экономикалық реформалар кезеңі басталды. Осылайша, 1997 жылы "Қазақстан - 2030" Даму стратегиясы әзірленді, ол Қазақстан экономикасының қарқынды өсуінің бастапқы нүктесіне айналды. Даму стратегиясында: ұлттық қауіпсіздікті; ішкі саяси тұрақтылық пен қоғамның топтасуын; экономикалық өсуді; Қазақстан азаматтарының денсаулығын, білімі мен әл-ауқатын; энергетикалық ресурстарды; инфрақұрылымды, әсіресе көлік пен байланысты дамытуды қамтамасыз ететін жеті басым мақсат көзделген. Стратегияның ең маңызды ережелерінің бірі ретінде шетелдік инвестициялар мен ішкі жинақтардың жоғары деңгейі бар ашық нарықтық экономикаға негізделген экономикалық өсу белгіленді.

Қазақстанның энергетикалық ресурстарының мол қоры бар. Жедел экономикалық өсу негізінен мұнай мен газ өндіруден түсетін кірістермен қамтамасыз етілді. 2005 жылы мұнай-газ секторы елдің жалпы ішкі өнімінің 21% - ын, жалпы өнеркәсіптік өндірістің 50% - ын және тау-кен өнеркәсібінің 85% - ын өндіре отырып, өзінің шыңына жетті [4.].

Сурет 2. Өнеркәсіп өнімдерінің жалпы көлеміндегі шикі мұнай мен табиғи газ өндіру үлесінің динамикасы, 1998-2019 жж. Ескертпе - Қазақстан Республикасының Стратегиялық жоспарлау және реформалар жөніндегі агенттігі Ұлттық статистика бюросының деректерінен алынды

Энергия ресурстарын өндірумен және отбасы кірістерінің ұлғаюымен байланысты экономикалық өсудің арқасында кедейлік деңгейі 47% - дан 2,6% - ға дейін күрт төмендеді, ал 2013 жылы жұмыссыздар саны 5% - ға дейін төмендеді.

Сурет 3. Кедейлік деңгейі. Ескертпе- Қазақстан Республикасының Стратегиялық жоспарлау және реформалар жөніндегі агенттігі Ұлттық статистика бюросының деректерінен алынды

Экономикалық серпілістен шабыт алған Қазақстан әлемнің бәсекеге қабілетті елу елінің қатарына кіру жөнінде жаңа стратегиялық мақсат қойды. Дүниежүзілік экономикалық форум есептеген жаһандық бәсекеге қабілеттілік индексіне сәйкес, 2006 жылы Қазақстан рейтингте 61-орынды иеленді, келесі жылы еліміз 56-орынға көтеріле алды. Содан кейін 2008-2009 жылдардағы әлемдік қаржы-экономикалық дағдарыс басталды. Экономикалық белсенділіктің жаһандық баяулауымен бірге елге тікелей шетелдік инвестициялардың ағыны төмендеді. Нәтижесінде Қазақстан экономикасы айтарлықтай баяулауды бастан кешірді. Осы кезеңде ел бәсекеге қабілеттілік рейтингінде өз орнын тез жоғалтты.

2013-2015 жылдары Қазақстан әлемнің бәсекеге барынша қабілетті елу елінің қатарына кіре алды, бірақ ұзақ мерзімді перспективада өз ұстанымын сақтай алмады. 2016 жылы Қазақстан рейтингте 11 позициядан айырылды, бұл бірінші кезекте мұнайға әлемдік бағаның күрт құлдырауының сыртқы соққысына байланысты болды.

2015-2016 жылдардағы сыртқы энергия тасымалдаушылардың экспорты ұзақ мерзімді перспективада экономикалық өсудің драйвері болып табылмайтынын тағы да растады. Ұзақ мерзімді өсу үшін бірқатар даму стратегиялары мен бағдарламалық құжаттар бағытталған ауқымды құрылымдық әзірлемелер қажет болды [5.].

Қазақстан Республикасының 2050 жылға дейінгі Даму стратегиясы ұсынылды. Оның негізгі мақсаты-мықты мемлекетке, дамыған экономикаға және жалпыға ортақ еңбек үшін мүмкіндіктерге негізделген жалпыға ортақ әл-ауқат қоғамын құру, Қазақстанның әлемнің ең дамыған отыз елінің қатарына кіруі. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін "Қазақстан - 2050 Стратегиясы" жеті ұзақ мерзімді басымдықтарды іске асыруды көздейді. Стратегияның бірінші басымдығы жаңа бағыттағы экономикалық саясат, кірістілік, инвестициялардың рентабельділігі және бәсекеге қабілеттілік қағидаттарына негізделген кешенді экономикалық прагматизм болып табылады. Стратегияның нысаналы индикаторларына қол жеткізу үшін экономиканы әртараптандыру, атап айтқанда қосылған құны жоғары салаларды құру талап етіледі. Жалпы қосылған құнның ең көп үлесі көрсетілетін қызметтер мен өңдеу өнеркәсібіне тиесілі екені белгілі.

Стратегияның екінші және төртінші басымдықтары экономикалық өсуге де ықпал етеді: кәсіпкерлікті жан-жақты қолдау және адами капиталды дамыту, жұмыс күшінің жоғары білімі мен кәсібилігі [6.].

2015 жылы еліміздің дамыған отыз елдің қатарына кіруі үшін "100 нақты қадам" Ұлт жоспары әзірленді. 15 қадам мемлекеттік аппараттың кәсібилігін түбегейлі арттыруға бағытталған. 19 қадам – бұл сот жүйесі мен құқық қорғау органдарының жұмысын жаңғырту жөніндегі тиімді іс-қимылдар. 50 қадам – бұл жаңа жоғары технологиялық экономикалық өсуді және адами капиталды дамытуды ынталандыратын, қазақстандықтардың өмір сүру сапасын жақсартуға қатаң бағдарланған нақты шешімдер. 6 қадам – бұл жалпықазақстандық бірегейлікті, қоғам бірлігін нығайтуды, құндылықтар жүйесін дамытуды көздейтін толыққанды шаралар [7.].

2020 жылы әлемді пандемия басып алды. Мұндай жаһандық сын-қатерге бірде-бір ел дайын болған жоқ. COVID 19 пандемиясының салдары 2008 және 2015 жылдардағы дағдарыстарға қарағанда экономикаға қатты әсер етуде.

Пандемияның таралуы 2020 жылдың екінші тоқсанында жаһандық белсенділікті тоқтатып, әлемдік сұраныстың және Қазақстанның ең маңызды экспорттық тауары мұнай бағасының төмендеуіне алып келді. Жалпы, отандық экономика әлсіреді. ЖІӨ 2020 жылдың қаңтарынан қыркүйекке дейін 2,8 пайызға қысқарды [8.].

Қорытынды. Ел үшін 30 жыл қысқа мерзім, алайда Қазақстанның экономикалық дамудағы жүріп өткен жолына шолу көп нәрсеге қол жеткізілді деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Тәуелсіздіктің үш онжылдығы ішіндегі Қазақстанның экономикалық трансформациясын талдау елдің экономикалық дамуында сындарлы нүктелер болғанын көрсетеді:

- ТМД және қатысушы елдер арасында еркін сауда аймағын құру арқылы бұрынғы одақтас республикалармен байланыстарды қалпына келтіру;

- 2000 жылдардың басындағы шетел инвестицияларының ағыны мен қарқынды экономикалық өсуі, негізінен шикізат экспортының ұлғаюымен байланысты;
- 2008-2009 жылдардағы әлемдік қаржы дағдарысы; еуразиялық интеграцияны тереңдету
- 2010 жылы Кеден одағын және 2015 жылы Еуразиялық экономикалық одақты құру;
- 2015-2016 жылдары әлемдік мұнай бағасының күрт төмендеуі ЖІӨ-нің төмендеуіне, валюта девальвациясына әкелді;
- 2020 жылы бүкіл әлемді дүр сілкіндірген және бүгінгі күнге дейін жалғасып келе жатқан COVID 19 пандемиясы экономиканы әлсіретуде.

"Мәңгілік Ел". 10 қадам "Ашық Үкімет" жұмысының тетіктерін жетілдіруді, мемлекеттік органдардың ашықтығы мен есептілігін, қоғамдық бақылауды күшейтуді және азаматтық қатысуды кеңейтуді қамтамасыз етеді.

Пандемия мен локдаун актілері бүкіл әлем бойынша жұмыс күшінің, ақшаның және тауарлардың ағынын бір уақытта үзіп тастады, экономикалық өсудің баяулауы тұрғысынан экономикаға әсер етеді, бұл елімізде сауда-саттықтың төмендеуіне және кедейліктің артуына әкелуде. Болып жатқан өзгерістер шикізат тауарларын экспорттаудан түсетін түсімдер экономиканың ұзақ мерзімді өсуіне алып келмейтінін тағы да дәлелдеді және бұл адамзат өркениетінің дамудың жаңа парадигмасына көшуіне мәжбүрлейді.

Қазақстан Президенті Қ.Ж. Тоқаев өзінің 2020 жылғы халыққа Жолдауында "Болашақ көшбасшы елдердің бәсекеге қабілеттілігі дағдарыстар мен іргелі өзгерістер кезеңінде айқын көрінеді. Қазақстан жаңа әлемде өзінің заңды орнын алуға тиіс" деп атап өтіп, қазіргі жағдайды ел үшін тарихи мүмкіндік ретінде пайдалануға шақырды [9].

Бүгін әлем бір ғасырдағы ең терең рецессияға түсті. Сарапшылардың пікірінше, әлемдік экономиканы қалпына келтіру кем дегенде 5 жылға созылады. Қазақстан экономикасы тұтыну шығыстарының ұлғаюы және COVID 19-ға байланысты шектеулерге байланысты кейінге қалдырылған инвестициялардың қайта жандануы нәтижесінде 2021 жылы 2,5% - ға дейін қалыпты өсуді көрсетеді деп болжануда.

Осындай кезеңде экономиканы қалпына келтіру үшін экономиканы әртараптандыру саясатын күшейту қажет. Бүгінгі міндет-табиғи ресурстарды қарапайым өндіруден тыс өсу моделін өзгерту. Қазақстанның соңғы 30 жылдағы даму шолуы көрсетіп отырғандай, шикізат тауарларының экспорты қысқа мерзімді перспективада оң экономикалық әсер етуі мүмкін болса да, бұл кірістер көбінесе шикізат тауарлары бағаларының тұрақсыздығынан тұрақты болып табылмайды.

2021 жылы көшбасшы елдердегі ұқсас жүйелердің тәжірибесін ескере отырып, мемлекеттік жоспарлау жүйесін түрлендіру жобасы ұсынылды. «Қазақстан - 2050 Стратегиясы» елдің негізгі құжаты болып қала береді, қалған бағдарламалар мен стратегиялық жоспарлар Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі кезеңге арналған ұлттық басымдықтарын қоса алғанда, оны іске асыруды қамтамасыз ететін болады.

Дамудың жаңа траекториясына шығу өмір сүру сапасының, халықтың табысының нақты өсуін және формадан кейінгі кезеңде қалпына келтіруді қамтамасыз етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Аяған Б. Г. КСРО ыдырағаннан кейін: Қазақстан мен Ресей тарихтың жаңа кезеңінде (1991-2000 жж.) // "тарих"Электрондық ғылыми - білім беру журналы. – Алматы, 2019ж.
2. Бөлекбаев С.Б. Тәуелсіз Қазақстанның посткеңестік даму таңдауы - Алматы, 2016 ж.
- 3.Алипова А.К., Богородская О. г. Тәуелсіз Қазақстанның даму тарихындағы аса өткір дағдарыстық құбылыстар.- Алматы, 2016 ж.
4. Дүниежүзілік банк деректері <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/country/kazakhstan>
5. Қазақстан Республикасының Стратегиялық жоспарлау және реформалар жөніндегі агенттігінің Ұлттық статистика бюросы, <https://stat.gov.kz/>

6. Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Парламент палаталарының бірлескен отырысында сөйлеген сөзі. – 2006, <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K060002006>

7. Ұлт жоспары - Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың Бес институционалдық реформасын іске асыру жөніндегі 100 нақты қадам. – 2015, <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000100>

8. Как экономика Казахстана пережила 2020 г. <https://vlast.kz/jekonomika/>

9. Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың "Қазақстан Жаңа шындықта: қазіргі іс - қимылда" атты Қазақстан халқына Жолдауы– 2020, https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2020-zhylgy-1-kyrkuiek

ӘОЖ 519.6:517.977.56:629.764

<https://doi.org/10.53355/m3583-5171-7662-t>

LMS MOODLE ҚҰРЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қайырханов А.О., студент

Смагулов Е.Ж., п.ғ.д., профессор

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: smagulovezh@mail.ru

Қазіргі уақытта біздің заманымыздың оқу процесі елеулі өзгерістерге ұшырауда. Бүгінгі күні, Covid19 вирусының пандемиясына байланысты, оқу процесі жаңа технологиялық жетістіктерді қолдану үшін сыныптың төрт қабырғасының ішіндегі тақтаймен жұмыс жасау дәстүрінен асып түсті. Біз оқыту мен оқу үдерісін байытып, оны келесі, күрделі және жетілдірілген деңгейге жеткізе алатын түрлі бағдарламаларды, платформаларды және әр түрлі техникалық құралдарды қолдана отырып, онлайн режимінде үйрету мен үйренуді бастадық. Ашық бастапқы коды бар бағдарламалық қамтамасыз ету қауымдастығы оқудың керемет, арзан жүйесі бар деп мәлімдейді. Ол Moodle деп аталады (модульдік объектіге бағытталған динамикалық оқыту ортасының қысқартылған сөзі) және қазіргі кезде ашық басқаруды басқаруды басқару жүйесінің (LMS) бірі болып табылады. Курсты басқару мен оқытудың өте әмбебап жүйесі. Бұл интерактивті оқыту платформасы жоғары тиімді ұйымдастыру құралы ретінде қолданыла алады.

Тірек сөздер: цифрлық технология, модуль, платформа, интерфейс.

В настоящее время учебный процесс нашего времени претерпевает существенные изменения. Сегодня, в связи с пандемией вируса Covid19, учебный процесс превзошел традицию работы с доской внутри четырех стен класса, чтобы использовать новые технологические достижения. Мы начали обучение и обучение в режиме онлайн с использованием различных программ, платформ и различных технических средств, которые могут обогатить процесс обучения и обучения и вывести его на следующий, более сложный и продвинутый уровень. Сообщество программного обеспечения с открытым исходным кодом утверждает, что у него отличная, недорогая система обучения. Он называется Moodle (аббревиатура модульной объектно-ориентированной динамической среды обучения) и в настоящее время является одной из систем управления открытым управлением (LMS). Очень универсальная система управления курсом и обучения. Эта интерактивная платформа обучения может использоваться в качестве высокоэффективного инструмента организации.

Ключевые слова: цифровая технология, модуль, платформа, интерфейс.

Currently, the educational process of our time is undergoing significant changes. Today, due to the covid19 virus pandemic, the learning process has gone beyond the tradition of working with boards inside the four walls of the classroom to apply new technological advances. We have started teaching and learning online, using various programs, platforms, and various technical tools that can enrich the learning and learning process and take it to the next, more complex, and advanced level. The open source software community claims to have a great, low-cost learning system. It is called Moodle (an acronym for a modular object-oriented dynamic learning environment) and is currently one of the open source management management systems (LMS). A very versatile course management and training system. This interactive learning platform can be used as a highly effective organizational tool.

Key words: digital technology, module, platform, interface.

Мақала «ЖОО үздік оқытушы» грантының аясында орындалды.

Мәселенің өзектілігі. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті - Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың 2018 жылғы 05 қазандағы «Қазақстандықтардың өркендеуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты Қазақстан халқына Жолдауында Н.Ә.Назарбаев ... Ойлау негіздері, ақыл-ой және шығармашылық қабілеттер, жаңа дағдылар ерте балалық шақта қалыптасады. Білім берудегі басты назар 4К үлгісіне ауысады: шығармашылықты, сын тұрғысынан ойлауды, қарым-қатынас дағдыларын және топта жұмыс жасай білу қабілетін дамыту. Бұл салада біліктілік талаптарын, оқыту әдістерін қайта қарау қажет ... »[1].

Кез келген ұйымның, соның ішінде мектептің қазіргі әлемінде проектор немесе экран сатып алу жеткіліксіз. Біз ақпараттандыру дәуірінде өмір сүріп жатырмыз. Оның бір бағыты - білім беруді ақпараттандыру процесі.

Қазақстан Республикасында қашықтықтан оқыту жүйесін зерттеуге және қалыптастыруға Е.Бидайбеков сияқты көптеген атақты мұғалімдер қатысты. [2], Ермеков Н. Т. [3], Андреев А. А. [4] және т.б.

Осылайша, қазіргі уақытта біздің заманымыздың оқу процесі елеулі өзгерістерге ұшырауда. Бүгінгі күні, Covid19 вирусының пандемиясына байланысты, оқу процесі жаңа технологиялық жетістіктерді қолдану үшін сыныптың төрт қабырғасының ішіндегі тақтаймен жұмыс жасау дәстүрінен асып түсті. Біз оқыту мен оқу үдерісін байытып, оны келесі, күрделі және жетілдірілген деңгейге жеткізе алатын түрлі бағдарламаларды, платформаларды және әр түрлі техникалық құралдарды қолдана отырып, онлайн режимінде үйрету мен үйренуді бастадық. Ашық бастапқы коды бар бағдарламалық қамтамасыз ету қауымдастығы оқудың керемет, арзан жүйесі бар деп мәлімдейді. Ол Moodle деп аталады (модульдік объектіге бағытталған динамикалық оқыту ортасының қысқартылған сөзі) және қазіргі кезде ашық басқаруды басқаруды басқару жүйесінің (LMS) бірі болып табылады. Курсты басқару мен оқытудың өте әмбебап жүйесі. Бұл интерактивті оқыту платформасы жоғары тиімді ұйымдастыру құралы ретінде қолданыла алады [5].

Демек, мәселенің өзектілігі жоғарыда айтылғандардан туындайды.

Біздің зерттеу объектісі - цифрлық оқыту технологияларының жеке тұлғаның дамуы мен қалыптасуына әсері.

Зерттеу пәні - цифрлық оқыту технологиялары жағдайында мақсатты түрде ұйымдастырылған оқу-педагогикалық процесс.

Зерттеудің мақсаты - LMS Moodle құрылымы мен ерекшеліктерін көрсету.

Зерттеу мақсаттары:

1. LMS MOODLE интерфейсі мен функционалдық ерекшеліктерін зерттеу;
2. LMS MOODLE жүйесіндегі ерекшеліктерді зерттеу.

Жұмыстың практикалық маңыздылығы жұмыста цифрлық технология мен интерактивті технологияны қолданудың артықшылықтары қарастырылғандығында, олар оларды оқу презентациялары мен интерактивті оқулықтарда жаңа оқу материалын түсіндіру, информатика бойынша білімді бекіту және АКТ.

Негізгі мазмұн аймағы.

Нақты бет мазмұнынан басқа, бұл аймақта сол және оң жақ бағандарда ұяшықтар болуы мүмкін.

Ортадағы беттің мазмұнын мұғалім бақылайды.

- Мұғалімдер нақты мазмұнды қоса және өндей алады,
- Мазмұнның жалпы реттілігі мен ұйымдастырылуы таңдалған курс форматымен бақыланады.

Төменгі колонтитул.

Төменгі колонтитулда қаралатын беттің құжаттама вики бетіне сілтеме, кіру ақпараты және Moodle сайтының иерархиясын жоғарылату үшін сілтеме (түйме тәрізді) бар.

Өнімділік.

1. Барлық беттер `print_header` деп аталуы керек және онда көрсету үшін стандартты шарлау жолын қамтамасыз етуі керек. Мүмкін болса, ол келесідей болуы керек: КУРС >> ИНДЕКС >> ЕМТИХАН >> БЕТТЕР ...

2. Әрекет модульдеріндегі беттер `navmenu ()` деп аталуы керек және сәйкес шарлау мәзірін жасайды.

3. Барлық беттер `print_header` деп аталуы керек және онда көрсету үшін стандартты шарлау жолын қамтамасыз етуі керек. Мүмкін болса, ол келесідей болуы керек: КУРС >> ИНДЕКС >> ЕМТИХАН >> БЕТТЕР ...

4. Әрекет модульдеріндегі беттер `navmenu ()` деп аталуы керек, сәйкес шарлау мәзірін жасайды.

Беттің орналасуы

1. `print_heading` бар тақырыптарды басып шығарыңыз, идентификаторлар мен сыныптар үшін CSS ілгектерін пайдаланыңыз

2. `Print_simple_box` көмегімен мәтіннің айналасындағы қораптарды басып шығарыңыз, идентификаторлар мен сыныптар үшін CSS ілгектерін пайдаланыңыз. [6]

Мұғалімдер.

Дене тәрбиесі әлемінен метафора ретінде курс - бұл мұғалімдердің ойын алаңы. Мұнда олар курстың мәнін студенттерге жеткізеді.

Мұғалімдер мұны Moodle -де келесідей жасай алады:

• мазмұн аймағының орталық бағанында (белсенділік модульдеріне сілтемелері бар курс индексі) және

• бүйірлік бағанда (блоктар мен курстарға қатысты функциялар, мысалы сұрақтар банкі, бағалар және курсқа қатысты рөлдер).

Мұғалімдердің алдына қойған мақсаттары, яғни. курстың мәнін жеткізу нені білдіреді:

- Оқушылардан не күтілетінін хабарлау
- Курстың жалпы мазмұнын беріңіз
- Курстың өзі: Білім алушыларға оқу құралдарымен / құралдарымен қамтамасыз ету (әлеуметтік конструкцияда сипатталғандай).

Оқушылар.

Негізінен курста нұсқаушы орналастырған әрекет модульдерімен өзара әрекеттесіңіз.

LMS жүйелерінің рөлдерін басқарудың ерекшеліктері

Әкімші Әкімшілік> Сайт әкімшілігі> Пайдаланушылар> Рұқсаттар> Рөлдерді анықтау бөліміне өту арқылы рөлге негізделген ортақ мүмкіндіктерді басқара алады. Бұл теңшелетін рөлдерді қосуға немесе бұрыннан бар рөлдерді өзгертуге арналған орын. Рөлдерді басқару қойындысы жүйе әкімшісіне кез келген рөлге байланысты 350 -ден астам әр түрлі мүмкіндіктердің кез келгенін өңдеуге мүмкіндік береді. Рөлдік тағайындауларға рұқсат беру, Рөлді ауыстыруға рұқсат беру және Рөлді ауыстыруға рұқсат беруде белгілі бір рөлге басқа нақты рөлдермен жұмыс істеуге мүмкіндік беретін матрица бар.

Рөлдерді басқару қойындысында сіздің сайтыңыздағы рөлдердің тізімі бар. Өндеу бағанында рөлдерді өндеуге, жоюға және көшіруге, сонымен қатар оларды тізімге жоғары немесе төмен жылжытуға арналған белгішелер бар [6].

Қорытынды. Moodle тәжірибесі - бұл әрбір мұғалім үшін Moodle -дің қай функциясын қолдануды таңдауда маңызды фактор. Бағдарламаны ұзақ уақыт бойы қолданған кез келген адам мүмкін болатын функцияларды таңдайды және бейімдейді. Жаңадан бастаушылар өз курстарын құрудың шектеулі нұсқаларына ие болады. Сондықтан, Moodle қолданатын мұғалімдер балама құралдарды қолдана отырып, онлайн курсты құруда қанағаттанушылық пен сәттілікке ие болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Послание первого президента РК от 05.10.2018 г. Официальный информационный ресурс Премьер-Министра Республики Казахстан <http://government.kz/ru/address/05102018>
2. Бидайбеков Е.Ы. Вопросы подготовки будущих педагогов в области информатизации образования в Казахстане // Информатизация образования: история, состояние, перспективы: сб. матер, межд. науч.-практ. конф. Омск: Изд-во ОмГПУ, 2012. С. 38-46.
3. Ермакова Н.Т. Особенности обучения информатике в школах Республики Казахстан. Научная статья. Журнал: Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В.П. Астафьева. № 1 (35). 2016 год.
4. Андреев, А. А. Практика электронного обучения с использованием Moodle. Таганрог: Изд-во ТТИ ЮФУ, 2008. — 146 с. Андреев А.А
5. Sabyrkul SEITOVA, Yessengali SMAGULOV, Yekaterina GAVRILOVA, Zhomart ZHIYEMBAYEV, Nazym ZHANATBEKOVA. Studying Mathematical Subjects to Students as an Independent Work. Astra Salvensis, an VI, numar 11, 2018. p.617-630
6. Бабаев Д.Д., Смагулов Е.Ж., Хаймұлданов Е.С. Математиканы оқытуда IT технологияларды қолданудың әдістемелік ерекшеліктері. ВЕСТНИК Жетісуского государственного университета имени И.Жансугурова. Серия «Математика и естественно-технические науки». Стр.11-15. Талдықорған, 2018

ӘОЖ 150.113

<https://doi.org/10.53355/p8496-6647-0357-z>

СПОРТТЫҚ ТУРИЗМНІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Құрман Б., «Дене шынықтыру және спорт» мамандығының 2 курс магистранты

Ғылыми жетекшісі: **Абишев Н.А.,** п.ғ.д., профессор

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

E-mail: Abishev.47@mail.ru

Мақалада Қазақстан Республикасында спорттық туризмді дамыту перспективалары қарастырылады. Спорттық-экстремалды туризм және оның түрлері туралы ұғымдар ашылады.

Тірек сөздер: спорттық туризм, жорықтық туризм, рекреациялық ресурстар, туризм нұсқаушылары, жарыстар.

В статье рассматриваются перспективы развития спортивного туризма в Республике Казахстан. Раскрываются понятия спортивно-экстремального туризма и его видов.

Ключевые слова: спортивный туризм, походный туризм, рекреационные ресурсы, инструкторы туризма, соревнования.

The article discusses the prospects for the development of sports tourism in the Republic of Kazakhstan. The concepts of sports and extreme tourism and its types are revealed.

Keywords: *sports tourism, hiking tourism, recreational resources, tourism instructors, competitions.*

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2020 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына арнаған Жолдауында айтылған өскелең ұрпақтың шығармашылық және спорттық әлеуетіне, сондай-ақ балалар үйірмелерінің қызметін қайта бастау және спорт секцияларын ашуға баса назар аудару қажеттілігі туралы тапсырмасын орындау мақсатында 2020 жылғы 30 желтоқсанда «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне мәдениет, дене шынықтыру және спорт мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңына түзетулер енгізілді, оның шеңберінде балалар мен жасөспірімдерге арналған мемлекеттік шығармашылық және спорттық тапсырыстар тетігі енгізілді.[1]

Қазақстандағы туристік ресурстарға – туристік қызмет көрсету нысандарын қамтитын табиғи-климаттық, тарихи, әлеуметтік-мәдени, сауықтыру нысандары, сондай-ақ туристердің рухани қажеттерін қанағаттандыра алатын, олардың күш-жігерін қалпына келтіріп сергітуге жәрдемдесетін өзге де нысандар жатады. Олар мәдени-танымдық, экологиялық, спорттық, әлеуметтік, діни, т.б. туризм түрлері бөлінеді.

Қазақстан Республикасында спорттық туризмнің жағдайы 1950 – 60 жылдардан белең алады. Алматы жоғары оқу орындарында тау туризмі, альпинизм (шыңға шығу), спорттық туризм дами бастады. Мұның нәтижесінде туристік нұсқаушылар тобы қалыптасты. Осы жылдары С.Күдерин, Ү.Үсенов, Н.Дубицкий, В.Г.Хомулло, т.б. мамандар оқушылар мен студенттер арасында туризмді дамытуда үлкен үлес қосты.

Спорттық туризм бұл туристердің спорттық мақсатта жорықтарға, жарыстарға қатысуын ұйымдастыратын жұмыстар тобы. Сондықтан, туристік жорықтардың қандай жерлерде өткізілетініне және туристік жорықтар кезіндегі қолданылатын транспорттық құралдардың жеке түрлеріне байланысты туризм мынадай түрлерден тұрады және ол келесі көрсеткіштермен сипатталады:

Жаяу туризм — күрделі емес таулы және жазық жерлерде өткізілетін туристік жорықтар. Халықтық топтар арасында ең көп тараған туризм түрі болып есептеледі: арнайы көлікті қажет етпейді, кез-келген аумақ бойынша жорықтар ұйымдастыруға болады.

Тау туризмі — биік, күрделі таулы жерлерде өткізілетін жорықтар болып бөлінеді. Маршрут бойында кедергілер, категориялық асулар болуы керек. Жаяу туризм сияқты адамдар арасында кең тараған туризм түрлерінің бірі, өйткені арнайы көлікті керек етпейді, таулы аймақтарда кең таралған.

Шаңғы туризмі — қыс кезінде, белгілі-бір қар жамылғысы қалыңдығына байланысты өткізілетін, өзіндік ерекшеліктеріне байланысты құрал-жабдықтары (примус, пеш, шаңғы т.б.) және қонақ жайлары (бивуак, қар үйшіктері, тұрғын мекен-жайлар т.б.) бар жорықтарға байланысты жұмыстар тобы. Климаттың, ауа-райының әртүрлі жағдайында жорықтар өткізіледі. Шаңғы туризмі бойынша жорықтар жазық жерлерде және таулы аудандарда қар жамылғысы тұрақты аймақтарда тараған.

Су туризмі — белгілі-бір су объектілері (өзендер, көл жағалары) бойынша ұйымдастырылып өткізілетін, арнайы (қайықтар, салдар т.б.) жүзу құралдары бар жорықтарды ұйымдастыруға байланысты іс- әрекеттер. Су туризмінде қолданылатын жүзу құралдары әр түрлі (байдаркалар, балон қайықтар, кильді қайықтар, катамарандар, тегіс табанды қайықтар т.б.) су жорықтары бойынша кездесетін кедергілер де ерекше (желдер, толқындар, сарқырамалар т.б.).

Велосипед туризмі — ұзақ қашықтықтағы, көптеген километрге (1100 км дейін) созылатын, арнайы дайындықты талап ететін, транспорттық (көліктік) құрал велосипед болып табылатын, жорық кезіндегі өзіндік кедергілер бар (жолсыз жерлер, орман-тоғайлар, жыралар т.б.) туристік топ құрамының шағын болуын талап ететін жорықтарды ұйымдастыру жұмыстарының жиынтығы.

Автомобилизм — арнайы дайындықты қажет ететін, маршрут өтетін жерлердің жағдайына байланысты өтетін (батпақтар, тасты, қарлы жерлер, құмдақ жерлер мен өткелдер, тау жолдары мен тау асулары жорықты күрделендіреді), үлкен қашықтықтарға созылатын, топтық құтқару құралдарының (от сөндіргіштер, аптечкалар, қорғаныс шлемдері, қауіпсіздік белбеулері т.б.) болуын талап ететін жорықтарды ұйымдастырып өткізу. Көлік құралы ретінде туризмнің бұл түрі бойынша автомобильдер, мотоциклдер, мопедтер т.б. қолданылады. Автомобилизм бойынша жарыстар, чемпионаттар өтіп тұрған.

Спелеотуризм — үңгірлерде, әр түрлі жер бедерінің күрделі лабиринтер жағдайында өтетін, үңгірлердегі төменгі температура мен жоғары салыстырмалы ылғалдылық жағдайындағы, табиғи жорықтың болуымен сипатталатын жұмыстарды ұйымдастыру. Кейбір үңгірлер түбінде жер асты көлдері мен жер асты өзендері болады. Үңгірлер вертикалды және горизонталды болуы мүмкін. Өз бойында тау және су туризмі техникасы элементтері мен құрал- жабдықтарын біріктіреді. Сондықтан арнайы дайындықты талап етеді. Алынып жүрілетін құралдар да ерекше (фонарь, примус, рация, барометр т.б.). Спелеотуризм бойынша маршруттар 2 бөлімнен: жер үсті маршруты, яғни үңгірге дейінгі жүру маршруты және жер асты маршрутынан тұрады. Көп жағдайда үңгір аймағында базалық лагерлер құрылады.

Аңшылық пен балық аулау Ерлердің ең қызығатын әуесқойлығы — аң аулау мен балық аулау. Бұл адам мен табиғат байланысы мәдениетінің бір бөлігі іспеттес. Нағыз аңшы жануарлар әлемі мен оны белсенді қорғау туралы ақпаратқа әрқашан қызығушылық танытады. Сол секілді балық аулау да жақсы демалыс. Көл жанында әрқашан таза, жұпарлы ауа. Ол жерде адам күнделікті тұрмыс-тіршіліктен бір сәтке босап, сергек күйді сезінеді. [2]

Спорттық туризм. Бұл турлардың негізгі міндеті - туристерге таңдаған спорт түрімен айналысуына мүмкіндік беру. Спорттық турлар екі түрге бөлінеді: белсенді және пассивті. Бірінші жағдайда, спорттың қандай да бір түрімен айналысу, екіншісінде - спортқа қызығушылық, мысалы, жарыстарға қатысу.

Арасында ең танымал жас санаттарындағы жасөспірімдер жаяу жүргіншілер туризміне ие болды. Жыл сайын аймақаралық шараларды өткізу сапасы артып келеді аймақтық және Республикалық жарыстар.

Қатысушылар санының артуымен сипатталады:

- Статистикаға сәйкес, осы түрдегі мамандар саны өсуде спорт
- Қатысушылар санының өсуі аймақтық деңгейде де жүруде деңгейлері
- Спортшыларды даярлау сапасын арттыру
- Судьялардың кәсіби деңгейі артуда білім беру мекемелерінде спорттық даму

жүріп жатыр.

Туризм мемлекеттік бюджеттен қаржыландыру шектеулі болса да көрнекі атрибуттармен, бірақ мезгіл-мезгіл қаржыландыру жүзеге асырылады жергілікті бюджет қаражатынан спорттық туризм көптеген аймақтық ұйымдар арасында белсенді өзара мәдениет және спорт, жастар саясаты министрліктері. Қазіргі уақытта коммерциялық компонент маңызды құрамдас бөлікке айналды сұрақ. Бұл сала үлкен тартуға қабілетті болғандықтан пайда болды себебі туризм саласындағы кәсіпкерлердің саныперспективалы және айтарлықтай қаржылық инфузияны әкелуі мүмкін.

Экстремалды туризмді ұйымдастыру саласындағы қызығушылық өте жоғары. III-V күрделілік санатындағы бағыттар кадрларды даярлауды жәнетиісті жорықтар өткізу. Қамтитын тиімді жүйені құру оңай емес тек оң тәжірибе. Сондықтан олар проблемаларға тап болады. Қауіпсіздік, жылдам және оңай ақша жекешелендіруге мүмкіндік бередіжарыс, мамандар.

Спорттық туризмді дамыту үрдісінің екінші жағыадам мен табиғат арасындағы қатынастарға мемлекеттің араласуы. Барлық жаңа заңдар мен тыйымдар, шектеулер бар. Осының салдарынан спорттық туризмді дамытуға қызығушылықтың айтарлықтай төмендеуі. Мүмкін, кейбіреулерге бұл туралы жақсы жақтары бар сияқты көрінуі

мүмкін қауіпсіздік тұрғысынан серуендеу саны азаяды, өйткені олар көркемөнерпаздар негіздері. Бір жағынан, бұл дұрыс, бірақ адамдар тіпті жоқ іс-шараларды өткізудің дұрыстығы туралы болжам жоқ спорттық туризм бойынша іс-шараларды қалай өткізу керектігін білу. [3]

Спорттық туризмнің дамуымен күрделілік деңгейі де дамиды. Кедергілер күрделене түсуде және жаңаларына бағынудашындар табиғи ортадағы көлік құралдарының тізімін кеңейтеді. Қазақстанның туристер одағы енгізген жіктеудегі еркіндік туризмнің жаңа кіші түрлерінің пайда болуы мен дамуы, ішіндегі дейбар және олардан тыс. Қауіпті шоу БАҚ-қа ұсынады үлкен қызығушылық көрерменнің менмәжбүрлейді выдумывать күрделі кедергілерді еңсеру. Бірақ спорттық туризмнің бұқаралық түрлері ешқашан табылмайды.

Барлық бөлшектелген сәттерді табады спорттық туризм бойынша нормативтік базада көрініс. Мұның бәрі баржорық ісіндегі жеңілдік. Жүреді тұжырымы ұғымдар жіктеумен байланысты, сондай-ақ қысқартылған шектеулі көлемді өтумен жорықтар ұзындығы кез келген санаттағы кедергілер туризмнің әр түрінен қиындықтар.

Спорттық туризмнің мәні өзгереді, табиғи туризм ауыстырылады қоршаған орта, ол болып табылады основополагающая осы түрінде туризм. Залда өткізілетін іс-шаралардың пайда болуы мақсатты өзгертеді саяхат, мысалы, Қазақстан чемпионатын жақында өткізу спорт залындағы тау туризмі. Әрине, спортзалдар-бұл жаттығулардағы көмек түрі және спорттық туризм бойынша жаппай сабақтарға арналған мүмкіндіктер, бірақ қажет шарттарды сақтау.

Сондай-ақ туристік іс-шараларды өткізу табиғи ортада емес, жасанды қашықтықта әдістер мен дағдылар енді қолданылмайды табиғи ортада нақты өмірде қолданылатындарға тән маршруттағы. Мұндай үрдіс, мүмкін, қазірдің өзінде болған сияқты басқа спорт түрінің пайда болуына, туризмнің жекелеген элементтерін қолдана отырып, шын мәнінде бәсекелестіктің басқа принциптерімен қашықтықтар жиынтығы. Жылдамдық параметрлері, шоу элементтері және көрнекілік. Әрине, бұл форма да өмір сүруге құқылы, бірақ қажет спорттық туризмнің және т. б. бастапқы бейімділіктерін айтарлықтай бөліңіз нәліктен ол өз уақытында халық арасында үлкен танымалдыққа ие болды. Сондай-ақ, мұндай іс-шараларды қаржыландыру нақты болуы керек ажыратылды. [4]

Спорттық туризмді дамытудың маңызды тенденциясы болуы мүмкін жорықтардың күрделілігінің өсуі біршама баяулады, сонымен қатар пайда болды. Бұрыннан белгілі және одан да күрделі бағыттарды табу қажеттілігі Көкшетау, Орал және т. б. сияқты елдің қол жетімді аудандары үшін сутуризм, бұл өту байламы әртарапты орын кедергі кезең, мысалы, жоғары су. Бұл үрдіс мыналармен байланысты жорықтарды ұйымдастырушылар алдында тұрған экономикалық қиындықтар жаңа аудандар және демеушілердің қажеттілігі.

Спорттық туризмнің келесі ерекшелігі-бұл мемлекет көбірек назар аудара бастады және кейбір мәселелерді реттейді министрліктер мен ведомстволардың даму қызметі арқылы үдерістер спорттық туризм.

Спорттық туризм даму үшін күрес алаңына айналды. Спорт мәселелеріне жетекшілік ететін белгілі ведомстволар мен министрліктердің, туризм және білім беру. Мүмкін себеп-бұл негіз спорттық туризм, бұл жаппай спорттық сауықтыру технологиясы.

Ол даму үшін негіз болып табылады коммерциялық экстремалды туризм және онымен байланысты жүйе ұлттық парктер, аймақтар үшін кең бейінді кадрлар даярлау демалыс, ТЖМ, туристік және жастар клубтарының жүйелері, басқару секторын және дәстүрлі бағытты -спорттық жорықтар, саяхаттар мен турлар өткізу [5].

Осылайша, Туризм индустриясы үнемі дамып, жетілдіріліп отырады, туристерге, әсіресе туризмнің дәстүрлі түрлері жеткіліксіз жастарға жаңа қызметтерді ұсынады, ол жайлылықпен, қонақ үйлерде демалудан шаршады. Ашық ауада демалу үшін жағдай жасау қажет. Туризмнің белсенді түрлеріне демалу мен саяхат, ойын-сауық, спорт түрлері кіреді, олар айтарлықтай физикалық стрессті қажет етеді және туристердің барлық санаттарына қол жетімді емес. Экстремалды туризм туризмнің ең қауіпті түрлеріне жатады. Экстремалды

туризмдегі қауіптердің барлық түрлерін құбылыстың табиғаты мен қауіпті жағдайдың пайда болуындағы туристердің рөлі бойынша жіктеуге болады. Көптеген адамдардың көзқарасы бойынша Туризм демалыспен, жаңа әсерлермен, ләззатпен байланысты [6].

Туризм индустриясы үнемі дамып келеді және жетілдіріліп отырады, туристерге, әсіресе туризмнің дәстүрлі түрлері жеткіліксіз жастарға жаңа қызметтерді ұсынады, ол жайлылықпен, қонақ үйлерде демалудан шаршады. Ашық ауада демалу үшін жағдай жасау қажет. Туризмнің белсенді түрлеріне демалу мен саяхат, ойын-сауық, спорт түрлері кіреді, олар айтарлықтай физикалық стрессті қажет етеді және туристердің барлық санаттарына қол жетімді емес. Бұл тұрғыда экстремалды туризм одан да ерекше [7].

Бүгінгі таңда Қазақстанда туризмнің барлық дерлік түрлері бар: танымдық, экстремалды, ойын-сауық, этникалық, экологиялық және басқалары. Қазақстан Республикасындағы туризм индустриясы мемлекеттік деңгейде экономиканың басым салаларының бірі болып танылды.

Қазақстанға туристік бағыт ретінде қызығушылық бүкіл әлемде айтарлықтай өсті және тиісінше, жергілікті туроператорлар саяхатшылардың көбірек санын тарту үшін ұсынатын туристік қызметтер спектрі жылдан жылға ұлғаяуда.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Дене шынықтыру және спорт туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. 2014 жылғы 3 шілдедегі № 228-V ҚРЗ (2018.24.05. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). - <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000228>
2. «Қазақстан Республикасының дене шынықтыру мен спортты дамытудың 2025 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2016 жылғы 11 қаңтардағы № 168 Жарлығы. - <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000168>
3. https://primeminister.kz/kz/news/kultura_i_sport/prezident-zholdauin-iske-asiru-dene-shiniktiru-sauiktiru-keshenderinin-90-auidik-eldi-mekenderde-salinadi
4. <https://primeminister.kz/kz/news/bukaralyk-sportty-ishki-turizmdi-damytu-zhane-kazakstannyn-tauelsizdiginin-30-zhyldygyn-merekeleuge-arnalghan-is-sharalar-zhosparay-a-rayymkulova-kr-madeniet-zhane-sport-ministriginin-zhumysy-turaly-1445556>
5. <https://prosemenov.ru/kk/soderzhanie-i-ponyatie-rekreacionnogo-turizma-rekreacionnyi>
6. Бельгибаева А. Кластер как инструмент повышения конкурентоспособности // Материалы международной научно-практической конференции «Национальная конкурентоспособность Казахстана: теория, практика, перспективы». – Алматы: КазНУ, 2010. – Ч. 1.
7. Есмаханова А.С. Влияние индустрии туризма на экономику страны // Материалы VI-й научно-теоретической конференции студентов и молодых ученых факультета экономики и бизнеса КазНУ им. Аль-Фараби. Алматы, 2006. – С. 171-176.

ӘОЖ 336.71

<https://doi.org/10.53355/e1935-3150-9538-o>

ОТАНДЫҚ БАНК СЕКТОРЫНЫҢ НЕСИЕ ПОРТФЕЛІ: ҚҰРЫЛЫМЫ, САПАСЫ ЖӘНЕ ПЕРСПЕКТИВАСЫ

Лухманова Г.К., э.ғ.к.

Жабыкбаева С.С., «7М04106– Қаржы» мамандығының магистранты

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: irada_010109@mail.ru

Мақалада Қазақстан Республикасы екінші деңгейдегі банктердің несие портфелінің қазіргі жағдайы қарастырылды. Ұйымдарға, жеке тұлғаларға және кредиттік ұйымдарға

берілген несие көлеміне және өзге де орналастырылған қаражаттарға, сондай-ақ берілген несиелердің жалпы көлеміндегі мерзімі өткен несиелердің үлесіне талдау жүргізілді. Банк секторының несие портфелінің ағымдағы жағдайын талдау негізінде Қазақстандағы несие нарығын дамыту перспективалары бойынша қорытындылар берілді.

Тірек сөздер: екінші деңгейдегі банк, банк секторы, несие портфелі, несие, жұмыс істемейтін қарыздар.

В статье рассматривается современное состояние кредитного портфеля банков второго уровня Республики Казахстан. Проведен анализ объемов кредитов и прочих размещенных средств, предоставленных организациям, физическим лицам и кредитным организациям, а также доли просроченных кредитов в общем объеме выданных кредитов. На основании анализа текущей ситуации кредитного портфеля банковского сектора даны выводы по перспективам развития рынка кредитования в Казахстане.

Ключевые слова: банк второго уровня, банковский сектор, кредитный портфель, кредит, неработающие кредиты.

The article examines the current state of the loan portfolio of second-tier banks in the Republic of Kazakhstan. The analysis of the volume of loans and other allocated funds provided to organizations, individuals and credit institutions, as well as the share of overdue loans in the total volume of loans issued. Based on the analysis of the current situation in the banking sector loan portfolio, conclusions are drawn on the prospects for the development of the lending market in Kazakhstan.

Key words: second-tier bank, banking sector, loan portfolio, credit, non-performing loans.

Нарықтық экономиканың қалыптасуының қазіргі заманғы жағдайларында, әсіресе соңғы уақытта екінші деңгейлі банктер арасындағы бәсекелестік да күшейе түсуде. Әлемдік практика көрсеткендей, банк активтерінің көп үлесін несиелер құрайды. Банк несиелері қаржы секторындағы маңызды бөлігі болып келеді және ол экономиканың өсу қарқынына үлкен әсерін тигізеді [1, 188 б.]. Осыған байланысты несие портфелі сапасын арттыру және тиімді басқару мәселесі өзекті болып отыр. Несие портфелінің сапасының төмен болуы жұмыс істемейтін несиелер мөлшерінің көптігіне тікелей байланысты және мұндай жағдайда банк халық үшін уақытша қаражатын сақтауға сенімсіздігін арттырады. Сонымен қатар банк экономикаға инвестор ретінде қызмет атқара алмайды. Сол себепті мемлекет тарапынан қолдау көрсетіліп көптеген банктерді жұмыс істемейтін несиелерден тазарту арқылы несие портфелінің сапасын арттыруға септігін тигізді.

2021 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша Қазақстан Республикасы банк саласында 26 екінші деңгейлі банктер қызмет етеді, олардың ішінде 15 банк шетелдік қатысумен, оның ішінде 12 еншілес банк, 100% мемлекет қатысатын 1 банк бар. Жалпы Республика бойынша екінші деңгейлі банк секторының құрылымын (кесте 1) көрулеріңізге болады.

Кесте 1

Қазақстан Республикасының банк секторының динамикасы

Көрсеткіштер	2018 ж.	2019 ж.	2020 ж.	2020 ж./ 2019 ж. өзгеріс, %
ЕДБ саны, оның ішінде:	28	27	26	96,3
жарғылық капиталда мемлекеттің 100% қатысуы бар банктер	1	1	1	-
Шетелдік қатысуы бар ЕДБ	14	14	15	107,1
ЕД еншілес банктер	12	12	12	-
Ескерту - ҚР Ұлттық банктің жылдық есептері [2-4] негізінде авторлармен құрастырылған.				

Кесте 1 көріп отырғанымыздай, 2018-2020 жылдар аралығында екінші деңгейдегі банктердің (ЕДБ) саны қысқару динамикасымен сипатталады. Жалпы банк секторы 2018 жылы 28 банкпен көрініс тапса, 2019 жылы 27 дейін, ал 2020 жылы 26 дейін қысқарған.

2018 жылғы ЕДБ-дің несие портфелі құрылымы мен сапасын соңғы екі жылмен салыстырып, өзгерісін ұсынамыз (кесте 2.2). 2018 жылы несие портфелінің ЖІӨ-дегі үлесі –35,0%, 2019 жылы - 28,1%, 2020 жылы- 25,0% -ды құраған болатын. 2019 жылдың 2018 жылға қарағандағы өзгерісінде активтер құрылымындағы ең көп үлесті (жиынтық активтердің 51,4%-ы) 13590,5 млрд. теңге сомдағы несие портфелі (негізгі борыш) алады (2018 жылы –15510,8 млрд. теңге), 2019 жыл бойғы азаюы–12,4% болды, ал 2018 жылмен 2020 жылды салыстырып көрсекте, -11,3%-ға азаюды байқаймыз.

Кесте 2

Несие портфелінің құрылымы

Көрсеткіш	01.01.2019 ж.		01.01.2020 ж.		01.01.2021 ж.		Өсімі, %, 2018 ж.- 2019 ж.	Өсімі, %, 2018 ж.- 2020 ж.
	млрд. теңге	жиын, %	млрд. теңге	жиын, %	млрд. теңге	жиын, %		
Несие портфелі негізгі борыш, о.і.	15510,8	100	13590,5	100	13762,7	100	-12,4	-11,3
Банктерге қарыздар	32,1	0,2	46,30	0,3	53,6	0,4	44,2	67,0
Заңды тұлғаларға қарыздар	6553,5	42,3	4195,1	30,9	3928,0	28,5	-36,0	-40,1
Жеке тұлғаларға қарыздар	3766,6	24,3	4259,1	31,3	4993,4	36,3	13,1	32,6
Тұрғын үй салуға және сатып алуға, о.і	1107	7,1	1215,5	8,9	1427,8	10,4	9,8	29,0
ипотекалық тұрғын үй қарыздары	1020,2	6,6	1129,2	8,3	1330,7	9,7	10,7	30,4
Тұтынушылық қарыздар	2547,5	16,4	2955,9	21,7	3508,8	25,5	16,0	37,7
Өзге де қарыздар	112,2	0,7	87,7	0,6	56,8	0,4	-21,8	-49,4
Шағын және орта кәсіпкерлік субъектілеріне қарыздар	5002	32,2	4664,5	34,3	4567,1	33,2	-6,7	-8,7
«Кері РЕПО»	156,5	1,0	425,5	3,1	220,6	1,6%	171,9	41,0
Ескерту – [5-8] көздері негізінде авторлармен құрастырылған және анықталған.								

Заңды тұлғаларға қарыздар несие портфелінің 30,9% үлесімен 4 195,1 млрд. теңге (2018 жылда – 6 553,5 млрд. теңге немесе несие портфелінің 42,3 %-ы, 2020 жылы бұл көрсеткіш -3928,0 немесе несие портфелінің 28,5 %-ы, 2018 жылдан 2019 жылға азаю – 36,0% болды, ал 2 жылдан кейін, яғни 2020 жылғы есеппен салыстырғанда азаю одан әрі артып 40,1% құрағанын байқауға болады. 2019 жылы жеке тұлғаларға қарыздар несие портфелінің 31,3% үлесімен 4259,1млрд. теңге, бұл көрсеткіш 2020 жылы 36,3% үлесімен 4993,4 млрд.теңге (2018 жылы –3766,6 млрд. теңге немесе несие портфелінің 24,3%) болды, 2019 жыл бойынша 2018 жыл бойғы ұлғаю–13,1% болды, ал 2020 жылмен салыстырғанда 32,6% құрады. 2019 жылы тұтынушылық қарыздар несие портфелінің 21,7% үлесімен 2955,9 млрд. теңге (2018 жылы -2547,5 млрд. теңге немесе несие портфелінің 16,4%), 2019 жыл бойғы ұлғаю–16,0% болды, ал 2020 жылы 2018 жылмен салыстырсақ, аталмыш көрсеткіш 37,7% немесе 961,3 млрд. теңгеге артқан. 2019 жылы шағын және орта кәсіпкерлік субъектілеріне қарыздар несие портфелінің 34,3% үлесімен 4664,5 млрд. теңге (2018 жылдың басында – 5002,0 млрд. теңге немесе несие портфелінің 32,2%), 2019 жыл бойғы азаю - 6,7% болды, ал 2018 жылдың 2020 жылға азаюы - 8,7% құрады. Несие портфелінің құрылымынан кейін Қазақстан Республикасы банк секторының несие портфелінің сапасын қарастырайық (кесте 3).

Кесте 3

Несие портфелінің сапасы

Көрсеткіш	2018 ж.		2019 ж.		2020 ж.		Өзгеріс, %, 2018 ж.- 2020 ж.	Өзгеріс, %, 2019 ж.- 2020 ж.
	млрд. теңге	жиын, %	млрд. теңге	жиын, %	млрд. теңге	жиын, %		
Банктік қарыздар, оның ішінде:	15510,8	100	13590,5	100	13762,7	100	-12,4	-11,3
Негізгі борыш эне/немесе есептелген сыйақы бойынша мерзімі өткен берешек жоқ қарыздар	13613,1	87,8	11600,7	85,4	11766,3	85,5	-14,8	-13,6
1 күннен 30 күнге дейін мерзімі өткен берешегі бар қарыздар	463,8	3,0	291,1	2,1	504,8	3,7	-37,2	8,8
31 күннен 60 күнге дейін мерзімі өткен берешегі бар қарыздар	213,8	1,4	309,4	2,3	350,0	2,5	44,7	63,7
61 күннен 90 күнге дейін мерзімі берешегі қарыздар өткен бар	178,0	1,1	124,0	0,9%	125,3	0,9	-30,3	-29,6
90 күннен астам мерзімі өткен берешегі бар қарыздар	1042,1	6,7	1265,2	9,3	1016,3	7,4	21,4	-2,5
ХҚЕС бойынша провизиялар	1642,9	10,6	2083,2	15,3	1776,6	12,9	26,8	8,1
90 күннен астам мерзімі өткен берешегі бар қарыздар бойынша провизиялар	751,9		1128,5		762,7			
Ескерту - [5-8] көздері негізінде авторлармен құрастырылған және анықталған.								

Кесте 3, 2018 жылмен салыстырғанда 2019 жылы, 90 күннен астам мерзімі өткен берешегі бар қарыздар немесе проблемалық несиелер үлесі банктік қарыздар ішінде 2,6% (2018 жылы - 6,7%, 2019 жылы - 9,3%) немесе 223,1 млрд.теңгеге (2018 жылы - 1042,1 млрд.теңге, 2019 жылы - 1265,2 млрд.теңге) дейін артқан. Ал 2020 жылы салыстырмалы 2018 жылға қарағанда, аталмыш көрсеткіш бойынша төмендеу динамикасы байқалады, атап айтқанда үлесі банктік қарыздар ішінде 2,6% (2018 жылы - 6,7%, 2020 жылы - 9,3%) немесе 25,8 млрд.теңгеге (2018 жылы - 1042,1 млрд.теңге, 2020 жылы - 1016,3 млрд.теңге) дейін қысқарған, бұл арқылы ҰБ қолға алған ЕДБ-дің жұмыс істемейтін несиелер мен мерзімі 90 күннен асқан қарыздарды төмендету шараларының нәтижесін байқауға болады.

Ал, енді несие портфелінің сапасы банктік қарыздар құрамдасы – 90 күннен астам мерзімі өткен берешегі бар қарыздардың сапасын қарастырайық (кесте 4).

Кесте 4

Жұмыс істемейтін қарыздар (NPL) сапасы

Көрсеткіш	2018 ж.		2019 ж.		2020 ж.		Өзгеріс, %, 2018 ж.- 2019 ж.	Өзгеріс, %, 2019 ж.- 2020 ж.
	млрд. теңге	жиын, %	млрд. теңге	жиын, %	млрд. теңге	жиын, %		
90 күннен астам мерзімі өткен берешегі бар қарыздар, барлығы, оның ішінде:	1042,1	100	1265,2	100	1016,3	100	21,4	-2,5
Заңды тұлғалар қарыздары	276,2	27	403,6	32	180,2	18%	46,0	-35,0
Жеке тұлғалар қарыздары	439,8	42	414,5	33	410,2	40%	-6,0	-17,0
Шағын және орта кәсіпкерлік субъектілеріне қарыздар (ҚР резиденттері)	326,1	31	447,1	35	425,9	42%	37,0	31,0
Ескерту - [5-8] көздері негізінде авторлармен құрастырылған және анықталған.								

Кесте 4 көріп отырмыз, 2018 жылмен салыстырғанда 2019 жылы жұмыс істемейтін қарыздар (NPL) немесе 90 күннен астам мерзімі өткен берешегі бар қарыздар 1042,1 млрд. теңгеден 1265,2 млрд. теңгеге дейін немесе 21,4%, соның ішінде: заңды тұлғалар қарыздары 276,2 млрд. теңгеден 403,6 млрд. теңгеге; шағын және орта кәсіпкерлік субъектілеріне қарыздар 326,1 млрд. теңгеден 447,1 млрд. теңгеге дейін ұлғайды, тек жеке тұлғалар қарыздары 439,8 млрд. теңгеден 414,5 млрд. теңгеге немесе 6,0% қысқарды. 2019 жылы NPL-н жалпы көлеміндегі заңды тұлғалар қарыздарының үлесі 32% (2018 жылы -27%), жеке тұлғалар қарыздарының үлесі 33% (2018 жылы - 42%), шағын және орта кәсіпкерлік субъектілеріне қарыздар үлесі 35% (2018 жылы -31%) құрады.

2020 жылы NPL 1016,3 млрд.теңге дейін (2018 жылы-1042,1 млрд.теңге) немесе 2,5 %, соның ішінде: заңды тұлғалар қарыздары 276,2 млрд. теңгеден 180,2 млрд. теңгеге дейін азайды, ал жеке тұлғалар қарыздары 439,8 млрд. теңгеден 410,2 млрд. теңгеге; шағын және орта кәсіпкерлік субъектілеріне қарыздар 326,1 млрд. теңгеден 425,9 млрд. теңгеге дейін ұлғайды. 2020 жылы NPL-н жалпы көлеміндегі заңды тұлғалар қарыздарының үлесі 18% (2018 жылы-27%), жеке тұлғалар қарыздарының үлесі 40% (2018 жылы - 42%), шағын және орта кәсіпкерлік субъектілеріне қарыздар үлесі 42% (2018 жылы-31%) болды.

Несие портфелінің сапасы қарыз берілген сәттен бастап оның қолданылу циклы аяқталғанға дейінгі несиелік шешімдердің сапасына байланысты. Несие портфелінің сапасы қарыздардың нашарлау белгілерін уақтылы анықтауды және олар бойынша негізделген шаралар қабылдауды қоса алғанда, қарыз берілген сәттен бастап оның қолданылу циклы аяқталғанға дейінгі несиелік шешімдердің сапасына байланысты. Несие портфелі бойынша зиянды тануды болашақ кезеңдерге ауыстыру капиталдың нақты деңгейіне сәйкес келмейтін тәуекелдерді қабылдауға әкеп соғады.

Несиелік шешімдердің жақсы сапасын қамтамасыз ету үшін және банктік несиенің өнімді болуы және құнын жасау, сондай-ақ оны бұзбауы үшін проблемалық активтер бойынша зиянды уақтылы танудың және капиталдың ауқымды жоғалтуының алғашқы белгілері болған кезде банк жүйесінен нашар банктерді шығарудың өте қажет екенін белгілі болды.

Қорытындылай келе, несие портфелінің ағымдағы жағдайын талдағаннан кейін клиенттердің үш санатымен жұмыс істеу керек деп санаймыз. Ең алдымен, әртүрлі өндіруші салалардың ірі компаниялары және т.с.с. Бұл компаниялар өз бизнесінің экспорттық құрамдасын ескере отырып, жаһандық деңгейде өздерін тұрақты сезінеді. Екінші сегмент – бұл экспортпен байланысы жоқ, керісінше, импортты алмастырудың мемлекеттік саясатының арқасында тез дамып келе жатқан компаниялар. Бұл, мысалы, тамақ өнеркәсібі, ауыл шаруашылығының кейбір сегменттері. Үшінші басым бағыт-қазақстандық нарықтағы халықаралық компаниялармен ынтымақтастық және жергілікті қарыз алуға көшетін көптеген еншілес кәсіпорындар. Барлық аталған компаниялар жеткілікті беріктік қорына ие.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Лухманова Г.К. Қазақстан Республикасындағы коммерциялық банктер несиелік портфелінің жағдайын талдау// І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті Хабаршысы. - № 2-3/ 2016. -188-196 сс.

2. Годовой отчет Национального Банка Республики Казахстан за 2018 год. URL: <https://nationalbank.kz/ru/news/godovoy-otchet-nbk>

3. Годовой отчет Национального Банка Республики Казахстан за 2019 год. URL: <https://nationalbank.kz/ru/news/godovoy-otchet-nbk>

4. Годовой отчет Национального Банка Республики Казахстан за 2020 год. URL: <https://nationalbank.kz/ru/news/godovoy-otchet-nbk>

5. Қазақстан Республикасы банк секторының ағымдағы жағдайы 2019 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша. URL: <https://finreg.kz/cont/>

6. Қазақстан Республикасы банк секторының ағымдағы жағдайы 2020 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша. URL: <https://finreg.kz/cont/>

7. Қазақстан Республикасы банк секторының ағымдағы жағдайы 2021 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша. URL: <https://finreg.kz/cont/>

8. Обзор финансового сектора РК за декабрь 2020 года. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/ardfm/documents/details/120931?lang=ru>

ӨОЖ 519.6:517.977.56:629.764

<https://doi.org/10.53355/r4022-8606-9602-c>

МАТЕМАТИКА МҰҒАЛІМДЕРІН МЕКТЕП ОЛИМПИАДАЛАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУҒА ДАЙЫНДАУ

Мәжит М.Н., студент

Смагулов Е.Ж., п.ғ.д., профессор

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: smagulovezh@mail.ru

Қазіргі таңдағы еліміздегі білім беру жүйесінің ең басты міндеті -білім берудің ұлттық модуліне өту арқылы жас ұрпақтың білім деңгейін халықаралық дәрежеге жеткізу. Қоғамдағы әлеуметтік — экономикалық өзгерістер білімді, алған білімін практикада қолдана білетін, жан-жақты нарық заңдылықтарына бейімделген қоғам мүшесін талап етеді. Білімнің алғашқы сатысы мектепте қалыптасатындықтан, келешек ұрпақты өмірге және еңбекке толық қанды даярлау, оның бойындағы табиғи және адами жақсы қасиеттерінің көзін ашып, шығармашылыққа, ізденімпаздыққа баулу, сонымен қатар өмірдің қай сатысына болмасын еркін және дәлме-дәл жауапкершілікпен қызмет жасауға дайын, әртүрлі жағдайда жинақы болуға тәрбиелеуде мұғалімнің рөлі зор.

Тірек сөздер: *Ақпараттық технологиялар, студенттер, оқу қызметі, білім беру, психологиялық пәндер*

Главная задача системы образования в стране сегодня - довести уровень образования молодого поколения до международного уровня с переходом на Национальный модуль образования. Социально-экономические изменения в обществе требуют знания, умения применять полученные знания на практике, адаптироваться к законам разностороннего рынка. Поскольку первая ступень образования формируется в школе, велика роль учителя в подготовке будущего поколения к полноценной жизни и труду, раскрытии его природных и человеческих достоинств, приобщении к творчеству, любознательности, а также в воспитании готовности к свободной и ответственной деятельности в различных ситуациях.

Ключевые слова: *информационные технологии, студенты, учебная деятельность, образование, психологические дисциплины*

The main task of the education system in our country today is to bring the level of education of the younger generation to the international level through the transition to the national education module. Socio — economic changes in society require a member of society who is educated, able to apply the acquired knowledge in practice, and is fully adapted to the laws of the market. Since the first stage of education is formed in school, the role of the teacher is great in preparing the future generation for life and work, revealing its natural and human qualities, instilling creativity, curiosity, as well as being compact in various situations, ready to work freely and responsibly at any stage of life.

Key words: *Information Technology, students, educational activities, education, psychological disciplines*

Мақала «ЖОО үздік оқытушы» грантының аясында орындалды.

Өзектілігі. Мақала авторы университетте математика мамандығы бойынша екінші курста оқудан басталған мектеп олимпиадасы саласында көптеген жұмыстар атқарды. Мысалы, мектеп олимпиадасын талдау көрсеткендей, олимпиадаға қатысушы командалардың жетекшілеріне: 1) дарынды балалармен жұмыс әдістері; 2) оқушыларды олимпиадаға дайындау жүйесінде. Мектеп оқушыларын олимпиадаға дайындауды жоспарлау ұйымдастырушылық процедураларды қамтиды: сыныптарды таңдау; тәрбиешілердің инновациялық әдістерді зерттеуі және курстар әзірлейтін авторлар командаларын қалыптастыру; оқу бағдарламаларын құру; мақсаттарды келісу, мектептің олимпиадалық резервіне дайындық процесін жоспарлау және реттеу [1].

Мектеп оқушыларын олимпиадаға дайындаудың әзірленген жүйесін енгізу мыналарды қамтиды: 1) мектеп оқушыларын ШОР арқылы олимпиадаларға қатысуға дайындау; 2) математика мұғалімдерінің диагностикалық аттестаттау мүмкіндігі; 3) бакалаврларды мектеп олимпиадаларын ұйымдастыруға дайындау.

Осылайша, студенттің олимпиадалық іс -әрекетінің сапасын анықтауда оның пәндік құзыреттілігі болып табылады. Оқушылардың дамып келе жатқан математикалық құзыреттілігі үш деңгейден өтеді: табалдырық, жоғары, жоғары, жаңғырту деңгейімен байланысты, оқушының дербестігінің дәрежесі мен мәселені шешудегі әрекеттің күрделілігіне негізделген байланыстар мен пайымдаулар. 4 кезеңнен тұратын олимпиадаларға қатысушылардың математикалық құзыреттілігін қалыптастырудың әдістемелік жүйесінің моделі жасалды.

Демек, мектеп оқушыларын олимпиадаға дайындау жүйесінде қашықтықтан оқыту технологиясын қолдану бағыттары көрсетілген. Мақалада оқушылардың АКТ құзыреттілік деңгейінің жоғарылауына әсер ететін олимпиадаларға қашықтықтан дайындалудың ерекшеліктері көрсетілген. Олимпиадаларға қатысушылардың ақпараттық құзыреттілігін қалыптастырудың әдістемелік жүйесінің моделі жасалды, АКТ -ның негізгі құзыреттіліктері анықталды. Мектеп оқушыларын республика мектептеріндегі олимпиадаларға дайындау екі формада жүзеге асырылады: 1) оқу жылы бойы, оның ішінде негізгі және қосымша мектептерді жүйелі түрде дайындау; 2) олимпиадалар алдындағы мерзімді қарқынды жаттығулар [2].

Негізгі бөлім. Мектеп оқушыларын олимпиадаға қатысуға қажетті құзыреттілікті қалыптастыратын олимпиадаға дайындау жүйесінде педагогикалық технологияларды (STEM, дизайн және ақпараттық -коммуникациялық технологиялар, сын тұрғысынан ойлауды дамыту технологиясы) қолдану өзекті болып табылады. STEM білімі оқытудың пәнаралық тәсілімен сипатталады, теория мен практиканың байланысы, жаратылыстану, математикалық және инженерлік білімнің интеграциясы, бұл болашақ дағдыларды дамытуға бағытталған оқу бағдарламасына STEM элементтерін енгізуді талап етеді: математикалық модельдеу, технология, ғылыми жаңалық. STEM білім беру проблемаларына бекітілген STEM оқу бағдарламасының болмауы, пән мұғалімдері арасында жобалық дағдылардың болмауы жатады. Мектеп оқушыларын олимпиадаға дайындауда зерттеу жобалары әдісін табысты қолдану шарттары анықталды.

Жетекші қызмет түрлеріне сәйкес олимпиадаларға қатысушылардың қосымша құзыреттіліктерін енгізу қажет деп санаймыз: эмоционалды -психологиялық, реттеушілік, танымдық, тапсырмалық, күтуші, шығармашылық және жетілдіру құзыреттіліктері.

Үш бағытта жұмыс істейтін мектептердің педагогикалық инновациялары олимпиадаларда жоғары сапалы нәтижеге жетуге ықпал етеді: жаратылыстану циклінің пәндерін терең зерттей отырып авторлық жоспар бойынша жұмыс жасау; олимпиадалық жұмыстарға, құжаттамаға қойылатын талаптарды айқындайтын авторлық дидактикалық материалды құру; оқу үдерісінде инновациялық әдістерді қолдану: дарынды балалармен бөлімдердің жұмысы, олимпиадалық резерв мектебі (ШОР) [3].

Жаттығудың мақсаты анықталады, міндеттер қойылады, олимпиадалық резерв мектебінің бағдарламасы бойынша дайындықтың күтілетін нәтижелері тұжырымдалады.

Олимпиадалық резерв мектебінде білім алу теориялық, практикалық, дербес зерттеулер блогынан тұрады. Математика оқулығы, олимпиадалық есептер жинағы, желілік білім беру ресурстарының тапсырмалар базасы, ақпараттық -коммуникациялық технологиялар оқу құралы болып қала береді. Олимпиадалық резерв мектебінің қызметі екі бағытты қамтиды: оқушылардың ғылыми және олимпиадалық қызметі. Олимпиадалық резерв студенттерін аттестаттау кезінде мұғалім олимпиадалық тапсырмаларды шешу дағдыларын бағалайды, жобалау жұмыстарын ұсынады, сол арқылы оқушылардың олимпиадалық іс -әрекетін бағалайды. Оқушылардың олимпиадалық резерв мектебінде жеке, мета-пәндік және пәндік оқу нәтижелері бойынша жетістіктерін бағалау схемасы жасалды. Оқу процесіне олимпиадалық резерв мектебінің бағдарламасын енгізу мұғалімдерге пәндік білімді қалыптастыруға, мектеп оқушыларының мета-әрекеттерге тән ойлау қасиеттерін, интеллектуалды мета-дағдыларын дамытуға, сапалы дайындыққа көмектеседі. оқушылардың олимпиадаға қатысуы.

Оқушыларды математикалық олимпиадаға дайындау бойынша мұғалімдердің іс -әрекетінде біз үш негізгі бағытты анықтадық: дарынды оқушыларды анықтау; оқушыларды олимпиадаларға қатысуға дайындау бойынша әдістемелік жұмыс; мектеп оқушыларының математикалық зерттеулерін ұйымдастыру. Сонымен қатар математика мұғалімдерінің біліктілігінің 3 элементі: - мектеп оқушыларын қысқа және ұзақ мерзімге арналған олимпиадаларға дайындау бойынша жұмыс жоспарларын құру; - олимпиадалық резерв немесе үйірме мектебінде сабақ жоспарын құру; - оқушылардың олимпиадаға дайындығын жүзеге асыру жолдарын құру [4].

Мектеп оқушыларын олимпиадаға дайындау жүйесінде математика мұғалімдерінің диагностикалық аттестациясының мүмкіндіктерін зерттей отырып, біз келесі тармақтарды ескереміз:

- 1) мұғалім өз деңгейіндегі олимпиадалық есептерді шығара білуі керек;
- 2) ШОР оқытушылары мен олимпиаданың қазылар алқасының мүшелерін дұрыс таңдау. Мұғалімдерді диагностикалық аттестаттаудың мақсаттары мен тапсырмаларды әзірлеу принциптері анықталды. Біліктілікті арттыру курсының 3 модульдік бағдарламасы мен DAU ұйымдастыруды жетілдіру бойынша ұсыныстар ұсынылады.

Мектеп оқушыларына математикалық олимпиадаларды ұйымдастыру процесін басқаруда ақпараттық технологиялардың енгізілуін анықтайтын факторлар анықталды. Математикалық олимпиадаларды ұйымдастыру үдерісінде АТ қолдану, әкімшілік қызметкерлер үшін компьютерлік мүмкіндіктерді қолдану, білім беру мекемесі әкімшісінің ақпараттық технологиялар саласындағы құзыреттері, АКТ -ны менеджментте қолдану саласы қарастырылады. оқу процесінің ерекшеліктері көрсетілген. VII. Болашақ математика мұғалімін олимпиадаларға дайындаудың теориялық негіздерінің моделі жасалды, оның құрылымында қоғамның кәсіби құзыретті маман дайындаудың тәртібі болып табылады. Әр деңгей студенттің өзінің қызметі үшін маңызды кәсіби қасиеттерді меңгеру дәрежесін көрсетеді және алдыңғы деңгейдегі білім, білік және дағды құрылымын қамтиды [5].

Қорытынды. Болашақ математика мұғалімінің олимпиадалық дайындық мазмұны әзірленді, ол 2 білім саласын қамтиды: 1) математикалық олимпиадаларды дайындау мен ұйымдастыру әдістемесі; 2) математикадан олимпиадалық есептерді шешу әдістемесі. Осы бағыттарды ескере отырып, «Математикадан сыныптан тыс жұмыс және олимпиадалық есептерді шешу әдістемесі» факультативті пәнді меңгеру нәтижесінде оқушылардың мақсаты, міндеттері, күтілетін оқу нәтижелері мен қалыптасқан құзыреттіліктері анықталды. I-IV курс студенттеріне арналған «Мектеп оқушыларына арналған математикалық олимпиадалар» үйірмесінің қызметі 2 бағытта жүзеге асырылады: 1) математикалық олимпиадалық есептерді шешу әдістері; 2) мектеп оқушыларын математикалық олимпиадаларға дайындаудың формалары мен әдістері бойынша ғылыми зерттеулер жүргізу.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бабаев Д.Д., Смагулов Е.Ж., Хаймулданов Е.С. Математиканы оқытуда IT технологияларды қолданудың әдістемелік ерекшеліктері. (2018) ВЕСТНИК Жетysуского государственного университета имени И.Жансугурова. Серия «Математика и естественно-технические науки». Стр.11-15. Талдықорган
2. Ермекова Н.Т. Особенности обучения информатике в школах республики Казахстан. Научная статья. Журнал: Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В.П. Астафьева. № 1 (35). 2016 год.
3. Андреев, А. А. Практика электронного обучения с использованием Moodle. Таганрог: Изд-во ТТИ ЮФУ, 2008. — 146 с.Андреев А.А
4. Smagulov Esengali, Seitova Sabyrkul, Khaimuldanov Yerlan, Adilbaeva Ardak, Tulymsheva Gulnura, Abdykarimova Aizhan. «Periodico tche quimica» www.periodico.tchequimica.com Vol. 15 N. 30. ISSN 1806-0374 (impresso). ISSN 1806-9827 (CD-ROM). ISSN 2179-0302 (meio eletronico). 2018 Porto Alegre. RS. Brasil. p.330-337.
5. Esengali Smagulov. Sabyrkul Seitova. Yekaterina Gavrilova. Zhomart Zhiyembayev. Nazym Zhanatbekova (2018). «Studying Mathematical Subjects to Students as an Independent Work». Astra Salvensis, an VI, numar 11, 2018. p.617-630.

УДК 378.18:372.8:78

<https://doi.org/10.53355/d5209-8199-5965-h>

ПРОБЛЕМНЫЙ ПОДХОД В ПОДГОТОВКЕ УЧАЩИХСЯ - ПИАНИСТОВ ДЕТСКИХ МУЗЫКАЛЬНЫХ ШКОЛ

Митина Н.А., к.п.н.

Детская музыкальная школа им. Н.Тлендиева, г. Талдықорган

E-mail: Mitina111@gmail.com

В статье рассматривается и обосновывается возможность использования проблемного подхода при подготовке учащихся фортепианного отделения детских музыкальных школ, раскрывается специфика проблемности в музыкально – исполнительском искусстве.

Ключевые слова: *проблемный подход, проблемная задача, учащиеся-пианисты, детская музыкальная школа, творческая задача, проблемная ситуация.*

Мақалада балалар музыкалық мектептерінің фортепиано бөлімінің студенттерін дайындауда проблемалық тәсілді қолдану мүмкіндігі талқыланады және негізделеді, музыкалық және орындаушылық өнердегі проблемалық ерекшелікті ашады.

Тірек сөздер: *проблемалық тәсіл, проблемалық тапсырма, оқушылар-пианист, балалар музыка мектебі, шығармашылық тапсырма, проблемалық жағдай.*

The article discusses and substantiates the possibility of using a problematic approach in the preparation of students in the piano department of children's music schools, reveals the specificity of problematization in musical and performing arts.

Key words: *problem approach, problem task, pianist students, children's music school, creative task, problem situation.*

Обращение к проблемному подходу, в рамках нашей работы вызвано видением его широких возможностей в решении задачи совершенствования исполнительской и теоретической подготовки учащихся-пианистов детских музыкальных школ.

Цель проблемного подхода – усвоение не только научных знаний, но и поддержание мыслительных процессов в возбужденном состоянии, во всемерном развитии познавательного интереса, интеллектуальной самостоятельности, творческой активности.

Научить творчеству в традиционном смысле слова нельзя: в творческом процессе невозможны алгоритмизация, жесткая регламентация. В связи с этим, в современных технологиях обучения (развивающей, проблемной, эвристической, личностно – ориентированной) мы сталкиваемся с такой ситуацией, когда материал вводится не как описательный, а как содержащий реальную проблему. В новой системе обучения роль преподавателя смещается от получения правильного ответа к пониманию того, каким образом этот ответ получен. Установка на процесс включается в само раскрытие результата. Характерным признаком проблемности является отсутствие в задаче прямых указаний на путь и способы ее решения, в неопределенности, нечеткости условий, что приводит к необходимости поиска дополнительных данных.

В музыкальной педагогике проблемность есть не что иное, как раскрытие содержания музыкальных произведений, особенностей их строения и развития; методов, приемов и способов работы над музыкальной тканью посредством глубокого анализа и постижения закономерностей, как конкретного произведения, так и других, подобных ему; создание собственной интерпретации на основе разрешения вышеперечисленных проблем. Последовательность выявления и решения проблем при изучении музыкального произведения зависит от особенностей работы над ними. Так, многие исполнители и педагоги распределяют работу над произведением на три, реже четыре стадии (А.О. Алексеев, Л.А. Баренбойм, Г.М. Коган, Г.Г. Нейгауз, С.С. Савшинский, Г.М. Цыпин и др.).

На начальном этапе возникают проблемы, связанные с предвидением конечной цели своей работы, осознанием примерного плана интерпретации, образной сферы исполняемого. Стадия углубленной работы требует целостного анализа музыкальной ткани и характеризуется проблемами, определяющими выбор средств и способов реализации художественного замысла. Это проблемы слухового и исполнительского освоения произведения (формирование активных музыкально - слуховых представлений, осмысление слухо - двигательных связей, нахождение удобных игровых движений). Завершающий этап работы связан с оформлением плана интерпретации. Здесь концентрируются и корректируются итоги решения предыдущих задач.

При анализе проблемной ситуации в системе музыкального образования мы сталкиваемся с проблемами, которые возникают в условиях альтернативы – выбора и многообразия, ибо в условиях выбора альтернативы содержится неисчерпаемый источник для создания проблемных ситуаций:

1) при выборе выразительного средства - это динамическая, временная, интонационная, артикуляционная, ритмосинтаксическая организация музыкальной ткани, дифференциация фактуры, употребление педали и др.;

2) при выборе исполнительского варианта – это жанровые, стилистические, индивидуально – личностные, социально - обусловленные особенности восприятия произведения и др. При этом противоречия или альтернатива могут быть предъявлены в различной форме.

Мы предлагаем следующие формы предъявления проблемности при работе с учениками в классе фортепиано, которые являются на наш взгляд, самыми важными элементами проблемной технологии обучения. Это:

- 1) практические проблемно - творческие задачи;
- 2) проблемные вопросы;
- 3) исполнительский показ педагога и реакция педагога на исполнительский результат ученика.

Автор теории решения изобретательских задач Г.С. Альтшуллер доказал, что при проблемно – поисковом характере обучения, обеспечивается продвижение обучающихся от

низшего, копирующего уровня, к высшему продуктивному уровню творческой деятельности [1]. Любая практическая проблемно-творческая задача, содержащая музыкально-познавательное затруднение, логически и психологически обуславливает процесс решения учебных проблем. Опираясь на понимание задач как, с одной стороны, показателя проблемной ситуации, а с другой – знакового воплощения этой проблемности, рассмотрим специфику проблемности в музыкально – исполнительском искусстве, которая формирует творческую активность и развивает мышление учащихся.

Исследуя процесс подготовки учащихся-пианистов в ДМШ, необходимо отметить специфические признаки задач в контексте музыкально - исполнительской и музыкально-теоретической деятельности.

Итак, творческая задача специфична, так как:

- не имеет одного решения;
- содержит неопределенность искомого результата;
- имеет размытые границы этапов решения и их взаимопроникновение друг в друга;
- доминирует уровни бессознательного и интуиция;
- может заканчиваться на «инсайте»;
- не переводима на репродуктивный уровень;
- решение имеет продолжение за пределами исходной задачи.

По мнению С.И. Савшинского, ярким и особенным признаком творческой задачи является присутствие в ней момента «художественного открытия», которое составляет существенное качество любого искусства, и в частности, музыки [2]. Сущность художественного открытия состоит в новом познании тех или иных явлений окружающего мира, новизне чувств или новых выразительных возможностей художественных средств в их воплощении. Так творческая задача предоставляет возможность для проявления творческой активности ученика.

Итак, в процессе решений проблемно-творческих задач учащийся движется к главной цели своей деятельности – формированию творческой активности. И от того, как был построен этот процесс (насколько самостоятелен был ученик в творческом поиске, в постановке задач, в выдвижении идей, каким образом осуществлялось решение – то есть, насколько творческим был этот процесс), зависит конечный результат.

Применение проблемно-творческих задач в процессе подготовки учащихся-пианистов Детских музыкальных школ возможно с пятого года обучения. Это обусловлено тем, что к пятому классу учащиеся уже располагают определенными возможностями:

- музыкально-историческими и теоретическими знаниями;
- частично сформированными музыкальными понятиями;
- умениями оперировать некоторыми формами анализа музыкального материала;
- определенным уровнем развития музыкального слуха и мышления; исполнительскими умениями и навыками.

Другой формой предъявления проблемности, на наш взгляд, являются проблемные вопросы. Вопрос как логическая форма выражения учебной проблемы, содержит неизвестные обучающимся новые знания, для понимания и усвоения которых необходимы целенаправленные интеллектуальные усилия. Посредством проблемных вопросов воспитываются навыки целостного анализа, развиваются необходимые профессиональные умения, а также умения видеть музыкальные явления в развитии, устанавливать причинно-следственные связи.

На занятиях по фортепиано в ДМШ мы предлагаем использовать следующие типы проблемных вопросов:

- на установление сходства и различия (вопросы об соответствии жанру, стилю, индивидуальности композитора);
- на установление причинно - следственных связей (вопросы о формообразовании, о логики мелодического и временного развертывания и др.);

- на выявление оригинальных композиторских решений;
- на изменение исходных условий: «что будет, если».

Исполнительский показ педагога также предъявляет противоречие (в невербализированной форме) между исполнительским результатом педагога и ученика.

Реакция на исполнение учащимся произведения может быть самой различной: «надо еще поискать звучание», «отличная находка», «в прошлый раз ты играл по-другому», «твоя интерпретация меня не убеждает» и т.д. Это создает предпосылки для создания новых проблемных задач.

Итак, активное использование элементов проблемной технологии обучения в подготовке учащихся-пианистов ДМШ обеспечивает ценностную ориентацию обучающихся на овладение необходимыми знаниями, умениями и навыками творческого их применения. При этом ученики не имеют готовых рекомендаций по осуществлению творческой деятельности и получают необходимое путем активного поиска.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Альтшуллер Г.С. Найди свою идею: введение в теорию решения изобретательских задач.- Новосибирск: Наука, 1996.- 209с.

2. Савшинский С.И. Работа пианиста над музыкальным произведением. - М.: Музыка, 2017, 213с.

ӘОЖ 331

<https://doi.org/10.53355/d0340-8553-6609-s>

КОМПАНИЯНЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ ЗАМАНАУИ МЕНЕДЖМЕНТТІҢ РӨЛІ

Молдабек Н. Қ., магистрант

Ғылыми жетекші: **Қалдияров Д.А.**, э.ғ.д., профессор

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті. Талдықорған қаласы

E-mail: nazira.moldabek.94@mail.ru

Бұл мақалада компанияның бәсекеге қабілеттілігін арттыруда заманауи менеджменттің рөлі қарастырылады, сонымен қатар компанияның бәсекеге қабілеттілігін арттыру бағытында басқарудың бірқатар заманауи әдістері ұсынылады. Осы зерттеу аясында менеджменттің компанияның бәсекеге қабілеттілігін арттырудағы рөліне және менеджменттің осы салада және мақсатқа жету үшін не істей алатындығына баса назар аударылды.

Тірек сөздер: бәсекеге қабілеттілік, факторлар, заманауи менеджмент, басқару құралдары, ақпараттық технологиялар.

В данной статье рассматривается роль современного менеджмента в повышении конкурентоспособности компании, а также предлагается ряд современных методов управления в направлении повышения конкурентоспособности компании. В рамках данного исследования был сделан акцент на роли менеджмента в повышении конкурентоспособности компании и на том, что менеджмент может сделать в этой области и для достижения поставленной цели.

Ключевые слова: конкурентоспособность, факторы, современный менеджмент, инструменты управления, информационные технологии.

This article examines the role of modern management in increasing the company's competitiveness, and also proposes a number of modern management methods in the direction of increasing the company's competitiveness. Within the framework of this study, the emphasis was

placed on the role of management in increasing the company's competitiveness and on what management can do in this area and to achieve this goal.

Keywords: competitiveness, factors, modern management, management tools, information technology.

Тәуелсіздік-кез келген мемлекеттің басты байлығы. Революциялар, соғыстар, ұлт-азаттық соғыстар арқылы әр түрлі халықтар тәуелсіздікке қол жеткізді. Қазақстан үшін 1986 Жылғы Желтоқсан оқиғалары халықтың егемендікке, өзін-өзі билеуге ұмтылысының бастамасы болды. 1991 жылы 16 желтоқсанда ҚР Жоғарғы Кеңесі «ҚР Мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық заң қабылдады. Биыл біз ұлттық мерекенің, Тәуелсіздік күнінің, «Қазақстан Республикасы» деп аталатын егемен мемлекеттің құрылуының 30 жылдығын атап өтеміз. Осы отыз жыл аралығында экономикамыз алға жылжып, өсіп келеді. Осы орайда басқарудың (менеджмент) алатын орны ерекше.

Бәсекелестік нарықтық экономиканың және азаматтардың әл-ауқатын құрудың ең тиімді құралы болып табылады, өйткені ол ресурстарды тиімді бөлуге және экономикалық, ғылыми және техникалық прогреске қол жеткізуге кепілдік береді және қамтамасыз етеді. Егер оның қызметі бәсекеге қабілетті болмаса, компания бәсекелестік тұрақтай алмайды.

Егер тұтастай алғанда функционалды түрде фирма менеджментін ұйымдастыру туралы айтатын болсақ, онда оны келесі түрлерге бөлуге болады: инвестициялық менеджмент; инновациялық менеджмент; жеке құрам менеджменті; сатып алуды басқару; өндірістік бақылау; маркетингті басқару және т. б. [1, 226.].

Қазіргі заманауи нарықтық жағдайды компанияның өмірлік циклінің теориясында компанияның дамуы барысында келесі міндеттер кезең -кезеңімен шешілуі тиіс:

- 1) бәсекелестік ортада болу;
- 2) табыстылыққа қол жеткізу;
- 3) қолайлы стратегияны таңдау;
- 4) басқару жүйесін таңдау;
- 5) әкімшілік және қаржылық ашықтықты қамтамасыз ету;
- 6) компанияның бәсекеге қабілеттіліктің жоғары мүмкіндіктерін көрсететін бірнеше бизнес -модельдерінің болуы [2, 89б.].

Компанияның табыстылығы оның бәсекеге қабілеттілігіне тікелей байланысты. Оған әсер етуші факторлар:

1) Технологиялық инновациялар және инвестициялар. Инвестициялардың немесе технологиялық инновациялардың көлемі нарыққа шығуы мүмкін фирмалардың мөлшері мен санына айтарлықтай әсер етеді

2) Сұраныс құрылымы. Тұтынушылардың қызметке немесе басқа тауарға деген талғамының өзгеру себептерін білу, тұтынушының басқа өткізу арналарына бағытталуы, сондай-ақ ұқсас тауардың дамуы туралы білім өндіріс пен маркетинг әдістеріне әсер етеді.

3) Ұзақ мерзімді сұраныстың масштабы. Фирманың өндірістік әлеуетін дамыту үшін инвестициялық шешімдер қабылдау кезінде ұзақ мерзімді сұраныстың өсуі мен төмендеуін ескеру қажет.

4) Тұтынушылардың қалауы. Стратегиялық басқару шешімдерін қабылдау кезінде бәсекелестік ортада ескерілуі тиіс маңызды факторлардың қатарына бағаға, сапаға және т.б. қатысты тұтынушылардың қалауы жатады.

5) Дизайн және модельдер. Өнімділік пен сапа тұрғысынан тұтынушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыратын жаңа өндірістерді ұсыну. Бұл маркетинг мүмкіндіктерін арттырады және нарық үлесін арттырады, осылайша фирманың бәсекеге қабілеттілігін арттырады.

6) Маркетинг өнері. Жарнама, жылжыту, маркетинг шығындарының төмендеуі және т.б. сияқты маркетингтік факторлар фирманың бәсекеге қабілеттілігіне оң әсер ететін сұраныстың өсуіне әкеледі.

7) Үкімет саясаты. Мемлекеттік саясат пен шешімдер компанияның бәсекелестік ортасына және басқару шешімдеріне айтарлықтай әсер етеді.

8) Өндіріс технологиясы. Өндіріс технологиялары жоғары болған кезде, бұл жаңа бәсекелестердің нарыққа шығуына жол бермейді.

9) Ақпараттық желі: фирманың ішкі және сыртқы ортасы туралы ақпаратты басқаруды қамтамасыз ететін ақпарат және коммуникациялар желісін құру [3, 128-130б.].

Бәсекеге қабілеттіліктің заманауи құралдары. Басқа ұйымдардың әкімшілігі есебінен белгілі бір фирманың басқару жүйесі үшін белгілі бір бәсекелестік мүмкіндіктер жасайтын барлық құралдарды қамтиды. Басқару жүйесі жұмыс механизмінен, операциялардан, басқару құрылымынан, даму механизмдерінен және басқару өнерінен тұрады. Компанияның бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету үшін тиісті құралдарды қолдану қажет, атап айтқанда: мақсат қою, миссия мен пайымдау, міндеттер, шешімдер, басқару мен басқарудың техникалық және стилі, технологиялар мен заманауи технологиялар, ақпараттық, әкімшілік функциялар.

Ұйымдастыру құралдары. Олар фирманың операциялары үшін көмекші құралдар мен қозғалтқыш болып табылады, мысалы: ақпарат ағыны, өкілеттіктер мен міндеттер, ұйымдық құрылым, ұйымдастырушылық өзара іс-қимыл, байланыс және т. б.

Маркетинг және сату құралдары. Маркетингтік қызмет және нарықты зерттеу компанияның бәсекеге қабілеттілігі мен стратегиясының кепілдігінің және тұрақтылығының негізгі көздерінің бірі болып табылады, сондықтан маркетингтік құралдарды тиімді дамыту басшылыққа баға белгілеу және өнімді жылжытудың ынталандыру саясатын жүзеге асыру, жоғары технологиялық өнімдерге сервистік қызмет көрсету, ұйымның сату құрылымының өткізу қабілеті, өзіндік сату желісі, өнімді сату көлемінің нақтылығы, сонымен қатар компанияның бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету және оны жақсарту.

Фирманың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға және арттыруға кепілдік беретін қаржы құралдарының [4]: жеңілдетілген несиелер, барлық түрдегі несиелер, барлық түрдегі инвестициялар, капитал, дебиторлық берешектің барлық түрлерінің активтері, өтімділік қызметі, бағалы қағаздар.

Бүгінгі таңда қызметкерлер қаржылық және материалдық ресурстармен қатар фирманың стратегиялық дамуының негізгі факторына айналуға, мұнда бәсекеге қабілеттілік жоғары жеке энергияны, икемділікті, ақыл-ойды және қызметті реттеуге шығармашылық көзқарасты талап етеді.

Тауардың бәсекеге қабілеттілік құралдары. Фирманың басқару стратегиясы мен бәсекеге қабілеттілігіне тікелей әсер ететін тауарларға қатысты құралдар жиынтығы, бұл құралдар мыналарды қамтиды: сапа, баға, белгілі брендтердің болуы, патент қабілеттілігі, жаңалық, белгілі брендтердің болуы, шығындар, технологияның прогрессивтілігі [5, 198б.].

Сондай-ақ, экономика дамуының қазіргі кезеңінде компанияны басқаруда ақпараттық технологиялар қажет екенін атап өткен жөн.

Жоғарыда аталған барлық құралдар топтары компанияның бәсекеге қабілеттілігін басқару құралдарын жасайды.

Ақпараттық технологиялар мен жүйелерді қолдана отырып, компания басшыларының шешетін міндеттеріне мыналар жатады:

- фирманың клиенттер базасын қалыптастыру және жүргізу;
- ішкі және сыртқы ақпараттың үлкен көлемін өңдеу немесе тіпті деректер орталығын ұйымдастыру;
- нарықтық өзгерістерге жылдам әрекет ету;
- басқарушылық шешімдер қабылдау үшін белгілі бір уақытқа қажетті деректерді іріктеу.

Технологиялар мен информатиканың қарқынды дамуы, жаһандану және сыртқы ортадағы тұрақты өзгерістер, қарқынды бәсекелестік және жұмыс пен өндірістің жаңа

әдістерінің пайда болуы жағдайында менеджмент бұл өзгерістерге қарсы тұру және оларды компанияның мүдделерін қанағаттандыру және өмірін жалғастыру үшін бейімдеу міндеті болып табылады. Бұл компания менеджментін барлық әкімшілік процестер үшін кеңестер, ұсыныстар мен шешімдер беру арқылы барлық операциялардың тиімді және нәтижелі орындалуын қамтамасыз етуге, осылайша бәсекелестік ортада өмір сүру мен үздіксіздікті қамтамасыз ету үшін компанияның өзін-өзі ұйымдастыруына шақырады. [6] Бәсекеге қабілеттілікті басқару дегеніміз-компанияның бәсекеге қабілеттілігіне қол жеткізуге немесе арттыруға немесе қамтамасыз етуге бағытталған барлық функциялар мен әкімшілік әрекеттер үшін, сондай-ақ осы мақсатқа жету үшін саясат пен бағдарламаларды, стратегиялық жоспарларды әзірлеу үшін жауапкершілік алу. Әкімшілік өз жұмысының тиімділігі мен нәтижелігін арттыру үшін барлық заманауи құралдар мен әдістерге сүйенуі керек.

Тақырып бойынша алдыңғы түсіндіруден кейін біз көптеген нәтижелерге қол жеткіздік, соның ішінде менеджменттің рөлі фирмалардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру процесінде маңызды болып табылады және бұл бізді компанияның мақсаттарын алға жылжытуға және бәсекеге қабілеттілікті арттыруға көмектесетін менеджмент, стратегия, менеджерлер мен құралдарға назарымызды аударады. Объективті болу үшін біз олардың ең маңыздыларына назар аударамыз:

1. Менеджерлердің тиімді басқарудың заманауи құралдарын үнемі іздеуі және бизнес-тәжірибеде ғылыми тұжырымдамаларды белсенді зерттеуі ғана фирмалардың бәсекеге қабілеттілігін едәуір арттырады.

2. Компанияның бәсекеге қабілеттілігіне әсер ететін бәсекеге қабілеттіліктің барлық факторлары өзара тәуелді болып келеді. Сондықтан компанияға әсер ететін факторлардың әсер ету дәрежесін үнемі ескеру міндетті.

3. Компанияның бәсекеге қабілеттілігінің төмендеуінің себебі -компанияның ерекшеліктерін ескере отырып жасалған тиімді басқару құралдарының болмауы.

4. Компанияның бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін басқару құралдарын пайдалану, техникалық және технологиялық инновацияларды енгізу қажеттілігі, бұл кейбір жағдайларда елеулі инвестицияларсыз айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізуге көмектеседі.

Менеджмент компанияның бәсекеге қабілеттілігін арттыруда басты рөл атқаруы үшін біз мыналарды ұсынамыз:

- зерттеулер мен ережелер өндірісті басқару және экономикалық және әлеуметтік жүйелер принциптерінде жасалуы керек;

- саладағы заманауи ғылыми тәсілдерді қолдану (маркетинг, жұмыс, жүйе, көбею, ұйымдастыру және т. б.);

- әкімшілік функцияларды жоспарларды іске асыру үшін оларды біртұтас ретінде қарастыру;

- компанияның бәсекеге қабілеттілігін арттыру- оны басқару сапасын жақсартумен тікелей байланысты.

Компаниядағы заманауи менеджмент жүйесі төмендегідей болуы тиіс:

- елдегі және нарықтағы өзгерістерге тез бейімделуге дайын;

- нарықтың барлық қатысушыларының қажеттіліктерін өзгертуге тез әрекет ете алу;

- проблемалардың пайда болуының алдын алу және олардың шешілуін тез қамтамасыз ету;

- әрқашан балама әрекеттерге ие болыңыз;

- басқа жергілікті немесе жергілікті тәжірибеге негізделген фирманы басқарудың жаңа тәсілдерін енгізу;

- фирмаға ақпарат беруді, бағдарламалауды және бизнесті тиімді, жылдам және икемді тәсілмен ұйымдастыруды бақылауға қабілетті барлық деңгейдегі департаменттерді қоса алғанда, электрондық ақпараттық жүйе қажет. Бұл жүйенің талаптары мыналарды қамтиды: компьютерлік жүйелер және мамандандырылған бағдарламалар; бағдарламалау, статистика және математика мамандары; жасанды интеллект және қабылдауды қолдау жүйелері сияқты жүйелерді енгізу шешімдері.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Мейірбеков А.Қ. «Кәсіпорын экономикасы», Алматы - 2003 ж.
2. Ахметов К.Ғ. Менеджмент негіздері, Алматы.
3. Сәбден О., Тоқсанова А. «Шағын кәсіпкерлікті басқару», Алматы –2002 ж.
4. Ерохин, Д. В. Теоретические основы оценки конкурентного потенциала промышленной фирмы // Вестник Брянского государственного технического университета. 2016
5. Паладова, Т. А. Эффективные методы развития конкурентного потенциала предприятий // Пищевая технология. 2014. 133–135.
6. Сидоренко, А. В. Связь менеджмента и его роль в конкурентоспособности организации. 2018 ж. – URL : <http://econf.rae.ru/pdf/2014/12/3936.pdf>

УДК 786.2

<https://doi.org/10.53355/n1206-6784-2556-g>

ОСНОВНЫЕ ВОПРОСЫ НАЧАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ ИГРЕ НА ФОРТЕПИАНО

Моторина О.П., преподаватель фортепиано

Детская музыкальная школа им. Н. Глендиева, г.Талдыкорган

Email: Olya1067@mail.ru

Мақалада балалар музыкалық мектебінің фортепиано бөлімінің кіші сынып оқушыларымен жұмыс істеу әдістемесі мен ерекшеліктері көрсетілген. Автор оқушыларда фортепианода ойнауды үйретудің маңызды шарттарын ашып көрсетеді. Мақала пианист болғысы келетіндердің қолдарының орналасуындағы әдеттегі кемшіліктерді көрсетеді. Автор проблемаларды шешуге көмектесетін түрлі жаттығуларды ұсынады. Болашақ музыканттардың техникалық дағдыларын дамытуға ұсыныстар берілген.

Тірек сөздер: фортепианода ойнауды бастапқы үйрену, бастауыш сынып оқушылары, балалар музыка мектебі, пианист қолының дұрыс орналасуы, жаттығулармен жұмыс, техникалық дағдылар.

В статье освещаются вопросы методики и специфики работы с учениками младших классов отделения фортепиано детской музыкальной школы. Автором раскрываются важные условия обучения учащихся игре на фортепиано. В работе также указываются на типичные недостатки в постановке рук у начинающих пианистов. Автором предлагаются разнообразные упражнения, способствующие решению проблем. Даются рекомендации по развитию технических навыков будущих музыкантов.

Ключевые слова: начальное обучение игре на фортепиано, учащиеся младших классов, детская музыкальная школа, правильное положение руки пианиста, работа над упражнениями, технические навыки.

The article highlights the issues of methodology and specifics of working with junior pupils at the piano department of a children's music school. The author reveals the important conditions for teaching pupils how to play the piano. The paper also points out the typical deficiencies in the positioning of the hands of aspiring pianists. The author offers a variety of exercises to help solve the problems. Recommendations for developing the technical skills of future musicians are given.

Key words: initial piano learning, elementary school students, children's music school, the correct position of the pianist's hands, work on exercises, technical skills.

Начальное обучение – очень ответственный и сложный этап в работе педагога. Это начальная база обучения, на которой будет развиваться дальнейшая деятельность ученика.

От того, как была проделана эта работа, будет зависеть многое, и недостатки в ней могут сказаться гораздо позже. Поэтому очень плохо, когда ученик получает не достаточно хорошую основу. Нет ничего опаснее для развития таланта, чем плохой фундамент. Что бы вы подумали об архитекторе, который сказал бы: «Для фундамента хороша и глина, мы ведь поставим дом из камня». [1, с.23]

Когда работаешь с учениками начальных классов, очень трудно быть универсальным: и все же стараешься найти свой путь к обучению. В методической литературе много противоречивых высказываний, мнений. Поэтому нужно постараться не меняя кардинально способы обучения, найти свои пути к заветной цели.

На занятиях с маленькими детьми, всегда должна быть непринужденная, радостная обстановка, чтобы ученики не скучали и работали с интересом. Очень трудно вводить ребенка в мир обучения музыке и приучать его к труду, не вытесняя из детской жизни ничего, что кажется малышу приятным. Свои обязанности ребенок узнает потом, а сначала надо открыть для него прекрасный мир музыки, помочь полюбить его.

И так, как одной из ведущих задач будет увлечь, «заразить» ребенка желанием научиться играть на инструменте, не отрывая его от привычной для его возраста игровой среды, необходимо проводить занятия увлекательно и непринужденно. Можно выделить несколько общих характерных психофизических черт, которые нужно учитывать при работе с учениками младших классов.

Во-первых, дети этого возраста не могут надолго сосредоточиться на одной задаче. Поэтому содержание урока необходимо составлять так, что оно было интересным и красочным.

Во-вторых, дети довольно любознательны. И это их особенность должна непременно удовлетворяться.

В-третьих, дети довольно легко запоминают новое, но также легко забывают, поэтому нужно время от времени возвращаться к изученному материалу.

В-четвёртых, мышление детей таково, что не позволяет им воспринимать и усваивать сразу много информации, поэтому не нужно спешить и подгонять детей, так как это может поселить у ребенка чувство страха и паники.

Исполнение на инструменте ученик начальных классов должен воспринимать с увлечением. Для поднятия и поддержания интереса ребенка, необходимо делать всё, что разбудит воображение ребёнка: подбирать интересный музыкальный материал, рисунки к программным произведениям, сочинять тексты песен и подтекстовок, сопровождать исполнение рассказом, придумывать творческие задания и головоломки.

Возможно использование следующих видов заданий:

1) Загадки на отгадывание настроений (очень веселое, печальное, танцевальное, маршевое и т.д.)

2) Звуки, которые связываются «ниточкой» (легато), «прыгающие зайчики» (стаккато)

3) Узнавать сильные и слабые звуки.

Эти задания будут способствовать созданию более яркого музыкального образа, помогут в освоении музыкальной грамоты, которая довольно трудна для детей младшего школьного возраста, и даже будет способствовать нахождению правильных движений рук.

При этом все предлагаемые ученику произведения и упражнения должны быть легкодоступны детскому образному восприятию и направлены на выполнение конкретных исполнительских задач. Это может быть и работа по постановке игрового аппарата, и приобретение начальных исполнительских навыков, и усвоение нотной грамоты. Одна из главнейших задач – свобода рук и естественность движений для передачи музыкальных мыслей и чувств. Одно из условий на ранних занятиях - это привлечение к себе симпатии ученика. Ребенок не полюбит музыку, если ему не близка личность преподавателя, если нет между ними полного взаимопонимания и контакта.

При первых занятиях нужно стараться не отпугнуть детей сложностью материала, чтобы им не было скучно и утомительно. Залогом успеха в обучении всегда является интерес и желание, даже в большей степени, чем всё остальное. Интерес помогает развитию специфических для музыканта данных: музыкального слуха, памяти, чувства ритма и т.д. Переходя к более сложным пьесам, следует как можно проще и понятнее давать ребенку необходимые профессиональные навыки.

Метод проведения занятий чаще всего подсказывает сам ребёнок.

Занятия нужно строить так, чтобы были охвачены все важные для обучения навыки. Каждый урок сочетает в себе:

- 1) знакомство с клавиатурой;
- 2) гимнастику и постановку рук;
- 3) развитие слуха, ритма, памяти;
- 4) основы нотной грамоты.

Знакомство с клавиатурой. Когда ученик знакомится со строением инструмента, впервые видит клавиатуру, изучает регистры: нижний, верхний, средний, сравнивая их с тембрами различных инструментов и голосами животных. С помощью педагога ученик может разучить различные песенки и исполнить их одним пальцем на пианино. Пользуясь различными аналогиями можно объяснить ребенку, что звуки вправо повышаются, влево понижаются, а позже освоить знаки альтерации.

Нужно объяснить ребенку, что инструмент, на котором он учится играть, очень чувствительный и не любит, когда с ним грубо обращаются. И если его сильно ударить, то он ответит острым, неприятным звуком. Как только ученик начинает играть на пианино, нужно научить его следить за гибкостью рук и прислушиваться к звучанию. Сделать клавиатуру более близкой и понятной помогут различные игры, упражнения, наклейки на клавиши. С помощью считалочки: «До, ре, ми, фа, соль, ля, си – едет зайка на такси. До, си, ля, соль, фа, ми, ре – ест морковное пюре», можно выучить расположение белых и клавиш в прямом и обратном движении, и сразу познакомить с таким понятием, как октава. Названия октав можно выучить позже. И только после того, как ученик будет свободно ориентироваться в названиях и местонахождении белых клавиш, можно начать знакомить его с черными, которые до этого были «секретами». Для постановки рук игра на чёрных клавишах очень удобна, потому что чёрная клавиша изолирована и её легче «взять» одним пальцем при собранном положении остальных, так же игра на черных клавишах не позволяет игру прямым пальцем, что немаловажно. Такие задания очень нравятся детям, а работа над постановкой руки становится легкой и незаметной для ученика.

Рассмотрим более подробно несколько пьесок-упражнений. «Капель» - ученику нужно показать звук падающих капель – лёгкий, нежный, звонкий. Упражнение выполняется отдельно каждой рукой, третьим пальцем, на любой чёрной клавише. Игру желательно сопровождать пением или проговариванием следующего текста: «Апрель, апрель, на дворе звенит капель» (С. Маршак). Следующее упражнение «Кукушка» так же играется каждой рукой на звуках *a1s* и *f1s* во всех октавах поочередно.

Постановку игрового аппарата ребёнка обязательно нужно начинать с первых занятий. При этом следует добиваться полной свободы тела и активности рук. Показывать и отрабатывать приёмы нужно так, чтобы ученик сам, на собственных ощущениях, убедился в их правильности и удобстве. Педагог и пианистка А.Шмидт-Шкловская в своей практике много внимания уделяла вопросу организации движений пианиста, поиску рациональных приемов игры. Она занималась изучением профессиональных заболеваний пианистов. В ее брошюре «О воспитании пианистических навыков» есть множество упражнений, помогающих правильно сформировать осанку и взаимодействие всех частей игрового аппарата [2, с.22].

На посадку за инструментом тоже нужно обращать внимание. Сидеть следует спокойно, прямо, можно лишь немного наклониться к инструменту. Плечи опущены,

дыхание ровное и свободное. Должна быть хорошая опора на ноги, что помогает сохранять осанку. Для этого малышам 6-7 лет важно подобрать подставку под ноги необходимой высоты. Приобретению осанки способствуют следующие упражнения:

Стоя: а) поднять руки в сторону от корпуса и произвольно отпустить их;

б) размашистыми движениями вращать вытянутыми руками вокруг корпуса, с ощущением абсолютной свободы плечевых суставов.

в) поднять плечи и внезапно легко и непроизвольно опустить их.

Сидя: а) оперев локоть о ладонь другой руки, двигать предплечья вверх-вниз, одним движением, без остановки в крайних точках;

б) описывать круги предплечьями, оперев локоть о ладонь другой руки.

в) подвесить кисть, опершись тремя средними пальцами о край стола.

Основную нагрузку при игре несут самые сильные и выносливые мышцы плеча, спины, груди и плечевого пояса. Самое правильное положение руки на фортепиано то, которое можно легче и скорее изменить. Зная природные возможности пианистического аппарата, те движения, которые вызывают неудобства, педагог должен вовремя прийти на помощь ребенку, что бы снять напряжение мышц. Ведь ребенок увлечен игрой, и часто не замечает напряжения. Активность мышц должна сочетаться с освобождением от всяких лишних напряжений. Вот некоторые ошибки и возможные способы их устранения:

1. Скованность плеча. Причина: ученик близко и низко сидит. Нужно проверить посадку и поиграть упражнения с переносом руки на далекое расстояние.

2. Слабые пальцы могут прогибаться. Причина этого – желание играть более громко, отсюда излишнее давление. Можно поиграть упражнение на выполнение небольших последовательностей из 2-5 звуков на одном дыхании. По этому поводу Игумнов говорил, что нельзя ходить, продавливая ногами пол, так нельзя и играть, продавливая пальцами клавиатуру. Лучше играть тише.

Развитие технических навыков. Первый двигательный навык с которого начинается обучение – *non legato*. Этот приём связан с использованием свободного, пластичного движения всей руки. Мягкий подъём, начинающийся небольшим плавным движением локтя в сторону, затем плотное погружение руки в клавиатуру на кончик пальца без удара, чему способствует лёгкий прогиб кисти. Играя эти упражнения, обязательно нужно следить за качеством звучания. Ученик должен добиваться такого исполнения, чтобы каждый звук был ясным. Для более удобного и естественного положение руки, полезно играть терции 2-4 пальцами с переносом в разные октавы, вначале отдельными руками, за тем двумя в противоположные стороны.

После освоения приёма *non legato*, нужно переходить к самому трудному и главному – игре *legato*. *Legato* следует исполнять спокойными, естественно переступающими пальцами. При игре на *legato* должна быть хорошая артикуляция, которая предполагает не только достаточную активность пальцев, но и своевременный их подъём после звукоизвлечения. Нужно добиваться, чтобы ученик не поднимал следующий палец слишком рано и очень внимательно слушал себя, ощущал перенос опоры с одного пальца на другой.

1 Вертикальный удар требует особого внимания. Прежде всего осваивается ощущение твёрдой опоры. При закруглённом, «аркообразном» положении кисти используем группы из двух пальцев:

1 2	1 3	1 4	1 5
п.р. e - f	e-gis	e-dis	e - h
л.р. h - c	gis-h	fis-c	c - h
2 1	3 1	4 1	5 1

2 Подкладывание большого пальца. Большой палец легко скользит под ладонью, причём кисть и рука остаются свободными, остальные пальцы сохраняют естественное положение.

3 Перенос кисти через большой палец. Все вышеуказанные упражнения выполняются в обратном направлении.

Воспитание навыков чтения нот. После знакомства с нотной грамотой, начинается воспитание навыков чтения нот с листа. Это одна из самых сложных задач, встающая перед малышом. Самое главное не отпугнуть ребёнка сложностью, преподнести это так, чтобы он принял это как интересную игру, задачу. А. Артоболевская использовала в этих целях игру в лото, сравнение нотоносца с пятиэтажным домом. Можно ноты выучить и по иному. Для этого используют игру «музыкальный лифт» (одиннадцатилинейная нотная система, где «до» первой октавы является переходом в басовый ключ).

Для многих учащихся музыкальных школ прочтение нотного текста является очень сложной задачей, поэтому, Когда ученик начинает осваивать нотную грамоту, а для многих детей это очень сложная задача, важно чтобы ребенок привык к систематическому чтению нот с листа, чтобы это стало потребностью. Пьесы нужно подбирать так, чтобы была возможность постепенно освоить различные виды фактур.

Главные трудности, затрудняющие чтение нот:

1. Неспособность отличить поступенное движение от скачков. Ребенок не сразу научается отличать ноты на линейках и между ними.

2. Неспособность определить, где какая линейка и промежуток между линейками.

3. Несоответствие между «право – лево» (клавиши) и «вверх – вниз» (ноты).

Следует объяснить ребенку, что если мелодия идёт вверх – надо играть вправо, а вниз – влево. До тех пор, пока навык не сформировался, чтение нотного текста для ребёнка представляет трудность. Чтобы помочь маленьким ученикам справиться с этими трудностями, учитель должен применять различные способы, задания и игры.

Учитель – особая стезя. Каждый учитель пропагандист своего метода. В своей педагогической практике нужно «брать на пробу», как говорит А.Д. Артоболевская, «любой опыт, любой поиск» [3, с.12].

ЛИТЕРАТУРА:

1. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни / Пер. с англ. и вступ. статья А.Д. Ковалева -М.: «КАНОН-пресс-Ц», 2000. - 304 с.
2. Шмидт-Шкловская А. О воспитании пианистических навыков- М: Музыка.- 2004.-34с.
3. Артоболевская А.Д. Первая встреча с музыкой.- М.: Музыка,- 2007.- 176с.

ӘОЖ 338.48

<https://doi.org/10.53355/b3415-6025-3300-t>

АГРОТУРИЗМНІҢ ӘЛЕУЕТІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫН ЖАҢҒЫРТУДАҒЫ РӨЛІ

Мұрат А., студент

Ғылыми жетекші: **Сапарова А.Қ.**, магистр, оқытушы-ассистент
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: azhar.saparova@mail.ru

Агротуризм- рентабельділік деңгейі жоғары, ауыл тұрғындарына жұмыс орындарын ұсыну мүмкіндігі, жаңа шығармашылық жұмыспен, білім деңгейін арттырумен, қызмет көрсетумен байланысты жаңа кәсіптерді игерумен олардың зияткерлік дамуы бар тартымды бизнес. Агротуризм ішкі туризм саласында, сондай-ақ шағын кәсіпкерлікті дамыту саласында үлкен әлеуетке ие. Туризмнің бұл түрі ауылдық жерлерде жаңа жұмыс орындарын құруға мүмкіндік береді, белгілі бір дәрежеде ауыл инфрақұрылымының дамуын ынталандырады, жергілікті халықтың мәдени және білім деңгейін арттырады және дамытады.

Тірек сөздер: туризм, агротуризм, экономика, инфрақұрылым, ішкі орта, сыртқы орта.

Агротуризм-привлекательный бизнес с высоким уровнем рентабельности, возможностью предоставления рабочих мест сельским жителям, их интеллектуальным развитием, связанным с новой творческой работой, повышением уровня знаний, освоением новых профессий, связанных с оказанием услуг. Агротуризм обладает большим потенциалом как в сфере внутреннего туризма, так и в сфере развития малого предпринимательства. Этот вид туризма позволяет создавать новые рабочие места в сельской местности, в определенной степени стимулирует развитие сельской инфраструктуры, повышает и развивает культурный и образовательный уровень местного населения.

Ключевые слова: туризм, агротуризм, экономика, инфраструктура, внутренняя среда, внешняя среда.

Agrotourism is an attractive business with a high level of profitability, the possibility of providing jobs to rural residents, their intellectual development associated with new creative work, increasing the level of knowledge, mastering new professions related to the provision of services. Agrotourism has great potential both in the field of domestic tourism and in the field of small business development. This type of tourism allows you to create new jobs in rural areas, to a certain extent stimulates the development of rural infrastructure, increases and develops the cultural and educational level of the local population.

Key words: tourism, agrotourism, economy, infrastructure, internal environment, external environment.

Рекреациялық ресурстар мен тарихи-мәдени мұраның туристік әлеуеті Қазақстанға халықаралық туризм нарығына үйлесімді кіруге және елде туризмнің қарқынды дамуына қол жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл халықтың жұмыспен қамтылуы мен табысының тұрақты өсуін, туризммен сабақтас салалардың дамуын ынталандыруды және ұлттық экономикаға инвестициялар ағынын ұлғайтуды қамтамасыз етеді. Қазақстан Республикасындағы туризм индустриясы мемлекеттік деңгейде экономиканың басым салаларының бірі болып танылды.

Қазақстан экономикасын индустриялық- инновациялық дамыту ережелерін іске асыруда жетекші рөл отандық кластерлер жүйесіне тиесілі. Олардың арасында туристік кластер ерекше орын алады. Бұл саланы дамытудағы қазіргі тенденциялар әлемдегі ең танымал курорттарды жақсы зерттеген туристер туристік сектор енді ғана дамып келе жатқан елдерге ұмтылады. Қазақстан- солардың қатарында.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев нарықтың туризм, мұнай- газ машиналарын жасау, тамақ және тоқыма өнеркәсібі, көлік- логистикалық қызметтер, металлургия және құрылыс материалдары сияқты сегменттерінде кемінде 5-7 кластерді құру және дамыту жөніндегі жоспарды әзірлеу қажеттігін атап өтті. Олар ел экономикасының шикізаттық емес салалардағы ұзақ мерзімді мамандануын айқындайды, - делінген. Туризмнен түсетін табыс мұнай, мұнай өнімдері және автомобильдер экспортынан түскен кірістен кейін тұрақты үшінші орында тұр. Халықаралық туристік сапарлардың саны миллиардтан асады деп күтілуде, ал туристік индустриядан түсетін түсімдер 3,2 триллион долларды құрайды [5].

Қазақстан Республикасы әлемдік туристік нарықтарға белсенді түрде шығудың объективті алғышарттарына ие. Қазақстанның негізгі туристік өнімі алуан түрлі табиғи ресурстар, тарихи және мәдени мұра болып табылады. Статистикалық және эмпирикалық деректерді талдау Қазақстанның туристік өнімдеріне қызығушылықтың артқанын және туризмді дамытудың оң үрдістерін айғақтайды.

Қазақстанда туризмді дамытудың басты мақсаты экологиялық және әлеуметтік бағдарланған, тиімділігі жоғары және бәсекеге қабілетті, елге кіріс және жаңа жұмыс орындарын, оның ішінде экономиканың туризммен сабақтас салаларында әкелетін әртүрлі

туристік қызметтерге туристердің қажеттіліктерін қамтамасыз етуге қабілетті туристік индустрияны қалыптастыру болып табылады. ҚР экономикасындағы халықаралық туризмнің рөлі осы мақсатқа жету дәрежесімен анықталады. Қазақтардың шетелдік сапарларының мақсаттары:

- Демалыс - 57%
- Мәдени-танымдық - 21%
- Достар мен туыстарға бару - 15%
- Өзгелері - 7%

Қазақстанның туристік бағдарланған кешенді ғана емес, халықтың әлеуметтік-экономикалық проблемаларын шешу кезінде ғана туризмді дамыту перспективалары болады. Елдер кіретін туристік ағымның көшбасшылары: Германия, АҚШ, Қытай, Ұлыбритания, Ресей. Елдер көшпелі туристік ағымның көшбасшылары: Түркия, Қытай, Германия, Ресей, БАӘ.

Соңғы жылдары адамдар туризмнің әдеттегі түрлерінен кетіп, агротуризмді ұнатады, онда туристер шулы қалалардан кетіп, жергілікті халықтың өмірі мен салт-дәстүрлерімен танысады, ауылдық үйлерде тұрады, ауыл жұмысына қатысады. Әр түрлі дереккөздерде агротуризмнің бірнеше синонимдері бар - этнографиялық, рустикалық, жасыл, ауылдық туризм және байланысты түрлері бар - тарихи, мәдени, экологиялық, медициналық, фольклорлық, спорттық туризм.

Шетелдік және отандық (ТМД) ғылыми әдебиеттерді талдау ауылдық туризм және агротуризм ұғымдарын анықтауда әртүрлі тәсілдердің бар екенін көрсетті. Демек, бұл ұғымдарды нақтылау қажет [1].

С. Ердавлетов пен У. Көшкімбаева мынадай анықтамалар береді [2]:

- ауыл туризмі- бұл ауыл немесе орман шаруашылығымен, егіншілікпен немесе мал шаруашылығымен байланысты, ауыл тұрғындарының күнделікті өмірінің табиғи және мәдени көрікті жерлерін немесе қыр-сырларын пайдаланатын және осы елді- мекенге міндетті түрде экономикалық немесе қоғамдық байланысты емес субъектілер ұйымдастыратын ауылдық жерлерде адамдардың саяхаты мен тұруы кезінде пайда болатын қатынастар мен құбылыстардың жиынтығы;

- агротуризм- бұл өз ресурстарын да, туристік көрікті жерлерін де қолдана отырып, кәсіпорын иелері ұйымдастырған, жұмыс істеп тұрған ауылшаруашылық кәсіпорнында адамдардың саяхаты мен тұруы кезінде пайда болатын қатынастар мен құбылыстардың жиынтығы. Бұл тыныштық пен тыныштықты іздейтін және ауылдың өмірі мен әдет-ғұрпына қызығушылық танытатын адамдар айналысатын ауыл туризмінің бір түрі.

Қазақстандық ғалым С.Ғ. Құрманғалиев те осы ұғымдарды теңдестіреді және "ауыл туризмі" ұғымын экономикалық тұрғыдан қарастырады [3]. Өнеркәсіптік кәсіпорында шикізатты өңдеусіз сату - бұл экономикалық тығырықтың бір түрі, сонымен қатар қазіргі заманғы инновациялық кәсіпорындарды - ғылыми-зерттеу институттарында, жоғары оқу орындарында және оларды әзірлеуді қолданатын алдыңғы қатарлы кәсіпорындарда қолдануды ескере отырып, агротуризмді дамытудың жоғарыда аталған бағыттары ақша қаражатының, оның ішінде шетел валютасының ағынын қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін, ауылдағы халықтың жұмыспен қамтылуын арттыратын және халық шаруашылығының әртүрлі салаларының өзара байланысы.

Тұтастай алғанда қоғамның әлеуметтік- экономикалық дамуының тұрақты жұмыс істеуіне әсер ететін мемлекеттің дамуының негізгі шарттарының бірі материалдық өндірістің басты салаларының бірі - ауыл шаруашылығының өсуі және бүкіл әлемде сұранысқа ие туристік өнімді өндіру бойынша туризм индустриясының үздіксіз жұмысы болып табылады. Ауыл шаруашылығы мен туризм индустриясы алатын жағдайдың ерекшелігі, біріншіден, халық үшін әртүрлі шикізат пен тамақ өнімдерін өндірумен және жұмыс күшін көбейтумен, екіншіден, экономиканың басқа салалары үшін шикізат өндірумен байланысты. Қазіргі заманғы ауыл шаруашылығы мен туризм- әлемдік

экономиканың салалары. Мамандардың есептеулеріне сәйкес, орташа есеппен бір шетелдік туристтан түсетін тең табыс алу үшін әлемдік нарыққа шамамен 2 тонна жоғары сұрыпты бидай немесе 9 тонна тас көмір немесе 15 тонна мұнай шығару қажет.

Ауыл шаруашылығы және басқа да салалар, сондай - ақ туризм жалпы сала ретінде мемлекет экономикасына мынадай оң әсерін тигізеді- шетел валютасының ағыны ретінде, төлем балансын және жиынтық экспортты көтереді, халықтың жұмыспен қамтылуын арттырады, экономиканың ондаған салаларының дамуына әсер етеді, елдің инфрақұрылымының дамуына ықпал етеді және елдің экономикалық және азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Азық- түлікке деген қажеттілік жыл сайын әлемде арта түседі, сондықтан ауыл шаруашылығы мен туризм индустриясының рөлі де арта түседі.

Біздің ойымызша, агротуризм- бұл ауыл туризмінің бір түрі және одан да күрделі, өйткені ол әсем ландшафттарды ойластырып, таза ауамен және ауылдық тыныштықпен ләззат алып қана қоймайды, сонымен қатар, мысалы, ешкі жайылып жүрген жүгері қалай өсетінін, нағыз сүзбе өндіру процесіне қатысуды көрсетеді - көптеген қала тұрғындары үшін бұл нағыз экзотика. Сондықтан жыл сайын агротуризмге көбірек адамдар қызығушылық танытады. Мегаполистердің тұрғындары фермада тұруға кетеді, жануарларға қамқорлық жасауды, сиырларды саууды, орман саңырауқұлақтарын түсінуді, дала шөптері мен гүлдерін жинауды, қаймақ пен үй шарабын жасауды үйренеді. Артықшылықтары өте айқын: декорацияның өзгеруі, таза ауа, жаңа дағдылар, және ең бастысы, мұның бәрін тіпті тегін ұйымдастыруға болады. Табиғи ресурстарды сақтау тұрғысынан бұл жерде агротуризм де маңызды рөл атқарады.

Агротуризмнің дамуының ерекше маңызы-оның әлеуметтік маңызы. Ресми статистика деректеріне сәйкес, Қазақстан халқының жартысына жуығы ауылдық жерлерде тұрады, ал ауыл тұрғындарының кедейлік деңгейі қалалық деңгейден 3 еседен асады [4].

Агротуристтік бизнес саласындағы көшбасшылар- Чехия, Ұлыбритания және Венгрия. Еуропа Кеңесінің көмегімен ауылдық туризмді дамыту жөніндегі Еуропалық Федерация (European Federation of Village and Farm Tourism) құрылды, оның құрамына 24 ел кіреді. Еуропада агротурларды ұйымдастыру тұрақты және өсіп келе жатқан табыс әкеледі. Еуропалық Одақ елдерінде бұл шамамен бағалау бойынша туризм индустриясының жалпы кірісінің 20-25% құрайды. Жыл сайын бұл көрсеткіш бірнеше пайызға артады [6].

1 кесте

Қазақстандағы агротуризмнің дамуына SWOT-талдау

Ішкі орта	Strengths (күшті жақтары)	Weaknesses (әлсіз жақтары)
	- Әлемде 9-орын және аумағы бойынша ТМД елдері арасында 2-орын; -халық бай қолөнер, салт-дәстүр; -Халықтың 42% - ы ауылдық жерлерде тұрады; - ірі ауыл шаруашылығы объектілері (дәнді, жемді және техникалық дақылдар, жеміс шаруашылығы, бақша шаруашылығы, мал шаруашылығы, балық шаруашылығы).	-ауылдық жердің әлсіз инфрақұрылымы;
Сыртқы орта	Opportunities (мүмкіндіктер)	Threats (қауіптер)
	- рентабельділіктің жоғары деңгейі, ауылдастар үшін жұмыс орындарын ұсыну мүмкіндігі - жаңа шығармашылық жұмыспен байланысты ауыл халқының зияткерлік дамуы, білім деңгейін арттыру, қызмет көрсетумен байланысты жаңа кәсіптерді игеру-ұмытылған ауылдықтардың, салт-дәстүрлердің жандануы және жаңа серпіні; -табиғи ресурстарды сақтау.	-көші-қон процестерін күшейту: ауыл халқының қалаларға кетуі; - еңбек нарығындағы қатаң бәсекелестік; - Ауыл шаруашылығын шағын қаржыландыру; - қаржылық дағдарыстар; - ауа-райының қолайсыздығы; - жануарлар мен өсімдіктердің аурулары, ауыл шаруашылығының құлдырауы;

Агротуризм - рентабельділік деңгейі жоғары, ауыл тұрғындарына жұмыс орындарын ұсыну мүмкіндігі, жаңа шығармашылық жұмыспен, білім деңгейін арттырумен, қызмет көрсетумен байланысты жаңа кәсіптерді игерумен байланысты олардың зияткерлік дамуы бар тартымды бизнес. Ұмытылған қолөнер, салт-дәстүрлер жаңғыру мен жаңа серпін алады. Оның орнына туристер орташа ақыға толыққанды демалыс алады, психикалық және физикалық денсаулықты нығайтады, нақты мысалдармен тәжірибе жасай отырып, ауыл өмірі саласындағы білімдерін арттырады. Жаңа әсер мен ауыл еңбеккерлерімен қарым-қатынас жеке тұлғаны, оның өзін-өзі жетілдіруге деген ұмтылысын дамытады.

Бүгінгі таңда Қазақстанда ауылдық туризмнің дамуын тежейтін проблемалар бар:

- ауыл халқының өмір сүру деңгейінің төмендігі және соның салдарынан туристердің тұруы үшін қолайлы және сапалы жағдайлардың болмауы. Өкінішке орай, көптеген қазақстандық ауылдар талаптарға сай келмейді. Туристік агенттік тур қатысушыларына қонақ үйлер немесе барлық қажеттілігі бар бөлмелерді жалға беруі керек.

- ауылдық жерлерде сыртқы коммуникациялардың шектеулілігі немесе болмауы. Ауыл туризмінің инфрақұрылымы елді мекендер арасында жақсы көлік қатынасына, бос уақытты өткізуге арналған орындарға (кафе, атқа мінуді үйрету орталығы, теннис алаңдары, моншалар, аңшылық базалар, мал фермалары және т.б.) және жалға берілетін үйде немесе үй-жайда барлық қажетті ыңғайлылыққа ие болуы тиіс.

- ауыл туризмін ұйымдастыруға орталықтандырылған және жүйелі көзқарастың қамтамасыз етілмеуі, ауыл туризмін дамыту тұжырымдамасының болмауы.

Әрине, мемлекеттің Агроөнеркәсіптік және туристік секторының мәселелерін уақытылы шешу үшін оны жақсартуға бағытталған шаралар кешені қабылдануда - қаржыландыру көлемі ұлғаюда, жаңа бағдарламалар әзірленуде, мемлекеттік қолдаудың жаңа тетіктері қалыптасуда.

Мемлекеттік билік туризмдегі мұндай бағыттың маңыздылығын түсініп, олардың аймағы ауылдық жерлерде демалуды ұнататындар үшін тартымды болуы үшін бар күшін салуы керек.

Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2020 жылға дейінгі тұжырымдамасында агротуризм (ауылдық туризм) саласында міндеттер қойылған:

- агротуристік қызметтің ұғымдық аппаратын, оның ішінде ауылдық туризм ("агротуризм") ұғымын енгізу;

- "агротуризмді" (ауылдық туризмді) танымал ету және насихаттау;

- ауылдық жерлерде агротуристік объектілерді дамыту: қонақ үйлер, стильдендірілген "агротуристік ауылдар", "балықшылар", "аңшылық ауылдар" және т. б. түріндегі мамандандырылған жеке қонақ үйлер;

- агротуризмді дамытуды ынталандыру үшін ауыл кәсіпкерлерін мемлекеттік қолдау шараларын әзірлеу.

Мүмкін Қазақстанда агротуризмді дамыту үшін ерікті агротуризм саласындағы танымал ұйымға ұқсас World Wide Opportunities on Organic Farms ұйымын, Help Exchange Дүниежүзілік ұйымын, Израильдегі Ауыл шаруашылығы коммунасын kibbutz Volunteer, "Росагротуризм" компаниясын және т. б. құрған орынды болар.

Агротуризм ішкі туризм саласында, сондай-ақ шағын кәсіпкерлікті дамыту саласында үлкен әлеуетке ие. Туризмнің бұл түрі ауылдық жерлерде жаңа жұмыс орындарын құруға мүмкіндік береді, белгілі бір дәрежеде ауыл инфрақұрылымының дамуын ынталандырады, жергілікті халықтың мәдени және білім деңгейін арттырады және дамытады. Туристік фирмалар ауыл туризмін фермерлермен, жергілікті билік өкілдерімен келісе отырып ұйымдастыра және дамыта алады. Туризмнің бұл түрін дамыту туристік қызмет нәтижесінде экожүйелерге теріс әсерді төмендетудің ең жетілдірілген және мүмкін жалғыз жолы екенін ескеру қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Dinell D. Wichita Business Journal. Plasa, 2003. - Vol. 18, iss. 19.- 112 p.
2. С.Ердаuletов, У.Кошкимбаева К вопросу понятия агротуризма и его функций <http://mirp.kz/rus/articles/8Z174>
3. Концепция развития туристской отрасли Республики Казахстан до 2020 года, утвержденная Постановлением Правительства РК от «14» мая 2014 года № 508
4. Курманалиев Г.С. Сельский туризм может стать источником стабильного дохода <https://kapita.kz/economic/48625/selskii-turizm-mozhet-stat-istochnikom-stabilnogo-dohoda.html>
5. Статья Главы государства "Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания" http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_Conferences/Zstatya-glavy-qosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-Obshchestvennoqo-Soznaniya
6. Л.Сысоева <https://www.openbusiness.ru/html/dop8/selskiy-turizm.htm>

ӘОЖ 519.6:517.977.56:629.764

<https://doi.org/10.53355/s3714-0384-0433-1>

МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУЫН ДАМУЫ

Мұхамед Б.А., студент

Смагулов Е.Ж., п.ғ.д., профессор

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: smagulovezh@mail.ru

Қазіргі уақытта негізгі талаптарының бірі – білімді әлемнің бүтіндей бейнесін қабылдай алатын, логикалық ойлауы дамыған жаңаша, тәуелсіз ойлай алатын шығармашыл адамға айналдыру. Мектептегі оқыту үрдісінің негізгі мақсаттары – баланың білімді игеру кезінде ойлау қабілетін қалыптастыру, сол арқылы таным әрекетін белсендіріп, жан-жақты жеке тұлғаны тәрбиелеу. Оқытудың мақсаты оқушыларға білім беру ғана емес, сонымен бірге олардың ойлау қабілетін дамыту және белсендіру оқушылардың білімді, дағдыны меңгеру үшін, болашақта танымдық және тәжірибелік іс-әрекетке оқушыларды дайындау қажетті шарт болып табылады.

Тірек сөздер: математика, ойлаудың тәсілдері, логика, күрделі есеп, мәліметтер, абстрактілі түсінік, вариативтілік принципі, рефлексияның дамуы.

Одно из основных требований современности – превратить знания в творческую личность, способную воспринимать целостную картину мира, иметь новое, независимое мышление с развитым логическим мышлением. Основные цели образовательного процесса в школе-формирование у ребенка способности мыслить при усвоении знаний, тем самым активизируя познавательную деятельность и воспитывая разностороннюю личность. Целью обучения является не только обучение учащихся, но и развитие и активизация их мышления необходимым условием для овладения учащимися знаниями, умениями, подготовки учащихся к будущей познавательной и практической деятельности.

Ключевые слова: математика, способы мышления, логика, сложная задача, данные, абстрактное понятие, принцип вариативности, развитие рефлексии.

One of the main requirements of our time is the transformation of knowledge into a creative person who is able to perceive a whole picture of the world, to think independently in a new way, with a developed logical thinking. The main goals of the school learning process are to form the child's thinking when mastering knowledge, thereby activating cognitive activity and educating a

versatile personality. The purpose of training is not only to educate students, but also to develop and activate their thinking, which is a necessary condition for students to acquire knowledge and skills, and to prepare students for cognitive and practical activities in the future.

Key words: *mathematics, ways of thinking, logic, complex problems, data, abstract concepts, the principle of variance, the development of reflection.*

Мақала «ЖОО үздік оқытушы» грантының аясында орындалды.

Өзектілігі. Мектеп оқушыларының математикалық білім жүйесін меңгеруі және белгілі математикалық дағдылар мен дағдыларды меңгеруі математикалық білім берудің күрделі процесінің міндеттерінің бірі болып табылады. Бірінші тапсырмадан маңызды емес басқа міндет - оқушылардың ойлауын дамыту. Оқушы мектепте ұзақ уақыт бойы меңгеру үшін күрескен фактілер күнделікті қолданысты таппаса тез ұмытылатыны және оқушының математикалық дамуы, математикалық ойлау қабілеті сақталатыны бұрыннан белгілі. Сондықтан, біз қазіргі заманғы мектептің ең маңызды міндеті - оқушылардың ойлауының жеткілікті жоғары деңгейін қамтамасыз ету, мектептегі оқушы тек ақпараттың оңтайлы көлемін ғана емес, сонымен қатар ойлауды үйренуі керек деп есептейміз. және шығармашылықпен ойлаңыз.

Математикалық ойлаудың ерекшеліктері мен оқушылардың математикалық ойлауын белсендіру мәселелері ірі математиктер мен математик-әдіскерлердің еңбектерінде зерттелді: Д.Б.Бабаев [1], Левиттер, В.В. [2], Тимерханова Г.К. [3], Смағұлова Е.Ж. [4], [5] және т.б.

Эмпирикалықтан теориялық ойлауға көшу деп түсінілетін ойлаудың дамуы қазіргі психологтардың еңбектерінде зерттелген.

Негізгі бөлім. Оқытудың маңызды ерекшелігі - бұл проксимальды даму аймағына назар аударады, ішкі даму процестерінің алуан түрлілігін қозғайды, оқушының меншігіне айналады, оның ойлауын қалыптастырады және дамытады.

Процесс ретінде ойлау заңдылықтары эксперименталды түрде зерттелді және таным процесі ретінде ойлаудың ішкі спецификалық заңдылықтары ашылды. Ақыл -ой қызметінің нәтижесі - түсінік, білім - өздері ойлау процесіне қосылады, оны байытады және оның әрі қарайғы барысын шарттайды. Осыған байланысты проблемалық есептерді шешу әдістерін оқыту жағдайында ойлауды дамыту мүмкіндігі көрсетілген. Барлық ойлау жалпылама түрде орын алады, ол әрқашан жеке адамнан жалпыға және жалпыдан жеке адамға ауысады. Логикалық операцияны бала басқа деңгейде орындауы мүмкін, бұл оны баланың іс жүзінде қалай орындайтынына, ол үшін қандай нақты мазмұнмен толтырылғанына байланысты. Мысалы, білімді меңгерудің кез келген әрекетіне қатысатын негізгі логикалық операциялар - талдау мен синтез туралы екі критерий бойынша бағалауға болады:

1) дифференциация арқылы өрескел, жаһандық талдаудан оның неғұрлым нәзік формаларына және ішінара біржақты синтезден көпжақты, толық синтезге өтуімен сипатталатын әрбір операцияның орындалу деңгейіне сәйкес;

2) осы операциялардың орындалу деңгейлері арасындағы сәйкестік дәрежесі бойынша, олардың салыстырмалы диссоциациясы немесе ажырамас байланысы бойынша. Бала орындаған психикалық операциялардың орындалу деңгейлерін талдау арқылы ғана негізгі логикалық операциялардың қалыптасу заңдылықтарын түсінуге болады [1].

Қолдануда адамның белсенділігі көрінетін кез келген ойлау процесі психикалық дамуды сипаттайды. Ішкі жоспарда «ойда» мұндай әрекеттерсіз еңбек әрекетін немесе белгілі бір мәселені шешу барысын алдын ала жоспарлау мүмкін емес. Шығармашылық қызметтің барлық түрлерінде үлкен маңызы бар болжау процестері де ішкі әрекет қабілетіне сүйенеді.

Ұғымның көптеген ерекшеліктерінің ішінен олар құбылыстың зерттелетін ұғымға сәйкес келетінін анықтау үшін қажет және жеткілікті ерекшеліктерді бөліп көрсетеді, олар бұл функцияларды жұмыс істейді деп атайды, өйткені оларды мәселені шешуде қолдану

керек. Тұжырымдаманың белгілері картаға жазылады, сол арқылы оқушылар ұсынылған материалға түсініктердің зерттелген белгілерін қолдану бойынша өз іс -әрекеттерін бақылауға дағдыланады. Белгілерді жақсы меңгерген кезде, карта қажет болмайды.

Студент үшін бағдарлау түрі тапсырманы орындамас бұрын да дамиды, оған тек берілген тапсырманы қалай орындау керектігі көрсетіледі. Әрі қарай, психикалық іс - әрекеттің қалыптасу процесі кезеңдермен жүреді - материалдық немесе материалданған әрекет кезеңінен сыртқы сөйлеу сатысына дейін; объектілерге немесе олардың бейнелеріне сүйенбей, содан кейін сыртқы сөйлеу әрекетін ішкі жазықтыққа көшіру сатысына [сөйлеу «өзіне» сөйлеу], және, ақырында, әрекет «қысқартылған, автоматтандырылған түрге келтіріледі - бұл актіге айналады психикалық белсенділік ».

Осылайша, әр түрлі жастағы адамдарда логикалық ойлау әдістерін зерттеу мен қалыптастыру бойынша зерттеулер жүргізілді; логикалық ойлау әдістері әлеуметтік тәжірибені сіңіру процесі ретінде әрекет ететіні көрсетілген. Кішкентай балалар мен оқушыларға жүргізілген қалыптастырушы эксперименттердің нәтижелері көрсеткендей, балалар мен жасөспірімдер біршама күрделі логикалық есептерді шеше алады, әр түрлі психологиялық деңгейдегі логикалық әрекеттерді орындай алады [2].

Логикалық ойлау әдісі - логикалық операцияны немесе логикалық заңдылықтарды орындауға бағытталған әрекеттер жиынтығы. Логикалық әдістің қалыптасуының көрсеткіштері кез келген адамның іс-әрекеті сияқты психикалық әрекеттердің кезең-кезеңімен қалыптасу теориясына сәйкес сипаттамалар болып табылады: формасы, жалпылау өлшемі, даму дәрежесі, меңгеру және т.б. Логикалық әдістерге эксперименттік зерттеу жүргізгеннен кейін:

- 1) ұғымдардың жіктелуі;
- 2) тектік және түрлік айырмашылық арқылы ұғымдарды анықтау;
- 3) асимметриялық қатынастарды орнатуды қабылдау (көп немесе аз);
- 4) керісінше дәлелді қабылдау.

Психологтардың зерттеулерінде психикалық қызметтің тиімді әдістерін меңгеру жолдары туралы мәселе басты орын алады.

Ойлаудың, демек, психикалық дамудың қажетті шарттарының бірі - білім жүйесін қалыптастыру:

- 1) «жергілікті», жүйеге тәуелсіз жеке құбылыстар арасында байланыс болған кезде;
- 2) «шектеулі жүйе», олар берілген тақырып шектерімен баяндалған;
- 3) кеңірек - «жүйеішілік»;
- 4) ең кең - әр түрлі ғылым салаларына жататын білім арасында байланыс орнатылған кезде «пәнаралық» немесе «жүйеаралық» [3].

Мұндай білім жүйесін игеру балалардың танымдық мүмкіндіктерінің кеңеюімен, психикалық операцияларды орындаудың жоғары деңгейімен байланысты. Бұл ойлаудың икемділігін дамытуға ықпал етеді. Көптеген авторлар ойлаудың икемділігін басқа терминдермен сипаттауды жөн көреді: белсенді немесе тәуелсіз ойлау. Ойлаудың икемділігін сипаттайтын үш негізгі көрсеткіш:

1. Тапсырмаға проблема ретінде қарау; әрекет ету әдістерінің орынды өзгеруі;
2. Өзгертілген жағдайларға сәйкес білім мен дағдыларды және олардың жүйесін қайта құрудың жеңілдігі;
3. Бір әрекеттен екіншісіне ауысу мүмкіндігі немесе ауысудың жеңілдігі. Білімнің мазмұны мен операциялық аспектілері бар.

Білімнің мазмұндық жағы үйреніп жатқан ұғымдардың маңызды ерекшеліктерін және олардың әр түрлі байланыстары мен қатынастарындағы заңдылықтарды қамтиды, бұл қабылданған жағдайға дұрыс бағдарлауға, мәселелерді шешу кезінде маңызды байланыстарды бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Білімнің операциялық жағына не болып жатқанын түсінуге мүмкіндік беретін таным әдістері, әдістері, жаңа білімді алу әдістері мен оларды практикада қолдану кіреді:

- 1) ақылдың тереңдігі (немесе оның үстірттігі);
- 2) ақылдың икемділігі (немесе оның инерциясы);
- 3) ақылдың тұрақтылығы (немесе оның тұрақсыздығы);
- 4) ақылдың тәуелсіздігі (немесе оған еліктеу) [4].

Ақылдың тереңдігі жаңа мәселелерді, олардың арасындағы қатынастарды шешудің маңызды ерекшеліктерін абстракциялау жолының қысқалығында, оларды жалпылаудың жоғары деңгейінде көрінеді. Оның қарама -қайшылығы - талданатын жағдайдың сыртқы, бірыңғай белгілерінің бөлінуімен сипатталатын, шешілетін мәселеге сәйкес келмейтін қалыптасқан жалпылама деңгейінің төмендігін көрсететін, олардың арасындағы кездейсоқ байланыстардың болуымен сипатталатын ақылдың үстірттігі.

Ақыл -ойдың икемділігі зерттелетін жағдайлардың әр түрлі жағдайларына сәйкес келетін психикалық қызметтің сәйкес өзгергіштігінде, олардың қызметін жетілдіруде, мәселені шешудің оңтайлы жолдарын іздеуде көрінеді. Оның қарама -қайшылығы - бұл үлгінің бейімділігінде, әдеттегі ойлау тәсілінде, әрекеттердің бір жүйесінен екіншісіне ауысудың қиындығында, қолданылған әдісті табанды түрде қайталауда көрінетін ақылдың инерциясы. бұл қате шешімге әкеледі.

Ақыл -ойдың тұрақтылығы математикалық есепті ақылмен шешуге мүмкіндік береді, оның мазмұнын есте сақтайды, сонымен бірге таныс маңызды белгілерге назар аударатын отырып, сізді кездейсоқ белгілердің «арандатушылық» әсеріне бой алдырмайды, олар сізді дұрыс шешуден алыстатады. Оның қарама -қайшылығы - ақыл -ойдың тұрақсыздығы - санадағы математикалық мәселені шешудің қиындығында, жақында меңгерілген математикалық ұғымдар мен заңдылықтардың елеусіз белгілеріне бағдарлануда, әсер ету арқылы бір іс -әрекет жүйесінің екінші жүйеге негізсіз өзгеруінде көрінеді. кездейсоқ ассоциациялар.

Ақылдың тәуелсіздігі жаңа білімді, мәселені шешудің жаңа тәсілдерін белсенді түрде іздеуді, егер адам мәселені шешкен кезде тығырыққа тірелгенде, оған жүгінуге мәжбүр болса, минималды көмекке ерекше «сезімталдықты» қамтамасыз етеді. Оның қарама -қайшылығы-ақылға еліктеу-тапсырма оның құзырында болса да, сырттан көмек іздеп, дайын үлгілерді көшіру арқылы интеллектуалдық стресстен аулақ болуға ұмтылуда көрінеді [5].

Қорытынды. Біз жалпы психикалық және педагогикалық әдебиеттерге жалпы ойлаудың дамуы мен білім алу үдерісінде зерттеу жүргізуді мақсат етпедік, сондықтан бұл бағыттағы зерттеулер қаншалықты терең және ауқымды болса да, біз олардың еңбектерін талдаймыз. Қазіргі зерттеушілер келесі қорытынды жасауға мүмкіндік береді:

- 1) Оқу процесінде танымның бір түрі ретінде ойлауға, оның қалыптасуы мен дамуына басты назар аудару керек, өйткені ойлау оқушылардың барлық танымдық әрекетінің өзегі болып табылады;
- 2) Ойлау мектеп жасында білімді игеруге негізделген, әсіресе қарқынды дамиды; білімді игеру дамуға әкеледі;
- 3) Ойлаудың дамуы бір мезгілде екі қарама-қарсы бағытта жүреді - неғұрлым абстрактілігі де, неғұрлым нақтыға да;
- 4) Барлық ойлау жалпылауда орын алады, ол әрқашан жеке адамнан жалпыға, ал жалпыдан жеке адамға ауысады;
- 5) Оқыту психологиясы мен ойлау психологиясы өзара тығыз байланысты; мұғалім оқытуды оқушының өзіндік ойлауының қалыптасуы мен дамуына ықпал ететіндей етіп құруы керек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бабаев Д.Д., Смагулов Е.Ж., Хаймұлданов Е.С. Математиканы оқытуда IT технологияларды қолданудың әдістемелік ерекшеліктері. (2018) ВЕСТНИК Жетысуского государственного университета имени И.Жансугурова. Серия «Математика и естественно-технические науки». Стр.11-15. Талдықорған

2. Левитес, В.В. Развитие логического мышления детей дошкольного и младшего школьного возраста (Автореферат) / В.В. Левитес // Известия Российской академии образования. –2006. -№3. 22 стр.

3. Тимерханова Г.К. Развитие логического мышления школьников на уроках математики [Электронный ресурс] http://vio.uchim.info/Vio_100/cd_site/articles/art_1_6.htm (дата обращения:17.04.2020)

4. Smagulov Esengali, Seitova Sabyrkul, Khaimuldanov Yerlan, Adilbaeva Ardak, Tulymsheva Gulnur, Abdykarimova Aizhan. «Periodico tche quimica» www.periodico.tchequimica.com Vol. 15 N. 30. ISSN 1806-0374 (impresso). ISSN 1806-9827 (CD-ROM). ISSN 2179-0302 (meio eletronico). 2018 Porto Alegre. RS. Brasil. p.330-337.

5. Esengali Smagulov. Sabyrkul Seitova. Yekaterina Gavrilova. Zhomart Zhiyembayev. Nazym Zhanatbekova (2018). «Studying Mathematical Subjects to Students as an Independent Work». Astra Salvensis, an VI, numar 11, 2018. p.617-630.

ӘОЖ 541.124

<https://doi.org/10.53355/x8450-6591-4541-f>

ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНА ӘЛЕУМЕТТІК- ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТРЕНИНГТЕРДІҢ ӘСЕРІ

Наубаева Х.Т., п.ф.д, қауымдастырылған профессор (доцент),
Бәйтен Б., «Педагогика және психология» мамандығының магистранты
Лияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

E-mail: naubaeva_58@bk.ru, balnur.baitenova@mail.ru

Мақалада жеткіншек жастағы балалардың өзара қарым-қатынасын қалыптасуындағы әлеуметтік-психологиялық тренингтің ролі туралы қарастырылады. Жеткіншек жасындағы басты ерекшелік – психологиялық дамудың барлық аспектілері айқын байқалады. Жеткіншек кезіндегі психикалық дамудың маңызды факторы бірі - осы кезеңнің жетекші қызметі ретінде ерекшеленетін құрдастарымен қарым-қатынасы.

Тірек сөздер: жеткіншек, қарым-қатынас, тренинг, әлеуметтік-психологиялық тренинг, психологиялық көмек.

В статье рассматривается роль социально-психологического тренинга в формировании взаимоотношений детей подросткового возраста. Главная особенность подросткового возраста-ярко выражены все аспекты психологического развития. Одним из важнейших факторов психического развития В подростковом возрасте является общение со сверстниками, которое выделяется как ведущая деятельность этого периода.

Ключевые слова: подростковый возраст, общение, тренинг, социально-психологический тренинг, психологическая помощь.

The article examines the role of socio-psychological training in the formation of relationships of adolescent children. The main feature of adolescence is that all aspects of psychological development are pronounced. One of the most important factors of mental development In adolescence is communication with peers, which stands out as the leading activity of this period.

Keywords: adolescence, communication, training, socio-psychological training, psychological assistance.

Біздің қоғамда болып жатқан өзгерістер гуманистік негізде құрылған адамдар арасындағы қарым-қатынастың жаңа түрін талап етеді, онда адамға жеке тұлға ретінде

көзқарас алға қойылады. Адами қатынастарды қайта құру жаңа құндылықтарды бекіту процесінде жүреді, сондықтан «адам-адам» жүйесіндегі өзара қатынастардың жағымды жағын қалыптастыру ерекше өзекті болып табылады.

Психология ғылымында «қарым-қатынас» ұғымының бір мәнді дефинициясы жоқ. Дегенмен, қарым-қатынас адамдардың өзара ақпарат алмасуын (коммуникация), өзара әрекеттесуін (интеракция) және өзара қатынас орнатуын (перцепция) сипаттайтын процесс (А.А.Бодалев, Б.Ф.Ломов, А.В.Петровский, Г.М.Андреева, Г.А.Кавалев, В.В.Знаков, А.А.Реян және тағы басқа) ретінде толымды анықталады.

Жеткіншек жасындағы оқушылар өмірде жаңа орын алып келе жатқан есею сезімінің негізінде өзіне үлкендердің жасаған қамқорлығын ауырсынып, ата-анасымен, мұғалімдермен қарым-қатынасты теңдік негізінде құрғысы келеді. Психологтар осы ерекшеліктерді ескере отырып әр адамның қарым-қатынасындағы кездесетін қиындықтардан шығу жолдарын анықтауға көмек көрсетуі керек. Дегенмен қазіргі қоғам жағдайында жасөспірім балалардың өзара қарым-қатынасын мәдениетіне тәрбиелеу көптеген қиындықтарға әкелуде. Жас ерекшелігіне байланысты кіші мектеп жастан жеткіншекке ауысу тәжірибесі әлі жеткіліксіз және оқушылар мінез-құлық үлгісіне еруге көп мән береді. Кіші мектеп жасындағы балаларға тән ойлаудың эгоцентризмді балалардың тұлғалық және топтық қарым-қатынастағы кикілжіндерге әкеліп соғатын өзара төзбеушілігінен, бірін-бірі тыңдағысы келмеуден көрінеді. Парыз, адалдық, әділдік, мейірімділік, жауапкершілік, сыйластық сезімдері адамдардың өзара қатынас саласын бейнелейді және оқушылар оны қиындықпен қабылдайды, кейде тіпті ізгілікті түсініктерден бұрыс түсіндіріліп жатады.

Сонымен, жеткіншек жастағы оқушылардың өзара қарым-қатынасты қалыптастыруда әлеуметтік-психологиялық тренингтің мазмұнын назарға алу және тәрбие үдерісінің нәтижелілігін арттыруға ықпал жасайтын тиімді педагогикалық, психологиялық тәсілдерді іздеуді жүзеге асыру қажеттігі туындайды.

Жасөспірім-танымдық процестердің қарқынды және жемісті даму уақыты. Кезең селективтіліктің қалыптасуымен, қабылдаудың мақсаттылығымен, тұрақты, ерікті назар мен логикалық есте сақтаудың қалыптасуымен сипатталады. Қазіргі уақытта нақты идеялармен байланысты емес ұғымдарға негізделген дерексіз, теориялық ойлау белсенді түрде қалыптасуда, күрделі тұжырымдар жасау, гипотезалар жасау және оларды тексеру мүмкіндігі пайда болады. Қалыптасып келе жатқан ойлау рефлексиямен тығыз байланысты – ойдың тақырыбын ойлау қабілеті – және жасөспірімде өзін-өзі танудың дамуына қажетті негіз болады. Бұл тұрғыда ең маңыздысы – 11-12 жыл кезеңі-нақты ойлаудан теориялық ойлауға, тікелей жадтан логикалыққа көшу уақыты. Сонымен қатар, жаңа деңгейге көшу біртіндеп жүзеге асырылады: 11 жастағы балаларда, көбінесе VI сынып ішінде ойлаудың нақты түрі басым болып қалады, ол біртіндеп қайта құрылады және шамамен 12 жастан бастап, VII сыныптан бастап Оқушылар теориялық ойлау әлемін игере бастайды. Болып жатқан өзгерістер осы кезеңнің күрделілігін құрайды, әр түрлі балалар оны басқаша сезінеді. Сонымен бірге, оқушының оқу іс-әрекетінің екі жағы бұл өзгерістерге шешуші әсер етеді: оны ересектердің ұйымдастыруы және жасөспірімнің өзінде қалыптасуы[1].

Жасөспірім кезеңінде зияткерлік іс-әрекеттегі жеке айырмашылықтар күшейе түседі, бұл тәуелсіз ойлауды, зияткерлік белсенділікті және проблемаларды шешуге шығармашылық көзқарасты дамытумен байланысты. Бұл 11-14 жасты шығармашылық ойлауды дамытудың сезімтал кезеңі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Дамудың динамикалық сипаты, бір жағынан теориялық, ойлау ойлауының белсенді қалыптасуы және жасөспірімнің әлеуметтік жетілмегендігі, оның шектеулі өмірлік тәжірибесі, екінші жағынан, кез – келген теорияны құру, қорытынды жасау арқылы жасөспірім оларды шындыққа айналдырады, бұл оған қажетті нәтижелерге әкелуі мүмкін. Осы кезеңдегі жеткіншектің өзін-өзі танудың жаңа деңгейінің қалыптасуы, өзін-өзі түсіну, оның мүмкіндіктері мен ерекшеліктері, басқа адамдармен ұқсастығы және олардың

айырмашылығы-бірегейлік пен бірегейлік. Жасөспірім, ең алдымен, өзін-өзі Тұжырымдаманың, өзін-өзі бейнелеу жүйесінің маңыздылығын арттырумен, өзін-өзі талдаудың алғашқы әрекеттері негізінде Өзін-өзі бағалаудың күрделі жүйесін қалыптастырумен, өзін басқалармен салыстырумен сипатталады. Жасөспірім өзіне "сырттан" қарайды, өзін басқалармен – ересектермен және құрдастарымен салыстырады – мұндай салыстырудың өлшемдерін іздейді. Осының арқасында ол біртіндеп өзін-өзі бағалаудың өзіндік критерийлерін дамытады және ол "сыртқы" көзқарастан "ішкі" көзқарасқа ауысады. Өзгелерді бағалауға бағдарлау өзін-өзі бағалауға бағдарланумен ауыстырылады, мен туралы идея қалыптасады-идеал. Жасөспірім кезінде өзі туралы нақты және идеалды идеяларды салыстыру оқушының өзіндік тұжырымдамасының шынайы негізіне айналады.

Қарым-қатынас – білім мен біліктілік, дағды және адамның ішкі құндылықтарына негізделген мәдени сауаттылығы.

Қарым-қатынас - білім мен мәдениеттің компоненті, оның бөлінбейтін бөлшегі іспетті адамзаттық дүниетанымы мен сана-сезімін жетілдірудің ерекше жолы.

Қарым-қатынас проблемасының әртүрлі аспектілерін Б.Г.Ананьев[2], А.Б.Добрович[3], Я.Л.Коломинский[4], Э.Фромм[5], И.С.Кон[6], Г.М.Андреева[7], Дж.Брунер[5], Л.А.Петровская[8], В.В.Столин[9], Н.И.Шеврандин[10] т.б. ғалымдар зерттеген. Қарым-қатынастың бұзылу себептерін анықтап оны түзету жолдарын ұсынғандар Э.Фромм [5], Дж.Морено [11], Д.Карнеги [12]. Олар әлеуметтік ортаға адамның икемделуіне негіз болатын себептер және факторларды анықтап, қарым-қатынас функциялары мен түрлерін сыныптастырып жүйеге келтірген. Е.Мелибурданың тұжырымы бойынша балалық шағында қарым-қатынасы дұрыс қалыптаспаған балаларда жалғыздық сезімі орын алып, оның жалпы дамуына бұл сезім теріс әсерін тигізеді [13].

Әлеуметтік - психологиялық тренингтің теориялық негіздері жасөспірімдердің құрдастарымен қарым-қатынасын оңтайландыру әдісі ретінде қарастыруда. Жеткіншек жаста - өзін-өзі танудың қарқынды даму жасы, жеке рефлексия, өзін-өзі тану және өзін-өзі растау жолдарын белсенді іздеу. Жасөспірімнің тәжірибесі жас оқушының тәжірибесінен жалпыланған сипатта ерекшеленеді. Үлкен әлеуметтік тәжірибеге ие бола отырып, жасөспірім өзінің тәжірибесін түсінуге, оларды білдіруге, олардың не себеп болғанын түсінуге қабілетті. Жасөспірім неғұрлым үлкен болса, соғұрлым ол қиындықтарының табиғатын анықтайды және оған не көмектесе алатындығын түсінеді. Өмірдің бұл кезеңі психологиялық көмек көрсету ерекшеліктері тұрғысынан ерекшеленеді, себебі жасөспірімнің өзі алғаш рет психологиялық кеңес ала алады, бұл туралы ата-анасына хабарлайды немесе хабарламайды.

Психологиялық көмек кеңес берудің жалпы қабылданған схемасына сәйкес жүзеге асырылады: - жасөспіріммен байланыс орнату; - жасөспірімнің өтініші: қиындықтар мен өзіне, нақты адамдарға, жағдайға қажетті өзгерістерді сипаттау; - диагностикалық әңгіме: қиындықтардың себептерін іздеу; - түсіндіру: жасөспірім қиындықтарының ықтимал себептері туралы психологтың ауызша айтылған гипотезасы; - қайта бағдарлау: қиындықтарды жеңудің конструктивті тәсілдерін бірлесіп әзірлеу. Байланыс орнату дәстүрлі түрде психологты жасөспіріммен ауызша және вербальды емес құралдарды (дауыс, ым-ишара, поза, сөздер) қолдана отырып біріктіру арқылы жүзеге асырылады. Жасөспіріммен диагностикалық әңгіме. Ең жылдам әрекет - жасөспіріммен тез сөйлесуге мүмкіндік беретін бірқатар проективтік әдістерді қолдану арқылы әңгіме. Сонымен, іс жүзінде "жоқ жануар", "Отбасылық сурет", "Жануарлар отбасы", "Гарднер техникасы", "ерте есте сақтау" және т. б. қолданылады. Түсіндіру кезеңі ең қиын кезеңдердің бірі болып табылады, өйткені ол психологтан жасөспірім оны түсініп, қабылдауы үшін қиындықтардың себептері (гипотеза) туралы өз көзқарасын жеткізуді талап етеді. Сондықтан, мұнда жасөспірім үшін ең тиімді және қауіпсіз – бұл оның гипотезасын тікелей хабарлау емес, жанама - "басқа адамдардың проблемаларын талдау" әдісін қолдану[13].

Әлеуметтік-психологиялық тренинг-қарым-қатынаста құзыреттілікті дамыту мақсатында топтық психологиялық жұмыстың белсенді әдістерін қолдануға бағытталған практикалық психологияның саласы. Әлеуметтік-психологиялық тренингтің негізгі әдістері-әртүрлі модификациялар мен комбинациялардағы топтық пікірталас және рөлдік ойын. Әлеуметтік-психологиялық тренингтің жалпы мақсаты мынадай міндеттерде нақтыланады: 1) психологиялық білімді меңгеру; 2) қарым-қатынас саласында білік пен дағдыларды қалыптастыру; 3) табысты қарым-қатынас жасау үшін қажетті көзқарастарды түзету, қалыптастыру және дамыту; 4) өзін және басқа адамдарды барабар және толық тану қабілетін дамыту; 5) жеке қарым-қатынас жүйесін түзету және дамыту. Нақты тапсырмалардағы, бастапқы үй-жайлардағы және әдістемелік модификациялардағы екпіндердің айырмашылығы әлеуметтік-психологиялық оқытудың әртүрлі формаларына әкеледі. Олардың ішінде ең танымал мінез-құлық жаттығулары, сезімталдық жаттығулары, рөлдік жаттығулар, бейне жаттығулар және т.б. қатысушылардың негізгі контингенті адамдармен байланыс саласында қиындықтарға тап болған адамдар болып табылады. Әлеуметтік-психологиялық тренинг тобында күнделікті қарым-қатынасқа қарағанда ашық кері байланыстың қарқындылығын жүзеге асыруға мүмкіндік беретін сенім климатын құруға ерекше назар аударылады. Нәтижесінде, қатысушылар өздерін шынымен сырттан көруге және қарым-қатынаста құзыреттілікті дамытудың қажетті алғышарты мен компонентін ұсынатын өзіндік қарым-қатынас тәжірибесіне бағдарлауға мүмкіндік алады. Сенім климатын құру іс-әрекеттің ерекше формасымен анықталады, онда жүргізуші сөздің дәстүрлі мағынасында мұғалім болып табылмайды.

Тренинг аясында оқыту келесі тетіктерді іске асыру арқылы жүзеге асырылады:

1. Өзін - өзі таныстыру. Өзін-өзі ашу ретінде-бір-бірін түсінудің тиімділігін қамтамасыз етеді, ашылуға деген ұмтылыс қауіпсіздік пен сенім деңгейін анықтайды.

2. Кері байланыс-топтың басқа мүшелерінің сөздеріне, эмоцияларына, әрекеттеріне эмоционалды, ауызша, мінез-құлық реакциясы арқылы қамтамасыз етіледі. тиімді кері байланыс тікелей және дереу беріледі, адамның мінез-құлқына адамның өзін сынамай және бағаламай-ақ қатынасын ашады. Бірқатар зерттеулерде оқыту нақты білімге негізделген және оқытудың басқа формалары тек теориялық идеяларды беретін тәжірибеден өтуге мүмкіндік беретін оқытудың ерекше түрі ретінде анықталады [14].

Тренингтегі әдістемелік құралдардың әр тобы психологиялық ықпал жасайтын техникалардан тұрады (1-кесте).

Кесте 1

Жеткіншек жастағы балаларға психологиялық тренингте қолданылатын психологиялық техникалар

Ақпарат беру техникалары	Имитациялық техникалар	Психикалық жай-күйді реттейтін техникалар	Тренингтік кеңістік құру техникалары
• Түсініктеме • Видео • Слайдтар • Шолу • Нұсқаулар • Жағдаяттар талдау • Суреттер • Пікірталас • Психоконсультациялық сұхбат • Психодиагностикалық ақпараттар	• Рөлдік ойындар • Біліктілік ойындар • Нақты жағдаятты имитациялау • Психодрама • Социодрама • Брейншторминг • Транзактілі талдау	• Ән-күй • Психогимнастика • Медитация • Релаксациялық техника • Би-терапия • Арттерапия • Кинотерапия • Кітаптерапия	• Тренинг шарттарын орындау • Топтық жұмыс тапсырмаларын орындау • Әлеуметтік белсенділікті арттыру бойынша тапсырмалар орындау • Үй тапсырмаларын орындау

Ақпарат беру техникалары тренинг жүргізушінің топтық жұмысты бастамас бұрын ойластырып, даярлайтын материалдары, мәліметтері арқылы сипатталады. Психологиялық даму процесі бойынша оқушыларға берілетін ақпараттар бірқатар талаптарға сәйкес болуы керек.

1) Тренинг барысында жаңа ақпарат берілу керек.
2) Топтық жұмыста берілетін ақпарат әркімге ұғынықты болуы.
3) Тренингтік топта берілетін ақпаратта авторлық көзқарас орын алуы жөн болады.
4) Тренингтік ақпараттарды беруде, өңдеуде уақытты, мерзімді қатаң түрде ойластыру қажет.

5) Ақпараттар түрлі модальді – бейнелік, метафоралық және юморлық формада ұсынылғаны тиімді.

6) Топтың немесе жеке студенттің қажеттілігіне орай ақпарат беруде шек болмауы тиіс.

7) Тренинг нәтижесін үзіліссіз ету мақсатында нұсқау, түсіндіру, шолу, жүйелеу ақпараттарын тренингке қатысушы студенттерге табыстап отыру қажет.

8) Тренингтік сұхбат, пікірталас, талдаулар 1 сағаттан 5 сағатқа дейін созылуына, техникалық құралдарға түсіруге шек қойылмайды.

9) Тренингтік ақпараттарды мерзімінде қортындылауды ұмытпау керек.

Психологиялық тренингтің мақсатына жетуде **имитациялық техникалар** аса маңызды рөл атқарады. Имитациялық техникалар арқылы тренингке қатысушы студенттер психологиялық және субъектілік мәдениетті игеруге; жаңа мінез-құлық, жүріс-тұрыс тәсілдерін, іс-әрекет пен қарым-қатынасты жетілдіру амалдары мен жолдарын меңгеруге; өздерінің рөлдік репертуарын байытуға және рөлдік идентификацияны саналы аңғаруға мүмкіндік алады. Осыған орай болашақ мамандардың өзін-өзі дамыту процесі жүзеге асады.

Мектепте психологиялық тренингтің тиімділігін арттыруда **психикалық жай-күйді реттейтін техникалар** оңтайлы ықпал етеді. Аталмыш техникалар стрессогенді жағдаяттарға сезгіштікті төмендетеді; әлеуметтік-психологиялық мәселелерді саналы аңғаруға және шешуге әсерін тигізеді; өзін-өзі реттеу, өзін-өзі бақылау, өзін-өзі бағалау бойынша түзету жасауға негіз болады.

Тренингтік кеңістіктегі қамтамасыз ететін техникалар топтық жұмысты қарқынды, нәтижелі, стандартты емес етіп жүргізуге мүмкіндік береді. Аталмыш техникалар арқылы топтық динамиканы дамытуға, тренингтік ықпалды күшейтуге, әрбір баланың жеке-дара психологиялық ерекшеліктерін ескеруге мүмкіндік болады.

Балалар бір-біріне қатты тартылады, олардың қарым-қатынасы соншалықты қарқынды, олар жасөспірімдерге тән "топтастыру реакциясы" туралы айтады. Осы жалпы тенденцияға қарамастан, жасөспірімнің әртүрлі топтардағы психологиялық жағдайы әртүрлі болуы мүмкін. Оны қабылдауға дайын кез-келген топқа кіру жеткіліксіз. Жасөспірім үшін оның мінез-құлық нормалары мен бағалары бағдарланған анықтамалық топтың болуы маңызды. Сонымен қатар, барлық жасөспірімдер топтарға қабылданбайды, олардың кейбіреулері оқшауланған. Бұл, әдетте, сенімсіз, жабық, жүйке балалар мен балалар өте агрессивті, менмен, ерекше назар аударуды қажет етеді, топтың жалпы істеріне және жетістіктеріне бей-жай қарамайды. Топ ішіндегі қатынастарға қанағаттанбаған жағдайда ол өзінің сұрауларына сәйкес келетін басқа топты іздейді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Фромм Э. Мінез типтері: Өнімсіз бағдарланулар. Психология. «Адамзат ақыл-ойының қазынасы». 10 томдық. 8 т. Алматы, 2006.

2. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. Избранные психологические труды в 2-х томах. М., 1980.

3. Добрович А.Б. Воспитателю о психологии и психогигиене общения: Книга для учителя и родителей. М., 1987.

4. Коломинский Я.Л. Психология детского коллектива. Система личностных взаимоотношений. Минск, 1989.

5. Фромм Э. Мінез типтері: Өнімсіз бағдарланулар. Психология. «Адамзат ақыл-ойының қазынасы». 10 томдық. 8 т. Алматы, 2006.

6. Кон И.С. Психология ранней юности. Книга для учителя. М., 1989.

7. Андреева Г.М. Социальная психология. М., 1998.
8. Петровская Л.А. Компетентность в общении: Социально-психологический тренинг. М., 1989.
9. Семья в психологической консультации. Под ред. А.Бодалева, В.Столина. - М.: 1999.
10. Шеврандин Н.И. Социальная психология в образовании. М., 1995.
11. Морено Дж. Психодрама. В кн. А.А.Осипова. Введение в практическую психокоррекцию. - М.: 2000.
12. Карнеги Д. Мелибруда Е.Я. Я – Ты – Мы. Психологические возможности улучшения общения. М., 1986.
13. Мелибурда Е.Ты-Мы. Психологические возможности улучшения общения. М., 1986.
14. Петровская Л.А. Компетентность в общении: Социально-психологический тренинг. М., 1989.

ӘОЖ 159.9

<https://doi.org/10.53355/k0624-7712-7672-t>

СТУДЕНТТЕРДІҢ КӘСІБИ ДАЯРЛАНУ ҮРДІСІНДЕГІ МОТИВАЦИЯНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Наубаева Х.Т., пс.ғ.д., қауымдастырылған профессор (доцент), **Мамекова А.Т.**

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: asem_mamekova1979@mail.ru

Мақалада студенттердің кәсіби даярлану үрдісіндегі мотивацияның тигізетін әсері қарастырылған. Мотивация түсінігінің теориялық аспектілері зерделенген. Сонымен қатар ғалымдардың еңбектерін зерделей, жүргізілген әдістемелердің нәтижесі көрсетілген. Студенттің оқу үрдісіне қатысты мотивтердің жіктелімдері мен түрлері сипатталған.

Тірек сөздер: *мотив, мотивация, ішкі мотив, сыртқы мотив, кәсіби қызмет, студент, оқу үрдісі.*

В статье рассматривается влияние мотивации на процесс профессиональной подготовки студентов. Изучаются теоретические аспекты концепции мотивации. Кроме того, представлены результаты методики изучения трудов ученых. Описаны классификации и типы мотивов, связанных с учебным процессом студента.

Ключевые слова: *мотив, мотивация, внутренний мотив, внешний мотив, профессиональная деятельность, студент, учебный процесс.*

The article examines the influence of motivation on the process of professional training of students. The theoretical aspects of the concept of motivation are studied. In addition, the results of the methodology for studying the works of scientists are presented. Classifications and types of motives associated with the student's educational process are described.

Keywords: *motive, motivation, internal motive, external motive, professional activity, student, educational process.*

Кең мағынада қарастырғанда «мотивация» ұғымы – адамның нақты бір затқа жетуге бағытталған талаптану жүйесімен түсіндіріледі. Мотивация түсінігі «Адам нені қалайды? Ол неге ұмтылады?» деген сұрақтарға жауап береді. Тұлғаның талабы әрқашан қажеттіліктерден жүзеге асуымен байланысты болады. Жеке тұлғаның жүріс тұрысының негізінде белгілі қажеттіліктер болады. Қажеттіліктер әр тұлғаның бастан кешіретін мұқтаждығының қанағаттануы. Жеке тұлғаның қажеттіліктері әр түрлі болады.

Кейбір авторлар (В.В. Юрчук, М. Кордуэлл) мотив ұғымы арқылы психикалық құбылысты сипаттаса[1], ал басқалары (А.К. Маркова, В.И. Ковалев) жеке тұлғаның қылықтары мен іс-әрекетті таңдау себептерін түсіндіреді[2]. Сонымен қатар, мотивация қызметі адамды қандай да бір күшке итермелеуші, қозғалмалы күштердің жиынтығы ретінде түсіндіріледі. Бұл күштер адамның ішкі және сыртқы жағында орналасады және оны саналы немесе саналы емес кейбір іс-әрекеттерге итермелейді. Біздің ойымызша, **мотивация** - бұл жеке тұлғаны немесе топтың ішкі немесе сыртқы әсерлер ықпалынан өз қажеттіліктерін қанағаттандыру және ұйымның мақсатына жету процесі.

Көпшілік жағдайда осы саладағы әдістер тұлғалық қасиеттерді, бағыттарды зерттеуге арналған, яғни адамның нақты жағдайлардағы шешім қабылдауына әсер ететін тұлғаның қасиетін анықтауға бағытталған. Мотивацияны анықтайтын әрбір әдістеме мотивациялық процестің бір жағын ғана анықтауға мүмкіндік береді. В.И.Чирков, И.Г.Кокурина, Е.М. Иванов, С.К. Нартаева-Бочавер, Е.М.Иванова, В.М.Звоников, Ю.Т.Роберт мотивті әр түрлі бағыттан қарастыруы да (қажеттілік немесе қажеттіліктер пәні ретінде) мотивті анықтауға кері әсерін тигізеді[3].

Психологиялық зерттеулерде П.М.Якобсон[4], А.Н.Леонтьев [5], С.М.Жақыпов[6], Д.В.Узднадзе[7] мотивацияның кәсіби іс-әрекетте алатын орнын тұлғаның даму мен қалыптасу процесі мотивацияның іс-әрекетке және іс-әрекеттің мотивацияға әсер етуімен сипаттайды. Іс-әрекет мотивсіз болмайды. Мотиві жоқ іс-әрекет - бұл субъективті және объективті жасырын мотиві бар іс-әрекет. Адамның іс-әрекеті көп мағыналы мотивтермен сипатталады. Іс-әрекеттегі мақсаттың пайда болуы мотивацияның, мақсаттың, мағынаның пайда болу процестерінің өзара байланыстылығында жатыр. Іс-әрекеттегі мағынаның пайда болу процестері мотивтердің пайда болу процестері ретінде және мақсаттың пайда болу процестері ретінде байқалуы мүмкін. Қанша мінез-құлық болса, сонша оларға мән-мағына беретін мотивтер бар.

Теориялық зерттеу жұмысының болжамы зерттеу жұмысының екінші кезеңі эксперименттік жұмыс мазмұнын нақтылауға негіз болды. Зерттеу жұмысының эксперименталдық бөлімінде төмендегідей жұмыстар:

Студенттерге кәсіби білім берудегі кәсіби іс-әрекетті меңгеру мотивтерін айқындау мен мотивациялық бағыттылығының қалыптасу ерекшеліктерін зерттеу мақсатында Студенттердің кәсіби білім алу мотивациясын зерттеу арнайы әдістемелер негізінде жүргізілді.

Дәлелдер, өздеріңіз білетіндей, кәсіби қызметтің негізі ретінде оқуға деген қызығушылықтың себебі болып табылады. Болашақ кәсіби қызметте қажетті білімге деген қажеттілікті түсінетін және өз кәсібін өз кезегінде өзінің материалдық және рухани қажеттіліктерін қанағаттандырудың жалғыз немесе негізгі көзі ретінде білетін студент кәсіптік оқытуда белсенді болады деп айтуға болады.

Кәсіби өзін-өзі тану оқытудың дәлелдерін тұрақты етеді, студенттің мақсат қою және оларға қол жеткізу қабілетінің дамуына ықпал етеді.

"Кәсіби қызметті мотивациялау (А.Реанның модификациясы саласындағындағы К.Замфир әдістемесі)"[8]. Осы әдістеме кәсіби қызметтің мотивациясын, оның ішінде кәсіби-педагогикалық қызметтің мотивациясын диагностикалау үшін қолданылуы мүмкін. Негізіне ішкі және сыртқы мотивациялау тұжырымдама енгізілген.

Мотивацияның ішкі типі туралы жеке тұлға үшін әрекеттің өзі маңызды болған кезде айту керектігін естеріңізге сала кетейік. Егер кәсіби қызметті мотивациялау әрекеттің негізіне қатысты сыртқы қажеттіліктерді (әлеуметтік бедел, жалақы және т.б. мотивтері) қанағаттандыруға деген ұмтылысқа негізделген болса, онда бұл жағдайда сыртқы мотивация туралы айту қажет. Мұнда сыртқы дәлелдердің өзі сыртқы оң және сыртқы кері болып бөлінеді. Сыртқы оң дәлелдер, әрине, сыртқы кері дәлелдерге қарағанда тиімді және барлық жағынан қажет.

К. Замфир мотивацияның келесі түрлерінің тиімділігін анықталды: 1) ақшалай табыс; 2) жұмыс бойынша мансаптық жоғарылауға деген ұмтылыс; 3) басшы мен әріптестер тарапынан сынға түспеуге деген ұмтылыс; 4) мүмкін жазалардан немесе қиындықтардан аулақ болуға деген ұмтылыс; 5) басқалардың беделі мен құрметіне бағдарлану; 6) жақсы орындалған жұмыстан қанағаттану; 7) еңбектің қоғамдық пайдалылығы. Жауаптарды талдау үшін келесі шкала қолданылды: 1 балл – "өте аз мөлшерде", 2 балл – "жеткілікті аз мөлшерде", 3 балл – "үлкен емес, бірақ аз мөлшерде емес", 4 балл – "жеткілікті үлкен мөлшерде", 5 балл – "өте үлкен мөлшерде".

Алынған мәліметтер негізінде мотивациялық кешендер есептелді: дәлелдердің оңтайлы тепе-теңдігі $IM > IOM > SKM$ және $IM = COM > SKM$, онда ішкі мотивация (IM) – жоғары; сыртқы оң мотивация (IOM) – ішкі мотивацияға тең немесе төмен, бірақ салыстырмалы түрде жоғары; сыртқы кері мотивация (SKM) – өте төмен және 1-ге жақын. Мотивациялық кешен неғұрлым оңтайлы болса (мотивтердің тепе-теңдігі), студенттердің белсенділігі кәсіптік оқытудың мазмұнымен, ондағы белгілі бір оң нәтижелерге қол жеткізуге деген ұмтылыспен негізделеді [8].

Алынған нәтижелерді талдау студенттердің таңдаған мамандығына қанағаттанатындығын көрсетті. Ең жақсы, оңтайлы және ең нашар арақатынас типтерін таңдай отырып, студенттердің көпшілігі комбинациялармен ұсынылған оңтайлы кешенді таңдады:

$IM > IOM > SKM$ (сұралғандардың 39,1%) және $IM = IOM > SKM$ (сұралғандардың 8,7%) (4 қосымшадағы 1-кестеге қараңыз). Бұл студенттердің осы мотивациялық кешендермен кез-келген сыртқы марапаттарға қол жеткізу үшін емес, өзі үшін осы қызметке қатысатындығын көрсетеді. Мұндай әрекет басқа мақсатқа жетудің құралы емес, мақсаты болып табылады". Яғни, бұл студенттер, ең алдымен, оқу процесіне қызығушылық танытады, олар неғұрлым күрделі тапсырмаларды таңдауға бейім, бұл олардың танымдық процестерінің дамуына оң әсер етеді [8].

Сыртқы мотивация арқылы оқытындар, әдетте, оқу міндеттерін шешудегі қиындықтарды жеңуден қанағаттанбайды. Сондықтан олар қарапайым тапсырмаларды таңдайды және оқуын нығайту (бағалау) үшін қажет нәрсені ғана орындайды. Ішкі ынталандырудың болмауы шиеленістің өсуіне, буырқанымның төмендеуіне ықпал етеді, бұл оқушының шығармашылығына үлкен әсер етеді, ал ішкі дәлелдердің болуы жеделдіктің, өзіндік ерекшеліктің, жасампаздық пен шығармашылықтың өсуіне ықпал етеді. Сыртқы мотивация – бұл "қамшы мен зімбір" әдісін қолдану (марапаттап, ынталандыру, сын, жаза) немесе мінез-құлық формулалары (Б.Скинер, к. Халл және т. б.) S - R (ынталандыру - реакция), бәсекелестік принциптерді енгізу және т.б. мотивацияның бұл түрінің негізгі элементтері сыртқы ынталандыру-белгілі бір мотивтердің әрекетін тудыратын әсер ету тетіктері немесе "тітіркену" тасымалдаушылары [6].

Топты тұтастай сипаттай отырып, кәсіптік оқытудың мотивациясының басым түрі ішкі болып табылады деп айтуға болады – 45,6% (дегенмен бұл сұралған студенттердің жартысында құрамайды). Екінші орында сыртқы оң мотивациясы бар студенттер-30,5% орналасқан. Мотивацияның бұл типі мотивацияның ішкі типінен "нашар", өйткені онымен бірге студенттерді әрекеттің өзі емес, оны басқалармен қалай бағаланатыны ғана алаңдатады (оң бағалау, мадақтау, мадақтау және т.б.). Үшінші орында – сыртқы кері мотивациясы бар студенттер-13,04%. Мотивацияның бұл түрі бар студенттердің білімі келесі белгілермен сипатталады: білім үшін оқу, белсенділіктен ләззат алмай немесе оқытылатын пәнге қызығушылық танытпай; сәтсіздіктерден қорқу үшін оқу; мәжбүрлеу немесе қысым көрсету арқылы оқу және т.б.

3-кестеден көрініп тұрғандай (төмендегі), топтың мотивациялық кешені мынадай: $IM > COM > SKM$. Бірақ мотивацияның осы типтерінің көрсеткіштері бір-бірінен аздап ерекшеленеді.

Студенттердің оқу мотивациясын зерттеу нәтижелері бойынша (52,2%) жоғары оқу орнындағы оқу мотивациясының орташа деңгейі тән. Оқу мотивациясының қалыпты және жоғары деңгейі бар студенттер сұрақ алғандардың жалпы санының 19,55% құрайды.

Алынған нәтижелерді талдау негізінде біз бірінші курс студенттерінің келесі екі тобын бөлдік: оқу мотивациясының жоғары және төмен деңгейімен.

Студенттердің 1 тобы – оқу мотивациясының деңгейі жоғары (19,55%).

Бұл келесі сипаттамаларда көрінеді: оқу және кәсіби қызметке, өзін-өзі тәрбиелеуге және өзін-өзі тануға бағытталған. Олар өз өмірлерін нақты мақсаттар қою арқылы мұқият жоспарлауға бейім. Өзінің жеке басын сақтауға, басқалардан тәуелсіздікке ұмтылуға және өзінің жеке басының бірегейлігін, өзіндік ерекшелігін, көзқарастары мен сенімдерін, өмір салтын сақтауға деген ұмтылыстың жоғары қажеттілігі, бұқаралық үрдістердің әсеріне мүмкіндігінше аз қол жеткізуге тырысады. Өмірлік жоспарлардың пайда болуы, басқалардың жағдайын сезіну қабілеті, осы күйлерді өздері сияқты сезіну қабілеті. Кез-келген қызмет түрінде, дәлірек айтқанда оқу әрекетінде сезінетін және нақты нәтижелерге қол жеткізуге ұмтылу. Уайымдауға, адамдарға, өзіне және табиғатқа деген белсенді өнегелік қатынасқа қабілеттілікті игеру; қоғамдағы дәстүрлі рөлдерді, нормаларды, мінез-құлық ережелерін меңгеру қабілетін игеру. Өмірдің осы кезеңінде ол өзінің қабілеттерін жұмыста және өмір сүру барысында жүзеге асыру үшін қандай ретпен қолданатындығын шешеді.

2 топ студенттері – оқу мотивациясының төмен деңгейімен.

Мұндай студенттер аз (8,7%), бірақ олар бар екенін атап өткізгіміз келеді. Бұл топ үшін кәсіби сала олар үшін оқу және хобби салалары үшін маңызды емес. Студенттер өздерінің ертеңі туралы сирек ойлайды, кәсіби өмір олар үшін жағымсыз және белгісіз нәрсе. Олар әлдеқайда бейқам және таныс студенттік өмірге риза, онда оқу өздерінің сүйікті әрекеттерімен бәсекелеседі. Болашақ жоспарларда қазіргі кезде нақты қолдау жоқ және оларды жүзеге асыру үшін жеке жауапкершілікпен қамтамасыз етілмейді. Бұл біздің ойымызша, студенттер әлі де өзін-өзі анықтау сатысында. Олар барлық нәрсені түсінуге қаншалықты дайын болса да, олар көп нәрсені білмейді – қоғамда нақты тәжірибесі және рухани өмір тәжірибесі әлі жоқ.

Топ үшін әр шкала бойынша арифметикалық ортаны есептеп, біз мотивацияның жалпы, топтық деңгейін алдық (1-кестеге қараңыз). Кестеден көріп отырғанымыздай, бұл топқа кәсіптік оқытудың мотивациясының орташа деңгейі тән (40,2 балл).

Тұжырымдамалар

Сонымен, біз жүргізген зерттеу нәтижесінде студенттердің ішкі мотивациясының сыртқы мотивациядан ($IM = 45,6\%$; $SOM + SKM = 43,54\%$), сондай-ақ сыртқы оң мотивацияның ($30,5\%$) сыртқы кері мотивациядан ($13,04\%$) басым екендігі анықталды. Оқытудың басым мотивациялық кешені " $IM > SOM > SKM$ " кешені болып табылады. Мұндай дәлелдердің тепе-теңдігі (мотивациялық кешен) студенттердің $39,1\%$ -ында бар. Топ тұтастай бірдей кешенмен сипатталады. Ең нашар мотивациялық кешенде $15,2\%$ студенттер бар. Сондай – ақ, студенттердің көпшілігінде кәсіптік оқуға мотивациялаудың орташа деңгейі $-52,2\%$. Жоғары деңгейге студенттердің $19,55\%$, төмен деңгейі – $8,7\%$ тән.

Әр шкала бойынша жалпы топтық орташа балды есептей отырып, біз жалпы топтың оқуға деген мотивациясының орташа деңгейі бар екенін анықтадық.

Мотивацияны мерзімді өлшеу арқылы (жылына 1-2 рет) жеке студентте де, ұжымда да мотивацияның даму динамикасын тіркеуге болады. Мұндай масштабтау мотивация деңгейін ғана емес, сонымен қатар дамудың ішкі динамикасын тіркеуге мүмкіндік береді. Мәселен, егер үшінші шкаладағы өлшемдердің бірінде баллдар сомасы 38-ді құраса, бұл басқа деңгейлерден асып кетсе, ал келесі өлшемде осы шкалада 43 балл жиналса, бұл деңгейлік динамиканы сипаттайтын болады. Әр түрлі шкала бойынша бірдей балл жинаған жағдайда, содан кейін жоғары мотивация деңгейіне артықшылық берілуі мүмкін. Мотивацияның жоғары деңгейі (3-4) 33 және одан жоғары баллдан маңызды екенін есте ұстаған жөн.

Оқу мотивациясының бірінші деңгейіндегі студенттер оқу процесіне немқұрайлы қарайды. Ең жақсы жағдайда олар білім беру бөлімі тарапынан шағымдардың алдын алу деңгейінде танымдық белсенділікті көрсетеді. Ең нашар жағдайда-білімнің өзіндік көрінісінің материалдық баламасын ауыстыру жолын іздейді.

Студенттердің кәсіби әрекетінің мотивациясын зерттеу нәтижелері (А.Реан модификациясындағы К. Замфир әдістемесі).

1 кесте

Сұралғандар санының белгілі бір мотивациялық кешенге сәйкестігі

Мотивациялық кешен					Студенттер саны
IM	>	COM	>	CKM	39,1% (28)
IM	=	COM	>	CKM	8,7% (9)
IM	<	COM	>	CKM	30,5% (24)
IM	<	COM	<	CKM	6,52% (6)
IM	>	CKM	>	COM	4,34% (4)
IM	=	COM	<	CKM	4,34% (4)
IM	>	COM	=	CKM	2,17% (2)
IM	=	COM	=	CKM	2,17% (2)
CKM	>	IM	>	COM	2,17% (2)

2 кесте

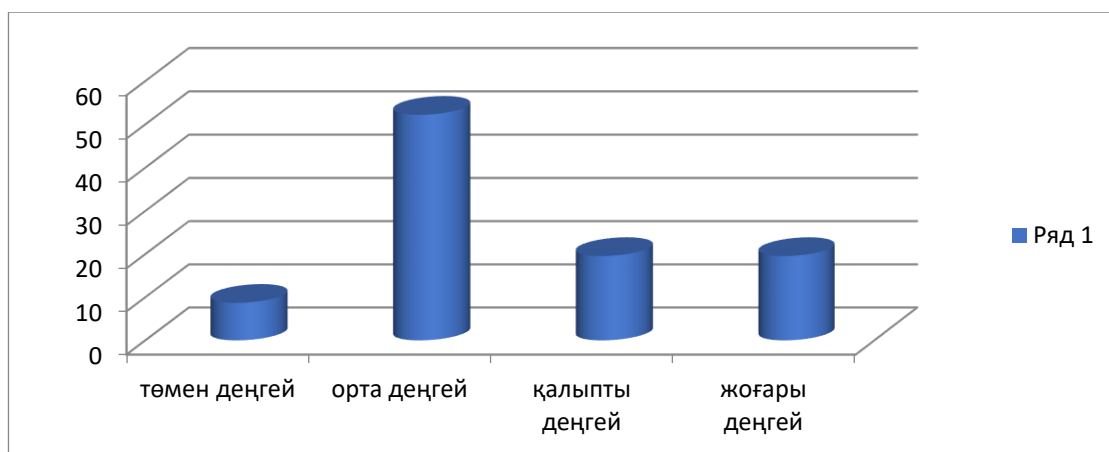
Мотивацияның басым түрін анықтау

Мотивацияның басым типі	Студенттер саны
IM	45,6% (21)
COM	30,5% (14)
CKM	13,04% (6)
IM = COM	8,7% (4)
IM = COM = CKM	2,17% (10)

3 кесте

Сұрақ алғандар санының берілген мотивациясына деңгейіне сәйкестігі

Мотивация деңгейі	Берілген мотивация деңгейі бар студенттер саны-110
I (төмен) деңгей	8,7% (14)
II (орташа) деңгей	52,2% (54)
III (қалыпты) деңгей	19,55% (23)
IV (жоғары) деңгей	19,55% (19)

Сурет 1. Студенттердің мотивация деңгейі

Қорытынды. Қорытындылай келе, мотивацияның психологиялық зерттеу және қалыптастыру – бұл студенттің жеке басының тұтастығы мотивациялық саласын тәрбиелеу бірдей талабы екі тарапты. Оқу мотивациясын зерттеу нақты деңгей мен мүмкін болатын перспективаларды, сондай-ақ әр студенттердің дамуына тікелей әсер ету аймағын анықтау

үшін қажет. Осыған байланысты кәсіби мотивация процесін зерттеу нәтижелері қоғамның әлеуметтік құрлымының өзара байланысының және студенттердің жаңа мақсаттары мен қажеттіліктерін қалыптастырудың жаңа процестерін көрсетті.

Біздің жұмысымызда тәжірибеде кәсіби мотивацияны зерттеу мүмкіндіктерін студент тұлғасының дамуының әр түрлі кезеңдерінде жүргізу қажет екендігіне назар аударғымыз келеді, өйткені нәтиже танымдық және кең әлеуметтік дәлелдерге, сондай-ақ деңгейлерге байланысты әр түрлі болады.

Жоғарыда көрсетілген мотивтердің параметрлерін (түрлері, деңгейлері) нақты таңдаудың әр түрлі жаңдайларында зерттеп, диагноз қойған жөн. Таңдау жағдайдың артықшылығы бар, олар тек саналы ғана емес, сонымен бірге нақты дәлелдер. Студенттің таңдауы оның өмірі үшін нақты салдарға әкелуі мүмкін екенін және тек сөзбен қалмайтынын түсінуі өте маңызды. Дәл сол кезде мұндай таңдаудың нәтижелеріне сенуге болады. Студенттердің кәсіби мотивациясын зерттеуіміз студенттің оқу процесіне қатысуының бірнеше сатысын бөліп көрсетуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Хекхаузен Мотивация и деятельность. - М.: Педагогика, 2018. - 800 с.
2. Маркова А.К. Мотивация учения и ее воспитание у школьников. – М.: Педагогика, 1983
3. Уайтли, Ф. Мотивация. - М.: Диалектика, 2018. - 844 с.
4. Якобсон П.М. Психологические проблемы мотивации и поведения человека. - М.: Просвещение, 1989. - С. 202-227.
5. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения // Соч.: Т 2. - М.: Педагогика, 1983. - Т. 2.- С. 162-210.
6. Джакупов С.М. Психология познавательной деятельности. - Алма-Ата, 1992. - С.123-136.
7. Узнадзе Д.М. Психологические исследования. - М.: Наука, 1966. - С. 410-417.
8. Реан А.А. Психология личности. Издательство: Питер, 2016.-С 288.

ӘОЖ 541.124

<https://doi.org/10.53355/n3762-2256-3948-t>

ЖАС ФУТБОЛШЫЛАРДЫҢ ИКЕМДІЛІК ЖӘНЕ ШАПШАҢДЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Омаров Т.Д., мұғалім-модератор, дене шынықтыру пәні мұғалімі

Атабаев А.М., мұғалім-модератор, дене шынықтыру пәні мұғалімі

Талдықорған қаласындағы физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебі

E-mail: Talgat.21@mail.ru, Ataba_87@mail.ru

Беріліп отырған мақалада жасөспірім футболшы қыздардың икемділік және шапшаңдық қабілеттерін дамыту мәселелері қарастырылған. Өзектілігі сол, жасөспірім футболшылардың дене қасиеттерін дамытуды жаттығулар арқылы жүзеге асырып тәжірибе жүргізу, оны белгілі тәсілдерді қолдана отырып іске асыру болып табылады. Жалпы қолданыста жүрген әдіс-тәсілдердің бала дамуына әсері көп, дегенмен де әдістемелік ұсыныстардың көбісі маманның өткізіліп жатқан машықтану үдерісіне сәйкес келе бермейді. Осыған байланысты мектебімізде екі-үш жыл көлемінде қыздарға арналған футбол үйірмесінде жинақталған іс-тәжірибеден мысалдар келтіріледі. Футболшылардың икемділік және шапшаңдық қабілеттерін дамыту баланың жас ерекшелігіне, дайындық деңгейіне (берілген жаттығуларды қабылдау шегіне) және

жаттығу уақытына байланысты екенін білеміз. Мақсатымыз қыз балалардың икемділігі мен шапшаңдығын дамыту жолдарын арнайы жаттығулар мен жүктемелер беру арқылы, қайталанып орындалатын әдісті қолданып қалыптастырып, жетілдіру болып табылады. Жүктемені саралау арқылы бере отырып, біртіндеп дамыту.

Тірек сөздер: футбол, әдістеме, машықтану, оқушы қыздар, шапшаңдық, икемділік, дамыту, ойын амалдарының нәтижелілігі, дене дайындығы көрсеткіші.

В данной статье рассмотрены вопросы развития гибкости и скоростных способностей девочек-подростков. Актуальность заключается в том, что развитие физических качеств футболистов-подростков осуществляется с помощью упражнений, практикуется с использованием определенных приемов. общепринятые методики оказывают большое влияние на развитие ребенка, однако большинство методических рекомендаций не соответствуют процессу практики, проводимой специалистом. В связи с этим приводятся примеры из практики, накопленной за два-три года в футбольном клубе для девочек. Мы знаем, что развитие способностей футболистов к гибкости и быстрой зависит от возраста ребенка, уровня подготовки (предела восприятия заданных упражнений) и времени тренировки. Цель состоит в том, чтобы развивать гибкость и быстроту у девочек, формируя и совершенствуя их с помощью повторных методов выполнения упражнений и нагрузок.

Ключевые слова: футбол, методика, практика, школьницы, быстрота, гибкость, развитие, результативность игровых приемов, показатель физической подготовленности.

This article discusses the development of flexibility and speed abilities of adolescent female footballers. The relevance lies in the fact that the development of the physical qualities of teenage football players is carried out with the help of exercises, practiced using certain techniques. The generally accepted methods have a great influence on the development of the child, however, most of the guidelines do not correspond to the process of practice carried out by a specialist. In this regard, examples are given from the experience gained over two to three years in a football club for girls. We know that the development of a football player's ability to be flexible and quick depends on the age of the child, the level of training (the limit of perception of the given exercises) and the training time. The goal is to develop footballers' flexibility and agility, building and improving them through repetitive exercise and stress techniques.

Key words: football, methodology, practice, schoolgirls, speed, flexibility, development, effectiveness of playing techniques, indicator of physical fitness.

Футбол-әлемдегі бірінші және жанкүйері көп спорт түрі. Футбол ойыны ежелден келе жатқан ойын және ол халықтық ойын, онымен балалар да, жасөспірім де, ересектер де айналысады. Ол адамның дене қасиеттерін, жылдамдықты, ептілікті, төзімділікті, күштің дамуына ықпал жасайды. Елімізде де футбол ойыны даму үстінде, жетістіктер де жоқ емес. Қазақстан футболының келешектегі дамуы ол жасөспірім футболшыларды дұрыс тәрбиелеу, баулу, үйрету мамандардың міндеті екенін назарымызда ұстауымыз керек.

Дене мәдениетін дамыту әр мемлекеттің аса маңызды міндеттері болып табылады. Спорттық ойындар дене дайындығын қажет ететін, көп қолданатын түрі болып келеді, ол білім беретін әр деңгейдегі білім ошақтарында жүргізіледі. Осы спорттық ойындардың ішінде футбол алдыңғы орындарды алады. Футбол ойыны- кенеттен тоқтау, алға ұмтылу мен кері бұрылып жүгірулер т.т аса шапшаңдықты талап ететін ойын. Сонымен бірге, жүгіру, секіру тағы басқа әрекеттер мен қимылдардың өзгешелігі, ұзақ жүгірулер мен қарсылас әрекетін үнемі назарда ұстау ой мен дене қасиеттерінің қалыптасуы мен даму деңгейіне де байланысты.

Белсенді ойын әрекеттерін көрсету үшін дене қасиеттерімен бірге ерік-жігер күшіне де талаптар қойылады. Осыған байланысты машықтану кезінде жас футболшылар бойында

шапшандық, төзімділік жігер, батылдық, тез шешім қабылдау, бастамашылық пен көшбасшылық қасиеттерді жетілдіру қажет. Футболмен шұғылданатын оқушылар бойында икемділік қасиеттерін дамыта отырып бақылау мен зерттеу жүргізу, оны соңғы нәтижемен салыстыру, икемділік пен жылдамдықтың ойын барысында ойыншылардың көрсеткіштігіне әсерін қарастыру талап етіледі.

Мектеп қабырғасында оқушы қыздарды футбол үйірмесіне тарту мұғалімнен көп қайрат-жігерді талап етеді. Оның себебі, қыздардың футбол үйірмесіне аз келуі және футбол ойнау техникасын білмеуінен деп ойламыз. Дегенмен де, соңғы жылдары қыздар арасында футболға деген қызығушылық артып келеді. Бастапқы жылдары үйірмеге санаулы ғана қыздар келіп жүрсе, қазіргі таңда оның саны екі, үш есеге артуда. Іріктеу қалай жүреді? Қазіргі таңда қолданыста жүрген іріктеудің түрлерін қолданамыз. Біріншіден, үйірмеге жазылған ойыншыларды командаларға бөліп, бір-бірімен кездестіру. Ойын барысында, оқушылардың ойнау тәсілін бақылау арқылы епті, белсенділерін таңдау. Екіншіден, ойын барысын бақылаумен қатар олардан қосымша тест көрсеткіштерін алу мысалы, доппен жүру, алыс-жақын арақашықтыққа допты дәлдікпен беру-тоқтату, қысқа қашықтыққа допсыз жылдам жүгіру сияқты. Өткізілген іріктеу нәтижесі бойынша топ құрылып дайындықтың бастапқы кезеңі басталады.

Жасөспірім ойыншылардың дайындық кезеңдерінің сипаты.

Футбол ойынын жақсы ойнау үшін, машықтануды дұрыс ұйымдастыру қажет деп ойлаймыз, әсіресе қыз балалармен. Қыз балалардың ептілігі, үйлесімділігі (координация) ұл балаларға қарағанда төмендеу деңгейде деуге болады сондықтан та, икемділік қасиеттерін үнемі дамытуымыз қажет. Оқу-жаттығу жұмысын жаңадан бастап отырған жаттығушыларда футбол ойынының икемділігі болмағандықтан кейбір үйренетін тәсәлдік әдістерді меңгеру аса ауыр тиеді. Осының нәтижесінде ынта төмендеп жаттығу сабағына деген қызығушылық азаяды. Икемділікті үнемі қалыптастырып дамыту үшін, икемділік қасиеттердің дамуына бағытталған қозғалмалы ойындарды ойнатқан дұрыс. Ол ойындардың бағыты әр түрлі болуы мүмкін мысалы, командалық эстафеталық ойындар, қарапайым жүгіру эстафеталары, доппен қозғалыс ойындары, бастауыш сыныптарға арналған ойындар болады. Қазіргі кезде қимыл-қозғалысты ойындар жас футболшыларды дайындау кезінде көптен қолданылады. Қандай да болмасын қозғалмалы ойындар икемділікке, шапшандыққа баулыды, дамытады, сонымен бірге, ойын кезінде әр түрлі дене қимылдары да қалыптасады.

Икемділікті тәрбиелеу әдістерін шартты түрде төрт топқа біріктіруге болады. Бірінші топ – шекті емес күш салуларды қолдана отырып жасалатын қайталама жаттығулар әдістері. Екінші топ – шекті және шектіге жуық күш салуларды қолдана отырып жасалатын қайталама жаттығулар әдістері. Үшінші топ – дененің статикалық қалпын пайдалана отырып жасалатын қайталама жаттығулар әдістері және төртінші топ – икемділік қабілеттерін тәрбиелеудің арнайы емес әдістері.

Қыз балалар бойында футбол ойынына бастапқы икемділікті қалыптастыру жоғарыда аталған бірінші топ-шектеу емес күш салулар арқылы қайталама жаттығулар әдісін қолдану болып табылады. Яғни, қарапайым жаттығу түрі: допты аяқтың табанымен тоқтатып екінші беріліспен допты әріптесіне беру жаттығуын қайталаумен бастапқы ойыншының тұрысы мен допты игеру икемділігін қалыптастырамыз. Осылай берілетін тапсырмалардың әр бөліктерін жиі-жиі, қайталата орындату арқылы олардың икемділік дағдылары қалыптасады. Мұндай жаттығуларға футболдағы допты беру-тоқтату, допты тура, әр бағытта алып жүру, кілт тоқтау, кері бұрылулар, допты әр түрлі қашықтықтан ұру, алдаулар т.т жатады. Аталған жаттығулар түрі мен басқа да түрлерін біртіндеп үйрете отырып, осы жаттығуларды икемділікпен орындаудың дағдысын қалыптастырамыз.

Допты игеру икемділігі біршама қалыптасқаннан соң барып олардың жылдамдық-күштік, шапшандық қасиеттерін дамытамыз. Әр дайындық сабағында икемділікке, шапшандыққа, күшке арналған жаттығуларды саралап берген дұрыс. Жылдамдық қасиетін дамыту үшін қарапайым жаттығулардан бастаған дұрыс. Ол қандай тапсырмалар? Мысалы,

10-15 метр арақашықтыққа допсыз жылдам жүгіру; 10-15 метр арақашықтыққа доппен жүгірулер; 25-30 метр арақашықтықты кедергілер (фишкалар, кегльдер) арасымен допты жәйләп/жылдам алып жүрулер; қысқа қашықтыққа спринттік жүгірулер; 3*10 метрге қайталама жүгірулер т.т. Осындай жаттығуларды үнемі орындату арқылы футболшылардың шапшандығын арттыруға болады және ол өз нәтижесін береді. Әрине, ойыншылардың жылдамдық қасиеттерін тиімді дамыту үшін олардың анатомиялық, физиологиялық және психологиялық ерекшеліктері мен дене мүмкіндіктерін білуіміз қажет.

Оқу-жаттығу сабағында берілетін тапсырмалар жүктемесінің деңгейі, шұғылданушы қыздардың жүктемені көтеру қабілеттілігіне қарай беріледі. Дағдыларды қалыптастыру, оны жетілдіру берілетін жаттығуларды жүйелі түрде орындауда ғана жүзеге асады. Сонымен бірге, әр үйрету сабақ барысында ойыншының аландағы тұрысына, қозғалысына, жеке ойыншының міндетіне, ойын ережесіне, ойынның тактикасына т.б түсіндіріп отыру шарт. Жасөспірім футболшылар ойынның бастапқы базасын білулері керек және ойын тәсілдерін меңгерту, үйрету оны жақсы деңгейге жеткізу ол маманның міндеті.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. В.Д.Ковалев Спортивные игры: Учебник для студентов пед. ин-тов М.: Просвещение, 1988.-304с
2. Теория и методика футбола. Учебник для слушателей программы JIRA. Под ред К.И.Адамбекова Алматы: Елнур, 2007.-288с
3. Акпаев Т.А. Оптимальные соотношение тренировочных и соревновательных нагрузок в процессе футболистов высокой квалификации: методические рекомендации. – Алматы: АГУ им. Абая, 2003. – 48 с.
4. Новокшенов И.О. Основы специальной физической подготовки футболистов различной игровой специализации. – Волгоград: ВГАФК, 2003. – 240 с.
5. Адамбеков К.И. Теория футбола: учебник. – Алматы: Изд-во «Өнер», 2007

ӘОЖ 150.113

<https://doi.org/10.53355/z1205-3809-2404-f>

ЖАСӨСПІРІМ ФУТБОЛШЫЛАРДЫ ТЕХНИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ТАКТИКАЛЫҚ ДАЯРЛАУ

Оразалинов А.С., «Дене шынықтыру және спорт» мамандығының 2 курс магистранты

Ғылыми жетекшісі: Абишев Н.А., п.ғ.д., профессор

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

E-mail: Abishev.47@mail.ru

Мақалада футболшылардың техникалық және тактикалық дайындығының жоғары тиімділігінің себептері қарастырылған.. Футболшылардың техникалық-тактикалық дайындығының негізгі кезеңдері келтірілген.

Тірек сөздер: техникалық-тактикалық дайындық, футболшылар, жаттығу процесі.

В статье рассмотрены причины высокой эффективности направленной технико-тактической подготовки футболистов. Приведены основные этапы технико-тактической подготовки футболистов.

Ключевые слова: технико-тактическая подготовка, футболисты, тренировочный процесс.

The article discusses the reasons for the high efficiency of directed technical and tactical training of football players. The main stages of technical and tactical training of football players are given.

Keywords: technical and tactical training, football players 14 - 16 years old, training process.

Жоғарғы жетістіктер спортының жедел дамуы спорт мектептеріндегі және футбол клубтарындағы жаттықтырушылар жұмысының тиімділігімен тікелей байланысты болып отырған, спорт резервін даярлау жүйесінің адекватты даму қажет техникалық-тактикалық іс-әрекетілігін анықтап отыр.

Қазақстан Республикасында тәрбие жүйесінің бір саласы дене шынықтыру. Дене мәдениеті әрбір адамның жұмыс істеу қабілетін тиімді және ұтымдытүрде жоғарылатуға бағытталған. Осыған байланыстыоның дамуы бүкіл халықтың әлеуметтік жағдайының жақсаруымен еңбек ету мен тәрбие жұмысына ерекше көңіл бөлуді талап етеді. [1].

Қоғамда білім беру адам қызметінің ең ауқымды салаларының бірі болып отыр. Білім берудің әлеуметтік рөлі айтарлықтай өсті: оның бағыттылығы және тиімділігіне адамзат дамуының болашағы көп жағдайда байланысты. Қазақстанның Мәдениет және спорт министрлігінің бұйрықтарына сәйкес тәрбие жұмысы оқу-жаттығу сабақтары, жарыстар үдерісінде және күнделікті өткізіліп, және оқушының спортпен айналысуға, өзінің спорттықшеберлігін үнемі арттыруға, патриотизмды, тәжірибені тәрбиелеуге және оларды практикалық қызметінде шығармашылыққолдауға, спорттық этиканы сақтауға қажеттілігін қалыптастыру тиіс [2].

Жалпы салауаттанудың негізгі мақсаты — әрбір жеке адамның және тұтастай қоғамның денсаулығын қамтамасыз ету. [3].Салауатты өмір салтын қалыптастырудың негізгі мақсаты -балалар және жастарда жас ерекшеліктеріне, құндылық бағдарларына және имандылық-еріктілігіне сәйкес салауатты өмір салтының ұғымдарын, дағдыларын және уәждерін қалыптастыру.

Футбол біздің еліміздегі ең бұқаралық спорт түрі болды және осындай болып қалуда да, бірақ осы ретте, бірқатар мамандардың зерттеу мәліметтері бойынша, балғын футболшыларды даярлаумен айналысатын балалар спорт мекемелерінің жұмыс өнімділігі өте төмен болып қалуда.

Аталған фактінің растауы болып соңғы жылдары байқалып отырған, елдің ұлттық және жасөспірімдер командаларының футбол бойынша ең ірі халықаралық жарыстарда үнемі табыссыз өнер көрсетуі қызмет ете алады.

Қалыптасқан жағдайдың себептерінің бірі спорттық ғылымның қазіргі уақыттағы жетістіктерінің жаттықтырушылардың практикалық жұмысында тиісті көрініс таба бермеуінен деп білеміз.Екінші бір себебі жүйенің өзін сапалық өзгерту есебіне қарағанда, оның ішкі резервтерін іздестіру есебінен қамтамасыз етілетін, даярлықты ұтымды етуден көрініс табуда.

Жасөспірім футболшыларды даярлау жүйесіндегі осындай резервтердің бірі болып оқу-жаттықтыру процесін ұйымдастыруды спортшылардың қимыл-қозғалыс қабілеттерінің құрылымының ерекшеліктерін, психикалық және морфофункционалдық хал-күйін, индивидтің техникалық-тактикалық шеберлігінің деңгейін ескеру негізінде жетілдіру болып табылады.[4].

Футболды қоса отырып, командалық спорт ойындары, жаттығу процесінде орындалатын күш салулардың негізгі көлемі арнайы бағытталған сипатта болатындығымен, ал даярлаудың басым тәсілдері ретінде техникалық-тактикалық сипаттағы немесе ойын сипатындағы топтық және командалық жаттығулар қолданылатындығымен ерекшеленеді, ал бұлар, өз кезегінде, бірнеше мүмкін болатын варианттардан оптималды шешімді таңдап алуды қарастырады Т.Т.Иманалиев, М.А.Годик. Осылайша, ойындағы қызмет, әрекетінде футболшының алдында әрқашан да кез келген қалыптасқан ойын жағдайында ең дұрыс іс-әрекетті таңдап алу проблемасы тұрады.

Футбол практикасы және спорт психологиясы ойда шешім қабылдай білуге үйретудің ерекше маңызды мәнін танып отыр. А.Вайтерс бойынша, дәл осы футболшының шеберлігі болып табылады, бұл ретте оны өндеуге, жасап үйренуге, мысалы, ағылшын футболшыларын даярлауда жаттығу уақытының 80%-ы бөлінеді.

Техника мен тактика, футбол ойнау осылардан құралатын құрамдас элементтер болып табылады. Техниканы футболдың «қолөнерлік», ал тактиканы «рухани» қыры деп атауымызға да болады.

Жоғары техникалық даярлығының арқасында команда ойын барысында допты көбірек иемденетін болады, демек, қақпаға доп соғу үшін көбірек мүмкіндікке ие болады.

Техникалық шеберлікті қалыптастыру – футболшыларды жан-жақты даярлау міндеттерінің бірі. Көпжылдық жаттығудың барлық кезеңдерінде футбол техникасына үйретудің және оны жетілдірудің үздіксіз процесі өрбіп отырады.[5].

Футбол техникасы мақсатқа қол жеткізу үшін ойында алуан түрлі үйлесімде қолданылатын арнайы тәсіл, амалдардың жиынтығы болып табылады.

Жаттықтыру процесінің тиімділігін арттыру үшін және шеберлікті үздіксіз, үнемі арттыру мақсатында футболшылардың техникалық даярлығының және дене қасиеттерінің даярлығының өзара байланыстылығын ескерген өте маңызды.

Жаттығу процесінің дұрыс ұйымдастырылуы жаттығу және жарысу жағдайларында техникалық тәсілдерді көп мәрте орындаған кезде негізгі күш түсетін организмнің функциялық жүйелерінің жоғары даму деңгейіне және сенімділігіне ықпал етуге тиіс.

Сонымен қатар көптеген авторлар Л.П.Матвеев, Р.Хюссо, Г.С.Лалаков, техникалық және тактикалық даярлықтың өзара байланысы туралы айтады. Команданың тактикалық міндеттері ойыншылар қажетті техникалық тәсілдердің арсеналын меңгерген кезде ғана табысты шешілуі мүмкін. Допты сенімді түрде меңгерген ойыншы ұжымдық ойынның тактикалық талаптарына толық көлемде сәйкес келе алады, өйткені оны ешқандай да техникалық қиындықтар шектемейді.

Балғын футболшыларды даярлау барысында ерекше орын тактикалық білімділікке тәрбиелеуге де бөлінуі керек.

Футболдың тактикасы – бұл қарсыласпен күрестің әдістерінің жиынтығы және қарсыласты жеңуге бағытталған дербес және ұжымдық іс-әрекеттерді, яғни футболшылардың өзара әрекеттесуін ұйымдастыру.

Тактикадағы ең бастысы – мақсатқа қол жеткізілуін қамтамасыз ете алатын, шабуылдаушы және қорғанушы іс-әрекеттердің оптималды амалдарын, тәсілдерін анықтау. Футбол мұндағы табысты ойыншылардың үлкен тобының келісілген іс-әрекеттерімен қамтамасыз етілетін спорттық ойындарға жатады. Осыған байланысты футболдың қазіргі теориясында командалық, топтық және дербес техникалық-тактикалық іс-әрекеттерді бөліп көрсетеді.[6].

Тактикалық ойлау – бұл спорттық қызмет, іс-әрекет барысында, уақыт тапшылығы және психикалық күш түсу жағдайларында жасалатын, тікелей нақтылы міндеттерді шешуге бағытталған спортшының ойлауы.

Ойындағы іс-әрекетте жүзеге асырылатын техникалық ойлаудың өз ерекшеліктері бар.

2. Ойлаудың көрнекі-бейнелік сипаты. Спортшының тактикалық міндеттерді шешу кезіндегі спорттық іс-әрекеттегі ойлауы көрнекі-сезімдік бейнелер мен құбылыстар негізінде жүзеге асырылады, ол нақтылы сипатқа ие және қарсыластар мен серіктерінің іс-әрекеттерін және жалпы алғанда спорттық тартыстың бүкіл жағдайын қабылдаумен тікелей байланысты.

3. Ойлаудың пәрменді сипаты. Спортшының ойлауы оның іс-әрекетіне енгізілген, ол оның моторлық іс-әрекеттерінен ажырамастай өрбиді.

4. Ойлаудың ситуативтік сипаты. Спортшының ойлауы жарыстағы талас-тартыстың аяғы жоқ өзгергіштігі аясында өрбиді және әрқашан да тек қана адекватты шешімдер қабылдауды талап етеді, өйткені қате қабылданған шешімді жағдайдың кері қайтпайтындығына және жылдам өтетіндігіне орай өзгерту мүмкін болмай қалады.[7].

Футболшының ойындағы тактикалық іс-әрекеттерінің табыстылығын анықтайтын бірқатар факторларды бөліп көрсетуге болады, атап айтар болсақ:

➤ біріншіден, футболшылардың ойынның күрделі жағдайларындағы іс-әрекеттерін және аталған жағдайдағы шешімнің дұрыс таңдалуын қамтамасыз ететін арнайы

қасиеттердің (зейіннің көлемі және ауыстырылуы, көзбен көру алаңының көлемі, күрделі реакциялар мен жауап әрекеттердің жылдамдығы, бағдар алу, шешім қабылдаудың жылдамдығы, тактикалық ойлаудың, орын ауыстырудың жылдамдығы және т.с.);

➤ екіншіден, ойынның күрделі жағдайларындағы техникалық тәсілдер сенімділігінің жоғары дәрежесі, техниканың негізгі тәсілдерін жетік меңгеру;

➤ үшіншіден, шабуылдағы және қораныстағы дербес техникалық әрекеттердің дағдыларын меңгерудің жоғары деңгейінен көрініс табатын, алдыңғы екі фактордың бірлігі.

Футболшының ойындағы табысты әрекеттерінің негізін арнайы қасиеттер мен қабілеттер (бақылағыштық, реакция жылдамдығы, ойлау және т.б.), сонымен қатар техникалық тәсілдерді икемділікпен пайдалана білу құрайды.

Біз техникалық-тактикалық даярлықтың көрсетілген тәсілдері футболшының ойлауының дамуына әсерін тигізбейді деп отырған жоқпыз – макеттегі сабақтар, футбол матчтарын бейнетаспадан көру, топтық жаттығулар, квадраттардың әр алуан түрлері, екі жақты ойындар мен т.б., осылардың бәрі, сөз жоқ, өз үлесін қосады, бірақ осы бір барлық жаттығулар мен сабақтарда ойын жағдайларын талдауға деген мақсатты бағытталған әсер ету жоқ. Футбол спорттың оқиғалық, жағдайлық түрі болып, бүкіл ойын әр түрлі ойын жағдайларының дәйекті түрде кезектесуінен тұратындықтан, техникалық-тактикалық даярлық барысында әр түрлі ойын эпизодтарында әрекет жасай білуді қалыптастыруға басты назар аудару қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Дене шынықтыру және спорт туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. 2014 жылғы 3 шілдедегі № 228-V ҚРЗ (2018.24.05. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). - <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000228>

2. «Қазақстан Республикасының дене шынықтыру мен спортты дамытудың 2025 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2016 жылғы 11 қаңтардағы № 168 Жарлығы. -<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000168>

3. https://primeminister.kz/kz/news/kultura_i_sport/prezident-zholdauin-iske-asiru-dene-shiniktiru-sauiktiru-keshenderinin-90-auildik-eldi-mekenderde-salinadi

4. Абельская Р.С. О роли слова и образа восприятия ситуации спортивной игры // Вопросы психологии, - 1957. - № 4. - С. 15 - 17,

3. Алабин, В.Г. Многолетняя тренировка юных спортсменов / В.Г. Алабин, А.В. Алабин, В. Л. Бизин. - М.: [б. и.], 1994. - 244 с.

4. В.А. Алаторцев // Пути достижения трудной цели в спорте: материал по теории и методике психолог. подготовки для тренеров и спортсменов / ЦНИИФК.-М., 1964.-С. 69-96, 102-146.

5. Андреев, С.Н. Организационные проблемы подготовки спортивного резерва по футболу: дис,...канд. пед. наук / С.Н. Андреев, - Омск, 1987.-227 с.

Апухтин, Б.Т. Тактическая подготовка футболистов / Б.Т. Апухтин. - М.: Физкультура и спорт, 1961 — 88 с..

6. Бабушкин, Г.Д. Психология — спорту: науч. - попул. изд. для учащихся спортив. пед. кл. и студентов физкультурных. учеб.заведений/ Г.Д.Бабушкин, В.Н. Смоленцева; СибГАФК, САФКО. -Омск: [б. и.], 1998. - 83с.

7. Баляев, Б.А. Ифовые задачи как содержание деятельности футболистов. // Омский ин-т физ. культуры. Материалы XVII научно-методической конференции института по итогам работы за 1996 год / Омск, ин-т физ. культуры. Омск,- 1968.-С. 122 - 123

ФИЗИКА ПӘНІН ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ КӨРСЕТКІШТЕРІ

Орманова Г.К., п.ғ.к., доцент м.а.

Турманова Б.Б., магистрант

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ.

Мақалада ақпараттық технологияларды қолдану сонымен қатар физиканы оқытуда цифрлық технологиялармен оқыту қарастырылады. Оқушыны осы пән шеңберіндегі білім мен дағды негізінде өмірлік мәселелерді шешу тәжірибесін алуға бағыттайтын оқу іс-әрекетінің түрлерін ұсынылады. Цифрлық оқытудың қазіргі заманғы нысандарына бағдарлануы, оқытудың жоғары интерактивтілігі мен мультимедиялығы қамтамасыз етіледі. Физика пәнін оқыту үдерісінде оқушылардың цифрлық технологиялардың деңгейлік саралау және оқытуды дараландыру мүмкіндігі қарастырылған.

Тірек сөздер: сандық технология, автоматизм, фронтальды сипат, тірі физика, визуализациялау, математикалық модельдер.

В статье рассматривается использование информационных технологий, а также обучение цифровым технологиям в обучении физике. Предлагаются виды учебной деятельности, направляющие ученика на приобретение опыта решения жизненных проблем на основе знаний и умений в рамках данной дисциплины. Будет обеспечена ориентация на современные формы цифрового обучения, высокая интерактивность и мультимедийность обучения. В процессе изучения физики предусмотрена возможность уровневой дифференциации цифровых технологий и индивидуализации обучения учащихся.

Ключевые слова: цифровые технологии, автоматизм, фронтальный характер, живая физика, визуализация, математические модели.

The article discusses the use of information technology, as well as digital technology training in physics education. The types of educational activities that guide the student to gain experience in solving life problems based on knowledge and skills within this discipline are offered. Orientation to modern forms of digital learning, high interactivity and multimedia learning will be provided. In the process of studying physics, the possibility of level differentiation of digital technologies and individualization of student learning is provided.

Key words: digital technologies, automatism, frontal character, live physics, visualization, mathematical models.

Кіріспе. Жыл сайын цифрлық технологиялар адам өмірінің барлық салаларына, соның ішінде оның барлық деңгейлеріндегі оқыту жүйесіне кеңінен еніп келеді. Техникалық тұрғыдан алғанда, сандық технологиялар-бұл қысқа уақыт аралығында көптеген дискретті есептеу әрекеттерін жасауға мүмкіндік беретін ақпаратты кодтау, беру және өңдеу жүйесі. Аппараттық тұрғыдан алғанда, мұндай жүйелер тиісті бағдарламалық жасақтаманы қолдана отырып, микропроцессорлық технология негізінде жасалады. Оқытудағы цифрлық технологиялар қазіргі уақытта әртүрлі құралдармен жүзеге асырылуда. Көбінесе бұл тиісті аудио сүйемелдеуімен оқу ақпараттық мазмұнын іздеу, құру және визуализациялау құралдары [1].

Сандық оқыту жүйесі оқу жүйесінде өте маңызды, өйткені олар қазіргі ақпараттық кеңістікпен өзара әрекеттесуге мүмкіндік беретін әртүрлі техникалық құрылғыларды қолданумен байланысты студенттердің жасырын зияткерлік мүмкіндіктерін пайдалануға алғышарттар жасайды. Бұл мәселе терең түсінуді, соның ішінде оқыту теориясы тұрғысынан да қажет етеді.

Оқушылардың зерттеу дағдыларын дамыту қазіргі оқыту теориясы мен практикасының маңызды міндеттерінің бірі болып табылады, ол орта жалпы білім беру деңгейінде оқытуды ұйымдастыруды, әдістемелік қолдауды және мазмұнын реттейтін нормативтік құжаттарда көрініс табады. Көптеген ғылыми жұмыстар осы мәселені шешудің әртүрлі педагогикалық тәсілдеріне арналған.

Негізгі бөлім. Физика орта мектептің оқу пәні ретінде осы мәселені шешудің заманауи тәсілдерін табуға үлкен мүмкіндіктерге ие. Ең алдымен, оның мазмұнына байланысты, оған оқушының күнделікті өмірде кездесетін кейбір физикалық құбылыстар мен процестер кіреді.

Қоғам дамуының қазіргі кезеңінің бір және мүмкін басты ерекшелігі-адам өмірінің барлық аспектілерін ақпараттандыру процестері. Білім беруді ақпараттандыру-бұл процестің сөзсіз элементі. Алайда, бұл жағдай мектепте оқу процесіне заманауи цифрлық технологияларды енгізуді біржақты қарау керек дегенді білдірмейді. Оқушылардың зерттеу дағдыларын дамыту мақсатында физикадан зертханалық сабақтарда заманауи сандық жүйелер мен технологияларды қолдану мысалында осы процестерді талдаймыз.

Ең алдымен, "оқушылардың зерттеу дағдылары" ұғымын олардың ішкі құрылымына сүйене отырып, әртүрлі тәсілдермен тұжырымдауға болатындығын атап өткен жөн. Бұл біршама залал ортақтығы көптеген анықтамаларды ұғымдар "білу", деп айтуға болады бұл ұғым әзірлігін айқындайды адам орындауға қандай да бір әрекет. Оқушылар үшін бұл әрекет оқу сабақтарының тапсырмаларын орындау қабілетіне дейін азайтылатын оқу әрекеттерін орындауға дайын болуды білдіреді. Автоматизмге кейбір әрекеттерді орындау қабілеті шеберлік деп аталатын нәрсеге айналады.

Алайда, оқу әрекеттері көп компонентті болуы мүмкін екенін есте ұстаған жөн. Бұл жағдайда мұндай әрекеттің тиісті дағдыға айналуы болмайды. Сонымен қатар, көп компонентті оқу әрекетін қарапайым әдістердің жиынтығы түрінде ұсынуға болады, оны орындау үшін кеңес беру дағдысын қалыптастыруға болады. Өз табиғаты бойынша оқушылардың зерттеу дағдылары күрделі оқу әрекеттерін орындауға дайын. Сондықтан оқушылардың зерттеу дағдыларын оның жеке элементтерін орындау үшін қалыптасқан дағдылар негізінде күрделі әрекеттерді орындауға дайын болу деп түсінуге болады.

Бұл жағдайда оқушылардың жеткілікті күрделі оқу әрекеттерін орындау қабілетін дамыту үшін қандай дағдыларды қалыптастыру керек деген табиғи сұрақ туындайды. Бұл сұрақтың жауабын алу өте қиын, бірақ бірінші кезекте қазіргі педагогикалық әдебиетте кеңінен талқыланатын әмбебап оқу іс-әрекеттерімен тікелей байланысты әдіснамалық сипаттағы дағдыларды дамыту керек деп болжауға болады. "Физика" пәнінің пәндік мазмұны оқушының күнделікті өмірде кездесетін құбылыстардағы ғылыми зерттеу әдісінің әмбебаптығын нақты суреттеуге және оларды күнделікті өмірде байқалмайтын физикалық құбылыстар саласына да, пәндік білімнің басқа салаларына да беруге мүмкіндік береді [2].

Физика бойынша зертханалық жұмыстар дәстүрлі түрде оқушылардың практикалық дағдылары мен дағдыларын қалыптастыру үшін қолданылады және барлық студенттер бір тапсырманы орындаған кезде фронтальды сипатта болуы мүмкін немесе 2-3 адамнан тұратын студенттер тобы әр түрлі тапсырмаларды орындайтын физикалық шеберхананың зертханалық жұмыстары болуы мүмкін.

Көбінесе жеке оқу орны жағдайында физика бойынша зертханалық жұмыстарды орындау кезінде сандық құралдарды қолдану қол жетімді бағдарламалық жасақтама негізінде жүргізілетін виртуалды зертханалық жұмыстарды орындауға азаяды, мысалы, "тірі физика" виртуалды физикалық зертханасы және т.б. кейбір жағдайларда бұл толығымен негізделген және оң дидактикалық әсерге ие, өйткені кейбір жағдайларда мектеп жағдайында ұқсас нақты физикалық оқу экспериментін жүргізу мүмкін емес. бірқатар себептер бойынша. Алайда, жалпы физиканы оқытуда және зертханалық жұмыстарды жүргізуде қазіргі заманғы ақпараттық технологиялар құралдарын қолдану туралы мәселені талқылау кезінде, атап айтқанда, бұл жағдайда оқушылардың санасында

нақты физикалық құбылыстар мен процестерді виртуалды суреттермен, осы құбылыстардың математикалық модельдерімен ауыстырудың ықтимал мүмкіндігін жеңу қажет екенін ескеру қажет. Ойымша, бұл мүлдем болмайды. Мәселені теориялық талдаудан негізгі қорытынды-оқу процесінде нақты және виртуалды физикалық эксперименттің үйлесімі қажет.

Оныншы және он бірінші сынып оқушыларының сауалнамасы физика бойынша зертханалық жұмыстарды орындау кезінде цифрлық технологиялар көбінесе белгілі бір физикалық құбылыстар мен процестерді оқу мақсатында модельдеу және визуализациялау үшін қолданылатынын көрсетті. Бұл жағдайда зерттеу мәселелерінің шешімін табу қабілетінің жеке компоненттері ғана дамиды [3].

Сауалнама көрсеткендей, виртуалды және нақты оқу физикалық экспериментінің үйлесімі өте сирек кездеседі. Нақты физикалық қондырғылардан ақпаратты сандық басқару, жинау, сақтау және өңдеу іс жүзінде жүзеге асырылмайды. Компьютерді электр сигналдарының генераторы немесе осциллографы ретінде пайдалануға тек бір ғана әрекет бар.

Егер компьютерлік технологиялар мен нақты физикалық эксперименттің үйлесімі жүзеге асырылса, физика бойынша зертханалық жұмыстарды жүргізу кезінде сандық құралдар дидактикалық тұрғыдан тиімді болады. Бұл қарапайым идеяны іс жүзінде жүзеге асыру нақты физикалық құрылғылар мен компьютерді жұптастыру құрылғыларының қымбаттығымен, сондай-ақ тиісті бағдарламалық жасақтаманың құнымен қиындайды.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, қазіргі уақытта зертханалық сабақтарда физиканы оқыту кезінде сандық технологияларды енгізу зертханалық жұмыстарды жүргізу үшін қашықтықтан қол жеткізу мүмкіндігі бар аймақтық ресурстық орталықтарды ұйымдастырған кезде ғана жүзеге асырылуы мүмкін. Қазіргі қоғамда адам қызметінің кез-келген саласында қажет болады. Бұл технологиялардың дағдыларын мектеп үстелінде игеру қазіргі студенттердің болашақ кәсіби дайындығының сәттілігін анықтайды.

Физиканы оқыту, пәннің ерекшеліктеріне байланысты, қазіргі заманғы ақпараттық технологияларды қолдану үшін ең қолайлы сала болып табылады. Осы бағытта жүргізіліп жатқан жұмыс студенттерге ақпараттық технологияларды қолдану мүмкіндіктері туралы кеңейтілген түсінік беретін таза демонстрациялық компонентті де, студенттердің информатика сабақтарында алған білімдерін белсенді қолдануды қажет ететін компонентті де қамтиды. Физиканы оқыту процесінде ақпараттық технологияларды әртүрлі нысандарда қолдануға болады.

Физика пәндер рейтингінде бірінші орын алмайтыны жасырын емес. Соңғы жылдары мектеп бағдарламасы оқушылардың шығармашылық және ақыл-ой қызметін дамытуға емес, ақпарат беруге және алуға, репродуктивті дағдыларды дамытуға көбірек көңіл бөлуде.

Сыныптан тыс жұмыстар арқылы бастауыш сынып оқушыларының физикаға деген танымдық қызығушылығын қалыптастыруға тырысу – мектептегі міндеттердің бірі. Интернет-ресурстарды, дискілерді, білім беру порталдарын пайдалану-балаларды жұмысқа тарту үшін қажет. Физикалық жабдықтар мен түрлі датчиктер-бұл ажырамас аспаптар біздің сабақтарда.

Оқытудың әртүрлі формалары, құралдары мен әдістері бар, бірақ ең тиімдісі-жобалық қызмет және танымның зерттеу әдісі, өйткені зерттеу барысында студенттер себеп-салдарлық байланыстарды табуға және өздерінің кішкентай ашылуларын жасауға үйренеді. Ашылғаннан кейін оқушы өзін бақытты сезінеді және сәттілікті қайталағысы келеді.

Интерактивті модельдерді қолдану студенттердің көптеген айқын емес құбылыстар мен физика заңдарын түсінуін айтарлықтай жеңілдетеді, ал мұғалім осы ғылыми фактілерді түсіндіру мүмкіндігін жеңілдетеді.

Мұғалімнің қолында пайда болған мультимедиялық жабдықтар физика сабақтарын, қашықтықтан оқытуды, сабақтан тыс сабақтарды қызықты әрі түсінікті етеді, сондықтан студенттер үшін тартымды болады [4].

Ақпараттық компьютерлік технологияларды қолдану оқушыға не береді? Ең бастысы-оқу мотивациясының деңгейін жоғарылату, мектептегі оқу мазмұны мен оқу уақытын механикалық қысқарту есебінен емес, жеке өзін-өзі тәрбиелеу үлесін арттыру арқылы жеңілдету. Нәтижесінде – физика-оқытылатын білім беру саласы үшін зияткерлік және практикалық қызметтің (құзыреттіліктің) жалпы біліктері мен тәсілдерін меңгеру.

Сабақта компьютерді қолдану тәжірибесі физика сабақтарына компьютерлік қолдаудың келесі принциптерін ұсынуға мүмкіндік береді:

- компьютер мұғалімді толығымен алмастыра алмайды. Тек мұғалімнің оқушыларды қызықтыруға, олардың қызығушылығын оятуға мүмкіндігі бар;

- нақты эксперимент әрдайым мүмкін болған кезде жүргізілуі керек, ал егер бұл құбылысты көрсету мүмкін болмаса, компьютерлік модельді қолдану керек;

- әр сабақта компьютерді пайдалану мүмкін емес, өйткені бұл санитарлық нормалардың бұзылуына әкеліп соғады және оқушылардың денсаулығының нашарлауына әкеледі.

Осы жұмыста ішінара көрініс тапқан тәжірибе физика сабақтарында және сабақтан тыс іс-әрекетте ақпараттық технологияларды қолдану мұғалімнің де, оқушылардың да шығармашылық мүмкіндіктерін кеңейтетінін, пәнге деген қызығушылықты арттыратынын, оқушылардың пән бойынша өте маңызды тақырыптарды игеруін ынталандыратынын көрсетеді, нәтижесінде бұл оқу процесінің қарқындылығына әкеледі.

Физикалық тәжірибелер Оқушыларды физика заңдарының әртүрлі қосымшаларымен қызықты түрде таныстырады. Эксперименттерді сабақта оқушылардың назарын зерттелетін құбылысқа аудару үшін, оқу материалын қайталау және шоғырландыру кезінде, физикалық кештерде. Ойын-сауық тәжірибелері оқушылардың білімін тереңдетеді және кеңейтеді, логикалық ойлауды дамытуға ықпал етеді, пәнге қызығушылық тудырады [5].

Қорытынды. Оқушылардың сабақтан тыс іс-әрекетін ұйымдастыру компьютерлік цифрлық технологияларды қолдану бірнеше бағытта жүзеге асырылды. Біріншіден, Бұл физика сабағында сыныпта өткізілетін тақырыптық конференцияға хабарлама дайындауға байланысты тапсырмалар. Сондай-ақ, сабаққа презентацияларды дайындау, ол үшін олар Интернетте өз бетінше іздейді, қажетті суреттер мен сызбаларды сканерлейді, дискілерді пайдаланады. Microsoft Office Power Point бағдарламасы дәстүрлі түрде презентацияларды дайындауға арналған құрал ретінде қолданылады. Сабақтан тыс жұмыстарды ұйымдастырудың келесі бағыты-студенттердің жобалық қызметі, яғни студенттерден материалды өз бетінше және терең зерттеуді қажет ететін ұзақ уақытты қажет ететін шығармашылық тапсырмаларды орындалды. Ақпараттық цифрлық технологияларды пайдалану мұндай қызметті ұйымдастыруға қолайлы жағдай жасайды.

Бүгінгі таңда мектептегі дәстүрлі сабақтармен қатар, қашықтықтан білім беру цифрлық технологияларын қолдану арқылы сабақтар кеңінен таралуда, бұл студенттерге тұрғылықты жері бойынша негізгі немесе қосымша білім беру бағдарламаларын игеруге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Апатова Н.В. Информационные технологии в школьном образовании. – М., 2010.
2. Орманова Г.К., Беркімбаев К.М. Использование компьютерных моделей в процессе обучения студентов физике: Москва, 2012 «Вестник Российского университета дружбы народов» №3, Стр 88-92
3. Жалпы орта білім беру мекемелеріндегі электрондық оқыту жүйесі үшін цифрлық білімдік ресурстарды дайындау стандарты (www.nci.kz)
4. Қадірбаева Р.І. Жаңа ақпараттық-білім технологиясын пайдаланып оқытудың ерекшеліктері //Шығармашылық іс-әрекетті дамыту арқылы бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру мәселелері: Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары. -Шымкент-Москва, 2009. — Т. III. — Б. 174–178.

5. Жолдасбек, М. Ж. Оқытуда цифрлық білім беру ресурстарын қолдану / М. Ж. Жолдасбек, А. С. Боранбаев. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2021. — № 24 (366). — С. 433-435.

ӘОЖ 620.91

<https://doi.org/10.53355/p3503-1640-1540-a>

БАЛАМАЛЫ ЭНЕРГИЯ КӨЗДЕРІН ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Рахымбеков А.Ж., ф-м.ғ.к., доцент, Даукенова А.А., Чингисбаев Н.Н., Ахан Н.М.,
Әбен Д., Абдыканов У.Н., студенттер

I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

E-mail:rahim_tal@mail.ru

Бұл мақалада жаңартылған энергия көздерінің (ЖЭК) тартымдылығы осы ресурстардың сарқылмайтындығымен, энергия тасымалдаушылардың әлемдік нарықтарындағы баға конъюнктурасынан тәуелсіздікпен және экологиялық тазалықпен байланысты екені көрсетілген. Бұл дерек өзекті, өйткені дәстүрлі энергетика қоршаған ортаға жергілікті және жаһандық деңгейде теріс әсер етеді.

Тірек сөздер: энергия, альтернативті, отын, энергетика, ресурстар, дәстүрлі

В данной статье показано, что привлекательность возобновляемых источников энергии (ВИЭ) связана с неисчерпаемостью этих ресурсов, независимостью от ценовой конъюнктуры на мировых рынках энергоносителей и экологической чистотой. Этот факт актуален, так как традиционная энергетика оказывает негативное влияние на окружающую среду как на местном, так и на глобальном уровне.

Ключевые слова: энергия, альтернатива, топливо, энергетика, ресурсы, традиционные

This article shows that the attractiveness of renewable energy sources (RES) is associated with the inexhaustibility of these resources, regardless of the price situation on the world energy markets and environmental cleanliness. This fact is relevant, since traditional energy has a negative impact on the environment both locally and globally.

Keywords: energy, alternative, fuel, energy, resources, traditional

Қазіргі уақытта әлемде энергия тапшылығы байқалады. Көмір, мұнай, табиғи газ сияқты қолданыстағы энергия көздерінің сарқылуы немесе азаюы, қоршаған ортаға зиянды әсердің күнделікті өсуі адамдарды бей-жай қалдырмады. Бүкіл әлем энергия тапшылығынан құтылып, қоршаған ортаны ластамайтын балама энергия көздеріне қол жеткізе бастады. Электр энергетикасын қалпына келтіру мәселесі - бұл қауіпсіздік мәселесі және елдің болашағы. Ол электр энергетикасы мен инфрақұрылымның даму деңгейіне байланысты [1].

БҰҰ бағдарламасы сарапшыларының бірі Питер Диксонның пікірінше, әлемдік энергетикалық баланста дәстүрлі энергетикаға (мұнай, газ және көмір) арналған тасымалдаушылардың үлесі бүгінде шамамен 74% - ды құрайды [2].

Қазіргі тұтыну деңгейінде ашық мұнай қоры 40 жылға, газ - 56 жылға, көмір - 197 жылға жетеді. Энергияның басқа көздеріне келетін болсақ, жаңартылған энергия көздері (ЖЭК) - не (негізінен биомассаға және гидроэнергияға) 19,5%, ал ядролық энергияға - 6,3% келеді. Бүгінде ЖЭК - әлемдегі энергия өндірудің неғұрлым серпінді дамып келе жатқан түрі. Жыл сайын оның жаһандық өсу қарқыны 10% - дан асады және болжам бойынша болашақта да сақталатын болады.

Баламалы электр энергиясын өндіру бойынша көшбасшылар (қолданыстағы ЖЭК объектілерінің жиынтық қуаты бойынша) ЕО, АҚШ, Қытай және Үндістан болып табылады.

Сонымен қатар, ЖЭК-ке әлемдік сұраныс үнемі өсіп келеді. Осы ғасырдың ортасына қарай жаһандық энергетикалық баланста олардың үлесінің артуы 35% - ға дейін болжануда. ЖЭК тартымдылығы осы ресурстардың сарқылмайтындығымен, энергия тасымалдаушылардың әлемдік нарықтарындағы баға конъюнктурасынан тәуелсіздікпен және экологиялық тазалықпен байланысты. Соңғы дәлел әсіресе өзекті, өйткені дәстүрлі энергетика қоршаған ортаға жергілікті және жаһандық деңгейде теріс әсер етеді.

Бүгінде Қазақстанның энергетикалық сектор кәсіпорындары атмосфераны ластаудың ең ірі көзі болып табылады. Жыл сайын олар атмосфераға миллион тоннадан астам зиянды заттар мен 70 миллион тоннаға жуық көмірқышқыл газын шығарады. Халықаралық энергетикалық агенттіктің (ХЭА) деректері бойынша Қазақстан ЖІӨ-ге қатысты парниктік газдардың үлестік шығарындылары бойынша әлемде үшінші орынды иеленді (ЖІӨ \$1-ге 6,11 кг).

Қоршаған ортаны тек көмір энергетикасымен ластаудан болған экономикалық залалды шамамен бағалау Қазақстанда жылына шамамен \$3,4 млрд. құрайды. Осылайша, баламалы энергетиканы пайдалануды елемеу және энергиямен жабдықтауды орталықтандыру энергия ресурстарын ұтымсыз пайдалануға, энергиямен жабдықтаудың үнемділігі мен сенімділігінің төмендеуіне әкеледі, сондай - ақ экология мен адам денсаулығына елеулі зиян келтіреді [3].

ЖЭК пайдасына тағы бір дәлел орасан зор аумақ (2,7 млн.км²) және Қазақстан халқының тығыздығы төмен (5,5 адам/км²) жағдайларда электрмен жабдықтауды орталықтандырудың тиімсіздігі болып табылады, өйткені бұл оны қашықтағы тұтынушыларға тасымалдау кезінде энергияның едәуір жоғалуына әкеледі. Өз кезегінде, жаңартылатын энергетиканы пайдалану шалғай елді мекендерді энергиямен жабдықтауға және электр беру желілерін салуға жұмсалатын шығындарды азайтуы мүмкін.

Елдің энергетикасындағы генерациялайтын көздердің басым бөлігі минералдық отынмен жұмыс істейді. Қазақстан станцияларында өндірілген электр энергиясының шамамен 58 млрд. киловатт-сағатының 80 проценті бар. көмірмен жұмыс істейтін жылу электр станцияларына келеді.

Гидроэнергетиканың жалпы қазандыққа қосқан үлесі шамамен 15 пайызға бағаланады. Қалған шағын пайыздар газ электр станцияларына түседі (бұл мұнай кәсіпорындарындағы ілеспе газдың көлемін ескере отырып, алауларда пайдасыз жағылады). Жел және күн энергетикасы елдің энергетикалық теңгерімінде мүлде жоқ [4].

Қазақстандағы ЖЭК ресурстық базасы дегеніміз не? Бұл мәселе оларды пайдаланудағы белгілі бір технологиялық және техникалық бағытты дамыту үшін әрқашан шешуші болып табылады. Сарапшылардың бағалауы бойынша, қазіргі уақытта пайдалануға экономикалық негізделген жел энергиясының әлеуеті жылына шамамен 3 млрд.киловатт-сағатты құрауы мүмкін. Бұған себеп, үлкен мүмкіндіктер - Жердің солтүстік жарты шарының жел белдеуінде жатқан Қазақстанның географиялық орналасуымен байланысты.

Бұл тұрғыда Жоңғар қақпасының - Алматы облысында Қытаймен шекарада орналасқан ауданның және осы өңірде орналасқан Шелек дәлізінің әлеуетті мүмкіндіктері барынша белгілі. Олардың ауа ағындарының электр энергиясын өндіруде пайдалану мүмкіндіктері ерекше. Бірақ мұнымен қазақстандық ресурстар таусылмайды, оңтүстік пен оңтүстік - батыстағы бірқатар өңірлерді қоспағанда, Қазақстанда барлық жерде дерлік жақсы жел әлеуеті бар. Ірі жел электр станцияларын (ЖЭС) салу үшін кемінде он бес перспективалы алаң таңдалды. Ал республиканың бірқатар жерлеріндегі жел әлеуетінің тығыздығы шаршы километрге 10 мегаватты құрайды - бұл бірегей жел әлеуеті. Әлемде мұндай ел аз [5].

ЖІӨ үлесіне энергия ресурстарын үлестік тұтыну бойынша Қазақстан өз экономикасының энергия қарқындылығын көрсете отырып, дамыған елдерден айтарлықтай озады. Осылайша, ЖІӨ-нің меншікті энергия сыйымдылығы республикада \$1000-ға 2 тонна мұнай баламасын құрады, ал экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы елдерінде

бұл көрсеткіш 0,19 т., нә/\$1000-ға тең. Электр энергиясын өндірудің бірнеше электр станцияларында шоғырлануы да меншікті энергия көздері жоқ өңірлерді энергиямен жабдықтау сенімділігіне қатысты тәуекел факторы болып табылады.

Инвестициялар-саланы дамытудың негізгі шарты. Ірі энергетикалық жобаларды энергия кәсіпорындарының меншікті қаражаты және тарифтердің шекті мөлшерде өсуі есебінен ғана іске асыру мүмкін емес. Сондықтан мұндай проблемаларды шешу ғылыми - технологиялық революция кезінде өте өзекті. Әрине, дәстүрлі энергия көзін пайдалану біздің толық электр энергиясына деген қажеттілігімізді шеше алмайды, сондықтан басқа дамыған елдердегідей балама энергия көзін пайдалануды дамыту ұсынылады.

Мысалы, Жапония баламалы энергия қорын 833 МВт - қа, АҚШ –ы -153 МВт-қа және Германия -353 МВт-қа ұлғайтты [6]. Осы елдерде қалай қолданылатынын мысалға ала отырып, салаға жаңа мамандарды тарта отырып, елдің жетекші энергетикалық компанияларының баламалы энергияға деген қызығушылығын арттыра отырып және шетелдік және отандық инвестицияларды тарту үшін қолайлы жағдайлар жасай отырып, біз отандық баламалы энергия көзін жаңғырта аламыз. Бұл, әрине, мемлекетке, отандық энергетика өндіретін компанияларға және қарапайым халыққа өте пайдалы болар еді. Себебі Қазақстан әлі де электр энергетикасына тәуелді. Қазақстанның әрбір азаматы күн сайын Қор компанияларының қызметтерін пайдаланады [7].

Мысалы, қазіргі кезеңді электр қуатын пайдалану, телефон арқылы сөйлесу, көлік және жанармай құю, қалалар арасындағы ұшақпен ұшу, несиелер мен сақтандыру сияқты заттарсыз елестету қиын. Айта кету керек, бұл операциялардың ешқайсысы электр қуатынсыз жасай алмайды және біздің қажеттіліктерімізді толық қанағаттандыра алмайды. Сондықтан бұл мәселе - бүгінгі күні бірінші !!!

Күн энергиясы қоршаған ортаны шешуші факторлардың бірі болып табылады. Атап айтқанда, жарық фотосинтез арқылы жер бетінде өмір сүретіндердің барлығын энергия мен құнарлы заттармен қамтамасыз етеді. Тірі организмдер үшін жарықтың толқын ұзындығы, оның қарқындылығы және сәулелену ұзақтығы қажет. Күн сәулесінің спектрі үш аймаққа бөлінеді: ультракүлгін, көрінетін және инфрақызыл. Қазақстан Республикасы үшін қуатты болуы мүмкін көптеген энергия көздері бар. Мысалы, бізде күн энергиясын пайдалануға толық мүмкіндік бар.

Оңтүстік облыстарда жыл бойы 180-250 рет күн ашық, орташа температура 37⁰С құрайды [4]. Бұл біз үшін ең тұрақты, арзан, таусылмайтын энергия көзі Күн сәулесінің энергиясы болады дегенді білдіреді. Күн сәулесін шоғырландыра және бағыттап отырып, оларды кремний батареяларына бағыттып, түрлендіріп оны электр энергиясына айналдырады. Күн энергиясын халық шаруашылығы, металлургия, ауыл шаруашылығы, энергетика салаларында пайдалануға болады. Мысалы, Қытайда 18 қабаттан тұратын ғимарат тек күн сәулесінен жылытылады, ол жақында пайдалануға берілді.

АҚШ да Стэнфорд университетінің бір топ ғалымдары күн энергиясын электр энергиясына айналдыратын жаңа құрылғының түрін көпшілікке ұсынды. Жаңа күн түрлендіргішінің прототипі келесідей жұмыс істейді: күн сәулесі электрондарды қоздырады, ал жылу бұл электрондарды вакуум арқылы басқа электродқа секіртеді. Осылайша, электрөткізгіштік пайда болады. Құрылғы дизайны сонымен қатар бу қозғалтқышына артық жылу жібереді және электр энергиясына күн энергиясының 50%-ын өндіреді. Мұндай көрсеткіштер біз қазір қолданатын күн батареяларының көрсеткіштеріне қарағанда екі есе көп. Батареяға кіретін кремнийлі күн панельдерінің көпшілігі күн сәулесінің тек 20 пайызын құрайды. Күн энергиясын пайдаланудың мұндай тиімсіздігін оңай түсіндіруге болады. Батареяның белсенді элементтері белгілі бір өрістің күн спектрін ғана сезінеді [8].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Р.Б. Ахмедов, И.В. Баум, В.А. Пожарнов, В.М. Чаховский. Солнечные электрические станции. М.: ВИНТИ, 1986. Т. 1.,120 с.

2. В.И. Виссарионов, Г.В. Дерюгина, В.А. Кузнецова, Н.К. Малинин. Солнечная энергетика: Учебное пособие для вузов. М.: Издательский дом МЭИ, 2008. 276 с.
3. Михаил Берёзкин. Укрощение Солнца // Наука и жизнь: журнал. 2013. №12. С.19-25.
4. Алексей Михайлов. Солнце вместо нефти // Профиль: М., 2016. 30 мая (№ 19 (953)). С. 18-24.
5. <http://ru.wikipedia.org>
6. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/235803>
7. http://www.neonomad.kz/neonomadika/econom/index.php?ELEMENT_ID=2994
8. www.kazpravda.kz

ӘОЖ 629.039.58

<https://doi.org/10.53355/z4716-7275-2689-e>

ТӨТЕНШЕ ЖАҒДАЙДАҒЫ БАЙЛАНЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Рахымбеков А.Ж., ф-м.ғ.к., доцент, **Мукатаев Б.К., Шоранов М.А.,**
Қабдулла Е.Қ., Токишева Д., студенттер

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

E-mail: rahim_tal@mail.ru

Бұл мақалада авторлар, төтенше жағдайлардың (ТЖ) зардабын жоюдағы құтқарушылардың негізгі міндеттерін, зардап шегушілерді жедел іздеуді және оларға дер кезінде көмек көрсетуді анықтауға тырысқан. ТЖ іздеу, құтқару жұмыстарын сәтті өткізудің ең маңызды элементі басқару - ұйымдастыру, үйлестіру, жетекшілік ету мен өткізу бойынша іс-шаралардың жиынтығы болып табылады.

Тірек сөздер: мониторинг, төтенше жағдай, хабар, басқару, радиохабар, техногенді

В данной статье авторы попытались определить основные задачи спасателей в ликвидации последствий чрезвычайных ситуаций (ЧС), оперативный поиск пострадавших и оказание им своевременной помощи. Важнейшим элементом успешного проведения поисково-спасательных работ в ЧС является совокупность мероприятий по управлению-организации, координации, руководству и проведению.

Ключевые слова: мониторинг, чрезвычайная ситуация, сообщение, управление, радиовещание, техногенное

In this article, the authors tried to identify the main tasks of rescuers in the elimination of the consequences of emergency situations (emergencies), prompt search for victims and providing them with timely assistance. The most important element of successful search and rescue operations in an emergency is a set of management measures - organization, coordination, management and conduct.

Keywords: monitoring, emergency, communication, management, radio broadcasting, technogenic

Төтенше жағдай (ТЖ) зардабын жоюда құтқарушылардың негізгі міндеті – зардап шегушілерді жедел іздеу және оларға дер кезінде көмек көрсету. ТЖ іздеу құтқару жұмыстарын (ҚЖ) сәтті өткізудің ең маңызды элементі басқару – ҚЖ ұйымдастыру, үйлестіру, жетекшілік ету мен өткізу бойынша іс-шаралардың жиынтығы болып табылады [1].

ҚЖ басқарудың басты мақсаты – барынша қысқа уақытта, минималды шығынмен және залалмен, ҚЖ толық жиынтығын жедел жүргізу бойынша күштер мен құралдардың тиімді қызметіне жағдай жасау. ҚЖ басқарудың негізгі міндеттері:

- ақпарат жинап, оны талдау және өңдеу, нақты жағдайға баға беру, шешім қабылдау, жұмыстарды жоспарлау;

- жағдайдың үздіксіз мониторингі, болжамдарды өңдеу және нұсқаларын дамыту;
- шынайы жағдайды бағалау, жұмыс жоспарының көлемін, сипатын өзгерісін анықтау;
- ТЖ факторының қауіптілік деңгейлерін, қауіпті аймақтар шекарасын анықтау;
- күштер мен құралдарды есептеу;
- міндет қою және оны орындаушыларға жеткізу;
- барлық ІҚЖ қатысушыларының арасындағы үйлесімділік пен әрекеттестікті қамтамасыз ету;

жұмыстың нәтижесін талдау, түзетулер енгізу, тапсырманың орындалуын бақылау ІҚЖ басқару жүйесінің жоғарғы буыны ҚР ТЖМ дағдарыс орталығы болып табылады. ІҚЖ басқару жүйесінің ТЖ кезінде тиімді іс – қимыл жасауы үшін арнай басқару пункттері құрылады, олар байланыс құралдарымен жабдықталған және техникамен және көлікпен қамтамасыз етілген. Олар тұрақты және жылжымалы да бола алады [2].

ІҚЖ – ға қатысатын барлық күштер мен құралдарда басқаруды, олардың әрекеттестігін ұйымдастыруды, қауіпсіз жағдайды қамтамасыз етуді ІҚЖ басшысы жүзеге асырады. ІҚЖ басшылығының негізгі қағидаты жеке дара басшылық ұстанымы болып табылады. Бұл жұмысқа қатысушылардың барлығы басшыға бағынатындығын және қабылданатын шешімдердің мүлтіксіз орындалатындығын білдіреді. Қойылған міндеттерді жедел шешу мақсатында қызметте кезекшіліктердің келесі түрлері ұйымдастырылады:

- тұрақты, тәулік бойы;
- іздеу – құтқару жұмыстарын жүргізу мерзімі;
- ТЖ болуы ықтимал кезеңде;
- жоғарыдағы басшылықтың бұйрығы бойынша;

Кезекшіліктің түрін ІҚЖ басшысы нақты жағдайға байланысты белгілейді сонымен бірге кезек ету графигін де бекітеді. Кезекшілердің негізгі міндеті ақпарат алу, оларды мекемелерге тапсыру, қызметкерлерге хабарлау, жедел іздестіру – құтқару жұмыстарын өткізуге және дайындыққа қатысу.

Құтқарушылар мен қызметкерлерді хабарландыру радио және телефон байланыстары арқылы, шақыру құрылғылары және шабармандар жіберу арқылы жүргізіледі.

Байланыс – бұл нақты ұйым мен іздестіру – құтқару және авариялық-қалпына келтіру жұмыстарын жедел өткізудің маңызды элементі. Байланыстың ең негізгі бір түрі радиобайланыс болып табылады. ТЖ аймағына жылжу кезінде ол КВ және УКВ радиостанциясы командалық – штабтық машинасымен немесе басқа көлік құралдарымен жөнделеді [3].

Радиохабарды өткізу тәртібі алдын ала белгіленіп, экипаж, станция, байланыс операторлары мен басқа да тартылған мамандарға жеткізіледі. ІҚЖ өткізу кезінде тораптар мен байланыс станциялары, ереже бойынша, бір дегеннен, сонымен қоса барлық элементтер бір уақытта құрастырылады. Тораптар мен байланыс станцияларының орналасуы мен инженерлік жабдықталуы:

- байланыс құралдары мен жеке құрамды ТЖ – ның зақымдаушы әсерінен қорғауды;
- талап етілген байланысты уақытында орнатуды және басқару пунктінің лауазымды тұлғаларына жеткізуді;
- байланыс құралдарының пайдалануға қолайлы болуын;
- ТЖ зақым келтіру факторларының қауіпі төнген кезде жылдам көшіру мүмкіндігін;
- байланысты жедел басқару мүмкіндігін қамтамасыз ету керек.

ТЖ аймағында тораптар мен байланыс станцияларының жылдам әрі ширақ орналасуын қамтамасыз ету үшін, бұйрық жеке құрамға аймаққа көшер алдында беріледі, олар келгенде болған жағдайға сәйкес анықтай алады. Байланыс тораптары мен олардың элементтерін орналастыратын орынды тандау кезінде ұйымдар мен радио – радиожелілік және сым байланыстарының шарттарын, байланыс құралдарын орналастыру мен оларды күзету мүмкіндіктерін ескеру керек [4].

Радиобайланыс радиобағыт және радиожелісі арқылы тәулік бойы немесе сеанс бойынша жүзеге асырылады. Пайдаланылатын қысқа толқынды радио байланыстың негізгі түрі – бір полюсті модуляция тәртібіндегі телефон (БПМТ). Ультрақысқа толқынды радио байланыстың негізгі түрі – модуляциялық жиілік тәртібіндегі телефон. (ЖМТ) [5].

Сым құралдарымен байланыс бағыт бойынша және ось бойынша өрістеп отырады. Алғашқы ұйымдастыру, ереже бойынша, бөліктерді, жеке бөлімшелерді қосу және далалық кабель желілерін жүргізуді басқару пункттері арасында болады. Екіншісі – бірнеше басқару пункттері арасында бір кабелді желілер бойынша ұйымдастырылады. Негізінен сымдық телефон байланысы қолданылады. ІҚЖ кезінде құтқарушылар мен басшылар арасындағы байланыстардың үзілмеуі үшін мобильді және тасымалданушы радиостанциялар қолданылады.

Ауруханалармен және басқа ұйымдармен, сонымен қатар, едәуір қашықтықта орналасқан күштермен байланыс үшін, ұялы телефон байланысы, сондай – ақ СВ және УКВ диапазонды радиостанциялар пайдаланылады. Жұмыс түрлерінің көптігі, олардың орындалу шарттары, ТЖ – ның әртүрлі қысылтаяң – ерекше факторларының әсері, уақыт тапшылығы құтқарушылардың жабдыкталуына, соның ішінде ІҚЖ жүргізу кезінде қолданатын қорғану құралдарына, құрал – саймандарға, көлік құралдарына жоғары талап қояды [6].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Белов С., Тіршілік қауіпсіздігі ғылым ретінде/"Тіршілік қауіпсіздігі", 2003, №2., 11-18
2. Власова Л.М. Өмір қауіпсіздігі. Қауіпсіздік проблемаларының заманауи кешені. М., Ғылым, 2004.
3. Білім беру процесінің мазмұны мен ұйымдастырылуын қалыптастыру бойынша әдістемелік ұсынымдар./ Под ред. Т. В. Расташанской. Томск: 2009, 116 б.
4. Останко Л. П., Ресей білімін модернизациялау жағдайында өмір сүруді оқытудың өзекті мәселелері және әскери-патриоттық тәрбиені оңтайландыру, 2009.
5. Линченко С.Н., Грушко Н. В., Горина И. И., Білім беру реформаларын жүзеге асыру аясында өмір қауіпсіздігін оқытудың заманауи мәселелері // Іргелі зерттеулер. – 2007. – № 9. – Б.106-108.
6. Приходько А. Н., Денсаулық педагогикасы – педагогикалық ғылым мен практиканың жаңа деңгейі, 2009.
7. URL:<https://www.fundamental-research.ru/article/viewed>

ӘОЖ 378.24

<https://doi.org/10.53355/a8391-5258-7061-b>

БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕ ЛОГОПЕДИЯЛЫҚ ЖҰМЫСТЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРЫЛУЫ

Садырқұл Л.М.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: sadyrkulova99@bk.ru

Мақалада білім беру мекемелерінде логопедиялық жұмыстың ұйымдастырылуы талданған. Логопед-мұғалімнің еңбек әрекеттері, жалпы білім беру мекемелеріндегі логопедиялық сүйемелдеу, даму мүмкіндігі шектеулі балалармен жүргізілетін логопедиялық жұмыстың негізгі міндеті қарастырылған.

Тірек сөздер: логопед, кәсіби қызмет, даму мүмкіндігі шектеулі, логопедиялық сүйемелдеу, логопедиялық жұмыс.

В статье проанализирована организация логопедической работы в образовательных учреждениях. Рассмотрены трудовые действия учителя-логопеда,

логопедическое сопровождение в общеобразовательных учреждениях, основная задача логопедической работы с детьми с ограниченными возможностями развития.

Ключевые слова: логопед, профессиональная деятельность, с ограниченными возможностями развития, логопедическое сопровождение, логопедическая работа логопед, профессиональная деятельность, с ограниченными возможностями развития, логопедическое сопровождение, логопедическая работа.

The article analyzes the organization of speech therapy work in educational institutions. The article considers the labor actions of a speech therapist teacher, speech therapy support in general education institutions, the main task of speech therapy work with children with developmental disabilities.

Key words: speech therapist, professional activity, with disabilities, speech therapy support, speech therapy work.

Логопедтің әр бағыты білім алуда ерекше қажеттілігі бар балаларды психологиялық-педагогикалық қолдаудың бірыңғай жалпы процесінің ажырамас бөлігі болып табылады, бұл білім беру аясында ерекше мәнге ие, өйткені ол сөйлеу бұзылыстарын оқшауланған түрде жеңуге емес, тұтастай алғанда оларды бейімдеу мен әлеуметтендіруге бағытталған [1].

Логопед-мұғалімнің мақсатты жұмысын ұйымдастыруда құжаттаманы дұрыс жүргізу (сөйлеу картасы, жеке жұмыс жоспарлары, сабақ жоспары және тақырыптық жоспарлау) маңызды [2].

Логопед-мұғалімнің жұмысын нақты жоспарлаудың болуы логопедтік пункт жағдайында сөйлеу қабілеті бұзылған жас оқушылармен түзету-педагогикалық жұмыстың жақсы нәтижелерінің кепілі болып табылады.

Логопед-мұғалім жылдық жоспар жасайды, онда жұмыстың барлық бөлімдері, оқушылардың әр тобымен тоқсандық немесе перспективалық жұмыс жоспары, жеке оқушылармен жеке жұмыс жоспары (осы оқушылардың сөйлеу карталарына жазылады) қарастырылған. Оқушылардың әр тобы үшін сабақ жоспарларын құру міндетті болып табылады.

Логопедиялық жұмысты перспективалық жоспарлау оқушылардың сөйлеуін зерттеу нәтижелеріне, сондай-ақ білім беру мекемелеріндегі психологиялық-медициналық-педагогикалық консилиумы (ПМПк) немесе ПМПК мүшелері тұжырымдайтын жеке және фронтальды түзету жұмыстарының бағыттарына негізделген.

Мектептегі түзету жұмыстары негізінен топта жүзеге асырылатындықтан, логопед мұғалім әр баланың жеке ерекшеліктерін ескеруі керек, ал сабақтың бірыңғай жоспарына сүйене отырып және белгілі бір сөйлеу терапиясының қорытындысы бар балалардың ерекшеліктерін түсінуі керек.

Оқушылардың әр тобы үшін түзету жұмыстарының перспективалық жоспары топтар жинақталғаннан кейін жасалады, ол оқу жылының басында балалардың сөйлеуін тексеру нәтижелері бойынша логопедтік қорытындыларды ескере отырып жүзеге асырылады.

Егер логопедтік пунктте бір жастағы және сөйлеу қабілеті бірдей екі немесе одан да көп оқушылар тобы бір уақытта айналысатын болса, логопед мұғалім олар үшін бір перспективалық жоспар құра алады. Әр жоспардың алдында топ нөмірі, сынып және логопедиялық қорытынды көрсетіледі. Сондай-ақ білім алушылардың құрамын көрсету ұсынылуы мүмкін. Перспективалық жоспарда жұмыстың негізгі дәйектілігі мен оны іске асырудың болжамды мерзімдері көрсетілуі керек.

Баламен жеке логопедиялық жұмыстың перспективалық жоспары сөйлеу картасына қосылады және келесі кесте (1-кесте) түрінде жасалуы мүмкін:

Кесте 1

Жеке логопедиялық жұмыстың перспективалық жоспары

№	Түзету жұмысының бағыты	Түзету жұмысының мазмұны

Сөйлеу тілінде бұзылысы бар оқушыларға кешенді түзету әсерін қамтамасыз ету үшін фронтальды логопедиялық жұмыстың перспективалық жоспарының мазмұнын бастауыш сынып мұғалімінің оқу-тақырыптық жоспарлауымен байланыстыру қажет. Логопед мұғалім ана тілі мен оқуды оқытудың мазмұны мен әдістерін, сонымен қатар сыныпта қандай тақырыптар мен қай уақытта оқылатындығын жақсы білуі керек, сондықтан өз сабақтарында ана тілі мен оқудағы бағдарламалық талаптардың деңгейін ескеру қажет.

Түзету логопедиясын перспективалық жоспарлауға қойылатын негізгі талаптар:

1. Бұзылыстың құрылымына сәйкестігі;
2. Балалардың жас санатына сәйкестігі;
3. Сабақ өткізу жиілігін есепке алу;
4. Білім беру бағдарламасының ерекшеліктерін есепке алу;
5. Балалардың психологиялық сөйлеу базасының жай-күйін есепке алу;
6. Білім беру мекемесінің ПМПК анықтаған түзету жұмыстарының бағыттарын көрсету.

Түзету жұмыстарын перспективалық жоспарлау кезіндегі тақырыптарды тұжырымдау кезінде логопед мұғалім келесі принциптердің біріне негізделуі мүмкін:

1. Фонетикалық принцип (мысалы: "Дыбыстар мен әріптер", "Р дыбысы мен әрпі", "С – Ш дыбыстары мен әріптері", "Қатты және жұмсақ дауыссыз дыбыстар", "Екпін");
2. Грамматикалық принцип (мысалы: "Сын есімдерді зат есімдермен сәйкестендіру", "Сөз тудырушы және түрлендіруші жұрнақтар", "Әңгіме-сипаттама");
3. Лексикалық принцип (мысалы: "Тура және көп мағыналы сөздер", "Фразеологиялық тіркестер").

Бұл жағдайда ПМПК оу бекіткен жеке және фронтальды даму бағдарламаларына бағдарлау ерекше маңызды рөл атқарады. Логопедиялық жұмыстың мұндай жүйесі бүкіл оқу жылында түзету әсерінің күрделілігін қамтамасыз етеді, сонымен қатар балалардың оқуын жекелендіруге ықпал етеді.

Логопедиялық жұмыстың перспективалық жоспарын құрудың негізгі принциптері параллельділік пен жүйелілік болып табылады.

Жүйелі жоспарлау кезінде жұмыс сөйлеудің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық аспектілері бойынша кезең-кезеңімен жүзеге асырылады. Бұл құрылыммен логопедиялық сабақтардағы тақырыптарды оқу мерзімдерін қазақ/орыс тіліндегі білім беру бағдарламасымен байланыстыру ерекше өзекті болады.

Жоспарлаудың параллель түрі әр сабақта, оның тақырыбына қарамастан, тілдік жүйенің барлық компоненттерімен жұмыс жасауды қамтиды. Зерттелетін дыбыстармен сөйлеу материалына зат есімдер мен сын есімдердің көпше түрлерін қалыптастыруға арналған тапсырмалар, мәтіндермен жұмыс кіреді, бекітуді қажет ететін лексикалық тақырыптар өңделеді.

Бұл жағдайда білім беру мекемесінің ПМПК бекіткен жеке және фронтальды даму бағдарламаларына бағдарлау ерекше маңызды рөл атқарады. Логопедиялық жұмыстың мұндай жүйесі бүкіл оқу жылында түзету әсерінің күрделілігін қамтамасыз етеді, сонымен қатар балалардың оқуын жекелендіруге ықпал етеді.

Соңғы жылдары жалпы білім беретін мектептердегі балалар контингенті айтарлықтай өзгерді, білім алуда ерекше қажеттілігі бар балалар санының өсуі байқалады.

Жалпы білім беру жүйесінің инклюзивті практикаға бағдарлануына байланысты жалпы білім беру ұйымының мектеп логопунктінде жұмыс істейтін логопедке де қойылатын талаптар өсті, өйткені дамудың ең көп кездесетін бұзылыстары сөйлеу тіліндегі бұзылыстары болып табылады.

Инклюзивті білім беру аясындағы логопед-мұғалім жұмысының өзіндік ерекшеліктері бар. Біріншіден, түзету жұмыстарына дейін логопед, қарапайым балалармен жұмыс жасағандай, дәл және мұқият диагноз қою арқылы әртүрлі әдістерді қолдана отырып, сөйлеу бұзылыстарының ерекшеліктері мен сипатын анықтайды. Екіншіден, логопедиялық зерттеуге сүйене отырып, бірқатар басқа мамандармен бірге баланың жеке даму жоспарын жасайды, оның ерекшеліктерін ескереді, жеке білім беру бағытын анықтайды, сонымен қатар әртүрлі оқу

пәндері бойынша даму мүмкіндігі шектеулі оқушылардың үлгерім себептерінің алдын алуға немесе жоюға бағытталған әдістерді, іс-шаралар мен стратегияларды анықтайды және әзірлейді. Үшіншіден, логопункт жұмысының ерекшелігі денсаулығы мүмкіндігі шектеулі оқушылардың әртүрлі санаттарына көмек көрсетуді қамтиды; жұмыс оқушының жеке басының ерекшеліктерін ескере отырып жүргізіледі; оң және теріс жақтары өтемақы мақсатында қолданылады (бұзылыстарды өтеу үшін бұзылмаған талдағыштарды тарту). Төртіншіден, барлық логопедиялық жұмыс ең көп зардап шеккен сөйлеу компонентінің айналасында құрылады (мысалы, алалия кезінде логопедиялық жұмыста сөйлеудің лексикалық жағына мән беріледі). Бесіншіден, логопед мұғалім сөйлеуді дамыту кезеңдеріне байланысты сөйлеу терапиясының мақсаттары мен әдістерін өзгертуі керек. Алтыншыдан, жұмысты ұйымдастыру, оның формасы мен қолданылатын материал білім алуда ерекше қажеттілігі бар баланың жасына сәйкес келуі керек: оқушымен жұмыс оқу бағдарламасының материалын қамтуы керек. Түзету-логопедиялық жұмыс процесінде жұмыстың жеке түрін жүзеге асыру тиімді болады. Бұл формадағы сабақтар баланың жасына және сөйлеу кемістігінің түріне сәйкес жүргізілуі керек. Сабақтар аптасына бірнеше рет (30 минуттан) үнемі өткізілуі керек. Баламен жеке іс-әрекеттің негізгі міндеті – баланың мүмкіндіктеріне негізделген сөйлеуді максималды дамыту. Түзету-логопедиялық жұмыста жоғары нәтижелерге қол жеткізуге келесі ережелерді сақтау ықпал етуі керек: балалармен жұмыс жасауда дидактикалық және көрнекі материалдарды егжей-тегжейлі таңдау; жеке сабақтың әр жеке кезеңіне уақытты ұтымды бөлу; материалды кәсіби және ғылыми негізделген ұсыну; логопедиялық жұмыстың әртүрлі формаларын, әдістері мен тәсілдерін қолдану; түзету-логопедиялық әсер ету процесінде техникалық құралдарды пайдалану (компьютерлік технологияларды тарту) және т.б. [3,4]. Жетіншіден, даму мүмкіндігі шектеулі балалардың көпшілігінде жоғары психикалық функциялардың дамуындағы бұзылулар бар, атап айтқанда есте сақтау, зейін, қабылдау, ойлау, мотор және сенсорлық дамудың әртүрлі дәрежелері бар. Балалардың бұл санатында шаршаудың жоғары деңгейі, тез шаршау, жалқаулықтың көрінісі және басқа белгілер бар. Бұл белгілерді жеңу үшін оқушыға қызығушылық таныту, жұмыстың стандартты емес әдістерін қолдану, белсенді физикалық жаттығуларды міндетті түрде қосу, инновациялық технологияларды тарту және т. б. қажет.

Логопед маман басқа да бұзылыстары бар (есту, көру, ЕБА, ТҚАБ және т.б.) білім алушылармен ерекше және жоғары мамандандырылған логопедтік жұмысқа назар аудару қажет. Кез-келген маман мүмкіндігі шектеулі адамдардың барлық мүмкін санаттарының клиникалық-психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері, осы санаттардағы сөйлеу бұзылыстарының құрылымы мен ерекшелігі туралы нақты түсініктерге ие болуы керек.

Сөйлеу тіліндегі бұзылыстарына байланысты оқушылардың сәтсіздігінің алдын алу және жеңу жалпы білім беретін мектепте де, арнайы (түзету) білім беру мекемесінде де логопедтердің басты міндеті болып табылады.

Осылайша, қазақстандық білім беру жүйесін жетілдіру педагогикалық білімнің мақсаттары, міндеттері мен мазмұнын айтарлықтай жаңартуды қажет етеді деп қорытынды жасауға болады. Білім берудегі инновациялық жұмыстың қажетті элементі білім беру процесінің барлық қатысушыларына және ең алдымен, даму мүмкіндігі шектеулі балаларға жан-жақты психологиялық-педагогикалық қолдауды дамыту болып табылады. Негізгі білім беру бағдарламасын дамытуға және қоғамға сәтті бейімделу мен интеграцияға кедергі келтіретін сөйлеу бұзылыстарының алдын алуға бағытталған логопедиялық сүйемелдеуге ерекше рөл беріледі. Бүгінгі таңда білім беру ұйымдары кешенді психологиялық-педагогикалық сүйемелдеуді жүзеге асыру процесін ғылыми-әдістемелік қамтамасыз етуді қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Білім беру ұйымдарындағы психологиялық-педагогикалық консилиум ережесі. Әдістемелік ұсынымдар. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2016.38б.
2. Приходько, О. Г. Деятельность специалистов сопровождения при включении обучающихся с ограниченными возможностями здоровья и детей- инвалидов в

образовательное пространство [Текст]: методические материалы для специалистов сопровождения: учителей-логопедов, учителей-дефектологов, педагогов-психологов, тьюторов и социальных педагогов образовательных организаций / О.Г. Приходько и др. – М. : ГБОУ ВПО МГПУ, 2014. – 102 с.

3. Малофеев Н. Н. Инклюзивное образование в контексте современной социальной политики [Текст] / Н. Н. Малофеев // Воспитание и обучение детей с нарушениями в развитии. – 2009. – № 6. – С. 3-9.

4. Басаргина, Л. В. Развитие индивидуального стиля деятельности учителя-логопеда в системе повышения квалификации // Сибирский педагогический журнал. - 2009. - № 13. - С. 388 - 393.

ӘОЖ 150.113

<https://doi.org/10.53355/w8540-6124-3510-p>

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫ ДЕНЕЛІК ТӘРБИЕЛЕУ МЕН ОЛАРҒА БІЛІМ БЕРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Сарсенбаев Б.Б., п.ғ.м., оқытушы –дәріскер

Бекежанова Н.Б., Несипбекова М.М.

«Дене шынықтыру және спорт» мамандығы бойынша 4 курс білімгерлері.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы,

E-mail: sarsenbaev_b1968@mail.ru

Бұл мақала мектеп жасына дейінгі балалардың дене тәрбиесінің ерекшеліктерін ашады, өйткені бұл баланың одан әрі дамуы мен әлеуетіне әсер ететін жастық шақтың негізін қалау. бұл жаттығулар физикалық қабілеттердің дамуын ғана емес, сонымен қатар қиындықтарды жеңе білу және иммундық жүйені нығайтуды қамтиды.

Тірек сөздер: Балалар дене тәрбиесі, физикалық денсаулық, салауатты өмір салты, білім беру, қозғалыс белсенділігі.

В данной статье раскрываются особенности физического воспитания детей дошкольного возраста, так как именно заложение основного фундамента с малого возраста влияет на дальнейшее развитие и наличие потенциала у ребенка. данные занятия предполагают не только развитие физических способностей, но также и способность преодолевать трудности и укреплять иммунитет.

Ключевые слова: физическое воспитание детей, физическое здоровье, здоровый образ жизни, образование, двигательная активность.

This article reveals the features of the physical education of preschool children, since it is the laying of the basic foundation from a young age that affects the further development and potential of the child. these activities involve not only the development of physical abilities, but also the ability to overcome difficulties and strengthen the immune system.

Keywords: physical education of children, physical health, healthy lifestyle, education, motor activity.

Заманауи балалар көбіне «қимыл тапшылығына» тап келеді, ол деген сөз қалыпты нормадан кем қиыл-қозғалысты бастарынан өткеруде. Балалардың уақытын басым бөлігін бала бақшада болсын, үйде болсын статикалық күйде теледидардың немесе компьютердің алдында өткізетіндігі құпия емес. Бұл бала ағзасының нақты бір бұлшық еттеріне статикалық жүктеме түсіріп, олардың шаршауын туындатады. Қаңқа бұлшық еттерінің

күші мен жұмысқабілеттілігі төмендейді, бұл өз кезегінде дене тұрқының бұзылуын, омыртқа жотасының қисаюын, майтабандылықты, жасына сай шапшаңдық, ептілік, төзімділік, икемділік, күш сияқты дене қасиеттерінің дамуын кідіртеді [1,2,3,4].

Сонымен, балалардың денелік даму қарқыны, олардың денсаулығы және үйлесімді дамуы қимыл белсенділігіне байланысты.

Денелік жүктеменің ұлғаюына шұғылдану уақытының ұзаруымен ғана емес, әрбір жаттығудың қайталану санымен және ырғағымен қол жеткізуге болады деген қорытынды жасайды. Оның пікірі бойынша, шаршаудың алдына -алу үшін бастапқы дене күйін (отыру, жату, түрегеп тұру) жиі өзгертіп. Оларды тынығумен кезектестіріп отыру қажет. Жақсы ауа-райы жағдайында дене шынықтыру сабақтарын дұрысы таза ауада өткізген дұрыс, өйткені бұл кезде шынықтыру тиімділігі басым болады. Шынықтыру құралдары, одан басқа таза ауада серуендеу барысында жеткілікті дәрежеде баланың қимыл белсенділігі қамтамасыз етіледі. Авторжаз кезіндегі серуендеу кезінде жүру мен секіру қасиеттерін жетілдіру үшін кедір-бұдырлы жерлерді таңдауды, сондай-ақ жіңішке жолдар мен бағандардың бойымен жүруді ұсынады. Балаларды үй маңайындағы арнайы алаңқайларда арнайы жабдықталған орындарда ойнатуды ұсынады [5,6].

Ғалымдар балалардың қимыл белсенділігі мен сөз байлығы, ойлау қабілеті арасында тікелей байланыс барлығын анықтаған. Дене жаттығулары, қимыл белсенділігі әсерінен балалар ағзасында баланың ұйқысын жақсартып, көңіл-күйіне жағымды әсер ететін, олардың ақыл-ой және денелік жұмысқабілеттілігін арттыратын биологиялық белсенді қосылыстар түзіледі.

Баланың қимыл белсенділігін қимылға деген мотивация туындата отырып басқару қажет. Бұл дегеніміз тек қана мектепке дейінгі арнайы ұйымдардан тысқары серуендеу ғана емес, «Кім жылдам?», «Кім күштірек?», «Кім үлкенірек?», «Кім нақтырақ?» сияқты жарыстарды өткізу. Бала өзінің жаратылысы бойынша үзбей қозғалуға дайын, қимыл-қозғалыс арқылы оның дүниетанымдылығы артады. Олай болса ата-аналармен, тәрбиеші-әдіскерлердің міндеттер – баланың бойында қимыл-қозғалысқа деген сүйіспеншілік қалыптастырып, оларды қолдай отырып, бағдарлану, шапшаңдық, күш, төзімділік сияқты қимылдардың жоғары мәдениетіне қол жеткізуге талпыну [7].

Ғылыми әдебиеттерде қимылдардың биологиялық жеткіліктілігі деген түсінік бар. Шартты түрде айтқанда, бұл нәрестенің қалыпты дамуына қажетті қимылдар мөлшері. Әрине, баланың жасына қарай бұл қимылдар мөлшері өзгеріп отырады: баланың жасы ұлғайған сайын оның қимыл-қозғалыстар мөлшері де ұлғайып отыруы қажет. Жүктемелер қарқыны мен мөлшері баланың бойынша шамадан тыс шаршау туындатпауы қажет, өйткені бала берілген қызметке деген қызығушылығын жоғалтып алмауы қажет, барлық қимылдарды ескертусіз, сүйсіне орындауы қажет.

Ойын балалық шақта басты қимыл-қозғалыс болғандықтан, оны түрлендіре, жарысты сипатта өткізген дұрыс. Бұл кезде баланың қызығушылығы туындап, ой-өрісі кеңі түседі.

Жүйелі түрде жүргізілетін дене шынықтыру жаттығулары мен қарқынды қимыл-қозғалысты серуендеу қимыл белсенділігі мен қимыл сапасын арттыра отырып, бала ағзасының функционалды жетілуі мен морфологиялық өсімін қамтамасыз етеді, дұрыс денелік дамуына ықпал етіп, ауруларға қарсы тұру қабілетін арттырады. Жүйелі түрде дене шынықтырумен шұғылданатын балалардың денсаулығы ғана мықты болмай, олар дербестілікке, батылдыққа, назарлы болуға, жігерлілікке, табандылыққа тәрбиеленеді. Олар кез келген балалар ұжымына еркін еніп, еңбек дағдыларын сәтті меңгеретін болады. Сонымен, балалардың денелік жетілу қарқыны мен денсаулығы қимыл белсенділігіне тәуелді.

Мектепке дейінгі жастағы балаларды денелік тәрбиелеу бойынша бала бақшашалардың негізгі міндеттерін құрды:

- балалар денсаулығын қорғау мен нығайту;
- баланың қажетті біліктіліктері мен дағдыларын оның жекебасылық ерекшеліктеріне, дене қасиеттері дамуына сай қалыптастыру [8].

Баланың денелік тәрбиесі мен тәрбиеленуін қамтамасыз ету үшін балалар ұйымдарында жүргізілетін жұмыс бірнеше бағыттарда жүргізілуі қажет, олар:

- балалардың денсаулық деңгейін, денелік және қимыл-қозғалысты дамуына сарапта жүргізіп, дұрыс бағалай білу;
- балалардың денелік дамуына және балалар ауруларын кемитуге арналған жағдайлар жасау;
- денелік тәрбиелеудің нақты бір кезеңге (күнтізбелік жылға арналған) арналған міндеттерін құру және әрбір баланың ерекшелігін есепке отырып, олардың әрқайсысының ретін анықтау;
- балалардың гигиеналық тұрғыдан қамтамасыз етілуінің жоғары мәдениетін (дәретхана, тамақтану, ұйқы, серуендеуге шығардан алдын киіндіру) қамтамасыз ету;
- балабақшада болу кезеңінде баланың «тішілігіне» психологиялық тұрғыдан жағымды жағдай туындату;
- тәрбиелеу үдерісін біршама тиімді құралдарды, нақты бір жайттарға қатысты әдістерді қолдана отырып нақты бір жүйемен ұйымдастыру;
- қол жеткен жетістіктерді бастапқы мәліметтермен және алға қойылған міндеттермен салыстыра білу;
- өзіндік кәсіби шеберлікті үзбей жетілдіре отырып, меңгеру;
- баланы балабақша және отбасылық деңгейде бірлесе отырып, жан-жақты етіп тәрбиелей білу.

Мұның барлығы баланың дене шынықтыруға, тіршілікте маңызды дене қасиеттерін жетілдіруге деген қызығушылығын арттырып, балалардың түрлі қимыл-қозғалыстарды сүйіспеншілікпен орындап, меңгеруіне мүмкіндік береді. Балаларға арналған арнайы ұйым ішіндеспорттық ойындарға арналған, арнайы жүгіру жолдарымен, арнайы «кедергілі жолақтармен» жабдықталған арнайы дене шынықтыру алаңқайы болуы қажет..

Баланың қалпы дамуының қажетті бір шарты – баланың жасы ескеріле құрылған нақты бір күн тәртібі. Дұрыс қойылмаған күн тәртібі және оның жиі бұзылуы баланың денсаулығы мен жұмысқа білеттілігіне теріс ықпал етеді. Нашар денелік даму, көп шаршау, селқостық, жүйкелік шамадан тыс ширығу, баланың өзін-өзі дұрыс алып жүрмеуі - мектеп жасына дейінгі баланың тібінің бұзылу салдары. Күн тәртібін дұрыс ұстанған жағдайда баланың бойында арнайы шартты рефлексдер қалыптасады – бала нақты бір уақытта тамақтануға, серуендеуге, ұйықтауға, ұйқыдан тұруға бейімделеді. Бұл баланың үйлесімді денелік дамуы мен толыққанды психикалық дамуын анықпал етеді, педагогтарға нәрестенің жекебасылық ерекшеліктерін ашуға, шығармашылық қабілетін дамытуға мүмкіндік береді. Дұрыс күн тәртібі – мақсатты ұйымдастырылған, баланың жас деңгейіне сай келетін күннен-күнге қайталанып отыратын тіршілік үдерістерінің автоматизмі. Уақыттың тәуліктік бөлімінде күн тәртібінің келесі басты құрылымдарын айқындап көрсету қажет: өзін-өзі қамсыздандыруы, жекебасылық гигиена, ұйқы, тамақ ішу, балабақшадағы сабақтар, таза ауада серуендеу, ойындар өткізу, дене шынықтырумен және спортпен шұғылдану. Әрбір балабақшада күн тәртібінің негізгі құрылымдарының уақыты өзгеріссіз күйінде қалуы қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Иохансон, М. Откуда берутся маленькие детки [Текст] / М. Иохансон // Серия: Детям о здоровье. - Таллинн: Валгус, 2010. - 183 б.
2. Котляров, А.Д. Дифференцирование средств обучения технике плавания детей дошкольного возраста: Автореф. дис. канд. пед. наук (13.00.04)/Котляров А.- Омск, 2009. 22 б.
3. Левин, Г. Плавание для малышей/Г. Левин. - М.: Физкультура и спорт, 1974. 78 б.
4. Мартынов, С.М. Здоровье ребенка в ваших руках [Текст]/ С.М. Мартынов. - М.: Просвещение, 1991. - 223 б.
5. Маханева, М.Д. Воспитание здорового ребенка [Текст]/ М.Д. Маханева. - М.: Аркти, 1998. - 80 б.

6. Осокина, Т.И. Как научить детей плавать [Текст]/Т.И. Осокина. - М., 1998. - 86 с.
7. Осокина, Т.И. Физическая культура в детском саду [Текст]/ Т.И. Осокина. - М.: Просвещение, 1986. - 304 с.
8. Попов, С.П. Валеология в школе и дома /С.П. Попов -СПб.: Союз, 1997.-256 с.

ӘОЖ 330

<https://doi.org/10.53355/g1900-7009-5279-p>

«ЖАСЫЛ ЭКОНОМИКА» — ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУДЫҢ СЕРПІЛІСІ

Сейдахметов А.А., Нургалиева А.Е.

Жетісу колледжі, Талдықорған қ.

Бұл мақалада «Жасыл экономика» тұрақты дамуға қол жеткізетін жаңа экономика, бұл табиғи қорларды тиімді пайдалану есебінен қоғамның әл-ауқатын сақтауға бағытталған, пайдалану өнімдерін өндірістік циклге қайтаруды қамтамасыз ететін экономика екендігі қарастырылған.

Тірек сөздер: бәсеке, экономика, дағдарыс, өндіруші, өңір, нарық, табыс, қаржы, қор, өнім

В этой статье рассматриваются что «зеленая экономика» - это новая экономика, которая достигает устойчивого развития, которое направлено на сохранение благосостояния общества за счет эффективного использования природных ресурсов, обеспечивая возврат потребительских товаров в производственный цикл.

Ключевые слова: конкуренция, экономика, кризис, производитель, регион, рынок, доход, финансы, акции, продукт.

The article states that “a green economy» is a new economy that achieves sustainable development, which is aimed at preserving the welfare of society through the efficient use of natural resources, ensuring the return of consumer goods to the production cycle.

Key words: competition, economy, crisis, producer, region, market, income, finance, stock, product

«Жасыл» экономика — бұл табиғи қорларды тиімді пайдалану есебінен қоғамның әл-ауқатын сақтауға бағытталған, сондай-ақ соңғы пайдалану өнімдерін өндірістік циклге қайтаруды қамтамасыз ететін экономика. Жасыл экономиканың негізінде – таза немесе «жасыл» технологиялар жатыр.

Жалпы, осы экономиканы жүзеге асыру мақсатында заңнамаларымызға енгізілген өзгерістер жаңартылатын энергия көздерін пайдаланушы энергия өндіруші компанияларды қолдауға, экологиялық таза көлік құралдары өндірісін ынталандыруға, сонымен қатар, су ресурстарының бөлінісі арқылы қоршаған ортаның жай-күйін жақсартуға, қоршаған ортаны қорғау саласындағы проблемалы салаларды жетілдіруге және реттеуге бағытталған. Бұл, сәйкесінше, экономиканың түрлі салаларының дамуына оң әсерін тигізеді.

Дүние жүзі халықтары өзінің қажеттіліктерін қамтамасыз ету мақсатында орасан зор энергия тұтынуда, соның салдарынан қазіргі таңда энергия тапшылығы байқалуда. Осы мәселенің алдын алу, энергия тапшылығын жою үшін балама энергия көздерін пайдалану өте маңызды.

Елімізде жаңартылған энергия көздерін дамытуға жасыл жолдарына көшуіне Парламент қабылдаған Заңмен, Астанадағы «Болашақ – энергия» ЭКСПО – 2017 көрмесінің өтуі сөзсіз қуатты серпіліс берді.

Біздің мемлекетіміз «жасыл» экономикаға ауысу саласындағы саясатты белсенді жүргізіп жатқанда, біз осы үдерістің бөлігі ретінде қазірден бастап «таза» болашақты құруға қадамдар жасай аламыз.

Энергия тұтыну – адамзат тіршілігінің міндетті шартына айналды. Оны қамтамасыз етуде экологиялық таза энергия өндіру заман талабы. Сондықтан да, қанша қиыншылықтар кездесе де, оларды жеңіп, жаңартылған энергия көздерін дамытуға барынша атсалысқанымыз абзал.

Біздің мемлекетіміз «жасыл» экономикаға ауысу саласындағы саясатты белсенді жүргізіп жатқанда, біз осы үдерістің бөлігі ретінде қазірден бастап «таза» болашақты құруға қадамдар жасай аламыз. Дегенмен біздің көпшілігіміз олардың үлесі ештеңе білдірмейді, бұл табиғатты қорғауға жатпайды деп санаймыз. Біздің әрқайсымыз қоршаған ортаны қорғау ісіне өз үлесін қоса аламыз. Және сенің үлесің теңіздегі тамшы болады деп ойлау қажет емес. Күн сайын біз әлемді тазартып, жақсартып аламыз. Сол себепті біз бүгіннен бастап «таза» болашақты қалай құруға болатындығы туралы ұсыныстардың кішігірім тізімін құрдық.

Электр көздерін ажыратыңыз, Синтетикалық аспаптардан/құралдардан бас тартыңыз, Энергияны үнемдеңіз, Қоқысты сұрыптауды бастаңыз, Электрондық тасымалдағыштарды пайдаланыңыз, Экологиялық таза өнімдерді сатып алыңыз, Жаяу көбірек жүріңіз. Табиғатты қорғайық! Өзіңнен кейін қоқысты қалдырмау, ағаштардың бұтақтарын сындырмау немесе гүлдердің байламдарын үзбеу сияқты ережелерді қарапайым сақтау табиғат жағдайында маңызды көрініс табады.

«Жасыл экономика» ұлттық экономиканың баюымен қатар, ЖҰӨ өсу қарқынын жылдамдатады. Ол кедейшілікті жою мен экологиялық ресурстарды сақтау арасындағы байланысты орнатады. Экологиялық экономика жаңа жұмыс орындарының құрылуына ықпал етеді. Мұндай қоғамда жаппай өндіру болмайды және табиғи ресурстардың орнына «Жасыл Нано» технологиясы қолданылады.

Мемлекетіміздің алтын капиталы саналатын адам деісаулығын жақсарту, әсіресе жас ұрпақтың тәнінде ақау, жанында кірбің болдырмау мәселесі, ел болғалы бері Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың айтып келе жатқан табанды тапсырмасы екендігін атап өткім келеді[1].

Бұл туралы Елбасы «Қазақстан-2050» стратегиясында: «Біз экологияға баса назар аудара отырып, ұлттық бәсекеге қабілетті брендтер құруға тиіспіз. Нәтижесінде мен агроөнеркәсіптік кешенің алдына-экологиялық таза өндіріс саласындағы жаһандық ойыншы болуы міндетін қоямын» деді. Сондықтан бәріміз бірге жұмылып, елдің көркейіп дамуына өз үлесімізді қосайық!!! деді.

Жасыл экономика-экономикалық ғылымда соңғы екі онжылдықта қалыптасқан бағыт болып табылады және де ол экономиканы табиғи ортаның тәуелді бір бөлігі ретінде сипаттайды. Жасыл экономика тұжырымдамасы өзіне экономикалық ғылыммен философияның басқада идеяларын біріктіреді, мысалы экологиялық экономика, қоршаған орта экономикасы, антиглобалистика, халықаралық қатынастар теориясы, постмодернизм және т.б. Алайда қазірге дейін жасыл- экономиканың бірыңғай анықтамасы жасалмаған және де біз жасыл экономикаға мынадай анықтамалар беруге талпыныс жасадық:

- UNEP анықтамасы бойынша жасыл экономика – бұл жердің табиғи капиталын құратын және және арттыратын немесе экологиялық қауіптер мен тәуекелдерді азайтатын салалар;

- БҰҰ анықтамасы бойынша жасыл экономика- бұл экономикалық тәуекелдермен табиғи ресурстар тапшылығын қысқартатын және халықтың тұрмыстық игілігін жақсартып, әлеуметтік кеңдікке алып келетін экономика;

- Жасыл экономика- бұл адам өмірінің ұдайы өндірісіне қажетті табиғи негізді бұзбайтын, биосфераның шаруашылық сыйымдылығы шеңберінде дамитын экономика[2].

Сонымен бірге, жасыл экономика халықтың жоғары тұрмыс деңгейі мен табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану мен сипатталатын экономика болып табылады. Бұл экономикалық модель ХХІ ғасырдағы елдердің тұрақты дамуын қамтамасыз ететін маңызды құралдардың бірі ретінде танылып отыр.

«Жасыл экономиканың» негізгі үш аксиомасы бар, атап айтатын болсақ:

- Шектеулі кеңістікте ықпал ету аясын шексіз кеңейту мүмкін емес;

- Шектеулі ресурстар жағдайында шексіз өсіп отырған қажеттіліктерді қанағаттандыру мүмкін емес;
 - Жер бетіндегі барлық нәрсе өзара байланысты.
- Жасыл экономиканың артықшылықтары:
- Бүкіл әлемде күн. Батареяларын қолдану мүмкіндіктері;
 - Газ бен жұмыс жасайтын жолаушылар тасымалын ұйымдастырушы көліктерді енгізу;
 - Қайта өңдейтін зауыттар арттыру;
 - Климаттың өзгеруі жағдайында қолданылатын асфальтбитондық технологиялар қолдану;

- Қоршаған ортаға зиянсыз экологиялық жеңіл көліктерді пайдалану мүмкіндігі;
Қазақстанда «жасыл экономика» бағдарламасы бойынша жұмыстар үш негізгі кезеңде жүргізіледі:

Бірінші кезеңде 2013-2020 жылдары мемлекеттің негізгі басымдығы ресурстарды тиімді пайдаланумен қоршаған ортаны қорғау қызметінің тиімділігін арттыру, сол сияқты «жасыл» инфрақұрылым құру болады.

Екінші кезеңде барысында 2020-2030 жылдары қалыптасқан жасыл инфрақұрылым негізінде суды үнемдеп пайдалану, қалпына келетін энергетиканы дамытуды ынталандыру мен кеңінен енгізуді қолдау, энегетикалық стандарттары негізінде құрылыс жүргізіледі.

Үшінші кезеңде 2030-2050 жылдары ұлттық экономиканы «үшінші өнеркәсіптік төңкеріс» қағидасына көшу қарастырылған. Ол табиғи ресурстарды олардың жаңартылумен тұрақтылық негізінде қолданылуын пайымдайды. Тұжырымдама бойынша «Жасыл экономикаға» көшу шаралары мынандай бағыттар бойынша жүзеге асыралада: су ресурстарын тұрақты пайдалану, тұрақты және жоғары өнімді ауыу шаруашылығын дамыту, энергияны үнемдеу мен энергетикалық тиімділікті арттыру, қалдықтарды басқару жүйесі, ауаны ластауды азайту, экожүйелерді тиімді басқару [3].

Қорыта айтатын болсам, «Жасыл экономика» сынды ауқымды бағыттардың елді біріктіруге жұмыс жасауы көңіл қуантарлық жағдай. Көз қуанды, көңіл қалпына келді, ендігі мақсат – зардап шеккен табиғаттың жаралы дерттерін жазу.

Экологиялық мәселелерді шешу жолында кішкене де болсын қызмет атқарсаңыз, бұл – келешек ұрпақ мүддесі үшін жасаған табиғат алдындағы өтелген борыш болмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының «Жасыл экономикаға» көшуі туралы тұжырымдама
2. Анасимов С.П. «Зеленая экономика и электроэнергетика-2013г.
3. Мировая экономика и международное отношение 2014г.

УДК 65.01

<https://doi.org/10.53355/s9073-5517-5761-o>

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ В КАЗАХСТАНЕ

Сейсекенова М.Б., к.э.н., преподаватель-лектор

НАО Жетысуский университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган

E-mail: Seisekenova@mail.ru

В статье рассмотрено развития образования в Казахстане во время эпидемии COVID-19, его сильные и слабые стороны, возможности и угрозы. Мы также попытались вскрыть возникшие проблемы и критически подойти к казахстанскому и глобальному контексту. Нами сделаны предложения, согласно которых можно повысить качество обучения на современном этапе.

Ключевые слова: пандемия, онлайн обучение, дистанционное обучение, SWOT-анализ, процесс образования, качество образования.

Мақалада Covid-19 эпидемиясы кезінде Қазақстандағы білім беруді дамыту, оның күшті және әлсіз жақтары, мүмкіндіктері мен қауіптері қарастырылды. Біз сондай-ақ туындаған проблемаларды ашып, Қазақстандық және жаһандық контекстке сын көзбен қарауға тырыстық. Біз қазіргі заманғы Этан бойынша оқыту сапасын арттыруға болатын ұсыныстар жасадық.

Тірек сөздер: пандемия, онлайн оқыту, қашықтықтан оқыту, SWOT талдау, оқу процесі, білім сапасы.

The article discusses the development of education in Kazakhstan during the COVID-19 epidemic, its strengths and weaknesses, opportunities and threats. We also tried to open the problems that have arisen and critically approach the Kazakhstan and global context. We have made suggestions that you can improve the quality of learning on modern ethane.

Keywords: pandemic, online training, distance learning, SWOT analysis, education process, education quality.

В 2019 году Всемирная организация здравоохранения объявила о пандемии коронавируса COVID-19. С такой проблемой человечество столкнулось впервые. Пандемия стала серьезным вызовом для всей мировой системы образования.

За счет ограничения физических контактов, которое сдерживает распространение вируса, традиционное обучение face-to-face оказалось невозможным. Образовательный процесс пришлось перевести на онлайн-обучение, т.е. без присутствия обучающихся. На сегодняшний день согласно данным ЮНЕСКО, 191 страна закрыла школы и ВУЗы на национальном уровне. В Казахстане, России, США, Канаде, Австралии, Японии и Дании они были закрыты локализовано, т.е. в зависимости от ситуации в регионе [1].

Все мы знаем, что образование - это не только традиционный инструмент передачи необходимых знаний от преподавателей к обучающимся, для получения определенных навыков по специальности, но и развивая молодое поколение, оно обеспечивает будущее страны, является ключом её стабильности и успеха. Наши вузы призваны обеспечить страну высококвалифицированными специалистами, востребованными на рынке. В стране приняли меры о переносе образования в цифровой формат и создании общего образовательного сервиса. Что мы имеем сегодня, в условиях мировой глобализации и усиливающейся конкуренции на образовательном рынке?

В стране идет полная трансформация высшего образования. За последние годы, в условиях глобализации, в системе произошли большие изменения, связанные с реализацией Болонского процесса, приватизацией образовательных учреждений, нехватки финансирования, невнятного госрегулирования, оттока специалистов и т.п.

Неопределенным фактором явилась и длительность пандемии.

В период цифровой эпохи, у нас произошло формирование новых образовательных сетей, пересмотр всей структуры. За счет быстрого развития НТП, интернета и информационных технологий, в сфере образования резко увеличилась академическая свобода, что привело к образованию «сервисной экономики услуг», [2].

Пандемия стала толчком для обновления всей системы образования, и все страны стали искать новые формы обучения. Учебные учреждения стали разрабатывать способы улучшения своей деятельности, появилось онлайн или дистанционное обучение (ДО). С появлением интернета, мы можем получить любую информацию, и любое образование, не выходя из дома. Для этого нам нужен только компьютер, подключенный к сети интернет.

Интернет-образование стало популярной формой обучения в силу своего удобства и гибкости. Название «ДО» говорит само за себя – это обучение на расстоянии. ДО или online-, offline-контакты (от англ. on line – на линии) – это аудио-и видео лекции, встречи, чаты, форумы, опросы, слайд-презентации, семинары, тесты, вебинары, онлайн-занятия с

использованием веб-камеры, интерактивных досок, видеотрансляций, общение с преподавателем (тьютором), общение посредством электронной почты, и т.п., которые проводятся в сети Интернет, в режиме реального времени. Современные технологии обеспечивают возможность постоянного общения между студентами и преподавателем из любой точки земного шара. Такое обучение проводят не только учебные заведения, но и различные, организации, клубы, бизнес школы, информационные центры, фирмы и т.д.

А самое важное в том, что для ДО не существует государственных границ, не нужно специальных аудиторий, есть возможность получить нужный объем информации, с охватом большой массы слушателей при круглосуточном обучении, без лишних трат и т.д. Такое обучение предоставляет уникальную возможность учиться, когда вам удобно, где вам удобно и в том темпе, который вам удобен.

Каждая страна выбирает себе наиболее подходящий вариант с учетом доступа к интернету, наличия технической инфраструктуры, адаптации содержания ДО, чтобы как можно скорее сделать процесс обучения доступным для студентов. Одновременно шла коммерциализация результатов научных исследований. А быстрое изменение окружающей среды привело к большой мобильности и переходу к обучению на протяжении всей жизни.

Сегодня, мы наблюдаем появление новых специальностей на рынке труда, а также повышение требований к уровню квалификации будущих специалистов. Эти факторы влияют и усиливают развитие онлайн образования и в нашей стране.

Согласно данным SWOT-анализа, мы видим, что отечественной сфере образования опасности и угрозы превышают имеющиеся возможности (см. таблицу 1).

Таблица 1

SWOT-анализ сферы образования в Казахстане [3]

Сильные стороны	Слабые стороны
Университеты мирового уровня – Назарбаев Университет, Аль-Фараби, КиМЭП. Программа «Болашақ». Выход на международное сотрудничество и партнерство. Государственное финансирование академической мобильности. Полиязычное образование. Государственное финансирование научных программ. Трехуровневая система подготовки. Адаптация принципов Болонского процесса. Программы двухдипломного образования. Прозрачность принимаемых решений. Открытость, самореализация,	Существенное старение оспетевших кадров в вузах РК. Отсутствие системы достоверной образовательной статистики. Низкие затраты на образование (3,8%, при рекомендуемых ЮНЕСКО 5-7%). Низкая оценка сотрудничества вузов с бизнесом и производствами РК. Неравномерное распределение грантов по отраслям экономики. Диспропорции в подготовке кадров. Необоснованно массовая подготовка специалистов педагогических, юридических и экономических специальностей. Недостаточная подготовка специалистов по направлениям промышленности и сельского хозяйства. Избыточное количество многопрофильных вузов, не соответствующее потребностям регионального развития в РК. Несовершенство программного обеспечения ИС-вуз, Платон. Финансирование вузов не соответствует уровню минимальных расходов с учетом реального ценообразования. Система высшего образования недофинансируется через бюджет. Средняя зарплата преподавателей является одной из самых низких в мире. Сильно устарела инфраструктура вузов. Несбалансированность содержания образовательных программ. Наука не координируется единственным органом. Слабая связь науки, образования и производства. Образовательные результаты не являются ориентиром для разработки образовательных траекторий – преобладает формальный подход по названию курсов. Несоответствие компетентного профиля выпускников вузов требованиям профессионального сообщества. Оторванность образования от науки и бизнеса. Барьеры при внутренней академической мобильности – разная стоимость обучения. Несовершенство признания предыдущего образования. Низкий уровень мотивации труда научных работников в системе высшего образования.

самостоятельность. Наличие подписки на научные базы данных. Наличие большого количества абитуриентов. Государственная поддержка.	Отсутствие плановой системы повышения квалификации ППС. Нарушение прав выпускников вузов, не изучавших в колледжах предметы, выносимые на КТА. Слабый уровень владения ППС иностранными языками. Недостаточное использование ППС и исследователями научных баз данных. Отсутствие нормативного регулирования по онлайн-обучению. Нет должного качества интернет-связи, технической оснащенности, недостаточность цифрового контента. Нет единого интернет-ресурса, отечественных IT-платформ для одновременных стриминговых соединений большого количества студентов. Необоснованные и завышенные требования к ППС при присвоении научных званий.
Возможности	Угрозы
Внимание государства к системе высшего и послевузовского образования. Обучение по международным грантам и программам. Финансирование высшего образования из средств местного бюджета. Увеличение грантов на востребованные специальности. Диверсифицированное подключение к базам данных. Расширение сотрудничества со странами Центральной Азии Развитие ИТ. Изменение критериев внешней оценки деятельности вузов и ППС. Развитие Казахстана - как научного центра Евразии. Снижение оплаты за обучение в вузах. Введение бесплатного образования для одаренных детей, Алтын бельгийцев и отличников учебы. Повышение мотивации ППС вузов. Проводить государственное трудоустройство выпускников вузов. Установить пенсионный трудовой возраст для ППС. Повышение стипендии студентам. Выделение стипендии для студентов из малообеспеченных, неполных семей.	Утечка талантов, «умов» из страны. Рост недобросовестной конкуренции вследствие глобализации образования. Усиление конкуренции со стороны российских и зарубежных вузов. Снижение имиджа вузов РК по сравнению с иностранными вузами. Преобладание дистанционного образования. Снижение потребности в очном обучении в связи с развитием ИТ. Дисбаланс трудовых ресурсов. Снижение качества образования по подготовке специалистов. Несформированность общественных механизмов. Снижение качества высшего образования в условиях пандемии. Углубляющийся демографический кризис. Потеря привлекательности казахстанского образования для иностранных студентов. Барьеры для поступления иностранных студентов в казахстанские вузы. Неготовность профессионального сообщества к участию в образовательном процессе вузов и сертификации специалистов. Сокращение государственного финансирования. Отток ППС в другие сферы экономики РК. Снижение остроты ППС вузов. Количество выпускников PhD не будет покрывать потребности вузов в НИИ и в остротенных кадрах. Заккрытие вузов и специальностей. Выпуск неквалифицированных, слабых специалистов.

Трансформация сервисных услуг в Казахстане привела к изменению предпочтений обучающихся. Многие молодые люди предпочитают обучаться за рубежом, т.е. идет отток «умов». В то же время, граждане Казахстана имеют право на присуждение на конкурсной основе международной стипендии «Болашак» для обучения за рубежом [4].

Сегодня любой человек может выйти на министра, и заявить о несправедливости или недоработке. В то же время в РК необходимо принятие новых мер, способствующих улучшению качества образования в стране, используя свои возможности и сильные стороны.

В нашей стране есть возможности расширения двухдипломного образования и АМ, дальнейшее развитие сотрудничества с вузами, имеющими высокий рейтинг. Учитывая отсутствие гарантированного трудоустройства и низкий уровень студентов на платной основе в наукоёмких специальностях, надо внедрять дуальное образование, в частности с предприятиями и организациями. Есть возможность получения студентами востребованных

рабочих профессий технического направления. Желательно открытие учебных мастерских – Центров рабочих профессий, переход на бесплатное обучение востребованных из них.

В настоящее время пришла необходимость привлечения обучающихся к оплачиваемым НИР, создания специальных индивид-планов для одаренных студентов.

В вузах необходимо поднять на должный уровень мероприятия, связанные с практикой студентов на реальных рабочих местах и с оплатой труда. Важно развивать сотрудничество с производствами и бизнесом - по вопросу целевой подготовки обучающихся, заключению договоров по их дальнейшему трудоустройству.

Госорганам актуально рассмотреть мероприятия связанные с интернационализацией высшего образования. Это дополнительное и грантовое финансирование вузов для увеличения АМ обучаемых, увеличения заработной платы ППС, выделение стипендий для обучающихся, уменьшения оплаты за обучение и др. Все это даст возможность роста качества образования, увеличению договоров по АМ с вузами, где публиковались и участвовали в конференциях и проектах ученые университетов, проведение совместных НИР с вузами, где обучаются студенты по АМ, создание спец фондов и обменных программ, совместное участие в проектах, привлечение студентов из ближнего зарубежья и др.

Особое внимание необходимо уделять развитию кадрового потенциала вузов. Это перспективное повышение квалификации ППС за рубежом, получение званий «профессора», «доктора», PhD, создание благоприятных условий для саморазвития и взаимосодействия. В последние годы многие преподаватели не могут получить ученого звания «ассоциированный профессор» только по причине «процентия», который должен быть не ниже 35. Кто это придумал и что это такое, никто не объясняет. Причем должно быть 2 статьи в международном рецензируемом журнале имеющим импакт-фактор в базе данных СКОПУС. Возникает вопрос, почему наши знания и заслуги оценивает зарубежная редакция, которая непонятным образом выставляет этот пресловутый процентиль?

Далее преподаватель после долгих мытарств ожидания выхода такой статьи (до года), затратив большие деньги на публикацию, должен получить справку в НЦГНТЭ, у которого свои правила определения процентия. Если, например, статья вышла в 2019 году, они дают справку с указанием процентия за 2017 год, т.е. ниже 35. Преподаватель не может доказать, что в базе данных СКОПУС указан процентиль выше. А если статья в базе СКОПУС вышла, но у нее вообще нет процентия, она также не будет учтена министерством, при присвоении звания, что также не поддается логическому мышлению. Ведь в Положении о присвоении званий учитываются статьи за последние 5 лет, и они в СКОПУСе есть. Вина ли преподавателя, что у журнала нет процентия, и что ранее он журналу не присваивался?

Эти нестыковки требуют безотлагательного рассмотрения на уровне министерства образования РК. При присвоении званий также не учитывают, что преподаватель давно имеет ученую степень «кандидата наук», более 20-40 лет стажа безупречной работы в вузе, выпустил книги, по которым занимается весь Казахстан, имеет монографии, ордена или медали (2-3), в т.ч. И.Алтынсарина (т.е. высшую награду преподавателя РК) и др. заслуги.

В целом решение данных нестыковок и внедрение возможных мероприятий позволит улучшить роль и статус ППС, привлечет новые кадры, повысит качество обучения и значение вуза на современном этапе, увеличит Международное признание, повысит имидж.

Пандемия пройдет, но нам нужно быть готовыми к появлению новых проблем, к работе в условиях нестабильности и неопределенности. Система образования должна извлечь из сложившейся ситуации уроки, и принять адекватные меры.

Глава государства Токаев К.К., отметил: «Образование следует сделать гораздо более гибким, важно разработать протоколы и методики обучения детей и студентов в удаленном режиме, завершить реальную цифровизацию всех учебных заведений страны. Необходимо форсировано внедрять современные дистанционные технологии. Предстоит пересмотреть содержание образовательных программ, сделать их доступными и интерактивными», [5]. Для роста качества образования в РК мы считаем, что в первую очередь необходимо:

- внести в законодательство нормативное регулирование ДО;
- подготовить отечественные цифровые платформы, для стриминговых соединений;
- централизованно повышать компетенции преподавателей по работе ДО;
- приглашать для преподавания реально работающих практиков с производств, бизнеса, и укреплять связи с этими отраслями;
- пересмотреть структуру ДО путем разработки новых методик преподавания, новых педагогических технологий и диагностики, перейти к индивидуальным стандартам;
- найти надежные инструменты идентификации оценки знаний, экзаменов;
- обновить академическую политику вузов по достижениям ДО и офлайн обучения;
- опираясь на цифровые технологии, стать региональным хабом т.е. определять востребованность дисциплин и использовать весь возможный потенциал;
- совершенствовать информационные системы министерства по созданию баз дипломов, электронных учебников, видео-тренажеров, цифровизации госуслуг, мониторинга достижений, тестированию, аттестации и т.д.
- создать цифровые ситуационные центры развития инфраструктуры: обеспечить вузы серверами, каналами связи, системами прокторинга и коммуникаций;
- изменить системы управления ДО более тесной координацией и открытым выстраиванием связей между министерством и региональными вузами.

Надо понимать, что сегодня все участники ДО – обучающиеся, преподаватели, работники министерства – понимают, что более эффективной формой является традиционное очное обучение, а ДО рассматривается как дополнительная альтернатива для гибкости обучающих программ. Поэтому нельзя останавливаться на достигнутом.

В будущем, ДО можно будет применять при необходимости, например, если студент болеет, или в целях обеспечения возможностей малокомплектных групп и т.д.

Нам важно видеть реальные условия обучающихся как в городах, так и в селах, и с учетом всех возможностей многое переосмыслить, сделать выводы и выработать новые стратегии. Наша совместная задача – поиск новых, нестандартных решений. В связи с этим нам важно аккумулировать положительные практики, как отечественные, так и зарубежные, и вводить их в образовательный процесс РК. Основой образовательного процесса должна быть доступность, открытость и систематичность. Мы уверены, что по окончании карантина очное обучение будет нуждаться в цифровых сервисах.

Наш вывод: практика показывает, что живой контакт и живое общение с преподавателем помогает обучающемуся - быстрее освоить предметы, связать неясности, сформировать собственное мнение. Обмен информацией вживую, намного интереснее и эффективнее, чем ДО. Но ДО имеет большие возможности и перспективы для самообразования и повышения самопознания в глобальном масштабе, увеличении встреч и контактов с интересующимися контрагентами. Оно более дешевое, доступное, удобное, экономное и полнее удовлетворяет растущие потребности обучающихся.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Статья 1 Закона Республики Казахстан «Об образовании» от 27 июля 2007 года № 319-III online.zakon.kz/Document?doc_id=...
2. Святлов С.А. Современное состояние отечественного бизнес-образования: проблемы и перспективы развития. // Современное образование. - 2019. - №2. - С.37-42.
3. Сейсекенова М.Б., Жұмағұл Ж., Иембекова А., Күттүбек Ш., Қанатхан С., Салехова Н. Актуальность онлайн-обучения в вузах Казахстана: сущность, проблемы и перспективы. 2020. С.312-317.
4. Об образовании - ИПС «Әділет». adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319
5. Выступление Главы государства на Заключительном заседании Государственной комиссии по чрезвычайному положению. 11 мая 2021г. zhuldyzkokpekty.kz/index.php/...

КАДРЛЫҚ МЕНЕДЖМЕНТ ЖӘНЕ ОНЫҢ КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНКТИ БАСҚАРУҒА ӘСЕРІ

Сейсекенова М.Б., э.ғ.к.

Ақбай А.Қ., 7M04106 – «Қаржы» 1 курс магистранты
I.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: akzhan091297@gmail.com

Тезистерде коммерциялық банктегі қызметкерлерінің үздіксіз білім алуының өзектілігі мен маңыздылығы қарастырылады. Біліктілікті арттырудың және коммерциялық банктегі қызметкерлерінің мансаптық өсудің негізгі жолдары. Кадрлық резервті дайындаудағы оқытудың жаңа әдістері. Кадрларды оқытудың шетелдік практикасы.

Тірек сөздер: кәсіби даму, оқыту, біліктілікті арттыру, мансаптық өсу, мотивация, еңбек сапасы, еңбек тиімділігі.

В тезисах рассматривается актуальность и важность непрерывного образования сотрудников коммерческого банка. Основные пути повышения квалификации и карьерного роста сотрудников коммерческого банка. Новые методы обучения в подготовке кадрового резерва. Зарубежная практика обучения кадров.

Ключевые слова: профессиональное развитие, обучение, повышение квалификации, карьерный рост, мотивация, качество труда, эффективность труда.

The theses consider the relevance and importance of continuing education of commercial bank employees. The main ways of professional development and career growth of commercial bank employees. New methods of training in the preparation of the personnel reserve. Foreign practice of personnel training.

Keywords: professional development, training, professional development, career growth, motivation, labor quality, labor efficiency.

Нарық жағдайында, егер сіз әр қызметкердің дәлелді себептермен жұмыста болмаған уақытын ескеретін болсаңыз, онда бұл орташа есеппен жылдық жұмыс уақытының 8-ден 10% - на дейін болады. Бұл әр 10-12 қызметкер күн сайын жұмыста жоқ екенін білдіреді. Көбінесе жеке менеджерлер мен мамандардың біркелкі емес жүктемесі бар. Жоқ қызметкерлердің жұмысын әдетте қалған қызметкерлер орындайды. Бұл жағдайда жұмысшыларды кенеттен жұмыстан шығару мүмкіндігі бар. Сондықтан, ұйымның үздіксіз жұмыс істеуі үшін қызметкерлердің белгілі бір бөлігі жетіспейтін әріптестерін ауыстыруға мүмкіндік беретін дағдыларға үйретілуі керек. Егер сіз кадрларды уақтылы және дұрыс басқармасаңыз, жұмыс нашар немесе мүлдем жасалмайды.

Біздің елде білім беру жүйесі экономикадағы өзгерістерге тым баяу жауап береді. ЖОО-да оқу 2 жыл және одан да көп жыл ішінде бекітілетін және жасалатын бағдарламаларға сәйкес жүргізіледі. Қазіргі кәсіптердің 80% - ы соңғы 20 жылда пайда болғанын ескеру керек, бұл сонымен қатар кадрларды үнемі дамытудың өзектілігі мен қажеттілігін білдіреді [1, 17-бет].

Кадрлардың (көрсеткіштердің) сапасын арттыру, ұйымды жаңа пайдалармен қамтамасыз етеді:

- жаңа жағдайларда қызметпен байланысты проблемаларды неғұрлым табысты шешуге және нарықтағы бәсекеге қабілеттіліктің қажетті деңгейін ұстап тұруға мүмкіндік береді;
- қызметкерлердің еңбек сапасы мен өнімділігі (тиімділігі) артады, бұл шығындардың азаюына, өзіндік құнның төмендеуіне, жарақаттануға және т.б. әкеледі;

- кадрлардың құндылығын, олардың өзгермелі әлеуметтік-экономикалық жағдайларға және нарық талаптарына тез бейімделу қабілетін арттырады;
- ұйымға деген адалдықты арттырады және кадрлардың тұрақтамауын төмендетеді;
- басқа білім беру мекемелерінен қаржылық ауыртпалықты алып тастауға мүмкіндік береді;

- коммерциялық банктегі уақыты мен қаражатын үнемдеуді қамтамасыз етеді;
- қызметкерлер арасында корпоративтік мәдениеттің құндылықтары мен басымдықтарын қолдауға және таратуға, ұйымдастырушылық стратегия мен қолайлы климатты қолдауға арналған жаңа мінез-құлық нормаларын насихаттауға мүмкіндік береді.

Коммерциялық банктегі қызметкерлердың түпкілікті жетістігі оның қызметкерлерінің қазіргі міндеттерін орындау қабілетіне байланысты, сондықтан кадрлардың үздіксіз дамуының маңыздылығы артады.

Менеджментте кадрларды дамыту дегеніміз - біліктілікті арттыруға, олардың ішкі әлеуетін дамытуға, жаңа білім мен көзқарастар алуға бағытталған іс-шаралар жиынтығы деп аталады. Ол рухани, әлеуметтік және физикалық дамуды қамтиды.

Кадрлардың кәсіби дамуы-бұл мамандық бойынша жаңа білім мен дағдыларды игеруге жүйелі түрде жоспарланған тәсіл. Бұл-қызметкерлердің жеке мінездемелерінің лауазымдық талаптарға сәйкестігін жақсарту үшін мінез-құлық пен мотивацияны өзгерту процесі. Ол жеке қызметкерлерге, топтарға және ұйымдарға арналған жоспарланған бағдарламаларды (іс-шараларды) қамтиды [2,95-бет].

Қазіргі заманғы ұйымдардың қарамағында қызметкерлерді дамытудың көптеген нысандары бар. Кәсіби дамудың классикалық формаларына айналған және ең көп тарағандары: *кәсіптік оқыту, лауазымдық мансапты жоспарлау және дамыту, басшылардың резервін дайындау* болып табылады.

Қызметтік-кәсіптік оқыту жүйесі деп жұмыс істейтін қызметкерлерді дамыту жоспары (бағдарламасы) арқылы ұйым ішінде персоналды лауазымдық даярлау құралдары мен әдістерінің жиынтығы болып табылады.

Кадрларды оқытудың (білім берудің) мақсаты – кадрлардың ағымдағы қозғалысын ескере отырып, ұйымның құзыретті, жоғары білікті қызметкерлермен қажетті уақытта, қажетті лауазымда, қажетті жерде және қажетті мөлшерде қамтамасыз ету.

Кадрларды қазіргі заманғы оқыту мынадай себептерге байланысты қажет:

- а) жұмысқа қабылданған адамды оқыту қажеттілігі;
- б) лауазымын өзгерту кезінде оқыту қажеттілігі;
- в) бір лауазымда біліктілікті арттыру қажеттілігі;
- г) психологиялық климатты өзгерту үшін оқыту қажеттілігі;
- д) өндіріс процесін өзгерту кезінде оқыту қажеттілігі;
- е) өндіріс технологиясын өзгерту кезінде оқыту қажеттілігі.

Қызметкерлерге кәсіби өсу мүмкіндіктерін беру ұйымға елдегі және нарықтағы өзгерістерге тез және тиімді жауап беруге мүмкіндік береді, ұйымның да, қызметкердің де тұрақтылық, өкілдік және табыстылық элементтерін күшейтеді. Оқу нәтижесінде қызметкер келесі артықшылықтарға ие болады:

- ұйымдағы жұмысқа қанағаттанудың жоғары дәрежесі;
- жеке кәсіби перспективалар туралы нақты көзқарас және өз өмірінің басқа аспектілерін жоспарлау мүмкіндігі;

- біліктілікті арттыру, болашақ кәсіби қызметке мақсатты дайындық және жұмыс бойынша алға жылжу мүмкіндігі (мансаптық өсу);

- ұжымдағы құзыреттіліктің, өзін-өзі бағалаудың және маңыздылықтың өсу мүмкіндігі;

- жеке бәсекеге қабілеттілікті арттыру, өмір сүру деңгейін арттыру.

Ұйым өз кезегінде жаңа пайда алады:

- жоғары ынталы және адал қызметкерлер;

- қызметкерлердің жеке мүдделерін ескере отырып, олардың мансабын жоспарлау мүмкіндігі;

- қызметкерлердің кетуі кезінде ұйымның үздіксіз жұмысын қамтамасыз ету;
- ол еңбек мотивациясы мен тәртіпті нығайтады, моральдық климатты жақсартады;
- негізгі лауазымдарға жоғарылату үшін даярланған кадрлар тобын құрады.

Бүгінгі таңда ұран өзекті: "егер сіз білім алу тым қымбат деп ойласаңыз, онда жұмысшыларыңыздың надандығы үшін қандай бағаны төлеуге тура келетінін ойлаңыз", [3, 29-бет]. Жетекші ұйымдар бүгінде өз қызметкерлерінің кәсіби дамуына қомақты қаражат жұмсайды, бұл "Дженерал Моторс" үшін жылына миллиард доллардан асатын соманы құрайды.

Корпоративті оқытудың түрлері мен әдістерінің әртүрлілігі өте үлкен. *Персоналды басқаруда* (КМ) үш ұғым бар, олар үздіксіз білім беру жүйесі (оқыту), кәсіптік оқыту және біліктілікті арттыру (қайта даярлау).

Оқыту өмір бойы қызметкерлердің жалпы ақыл-ойының дамуын қамтиды. Бұл әрдайым институттарда оқумен шектелмейді.

Кәсіптік оқыту-бұл жаңа кәсіби дағдыларды немесе білімді ұйым қызметкерлеріне тікелей беру процесі.

Кадрларды даярлау жоспарлы және ұйымдасқан түрде оқытуды және адам қызметінің барлық салалары үшін арнайы білім мен дағдылардың жиынтығын және орындалатын жұмысқа араласу тәсілдерін білетін білікті кадрлар шығаруды көздейді.

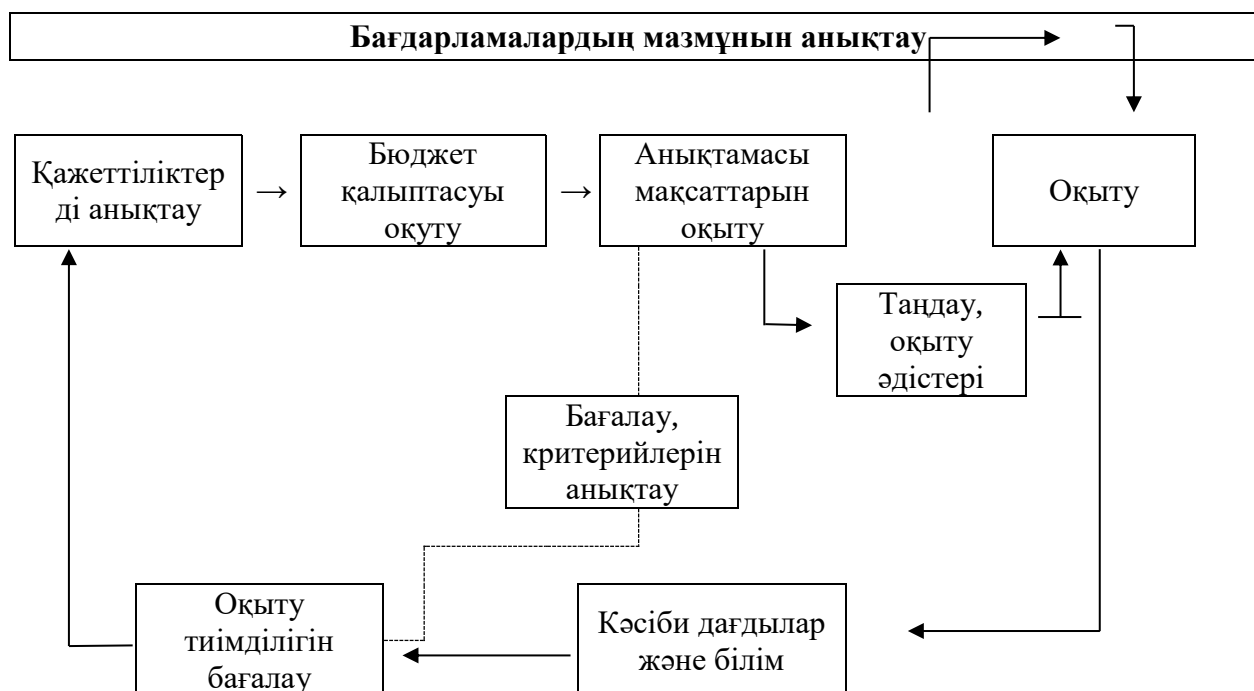
Кәсіби деңгейді қолдау - коммерциялық банктегі кадрларды оқытудың өз жүйесін құру кезінде прагматикалық және қол жеткізуге болатын мақсат. Кадрларды оқыту бизнес нәтижелеріне де, қызметкерлерге де бағытталуы мүмкін. Оқытудың жоғары тиімділігіне негізінен қызметкерге белгілі бір жұмысқа, лауазымға қажетті білім мен дағдыларды беру арқылы қол жеткізіледі. Артық біліктілігі бар қызметкерді оқытудың мағынасы жоқ, оны лауазымға ауыстыру керек, онда ол пайдалы болады.

Оқыту технологиясы ұйым қызметінің түріне қарамастан жүйелі түрде жүзеге асырылатын іс-қимылдар мен рәсімдердің толық циклын қамтиды (1-схема).

1-схема-Кәсіптік оқыту процесі

Компанияда оқыту жүйесін қалыптастыру мәселелерін шешу үшін сізге:

- қызметкерлерді алдын-ала жұмыс істеу үшін қажетті біліммен қамтамасыз ету;
- персоналдың кәсіби деңгейін қолдау және оны ҒТБ жетістіктерімен, әлеуметтік-экономикалық және құқықтық жағдайлардағы өзгерістермен таныстыру;
- қызметкерлерді (резервті) демалыс, науқастану, іс-сапар уақытында және кенеттен жұмыстан босатылған жағдайда әріптестерін ықтимал алмастыруға дайындау;
- қызметкерлерді қызмет бабында ауыстыру немесе жоғарылату үшін дайындау;
- қызметкерлердің жұмысқа оң көзқарасын қолдау;
- әр қызметкерге түсіндіру және жеткізу арқылы ҚР қолданыстағы заңнамасымен анықталған оқу мақсаттарын ақпараттандыру;
- қызметкерлердің ұйымға қатысу сезімін қалыптастыру және қолдау, қызметкерлерді стратегиямен, құрылыммен, қызмет технологиясымен таныстыру (кесте.1).

1 сызба. Кәсіптік оқыту процесі

Қызметкерлерді оқытуда біліктілікті арттыру ерекше орын алады. Алынған білім әр 3-5 жыл сайын жартылай ескіретіні белгілі, ал кейбір салаларда 1-2 жылдан кейін, егер адам өз деңгейін көтермесе. Ол бірнеше себептерге байланысты:

- біліктілікті арттыру мамандарды даярлаудан әлдеқайда арзан;
 - қызметкерлерді дайындаумен салыстырғанда оқу ұзақтығы аз. Танымал бағдарламалардың мерзімі үш күннен екі аптаға дейін;
 - мамандар мен басшыларға арналған тар оқу модульдері бойынша мақсатты оқыту.
- Кәсіби дамудың классикалық әдісі-кадрлық резервті құру арқылы коммерциялық банктегі негізгі басшылық лауазымдарға қызметкерлерді даярлау.

Резервті құру көзі ерте анықтау және дамыту көптеген ұйымдардың басымдығына айналған, көшбасшылық әлеуеті жоғары – "Алтын қор" деп аталатын жастар болып табылады.

Коммерциялық банктегі кадрларын оқыту практикасында оның әртүрлі түрлері қолданылады:

- өндірістен қол үзбей (PM-де); өндірістен қол үзіп оқыту; PM-ден тыс оқыту;
- аттестациясыз өз бетінше білім алу; экстернат, ҚБТ; басшының күшімен PM-де оқыту;
- оқытушылардың күшімен сырттан оқыту; тәжірибе алмасу бойынша шетелдік тағылымдамалар;
- персоналдың емтихандары мен аттестациялары және т. б.

Оқытудың қандай түрін қолдану ұйымның мақсаттары мен мүмкіндіктеріне байланысты.

Оқыту күндізгі және сырттай (қашықтан), ішкі (RM-де) және сыртқы болып бөлінеді. Оқыту PM-де және PM-ден тыс (ішкі және өндірістік емес) жүзеге асырылуы мүмкін. Оқыту топтық және жеке болуы мүмкін (1-кесте).

Оқытуды ұйымдастыру формаларын жіктеу

Ұйым қатысушыларының саны	Оқыту режимі	Оқытуды ұйымдастырушы		
		Ішкі		Сыртқы
		Ішкі жеткізуші	Сыртқы жеткізуші	
Топтық оқыту	Жұмыста үзіліспен	Жабық семинарлар		Ашық семинарлар. Конференциялар
	Жұмыста үзіліссіз	Техникалық оқу		Курстар
Жеке оқыту	Жұмыста үзіліспен	Тағылымдама		Білім беру бағдарламалары. Тағылымдама
	Жұмыста үзіліссіз	Техникалық оқу. Тәлімгерлік. Ротация немесе тағылымдама. Өз бетінше оқып-үйрену, соның ішінде компьютерлік бағдарламалардың көмегімен. Қашықтықтан оқыту.		Білім беру бағдарламалары. Қашықтықтан оқыту.

1-кесте-оқытуды ұйымдастыру формаларын жіктеу

Персоналды басқару әдісі деп басшының жеке қызметкерлердің немесе ұжымдардың мінез-құлқына әсер ету әдісін түсіну керек.

Зерттеулер коммерциялық банктегі қызметкерлерді басқарудың келесі әдістерін бөліп көрсетуге болады. Олар:

- экономикалық-еңбекке ақы төлеу, әлеуметтік төлемдер мен жеңілдіктер, жұмыс орындарын құру, кәсіби-лауазымдық өсу жүйесі;
- әлеуметтік – психологиялық - ұжымда әлеуметтік - психологиялық микроклиматты қалыптастыру, әлеуметтік мотивация;
- ұйымдастырушылық-тұрақтандыру әсері, өкімдік, тәртіптік, әкімшілік;
- құқықтық-авторитарлық, автономды.

Қазақстанда кадрларды қайта даярлаудың мемлекеттік бағдарламасын облыстық және қалалық халықты жұмыспен қамту орталықтары да орындайды. Оқыту контингенті: жұмыссыздар және Қарулы Күштерден әскерден шығарылғандар. Халықты жұмыспен қамту орталықтары жұмыссыздарды оқу орталықтары арқылы азаматтардың қалауы бойынша тапшы немесе сұранысқа ие мамандықтарға оқытады. Оқу кезінде оларға стипендия, әрі қарай жұмысын қамтамасыз ете алады.

"Оқыту жөніндегі директор корпорацияның ұжымдық ойлау сапасына жауап беруі керек. Ол зияткерлік қорды арттыруға және корпоративтік рухты сақтауға жауап береді", - дейді Джоэляновиц innovationassociates фирмасынан (Бостон) оқыту саласында кеңес беруге маманданған.

Ларри Виллетса атап өтті-"Сіз компаниядағы біреудің корпоративті мәдениетті үнемі дамытуға жауапты болуын қалайсыз, Сізге оқу жөніндегі директор қажет – кәсіпорын басшылығындағы жаңа лауазым және" жаңа сөз". Қаржы директоры компанияның қаржылық ресурстарын басқаруды басқарады, ал бас технолог өндірістік жүйелермен айналысады, оқыту жөніндегі директор компанияның зияткерлік капиталын басқаруға және өсіруге жауап береді. Зияткерлік капитал-бұл патенттер мен сауда маркаларынан бастап ұйымның жасырын ноу-хауына дейінгі ұғымдардың толық спектрі".

"Жаттығуды бәсекелестікте құрал ретінде пайдалану үшін жеке дағдыларды тәрбиелеудің орнына қызметкерлерді үнемі дамыту және оқыту әдістерінің кең спектріне назар аудару керек", - деп Ульрих менеджерлерге кеңес береді. Мұндай әдістемелер топта жұмыс істеу дағдыларын дамытуды, тоғыспалы-функционалдық оқытуды және тұлғааралық қарым-қатынасты қамтиды.

Қорытындылай келе: коммерциялық банктегі қызметкерлерді басқару әдістері дәлірек айтқанда басқару әдістерін таңдау несиелік ұйымның тиімді жұмысына тікелей әсер ететін коммерциялық банктің жұмысындағы өте маңызды сәт болып табылатындығының өзектілігін көрсетті. Кез-келген коммерциялық банктегі басты міндеті өз қызметкерлерін үнемі дамыту (оқыту) және олардың біліктілігін арттыру болуып табылады, бұл оның тұрақты тиімділігі мен ұзақ мерзімді табысын қамтамасыз етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ашимбаев Т. Экономика Казахстана на пути к рынку Изд.«Казахстан», А:2019, С.2 -13.
2. Современное управление. Энциклопедический справочник. Под ред. д.э.н., профессора Д.Н. Карпухина, д.э.н. профессора Б.З. Мильнера. Том первый. — М.: «Издатцентр», 1997. — 584 с, ил.перевод последнего издания Американской Ассоциации Управления «АМА ManagementHandbook».
3. Бухалков М.И. Управление персоналом: развитие трудового потенциала: Учебное пособие /М.: НИЦ ИНФРА-М, 2013. - 192 с.
4. Кабанов А.Я. Управление персоналом: теория и практика. Организация профориентации и адаптации персонала: Учебно-практическое пособие / А.Я. Кабанов, Е.В. Каштанова. - М.: Проспект, 2015. - 56 с.
5. Виллетс Л. Директор по обучению: новая должность для нового времени (информационная выборка) // онлайн-журнал «Управление персоналом», 2020. С.12.

ӘОЖ 340.692

<https://doi.org/10.53355/g7187-6849-1962-f>

ҚЫЛМЫСТЫҚ ІСТЕР БОЙЫНША САРАПТАМА ТАҒАЙЫНДАУ

Серикова Л.С., з.ғ.м., оқытушы-ассистент

Бақытжанұлы Б., 4 курс студенті

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: ss_laura@mail.ru

Бұл ғылыми мақалада қылмыстық істер бойынша сараптама тағайындау негіздері, сарапшы қорытындысы, сот сараптамасын тағайындау қаулысы, қаулының бөлімдері: кіріспе, сипаттау, қарар бөлімдері қарастырылған. Сарапшының құқықтары мен міндеттері, кешенді сараптама тағайындау кезінде сарапшылардың мәртебесі көрсетілген.

Тірек сөздер: сарапшы, кешенді сараптама, тергеуші, сараптама қорытындысы, қаулы, криминалист

В данной научной статье рассмотрены основания назначения экспертизы по уголовным делам, заключение эксперта, постановление о назначении судебной экспертизы, разделы постановления: вводная, описательная, резолютивная части. Указываются права и обязанности эксперта, статус экспертов при назначении комплексной экспертизы.

Ключевые слова: эксперт, комплексная экспертиза, следователь, заключение экспертизы, постановление, криминалист.

This scientific article examines the grounds for the appointment of an expert examination in criminal cases, the expert's conclusion, the decision on the appointment of a forensic examination, the sections of the resolution: introductory, descriptive, operative parts. The rights and obligations of the expert, the status of experts when appointing a comprehensive examination are indicated.

Key words: expert, complex examination, investigator, expert opinion, resolution, criminologist.

Сот сараптамасы қылмыстық істер бойынша мынадай сатыларда: бірінші сатыдағы соттың алдын ала тергеуі, сот талқылауы апелляциялық және кассациялық сатыларда жүргізілуі мүмкін.

Алдын ала тергеуде сараптаманы тергеуші, анықтаушы, прокурор қажет болған кезде тағайындайды.

Сот-тергеу тәжірибесі сараптаманы мүмкіндігінше тез жүргізген жөн екенін көрсетеді, өйткені кейбір заттай дәлелдемелер нашарлайды, қылмыстық іс қозғау фактісін тез арада негіздеу қажет және т. б.

Кейбір жағдайларда қылмыстық іс қозғау туралы мәселені сот сараптамасын тағайындаусыз және жүргізусіз шешу мүмкін емес (мысалы, сараптама кезінде ғана заттың есірткіге жататындығын анықтауға, денсаулыққа зиян келтіруді жеке немесе жариялы айыптау істеріне жатқызуға болады және т.б.).

Ұзақ уақыт бойы қылмыстық іс қозғалғанға дейін сот сараптамасын тағайындау туралы мәселе талқыланды. (Орлов, Б. М. Батманов, и.Н. Сорокотягин, Е. Р. Российская және т. б.). Бұл жағдайдан шығу жолы ҚР ҚПК 270 бабы болды. ҚР ҚПК "сот сараптамасын тағайындау тәртібі", онда: "Сот сараптамасын қылмыстық іс қозғалғанға дейін тағайындауға және жүргізуге болады" делінген [1].

Қылмыстық іс қозғалғанға дейін сот сараптамасын тағайындау және жүргізу практиктердің арасында екіұштылық тудырды.

Әрбір сот сараптамасы қылмыстық іс қозғау сатысында жүргізілмейтіні белгілі (мысалы, сот-психиатриялық, сот-бухгалтерлік, сот-генетикалық, кешенді сот психологиялық-психиатриялық және т.б.), өйткені олардың өндірісі көптеген шектеулермен байланысты (адамның гендік құрамын мұқият сараптамалық зерттеу, психиатриялық клиникада стационарлық ем).

Мысалы, сот-бухгалтерлік сараптаманы тағайындау бірінші кезектегі тергеу әрекеті емес. Тергеуші сараптама тағайындамас бұрын қажетті дәлелдерді жинайды және зерттейді, сарапшының алдына қойылатын сұрақтарды қалыптастырады, сараптама мекемесімен анықталады немесе бухгалтерлік білімі бар адамдар арасынан сарапшыны шақырады.

Қылмыстық іс қозғалғанға дейінгі тергеу әрекеттері қылмыстық іс қозғау үшін негіздерді анықтау немесе теріске шығару мақсатында жүргізіледі.

Сот сараптамасын тағайындау-бұл қылмыстық іс қозғау үшін мәселені шешудің негіздерін іздеу дегенді білдірмейді. Фактілер сот сараптамасын жүргізгеннен кейін ғана пайда болады.

Е. Р. Россинская қылмыстық іс қозғалғанға дейін сот сараптамасын тағайындаудың қарсыластары сараптама тағайындау кезінде туындауы мүмкін жағдайды қажетсіз драматизациялайды деп санайды. Сонымен қатар, қылмыстық іс қозғалғанға дейін сот сараптамасын тағайындауға алғашқы қадам жасалды (ҚР ҚПК 225 бабы «Экспертная» сот-медициналық сарапшысының (бірақ сот медицинасы саласындағы маман емес — 1960 ж. РСФСР ҚІЖК 180-б.) қатысуымен мәйітті табылған жерінде қарау көзделеді).

Оқиға орнына сот сараптамасын немесе «оқиға орнына криминалистикалық ситуациялық сараптаманы» белсенді тағайындау және жүргізу туралы уақтылы пайымдау ұсынылады.

Біздің ойымызша, заң шығарушы қылмыстық іс қозғалғанға дейін сараптама жүргізуге рұқсат беретін баптың енгізілуі мүдделі адамдардың құқықтарына нұқсан келтіреді (шектейді) және қылмыстық іс қозғалғанға дейін (мысалы, жауап алу) тергеу әрекеттерін жүргізу туралы жаңа ұсыныстардың пайда болуына ықпал етеді деп дұрыс қорықты. Осындай жағдайлардың алдын алу мақсатында сот сараптамаларын тағайындау және жүргізу кезінде заңнамалық нормалардың сақталуына қатаң бақылау енгізу қажет.

Сараптаманы тағайындау кезінде тергеуші қазіргі ғылымның, техниканың, өнердің, қолөнердің даму деңгейі, сараптама түрлері, сондай-ақ белгілі бір сараптамалық мекеменің немесе шақырылған сарапшының мүмкіндіктері туралы түсінікке ие болуы керек. Тәжірибе

көрсеткендей, тергеушілер сараптама тағайындау кезінде қателіктер жібереді, бұл көбінесе белгілі бір сараптаманың мүмкіндіктерін нашар білумен түсіндіріледі. Сараптама жүргізу қажет деп тани отырып, субъект дәлелді қаулы шығарады, ол оны жүргізу үшін процестік негіз болып табылады.

Қр сот сараптамасын тағайындау туралы қаулыда көрсетіледі:

- сот сараптамасын тағайындау негіздері;
- қандай сараптама тағайындалады (сот сараптамасының түрі немесе тегі);
- сот сараптамасын жүргізу кімге тапсырылады (сарапшының тегі, аты, әкесінің аты немесе сараптама мекемесінің атауы);
- сарапшының алдына қойылған әрбір мәселенің тұжырымы;
- сарапшының қарауына қандай материалдар ұсынылады.

Қаулы үш бөліктен тұрады: кіріспе, сипаттама, қарар [2].

Кіріспе бөлімде жасалған орны, күні, қаулыны кім құрастырғаны (тегі, лауазымы және жұмыс істейтін орган) және қандай қылмыстық іс бойынша көрсетіледі.

Қаулының сипаттау бөлігінде істің фабуласы қамтылады, арнайы білімді пайдалану қажеттілігін негіздеген мән-жайлар санамаланады, зерттеу объектісінің ерекшеліктері белгіленеді. Сараптама тағайындалған ҚР ҚПК -нің баптары көрсетіледі. Егер сараптама жүргізу сот-сараптама мекемесінің сарапшыларына тапсырылса, сонымен қатар ҚР ҚПК 270 - бабына сілтеме жасалады, егер сараптама тағайындау міндетті болса, онда.

Қаулының қарар бөлігінде сараптаманың түрі немесе тегі көрсетіледі, сарапшының рұқсатымен шығарылған мәселелер қалыптасады, сарапшы тағайындалады немесе сот-сараптама мекемесі анықталады, оның қызметкерлеріне сараптама жүргізу тапсырылған, сарапшының қарауына ұсынылған материалдардың тізімі келтірілген.

Тергеуші мен сарапшының байланыс орнын таңдау өте маңызды. Сараптама орны әдетте сараптама түрімен анықталады. Мысалы, амбулаториялық сот-психиатриялық тергеу изоляторында немесе психиатриялық мекемеде, стационарлық — психиатриялық мекеменің (аурухананың) сот-психиатриялық бөлімшесінде жүргізілуі мүмкін. Сот-медициналық сараптама бұл үшін арнайы жабдықталған үй-жайларда, сондай-ақ ашық ауада жүргізіледі. Заң әдебиеттерінде кейбір жағдайларда "далада" сараптама жүргізу ұсынылады.

Оқиға болған жерді тексеру кезінде тергеуші көбінесе табылған іздер мен заттай дәлелдемелер жедел тәжірибелік зерттеулерді қажет ететін жағдайда болады (мысалы, қолайсыз ауа-райының салдарынан қылмыс іздерін жоғалту қаупі).

Оқиға орнындағы сараптама объектілері жеке заттар және тұтастай алғанда материалдық жағдай, күштеп өлім іздері бар мәйіт болуы мүмкін (мысалы, өлім болған жерді анықтау немесе ЖКО кезінде мәйітте зақым келген заттарды сәйкестендіру қажет). Мұнда тергеушіге мамандандырылған жылжымалы сот-медициналық және биологиялық зертханалар үлкен көмек көрсете алады.

Оқиға орнындағы сараптамалық зерттеу уақыт бойынша тергеу қарауымен байланысты емес және онымен қатар немесе ол аяқталғаннан кейін жүргізілуі мүмкін.

Қылмыстық істер бойынша сараптама әдетте мемлекеттік сараптама мекемесінде тағайындалады (мысалы, ҚР ІІМ сараптама және сот-сараптама бөлімшелерінде, ҚР Әділет министрлігінің Сот-сараптама мекемелерінде және т.б.).

ҚР ҚПК 273 бабы сот сараптамасын арнайы білімі бар адамдар арасынан мемлекеттік және басқа сарапшылар жүргізеді. Тергеуші сараптама мекемесінің басшысына сараптама тағайындау туралы қаулы жібереді, соңғысы өндірісті нақты сот сарапшысына тапсырады, оған бапта қарастырылған құқықтар мен жауапкершілікті түсіндіреді.

Сараптама мекемесінен тыс сот сараптамасын жүргізу кезінде қаулы мен қажетті материалдар тікелей сарапшыға оған осы бапта көзделген құқықтар мен жауапкершілікті түсіндіре отырып тапсырылады.

Сараптама жүргізу уақыты көбінесе оқиғаның сипатына, жиналған дәлелдерге, сараптама түріне байланысты болады. Мысалы, сот-медициналық, ветеринарлық, химиялық, ихтиологиялық сараптамалар дереу жүргізілуі керек, ал сот-бухгалтерлік есеп, сот-экономикалық, сот-психиатриялық, сот-психологиялық және басқа да сараптама түрлері тергеуші сараптамалық материалдардың қажетті мөлшерін жинаған кезде ғана жүзеге асырылады.

Сараптаманы тағайындау сәтін таңдау қылмыстық істің ерекшелігімен, тергеушінің туындаған жағдайды бағалауымен анықталады. Сонымен, егер тез бұзылатын тауарлар объект ретінде әрекет етсе, сот-тауартану сараптамасы мүмкіндігінше қысқа мерзімде тағайындалуы керек.

Сараптамалық зерттеудің бағыты мен көлемі тергеушінің сарапшының алдына қойған мәселелерімен айқындалады. Мәселелерді тұжырымдау ғылым мен техниканың мүмкіндіктерімен, зерттелетін қылмыстың құрамымен, сарапшының құзыретімен анықталады.

Сараптаманың міндеттерінің бірі-қойылған сұрақтардың мағынасын түсіну, олардың ғылымның заманауи мүмкіндіктеріне сәйкестігі. Сондықтан, сұрақтарды тұжырымдау кезінде тергеушінің тұжырымдардың дұрыстығын, жаңа сұрақтар қою мүмкіндігін (тергеушіні қызықтыратын жағдайлар шегінде), маңызды емес мәселелерді шешудің орындылығын тексеретін білімді адамдармен кеңескені жөн. Мысалы, кәсіби бұзушылықтар туралы іс бойынша сараптама тағайындау кезінде сот дәрігерінен алдын-ала кеңес алу қажет.

ҚР ҚПК 274 бабы, тергеуші күдіктіге, айыпталушыға, оның қорғаушысына сот сараптамасын тағайындау туралы жарлықпен таныстырады және оларға олардың қарастырылған құқықтарын түсіндіреді:

- сот сараптамасын тағайындау туралы қаулымен танысуға;
- сарапшыға қарсылық білдіруді мәлімдеуге немесе басқа сараптама мекемесінде сот сараптамасын жүргізу туралы өтініш жасауға құқылы;
- сарапшылар ретінде олар көрсеткен адамдарды тарту туралы не нақты сараптама мекемесінде сот сараптамасын жүргізу туралы өтінішхат беруге құқылы;
- сот сараптамасын тағайындау туралы қаулыға сарапшыға қосымша мәселелер енгізу туралы өтінішхат беруге құқылы;
- сот сараптамасын жүргізу кезінде тергеушінің рұқсатымен қатысуға, сарапшыға түсініктеме беруге;

- сарапшының қорытындысымен немесе қорытынды берудің мүмкін еместігі туралы

Криминалистикалық әдебиетте сарапшының (сот-техникалық, сот-медициналық, автотехникалық, криминалистикалық және т.б.) рұқсатына қойылуы мүмкін мәселелердің үлгі тізбесі тұжырымдалған. Тергеуші бұл ұсыныстарды негізге ала алады, бірақ сұрақтар қою нақты тергеу жағдайына сәйкес келуі керек. Сұрақтар қылмыстық процестің барлық қатысушылары үшін қол жетімді, түсінікті, бір мәнді және шешілуі, зерттеу көлемін дәл анықтауы, екі жақты түсіндіруге жол бермеуі тиіс.

Тергеуші үлгілерді өз еркімен алады, бірақ үлгілерді қайтарудан бас тарту жағдайлары болуы мүмкін, содан кейін оларды мәжбүрлеу арқылы алуға болады. Алайда үлгілерді мәжбүрлеп алу жағымсыз болып саналады, сондықтан адам оларды өз еркімен беруі үшін барлық шаралар қабылданады.

Сараптама тағайындау кезінде айыпталушыға оның құқықтарын түсіндіру қажет. Ол сарапшыға қарсылық білдіруге, өзі көрсеткен адамдардың арасынан сарапшыны тағайындау туралы, қосымша сұрақтар қою немесе тұжырымдарды өзгерту туралы, сараптама жүргізу кезінде қатысу туралы сұрауға, қайталама және қосымша сараптама тағайындау туралы өтініш жасауға, тергеуші арқылы қосымша материалдар беруге құқылы. Тергеуші айыпталушының осындай өтінішінен бас тартқан кезде оған қолхат арқылы хабарланатын дәлелді қаулы шығаруға міндетті.

Сараптама тағайындау туралы қаулыны және зерттеуге арналған материалдарды алғаннан кейін сарапшы бірқатар дайындық іс - шараларын жүргізеді:

- 1) сараптама тағайындау туралы қаулымен және іс материалдарымен танысады;
- 2) объектілерге мұқият алдын ала тексеру жүргізеді және олардың жарамдылығы мен жеткіліктілігін белгілейді;
- 3) үлгілердің сапасына немесе олардың салыстырмалы зерттеу үшін жеткіліктілігіне күмән болған кезде сарапшы анықталған кемшіліктерді жоюды ұсынады;
- 4) тергеушімен бірге сарапшы қойылған міндеттерді нақтылайды, сұрақтарды талдайды, мәселенің өз тұжырымын ұсынады, тергеу тапсырмасын сауатты талдайды және т. б.;
- 5) тергеушінің сот сараптамасын жүргізу кезінде қатысуға ниет білдіргенін анықтайды.

Сотта қылмыстық істер бойынша сот сараптамасын тағайындау. Сот тараптардың өтініші бойынша немесе өз бастамасы бойынша сот сараптамасын тағайындай алады. Егер алдын ала тергеуде сот сараптамасы жүргізілген болса, онда сарапшының қорытындысы сот отырысында тексерілуге тиіс. Сот үкімі тек сот отырысында зерттелген дәлелдемелерге негізделуі мүмкін екенін көрсетеді. Сарапшыны сотқа шақыру туралы сот шешімі сот отырысына дайындық процесінде қабылданады.

Судья сот отырысына сарапшыны шақыру туралы бұйрық береді, сондай-ақ оның сотқа келуін қамтамасыз ету бойынша шаралар қабылдайды. Бұл ретте сарапшыны шақыру тек қажетті жағдайларда ғана жүзеге асырылады. Қажетті жағдайларда мыналар түсініледі:

- сарапшының қорытындысы тергеліп жатқан іс бойынша аса маңызды дәлел болып табылады;
- сотта қосымша сараптама жүргізудің орындылығы айқын;
- сараптамалық қорытындының дұрыстығына немесе оның негізділігіне күмән туады (ол істің өзге материалдарына қайшы келеді);
- бір факті бойынша екі сараптама жүргізіліп, сарапшылар керісінше қорытындыға келеді;
- комиссиялық немесе кешенді сараптама жүргізген сарапшылар арасында келіспеушіліктер туындады және олардың әрқайсысы өз қорытындысын жасады;
- сарапшы мүдделі Тараптың өтініші бойынша сотқа шақырылды, ол сараптама қорытындыларымен келіспейді;
- сарапшылардың тұжырымдары негізделген айыпталушы, жәбірленуші, куәгер оларды өзгерте алады деп сенуге негіз бар.

Егер комиссия немесе кешенді сараптама жүргізілсе және сарапшылардың тұжырымдары бір-біріне қайшы келмесе, сот отырысқа бір сарапшыны шақыра алады. Егер сарапшылардың қорытындыларында келіспеушіліктер болса немесе мәселелердің бір бөлігі жеке-дара шешілсе, сот отырысқа барлық сарапшыларды шақыруға құқылы.

Егер сот сараптамасы алдын-ала тергеу сатысында жүргізілмесе, онда сот процесі кезінде сараптама жүргізу мүмкіндігі туралы немесе істі прокурорға қайтару туралы шешім қабылдауы мүмкін. Сот отырысында сот сараптамасын тағайындау және жүргізу кезінде төрағалық етуші прокурорға, сотталушыға, оның қорғаушысына, сот отырысының басқа да қатысушыларына олар сарапшылардың алдына қою қажет деп санайтын мәселелерді жазбаша түрде беруді ұсынуға міндетті. Сұрақтарды ауызша түрде де қоюға болады, олар міндетті түрде сот отырысының хаттамасына енгізілетін болады. Төрағалық етуші мәселелерді жариялайды, оларды талқылайды, соттың пікіріне қатысы жоқ мәселелерді қабылдамайды [3, 189 б.].

Сот сарапшының алдына қойылатын мәселелерді түпкілікті тұжырымдайды.

Сарапшы қандай да бір мәселелерді қабылдамау туралы өтінішхатты осы қабылдамаудың себептерін көрсете отырып мәлімдей алады. Сонымен қатар, сарапшы сұрақтардың тұжырымдамасын өзгертуді ұсынуы мүмкін.

Сот сараптамасын тағайындау туралы ұйғарым ҚР ҚПК арнайы реттелмейді. Заңда сот сараптамасын "сот сараптамасын жүргізу" белгілеген тәртіппен жүргізілетіні көрсетілген. Сондықтан, іс жүргізу заңының жалпы мағынасында сотта сот сараптамасын тағайындау

туралы анықтама тергеушінің сараптама тағайындау туралы қаулысына ұқсас. Сот сараптамасын тағайындау туралы ұйғарым кеңесу бөлмесінде шығарылады, ал көшірмесі сарапшыға беріледі. Сот сараптама тағайындау туралы ұйғарымды заңда көзделмеген басқа құжаттармен (ілеспе хат, сұрақтар тізімі және т.б.) ауыстыруға құқылы емес.

Сот отырысына сарапшы ретінде шақырылған адам жеткілікті кең құқықтарға ие, мысалы, сотталушыға, жәбірленушіге немесе куәгерлерге сараптама үшін маңызды жағдайлар туралы сұрақтар қоюы мүмкін.

Алдын ала тергеуге қатысқан сарапшы сот отырысында дәлелдемелерді бағалауға бірден енгізіледі. Алдын ала тергеуде сараптама жүргізбеген сарапшы сараптама тағайындау туралы ұйғарым шығарылғаннан кейін ғана дәлелдемелерді зерттеуге кірісе алады.

Сарапшы сараптаманы соттың үй-жайында не қажетті жабдықтар мен техникалық құрылғылар бар зертханада жүргізе алады. Сарапшының қорытындысы сотта жария етіледі және соттың сараптама тағайындау туралы ұйғарымымен бірге іске қоса тігіледі. Сот сарапшының сотқа қатысу ұзақтығы туралы мәселені шешеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

6. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі, 2014 жылғы шілдедегі № 231-V ҚРЗ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231>

7. Сот-сараптама қызметі туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2017 жылғы 10 ақпандағы № 44-VI ҚРЗ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1700000044>

8. Тапалова Р.Б., Даубасова С.Ш., Арын А.А. Сот-сараптамасының нормативтік-құқықтық негіздері: оқу-әдістемелік құрал. 1басылым. Алматы: Қазақ университеті, 2013. 200 б.

ӘОЖ 351

<https://doi.org/10.53355/i5081-4005-7424-v>

МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТТІ ДАМУДАҒЫ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕ

Сюбебаева Ж. К., э.ғ.м., оқытушы-дәріскер

Талғат А., «Мемлекеттік және жергілікті басқару» мамандығының 4 курс студенті

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: zhuldiz86.kz@mail.ru

Мақалада мемлекеттік қызметтің бүгінгі таңдағы ерекшеліктері мен шетелдік тәжірибесі туралы мәселелер қарастырылған. Сонымен қатар адамдардың құқығы мен еркіндігі сенімді қорғалған еркін азаматтық қоғам факторлары мен шарттарына сәйкес келетін мемлекеттік қызмет қалыптастыру қарастырылған.

Тірек сөздер: мемлекеттік қызмет, қоғамдық реформалау, жоғарғы сапа, басқару жүйесі, тиімді шешім, саяси аялар, еркін азаматтық қоғам.

В статье рассмотрены вопросы об особенностях и зарубежном опыте государственной службы на сегодняшний день. Также предусмотрено формирование государственной службы, соответствующей факторам и условиям свободного гражданского общества, где надежно защищены права и свободы людей.

Ключевые слова: государственная служба, общественное реформирование, высокое качество, система управления, эффективные решения, политические сферы, свободное гражданское общество.

The article deals with the questions about the features and foreign experience of public service today. It also provides for the formation of a public service that corresponds to the factors and conditions of a free civil society, where the rights and freedoms of people are reliably protected.

Key words: *public service, public reform, high quality, management system, effective solutions, political spheres, free civil society.*

Мемлекеттің қалыптасуы барысында мемлекеттік қызмет алғашқы ұйымдастыру құралы ретінде әрекет етеді. Мемлекеттік қызмет мемлекеттік қызметшілердің мемлекеттік органдардағы мемлекеттік биліктің міндеттері мен функцияларын іске асыруға бағытталған лауазымдық өкілеттігін атқару жөніндегі қызметі болып табылады. Қазақстан мемлекеттігін нығайту және қоғамдық реформалау міндеттерін шешуде, демократия мен құқық негізінде экономика, әлеуметтік мәдениет және әкімшілік саяси аяларын басқаруда әкімшілік құқықтың субъектілері ретінде мемлекеттік қызметшілер аса маңызды рөл атқарады [1].

Бүгінгі таңда Қазақстанда бір жағынан демократиялық, әлеуметтік және зайырлы мемлекет талаптарына сәйкес келетін, екінші жағынан нарықтық экономикаға бағытталған, әртүрлі әлеуметтік топтардан құралған, адамдардың құқығы мен еркіндігі сенімді қорғалған еркін азаматтық қоғам факторлары мен шарттарына сәйкес келетін мемлекеттік қызмет қалыптастыру қажет. Сол себепті заманауи мемлекеттік қызметтің сәйкесті мәселелерін зерттеуді және басымдылықтары мен кемшіліктерін талдауды қажет етеді.

Мемлекеттік қызметтің жоғары сапалығы мен халыққа қол жетімділігі көбіне мемлекеттік қызметшілердің өз қызметіне жоғары жауапкершілікпен қарауына байланысты. Сол себепті мемлекеттік қызметшілер қызмет ету барысында басқару жүйесін қатаң қадағалап, бекітілген ұстанымдарына берік болғаны абзал. Көрсетілетін қызметтің сапасын арттыру үшін сараптамалық комиссия құрылуы қажет. Ол өздерінің басты мақсаты ретінде қоғамдағы ақпараттық технологиялардың ролін зерттеп, халықтың қажеттілігін зерттей отырып, қанағаттанарлық шешімдер қабылдауға тиіс.

Қазақстан Республикасында көптеген жылдар бойына Қазақстанның дамуының ағымдағы және басымды сұрақтарын тиімді шешуге қабілетті, кәсіби үкіметтің құрылуын мақсат тұтқан мемлекетті басқару құрылымын оңтайландыру мен жетілдіру барысы көрініс табуда. Заманауи жоғары тиімді мемлекеттік басқару жүйесі мен мемлекеттік қызметтің қалыптасуы- қазіргі таңда бірінші орынға қойылатын басты мәселелердің бірі. Құқықты мемлекеттің бой көтеруі, елдің дамуы мен жалпы тұрақтануы, қоғамның демократия жолымен жылжуы, елдегі экономикалық реформалардың барысы көбіне мемлекеттік басқару машинасы мен атқамінерлердің (шенеунік) кәсібилігіне, олардың әрекеттілігі мен ынтасына, белгіленген бағыт бойынша қызмет етуіне байланысты болатыны анық байқалуда.

Қазіргі басты басымдықтардың бірі мемлекеттік қызмет туралы заңнаманың сақталуын бақылау мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес болып табылады. Өткен жылдың 11 айында мемлекеттік қызмет туралы заңнаманы қолдану мен жемқорлықпен күрес мәселелері бойынша 1900 тексеру жүргізілген, 11000 бұзушылық анықталған.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнаманы сақтау мақсатында, мемлекеттік органдар үшін сыбайлас жемқорлық рейтингін есептеу нұсқаулықтары бекітілді. Агенттік сыбайлас жемқорлық деңгейінің рейтингін есептейтін жұмысшы орган болып табылады және Қазақстан Республикасы Президентінің жанынан Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес мәселелері жөніндегі комиссиясына рейтингіні тапсырады. Рейтингті есептеу 2008 жылдан бастап, жыл сайын өткізіліп тұрады [2].

Мемлекеттік қызметшілерді оқыту мәселелері мемлекеттік қызмет академиясының біліктілікті арттыруға байланысты бағдарламасы бойынша жүзеге асырылады. Бағдарламаға сәйкес жиырма үш мыңнан астам орталық және жергілікті мемлекеттік органдардың мемлекеттік қызметшілері біліктілігін көтере алды.

Қазақстанда мемлекеттік қызметтің өзіндік қазақстандық моделінің қалыптасуын төмендегідей сипаттауға болады:

- біріншіден, бюджеттік сала жұмыскерлері мемлекеттік және азаматтық қызметтерге бөлінді. Мемлекеттік қызметтің лауазымдары саяси, әкімшілік және ерекше түрлеге (арнайы қызмет, әскери, полиция және т.б.) бөлінді.

- екіншіден, әкімшілік мемлекеттік қызметшілерге қатысты. Мысалы, мемлекеттік органдардың басқару құрылымына сәйкес лауазымдар санаттары топтарына бөлінді; коэффициенттерге негізделген және шегерме ақы төлеуді көздеген еңбекақы төлеудің тарифтік – саралау кестесі енгізілді; мемлекеттік қызметке кіру кезіндегі конкурстық іріктеу және заңнаманы білудің тестілеуі енгізілді; саяси және әкімшілік мемлекеттік қызметтерге кадр резерві жүйесі қызмет етеді.

- үшіншіден, мемлекеттік қызмет туралы заңнама сыбайлас жемқорлыққа қарсы сипатты болып табылады, мемлекеттік қызметшінің Ар-намыс Кодексі қабылданып, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қызмет істері Агенттігінің Тәртіптік кеңестері құрылды;

- төртіншіден, мемлекеттік қызметшілерді, оның ішінде шетелде оқытудың инфрақұрылымы қалыптасты. Жыл сайын дайындықтан, қайта даярланудан және біліктілікті арттырудан мемлекеттік қызметшілердің үшінші бөлігі (30 мыңға жуық) өтеді.

Бүгінде мемлекеттік қызметтің қазақстандық жүйесі конкурсты-мансапты (үлгіні) моделді білдіреді, яғни, азаматтардың мемлекеттік қызметке ашық конкурстық негізде түсуі, ал жүйе ішінде мемлекеттік әкімшілік қызметшілер басқа лауазымдарға тігінен де, көлденеңінен де конкурстың өткізілуінсіз, лауазымның біліктілік талаптарына сәйкес ауысу тәртібімен, мемлекеттік қызметшінің өзінің және мемлекеттік қызмет істері жөніндегі Агенттіктің келісімімен көтермеленуі

Қазіргі уақытта мемлекеттік қызметтің сапа мәселесіне көп көңіл бөлінуде. Қазақстан Республикасының Президенті кәсіпкерлердің 10-шы Форумында сөйлеген сөзінде атап өткендей, қазіргі таңда Қазақстанда шешілу және қадағалау функцияларын кеңейтуде беталыстар байқалуда. Дамудың бұл кезеңінде мемлекеттік органдардың әрекетін қатардағы азаматтар мен кәсіпкерлердің қажеттіліктерін қамтамасыз ету мен қызығушылықтарын қорғауға бағыттауға тиіс. Мемлекеттік қызмет көрсету мәселесін зерттеу шеңберінде мемлекеттік органдардың көрсететін қызметтерінің сапасы бағаланды [3].

Орталық атқарушы органдардың мемлекеттік қызметкерлері мен жергілікті мемлекеттік қызметкерлердің көрсететін қызметтерінің сапасын бағалаудағы айырмашылық көңіл бөлерліктей. Жергілікті деңгейдегі мемлекеттік қызметкерлердің қызмет сапасының жоғары және өте жоғары бағасын берген жауап үлестері 43,5 % құрайды, бұл орталық органдардың 21,4% үлесінен қайда жоғары. Бұл қызметтің көп бөлігінің жергілікті деңгейде көрсетілетінімен түсіндіріледі.

Мемлекет қызметінің тиімділігін арттыру – Қазақстанның болашағын айқындаушы басты фактор. Демек, бұл – маңызды стратегиялық міндет. Сондықтан бүгін мемлекеттік қызметшілер мен мемлекеттік органдардың жұмыс тиімділігін арттырып, мемлекеттік ресурстарды сәйкесінше ұтымды пайдалану қажет.

Дамыған елдердің мемлекеттік қызмет саласында, кадр әлеуетін басқару мемлекеттік басқару теориясында да іс жүзінде басым бағыт болып табылады. Мемлекеттік қызметті реттейтін заңнамалар экономикада, саясатта және әлеуметтік салада болатын ауытқулардың әсерінен өзгерістерге ұшырап, толықтырылып отырады.

АҚШ, Ұлыбритания, Жапония, Францияда заманауи мемлекеттік қызметтің негізі мәселен бізден бір ғасырдан астам уақыт бұрын қаланған. Бұл барлық дамыған елдерде мемлекеттік қызметтің іргетасының қаланып, керегесін тіктеу үрдісінің ұзақ уақыттар бойы жүретіндігін көрсетеді[4, 2456.].

Францияда қызметке іріктеу жүргізу конкурс емтиханын тапсыру барысында байқалатын бір ғана критерий: жүктелген міндетті орындай алу қабілетіне сәйкестігі негізінде бағаланады. Конкурс жазбаша және ауызша емтиханның тұрады, нәтижесінде үміткердің мәдениеті, білімі, өз ойларын логикалық тұрғыдан жеткізе білуі сараланады. Конкурстық комиссия мүлтіксіз адал құзыретті мамандардан жасақталады және әкімшіліктің ешқандай әсері болмайды.

Жапонияның мемлекеттік қызметшілерінің кадр әлеуетін пайдалану тәсілі тиімді және өзіндік ерекшелігі бөлек. Жапонияның мемлекеттік басқару жүйесінің тиімділігі: өмір

бойы жалдау, кадр ротациясы, жұмыс орнында оқыту, еңбек ақы, тағы да сол сияқты басты критерийлерді қолдану арқылы мемлекеттік қызметшілердің жоғары кәсіпқойлығына, икемділігіне және олардың жауаптылығына қол жеткізуінде. Мұндағы әрбір критерий бір-бірін толықтыра отырып, қызмет атқарудың шарттары мен негізі болып табылады. Нәтижесінде еңбек ынталандырылуы артып, жоғары әлеуетті атқамінерлерді даярлауды қамтамасыз ететін және олардың творчестволық, интеллектуалдық қабілеттерін арттыратын орта қалыптасады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Мемлекеттік қызмет туралы» 23.07.1999ж. № 453 Қазақстан Республикасының Заңы.
2. «Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызмет істері жөніндегі Агенттіктің мәселелері». 03.12.1999ж. № 280 ҚР Президентінің Жарлығы.
3. «Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметшілерінің ар-намыс кодексі туралы» 03.02.2005 жылғы № 1567 ҚР Президентінің Жарлығы.
4. Нұртаузин М.Е. Саясат және парасат // Ақиқат. № 9.2019.

ӘОЖ 343 (075)

<https://doi.org/10.53355/c9893-7199-8831-j>

ТЕРГЕУШІНІҢ ІС ЖҮРГІЗУ МӘРТЕБЕСІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ БАҒЫТТАРЫ

Тасыбек М., 6B04201 «Құқықтану» білім беру бағдарламасының 3 курс білімгері

Нұрбек Д.Т., магистр, оқытушы-дәріскер

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: rufat.dana@mail.ru

Бұл мақалада тергеушінің іс жүргізуінің бағыттары және оны жетілдірудің негізгі жолдары қарастырылған. Сондай-ақ, тергеушінің іс жүргізуіне қатысты Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексі мен Қылмыстық-процестік кодексіндегі баптарға талдау жасалынған.

Тірек сөздер: *тергеу, тергеуші, іс жүргізу, бұлтартпау шаралары, тергеу судьясы.*

В статье описаны направления следственного производства и основные пути его совершенствования. Также были проанализированы статьи Уголовного кодекса и Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан, касающиеся производства по делу следователя.

Ключевые слова: *следствие, следователь, производство, меры пресечения, следственный судья.*

The article describes the directions of investigative proceedings and the main ways to improve it. The article also analyzed the articles of the Criminal Code and the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan concerning the proceedings in the case of the investigator.

Key words: *investigation, investigator, proceedings, preventive measures, investigating judge.*

Қылмыстық іс жүргізу құқығын жетілдірудің негізгі бағыттарының бірі, Құқықтық саясат тұжырымдамасы қылмыстық процестің оңайлатылуы мен тиімділігін арттыруды, оның ішінде сотқа дейінгі процедураны жеңілдетуді анықтайды. Сонымен қатар, сотқа дейінгі және сот ісін жүргізуді оңайлату туралы шешім қабылдағанда, азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қорғауға бағытталған процессуалдық нормаларға ерекше назар аудару керек, өйткені әкімшілік әділеттілікті алмастыруға жол берілмеуі керек.

Қылмыстық сот төрелігін жетілдірудегі маңызды жаңалықтар келесі негізгі бағыттар болады:

Біріншіден, қылмыстық процестің бастапқы сатысы тергеуге дейінгі тексеру және қылмыстық іс қозғау сатыларын жою арқылы түбегейлі өзгереді.

Екіншіден: тергеушінің күдіктіге тергеу сатысында айып тағуы мүмкін екендігі алынып тасталды. Оның орнына прокурор тергеуші ұсынған тергеу материалдарын алды және мұқият зерттеп, айып тағып, содан кейін оны сотта сауатты қолдайды.

Үшіншіден, сотқа дейінгі іс жүргізу түбегейлі жеңілдетілген: «сотқа дейінгі тергеу» ұғымы енгізілген. Сонымен бірге белгіленген мерзім жойылып, «ақылға қонымды уақыт» термині енгізіледі. Сонымен бірге, анық қылмыстар, оның ішінде ауыр түрлері, мүмкіндігінше тезірек, бірақ 30 тәуліктен аспайтын мерзімде және адам кінәлі деп танылған кездегі және орташа ауырлықтағы қылмыстар және келтірілген зиян мөлшері бойынша тергелуі керек екендігі анықталды.

Төртіншіден: адамның конституциялық немесе өзге де құқықтары мен бостандықтарын қозғайтын барлық тергеу әрекеттері тек тергеу судьясының санкциясымен жүзеге асырылады.

Бесінші: сот істерді қосымша тергеуге қайтаруды жокқа шығарады. *Алтыншыдан*: куәгерлердің қатысуымен жүргізілген тергеу әрекеттерінің саны күрт азаяды.

Осыған байланысты, куәгерлер полиция қызметкерлерінің әрекеті азаматтардың конституциялық құқықтарын едәуір шектей алатын жағдайларға ғана қатысады (қарап - тексеру, тұрғын үй -жайды тінту және т.б.).

Жетінші: қылмыстық процеске «процессуалдық келісім» немесе «мәміле» деп аталатын ұғым енгізілген.

Ол прокурор мен күдіктінің арасында жазбаша түрде ресімделеді және сот тиісті сот актісін шығарумен бекітіледі, бұл мүмкін болатын теріс қылықтар мен заң бұзушылықтарды болдырмайды.

Сегізінші: тергеу судьясы институты қылмыстық процеске енгізілді, ол бұлтартпау шарасы ретінде күзетпен ұстауды санкциялау, оны ұзарту, күзетпен ұсталмайтын адамды сот-психиатриялық және сот-медициналық сараптама жүргізу үшін медициналық ұйымға мәжбүрлеп орналастыру мәселелерін шешеді [1].

Тергеу судьясына санкция беру құқығын беру жоспарланып отыр: халықаралық іздеу жариялау, мәйітті эксгумациялау, экстрадициялық қамақ, күзетпен ұсталмайтын адамды сот-психиатриялық және сот-медициналық сараптама жүргізу үшін медициналық ұйымға мәжбүрлеп орналастыру және тергеу органдары жүргізетін басқа да бірқатар тергеу әрекеттері.

Тергеу органдарын реформалау және сотқа дейінгі өндірісті жетілдіру прокурордың рөлі мен жауапкершілігін арттыруды талап етеді. Осы мақсатта оған қосымша міндеттер жүктеп, прокуратураның үйлестіруші рөлін күшейту қажет.

Құзыреттілікті нақты шектеу және құқық қорғау органдарын әдеттен тыс функциялардан босату, қылмыстық іздестіру жүйесін оңтайландыру, жүзеге асырылған медиация институтының аясында құқық қорғау қызметінен өтудің бірыңғай құқықтық стандарттарын енгізу, сотқа дейінгі іс жүргізу кезінде тергеу жұмысын жеңілдетуі керек, оның тиімділігін арттырады.

Бұған баламалы бұлтартпау шаралары мен бас бостандығынан айырумен байланысты емес жазалау шаралары, әділеттілікті қалпына келтіруді қолдану және сот ісін жүргізуді ұтымды етудің басқа нысандары мен әдістерін қолдану аясын заңнамалық тұрғыдан кеңейту ықпал етуі керек.

Сонымен қатар, жоғарыда көрсетілгендей, тергеу судьясының тұлғасына сот бақылауын енгізу объективті қажеттілікке айналады және сот төрелігінің тиімділігін арттыруға бағытталған. Сот бақылауының шеңберін кеңейту - бұл азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қорғауға мемлекеттің тәуелсіз және кәсіби көзқарасын қамтамасыз етудің тиімді тетігі.

Осылайша, сотқа дейінгі іс жүргізу кезінде сот бақылауының шегін кеңейтуді көздейтін құқықтық саясат тұжырымдамасының 3.2-тармақ орындалады [2].

Соттар сот процестеріне қатысатын жүз мыңдаған азаматтардың қажеттіліктері мен сұраныстарына мейлінше жақын болу үшін, сот қателіктерін жедел түрде дер кезінде түзету, облыстық соттардың әлеуетін толығырақ пайдалану үшін олардың құрамына екі сот инстанциясын енгізу ұсынылады:

- заңды күшіне енбеген шешімдері мен үкімдерін қарау үшін шағымдану;
- заңды күшіне енген сот актілерін қайта қарау үшін кассация.

Апелляциялық саты соттары сот қателіктерін жедел түзетуді қамтамасыз етуге, аудандық және оған теңестірілген соттар жіберген олқылықтардың орнын толтыруға міндетті. Апелляциялық сатыда сот істерін алқа судьялары жалғыз қарауы керек.

Сонымен бірге, істі жаңадан істі қарауға жіберетін институтты алып тастау қажет. Бірінші сатыдағы сот зерттеулері толық жүргізілмеген жағдайда, апелляциялық сатыдағы сот шешімді жойып, істі өзінің өндірісіне қабылдауға және мәні бойынша шешімін бір ай ішінде аяқтауға міндетті.

Сонымен бірге, апелляциялық сатыдағы сот актілері жарияланған күннен бастап заңды күшіне енуі туралы ереже енгізілуі керек.

Аудандық (қалалық) соттардың қаулыларына және апелляциялық шағымдарға облыстық соттың кассациялық сатысына олар заңды күшіне енген күннен бастап алты ай ішінде шағым жасалуы мүмкін.

Облыстық соттың кассациялық алқасында іс сот отырысында тікелей процеске қатысушылардың барлығын хабардар ете отырып, алқалық түрде қаралуға жатады.

Апелляциялық және кассациялық өндіріс Жоғарғы Сотқа одан әрі шағымданудың алғышарты ретінде анықталуы керек.

Істерді қадағалау ерекше болуы керек. Жергілікті соттардың сот актілерін талқылауға олар заңды күшіне енген күннен бастап бір жыл ішінде рұқсат етіледі. Сонымен қатар, қадағалау сатысы кассациялық сатыдағы сотта қарауға жататын кез келген істі өзінің өндірісіне қабылдауға құқылы.

Сонымен бірге, жоғарыда атап өткендей, соттың қосымша тергеу үшін істерді қайтару институтынан бас тарту керек, прокурорға қажет болған жағдайда сот ісін жүргізу кезінде айыптау аясын өзгертуге құқық беру. Бұл жағдайда қорғаушыға қорғауды дайындауға және айыпталушының мүдделерін қорғауға уақыт берілуі керек.

Алқабилердің іс жүргізуін реттейтін ережелерге түзетулер енгізу қажет. Атап айтқанда, алқабилер құрамына кандидаттарды іріктеу процедурасы жетілдірілуі керек, сондай-ақ алқабилер соты қарайтын қылмыстық істер санаттары кеңейтілуі керек.

Сондай-ақ, сот ісін жүргізу барысында процеске қатысушы азаматтардың шығындарын азайтуға және сот төрелігінің қол жетімділігін қамтамасыз ететін қосымша жағдайлар жасауға мүмкіндік беретін артық процессуалдық ережелерді жою бойынша шаралар қабылдау қажет.

Сотқа дейінгі іс жүргізу реформасы негізделуі керек негізгі бағыттарды қарастыра отырып, келесілерді атап өтуге болады.

Тергеуге дейінгі тексеруден бас тарту.

Бұл бағыт Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу заңнамасын жетілдірудегі ең маңызды бағыттардың бірі болып табылады, өйткені қолданыстағы құқықтық саясат тұжырымдамасы соттарда да, сотқа дейінгі дайындық сатысында да процедураларды жеңілдету мен жеделдетуді анықтады.

Болашақта тергеуге дейінгі тексеруден бас тарту өте орынды. Бұған дейін қылмыстық іс қозғалғанға дейін мүмкін болатын тергеу әрекеттерінің шеңберін кеңейтуге жасалған әрекеттер құқық қолдану практикасында «тұжырымдаманың мазмұны» белгілерін көрсететін жеткілікті мәліметтердің болуымен түсіндірілді. Қазақстан Республикасының Қылмыстық процестік кодексінің 180 баптың 2- тармағын құқық қорғау

органдарының қызметкерлері Қылмыстың кодекстің 2-бөлігінде «қылмыс құрамы» ұғымымен жиі анықтайды және қолданған [3].

Мәліметтердің осы екі түрінің алмасуы, бірқатар жағдайлардың бірін екіншісімен алмастыруы қылмыстық іс қозғау негіздерін тексеруде жіберілген қателіктердің себептерінің бірі болып табылады: сотқа дейінгі тергеп – тексеру органы осы сатыда анықтауға тырысады толық алдын-ала тергеу барысында қылмыстық іс қозғалғаннан кейін ғана дәлелденуі керек жағдайларды анықтайды.

Осы кезеңдегі тексеру әрекеттері белгілі бір шектеулермен шектеледі, яғни сотқа дейінгі тергеп-тексеру органының қылмыс белгілерін көрсететін жеткілікті мәліметтердің болуы туралы дәлелді болжам (және дәлелдеме емес) үшін қажет тексеру әрекеттерінің жиынтығы болып табылады.

Тергеушінің күдіктіге айып тағудан бас тартуы, айыптау актісін шығару өкілеттігін прокурорға беруі.

Осы ережені енгізу сотқа дейінгі тергеу процедурасын, сондай-ақ күдіктіге қатысты қылмыстық іс жүргізу мәжбүрлеу шараларын, оның ішінде бұлтартпау шараларын қолдану тәртібін айтарлықтай өзгертеді.

Қолданыстағы Қазақстан Республикасының Қылмыстық процестік кодексі бұлтартпау шараларын тек айыпталушыға қатысты, ал ерекше жағдайларда - күдіктіге қолдануға рұқсат береді. Басқаша айтқанда, бұлтартпау шарасын қолдану сотқа дейінгі тергеп –тексеру органында күдіктінің кінәсін дәлелдейтін жеткілікті болған жағдайда ғана мүмкін болады, бұл айыпталушы ретінде жауапқа тарту туралы шешім қабылдауда көрінеді [4, 87].

Сонымен бірге, күдіктіге айып тағатын тергеуші емес, прокурор болса, болса, онда сұрақ туындайды - сотқа дейінгі тергеп –тексеру кезінде күдіктіге бұлтартпау шарасын қолдану қаншалықты негізделген және заңды болады, егер оған әлі айып тағылмаған болса, ол тек тергеу аяқталғаннан кейін ғана жасалады, іс қашан прокурорға түседі және бұл күдіктінің конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қаншалықты қамтамасыз етеді? Осыған байланысты, осы ережені ҚПК-не енгізген кезде оны жүзеге асырудың қылмыстық іс жүргізуге қатысушылардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын толық қамтамасыз ететін нақты тетік туралы ойлану қажет [5].

Жалпы алғанда, сотқа дейінгі іс жүргізу барысында қылмыстық жауапкершілікке тартылған адамның күдікті мәртебесіне ие, өйткені адамның кінәсі немесе кінәсіздігі туралы тек сот шешеді. Сонымен бірге, ҚПК-де күдікті мәртебесін алу негіздерін нақты және егжей-тегжейлі анықтау және реттеу қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ахпанов А. Н., Хан А. Л. О процессуальном статусе свидетеля, имеющего право на защиту: теоретические и прикладные аспекты. Закон.kz. 20 октября 2015 г.
2. Текущие архивы Службы экономических расследований Департамента государственных доходов по Алматинской области за 2016 г., уголовное дело № 151900121000159; Службы экономических расследований Департамента государственных доходов по г. Алматы за 2017 г., уголовное дело № 177500121000008.
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ. (жаңартылған мерзімі 04.09.2021 ж.) // <http://adilet.zan.kz/>
4. Манаев, Ю.В. Законность и обоснованность процессуальных решений следователя в советском уголовном судопроизводстве [Текст] : Учеб. пособие / М-во внутр. дел СССР. Высш. следств. школа. - Волгоград : [б. и.], 1977. - 87 с.,
5. В.Т. Томин. Уголовный процесс современной России. Проблемные лекции в 2 т. том 1. общие положения уголовного судопроизводства 2-е изд., пер. и доп. Учебное пособие для бакалавриата и магистратуры, 2017г С. 366

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ БИЛІК ОРГАНДАРЫ ЖҮЙЕСІ, ҚҰРЫЛЫМЫ

Тинистановна С.С., Габасова Д.С.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

E-mail: Tin_019@mail.ru

Мақалада Қазақстан Республикасындағы мемлекеттің биліктің бөлінуі, билік органдары жүйесі мен оның құрылымы, ерекшеліктері туралы мәселелер қарастырылған.

Тірек сөздер: мемлекет, билік, билік ерекшеліктері, билік тармақтары, билік органдары, билік органдарының құрылымы.

В статье рассматриваются вопросы разделения властей государства в Республике Казахстан, системы органов власти и ее структуры, особенности.

Ключевые слова: государство, власть, особенности власти, ветви власти, органы власти, структура власти.

The article deals with the issues of the separation of powers of the state in the Republic of Kazakhstan, the system of authorities and its structure, features.

Keywords: state, power, peculiarities of power, branches of power, bodies of power, structure of power.

Мемлекеттік билік проблемасы алғашқы мемлекеттік құрылымдар пайда болған сәттен бастап – ақ қалыптасып, дамып келеді. Көптеген ойшылдар қоғам мен мемлекеттің идеалды үлгісін құруға, олардың оңтайлы даму жолдарын анықтауға, топтық және жеке мүдделерді, қарсы күресуші тараптардың ұстанымдарын келісуге тырысты. Мемлекеттік билік проблемасы әртүрлі бағыттағы зерттеушілер тарапынан тұрақты қызығушылық тудырады. Әсіресе, бұл проблеманы қарастыру, яғни мемлекеттік билік және әлеуметтік мәселе ретінде алып, әлеуметтік философия тұрғысынан маңызға ие болса, мұндай тәсіл кешенді «мемлекеттік биліктің мәні мен мазмұнына» талдау беруге мүмкіндік береді.

Мемлекеттік билік - тікелей мемлекеттің өзі жүргізетін немесе өзінің атынан жүргізуге өкілеттілік беріп, өз жәрдемімен өзге бір ұйым, мекеме арқылы жүргізетін қоғамдық биліктің бір түрі, мемлекеттік басқару органдарының жиынтығы. Мемлекеттік билік өз қырын өзгелерге тану үшін мәжбүрлеу күштеріне арқа сүйейді. Мәжбүрлеу жоқ жерде мемлекеттік билік те жоқ, мәжбүрлеу тек тарихи жағдайға және билік болмысына қарай басқа мазмұнда, әр түрлі нысанда көрініс береді. Сондай-ақ, мемлекеттік билік қатынастары ырық жүргізу сипатында болады және өз құрылысына орай үстемдік пен бағыныштылық әрі жетекшілік пен мойынұсынушылықтан құрылады. Ол қызметіне қарай заң шығарушы; атқарушы; сот билігі болып бөлінеді. Билік объектісі мен субъектісінің қарым-қатынасына қарай авторитарлық; тоталитарлық; демократиялық болып бөлінеді [1].

Билік - адамзат қоғамының пайда болуымен қалыптасқан және онымен қатар, өзінің дамуының барлық жолын, сонымен бірге өткізген қоғамның өмірлік жолы мен қызмет етуі мүмкін емес қоғамдық ұйымдардың кез келген қажетті элементін билік реттеп отырады. Мемлекеттегі билік қоғамдағы нақты тәртіпті сақтайтын құрал ретінде туындайды. Осыған орай қалыптасқан мемлекеттің міндеттерінің ішіндегі ең маңыздысы – қоғамда қалыптасатын әр түрлі қатынастарды реттеу болып табылады.

Мемлекеттік биліктің ерекшеліктері:

1) Бұқаралық билік. Ол бүкіл қоғамның, халықтың атынан қызмет етеді және өз қызметінде бұқаралық негізге – қазына мүлкіне, өз кірістеріне, салықтарға ие.

2) Аппараттық билік. Ол аппаратқа, мемлекеттік органдар жүйесіне сүйенеді және олар арқылы жүзеге асырылады.

3) Заң қолдайтын билік. Сол себепті, ол аппарат пен заң нормаларының көмегімен елдегі барлық халық үшін міндетті сипатты иеленеді.

4) Егеменді билік – ол кез-келген биліктен дербес және тәуелсіз

5) Заңдастырылған билік. Яғни, ол заңды негізде қоғамдық тануды иеленеді [2].

Мемлекеттік билік органдарының жүйесі-оларға тән ұйымдық-құқықтық нысандарда бірыңғай мемлекеттік билік функцияларын жүзеге асыратын заң шығарушы, атқарушы және сот билігінің жоғары және жергілікті органдарының жиынтығы. Осылайша, мемлекеттік билік органдарының жүйесі мынадай негізгі түрлерден тұрады: заң шығарушы билік органдары (өкілдік), атқарушы билік органдары, сот билігі органдары [3].

Қазақстан Республикасының Конституциясында көзделген негізде мемлекеттің басшысы, елде және халықаралық қатынастарда Қазақстанның атынан сөйлейтін, ең жоғары лауазымды тұлға-Президент. Мемлекет басшысы адам құқықтары мен құқықтарының, мемлекеттік билік пен Конституцияның мызғымастығының, беріктігінің кепілі және мемлекеттегі билік тармақтарының келісіп жұмыс істеуін қамтамасыз етіп қана қоймай, мемлекеттің органдардың халықтың алдындағы жауапкершілігі болуын қамтамасыз етеді.

Президентті жалпыға бірдей, тең және төте сайлау құқығы негізінде 18 жасқа толған азаматтар 5 жыл мерзімге Қазақстан халқы сайлайды. Сонымен қатар, бір адам екі мәрте сайланатындығы, бұл шектеудің Республиканың Тұңғыш Президентіне қолданылмайтындығы қарастырылған.

Қазақстан Республикасы Президентігіне кандидатқа тумысынан республика азаматының болуы, мемлекеттік тілді еркін меңгеруі, соңғы 15 жылда Қазақстанда тұрған, жоғары білімді азамат болуы талап етіледі. Конституцияға сай сайлаушылардың 50 пайызынан астамы дауыс берген жағдайда кандидат сайланды деп есептеледі. Президент қызметіне сайлау өткеннен кейінгі қаңтардың екінші сәрсенбісінде Қазақстан халқына адал қызмет етуге ант бергеннен кейін ғана кіріседі.

Конституцияға сай, мемлекеттегі заң шығару өкілеттілігіне ие, ең жоғары өкілді орган – Парламент. Парламент Сенаты депутаттарын республиканың маңызы қаласынан, астанадан екі адамнан өкілдік ететін депутаттардан құралады. Конституцияның 50-бабында қарастырылғандай, Сенаттың 15 депутатын Президент өзі тағайындайды. Ал мәжілістің депутаттары жалпыға бірдей, тең, төте сайлау құқығымен сайланады. Мәжілістің 9 депутатын Қазақстан халқы Ассамблеясы сайлайды. Парламент депутаттығына сайлануға азаматтығының болуы, соңғы 10 жылда тұрақты тұруы, 5жыл еңбек өтілінің болуы, тиісті облыс, республиканың маңызы бар қаласында немесе астанада кемінде 3 жыл тұрақты тұруы, сенат депутаттығына жасы 30-ға, мәжіліске жасы 25-толған азаматтар болуы талап етіледі.

Қазақстан Республикасында атқарушы билікті жүзеге асыратын – Үкімет. Мемлекеттегі атқарушы билікті жүзеге асыра отырып, атқарушы органдардың жүйесіне басшылық етеді. Заң бойынша Үкімет Қазақстан Республикасының Президенті мен Парламенті алдында жауапты болады. Үкімет мемлекеттегі барлық экономикалық, әлеуметтік, саяси мақсаттардың жүзеге асырылуын ұйымдастырады, сондықтан ол өз қызметінде күзіреттілік шеңберінде мемлекеттің бүкіл аумағы үшін міндетті қаулы, ал де міндетті күші бар өкім шығаруға құқылы.

Конституцияда көзделгендей, сот төрелігін елімізде Қазақстан Республикасының атынан тек қана сот жүзеге асыра алады және оның шешімдері, үкімдерінің бүкіл Қазақстанның аумағында міндетті күші бар [4].

Мемлекеттік билік органдары бірыңғай жүйені құрайды. Мұндай бірлік Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік құрылымының біртұтас сипатымен, оның аумағының тұтастығымен және халықтың егемендігіне байланысты анықталады.

Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік билік органдары жүйесінің 2021 жылғы құрылымы мынадай:

- Қазақстан Республикасының Президенті:

- Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы орган: Қазақстан Республикасы

Президентінің әкімшілігі, Президенттің кеңесшісі, Президент істері жөніндегі басқарма, Президент әкімшілігі кеңесі, өтініштерді қарауды бақылау бөлімі, Хаттама қызметі, сыртқы саясат және халықаралық байланыс бөлімі, Мемлекеттік күзет қызметі, баспасөз, Адам құқықтары жөніндегі Уәкіл, Мемлекеттік хатшы, Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы адам құқықтары жөніндегі комиссия, Қазақстан халқы Ассамблеясы кіреді.

- Тұңғыш Президент-Елбасы және оның кеңесі;

- Қауіпсіздік Кеңесі;

- Парламент, Қазақстан Республикасы Парламенті палаталары: Сенат, Мәжіліс;

- Жоғарғы Сот: әкімшілік істер жөніндегі сот алқасы, қылмыстық істер жөніндегі сот алқасы, азаматтық істер жөніндегі сот алқасы, мамандандырылған сот алқасы;

- Бас Прокуратура және Қазақстан Республикасы Бас Прокуратураның құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитеті;

- Конституциялық Кеңес;

- Ұлттық Қауіпсіздік Комитеті, Қазақстан Республикасы ҰҚК Шекара қызметі, Сыртқы барлау қызметі, Арнайы қызмет «А»;

- Үкімет, Қазақстан Республикасы Премьер Министрі Кеңесі:

- Мемлекеттік қызмет істері жөніндегі агенттігі;

- Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі;

- Бәсекелестікті қорғау және дамыту агенттігі;

- Қаржы нарығын реттеу мен дамыту агенттігі;

- Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі;

- Ұлттық статистика бюросы;

- Қаржылық мониторинг жөніндегі агенттігі;

- Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі [5].

Мемлекеттік билік өзінің әлеуметтік өзін-өзі ұйымдық жүйесі ретінде; дамуында пайда болу кезеңінен өтіп, қазір, біздің ойымызша, ішкі жүйенің дамуымен сипатталатын қалыптасу кезеңінде және жүйенің қарама-қайшылықтары, даму проблемаларына қарамастан, өзінің өктемдігін жүзеге асырып келеді.

Қазақстанда мемлекеттік биліктің заңды және үдемелі дамуы жүріп жатыр: биліктегі өзгерістер, қайта құрулар, мемлекеттік билік органдарын реформалау процесімен қатарласа дамып келеді. Қазақстанда мемлекеттік билікті дамытудың объективті сипаты анықталуда.

Қазақстан Республикасындағы билік теңгермелік негізде, заң шығарушы, атқарушы, сот билігіне негізделіп жүзеге асырылып келеді.

Жоғарыда айтылғандарды негізге ала отырып, Қазақстандағы қазіргі конституциялық жаңғыртудың негізі мен басты идеясы Президент пен билік тармақтары арасындағы ақылға қонымды ымыраласу немесе Аристотель бойынша «бүкіл мемлекет үшін пайда және барлығы үшін ортақ игілік» болуға тиіс деп болжауға болады.

Мемлекеттік билік тетігіндегі Парламенттің рөлін арттыру үшін, сондай-ақ Президенттің заң шығару өкілеттігінен бас тартуын ескере отырып, Парламент елдің жалғыз заң шығарушы және жоғары өкілді органы болып табылады. Парламенттің мәртебесінің өсуі оның конституциялық және саяси мәртебесін арттыруға ықпал етеді, билікті бөлу принципін қамтамасыз етеді, парламентаризмнің Қазақстанда қалыптасуының құқықтық негіздерін қалыптастырады.

Қазақстан Республикасындағы заңнаманы одан әрі жетілдіру, бүкіл мемлекеттік тетіктің тұрақтылығын қолдау проблемасымен, жоғары және жергілікті билік органдарының қызметіндегі құқықтық бастаулардың рөлін күшейтумен, қабылданатын шешімдердің сапасын арттырумен тығыз байланысты. Президент, Парламент және Үкімет арасындағы өкілеттіктерді орынды қайта бөлу және жаңа билік институттарын құру

Конституциялық дамудың саяси және құқықтық тәуекелдерін азайтуға мүмкіндік береді, елдегі ішкі саяси ахуалға оң әсер етеді және биліктің болашағына қатысты Қазақстандықтардың алаңдаушылығын төмендетеді.

Сондықтан мемлекеттік биліктегі заңдылық, билік тармақтарының тәуелсіздігі мен биліктің қайта бөлініп, жүзеге асырылуы Қазақстан Республикасының дамуына қызмет жасайды деген ойдамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1 Жоламан, Қ.Д. Мемлекет және құқық теориясы: Оқулық / Қ.Д. Жоламан.- Алматы: ССК, 2018.- 328 б.

2 Майкинов А., Тинистанов С.С. Возникновение и развития теории и института разделения государственной власти.- Материалы научно-практической конференции «Современные проблемы права и государства в контексте модернизации общественного сознания».- Талдықорған, 2019.- 19 февраль.-С. 160-164.

3 Оралханова, Г.Б. Қазақстан Республикасындағы конституциялық реформалар: негізгі бағыттары мен мемлекеттік биліктің құқықтық реттелуі.- Талдықорған, 2018.- 83 б.

4 Сапатаев Е.Б., Тинистанов С.С. Мемлекеттік биліктің түсінігі, белгілері мен ерекшеліктері.- «Рухани жаңғыру-Қазақстанның аерпінді дамуының негізі» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары.- Талдықорған, 2018 жыл қараша.- 327-331 бб.

5 Органы государственной власти Казахстана / https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30014155#pos=0;7300

ӘОЖ 150.113

<https://doi.org/10.53355/i9172-7123-6145-t>

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ДЕНЕСІН ЖЕТІЛДІРУДЕГІ ТАЛАПТЫҒЫН ТӘРБИЕЛЕУДІҢ КЕЙБІР ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТҮРЛЕРІ

Тлеухор Р.Б., «Дене шынықтыру және спорт» мамандығының 2 курс магистранты
Ғылыми жетекшісі: Зауренбеков Б.З., PhD

І.Жансүгіров атындағы Жетысу университеті, Талдықорған қаласы

E-mail: zauranbekov83@mail.ru

Мақалада дене шынықтыру, спорт және туризм арқылы жастардың денсаулығын қалыптастыру мәселелері қарастырылады. Студенттерді дене шынықтыру және салауатты өмір салты құндылықтарымен таныстырудағы университеттің рөлі.

Тірек сөздер: Денсаулық, физикалық денсаулық, салауатты өмір салты, дене шынықтыру, қозғалыс белсенділігі.

В статье рассматриваются проблемы формирования здоровья молодежи посредством занятий физической культурой, спортом и туризмом. Роль вуза в приобщении студентов к ценностям физической культуры и здорового образа жизни.

Ключевые слова: здоровье, физическое здоровье, здоровый образ жизни, физическая культура, двигательная активность.

The article deals with the problems of shaping the health of young people through physical education, sports and tourism. The role of the university in introducing students to the values of physical culture and a healthy lifestyle.

Key words: health, physical health, healthy lifestyle, physical culture, motor activity.

Қазақстан Республикасында тәрбие жүйесінің бір саласы дене шынықтыру. Дене мәдениеті әрбір адамның жұмыс істеу қабілетін тиімді және ұтымды түрде жоғарылатуға бағытталған. Осыған байланысты оның дамуы бүкіл халықтың әлеуметтік жағдайының жақсаруымен еңбек ету мен тәрбие жұмысына ерекше көңіл бөлуді талап етеді. [1].

Қоғамда білім беру адам қызметінің ең ауқымды салаларының бірі болып отыр. Білім берудің әлеуметтік рөлі айтарлықтай өсті: оның бағыттылығы және тиімділігіне адамзат дамуының болашағы көп жағдайда байланысты. Қазақстанның Мәдениет және спорт министрлігінің бұйрықтарына сәйкес тәрбие жұмысы оқу-жаттығу сабақтары, жарыстар үдерісінде және күнделікті өткізіліп, және оқушының спортпен айналысуға, өзінің спорттық шеберлігін үнемі арттыруға, патриотизмді, тәжірибені тәрбиелеуге және оларды практикалық қызметінде шығармашылық қолдауға, спорттық этиканы сақтауға қажеттілігін қалыптастыру тиіс [2].

Жалпы салауаттанудың негізгі мақсаты — әрбір жеке адамның және тұтастай қоғамның денсаулығын қамтамасыз ету. [3]. Салауатты өмір салтын қалыптас-тырудың негізгі мақсаты – балалар және жастарда жас ерекшеліктеріне, құндылық бағдарларына және имандылық-еріктілігіне сәйкес салауатты өмір салтының ұғымдарын, дағдыларын және уәждерін қалыптастыру.

Дене тәрбиесінің педагогикалық мәселелерін шешуге арналған сансыз көп зерттеулерде «талап» түсінігі кең баяндалады [4]. Осылай авторлар бастапқы талап ретінде тұлғаның денесін жетілдірудегі талабын қарастырады, оның астарында адамның тіршілік ету жағдайында тиімді үйренуін қамтамасыз ететін әлеуметтік-биологиялық түрде келісілген, дене мәдениетінің – сауықтыру бағытындағы ережесіне ғылыми түрде негіз болатын адамның қызметі түсіндіріледі [5]. Мектеп оқушыларының денесін жетілдірудегі қалыптастыру процесінің мазмұны жағынан талаптың өзара байланысқан компоненттер қатарынан тұрады. Оған балалардың дене мәдениетіне жағымды қатынасы мен қызығушылығын тәрбиелеу, мектеп оқушыларын біліммен қаруландыру, оның негізінде білімнің керектігін сендіріп қалыптастыру, өз бетінше білімнің дағдысы мен іскерлігін қалыптастыру, дене мәдениетінің жүйелі сабағына тәжірибелік үйрету жатады [6].

Демек, бұл талапты қалыптастыру мәселесі мотивациялық өріс деңгейінде сияқты, тәжірибелік қызмет өрісінде де шешілу керек, яғни ұйымдасқан және өз бетімен білім алу арқылы.

Осыған байланысты әртүрлі жастағы оқушылардың мотивациялық өрісінің даму ерекшелігі мен динамикасы туралы көптеген зерттеушілер ғылыми мәліметтік қызығушылығын ұсынады. Н.А.Симон [7] жұмысында төменгі мектеп оқушыларында мотивациялық өрістің негізгі бөліктері талаптарының қалыптасқаны көрсетілген, олар дене тәрбиесінің дұрыс ұйымдасқан процесінде жемісті дамуы. Осы кезде автор, дене мәдениетінің мемлекеттік бағдарламасы бойынша оқитын оқушылардың мотивациялық өрісі бір сыныптан екіншіге өтуі жеткілікті дамуға келмейді деп санайды. 3 сыныпқа өткендегі нәтижеде дене мәдениеті сабағына қызығушылығы төмендейді, өз бетімен дене мәдениеті – сауықтыру қызметінің мотивтері қалыптаспайды, және соның салдарынан, балалардың денсаулығы мен дене дамуына жағымсыз әсер ететін оқушылардың қозғалтқыш тәртібі төмендейді. Сол автор [8] корреляциялық талдау негізінде, балалардың дене дамуына маңызды әсері дене мәдениетінің өз бетінше дене тәрбиесі сабағында қалыптасуы мотивацияның дәрежесіне тигізетіні көрсетілген. Алынған нәтижелер авторға, өз бетінше дене тәрбиесі дене мәдениетінің – сауықтыру қызметінде мотивацияның қалыптасуына бағытталған оқу бағдарламасы төменгі мектеп оқушыларының дене дамуына әсер етудің тиімді тәсілі бола алады деген қорытындыға келді.

Орта топтағы оқушылардың мотивациялық өрісінің даму ерекшелігін қарастыра отырып, бозбалалардың жетекші қызметі қоғамдық-пайдалы қызмет бола бастауын ескеру керек, танымдық қызмет әртүрлі жағдайлардағы қатынас жүйесіне бағытталған, сапалы сана-сезімнің және өзін-өзі бағалаудың дамуында болады, оның нәтижесінде бозбалаларда өзінің туралы үлкен адам болатындығы ойжөнінде түсінік қалыптасады.

В.М. Мельниковтың ойынша [9] жасөспірім жасында сана-сезімнің қарқынды дамуы өзін-өзі тәрбиелеу талабын туғызады. Бозбалалар белсенді, әлді, батыл және т.б. болуға ұмтылады. Дәл осы жаста дене мәдениеті және спорт сабақтарының негізгі мотиві жанама түрдегі мотив – денесінің дамуы және қайратты болуын жақсарту болып табылады.

Бұл жағдай бозбала тұлғасына тәрбиелеудің әртүрлі формалары арқылы мақсатқа лайықты әсер етуге мүмкіндік туғызылып, дене мәдениеті және спорт сабақтарында талаптарды ұғыну деңгейі мен дәрежесін жоғарлатуға ықпал жасайды, олардың дамуы тұлғаның жан-жақты даму қызығушылығына сәйкес келеді. Объективті жас алғы шарттарына қарамастан дене мәдениеті және спорттағы бозбалалардың талаптары дәстүрлі мектеп дене тәрбиесінде тек жоғарламай оның, сонымен қатар әрбір келесі оқу жылында төмендеу тенденциясы болады [10]. Тек бозбалалардың 10% ғана өз бетінше дене жаттығуларымен айналасатындар, бұл жаста спортқа мектеп оқушыларының 15% дейін тартылатыны айтылған.

Көп авторлар бұл мәселенің шешілуін жалпы білім беретін мектептерде балалардың спорттық қызығушылығын ескеру арқылы секциялық тип бойынша дене мәдениеті сабақтарын ұйымдастыруда және жүргізуде көреді. Бұндай әдістемелік тәсіл дәл сол авторлардың ойынша талаптық-мотивациялық өрістің дамуын, дене мәдениеті және спорт құндылықтарын меңгеру бағдарын ынталандырады, оқушылардың дене дамуындағы дене дайындығы мен денсаулығын жоғарлауына ықпал етеді. Сонымен қатар, мектептегі дене тәрбиесінің тәжірибесі үшін маңыздысы – ол сауықтыру, білім беру және тәрбиелеу бөліктері кіретін, спорттық дайындық элементтері бар жаңа бағдарламаны жасап, енгізуге болады.

Басқа жағынан, дене мәдениеті сабағына тұрақты қызығушылығын қалыптасуына тәжірибеде алған білімі мен, дағдыларды қолдануға мүмкіндік беретін жағдай жасауға ықпал жасайтыны көрсетілген [11]. Сонымен қоса мектеп оқушыларының жарыстарға, туристік саяхат, пікір-алысу жарыстарына міндетті түрде қатысуы білім алуы және қозғалтқыш тәжірибесінің өлшемі бойынша шығармашылық ынта элементін қолдану, дербестікті тәжірибелеу және оқушылардың ынтасын мадақтау керек.

Дене тәрбиесі тәжірибесінде басты сұрақтардың бірі мектеп оқушылардың тұрмысына дербестік сабақтарды енгізу. Әрине, ол үшін тек білім емес. Сонымен қатар дербестік сабақтардың шеберлігі және дағдыларын қалыптасу керек. Сондықтан, В.П.Лукьяненко, В.И.Лях (11) санағандай, дене мәдениеті сабағында оқушыларды жаттығулармен, өзін-өзі бақылау тәсілдерімен және өзін-өзі бағалаумен қаруландыратын нұсқаулы функцияларды күшейту керек.

Мектеп оқушыларын дене мәдениетінің дербес сабақтарына үйрету үшін бірінші қадам үй тапсырмасы болып табылатыны байқалады. Үй тапсырмасы арқылы жүйелі сабақтарға деген әдеттерін біртіндеп қалыптастарады. Оларды орындалу кезінде денесін өзін-өзі жетілдіру талабы қойылады.

Мектеп оқушыларының денесін жетілдірудегі талаптар мәселесін зерттеу қатарына үйрету процесінің қалыптасуы және жүзеге асудың маңызды факторы ретінде дене мәдениеті мұғалімінің кәсіптік білімі мен шеберлігі қарастырылады. Авторлардың ойынша [11]. мұғалімнің кәсіптік дайындығының берілген аспектісі бүгінгі күні ғылыми және әдістемелік аспектілерде жеткілікті өңдеу деңгейі жоқ. Тәжірибеде мұғалімдердің мектеп оқушылардың денесін жетілуіндегі талабын тәрбиелеуге дайындық деңгейі өте төмен екені көрсетілген. Дене мәдениеті мұғалімінің кәсіптік дайындығы барысында оның бағыттылығын тек балалардың денесінің дамуына ғана емес, сонымен қатар оқушылар денесінің жетілуіне талаптың орнықты дамуына, спорттық бағдар жұмысына ықпал жасау ұсынылады.

Осылай әдебиеттік мәліметтерді талдау және қорыту, мектептегі оқушылар денесінің жетілуіндегі талапты қалыптастыру процесі көп қырлы екенін көрсетеді және өзара байланысқан бағыттар қатарына кіреді. Мектептегі оқушылардың дене тәрбиесіндегі осы бөліктерін жемісті түрде жүзеге асыруына, жұмыстың барлық түрлері кіретін педагогикалық ықпал жасауға, соңында дербестік дене мәдениеті-сауықтыру қызметі элементтерінің, балалармен жасөспірімдер тұрмысына кіруге бағытталған кешендік жүйе мүмкіндік береді.

Дегенмен, орта топтағы мектеп оқушыларының талаптық-мотивациялық өрісін сипаттайтын көрсеткіштердің бағыттылығы мен айтылғанын зерттеу, мектептегі дәстүрлі және спорттық-бағдарланған түрде ұйымдастырылған дене мәдениеті сабағы дене тәрбиесі тәжірибесі үшін маңызды, мұнда дене мәдениеті және спорт сабағындағы талапты қалыптастыру сұрағы тым өзекті.

Жоғарыда айтылғандар берілген мәселеге қызығушылық туғызады және біздің зерттеуіміздің мәні болды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Денешынықтыру және спорт туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. 2014 жылғы 3 шілдедегі № 228-V ҚРЗ (2018.24.05. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). - <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000228>
2. «Қазақстан Республикасының дене шынықтыру мен спортты дамытудың 2025 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2016 жылғы 11 қаңтардағы № 168 Жарлығы. -<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000168>
3. https://primeminister.kz/kz/news/kultura_i_sport/prezident-zholdauin-iske-asiru-dene-shiniktiru-sauiktiru-keshenderinin-90-auidik-eldi-mekenderde-salinadi
4. Есмағамбетов З. Дене тәрбиесі ілімінің негіздері. Қарағанды, 2001.
5. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. Учебник для ин-тов физ.культуры. –М.: ФКиС, 1991.-543с.
6. Переверзин И.И. Общественные и личные интересы, их учет и сочетание при планировании развития физической культуры и спорта. ТИП. Физическая культура. -1971.-№1.-С.11-12.
7. Симон Н.А. Особенности и динамика развития мотивационной сферы учащихся младших классов в обл.физкультуры/Сборник научных трудов «Свободное время молодежи: Спорт и досуг». –Караганда, 2000. –С.58-67.
8. Мельников В.М. Психология: Учебник для ин-тов физкультуры. Под редакцией Мельникова В.М. –М.:ФКиС, 1987.-366с.
9. Малай Л.Ю.Ориентация будущего учителя физической культуры на воспитание у школьников потребности в физическом совершенствовании/Сборник научных трудов «Свободное время молодежи: Спорт и досуг». –Караганда, 2000. –С.205-210.
10. Каргин С.Т. Профессиональное взаимодействие в вузовском педагогическом процессе как условие качественной подготовки будущих учителей/Сборник научных трудов «Свободное время молодежи: Спорт и досуг». –Караганда, 2000. –С.176-185.
11. Ашмарин Б.А. Теория и методика исследований в физическом воспитании. – М.:ФКиС. 1978.-222с.

ӘОЖ 616.89-008.434

<https://doi.org/10.53355/x5193-1330-5076-v>

БАЛАЛАРЫ ТҰТЫҒАТЫН АТА-АНАЛАР КЕҢЕС

Траисова М.А., мұғалім – логопед, магистр, педагог сарапшы

Елеуова С.С., мұғалім – логопед, педагог сарапшы

«№1 Психологиялық педагогикалық түзеу кабинеті» КММ, Талдықорған қаласы

E-mail: traisova@bk.ru, samalja82@gmail.com

Мақалада кекештенудің сбеpterі мен түрлері қарастырылған. Сонымен қатар, кекештенудің алдын-алуға арналған комплексті шаралар ұсынылған. Логопед маманының жұмыс бағыты көрсетілген.

Бұл мақалада қазіргі заманғы өзекті сөйлеу тілі бұзылыстарының бірі – кекештену туралы мәліметтер берілген. Әрбір ата-ана осындай мәселеге байланысты нақты мәліметтерді біліп, емдеу, түзету шараларымен таныс болуы үшін өте қажет деп ойлаймын. Тек қана ата-аналар ғана емес, жас логопед мамандары үшін де қажетті тәжірибе болып табылады. Мақалада кекештенудің белгілері, білінуі мен логопед маманының жүргізетін түзету жұмысының бағыты да ретімен жазылған. Сонымен қатар, кекештену кезінде жүргізілетін комплексті жұмыстар бағыты толық қарастырылған.

Тірек сөздер: кекештену, логопед, комплексті жұмыс, комплексті жұмыстар, ана-анаға кеңес.

In this article, information is provided on stuttering, one of the most common speech disorders in modern times. I think it is very important for every parent to know the details of such a problem and get acquainted with the treatment and corrective measures. It is a necessary experience not only for parents, but also for young speech therapists. The article also describes the symptoms of stuttering, its manifestations and the direction of corrective work carried out by a speech therapist. In addition, the direction of the complex work carried out during stuttering is considered in detail.

Ключевые слова: заикание, логопед, комплексная работа, сложная работа, консультирование родителей.

His article provides information on stuttering, one of the most common speech disorders in modern times. I think it is very important for every parent to know the details of such a problem and get acquainted with the treatment and corrective measures. It is a necessary experience not only for parents, but also for young speech therapists. The article also describes the symptoms of stuttering, its manifestations and the direction of corrective work carried out by a speech therapist. In addition, the direction of the complex work carried out during stuttering is considered in detail.

Keywords: stuttering, speech therapist, complex work, difficult work, parental counseling.

Тұтығумен күресте комплексті әдістерді қолдану жағдайында ғана үлкен жетістіктерге жетуге болатындығын теория мен практикада (іс жүзінде) дәлелдеп отыр. Бұл жағдайға өзекті мәселе тұтығатын тұлға мен оның ата-анасының жауапкершілікпен қарауы. Ата-аналардың бұл кемістіктің себептерін, оның табиғатын дұрыс түсінбеудің салдарынан тұтығудың асқынып, кемістіктің қалыптасуына әкеп соғады.

Балада тұтығу 3-4 жас аралығында пайда болу қаупі бар, себебі бұл жас кезеңінде белсенді сөйлеу тілі қалыптасады. Кей жағдайларда ата-ана баласының кемістігін әсірелеп жіберуінің салдарынан, бала өзін сырқат сияқты сезінуі пайда болады. Екінші жағдайда ата-ана баласын қатал нұсқаулармен, қатты айқайлармен және кемістігін айта беруі арқылы баланың жағдайын ушықтырып алады. Тұтығу кейде аяқ астынан пайда болады, кейде білінбей жүріп бірте-бірте күшейе береді. Ол ішкі және сыртқы тітіркену мен жүйке ауруларының сипатына байланысты кезекпен бірде бәсеңдеп, бірде күшейеді. Сөйлеу жағдайы жалпы физикалық және эмоционалдық ортасымен тығыз байланысты. Мысалы: тұтығу ауырған кезде, шаршағанда, баланы жазалаған соң күшейеді. Сол сияқты ауа райына, мезгілдеріне, өмір талабына, тамақтануға да байланысты байқалады. Сөйлеу кезінде тыныс алу, дыбыстың немесе артикуляциялық аппаратында пайда болған тырысу - тұтығудың негізгі сыртқы белгісі болып табылады.

Тұтығудың түрлерін және себептерін анықтау, оны түзету жолдарын іздестіру, логопедиялық жаттығуларды орындату тек педагогтың ғана емес, ата-ананың да міндеті.

Мына жеңіл ережелерді орындап, логопед маманының түзету жұмыстары арқылы балаңыздың тұтығуының алдын алуға болады.

1. Тұтығатын бала үнемі логопед пен психоневролог мамандарының бақылауында болуы тиіс. Тұтығатын балалардың жүйке жүйесі әлсіз, сол себепті бұл балаларға отбасында тыныштық, оның эмоционалды жағдайына жеке көңіл бөлу керек.

2. Тұтығатын балаға теледидардан берілетін бағдарламалар санын шектеу қажет. Ұйықтар алдында баланың жас ерекшелігіне сай келмейтін бағдарламалар көруі, оның жүйке жүйесіне кері әсерін тигізеді. Балаға жасына сай емес, аса қорқынышты ертегілер оқымаңыз.

3. Балаға мектепте, бала-бақшада, отбасында берілген нұсқаулар мен талаптар бірдей және оның жасына сай болуы тиіс. Тұтығатын балаға шамадан кең көлемді ақпараттар немесе жаңа әсерлермен жүктемеңіз.

4. Баланы жазалағанда қорқытпаңыз. Баланың қараңғы бөлмеде жалғыз қалдырмаңыз. Балаңызды жазалау үшін ойынға қатыстырмай, тыныш орындықта отырғызып қоюда жеткілікті.

5. Тұтығатын баламен анық, баяу бірақ буынға бөлмей сөйлесу қажет.

6. Тұтығатын баланың ойынға белсенді қатысқанын, оның қатысушылар алдында жеке сөйлегенін күтпеңіз. Оны қорқытып, күш көрсетпеңіз.

7. Тұтығатын балалардың дұрыс тыныс алуын және ритмді сезінуін дамыту үшін бимен, музыкамен айналысқан тиімді. Тұтығатын бала үшін ән айтуда маңызды орын алады.

Кекештік – сөйлеу кемістігінің ішіндегі ауыр түрі. Ол баланың психологиясын жарақаттайды, дұрыс келе жатқан үрдісін тоқтатады, сөйлеу қатынасына кедергі жасайды, айналасымен, әсіресе балалар арасындағы қарым-қатынасты қиындатады. Қазіргі уақытта кекештенетін балалардың ата – аналары медициналық, логопедиялық және психологиялық көмектен бас тартып, халық емшілерінің көмегіне жүгініп жатады. Бұл емнің балаға оң әсер беруі екі талай. Кекештіктің негізі орталық жүйке жүйесінің органикалық зақымдануы болғандықтан, бір ғана емшілікпен бар мәселені шешу мүмкін емес.

Кекештенудің пайда болу себептері:

I. Функционалды кекештік жиі кездеседі. Ол 2 жастан 5 жасқа дейін балаларда сөз тіркесінің байланыстырып сөйлеуі қалыптасуы кезінде пайда болады. Көбінесе ашуланшақ, күйгелек балаларда кездеседі. Кекештенудің бұл түрі орталық және перифериялық (шеткі) жүйке жүйесіндегі сөйлеу механизмінің органикалық зақымдануы болмаса да пайда болады.

II. Органикалық кекештік орталық жүйке жүйесінің органикалық зақымдануынан (жарақаттану, нейроинфекция т.б.) болады. Бұл барлық жастағы адамдарда кездесуі мүмкін.

Кекештенудің білінуі - кекештену кейде аяқ-астынан пайда болады, кейде білінбей жүріп бірте-бірте күшейе береді. Ол ішкі және сыртқы тітіркену мен жүйке ауруларының сипатына байланысты кезекпен бірде бәсеңдеп, бірде күшейеді. Сөйлеу жағдайы жалпы физикалық және эмоционалды ортасымен тығыз байланысты. Мысалы: кекештік ауырған кезде, шаршағанда, баланы жазалаған соң күшейеді.

Кекештенудің белгілері - кекештенудің негізгі белгісі сөйлеу үрдісі кезінде тырысу б.т. Тырысу формасы бойынша – клоникалық, тоникалық, аралас, таралуы бойынша – дем алу, дыбыс шығару, артикуляциялық, аралас және жиілігіне қарай сипатталады. Кекештік күшейіп ауыр түріне айнала бастаған кезде ілеспелі жалғас қимылдар байқалады. Ілеспелі жалғас қимылдар (синкенезия) – сөйлеу кезінде бетте, мойында, денеде, аяқ-қолда пайда болатын дірілдеп тырысу құбылыстары. Кекештікке тән белгілердің бірі – сөйлеу алдындағы қорқыныш, үрейлену. Кекештенетін адам ойын жеткізу үшін қиын сөздерді немесе дыбыстарды айтар кезде *үрей* пайда болады. Бұл құбылысты *логофобия* деп атайды.

Логопедиялық тексеру мынандай бағыттары:

1. Кекештіктің себептері мен түрін анықтау, дәрежесі, ілеспелі қимыл-қозғалыстың болу-болмауы, логофобия, кекештенудің барысы.

2. Баланың сөйлеу жылдамдығын анықтау – баяулығын, шапшаңдығы. Логопед сөйлеу жылдамдығының шапшаңдығына баса көңіл бөледі, өйткені оны түзету кейін қиынға түседі. Мұндай жағдайда баланың отбасында үлкен адамдардың өте тез сөйлейтіндігі жиі байқалады.

3. Баланың айналасындағы сөйлеу ортасын білу: жақындарының ішінде сөйлеу кемістігі бар адамдар бар ма, отбасында екі тілде сөйлейтіндер бар ма, айналасындағылардың сөйлеу жылдамдығы қандай, тұтығатын үлкендер немесе балалармен (байланыс) қарым-қатынаста болды ма т.б. анықтау қажет.

4. Жанұядағы қарым-қатынас сипаты – баланы шектен тыс ерекелету немесе керісінше қатал ұстау, бірде аймалап, бірде жазалап, бірде рұқсат етпей, бірде еркінді беру, бірде ұрыс сияқты жағдайларға көңіл аудару. Егер логопед бала тәрбиесіндегі жетіспеушілікті анықтайтын болса, онда әрі қарай үлкендердің баламен қарым-қатынас дұрыстауға ықпал етуіне тура келеді.

5. Жанұя жағдайымен танысу: ұрыс-керіс, келіспеушілік жоқ па. Бала оған қарай қарайды.

6. Кекештенудің басталған мерзімін, дамуын, барысын анықтау. Ата-анасының пайда болуы мен күшеюі қандай жағдаймен байланыстыратынын білу.

7. Баланың өз кемістігіне реакциясы қалай екендігін білу тұтығу кедергі жасай ма, қинай ма немесе оны өзі аңғармай ма, сөйлеудің тоқталуынан қорқа ма, әлде көңіл аудармай ма.

8. Дыбыс шығарудағы кемшіліктердің пайда болуы. Егер осы кемшіліктер табыла қалса, артикуляциялық аппаратының органдарының қозғалысы мен құрлысын қосымша тексеру қажет. Сол сияқты барлық фонемалар кемшілігі мен фонематикалық қабылдауын анықтау.

Бала толық тексеруден өткеннен кейін логопед, психолог, массажист мамандарына кезекке алынады. Мамандар баланың даму ерекшеліктерін, сөйлеу кемістігін ескере отырып, түзету – дамыту бағдарламасын құрады. Логопед маманы келесі бағыттарда түзете-дамыту бағдарламасы бойынша жұмыс жүргізеді:

- Физиолигиялық дұрыс тыныс алу дағдыларын қалыптастыру;
- Сөйлеу тілі ережелерін сақтау;
- Сақтау режимі;
- Релаксация;
- Логомассаж;
- Баланың тұлғалық қасиетін дамыту;

Қазіргі кездегі кекештенуден айықтырудың комплексті әдістері:

Кекештікпен күресте комплексті әдістерді қолдану жағдайында ғана үлкен жетістіктерге жетуге болатындығы теория мен практикада (іс жүзінде) дәлелденіп отыр. Кекештенуге комплексті әсер ету мынандай бағыттардан тұрады:

Медициналық әсер ету. Ол баланың жүйке жүйесінің функциясын қалыпты жағдайда болуына мүмкіндік береді және психотерапия мен логопедиялық жұмыстар үшін қолайлы жағдайлар жасайды.

Психотерапиялық әсер ету барлық логопедиялық жұмыс кезінде жүргізіледі. Ол баланы кекештенбей сөйлей алатына сендіру. Бұл бағытта жетістіктерге құрбыларын, баланың көңілін аударуын бөлу, белгілеу (жазып алу).

Логопедиялық әсер ету. Бұл ұзақ уақыт бойына 8-9 ай жүйелі түрде жүргізілетін системалық сабақтар курсы. Бұл сабақтың негізгі мақсаты өмірдің кез-келген жағдайында тұтығудың жеңіл түрінен бастап, күрделі, қиын түрлеріне дейін балаларды дұрыс және еркін сөйлеуге дағдыландыру болып табылады.

Логопедиялық ритмика. Ол әр түрлі жаттығулар мен ырғақтар немесе балалардың сөйлеуіне байланысты қозғалыс ойындарынан тұрады. Мұндай жаттығулар мен ойындар жалпы және сөйлеу моторикасының дамуына ықпал етеді, сигнал бойынша әрекет жасауға, өзін-өзі меңгере білуге, ырғақты сезінуге тәрбиелейді, қозғалыс координациясын дамытады.

Кекеш баланың жеке басына қоршаған ортасының әсер етуі.

Бұл түзету -тәрбие жұмыстарының барлық кезеңдерінде жүзеге асырылады. Кекештенуден айыру үшін баланың араласатын ортасының дұрыс сөйлеуінің үлкен маңызы

бар, балалар мекемелері мен жанұясында баланың жақындары. Баламен бірқалыпты қарым-қатынаста болған жөн. Кішкентай ғана жетістігін сол кезекте мадақтап отыру қажет. Сол сияқты жалпы сөйлеу режимінің, дұрыс тамақтанудың, міндетті түрде күндізгі ұйқының, таза ауада демалу мен шынығудың тәртібін сақтау маңызды роль атқарады.

Баланы қорқытудан, отбасылық кикілжіңді, қатал жазалауға, шектен тыс еркелетуге, тұңгі уақытта жасына сай емес телебағдарламалар көрсетуге болмайды.

Тұтықпа балаға ата-ананың ықпалы.

Ата-ана баланы логопедтің көмегіне жүгіндірер алдында, үй режимін дұрыс ұйымдастыруы керек. Баланың үй режимін дұрыс та ұқыпты ұйымдастыру-оны тұтығудан сәтті емдеудің басты шарты болып табылады. Үй режимі дегеніміз- баланың оқуы, демалысы, ұйқысы, тамақтануы. Мұның барлығы баланың нерв жүйесін сауықтыруға бағытталады. Сонымен қатар, суда жүзу, шаңғы және коньки тебу сияқты спорт түрлері пайдалы. Спорттың бұл түрлері дұрыс қозғалысты қалыптастырып, тыныс алу жолдарын реттейді, бірақ жарыстарға қатысуға болмайды. Өйткені, спорт жарысы эмоциялық қозуға әкеп соқтырады, нерв жүйесін шаршатады. Олар баланың үйге берген тапсырмаларын орындатып, баламен жұмыс істеуге байланысты ақыл-кеңестерді орындауы қажет.

Бұл:

1. Тілдік жаттығуларды бірге орындау.
2. Баланың үй тапсырмасын орындауын бақылау.
3. Хормен айтылатын жаттығуларға қатынасу.
4. Тапсырмаларды дер кезінде орындауын қадағалау.
5. Баланың үнемі бір мезгілде тамақтануына жағдай жасау.
6. Балаға күн сайын далада таза ауада дем алғызу.
7. Балаға ұйықтар алдында қорқынышты әңгіме айтпау, фильмдер көрсетпеу т.б.

Бұл шараларды орындамас бұрын ата-ана баламен бірге сабаққа қатысып отыруы керек. Өйткені, жүргізілетін жұмыстың мәнін түсінбейінше баланың үйдегі жаттығуларды жасауына көмектесу мүмкін емес. Логопедтің бала тілінен тапқан, көрсеткен кемшіліктердің үйде жөндеуді дағдыға айналдыру керек. Ата-ана баланың бір сәтте болса сәтті, тұтықпай сөйлегенін үнемі мақтап, ынталандырып, жетістіктерін баса көрсетіп отырса, ол баланың өзіне деген сенімін арттырады.

Әдетте тұтығатын балалардың сөздік қоры аз болады, олар сөйлескен кезде қажет сөзді таба алмай қиналып қалады. Содан барып тұтық бала сөйлегенде көптеген қыстырма сөздерді пайдалануды әдетке айналдырады. Мұндай жағдайда ата-ана қажетті сөздерді тез айтып жіберуді дағдыға айналдырғаны дұрыс.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Преодоление заикания у дошкольников. Методические рекомендации для начинающих логопедов Под редакцией Т.В. Волосовец, Е.Н. Кутепова.
2. Андропова, Л.З., Арутюнян, М.А., Александровская, А.С. О влиянии пения на заикание // Дефектология. - 1987. - №4. - С.49 - 53.
3. Андропова, Л.З., Яхно, В.П. Синхронизация движений губ и пальца руки при отслеживании ритмической последовательности звуковых сигналов в норме и при заикании // Заикание, экспериментальные исследования и методы реабилитации. - М., 1986. - 156с.
4. Арефьева, Э.А. Подобед, С.О. Работа логопункта в дошкольном образовательном учреждении. // Дефектология. - 2005. - №5. - С.61-64.
5. Асатиани, Н.М., Белякова, Л.И., Калачева, И.О. и др. Данные клинико-физиологического исследования детей дошкольного возраста, страдающих заиканием // Дефектология. - 1978. - №1. - С.25-30.

ҚОЛ ӨНЕРДІ ДАМУЫ АРҚЫЛЫ, ҰЛТТЫҚ РУХЫМЫЗДЫ КӨТЕРУ

Шағатаева З.Е.¹, Узалина А.А.², Айғали Д.Ж.³, Молдашева Ж.Б.⁴

¹ Шығармашылық оқыту білім беру бағдарламасының оқытушы-дәріскері, п.ғ.м.

^{2, 3, 4} Шығармашылық оқыту білім беру бағдарламасының

5B012000 – Кәсіптік оқыту мамандығының 4 курс студенті

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: zaurika@mail.ru.

Бұл мақалада Қазақстан Республикасы Мектеп ұйымдарының ұйымдастырылған оқу қызметінің қазақ халқының сәндік-қолданбалы өнерінде түрлі технологияларды пайдалану мүмкіндіктері қарастырылады. Авторлардың пікірінше, қол өнерінің дамуы балалардың ұлттық рухын арттырады, олардың қабілеттері мен даму деңгейін ескере отырып, педагогикалық процестің даралануы мен саралануын қамтамасыз етеді.

Тірек сөздер: Сантиметр, патч, мозайка, гобелен, кенептер, рустика, мануфактура.

В данной статье рассматриваются возможности использования различных технологий в декоративно-прикладного искусства казахского народа организованной учебной деятельности школьных организаций Республики Казахстан. По мнению автора, развитие ручного искусства повышают национальный дух детей, обеспечивая индивидуализацию и дифференциацию педагогического процесса с учетом их способностей и уровня развития.

Ключевые слова: Сантиметр, пэчворк, мозаика, гобелен, холст, рустика, мануфактура.

This article discusses the possibilities of using various technologies in the decorative and applied arts of the Kazakh people organized educational activities of school organizations of the Republic of Kazakhstan. According to the author, the development of manual art increases the national spirit of children, providing individualization and differentiation of the pedagogical process taking into account their abilities and level of development.

Key words: centimeter, patchwork, mosaic, tapestry, canvas, rustic, manufactory.

Кіріспе. Қазақ халқының сәндік -қолданбалы өнерінің тарихы. Қазақтардың халықтық қолөнерінің бастауы ғасырларға жатады. Археологиялық олжалар Қазақстан территориясындағы Андронов мәдениеті тайпалары арасында тоқудың дамығанын айғақтайды. Қазақ халқы ежелден Қазақстан аумағында өмір сүрген тайпалардың рухани және материалдық мәдениетінің мұрагері болды. Қазақ халқының мәдениетінің дамуына Оңтүстік Сібір мен Орта Азия халықтары үлкен әсер етті. Дәстүрлі халық қолөнері XIX ғасырдың екінші жартысы - XX ғасырдың басында елеулі биіктерге жетті, қолданбалы өнер ұлттық ерекшеліктерге ие. Заттардың формасы - ыдыс - аяқ, жиһаз, киім - халықтың әдет - ғұрпы мен тұрмыс -тіршілігімен, эстетикалық көзқарастарымен байланысты. Қолданбалы өнер адамдардың жас ерекшеліктерін ескереді. Сол кезеңде көптеген ауылдардың тұрмыстық заттарды қалада сатып алуға мүмкіндігі болмады, ауыл тұрғындары халық шеберлерінің бұйымдарын пайдаланды. Әсіресе, тоқымашылардың, зергерлердің, етікшілердің және т.б. бұйымдары үлкен сұранысқа ие болды. Шағын өндіріспен айналысатын шеберлер өз үйінде немесе тапсырыс берушінің үйінде жұмыс істеді. Олар барлық құрал - саймандары мен шикізатын өздерімен бірге алып жүрді және ауылмен бірге жайлауға қыдырып, жұмыс істей алды. Киіз үйдің негізін жасайтын ағаш шеберлер, арбалар, үлкен ағаштан жасалған бұйымдар, темір, тас өңдеу бойынша шеберлер өз шеберханаларын ашты, онда олар өз тауарларын жасап, сатты.

Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауында: «Алтыншы міндеті: заманауи білім беру және кәсіби дайындық, ақылды экономика, қағидаттар жаңа технологияларды, идеяларды және инновациялық идеяларды дамыту тәсілдерін қолдану. Негізгі білім беру реформасы жетістігінің өлшемі елдің әрбір азаматын әр елде маман болу үшін тиісті білім мен біліктілік әлем» [1]. Қазіргі уақытта республикада білім берудің жаңа жүйесі құрылды, ол әлемдік білім деңгейіне жетуге ықпал етеді. Бүгінгі мемлекеттің басты міндеті білім беру жүйесін жаңғырту болып табылады. Бұл міндет мектепке дейінгі білім беру үшін де маңызды ұйымдарда. Мектепке дейінгі ұйымдардағы жаңа өзгерістер әлемдік тәжірибені қолдануға негізделген. Жаңа технологияларды іздеуге және қолдануға бағытталған, баланың жеке күштерінің дамуын қамтамасыз ету.

Көркем еңбек мозайка технологиясы. Әйелдердің қолмен жұмыс жасаудың ең сүйікті түрлерінің бірі - бұл жамау немесе әшекей техникасынан тігу. Ресейде патчтан тігу әрқашан ауылдық кәсіп деп саналды, сондықтан тіпті мозайкалық өрнектерді рустикалық деп атады. Бірақ біздің заманымызда жамау мозайкалық техникасы тек ауылдық қолөнершілер арасында ғана танымал емес.

Түрлі-түсті матаның бөлек бөліктерінен тұтас кенеп жасау - бұл жамау мозайкасы. Матаның екі қарама -қарсы түстерінен жасалған ең қарапайым үлгі - бұл «Диірмен» жамау мозайкалық үлгісі. Кез келген адамның өмірі - бұл жамаудың бір түрі. Көбінесе өмірдің жарқын және сиқырлы сәттері қараңғы күннен сұр күнге ауыстырылды. Әрине әйел, өз өмірінің кенептерін көрсетеді. Сондықтан өнімдерді жасау кезінде олар көптеген қара түстерді қолдануды ұнатпайды.

Сурет 1. Патч суреті

Қысқаша тарихына тоқталып кетейік. Патчдан тігуді кейде ағылшын тілінде - жамау деп атайды (патч - материалдың бөлігі жамау). Патч жұмысының техникасы (сур. 1) Англияда пайда болды деп саналады. Бірақ оның пайда болу тарихы өте алыс уақытқа кетеді.

Еуропада крест жорықтарымен қатар патч - тоқу техникасы шығыстан келді. Содан кейін рыцарлар кілемдер, маталар, киім, баннерлер әкелді. Америкада жамау тігу

техникасы Англия мен Германиядан келген иммигранттармен бірге пайда болды. Мұнда ол тамыр алып, шығармашылықтың сүйікті ұлттық түріне айналды.

Ресейде патч - фабрика XIX ғасырда фабрикалық маталардың пайда болуымен берік орнықты.

Патч - мозаика техникасы «кедейліктен» пайда болды деп саналады. 1930 жылдар мен соғыстан кейінгі жылдардағы дағдарыс Американың кедейлерін осы қолөнер бұйымдарын жасауға ынталандырмады. Қоныс аударушылар жамау жұмыстарымен тек кедейліктің арқасында ғана емес, сонымен қатар қарым - қатынас пен «мүдделермен» бірлестіктің арқасында айналысқан [2].

Олар шығармашылықтан ләззат алды және фермада сапалы заттар жасады, мысалы, американдық әйгілі килт - тігісімен жамылған көрпелер. Патчворктың негізі-адамның шығармашылыққа, даралыққа, әдемілікке және өзін - өзі көрсетуге деген ұмтылысы екеніне сенгісі келді.

Егер сіз жамауды үйренуді шешсеңіз, сізге ең алдымен тілек, шыдамдылық пен табандылық қажет. Сізге бұл тігудің көптеген техникасы мен құпиясын меңгеру қажет, тіпті ең әдемі мата мен керемет өрнекте жұмсақ жұмысты жасырмайды. Ең бастысы - бастау, содан кейін бұл түп нұсқалық, қызықты және жарқын әлемнен шығу өте қиын болады.

Астау жасау технологиясы. Технология пәні бойынша алған білімімді пайдаланып, бұйым жасауды жөн көрдім. Ағаш бұйымдарын, оны безендіру тақырыбын жақсы меңгерген сияқтымын. Сондықтан жоба жұмысын да ағаш өңдеу тақырыбымен байланыстырдым. Көп ойландым, қандай бұйым жасасам екен? Оны қалай әшекейлеп, безендірсем екен? Бұйымды кім үшін әзірлесем екен, жасаған бұйымым қоғамға және өзіме пайдасы бар ма? Ол кімге қажет? Қанша шығын шығады? Осы сұрақтарға көп ойландым.

Халқымыздың өмір-тіршілігінде ағаштан жасалатын бұйымдар өте кең таралған. Сонымен бірге, қазақтың тұрмыстық тұтынуындағы бүкіл аспаптың заты ағаш. Себебі, ертеде қазақтың баспанасы киіз үйінен бастап, қарапайым қасығына дейін ағаштан жасалып отырған. Неге десеміз, ағаш бұйымдар ыңғайлы, пайдалануға тиімді, сонымен бірге ол тұрмыстық зат есебінде ғана емес, сән үшін де қолданылып, биік өнер дәрежесіне жеткізілген. Солардың ішінен ағаштан жасалынған астау жасауды жөн көрдім.

Астау (сур. 2) - халқымыздың бұрынғы уақыттан бастап қолданып келе жатқан ас тұтынатын бұйымы болып табылған. Сонымен астаумен қатар астабақ та кеңінен қолданыста болған. Астауға тек қана ет салып қана қоймай басқа да майлы дәмді астарды ұсынуға болады [3].

Сурет 2. Астау

Астауға қажетті материалдарын таңдау және өлшемдерін жобалауы қажет. Сондықтан шикізатты тек ағаштан алу керек. Ол үшін жақсы кепкен, бұтақсыз, сызатсыз, басқа да ақауы жоқ ағаш алу керек. Ағаштардың қасиеттері, оны көркемдеу ерекшеліктері

туралы мәліметтерді ескере отырып мынадай ағаш материалдарын тандап алдым: ол қарағай ағашы (оның қалыңдығы 7см).

Астау бұйымы экологиялық таза материалдан жасалған. Жобаланған бұйымды дайындау және пайдалану қоршаған ортаға өзгерістер әкелмейді және адамның қалыпты тіршілік әрекетіне зияны болмайды.

Астау жасау нәтижесінде сапалы, эстетикалық тартымды түрге ие, барлық талаптарға сай келетін сәндік астау жасалынды. Астау шеберханадағы қолда бар материалдардан дайындалды. Бұйым дайындау барысында оны дайындау тәсілдері мен дағдылары меңгерілді. Атқарылған жұмыс сезімді рахатқа бөледі.

Гобелен техникасын үйрету әдістемесі. Гобелен — қолдан тоқыған кілем. Түрлі түсті жібек және жүн жіптерден бөлек тоқылып, кейін біріктіріледі. Қысқа мағынада айтатын болсақ 1662 жылы құрылған Париж мануфактурасының өнімі. Кейін суретшілік өнер түріне айналған Гобеленнің бөліктері түрлі – түске боялған жібек не жүн – жіптерден тоқылып, бір-бірімен тігіліп біріктіріледі. Гобелен суретшілік өнер туындысы ретінде алғаш Франция, Италия, Испания, Германия елдерінде жақсы дамып, кейін Ресей, Балтық бойына, Кавказға кең тараған. Қазақстан бейнелеу өнерінде Гобелен тоқу XX - ғасырдың 70-жылдарынан бастап күрт өркендеген болатын [4].

Гобеленнің отаны – Франция. Орта ғасырларда өмір сүрген ағайынды Гобелендер негізін салғандықтан, солардың есімімен аталатын осы бір өнер түрінің қазақ жерінде жылы қабылданып, тез таралуы – бізде негіздің көптігінен. Ол қандай негіз? Гобеленге қараңыз да, қазақтың тақыр кілемімен салыстырайық. Еш айырмасы жоқ. Айырмасы – тек француздар ертерек қимылдап, оны өздерінің өнерлері, түсінікті тіл мен айтқанда «Бренд» ретінде қалыптастыра алғандығында. Егер оны өзімізге сіңіріп алғымыз келсе, гобеленді «алашаның заманауи түрі» деп санауымыз қажет.

Сурет 3. Гобелен «Ана»

Халқымыздың көне мәдениетін әр сабақ жіпке сыйғызып, бүгінгі заманға жеткізуде гобелен өнерінің де үлесі жыл санап артып келе жатыр. Қазақ гобеленінің негізін қалаған марқұм суретші Құрасбек Тыныбеков десек, қазақ қыздарының ішінен осы салаға тұңғыш

сара жол салған – Бәтима Зәуірбекова. «Ана» (сур. 1), «Дала мадоннасы», «Сәукеле киген қыз», «Ұзату», «Күту» сынды туындылардың авторы. Гобелен кілемі – сәндік бұйым. Оны қазіргі кезде тәжірибелі суретшілер қолға алып, жаңа өрнекпен тоқуда. Гобелен кілемінде белгілі бір тақырып бойынша қайталанбас суреттер көрініс береді, оның жай кілемдерден айырмашылығы суреті мен колориттік түстерінде .

Аспан төріндегі ақша бұлттар да әртүрлі бейнедегі ою-өрнек болып баяу қалқып бара жатқандай әсер сыйлайды. Гобелен бетіндегі жазықтық табиғат құбылыстарынан хабар бергендей: түнгі аспандағы жұлдыздар әлемі, біресе желдің ұйтқи соққан әуені мен теңіз толқындары тәрізді алуан-алуан қимыл-қозғалыстарды бір кеңістікке еркін сиғызып, түрлі бояулармен қанықтырып, айрықша серпін мен ширақтық танытады. Осы көріністердің бәрі де ою-өрнектік символикалар арқылы берілгеніне таңданыс білдірмеске лажыңыз жоқ. Көне мен жаңаның өзара үндесуі дегеніміз осы.

Қорытынды. Халықтың дәстүрлі өнері сол халықтың ғасырлар бойы бастан кешкен өмір салтының, таным түсінігінің жарқын айғағы. Мемлекетіміз мектептің алдына жаңа бір міндет қойып отыр – өмірге қадам басқан жастар жаңа заман талабына сай, өз тағдырын өзі шешуге қабілетті, нарықтық жағдайда алдындағы мақсатын анықтай алатын экономикалық білім алуы тиіс. Уақыт озған сайын қоғам дамуы жеделдей түсетіні айқын. Қазір еліміз өрлеу үстінде. Қазақстан Республикасының елбасы Н. Ә. Назарбаевтың еліміздің бәсекеге қабілетті елу елдің қатарына қосылу бағдарламасы ең басты басымдық [5]. Қай қоғамда болмасын бүгінгіміз бен кешегімізді қастерлеу өмірдегі тіршіліктің, қоғамның парызы. Ал қоғамның дамытушысы – адам.

Бүгінгі болашақ ұрпақ ертеңгі қоғамның иесі, сол қоғамның иелері халқымыздың тұрмыс қажеттілігінен туындаған ұлттық өнер мұраларын сақтап, сұрыптап, қазіргі уақытта сәнді етіп, ұлттық мәдениетімізді қолданбалы сәндік қолөнермен өркендету. Тәуелсіз мемлекетімізде ертеңгі ұрпақтың рухани байлығы мен мәдениетіне, саналы ұлттық ойлау қабілеті мен біліміне, іскерлігі мен кәсіби шеберлігіне байланысты фабрикалар шығаратын бұйымдарға қарағанда халық шеберлері жасаған бұйымдар жоғары бағалануда. Қазіргі кезде жаңа өмір өзінің жаңа талаптарын қойып отыр. Оның міндеті өнердің бұрынғы келбетін бүгінгі күнге табиғи етіп жаңарту. Бүгінгіміз бен келешегімізді нәрлі қайнарына айналдыру әрқайсымыздың борышымыз деп білеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Қазақстан-2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына үндеуі. - Астана, Ақорда. – 2012.
2. Ж.Қобдиқова. Орта мектепте білім алуды технологияландыру. - Алматы, 2002.
3. Педагогикалық технология ұғымының мәні мен әдіснамалық сипаттамасы. //Бастауыш мектеп. 1999. - №8,9.
4. Педагогика. Педагогические теории, системы, технологии. Под ред. С.А.Смирнова. 3-е изд. - М.: Академия, 1999.
5. Оқушыларды еңбекке баулу және кәсіптік бағдар: Оқу құралы / Ж. Түрікпен-Ұлы, Х. Наубаева.- Алматы: Эверо, 2014.
6. Кәсіптік бағдар: Оқу құралы / Ж. Түрікпен-Ұлы.- Алматы: Эверо, 2015.- 140б.
7. Көрнекілік материалдар (Интернет)
8. http://www.kaznai.kz/practice/jis/Kenzhebekova_Arajlym.pdf.
9. <http://kaz2.docdat.com/docs/index-149958.html?page=9>.
10. <http://bilimdiler.kz/tehnologia/21775-onerlinin-orisi-ken.html>.

ҚЫСҚА ҚАШЫҚТЫҚҚА ЖҮГІРУ ТЕХНИКАСЫНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН СИПАТТАМАСЫ

Чамчиева А. Ж.

«Дене шынықтыру және спорт» мамандығының 2 курс магистранты

Ғылыми жетекшісі: **Зауренбеков Б.З., PhD**

І. Жансүгіров атындағы Жетysу университеті, Талдықорған қаласы

E-mail: zauranbekov83@mail.ru

Бұл мақалада жүгіру қадамдарының жетекші параметрлерін ескере отырып, мотор әрекеттерін орындаудың жеке ерекшеліктерін анықтау негізінде жүгіру қадамдарының жылдамдығын арттыру жолдарын іздеуге, талдауға және бағалауға баса назар аударылады.

Тірек сөздер: *спринтерлік жүгіру, жеке техника, педагогикалық эксперимент, әдістеме.*

В данной статье основное внимание уделяется поиску, анализу и оценке способов повышения скорости беговых шагов на основе выявления индивидуальных особенностей выполнения двигательных действий с учетом ведущих параметров беговых шагов.

Ключевые слова: *спринтерский бег, индивидуальная техника, педагогический эксперимент, методика.*

This article focuses on the search, analysis and evaluation of ways to increase the speed of running steps based on the identification of individual characteristics of performing motor actions taking into account the leading parameters of running steps.

Keywords: *sprinting, individual technique, pedagogical experiment, methodology.*

Жеңіл атлетика ең көп адам қатынасатын кең ауқымды спорт түрлерінің бірі болып табылады. Олимпиада ойындарында бұл спорт түрінен ерлер үшін 24, әйелдер үшін 23 жаттығу түрі көрініс тапқан. Яғни, жүру, жүгіру, секіру, лақтыру түрлері және осы жаттығулардан құрастырылған кешенді түрі – жеңіл атлетикалық көпсайыс [1]. Жеңіл атлетикалық жаттығулардың мұндай әртүрлілігі іріктеу, спорттық бағдарлау барысында, тіпті қозғалыс техникасы жағынан жақын әр түрлі қашықтыққа жүгіруден бастапқы оқу-жаттықтыруды ұйымдастыруда қиындықтар тудырады. Бастапқы дайындық кезеңінде оқу-жаттықтыру үрдісінің ерекшеліктерінің бірі – жас жеңіл атлеттердің қимыл белсенділіктерін дамытып, жаттығуды орындаудың дұрыс техникасын қалыптастырумен қатар, дарынды балаларды іріктеу мен олардың таңдаған жеңіл атлетика түрінен болашақтағы спорттық мамандануларына болжам жасау. Осы мәселеге байланысты орыс тілінде әдебиет көздері көп болғанымен, жас жеңіл атлеттердің бастапқы дайындық кезеңін ұйымдастыру, оларды іріктеу, спорттық бағдарлау мен болжам жасау мәселелері көкейтесті, өзекті болып қала берді [2].

Техникалық дайындық деп жарыс жаттығуларын орындауды жоғары деңгейде меңгеру үрдісін айтамыз. Оның негізгі міндеті – спорт түріндегі негізгі қозғалысты шеберлікпен меңгеру, дағдылану. Жеңіл атлетикада сөреден шығу техникасы, бұрылыстармен жүгіру, негізгі арақашықтықты, толық бір арақашықтықты жүгіріп өту техникасы, мәре сызығын кесіп өту техникаларын атап көрсетуге болады.

Спортшы көрсетілген жаттығудың орындау техникасын негізге ала отырып, өз ерекшеліктерін (дене құрылысы, дене қуаты дайындығы, физиологиялық, психологиялық және т.б. қасиеттер) ескеріп орындау керек. Дегенмен, «эталондық» орындау үлгісіне ұмтылған жөн [3].

Спортшының техникалық дайындығы мынадай бөлшектерден тұрады:

- Техника көлемі
- Техниканың әржақтылығы
- Техника тиімділігі

Спортшының қозғалыс әрекетін әр түрлі жағдайда, әр қалыпта орындай алуын әржақты техникалық дайындығы деп аталады. Жарыс әржақтылығы жаттығу әржақтылығына қарағанда аз, төмен болып келеді. Техника әржақтылығының жеке белгісі тәсілдерді немесе жарыс жаттығуларын оң және сол жақпен орындай алу шеберлігі. Қозғалыс әрекетін орындағанда бір жақты ғана таңдап алу лотаралды орындау деп аталады.

Қозғалыс техникасының тиімділігі дегеніміз спортшының ол қозғалысты өз жеке басының мүмкіншілігін барынша қолдана орындау. Оның орындалуы көптеген себептерге байланысты:

- ұмтылысына
- тактикаға
- дене қуаты дайындығы
- дене мүшелерінің әртүрлілігіне байланысты

Біз техника тиімділігін талдаған кезде оның абсолюттік, салыстырмалы, орындалатын деп аталатын жақтарын да қарастырғанымыз жөн.

Абсолюттік тиімділік кезінде орындалған техника сол техниканың эталондық орындауға жету шегіне жақын орындау.

Салыстырмалы тиімділік кезінде спортшылардың тиімді орындаған қозғалыстарын салыстыру.

Орындалатын тиімділік дегеніміз жаттықтыруда орындалатын техниканы жарыс кезінде қаншалықты тиімді орындалуын тексеру.

Спорттық жаттығу техникасын толық және бөлшектеп, яғни, оның жеке жүйелерін бөлшектеп қарастырады. Күрделі толық бір әрекетті үйрену үшін алғашында оның жеке бөліктерін орындағанда қойылатын қозғалыс талаптарын айқындап алу керек.

Жалпы іс-әрекетті жеке-жеке бөлшектеп игеру, оларда көрініс табатын қозғалыс сапаларын жетік дамыту спорттық-жаттығу техникасын үйретуде шебер орындауға жеткізудің негізгі жолы болып табылады. Жаттығуды талдау бүкіл оқу-жаттықтыру үрдісінде, яғни, бастапқы оқу-үйрету бөлімінен бастап, техникалық шеберлікке жету бөлімінде көрініс табады.

Тұтас үйрету әдістемесінде жаттығуды үйрету барысынан тұтастай, яғни, жарыста орындалу қалпында, бірақ жиілігі төмендетіліп орындалады [4].

Ал, бөлшектеп үйрету әдістемесінде тұтас жаттығуды бірнеше қарапайым қозғалыс жүйелеріне бөлуден басталады. Оның әрқайсысы белгілі бір уақыт аралығында жеке жаттығу ретінде қарастырылады.

Кейіннен тұтас және бөлшектеп үйрету әдістемелерін бағалау спорттық педагогика, физиология, психология мамандары үшін зерттеу нысанына айналды.

Ғалымдардың ішінен Н.А. Бернштейн бөлшектеп үйрету әдістемесіне мүлдем қарсы болған. Оның ойынша: «Оқу-үйрету мақсатында жаттығуларды бөлшектеу – уақыт пен еңбекті бос жоғалту» еді.

Спорттық педагогика мамандарының көбі өздерінің спорттық-педагогикалық тәжірибелері мен жүргізген зерттеулеріне сүйене келе бөлшектеп үйрету әдістемесін дұрыс деп тапты [5]. Олардың ойы бойынша: «Егер біз аса үлкен нәтижеге ұмтылмай, спортшыны қарапайым қозғалыс әрекеттеріне (спорттық жүріс, жүгіру, секіру) үйрететін болсақ, жаттығудың бөлшектеудің қажеті жоқ. Ал, егер біздің мақсатымыз жоғары қимыл шеберлігіне жету болса, міндетті түрде жаттығуды бөлшектеу қажет.» Қысқа қашықтыққа жүгіруді күрделі бір жаттығу деп қарастырсақ, оның техникасын үйретуде мынадай бөлшектерге бөліп, осындай кезектілікте қарастырған жөн:

1. Түзу жолмен жүгіру
2. Бұрылыстармен жүгіру
3. Жоғарғы сөре және сөрелік екпін
4. Төменгі сөре және сөрелік екпін
5. Сөрелік екпіннен негізгі арақашықтықты жүгіруге өту
6. Бұрылыстан түзу жолмен жүгіруге шығу
7. Бұрылыстағы төменгі сөре
8. Мәре сызығын кесіп өту

Жүгіру техникасына әсер етуші негізгі факторларды А.И. Жилкин өзінің «Легкая атлетика» атты еңбегінде атап көрсетті:

- спортшының жеке бас ерекшеліктері
- спортшының дене қуаты дайындығы деңгейі
- жүгіру арақашықтығы
- жүгіру жолы (төсеніш)
- жергілікті жердің жағдайы

Спортшының жеке бас ерекшеліктеріне:

- аяғының ұзындығы
- буындарының қозмалылығы (әсіресе, жамбас, тізе буындары)
- жылдамдық пен төзімділікке әсер ететін қызыл және ақ бұлшық ет жіпшелерінің

арақатынасы

Спортшының дене қуаты дайындығы деңгейі жоғарылаған сайын жүгіру техникасының тиімділігі мен нәтижелілігіне оң әсерін тигізеді. Бірінші кезекте жүгіру жылдамдығы жүгіру арақашықтығы мен қозғалыс міндеттеріне байланысты. Ал, жүгіру жылдамдығы өз кезегінде жүгіру техникасына әсер етері сөзсіз [6].

Сонымен қатар, климаттық жағдайлар да ашық алаңда жүгіру техникасына елеулі әсер етеді. Желдің бағыты мен күші жүгіру техникасының өзгеруіне жағымды да, жағымсыз да әсер етуі мүмкін.

Спринтердің белгілі бір арақашықтыққа жүгіруін сөре, сөрелік екпін, аралық қашықтықты жүгіру және мәре (қашықтықтың аяқталуы, мәре сызығынан өту) деп бөліп қарастыруға болады.

Сөре. Қысқа қашықтыққа жүгіргенде төмегі сөрелік қалып қолданылады. Қалыптың орналасуы тәжірибелік жолмен спортшының жеке бас ерекшеліктеріне қарай, яғни оның бойы, қол-аяғының ұзындығына, сонымен қатар күш – жылдамдық қасиеттерінің даму деңгейімен анықталады. Алдыңғы қалыптың иілу бұрышы 40-50 градус, ал артқы қалып бұрышы 60-70 градус, екі қалып арасындағы арақашықтық 18-20 сантиметрден аспайды. Сөре сызығына қатысты қалып әр түрлі орналасуы мүмкін. Негізінен 3 түрлі нұсқа кеңінен қолданылады: қарапайым, жақындатылған, созылған. Ал жақындатылған сөреде артқы қалып алдыңғысына жақындатылып қойылады, араларындағы арақашықтық табан ұзындығынан аспайды [7].

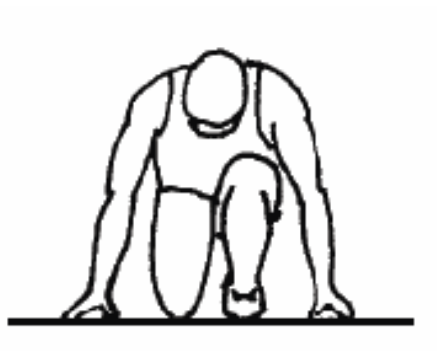
Сөрелік қалыпты орналастыру нұсқасын таңдаған кезде келесі мәселелерді ескерген жөн. Егер қалып сөрелік сызықтан алыс орналастырылса, «Дайындал!» бұйрығы бойынша спринтерге аяқтың тізе буынын едәуір түзетуге тура келеді, ал бұл өз кезегінде итерілу кезінде бұлшық етінің күшін пайдалануға кедергі болады. Қалып өте жақын орналастырылса, спринтер денесі мен аяғы артық бүгулі қалыпта болып, сөреден шығуға көп уақытын кетіреді. Сондықтан қалыпты орналастыруға аса үлкен жауапкершілікпен қараған жөн [8].

Төрешінің «Сөреге шық!» бұйрығы бойынша атлет:

1. Сөре сызығына келіп, қалыпқа алдымен алдыңғы кейін артқы аяғын орналастырып отырады.

2. Екі қолды иық кеңдігінен гөрі кеңдеу ашып, сөре сызығының алдына тіреп қою керек.

3. Қол, шынтак толық жазылған қалыпта болуға тиіс.
 4. Белді аздап ию керек.
 5. Дене салмағы қол саусақтары мен тізеге тең бөлініп түсуі қажет.
 6. Басты еңкейтіп, көз сөре сызына бағыттау керек (1-сурет).
- Осындай қалыпта бар назарды төрешінің «Дайындал!» бұйрығын күтуге аудару керек.

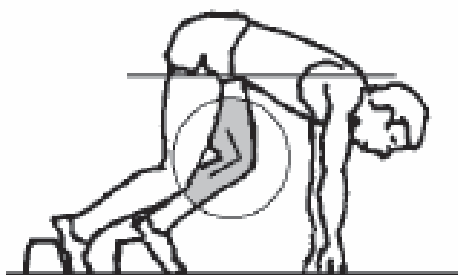

1 сурет. Төрешінің «Сөреге шық!» бұйрығы бойынша спринтердің іс-әрекеті

Төрешінің «Дайындал!» бұйрығы бойынша спринтер:

1. Кейін қойылған тізені аздап көтеру керек.
2. Бөксе екі иықтан сәл биіктеу көтерілсе, бұл дұрыс қалып болып саналады.
3. Дене салмағы төрт тірек нүктесіне (екі қол мен аяққа) тең бөлініп түсуі қажет.
4. Басты еңкейтіп, көзді сөре сызығына бағыттау керек (2-сурет).

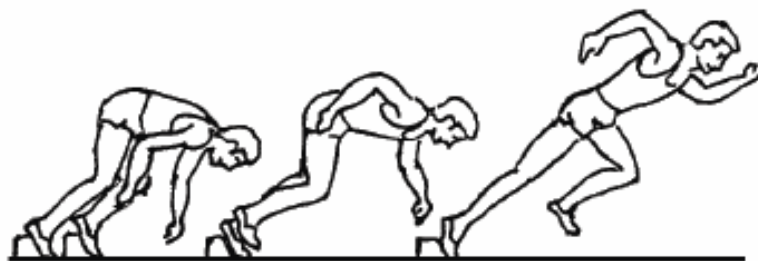
Жүгіруді бастағанда найзағайдай атылу үшін бар назарды «Жүгір!» бұйрығын күтуге аудару керек.

2 сурет. Төрешінің «Дайындал!» бұйрығы бойынша спринтердің іс-әрекеті

Төрешінің «Жүгір!» бұйрығын немесе тапаншаның атылуын естуімен жеңіл атлет:

1. Саусақтарын жерден серпіле көтеріп, сонымен қатар бір уақытта қалыптан итеріледі.
2. Артқы қалыптағы аяқ алдыға ілгері ұмтылып, бірінші шығарылады.
3. Жартылай бүгілген екі қолды тех әрі қысқа-қысқа сілтеу керек.
4. Денені бірден түзеуге мүлдем болмайды (3-сурет).

3 сурет. Төрешінің «Жүгір!» бұйрығы бойынша спринтердің іс-әрекеті

Сөрелік екпін алу кезеңі. Сөрелік екпін алу кезеңі дегеніміз спринтердің арақашықтықты бастапқы бөлігін екпіндеп жүгіріп өтуі, оның аяғында үлкен жылдамдық алып, арақашықтық бойынша жүгіруге кірісуі. Мысалы, 100 метрге жүгіруде екпін алу кезеңі шамамен 20-30 метрді құрайды, бұл аралықта спринтер максималды жылдамдықтың 90-95%-ын көрсетеді [9].

Жүгіру жылдамдығы адым ұзындығы мен жиілігіне байланысты екені белгілі. Сөрелік екпін алу кезеңінде жылдамдық адым жиілігіне байланысты өссе, кейін ол адым ұзындығына байланысты өседі. Сөреден шыққандағы бірінші адым ұзындығы 100-130 сантиметрге тең. Бастапқы 8-10 адымда адым ұзындығы бірден 10-15 сантиметрге өссе, кейін адым ұзындығының көбеюі тежеліп, 4-8 сантиметрді құрайды.

Сөрелік екпін алу кезеңінде дененің алға еңкейген қалпын сақтау керек, себебі ол екпін алуға септігін тигізеді. Қолымыз тез және қысқа-қысқа серпін жасайды. Адым ұзындығы ұлғайған сайын қолымызды сермеу амплитудасы да өседі.

Кез келген дәрежедегі және жастағы жүгіруші 1-ші секундта жылдамдықтың 55%-ына, 2-ші секундта 76%-ына, 3-ші секундта 91%-ына, 4-ші секундта 95%-ына, 5-ші секундта 99%-ына жететіні анықталған [10].

Негізгі арақашықтықты жүгіріп өту. Спринтерлік жүгіруде жетістікке жету жолы жүгіру жаттығуларын еш қиналмастан, еркін жүгіріп өтуге дағдылану болып табылады. Яғни, ол сол сәттегі белсенді жұмысқа қатыспайтын бұлшық еттерді бос ұстай білу.

Спринтерлік жүгірудегі басты саты – итерілу. Сондықтан жеке жаттығулардың техникасын үйретуде спортшының жаттығуды орындауын қатаң бақылаған жөн. Әрдайым спортшының денесін тік ұстауын, аяғын, яғни, табанын жерге дұрыс қоюын қадағалаған жөн. Сонымен қатар, белгілі бір жаттығу техникасын үйрету барысында қозғалыс бағыты мен амплитудасымен бірге жаттығу орындалу ырғағына да үлкен мән беру керек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Остапенко Н.А. «Оля- әлем чемпионы» // Комсомольская правда, 2010, № 6.12 бет
2. Құрманқұлова К.А., Қазіұлы Е. Жеңіл атлетикада жас спортшыларды дайындау мәселесі // Валеология, 2002, № 5-6. – 64 бет
3. Шыңғысбаев С.М. Қазақстандағы жеңіл атлетиканың даму тарихы. // Валеология. Дене тәрбиесі мен спорт. 2002, №5-6. – 66 бет
4. Озолин Н.Г. Спринтерский бег. – Москва: ФиС, 1986. – 12 с.
5. Кузнецов В.С. Анализ техники легкоатлетических видов. – Москва, 1985. – 78 с.
6. Жиров Д., Зыков В. Легкая атлетика Казахстана в цифрах. –Алма-Ата, 1991. – 80 с.
7. Филин В.П., Фомин Н.А. Основы юношеского спорта. –Москва:ФиС, 1980. – 146 с.
8. Филин В.П. Теория и методика юношеского спорта. – Москва: ФиС, 1987. – 128 с.
9. Попов В.П., Суслов Ф.П., Германов Г.Н. Легкая атлетика для юношества. – Москва, 1999. – 201 с.
10. Набатникова М.Я. Основы управления подготовкой юных спортсменов.

ТӘРБИЕ ТАЛ БЕСІКТЕН БАСТАЛАДЫ

¹ Шакарим Н.Ш., п.ғ.к., оқытушы- дәріскер

² Бокенова Г.Ж., оқытушы

¹ I.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

² №22 орта мектебі, Талдықорған қ.

Алтын анам, Отаным,
Сенен аяр жаным жоқ
Сенен іркер күнім жоқ, - деп
ер қайратыңа мін-дағы, өрге бас.
М.Әуезов

Ұсынылған мақалада қоғамдағы патриоттық тәрбие, ұлттық намыс, ұлттық сана-сезім рухани байлықтан көрініс табады. Олай болса, рухани байлыққа ең алдымен тілімізді, дінімізді, салт-дәстүрімізді жатқызсақ, тіл – қазақ болуымыз үшін, дін-адам болуымыз үшін, салт-дәстүр ұлт болуымыз үшін қажет екенін айқындайды.

Тірек сөздер: патриотизм, студент, президент, стратегия, ұлттық рух, қасиет, қазақ халқы, ұлттық тәрбие, интернационализм.

Представленная статья отражает патриотическое воспитание в обществе, национальную честь, национальное самосознание и духовное богатство. Таким образом, если мы говорим о духовном богатстве, в первую очередь, о нашем языке, нашей религии, наших традициях, то язык необходим, чтобы мы были казахами, чтобы мы были религией-людьми, чтобы традиции были нацией.

Ключевые слова: патриотизм, студент, президент, стратегия, национальный дух, добродетель, казахский народ, национальное образование, интернационализм.

The presented article reflects the patriotic upbringing in society, national honor, national self – awareness and spiritual wealth. Thus, if we speak of spiritual wealth, first of all, about our language, our religions, our traditions, then the language is necessary, so that we were Kazakhs, so that we were religions-people, so-called traditions.

Key words: patriotism, student, president, strategy, national spirit, benefactor, Kazakh people, national education, internationalism.

Біздер, ғасырлар бойы армандаған егемендігіне қол жеткізіп отырған Қазақстан Республикасының өкілдері, сол өткен ғасырдан мұра боп жеткен жетістіктерімізді байыта отырып, өз ұлттық үрдісімізді де еселеп дамыту үшін экономиканы өркендетумен бірге ұлт-аралық татулықты да сақтау мәселесіне мән беруіміз қажет. Қазақстанның ұлт-аралық саясатының басымдылықтарын, саяси-танымдық мәселелерді шоғырландырып жинақтау, жүйелеу және осы арқылы балалардың бойындағы отаншылдық, отан сүйгіштік сезімдерді нұрландыру мақсатында ерінбей еңбектену керек.

Патриотизм - өз Отанына деген сүйіспеншілік – адамның бойындағы өте терең де күшті сезім. Адам әрқашан туған жерді, оның табиғатын, ана тілін сүйіп келеді. Осыған байланысты алғашқы тәрбиені бала отбасынан қабылдайды. Ол Отанға, елге, жерге, халқына деген сүйіспеншілікпен бірге, жеке адамның санасындағы біліміне, өскен ортасына қарай дами түсетін сезім. «Отан үшін жан пида» деп майданның алғы шебінде болған, ерлік көрсеткен ата-бабаларымыздың ерліктері патриотизм емес деп кім айта

алады? Патриотизм халықтың ұлттық қасиеті, парызы, ерекшелігі. Елі бар, жері бар, тілі бар халықта патриотизмнің болуы заңдылық. Қазақстандық патриотизм ұғымы біздің тәуелсіздігімізбен қоса туған, еліміздегі саяси-әлеуметтік ахуалдың ерекшелігін көрсететін, Қазақстан Республикасының дамуы мен Конституция заңдарының іске асуына негіз болатын идеологиялық бағыт деп түсіндіреді зерттеушілер. Қазақстанда 130-дан астам ұлт бар. Ұлттар қазақ халқының салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын құрметтеп, түсінбесе, олардың ұлттық болмысында сүйіспеншілік, ұғынушылық болмаса, онда ұлттар арасында патриоттық сезім оянуы мүмкін емес. Патриот болудың негізгі төрт түрлі шарты бар. Олар: Отанын, жерін қорғау; өз ұлтының ана тілін ардақтау; ұлттық дәстүрді сақтау; ұлт-аралық интернационализм идеясына адал болу.

Қазіргі уақытта Қазақстандық патриотизмді жастарға қалыптастыру келелі мәселелердің бірі. Кезінде қазақ халқының мемлекеттігі үшін, мемлекетті нығайту үшін, тәуелсіздігіміз үшін жан аямай күрескен хандарымыз, би-сұлтандарымыз, азаттық күрестің қолбасшылар тарихымыздағы атақты қолбасшылары патриотизмнің үлгісін көрсеткенін Елбасы өз еңбектерінде арқау еткен; жат-жұрттық басқыншылармен болған соғыстарда ауыр қырғынға ұшыраған, 30-шы жылдардағы этноцидтің қаһарына қасқайып қарсы тұрған, тоталитарлы ғасырды бастан кешсе де мойымаған ата-бабаларымыз іс жүзінде қазақ ұлтының мүддесін қорғауға тиісті мемлекет құру мүмкіндігін ғасырлар бойы дайындайды. Студент жастарды қазақстандық патриотизмге тәрбиелеу үшін, қазіргі әлемде жүріп жатқан ғаламдану үрдісі қазақстандық патриотизмге кеселін тигізбеу керек; студент жастарды мектеп қабырғасынан бастап мемлекеттік рәміздерге құрметпен, ұлттық сезіммен қарауға тәрбиелеуіміз қажет; шетелдерге жіберген ұл-қыздарымыз туған жерін ұмытып, өміріне қолайлы басқа елдерге ойысып кетпеуі керек. Патриоттық идея – отаншылдық сезім адамға туа біткен қасиет емес. Ол жүре түзілетін, адамның саналы өмірімен қабаттас қалыптасатын саяси-әлеуметтік құбылыс. Патриотизм проблемасын зерттеу ісі Отандық тарихымыздың барысы мен бүгінгі өміріміздің тыныс тіршілігі мен қарама-қайшылығымен де байланысты. Патриотизмнің мәні өте күрделі. Бір жағынан, ол ізгілікті саяси үрдіс, яғни жеке тұлғалық, қоғамдық сана элементтерінен тұрса, екінші жағынан Отанды қорғауға, сақтауға, нығайтуға бағытталған сезім. Патриоттық сезім ұлт рухының деңгейінің айнасы, өлшемі. Сол себептен Елбасы өзінің Қазақстан халқына жолдауында азаматтардың отаншылдық сезімі мен өз еліне деген сүйіспеншілігін дамытуды, ұлттық қауіпсіздікті сақтаудың негізгі элементтерінің бірі ретінде таниды. Президент стратегиясының түп-қазығы, басты арқауы – адам тағдыры. Бүгінде өзгерген адам, келешек ұрпақ, олардың сапасы – Елбасы назарында. Стратегияны жүзеге асыруға мүмкіндік беретін, алғышартының өзі – Қазақстан жастары, оның жоғары сапасы, жасампаздық істерді орындауға мүмкіндігінің жеткіліктілігі және қабілеттілігі. Бұл талап Қазақстан халқына, олардың ерік-жігеріне, күш-қуатына, табандылығына, білімділігіне сенгендіктен туындайды.

Адам таңдап бәрінен ақылды алған,

Ақыл тұрған жеріне иман барған.

Сол иманның соңынан ұят еріп,

Үшеуі бір арнаға орнатылған, - дей отырып, ата-ананың балаға деген ыстық махаббаты, жылы лебізін білдіретін жоғарыдағы сөздер арқылы болашақ ұрпақты көргенді, иманды, саналы етіп тәрбиелеу жолдарын бабаларымыз ежелден қарастырған. Қай заманда болса да адамзат алдында тұратын ұлы мұрат-міндеттердің ең бастысы өзінің ісін, өмірін жалғастыратын, салауатты ұрпақ тәрбиелеу. Өйткені халықтың даналық мұрасын сақтаудың негізі тәрбиеде. Халқымыз «балапан ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі» деп бекер айтпаған. Осыған орай ұрпақ тәрбиесі бүгінгі күннің өзекті тақырыбына айналуға. Қай кезеңде болсын ұлт өмірін өркендетуші саналы да, салауатты, ұлтжанды, мәдениетті, ой-өрісі кең ұрпақ тәрбиелеу әр қоғамның басты міндеті болып саналғаны анық. Адам баласы тіршілік ету үшін ол үздіксіз еңбектенуі қажет. Ал әр нәрсенің

қисынын табу үшін білім, тәжірибе керек. Біздің ата-бабаларымыз табиғаттың тылсым сырын зерттей, зерделей отырып, кейінгі ұрпаққа өшпес мұра, ақыл-парасат, жүйелі ой-пікірлер қалдырған. Қазіргі кезде бала тәрбиесінің үлгі эталонын өзге елден емес, өз халқымыздың тарихынан, ұлы даламыздан іздесек, жаңылыс баспайтынымыз анық. Біле білсек, ұлттық болмысымыздың демін құрайтын тәрбие негізінде өмірге бейімділік танытатын тұста көп-ақ. Адал мен арамды ажырату, күнә мен сауапты санасына сіңіру, үлкенді сыйлау, кішіге қамқорлық жасау, қиналғанға қол ұшын беру, міне мұны ұлттық тәрбиенің қайнар көзі десек те болады. Бүгінгі біз жаһандану дәуірінде өмір сүріп жатырмыз деп, көп нәрсеге көз жұма қарап, европаша киініп, жүріп-тұруға әуес болып бара жатқанымызды сезбейтін сияқтымыз. Теледидардан көрсетілетін шет елдік фильмдер мен кейбір нәпсі құмарлық туралы ғана жазылатын жекелеген баспалардағы жарияланған материалдар балаларымызды азғындық жолға салары сөзсіз екенін ескере де бермейміз. Ұлы даламызда өмір сүрген батыр бабаларымыздың ерлік істері мен ақыл-нақыл сөздерін балаларымыздың саналарына сіңіріп, ұлтын қадірлейтін, дінін құрметтейтін, тілін ұмытпайтын, өзге елден тұғыры биік, туы берік Қазақстан азаматтарын тәрбиелеп өсіру ата-ана мен ұстаздар қауымының басты міндеті бола бермек.

Ұлттық рух пен ұлттық патриотизм – бұл ұлттың ішіндегі жеке адамның асыл белгісі мен қасиеті, өз халқына деген сүйіспеншілігі, адам өз халқымен қан жағынан да және шыққан тегі, аумағы, тілі, тұрмыс-тіршілігі, мінез-құлқы, психологиялық және этностық ерекшеліктері, қалыптасқан тарихи дәстүрлері жағынан да, әбден айқын әрі дербес басқа қасиеттері және ерекшеліктерімен де байланысты. Ел болу үшін ұлттық рух, ұлттық қасиет және ұлтқа деген сенім болуы керек. Кімде-кім халыққа, оның болашағына сенбесе, өз тағдыры үшін де үрейленеді, өз Отанын жат жұрттықтардың жаулап алуынан қауіптенеді. Отанының патриоты, батыры бола алмайды.

Біздің көзқарасымыз бойынша, «патриотизм» дегеніміз – адамның туа біткен биологиялық қасиеті емес, ол әлеуметтік, тарихи қалыптасқан, Отанға деген сүйіспеншілік сезім.

Соңғы жылдары «қазақстандық патриотизм» ұғымына зор мән берілуде. Қазақстандық патриотизм - өзінді республика халқының құрамдас бөлігі ретінде сезіну, ҚР біртұтас Отан ретінде сүйіспеншілік және берілгендік сезімді, халық пен елдің мүддесін қорғайтын, тіпті әскери қорғауды жүзеге асыратын азаматтың парызы мен намысын тәрбиелеу. Патриотизм мен ерліктің мәселелерін тарихи тұрғыда қарастыра отырып қазақстандық патриотизм жаңадан пайда болған құбылыс емес екендігін, оның ертеде пайда болып, өзіне тек республика тәуелсіздігін алған жылдары ғана ерекше назар аударылып отырғанын баса айтуға болады. Ол жоңғар шапқыншылығы кезіндегі қатыгез күресте, азамат және екінші дүниежүзілік соғысы жылдарында, желтоқсан оқиғалары кезінде, жаңа, тәуелсіз қоғам дәуірінде дамып жетіледі.

Жалпы патриоттық сезімнің қай-қайсысының болсын қалыптасуы отбасы тәрбиесінен бастау алатына белгілі. Сондықтан халқымыздың қаһарман, батыр ұлы Б.Момышұлы мен жазушы Ә.Нұршайықов, Л.Ахметова, т.б. пікірлеріне сүйене отырып отбасында патриотизмге тәрбиелеу ана тілін үйрету, ұлттық мінез-құлық қалыптастыру, ұлттық салт-дәстүрлерді сақтау, шыққан ата тегін білу және халқына сүйіспеншілік, т.б. асыл қасиеттер өсе келе мектепте әрі қарай дамып қалыптасуы тиіс.

Патриоттық тәрбие, ұлттық намыс, ұлттық сана-сезім рухани байлықтан көрініс табады. Олай болса, рухани байлыққа, ең алдымен, тілімізді, дінімізді, салт-дәстүрімізді жатқызсақ, тіл – қазақ болуымыз үшін, дін – адам болуымыз үшін, салт-дәстүр – ұлт болуымыз үшін қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жұмабаев М. «Педагогика» Алматы. Рауан, 1993.
2. Құнанбаев А. «Қара сөздер»
3. Мақал-мәтелдер жинағы

4. Айталы А. «Ұлттану». Оқу құралы. Алматы «Арыс», 2000.
5. Елікбаев Н. «Ұлттық психология» Алматы. Қазақ университеті, 1992.
6. «Қазақ даласының ойшылдары» (IX-XII ғғ.) Алматы. Ғылым, 1995.
7. Қалмырзаев Ә. «Қазақстандық патриотизм қалай қалыптасады?» «Егемен Қазақстан» 10 қаңтар 1998.
8. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстанның болашағы – қоғамның идеялық бірлігінде» Алматы, 1993.
9. Қазақстан Республикасының азаматтарына патриоттық тәрбие берудің 2006-2008 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Астана, 2006.
10. Ғабитов Т, Ж.Мүтәліпов, А. Құлсариева «Мәдениеттану» Алматы «Раритет» 2005.
11. Зәки Ахметов «Атамұра баспасы» 2002.

УДК 511-33

<https://doi.org/10.53355/j4511-0581-3310-g>

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУДАҒЫ ПАРАМЕТРІ БАР ЕСЕПТЕРДІ ШЫҒАРУДЫҢ РӨЛІ

Шәріпова А.Қ., педагог

Д.Қонаев атындағы №44 мектеп-гимназиясы, Орал қаласы, Батыс Қазақстан облысы

E-mail: alfia_r.98@mail.ru

Мектепте математиканы оқытудың негізгі құралы – есептер арқылы оқыту болып табылады. Көбінесе оқушылар стандартты түрде берілген есептерді шығаруға машықтанып, күрделі деңгейдегі есептерді шеше алмайтын жағдайлар кездеседі. Ұлттық бірыңғай тестілеудің нәтижесі бойынша математикадан контекстік тұрғыда берілген есептердің көпшілігі – қиындығы жоғары деңгейдегі есептер. Сондықтан оқушыларды мұндай есептерді шешуге көп көңіл бөлу қажет. Математика оқулығының күрделі деңгейінде, яғни «С» деңгейіндегі есептер баршылық, олардың ішінде параметрі бар есептердің орын ерекше. Мұндай есептерді шешу оқушылардың зерттеушілік қабілетіне байланысты болғандықтан оқу уақытының едәуір бөлігін алады және осы есептерді қалай шешуге болатынын үйретуге жұмсалады. Параметрі бар есептер математика мен басқадай пәндерді оқыту процесін жетілдіруде маңызды рөл атқарады.

Тірек сөздер: математика, стандарт, күрделі деңгей, контекст, параметр, зерттеушілік қабілет.

Основным средством обучения математике в школе является обучение через задачи. Чаще всего встречаются ситуации, когда учащиеся обучаются решению задач стандартного типа и не могут решать задачи сложного уровня. По результатам Единого национального тестирования большинство задач по математике в контекстном выражении - это задачи высокого уровня сложности. Поэтому необходимо уделять большое внимание решению таких задач. Существует множество задач на сложном уровне учебника математики, т. е. на уровне «С», среди которых особое место занимают задачи с параметром. Решение таких задач занимает значительную часть учебного времени, так как зависит от исследовательских способностей учащихся, и затрачивается на обучение тому, как решать эти задачи. Задачи с параметром играют важную роль в совершенствовании процесса преподавания математики и других дисциплин.

Ключевые слова: математика, стандарт, сложный уровень, контекст, параметр, исследовательские способности.

The main means of teaching mathematics at school is learning through tasks. Most often there are situations when students are trained to solve problems of a standard type and cannot solve problems of a complex level. According to the results of the Unified National Testing, most of the math problems in contextual terms are problems of a high level of complexity. Therefore, it is necessary to pay great attention to solving such problems. There are many problems at the complex level of a mathematics textbook, i.e. at the "C" level, among which a special place is occupied by problems with a parameter. Solving such problems takes up a significant part of the study time, as it depends on the research abilities of students, and is spent on learning how to solve these problems. Tasks with the parameter play an important role in improving the process of teaching mathematics and other disciplines.

Keywords: *mathematics, standard, complex level, context, parameter, research abilities.*

Орта мектептің негізгі міндеттерінің бірі - оқушылардың шығармашылығын барынша арттыра алатын және қоғам құру мен дамыту үшін олардың барлық мүмкіндіктерін қолдана алатын дарынды жеке тұлғаны қалыптастыру. Математикалық білім әр оқушының тұлға ретінде қалыптасуы мен дамуына үлкен үлес қосады.

Себебі, *біріншіден*, математика басқа ғылымдардың дамуының тірегі, *екіншіден*, математика қоршаған ортаны танудың негізгі көзі, *үшіншіден*, математика дедуктивті ғылым болып табылады, ол оқушының пікірін, заңға бағынатын психологиясына әсер етеді, *төртіншіден*, математика логикалық ойлаудың қалыптасуына ықпал етеді. Мектеп математикасын өмірмен байланыстыру, бұл пәнді адамдардың практикалық және техникалық қызметіне қолдану үшін мектеп математикасы мен математика ғылымын жақындату керек [1].

Оқулық кешенді сипаттағы маңызды оқу құралы болып табылады. Ол саралап оқытуды жүзеге асыруда, оқушылардың ақпарат ағынында бағдарлана алу дағдыларын дамытуда, білімдерін тереңдетуде және осы білімді практикада қолдану дағдыларын дамытуда мұғалімнің үйлестірушісі қызметін атқарады. Сонымен қатар, оқу материалы ретінде (тапсырмалар жүйесі, жаттығулар және т.б.), оқытудың пәндік мазмұнымен және оқу барысында қалыптасуы керек іс-әрекет түрлерімен сипатталатын ақпараттық, ғылыми-теориялық, идеялық және т.б. тақырыптар, ақпараттың қажетті мөлшерін анықтай отырып, түрленуіне байланысты болады. Оқушыларға мақсат қоюға, міндетті оқу материалдарын игеруге және қолдануға көмектесуге, сондай-ақ әр түрлі іс-шаралар барысында әр түрлі білім көздерінен алған білімдерін ескере отырып, практикалық іс-әрекетте көмектесуге бағытталған нұсқаулық. Оқулық оқушының өз бетімен білім алуға деген талпынысы мен дағдыларын, білім беру мотивациясы мен танымдық қажеттіліктерін дамытуға бағытталған іріктеу мен игеруді, өз бетінше оқытуды, интеграторды қалыптастыруға ықпал ететін интегратор, дидактикалық қызметтермен сипатталады, оның қалыптасуына белсенді үлес қосатын дамушы мұғалім мүдделі адамның негізгі сипаттамалары [2].

Математиканы негізгі орта білім беру деңгейінде оқыту келесі мақсаттарға жетуге бағытталған: практикалық жағдайларда қолдану және сабақтас пәндерді игеру үшін қажетті математикалық білімдер мен дағдылар жүйесін меңгеру; математикалық білім беруді жалғастыру; практикалық мәселелерді шешу құралы ретінде математикалық тілді меңгеру [3].

5-9 сыныптарда математиканы оқыту сағаттарының көбеюіне байланысты әр сынып оқу жылының басында алдыңғы сыныптарда алған математикалық білімдерін қайталауға, тереңдетуге және жүйелеуге көптеген есептер беріледі. Оқушылардың есептеу дағдыларын және басқа бағдарламалық қамтамасыз ету дағдыларын дамытуға көп көңіл бөлінеді. Бұрынғы жүктеме болғандықтан, бұл мүмкін болмады және келесі курстарда математикалық материалдарды толық игеруге жол бермейді. Бұл жаратылыстану-математикалық циклды игеру деңгейіне де кері әсерін тигізді [4]. Оқу жүктемесіне сағат санының қосылуы 5-6 сыныптардағы математика курсының мазмұнын тиімді құруға, 7-9 сыныптарда алгебра курсына математикалық материалдың мазмұнын ұсыну тәртібін

жақсартуға мүмкіндік береді. «Математика» пәні 5-6 сыныптарда оқытылады. 7-сыныптан бастап математиканы саралап оқыту басталады, яғни алгебра мен геометрияның жүйелі курстары. 7-9 сыныптарда «Алгебра» пәні бойынша сағат саны - аптасына 3 сағат, әр сыныпта - оқу жылында 102 сағат. «Геометрия» пәні аптасына 2 сағат, әр сыныпта оқу жылында 68 сағат. 10-11 сыныптар екі бағытта оқиды: гуманитарлық және жаратылыстану бағытындағы математика. Гуманитарлық бағытында алгебра және анализ бастамалары аптасына 3 сағат, жылына 102 сағат, ал геометрия 1 сағат 34 сағат оқытылады. Жаратылыстану-математикалық бағытта Алгебра және анализ бастамалары аптасына 3 сағат, жылына 102 сағат, геометрия 2 сағат, жылына 68 сағат оқытылады [5].

Қазіргі заманғы математикалық білім беру барлығына тән деп саналатын білім беру, тәрбиелеу және дамыту қасиеттеріне бағытталған. Дәстүрлі білім беру жүйесі ақпараттық екендігі бәрімізге белгілі - яғни оқушыға барлық ақпараттар дайын түрде беріледі. Демек, оқушы іздемейді, тек дайын ақпаратты «жаттайды», бұл математикалық білім беру жүйесіне қайшы келеді. Қазіргі оқулықтар деңгей бойынша шығарылады, және көптеген тақырыптар қысқартылған, мысалы, 6-10 сыныптарға арналған математика оқулықтарында, параметрі баресептер барлық оқулықтарда қамтылмаған, ал 7-11 сыныптың геометрия оқулықтарында параметрі баресептер берілген, көптеген оқушылар параметрі баресептерді бірден шығарып кете алмайды [6].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Азаров А.И., Барвенов С.А., Федосенко В.С. Методы решения задач с параметрами. Математика для старшеклассников. – Минск: Аверсэв, 2003. – 272 с.
2. Надежкина Н.В. Задачи с параметрами. Параметры в тригонометрии. – Иркутск: Академия, 2001. – 215 с.
3. Бояркина Г.П., Пащенко Г.Я. Задачи с параметрами. Учебное пособие. – Иркутск: Академия, 2001. – 85 с.
4. Амелькин В.В., Рабцевич В.Л. Задачи с параметрами. – М: Асар, 1996. – 460 с.
5. Голубев В. Решение сложных и нестандартных задач по математике. М: Илекса, 2007. 305 с.
6. Феоктистов Н.Е. Задачи с параметром в геометрии. Математика в школе. – М: Илекса, 2002. – 55 с.

ӘОЖ 330. 131. 7

<https://doi.org/10.53355/g6300-3446-7359-z>

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ БАНКТІК БИЗНЕСТІ ДАМУ МӘНІ ЖӘНЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Шомшекова Б.К., қауымдастырылған профессор (доцент) м.а.,

Жумағалиев Д., магистрант

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

E-mail: bshomshekova@mail.ru

Отандық екінші деңгейдегі банктердің бизнесін сипаттайтын қызметтері мен операциялары бойынша негізгі көрсеткіштерге салыстырмалы талдау арқылы өндіріс секторы мен коммерциялық банктер арасындағы байланысын қарастыру, Қазақстан Республикасының банк жүйесінің қуаты мен мүмкіндіктерін зерттеу арқылы коммерциялық банктердің бизнесін жетілдіру бағыттары бойынша ұсыныстарды белгілеу.

Тірек сөздер: *екінші деңгейдегі банктер, банк жүйесі, банктік бизнес, банк активтері, меншікті капитал, клиенттердің салымдары, банктің қаржылық тұрақтылығы, банктердің қашықтан қызмет көрсетуі.*

Рассмотрены взаимосвязи между коммерческими банками и производственным сектором, проведена сравнительный анализ ключевых показателей деятельности отечественных банков. Изучены способности и потенциал банков второго уровня, предложены пути совершенствования банковского бизнеса в Республике Казахстан.

Ключевые слова: банки второго уровня, банковская система, банковский бизнес, банковские активы, собственный капитал банка, финансовая устойчивость банка, дистанционные услуги банка

The relationship between the manufacturing sector and commercial banks is considered through a comparative analysis of key performance indicators and operations that characterize the business of domestic second-tier banks; ways of improving commercial banks by studying the potential and capabilities of the banking system are proposed. Kazakhstan.

Key words: Second level banks, banking system, banking business, banking assets, bank equity, bank financial stability, bank distribution services

Жаһанды жайлаған пандамея әлем елдерінің әлеуметтік –экономикалық дамуына кері әсерін тигізіп отырғаны белгілі. COVID-19 салдарынан экономиканың көптеген салалары, оның ішінде жеке елдердің банк жүйесінде құрылымдық өзгерістер енгізуге мәжбүр болуда.

Қазақстан Республикасының Ұлттық экономика министрлігінің ресми деректері бойынша 2021 жыл басында Қазақстанның экономикалық дамуы 2,6% дейін қысқарған. Елдегі жиынтық ішкі өнім (ЖІӨ) серпініне тек құрылыс, ақпарат және байланыс, ауыл шаруашылығы оң үлес қосса, көлік, сауда және өнеркәсіп саласы теріс мәнге ие болып, іскерлік белсенділік индексі 2020 жыл басымен салыстырғанда 0,4 тармақшаға төмендеп, 49.0-ды құраған[1].

2021 жыл басындағы жағдай бойынша Қазақстан Республикасының банк секторында 26 екінші деңгейдегі банк (ЕДБ) болса, осы жылдың маусым айында AsiaCredit Bank, Capital Bank Kazakhstan және Қазақстандағы "Пәкістан Ұлттық Банкі" қысқарып, елімізде 23 екінші деңгейлі банктер өз қызметтерін жалғастыруда. Аталған банктердің 14-і шетелдік үлесі бар банктер, яғни отандық банктердің жалпы санының 60,9% құрап отыр [2].

Осындай ресми мәліметтерген сүйене отырып, отандық банк жүйесіндегі ЕДБ бизнесіне, оның ішінде қызметтері мен операцияларына кешенді талдау жүргізу, өндіріс секторы мен банк саясаты арасындағы байланысын қарастырумен бірге Қазақстан Республикасының банк секторының жаһандық пандамея жағдайындағы мүмкіндіктері мен қаржылық қуатын зерттеу арқылы даму бағыттарын белгілеу маңызды болып табылады.

Статистикалық мәліметтерден 2019 жылғы банк секторының экономикаға ықпалы 2018 жылмен салыстырғанда азайған. Мысалы, несиенің ЖІӨ-ге қатынасы бір жыл ішінде 22,3-тен 21,4% пайызға дейін, ал депозиттердің ЖІӨ-ге қатынасы 27,6-дан 26,1% пайызға дейін төмендеген. Осыдан несиелер мен депозиттердің номиналды өсуі экономиканың номиналды өсуінен артта қалған болатын.

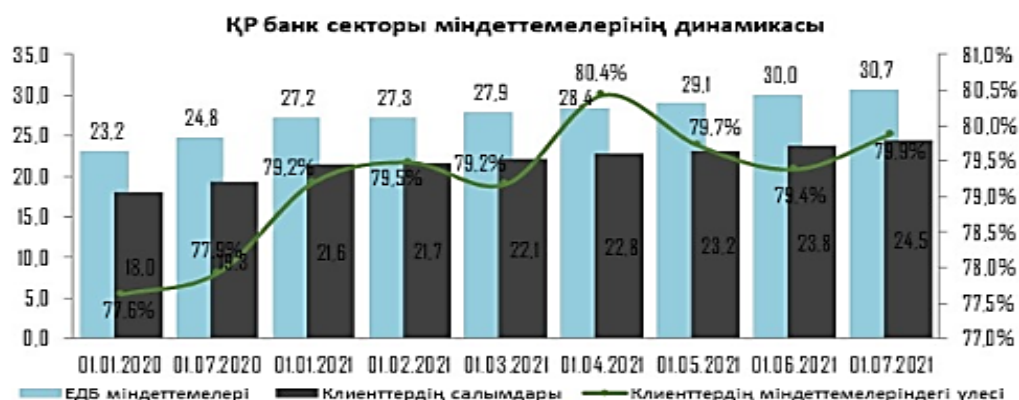
Локдаун кезінде несиелер бойынша едәуір кедергілер болғанына қарамастан, несие қоржынына әсер еткен жоқ. Оны 2021 жылдың екінші тоқсаны бойынша банк секторындағы өсімнің артуынан көруге болады. Сонымен бірге, қатаң шектеулер мен COVID-19 пандемиясының әлі де аяқталмағанын ескере отырып, банк секторының даму траекториясы, біздің елде ғана емес, әлем елдеріндегі жалпы экономикалық жағдайдың өзгеруіне байланысты ауытқымалы болуы мүмкін. Осындай жағдайдағы банктік бизнестің даму бағыттарын анықтау үшін банктердің соңғы жылдардағы негізгі көрсеткіштерін, оның ішінде банк активтері, клиенттің салымдары мен меншікті капитал және т.б. бойынша отандық коммерциялық банктердің қаржылық ахуалына төмендегідей сипаттама беруге болады.

Қазіргі уақытта Қазақстандағы екінші деңгейдегі банктердің (ЕДБ) шамамен 14,9 трлн теңге немесе активтердің 46% құрайтын өтімділіктің қоры бар. Оның 13,9 трлн теңгесі жоғары өтімді активтер болып саналады. Бір жылда еліміздегі ЕДБ-ның жоғары өтімді

активтері 38,3%-ға артқан. Өтімділіктің мұндай көлемі банктерге операциялық қызметін үздіксіз жүргізуге мүмкіндік береді.

Мысалы, 2021 жылдың бірінші жартыжылдығындағы банктік сектордың жиынтық активтері 11,7% немесе 3 654,7 млрд теңгеге артып, 34 826,4 млрд теңгеге көбейген. Отандық банк жүйесіндегі "Қазақстан Халық банкі" АҚ, "Сбербанк" АҚ ЕБ, "Kaspi Bank" АҚ, "ForteBank" АҚ және "Отбасы банк" АҚ ұлттық коммерциялық банк активтерінің жалпы көлемінің 64% тиесілі.

Көрсетілген уақытта банктердегі клиенттердің салымдары 11,6 трлн теңгеге жетіп, өткен жылмен салыстырғанда 17,5% артқан (сурет 1). Жалпы соңғы 5 жылда жеке тұлғалардың банктердегі салымдарының сомасы жылына орта есеппен 11%-ға өсіп отырған.

Ескерту - ҚР ҰБ және ҚР ҰЭМ деректері бойынша құрастырылған

Сонымен бірге ЕДБ меншікті капиталының 4,9 трлн теңге құрауы - банктің қаржылық тұрақтылығын және қаржы институты ретіндегі банк секторы сенімділігінің негізгі факторы болып табылады.

Ескерту-ҚР ҰБ және ҚР ҰЭМ деректері бойынша құрастырылған

Одан басқа 2021 жылғы маусым айының соңында банктердің экономиканы несиелеу көлемі бір айда 0,5%-ға ұлғайып, 15 721,5 млрд теңгені құраса, ал заңды тұлғаларға берілген кредиттер көлемі 7 169,1 млрд теңгеге дейін 3,5% төмендеген, жеке тұлғаларға кредиттер көлемі 8 552,4 млрд теңгеге дейін 4,2% артқан (сурет 2).

Отандық банктік сектордың жағдайын сипаттайтын осы көрсеткіштер, карантиндік шектеулердің экономикалық белсенділікті төмендеткеніне қарамастан, еліміз инвестициялық тартымдылығын сақтауына ықпалын тигізген. Оны S&P Global Ratings және Fitch сынды ірі халықаралық рейтингтік агенттіктері Қазақстанның рейтингісін «BBB-» және «BBB» деңгейде «тұрақты» деп берген бағасы айғақтайды.

Жалпы Қазақстандық банктердің дер кезінде жүргізген іс-шараларның нәтижесінде карантиндік шектеулерінен туындаған өзгерістерге қысқамерзімде бейімделе алды. Мысалы, әлемдегі дағдарыс кезінде отандық 3 банк: Отбасы банк, Halyk Bank және ForteBank кредит рейтингісін жақсартқан. Сондықтан Moody's және Fitch сияқты беделді рейтинг агенттіктері Қазақстандағы банк секторының қазіргі жағдайын оң бағалап, «тұрақты» деп көрсетіп отыр.

Пандемия кезінде еліміздегі коммерциялық банктердің бөлімшелері ұсынатын қызметтер халық пен бизнестің банк өнімдерін пайдалану жылдамдығы мен қолжетімділігін арттыру үшін интернет-банкинг пен мобильді қосымша арқылы онлайн-форматқа көшу үрдісі арта түсті. Қазақстандағы бірқатар банктер клиенттерге қашықтан қызмет көрсету, үйде отырып менеджерге кезекті брондау, онлайн-кредит, онлайн тауар сатып алу мен қызметтерді төлеу жүйесін енгізе бастады.

Пандемия аз уақыт ішінде қазақстандық банктердің цифрлық әлеуетін бір жағынан сынаққа алса, екінші тараптан бір арнаға жұмылдырып, тұтынушыға жаңа мүмкіндіктер берді. Сонымен бірге, тұтынушылар үшін артықшылықтары көп болғанымен, цифрландыру жаңа тәуекелдер де алып келетіні сөзсіз. Тұтынушылардың жеке деректеріне рұқсатсыз қол жеткізу, ақпараттың жоғалуы немесе байланыс жүйелері мен арналарының техникалық ақаулары, кибершабуылдар жағдайында транзакция жүргізу қиынға соғады. Сондықтан киберқауіпсіздік, азаматтардың жеке мәліметтерін қатаң сақтау, мобильді интернеттің қолжетімділігін нығайту мәселелері туындайды.

Сонымен бірге елімізде қабылданған "Қаржы секторын дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасында" алдағы уақыттағы қаржы нарығын дамытудың стратегиялық бағыттарын айқындалған және Ұлттық Банк 2025 жылға қарай экономиканы несиелеу бағдарламаларынан толық шығуды жоспарлануы да коммерциялық банктердің бизнесінің даму деңгейіне өзіндік өзгерістер мен нақыш әкелетінін жоққа шығаруға болмайды[3].

Осы және басқа да жағдайларды ескере отырып, ҚР банк саласындағы несие жүйесінің өзіндік оңтайлы формаларын, капитал нарығының тиімді механизмін, коммерциялық құрылымға лайық қызмет әдістерін іздестіруге баса назар аударылуда.

Жалпы қазіргі жаһандану жағдайындағы банктерді жеке бір аймақтың немесе бір елдің атрибуты ғана емес, олардың қызметі географиялық, ұлттық шекарадан тыс бағыттарын да қарастырудың маңызы бар. Себебі еліміздегі банктерде қомақты қаржылық қуаты бар ауқымды құрылым және банктік сектор нарықтың тиімді компоненті, оның тұрақтылығы халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайына тікелей әсері бар екендігін ескерсек, коммерциялық банктердің операциялары мен қызметтерінің саны мен сапасын және оның бағыттарын белгілеу, бәсекелестік қабілеттерін арттыра отырып, өзінің нарықтағы орнын тұрақтандыру жеке банктер үшін бизнесті сақтаудың басты шарты.

Осыдан жеке банктердің және жалпы банк секторының тұрақты, икемді және тиімді жүйесін құру - Қазақстандағы экономикалық реформаның маңызды міндеттерінің бірі ретінде алдағы бірнеше жылдарда шешімін іздестіретін мәселелерлер қатарында болуы ықтималдығы жоғары.

Осы жағдайларды ескере отырып, коммерциялық банктер өз қызметтері мен операцияларын жетілдіре отырып, бәсекелестік қабілеттіліктерін арттыру мақсатында келесі маркетингтік зерттеулерді пайдалану орынды болады деген ойдамыз:

1. Қызмет ету саласы бойынша шағын кәсіпкерлерді сегменттерге бөлу арқылы нарықтағы өзгермелі жағдайларға сай бейімделу, олардың даму болашағын белгілеу үшін банктің жеке резервтерін анықтап, маркетингтік зерттеулерді жүргізу.

Осылайша, таңдап алынған бизнес саласы бойынша, оның бағыттарын жетілдіре отырып, банктің басқа да ресурстарын нарықтық сұранысына сай бағыттау керек. Ол үшін клиенттерді несиелендірудің мақсаттылығы туралы шешімдерді нақтылау орынды болмақ.

2. Экономиканың түрлі сегменттеріне дифференциалданған пайыздық мөлшерлемелер тағайындау. Бүгінгі күні коммерциялық банктер шағын кәсіпкерлерге беретін қарыздардың

пайыздық қойылымының ішіне ақша құралдарының қайтарылмау тәуекелі кіреді. Біздің ойымызша, жоғары рентабельді бизнес төмен рентабельді бизнестің тәуекелінің ақысын төлемеу керек. Жалпы бір бизнес сегменттерінде тәуекел деңгейі нольге жақын болса, басқа сегменттерде тәуекел деңгейі орта шамадан да жоғары болу мүмкін. Сондықтан рентабельділігі төмен сегмент үшін шағын кәсіпкерлердің қаржылық жағдайына терең мониторинг жүргізіп, мүмкін шығындардың орнын өтеу үшін жоғары пайыздық қойылымдарды тағайындау және оның шектерін зерделеу керек.

3. Анықталған және белгіленген сегменттердегі (сауда, құрылыс, көлік, білім беру, денсаулық сақтау, байланыс, ауыл шаруашылығы, өндіріс, қызмет көрсету саласы т.б.) шағын кәсіпкерлерді несиелеуге тарту. Арнайы бағдарламалар көмегімен көп клиенттерды тартуда келесі шараларларды қолдануға болады.

Олар:

- Анықталған бизнес бағыты бойынша мамандырылған баспаларда несие туралы жарнама беру;

- Нақты бизнес ерекшелігін ескеретін несиелеу схемасын жетілдіру;

- Рентабельді бизнес клиенттері үшін пайыздық мөлшерлемені барынша азайту.

Аталған бағыттардың жүзеге асуы отандық екінші деңгейлі банктердің қызметтері мен операцияларын жетілдіре отырып, оның қаржылық тұрақтылығы мен бизнесін дамытуға және еліміздің экономикалық қуатын нығайтуға өзіндік өріс береді деген ойдамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасы ҰЭМ мәліметтері

2. Қазақстан Республикасының Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігі . ҚР қаржы секторына шолу 2021 жылғы маусым

3. Қазақстан Республикасының қаржы секторын дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасы

ӘОЖ: 378.02. 14.35.07

<https://doi.org/10.53355/b7909-2799-1042-n>

БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ БАҒЫТТАРЫ

Ыбыраимжанов К.Т., Жакипбекова С.С., Майлыбаева Г.С.,

Таурбекова А.С., Есполова Г.К., Тынысханова А.Т.,

Толегенова Н.К., Толегинов Ж.

«І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті» КЕ АҚ, Талдықорған қ.

E-mail: taurbekova71@mail.ru

Білім беру саласындағы демократияландыру, ізгілендіру бағыттық ағымының мәні мен оған қалыптасқан көзқарас пен түсінік жаңашыл, ғылыми танымдық болмысы заманауи сұраныстармен үйлесімді болып келетін болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыру мәселесі халықаралық деңгейдегі ашық білім кеңістігімен үндесіп жатыр. Қазіргі заманауи талаптарға сай жан-жақты біліммен шоғырланған болашақ мамандар тәрбиелеуді, басқаша айтқанда, білім берудің сапасын көтеру үшін кәсіби құзыретті жас мамандарды қалыптастыруды талап етуде. Бұл талаптардың орындалуы болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің жаңартылған білім мазмұны жағдайында кәсіби құзыреттіліктің қалыптасуына мақсатты түрде ізденіс қажет екенін көрсетеді. Мақалада жаңартылған білім мазмұнына бейімделген болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби

құзыреттіліктерін қалыптастыру көздері, білім мен дағдының жүзеге асырылуы қарастырылған. Сонымен қатар, бастауыш сынып мұғалімдерінің құзыреттілігін қалаптастырудың негізгі бағыттары және ұстанымы зерделенеді. Ең бастысы – бастауыш сынып мұғалімдерінің оқу үрдісінде кәсіби құзыреттілігін жүргізу нысандары айқындалды. Кәсіби құзыреттілігі қалыптасқан білім беру және білім беру мазмұнына бейімделген болашақ бастауыш сынып мұғалімі кәсіби біліктілігінің негізін құрайтын құзыреттіліктермен шоғырланып, заман талабына сай маман болу жолдары айқындалды.

Тірек сөздер: құзырет, құзыреттілік, бастауыш сынып мұғалімі, кәсіби маман.

Сущность маршрутного потока демократизации, гуманизации в сфере образования, сложившееся отношение и понимание к нему, проблема формирования профессиональных компетенций будущих учителей начальных классов, научная познавательная реальность которых гармонично сочетается с современными запросами, созвучна открытому образовательному пространству международного уровня. Современные требования требуют воспитания будущих специалистов, ориентированных на всестороннее образование, иными словами, формирования молодых специалистов с профессиональной компетенцией для повышения качества образования. Выполнение этих требований свидетельствует о необходимости целенаправленного поиска формирования профессиональной компетентности будущих учителей начальных классов в условиях обновленного содержания образования. В статье рассмотрены источники формирования профессиональных компетенций будущих учителей начальных классов, реализация знаний и умений, адаптированных к обновленному содержанию образования. Кроме того, будут изучены основные направления и принципы формирования компетенций учителей начальных классов. И самое главное – определены формы проведения профессиональной компетентности учителей начальных классов в учебном процессе. Определены пути становления специалиста в соответствии с требованиями времени, закреплены компетенции, составляющие основу профессиональной компетентности будущего учителя начальных классов, адаптированные к содержанию образования и профессиональной компетентности.

Ключевые слова: компетенция, компетентность, учитель начальных классов, профессионал.

The essence of the route flow of democratization, humanization in the field of education, the current attitude and understanding to it, the problem of forming professional competencies of future primary school teachers, whose scientific and cognitive reality is harmoniously combined with modern demands, is consonant with the open educational space of the international level. Modern requirements require the education of future specialists focused on comprehensive education, in other words, the formation of young professionals with professional competence to improve the quality of education. The implementation of these requirements indicates the need for a purposeful search for the formation of professional competence of future primary school teachers in the context of the updated content of education. The article considers the sources of formation of professional competencies of future primary school teachers, the implementation of knowledge and skills adapted to the updated content of education. In addition, the main directions and principles of forming the competencies of primary school teachers will be studied. And most importantly-the forms of professional competence of primary school teachers in the educational process are defined. The ways of becoming a specialist in accordance with the requirements of the time are determined, the competencies that form the basis of the professional competence of the future primary school teacher, adapted to the content of education and professional competence, are fixed.

Keywords: competence, competences, primary school teacher, professional.

Кіріспе. Білім беру саласында осы заманғы бәсекеге қабілетті ұрпақ тәрбиелеу үшін маңызды міндеттерді шешуге бағытталған күрделі бетбұрыс жасалуда. Мұғалімнің кәсіби

мүмкіндігі оның бойындағы өзін-өзі дамытып отыру дайындығына тікелей байланысты. Бұл мәселеге әлеуметтік-педагогикалық тұрғыдан келу үшін мұғалімнің субъект ретіндегі алдына қойған міндеттерін орындауға деген әзірлік деңгейіне көз жеткізу қажет. Сондықтан бұл жерде даралық-тұлғалық қалыптасу, іскерлік-әдістемелік жетілдіру, кәсіптік-пәндік білімін толықтыру компоненттерінен өз қажеттілігін тани алу және өздігінен білім алуға деген қажеттілік туады. Бұл жердегі «өз қажеттіліктерін сезіну» –кәсіби қызметтің негізі. Өйткені, ол өзінің әлеуметтік бар мүмкіндігін дамытудың жолдарын білу деген. Сонымен қатар, білім беру саласындағы демократияландыру, ізгілендіру бағыттық ағымының мәні мен оған қалыптасқан көзқарас пен түсінік жаңашыл, ғылыми танымдық болмысы заманауи сұраныстармен үйлесімді болып келетін болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыру мәселесі халықаралық деңгейдегі ашық білім кеңістігімен үндесіп жатыр.

Отандық ғалымдардың болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру мен дамытудағы арнайы зерттеушілік еңбектері біздің қарастырып отырған мәселеге негіз болып отыр. Мәселен, мұғалімнің зерттеушілік мәдениеті жайында Ш.Т. Таубаева қарастырса, Г.К.Ахметова ЖОО-дағы зерттеушілік әрекеттің даму тарихын және теориясы мен технологиясын ашып берген. Болашақ мамандардың /студенттердің/ кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориясы мен тәжірибелік бағыттарын Ж.Ж.Турсынованың зерттеушілік еңбегі арналған және осы бағытта А.А.Болатбаева, А.К.Мынбаева, А.М.Кудайбергенова және т.б. қарастырған болатын.

Заманауи білім беру жағдайында болашақ мамандардың кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыру мен дамытуға арналған Ресейлік ғалымдардың да өз алдына зерттеушілік жұмыстары да бар. Мәселен, /Е.В. Бережнова, В.В.Краевский, В.И. Богословский. М.Е.Дуранов, В.И. Загвязинский, А.М. Новиков т.б еңбектерде болашақ педагог мамандардың кәсіби қызметінің ескере келе олардың құзыреттілігін қалыптастыру мен дамытудың қажеттілігі жайы қарастырылған.

Отандық жоғары оқу орындарында мамандарды кәсіби даярлаудың білім беру философиясы тұрғысындағы ғылыми-теориялық, педагогикалық, психологиялық, әдістемелік негіздері және болашақ бастауыш мектеп мұғалімдерін кәсіби даярлау мәселесі теориялық және тәжірибелік мүмкіндіктерінашып көрсетуге бағытталды [1].

Әдістер мен материалдар. Зерттеу жұмысын жүргізу барысында орта білім берудегі бастауыш білім беру кезеңі – баланың өмір бойы білім алуының батапқы баспалдығы, сондықтан оқушы тұлғасын қалыптастыруға ерекше мән беріледі. Бұл кезеңде баланың бастауыш сынып оқушы ретінде орын алатын әлеуметтік дәрежесінің қалыптасып, бекуі – орта және жоғарғы сынып оқушысы, арнаулы (түрлі саладағы колледждер) оқу мекемелерінде білім алушылар, ЖОО-ның студенті, жеке кәсіпті меңгерген қоғамның азаматы ретінде қалыптастыратын тұлғалық қасиеттері, қабілеттері анықталады.

Қазіргі кезде құзырлылығы қалыптасқан мұғалімнің кәсіби әрекетінің құрамына енетін бөліктерді меңгеру болашақ бастауыш сынып мұғалімінің міндеті, олар:

➤ ақпараттық (біліктер: ақпаратты қабылдау, жинау, таңдау, жүйелеу, жалпылау, бағалау, шолу, кодтау, өзгерту және тарату);

➤ зерттеу (біліктер: проблема туғызу, оны көкейкестілендіру, мақсатты, міндетті, пәнді, объектіні тұжырымдау, зерттеу әдістерін меңгеру және жоспарлау, бақылау, эксперимент жүргізу, қорытынды тұжырымдау);

➤ интеллектуалдық (біліктер: жүйелеу, жалпылау, талдау, абстрактілеу, салыстыру, мәнін түсіну, жалпы мен жекені айыра білу, мақсат қою, ой жүгірте алу (рефлексия));

➤ креативті (біліктер: елестету, жалғастыра алу (агглютинация), сұлбелеу (схематизация), топтастыру (типизация), негізгісін бөліп көрсете алу (акцентировать), әсірелеу (гиперболизация), алдын ала білу, қайта түзу, жаңаша түрлендіру);

➤ диагностикалық (біліктер: диагностиканың тәртібі бойынша жүргізу, оның нәтижелерін өңдеу)

- болжау (біліктер: мақсат қою, ақырғы нәтижені болжау, үрдісті интуи-тивті болжау, заңдылықтарды, шарттарды айқындау, қор іздестіру, түзетулер жасау);
- инновациялық (біліктер: мәліметтер жинақтау, педагогикалық тәжірибелерді талдау, эксперимент жүргізу, өзгертулер жасау, жан-жақты ойлана алу, ой жүгіртулер арқылы бағалау, қадағалау, жаңаша түрлендіру, екінші рет эксперимент жүргізу, өңдеу енгізу)[2].

Нәтижелер мен талқылаулар. Арнайы құзыреттілік оқыту жүргізілетін белгілі бір мамандық немесе оқытылатын пән бойынша терең білімдерді, біліктілік пен өндірістік іс-әрекет тәжірибесін; нақты бір өндіріспен байланысты техникалық шығармашылық есептерді шешу әдістерін білуді қарастырады.

Әдістемелік құзыреттілік оқытудың алуан түрлі әдістерін меңгеруі, дидактикалық әдістер мен тәсілдерді білуі және оқыту үрдісінде оларды қолдана білу іскерлігі, оқыту үрдісінде білім мен іскерлікті меңгерудің психологиялық механизмдерін білуді қарастырады.

Психологиялық-педагогикалық құзыреттілік педагогикалық диагностиканы меңгеруді, оқушылармен педагогикалық мақсатқа сәйкес қатынасты құра білу іскерлігі, педагогикалық диагностика нәтижелерінің негізінде жеке жұмыстарды жүзеге асыруды жобалайды; сонымен қатар жас ерекшелік психологиясын білуі, педагогикалық және жеке тұлғалар арасындағы қатынас; оқытылатын пәнге немесе оқушылардың таңдаған мамандығына тұрақты қызығушылықтарын туғыза білу және оларды әрі қарай дамыту іскерлігі жатады[3].

Дифференциалды-психологиялық құзыреттілік – оқушыларға нұсқау және бағыт-бағдар беру, олардың жеке тұлғалық ерекшеліктерін көрсете білу іскерлігі, адамдардың эмоционалды жағдайын анықтай білуі; оқушылармен, ұжыммен және басқарушылармен сауатты қарым-қатынасты құра білу іскерлігі жатады.

Аутопсихологиялық құзыреттілік – өз әрекетіндегі жеке қабілеттерінің деңгейін саналы түрде меңгеру іскерлігін; кәсіби өздігінен жетілу әдістері туралы білуді; өзінде және өзінің жұмысында жіберген кемшіліктердің себептерін көре білу іскерлігін; өздігінен жетілуге ұмтылуды жобалайды.

Аутопедагогикалық құзыреттілік – бұл педагогикалық іс-әрекет үрдісінде өзін-өзі тануға және өзін-өзі дамытуға, оқытуда сәтті нәтижеге жету үшін өзін және білім беру ортасын өзгерту мақсатында белсенді іс-әрекетке, өз қызметінің мазмұнына жаңа проблемалық көзқарасқа және педагогикалық мәселелерді шығармашылық шешуге негізделген құзыреттілік, сонымен қатар, үрдіс пен нәтижеден субъективті қанағаттану, студенттермен олардың ата-аналарымен, сондай-ақ ұжымда өзара әрекеттесу[4].

Жоғарыда аталған құзыреттіліктердің барлығы, біздің пікірімізше, болашақ маманның кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың негізі бола алады. Нәтижесінде арнайы құзыреттілік бойынша студенттердің пән бойынша білімі, білігі қалыптасады; әдістемелік құзыреттілік процесінде дидактикалық әдіс-тәсілдерді меңгереді; психологиялық-педагогикалық құзыреттілік негізінде қарым-қатынас мәдениетін игеріп, мамандыққа деген қызығушылықтары артады; дифференциалды-психологиялық құзыреттілік негізінде студенттер жеке тұлғалық ерекшеліктерін көрсетіп, оларға бағыт- бағдар беруіне ықпал етеді; ал аутопсихологиялық құзыреттілік өздігінен білім алу нәтижесінде студенттердің кәсіби өзіндік жетілуіне, дамуына мүмкіндік береді; аутопедагогикалық құзыреттілік – болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің қайтақұру және өзгерту мүмкіндігі, оқуға үйрену қабілеті, белгілі бір білім мөлшерімен ғана шоғырландырмау.

Болашақта маңызды және кәсіби құзыреттіліктің құрылысындағы салыстырмалы дербес жүйесі ретінде психологиялық-педагогикалық құзыреттілік ерекше түрдегі қабілеттілік ретінде көрсетеді және ерекше жағдайларда басқа адамдармен өзара қарым-қатынас жасау мен педагогтың мүмкіндіктерін білдіреді және негізгі компоненттері ретінде психологиялық- педагогикалық бейімделудің үш блогын көрсетеді:

- ✓ сауаттылық, яғни жалпы кәсіби деп қабылданған білімдер;

✓ іскерлік, педагогикалық іс-әрекетінде және өзара әрекеттестікті ұйымдастыруда мұғалім өзінің бойындағы бар білімді қолдану қабілеті;

✓ жеке тұлғалық кәсіби маңызды қасиеттер, педагогикалық іс-әрекет үрдісінің өзінен ажыратылмайтындай болуы. Берілген түрдегі құзыреттіліктің мәндік сипаттамасын, автордың пікірі бойынша, өз еңбегінің негізгі құндылығы ретінде оқушыға бағыттылық, сонымен бірге өзін-өзі тану мен өзін-өзі өзгерту қажеттілігі, оқыту-тәрбиелеу әрекетінің тәсілдері, жеке тұлғаның даму заңдылықтарын ескеріп, оқушыларға әсер ету әдістері құрайды. Ал құзыреттіліктің жүйені құраушы элементі ретінде мұғалімнің жеке тұлғалық кәсіби маңызды қасиеттері алға шығады [5].

Біздің пікірімізше, құзыреттілікті белгілі бір жүйені құраушылардың негізгі элементтерінің бірі ретінде қарастыру орынды. Сонымен қатар, мұнда мұғалімнің кәсіби маңызды және жеке тұлғалық қасиеттері алға шығатыны дәлелденді.

Қорытынды. Қорытындылай келе, жаңартылған білім беру мазмұны жағдайына бейімделген болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің жалпы кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастырудың мақсат, міндеттеріне тиесілі төмендегідей қағидалық ұстанымдарды басшылыққа алу керек:

1. Жекелеу мен саралаудағы басшылыққа алатын ұстанымдары:

- болашақ бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби қызметінің ерекшелігіне бейімделуде тұлғалық жеке болмысын қалыптастыру арқылы құндылық бағдарын дамыту;
- болашақ бастауыш сынып мұғалімнің зияткерік қабілетінің негізіндегі кәсіби іс-әрекетінің ерекшеліктері (мамандық бейімі бағытындағы білімі және кәсіби ойлау деңгейі);
- жаңартылған білім мазмұны жағдайында жаңаша тәсілдер жүйесімен оқытудың мотивациялық ерекшеліктерін негіздеу және іске асыру;
- педагогикалық рефлексия (өзінің кәсіби іс-әрекетіне сын көзқараспен, саластырмалы талдаулар жасауы және өзіне оқушылардың, ата-аналардың, әріптестерінің кәсіби тұрғыдан берген бағасын басшылыққа алу, өзін-өзі бағалауы).

2. Құзыретті бастауыш сынып мұғалімнің жаңартылған білім мазмұны жағдайында педагогикалық іс-әрекетінің ғылыми тұжырымдылық-негіздемелік ұстанымы:

- Бастауыш сынып мұғалімні жаңартылған білім мазмұны оқу бағдарламасының мазмұндық-құрылымдық жүйесінің тұжырымдылық негіздемесін білу;

- кәсіби іс-әрекеттіде оқу материалдарына жаңашыл тәсілдерді қолдана алу мүмкіндігін басшылыққа алып педагогикалық үдерісті жобалау мен ұйымдастыр және педагогикалық тәжірибеде ғылыми тұрғыда негіздей алуы;

- бастауыштың педагогикалық үдерісінде жаңашыл педагогикалық тәсілдерді саралап, пәндердің құрылымдық және мазмұндық ерекшелігіне қарай оқу-тәрбие жұмыстарының тәжірибесіне пайдалана білуі;

- оқушылардың оқу-танымдық әрекеттеріндегі педагогикалық үдерісті басқаруға және ұйымдастыруға кәсіби тұрғыдан құзретті болу;

- бастауыш сынып оқушыларының сыныптық деңгейін және олардың жас ерекшеліктерін басшылыққа ала отырып оқудағы ғылыми-танымдық әрекеттерінің дамуының «жақын зонасына» қол жеткізу;

- бастауыш білім беру кезеңіндегі оқушылардың саныптық және жас ерекшеліктеріне орай олардың құзыреттіліктерін қалыптастырып, дамыту және психологиялық қолдау көрсету;

- бастауыш білім беру жүйесінің сатылық және кезеңдік жүйесінің мазмұндық құрылымына (1,2,3,4 сыныптарға) қойылатын дидактикалық ұстанымдық қағидалар мен талаптарды басшылыққа алып педагогикалық үдерісті жүргізу және оны жетік түсу үшін - педагогика, психология, анатомия, физиология-гигиеналық және бастауышта өтілетін жеке пәндердің теориялық білімдерінің мазмұны мен оларды тасымалдаудағы әдістемелік білімдер жиынтығын меңгеруі;

- жаңартылған оқу бағдарламасымен педагогикалық үдерісті ұйымдастыруда оқушының оқу-танымдығына кешенді келу іс-әректін іске асыруы мен оқушыға өзіндік болмыс-тәжірибесі бар тұлға ретінде қарап, оқу-тәрбие жұмыстарын жаңашылдық тәсілдермен жүйелі түрде құра білуі.

3. Бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби базалық пәндерден: педагогика, психология, физиологиялық-гигиеналық талаптаржәне тағы басқа жеке пәндердің теориялық білімдер қорынменгерген білімдеріне сүйене отырып ізденістік, шығармашылдық, оқыту мен тәрбиелеудің заманауи тәсілдерін қолдануы:

- бастауыш сынып мұғалімі өзінің кәсіби қызметінің ерекшелігін басшылыққа алып білім философиясы, педагогика, психология, оқытудың заманауи теориялары бағытындағы ғылыми ізденушілік жұмыстарын жүргізу /ғаламтормен жұмыс жасау, веб-сайттар саралау, зерттеушілікке ие ғылыми әдістемелік еңбектерді қарастыру, талдау;

- Отандық және шетелдік педагогикалық іс-тәжірибелерді қарастыру және оқу-тәрбие жұмыстарына заманауи жаңашыл тәсілдерді меңгеруі мен жеке педагогикалық іс-әрекет тәжірибесінде түрлендіре отырып, оңтайлы пайдаланып, шығармашылдықпен кәсіби қызметін ұйымдастыра білуі;

- жаңартылған білім мазмұнындағы оқылым, жазылым, тыңдалым, айтылым дағдыларын оқушылардың меңгеру деңгейінің көрсеткішін қадағалау, болжау мен бағалау және бақылаудың кешенді жүйесін жүргізіп, сараптамалар жасау, өзінің кәсіби әректінің озық жетістіктері мен кемшілік тұстары анықтау үшін тәжірибелік ғылыми зерттеулер жүргізу мүмкіндігі;

- бастауыш білім беру кезеңінің сатылық деңгейіне қарай ұйымдастырылатын педагогикалық үдерісте заманауи педагогикалық жаңашыл тәсілдерді пайдалана алу мүмкіндігіне ие болу үшін теориялық және әдістемелік білімдерін жетілдіру;

- педагогикалық үдерісті ұйымдастыруға бағатталған заманауи жаңашылдық тәсілдерге деген дұрыс көзқарасты қалыптастыру және ынта-ықаласының жоғары болуы;

- жеке педагогикалық тәжірибесінде оқыту мен тәрбиелеудің заманауи жаңашыл тәсілдерін жетілдіре отырып өзінің авторлық технологиясын жасау және қорғай алу дәрежесіне ие болуы.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Аренова А.Х. Профессиональные компетентности как отражение специфики педагогической деятельности // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований, 2017. №8. – С.75-77

2. Компетенции и компетентность преподавателя высшей школы: Учебное пособие / С.И. Змеёв // Педагогика. 2016. № 5. – С. 69-74.

3. Махмутова Г.Ф., Фёдорова Р.З. Компетенция и компетентность в современном образовании //Актуальные исследования.2020. №5 (8). -С.75-79.

4. Рассказов Ф.Д., Митющенко Е.В. Сущность, содержание и компоненты информационной компетенции студента педагогического направления // Современные проблемы науки и образования. 2017. – № 5.

5. Пахаруков А.А. Виды формируемых компетенций в системе высшего образования: нормативный и теоретический подходы // «Современные проблемы профессионального образования: опыт и пути решения»материалы четвертой всероссийской научно-практической конференции с международным участием. – 2019. С. 351-359.

Мақала, 2020-2022 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобалар бойынша гранттық қаржыландыру конкурсы негізіндегі АР08856810 «Жаңартылған білім мазмұнына бейімделген болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыру» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

МАЗМҰНЫ

Бахтаулова А. С. ПРИВЕТСТВЕННОЕ СЛОВО	3
Stefan Dyrka ¹, Samen A.S. ² FOREIGN EXPERIENCE IN APPLICATION OF CONTROLLING	5
Nurmukhankyzy D, Bektukhametova A.A HISTORY AND DEVELOPMENT OF ADVOCACY IN KAZAKHSTAN	9
Абуханова А.Б., Онбырбаева Д.Т. ОРТА БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫН ЖАҢАРТУ ЖАҒДАЙЫНДА ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІБИЛІГІН ЖЕТІЛДІРУ МЕН ДАМУ САТЫЛАРЫ	12
Аймағамбетова Қ., Есенова Р. БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНЕ ҚОЙЫЛЫП ОТЫРҒАН ТАЛАПТАРҒА ОРАЙ ЖОО- ДА БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІН ДАМУДАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	18
Аққалиқызы А. ҚАЗІРГІ ДАМУ КЕЗЕҢІНДЕ ҚАЗАҚСТАНДА АҚША АЙНАЛЫМЫН ДАМУ ЖӘНЕ ЖЕТІЛДІРУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ	22
Аликенова К.Н., Осипова Е.В. ЗНАЧИТЕЛЬНЫЙ ВКЛАД ОМАР ХАЙЯМА В ОБЛАСТИ МАТЕМАТИКИ	28
Аликенова К.Н., Сабанина Е.А. РОЛЬ ФИЛОСОФИИ В ОСНОВНЫХ ПРИНЦИПАХ БИОЭТИКИ И ЭКОЭТИКИ	31
Амангельды Қ.М., Алтынбек Қ.Б. ФУТБОЛШЫЛАРДЫ ДАМУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ТИІМДІ ТӘСІЛДЕР	37
Асқарова А.Е., Базарканов А.Т. Бекежанова Н. М. СПОРТШЫЛАРДЫҢ ДЕНСАУЛЫҒЫНА КЛИМАТТЫҚ ФАКТОРЛАРДЫҢ ӨЗГЕРІСТЕРІНІҢ ӘСЕРІ	40
Асқарова А.Е., Бейсенова Д.А. ЖҮЗУ СПОРТЫНА ЖАСТАЙЫНАН БАУЛУ ӘДІСТЕМЕЛЕРІНІҢ СИПАТТАМАСЫ	47
Ашимова Д.И., Шынасилов Э. КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ЗОРЛЫҚ ҚЫЛМЫСТЫЛЫҒЫНЫҢ СЕБЕПТІК КЕШЕНІ	50
Бабаш Д.Б., Маратов Ж.Д. МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУДА ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДІ ПАЙДАЛАНУ	55

Баженова М.Д., Рахымбергенова Н.Н. ҚЫЛМЫСТЫҢ ТҮСІНІГІ МЕН БЕЛГІЛЕРІ	60
Байгабатова Н.К., Қашағанова Ә.Б. ФОРМИРОВАНИЕ ГРАЖДАНСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ МОЛОДЕЖИ КАК ФАКТОР ДИНАМИЧНОГО РАЗВИТИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	65
Бакраденова А.Б., Таурбекова А.С. МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЖӘНЕ БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУДІҢ САБАҚТАСТЫҒЫ МЕН ҮЗДІКСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ	70
Бахтаулова А.С., Спабеков Б.Б. ЖОҢҒАР АЛАТАУ ТАБИҒИ ПАРКІ ФЛОРАСЫНДА КЕЗДЕСЕТІН ҚР ҚЫЗЫЛ КІТАБЫНА ЕНГЕН ӨСІМДІК ТҮРЛЕРІНІҢ МОНИТОРИНГІ	74
Беделбаева А.Е., Абдыкалык С.Е. ГОСУДАРСТВЕННОЕ СТИМУЛИРОВАНИЕ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	79
Бедельбаева А. В., Абдухаирова А. Т. АКТИВИЗАЦИЯ ТВОРЧЕСКО-ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ШКОЛЬНИКОВ НА УРОКАХ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТРУДА	83
Бейсенбаева Г.А , Тунгатарова.Г.С. РОЛЬ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПЕДАГОГА	87
Бейсенов Е.Е. ЖАСТАРДЫ БАСКЕТБОЛ ОЙЫНЫНА ҮЙРЕТУДІҢ БАСТАПҚЫ КЕЗЕҢІНДЕГІ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАС	90
Бейсенова Д.А., Нурадилов М.Х., Нұрғаш Ш.М. СПОРТШЫЛАРДЫҢ ПСИХИКАЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҒЫНА ӘСЕРЛЕУШІ ФАКТОРЛАР	95
Беркінбаева Е.Е. ОРНАЛАСТЫРУДЫҢ ҮНЕМДІ ҚҰРАЛДАРЫ СЕГМЕНТІН ДАМУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ: ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК АСПЕКТ	100
Битлеуов Б.А., Шынғысбаев С.М., Сабитов Д.Н. ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКАЯ ГОТОВНОСТЬ КВАЛИФИЦИРОВАННЫХ БЕГУНОВ НА СРЕДНИЕ ДИСТАНЦИИ К СОРЕВНОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ	105
Бөрібекова Ф., Тынысбай М.Т. МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ ШЕБЕРЛІГІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН НЕГІЗГІ ТАЛАПТАР	111
Галиева А.Н., Садырқұл Л.М. ЛОГОПЕДТІҢ КӘСІБИ ҚЫЗМЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	116

Галиева А.Н., Әмірбек С. БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕ ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДАҒЫ МӘСЕЛЕЛЕР	120
Галиева А.Н., Малгеждарова М.Е. ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДЕ ДАМУ МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАНЫ ПЕДАГОГ-АССИСТЕНТТІҢ СҮЙЕМЕЛДЕУІ	125
Декдерханов М.К. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚҰРЫЛЫС ИНДУСТРИЯСЫН МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	128
Джантелова Г.С., Дүйсенғали А. ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ АДАМ РЕСУРСТАРЫН БАСҚАРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	133
Стефан Дырка, Кыдырбаева Э.О. ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ ГЛОБАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ	138
Ержанова Д.Ж. ДУБЛИНДІК ДЕСКРИПТОРЛАРДЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН ӘДІСТЕМЕСІНІҢ МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДАМУЫНА ӘСЕРІ	144
Есполова Н.С., Байдыбекова С.К. ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПОВЫШЕНИЯ ПЛАТЕЖЕСПОСОБНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ АУДИТА ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ	149
Жакупова Г. А., Тұрсын А. А. АДАМ ӨЛТІРУ ҚЫЛМЫСЫН ТЕРГЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	153
Жанахмет А. С. Жандосқызы Г. МЕКТЕПТЕ МУЗЫКАНЫ ОҚЫТУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ТҮРЛЕРІМЕН ЖОЛДАРЫ	158
Жантелинова М.Б., Мукатова А.М. КОРРЕКЦИЯЛЫҚ КАБИНЕТ АЯСЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГ МАМАНЫНЫҢ АУТИЗМІ БАР БАЛАЛАРМЕН ЖҮРГІЗІЛЕТІН ТҮЗЕТУ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	165
Жанысбаева С.Б. ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІК - ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІҢ ҚҰРАМДАС БӨЛІГІ РЕТІНДЕ	168
Жексенбеков А.Н., Ақсанбай А., Жапаш Е. СПОРТ – ДЕНСАУЛЫҚ КЕПІЛІ	172
Жұмашев Ж.А. КҮРЕСТЕГІ КӘСІБИ ДАЯРЛАНУ ҮРДІСІНДЕГІ МОТИВАЦИЯНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӘСЕРІ	174

Игнатъева С.В., Жұмақан Ү.Н., Кожашева Г.О. ТЕХНИКАЛЫҚ МАМАНДЫҚ БІЛІМгерлерінің МАТЕМАТИКАЛЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫН ЖЕТІЛДІРУДЕ ҚОЛДАНБАЛЫ ЕСЕПТЕРДІҢ РӨЛІ	178
Кадырова А.М., Жексембай А. Қ. ВЛИЯНИЕ КУЛЬТУРЫ НА ОРГАНИЗАЦИОННОЕ УПРАВЛЕНИЕ КОМПАНИЕЙ	182
Казијева Л.Ж., Шаяхметова Ә. ҚР ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕС СЕКТОРЫНЫҢ ПОСТПАНДЕМИЯ КЕЗЕҢІНДЕГІ ДАМУ МҮМКІНДІКТЕРІ	188
Калтаев А.А. ҚАЗІРГІ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ МЕН СПОРТТЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ, ОНЫҢ НЕГІЗГІ ТҮСІНІКТЕРІ	193
Карасаева А.Б. ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАҢДЫ ТҮЛҒАЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ	197
Кенджасарова А. М. Дүйсембек А. ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКАНЫ ДАМУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ: СТРАТЕГИЯЛЫҚ СЫН-ҚАТЕРЛЕР	201
Кенжебекова Б.Е. ЕКІНШІ ДЕҢГЕЙДЕГІ БАНК ПАЙДАСЫНЫҢ КӨЗДЕРІ	206
Кереева А.Р. КӘСІПОРЫННЫҢ РЕСУРСТЫҚ ӘЛЕУЕТІН ПАЙДАЛАНУ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ӘДІСТЕРІ	208
Кипшакбаев К.З. Шадаев Б.Ш. ТӘУЕЛСІЗДІК ЖӘНЕ ҰЛТ КӨШБАСШЫСЫ КЕМЕҢГЕРЛІГІ	211
Кожабекова Ә.К., Төрехан М. М., Аманова А. Е. ОРТА МЕКТЕПТЕ ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДА СОФИЗМ ҰҒЫМЫН ЕНГІЗУ МӘСЕЛЕСІ	217
Коньсбекова М.Р., Бақберген Б. ЖЕҢІЛДЕТЕТІН МӘН-ЖАЙЛАРДА АДАМ ДЕНСАУЛЫҒЫНА ЗИЯН КЕЛТІРЕТІН ҚЫЛМЫСТАРДЫ САРАЛАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	221
Корабаева Н. Б., Ағыбаева Л. Т. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЭКОНОМИКАСЫНДА 30 ЖЫЛ АРАЛЫҒЫНДАҒЫ ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКАНЫҢ КӘСІПКЕРЛІККЕ ТИГІЗЕТІН ӘСЕРІ	225
Күсағымова Г.Ж., Дарюбаева А.Қ ТӘУЕЛСІЗДІКТІҢ ҮШ ОН ЖЫЛДЫҒЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ	229

Қайырханов А.О., Смагулов Е.Ж. LMS MOODLE ҚҰРЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	235
Құрман Б. СПОРТТЫҚ ТУРИЗМНІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ	238
Лухманова Г.К., Жабыкбаева С.С. ОТАНДЫҚ БАНК СЕКТОРЫНЫҢ НЕСИЕ ПОРТФЕЛІ: ҚҰРЫЛЫМЫ, САПАСЫ ЖӘНЕ ПЕРСПЕКТИВАСЫ	242
Мәжит М.Н. Смагулов Е.Ж. МАТЕМАТИКА МҰҒАЛІМДЕРІН МЕКТЕП ОЛИМПИАДАЛАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУҒА ДАЙЫНДАУ	247
Митина Н.А. ПРОБЛЕМНЫЙ ПОДХОД В ПОДГОТОВКЕ УЧАЩИХСЯ - ПИАНИСТОВ ДЕТСКИХ МУЗЫКАЛЬНЫХ ШКОЛ	250
Молдабек Н. Қ. КОМПАНИЯНЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ ЗАМАНАУИ МЕНЕДЖМЕНТТІҢ РӨЛІ	253
Моторина О.П. ОСНОВНЫЕ ВОПРОСЫ НАЧАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ ИГРЕ НА ФОРТЕПИАНО	257
Мұрат А. АГРОТУРИЗМНІҢ ӘЛЕУЕТІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫН ЖАҢҒЫРТУДАҒЫ РӨЛІ	261
Мұхаммер Б.А., Смагулов Е.Ж. МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУЫН ДАМУЫ	266
Наубаева Х.Т., Бәйтен Б. ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНА ӘЛЕУМЕТТІК- ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТРЕНИНГТЕРДІҢ ӘСЕРІ	270
Наубаева Х.Т., Мамекова А.Т. СТУДЕНТТЕРДІҢ КӘСІБИ ДАЯРЛАНУ ҮРДІСІНДЕГІ МОТИВАЦИЯНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ	275
Омаров Т.Д., Атабаев А.М. ЖАС ФУТБОЛШЫЛАРДЫҢ ИКЕМДІЛІК ЖӘНЕ ШАПШАҢДЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУЫ ЖОЛДАРЫ	280
Оразалинов А.С. ЖАСӨСПІРІМ ФУТБОЛШЫЛАРДЫ ТЕХНИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ТАКТИКАЛЫҚ ДАЯРЛАУ	283

Орманова Г.К., Турманова Б.Б. ФИЗИКА ПӘНІН ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ КӨРСЕТКІШТЕРІ	287
Рахымбеков А.Ж., Даукенова А.А., Чингисбаев Н.Н., Ахан Н.М., Әбен Д., Абдыканов У.Н. БАЛАМАЛЫ ЭНЕРГИЯ КӨЗДЕРІН ДАМЫТУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ	291
Рахымбеков А.Ж., Мукатаев Б.К., Шоранов М.А., Қабдулла Е.Қ., Токишева Д. ТӨТЕНШЕ ЖАҒДАЙДАҒЫ БАЙЛАНЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ	294
Садырқұл Л.М. БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕ ЛОГОПЕДИЯЛЫҚ ЖҰМЫСТЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРЫЛУЫ	296
Сарсенбаев Б.Б., Бекежанова Н.Б., Несипбекова М.М. МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЖАСАҒЫ БАЛАЛАРДЫ ДЕНЕЛІК ТӘРБИЕЛЕУ МЕН ОЛАРҒА БІЛІМ БЕРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	300
Сейдахметов А.А., Нурғалиева А.Е. «ЖАСЫЛ ЭКОНОМИКА» — ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУДЫҢ СЕРПІЛІСІ	303
Сейсекенова М.Б. ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ В КАЗАХСТАНЕ	305
Сейсекенова М.Б., Ақбай А.Қ. КАДРЛЫҚ МЕНЕДЖМЕНТ ЖӘНЕ ОНЫҢ КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНКТІ БАСҚАРУҒА ӘСЕРІ	311
Серикова Л.С., Бақытжанұлы Б. ҚЫЛМЫСТЫҚ ІСТЕР БОЙЫНША САРАПТАМА ТАҒАЙЫНДАУ	316
Сюбебаева Ж. К., Талғат А. МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТТІ ДАМУДАҒЫ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕ	321
Тасыбек М., Нұрбек Д. Т. ТЕРГЕУШІНІҢ ІС ЖҮРГІЗУ МӘРТЕБЕСІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ БАҒЫТТАРЫ	324
Тинистановна С.С., Габасова Д.С. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ БІЛІК ОРҒАНДАРЫ ЖҮЙЕСІ, ҚҰРЫЛЫМЫ	328
Тлеухор Р.Б. МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ДЕНЕСІН ЖЕТІЛДІРУДЕГІ ТАЛАПТЫҒЫН ТӘРБИЕЛЕУДІҢ КЕЙБІР ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТҮРЛЕРІ	331
Траисова М.А., Елеуова С.С. БАЛАЛАРЫ ТҰТЫҒАТЫН АТА-АНАЛАР КЕҢЕС	334

Шагатаева З.Е., Узалина А.А., Айғали Д.Ж., Молдашева Ж.Б. ҚОЛ ӨНЕРДІ ДАМУ АРҚЫЛЫ, ҰЛТТЫҚ РУХЫМЫЗДЫ КӨТЕРУ	339
Чамчиева А. Ж. ҚЫСҚА ҚАШЫҚТЫҚҚА ЖҮГІРУ ТЕХНИКАСЫНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН СИПАТТАМАСЫ	344
Шакарим Н.Ш., Бокенова Г.Ж. ТӘРБИЕ ТАЛ БЕСІКТЕН БАСТАЛАДЫ	349
Шәріпова А.Қ. МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУДАҒЫ ПАРАМЕТРІ БАР ЕСЕПТЕРДІ ШЫҒАРУДЫҢ РӨЛІ	352
Шомшекеева Б.К., Жумағалиев Д. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ БАНКТІК БИЗНЕСТІ ДАМУ МӘНІ ЖӘНЕ МӘСЕЛЕСІ	354
Ыбыраимжанов К.Т., Жакипбекова С.С., Майлыбаева Г.С., Таурбекова А.С., Есполова Г.К., Тынысханова А.Т., Толегенова Н.К., Толегенов Ж. БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ БАҒЫТТАРЫ	358

«ТӘУЕЛСІЗДІК ЖОЛЫ: БАҒДАРЛАРЫ МЕН БОЛАШАҒЫ»
халықаралық ғылыми-тәжірибелік (онлайн) конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ
международной научно-практической онлайн-конференции
«ПУТЬ НЕЗАВИСИМОСТИ: ОРИЕНТИРЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ»

MATERIALS
of the international scientific and practical online conference
«THE WAY OF INDEPENDENCE: LANDMARKS AND PROSPECTS»

Компьютерлік қалыптаушы – Жепенова Г.М.
Мұқабының дизайні – Дубекова Н.М.

(Тапсырыс беруші файлынан басылды)

Басуға қол қойылды 03.12.2021 ж.
Әріп түрі «Times New Roman». Қалыбы 60x84/8. SvetoCopy қағазы
Таралымы 20 дана. Ш.т.б. 46.4. Тапсырыс № 00393
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Имидждік саясат орталығы
040009, Талдықорған, Жансүгіров көшесі, 187а

(Распечатано с файла заказчика)

Подписано в печать 03.12.2021 г.
Гарнитура «Times New Roman». Формат 60x84/8. Бумага SvetoCopy.
Тираж 20 экз. У.п.л. 46.4. Заказ № 00393
Жетысуский университет им. И. Жансугурова, Центр имиджевой политики
040009, Талдықорған, ул. Жансугурова, 187а